TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

4

BAKI - 2024

“Milli ideologiyamız, şübhəsiz ki, tarixi keçmişimizlə, millətimizin adət-ənənələri ilə, xüsusiyyətləri ilə, xalqımızın, dövlətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı olmalıdır”.

Heydər ƏLİYEV

TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

1997-107

HİSTORY AND İTS PROBLEMS ИСТОРИЯ И ЕЁ ПРОБЛЕМЫ

NƏZƏRİ, ELMİ, METODİK JURNAL

ISSN 2708-0641 (print)
2708-065X (online)

4

ADİLOĞLU
BAKI – 2024

Baş Redaktor - **Əsməd İmamməmməd qızı Muxtarova** - *Bakı Dövlət Universiteti*
Baş redaktorun müavini - **İsmayıl Məhəmməd oğlu Məmmədov** - *Bakı Dövlət Universiteti*
Məsul katib - **Məmmədağa Ələkbər oğlu Baxışov** - *Bakı Dövlət Universiteti*

Redaksiya heyəti (əlifba sırası ilə)

Axundova Nərgiz Çingiz qızı - *AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*
Andrzej L.Bonusiak - *Jeşuva Universitetinin Tarix İnstitutu (Polşa)*
Barış Özdal - *Bursa Uludağ Universiteti (Türkiyə)*
Dadaşov Əmrah Nemət oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Danish Miroslav - *Bratislava Komenski Universiteti (Slovakiya)*
Əliyeva Sevinc İsrafil qızı - *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Əliyev Qabil Əli oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Əlizadə Hikmət Əbdül oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hacıyev İsmayıl Muxtar oğlu - *AMEA Naxçıvan bölməsi*
Hacıyev Sani Tofiq oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hatice Palaz Erdemir - *Manisa Calal Bayar Universiteti (Türkiyə)*
Hüseynova İradə Mehtiqulu qızı - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hüseynova Lalə Cavid qızı - *AR Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi sənədlər arxivi*
İsgəndərov Anar Camal oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Qasımlı Musa Cəfər oğlu - *AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu*
Quliyeva Nərgiz Məlik qızı - *AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu*
Kvitsiani John Jokiyevich - *İ.V.Cavaxişvili adına Tbilisi Dövlət Universitetinin "Qafqazşünaslıq" Elmi-Tədris İnstitutu (Gürcüstan)*
Mahmudov Yaqub Mikayıl oğlu - *AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*
Mamoulia Georges Quramovich - *Sosial Elmlər üzrə Ali Araşdırmalar Məktəbi (Fransa)*
Məmmədli Sabir Rza oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Mirabdullayev Adil Mirabdulla oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Mohammad Salmansızadeh - *Təbriz Universiteti (İran)*
Turichın İqor Victoroviç - *Moskva Tarix, İqtisadiyyat və Hüquq Elmi-Tədqiqat İnstitutu (Rusiya)*
Vəlixanlı Nailə Məmmədəli qızı - *Azərbaycan tarx müzeyi*
Yusifzadə Sevinc Ziya qızı - *Bakı Dövlət Universiteti*
Zeynalov İbrahim Xudaverdi oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*

Web-sayt: https://tarixveonunproblemleri.az/
Redaksiya ilə əlaqə: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com
Şəhadətnamə № 0060079 (1997)
©Lisenziya ser.AB - №22477

MÜNDƏRİCAT

	QƏDİM DÖVR VƏ ORTA ƏSRLƏR	
ИСМАЙЛОВА С.А.	*Об истории и образе жизни западных гуннов*	5-10
ЧЖАН ТЕРИГЕЛЕ	*Потоки гуннов и савиров на Кавказ в III-V вв.*	11-15
MƏMMƏDOV M.M.	*Uyğurların tarixinə baxış*	16-21
	YENİ DÖVR	
ƏZİZOVA M.Ə.	*Çar Rusiyasının işğalından sonra Dərbənddə aparılan yenidənqurma işləri*	22-26
BƏHRƏMOVA S.Ş.	*Çar Rusiyasının köçürmə siyasətində erməni, bidətçi və təriqətçilərin Cənubi Qafqaza yerləşdirilməsi*	27-32
ƏHMƏDOVA E.İ.	*Cənubi Qafqazda kapitalist modernləşməsi (1870-1917)*	33-50
	MÜASİR DÖVR	
ƏLİYEV S.	*Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım (1918)*	51-56
AĞAYEVA X.	*Ə.M.Topçubaşovun İstanbulda Qərb dövlətlərinin nümayəndələri ilə görüşü və onun nəticələri*	57-61
РЗАЕВ А.А., АЛИЕВА К.Г., АЛИЕВ А.А.	*Государственная политика по развитию музыкальной культуры Азербайджана (20-е гг. XX века)*	62-69
KƏRİMOVA E.A.	*Heydər Əliyev SSRİ rəhbərlərindən biri kimi*	70-74
CƏFƏROV T., CƏFƏROVA Ş.Ş.	*Türkiyə diasporunun formalaşması prosesi*	75-80
ƏLİYEV Z.B.	*SSRİ-də erməni terroru*	81-85
MƏMMƏDOV N.	*Erməni separatçılarının tabutuna vurulan son mismar: Xankəndi zəfəri*	86-97
BAXIŞOV M.Ə.	*Avropa İttifaqının əsas fəaliyyət istiqamətləri*	98-102
MƏMMƏDLİ S.	*Beynəlxalq jurnalistika prinsiplərinin Azərbaycan mediasına implementasiyası*	103-107
HƏSƏNOVA K.	*Azərbaycanın GUAM Parlament Assambleyası ilə münasibətləri (2004-2022-ci illər)*	108-111
АХУНДОВА Т.Р., АХВЕРДИЕВ Дж.	*Основные направления взаимоотношений Узбекистана и США в конце XX века*	112-117
ГУСЕЙНОВА А.Г., БАГИРОВА У.И.	*Политика двойных стандартов Западной Европы в Грузии*	118-123
İSMAYILZADƏ X.	*ABŞ-ÇXR münasibətlərində ziddiyyətli məqamların ümumi səciyyəsi*	124-128
MƏMMƏDOV K., HƏSƏNLİ E.	*İnformasiya təhlükəsizliyi davamlı inkişaf amili kimi*	129-135
RUİNTƏN K.F.	*Kiber məkan: diplomatiya, yoxsa müharibə məkanı?*	136-140
GÜLƏLİYEVA A.S.	*Beynəlxalq sistemin formalaşmasında beynəlxalq müqavilələrin rolu*	141-145
İSMAYILOV M.	*Sivilizasiyaların morfologiyası: nəzəri-konseptual əsaslar*	146-149
BAYRAMOVA B.	*Aggressive diplomatic attempts of Armenia to resolve territorial claims in the Zangezur region*	150-153
ƏMİRLİ İ.	*Çinin iqtisadi nüfuz dairəsi siyasəti*	154-157

QASIMOVA K.A.	*Azərbaycan və NATO ölkələri arasında hərbi sahədə qarşılıqlı əlaqə modelleri*	158-163
ŞÜKÜRLÜ Ə.	*Qazaxıstanın Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinə qoşulmasının əhəmiyyəti*	164-167
SEYİDOVA M.N.	*Beynəlxalq münaqsibətlərdə dövlət və insan təhlükəsizliyinin qarşılıqlı əlaqəsi*	168-175
KƏRİMLİ A.	*ABŞ strategiyasında İraq neftinin rolu*	176-181
МУРАДЗАДЕ Л.	*Отношение ЮНЕСКО к культурному наследию в Карабахе: политика двойных стандартов*	182-187
ƏSGƏROV Ə.	*Geosiyasi tədqiqatlar: nəzəri ümumiləşdirmə*	188-193
LIU YOUSHA	*Расширение «Среднего коридора»: возможности для Китая и Азербайджана*	194-199
MƏMMƏDOV T.X.	*Prezidentlik institunun gələcəyinə dair təhlil*	200-204
RAMAZANOV R.R.	*Rusiya Federasiyasının Krımı ilhaqı. Ukraynanın qərbyönümlü siyasəti*	205-210
ƏHMƏDOV S.	*Tayvan problemində ABŞ-nin rolu*	211-216
ARXEOLOGİYA, ETNOQRAFİYA, MUZEYŞÜNASLIQ		
İBRAHİMOVA R.	*Qarabağın qeyri-maddi mədəni irsi*	217-222
ОРУДЖЕВА Л.Р.	*Модели заселения Америки (хозяйство и материальная культура населения рубежа Плейстоцена Голоцена)*	223-228
ƏLİYEVA E.K.	*XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Şirvanda ipək parça istehsalı*	229-233
RAMAZANLI H.X.	*Qəbələnin tunc dövrü «Yeddi çinar» torpaq kurqanları*	234-238
MƏMİŞOVA G.Ə.	*Novruz mədəni-məişət bayramının mənşəyi, yayılması və məna baxımının əhəmiyyətinə dair bəzi məsələlər*	239-242
HÜSEYNOV F.	*Əlikömək tə pə abidəsinin daşdan düzəldilmiş əmək alətləri*	243-249
AĞAYEVA X.A.	*Qərbi Azərbaycanda ailə dəyərlərinin qorunması*	250-256
HƏVİLOVA F.H.	*Qərbi Azərbaycan torpaqları mədəni irsimizin daşıyıcısı kimi*	257-262
WANG JIBAO	*Сравнительный анализ праздника Новруз в Азербайджане и Китае*	263-269
HÜSEYNOVA T.T.	*Qafqaz Albaniyasının Nüydi və Qırlartəpə abidələrindən tapılmış keramika məmulatı haqqında (Ağsu rayonu)*	270-274
MƏNBƏŞÜNASLIQ, TARİXŞÜNASLIQ, TARİXİ ÇOĞRAFİYA, DEMOQRAFİYA, METODİKA		
MƏLİKOV Ə.	*Xacə Nəsirəddin Tusinin "Bağdad hadisəsinin keyfiyyəti" traktatının tərcüməsi və qısa təsviri*	275-281
ƏHMƏDOV B.Ş.	*Keçmiş Ermənistan SSR-in Basarkeçər rayonunun inzibati-ərazi bölgüsü və tarixi coğrafiyası (1930-1988-ci illər)*	282-289
FƏRƏCOV Ş.F., ƏHMƏDOV H.O.	*XIX-XXI əsrin birinci onilliyində Qərbi Azərbaycanın tarixi demoqrafiyası*	290-294
MƏMMƏDLİ B.A.	*Azərbaycan Respublikası – Böyük Britaniya münasibətləri vətən tarixşünaslığında*	295-306
MƏMMƏDOVA M.	*Azərbaycan tarixinin tədrisində soyqırım məsələsi*	307-313

UOT 94

САНУБАР ИСМАЙЛОВА
Доктор философии по истории,
доцент Бакинского Государственного Университета
sanubar.is@gmail.com

ОБ ИСТОРИИ И ОБРАЗЕ ЖИЗНИ ЗАПАДНЫХ ГУННОВ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/5-10

Одна из актуальных тем в истории тюркского народа является создание Великой Гуннской империи. Данная работа посвящена великому народу Гуннов. Рассматривается распространенная теория об истории и образе жизни гуннов, а также положительные и некоторые противоположные высказывания зарубежных исследователей.

Ключевые слова: западные гунны, образ жизни гуннов, зарубежные историки, кочевники, археологи.

Введение. История гуннов – это важный этап в истории тюркских народов. Это не связано не только тем, что они создатели двух великих империй древного мира от III в. до н.э. по V в. н.э., но и тем, что именно с их именами связаны исторические кольцевые события в Центральной Азии и Юго-Восточной Европе в тот период. И еще они сыграли важную роль в этногенезе тюркских народов Центральной Азии, Южной Сибири и Северного Кавказа. И наконец, образование Западно-Гуннской империи прекратило рабовладельческого строя в истории Европы и стало причиной создания феодального строя. Территория гуннов в эпоху расцвета империи (177 г. до.н.э.) охватывала огромные просторы Евразии от Тихого океана до берегов Каспийского моря, а позднее и Центральной Европы. Усиление гуннов и начало формирования империи связано с кризисом в Центральной Азии в III в. до н.э.

Исторический обзор об истории гуннов. История западных гуннов, их образа жизни, культуры религии все времена интересовали зарубежных историков. Многие историки утверждали, что гуннские племена - племена тюркского происхождения, но, были и отрицательные точки зрения.

В работе Л.Н.Гумилева «Хунны и гунны», по мнению автора предки гуннов - хунны, были небольшим народом, сложившимся в IV в. до н.э. на территории Монголии и «держава Хунну» во главе Мете возникла в 209 г. до н.э.

Бернштам А.Н. в работе «Очерк истории гуннов» - рассказывает о происхождении западных гуннов от Валамира до Аттилы, о значении гуннских завоеваний в историческом процессе. Он ссылается, на то что, вместе с тем разгром гуннов на Западе и новое усиление кочевников дает возможность и на юге Восточной Европы подняться к новым племенным образованиям варварского типа [2].

Автор Бикмухаметов Мурат Есенгельдыевич написал свою работу «Вопрос происхождения народа Хунну в российской историографии». В работе дается краткий обзор и анализ вопросов расового происхождения, территории и языковой принадлежности народа хунну, а также рассматриваются наиболее осуждаемые проблемы преемственности азиатских хунну и европейских гуннов [5].

Далее хочу отметить, что происхождение гуннов и их язык является одним из больших проблемов в языкознании. Во всех этих полэмиках, которые продолжались более 200 лет, ученые, как Е.Н.Паркер, Жан Пьер Абель Ремисат, Жулиус Клапрот, Куракири Широтори, Густав Рамстедт и др. утверждали, что гунны предки тюрков.

А.Н.Бернштам заявляет, что правящие хуннские роды были тюркоязычными, но единого хуннского языка не существовало. Хунну разговоривали на различных наречиях и диалектах, из которых затем сложился тюркский язык, и возможно монгольский [3].

Л.Н.Гумилев относит язык хуннов к древней тюрко-монгольской языковой общности.

С.Г.Кляшторный отмечает, что они относились к протюрко-монгольским и протунгусско-манчьжурским языковым общностям.

Вопрос с языковой принадлежности хунну остается открытым, существует следующие три основные позиции: хунну говорили на протюркском языке, промонгольском языке, либо на неразделенном тюрко-монгольском языке.

Были мнения авторов о связях с европейскими, иранскими и монгольскими гуннами. Например, о европейских говорили, что сходство названий европейских гуннов, и археологические факты доказывает, что они продолжители гуннов. Впервые это мнение было сказано французским историком Де Гуигнесом. О связях с иранцами – Харолдь Байлей в 1985 году. Ханос Харматта в 1999 году ссылаются на то, что гунны говорили на одном из иранских языков. О связях с монголами - Пауль Пеллиот и Бламбин Ринчен ссылаются на то, что гунны произошли от монголов. «Гунн» на монгольском языке означает «личность» (şəxs). Даже 2011-ом году Монголия отметила 2220-ую годовщину образования Великой Гуннской империи. В историографии XVIII – I пол. XIX веков гунны считались монголами. Впервые эту точку зрения высказал Паллас, а затем поддержали Бергман и Тьерри [6].

В работах, где исторические исследования, сделавшие самый выдающийся вклад в западную историографию истории гуннов – это книги Рене Груссе, Эдуард Артура Томсона «История Аттилы и гунны», Отто Гельфена Кристофера Келли. В этих работах даются оценки гуннов как величайшие личности Центр Азии – Аттилой, Чингизханом, Тамерланом, а также как просто паразитирующих грабителей, мародеров и вымогателей [14]. Например, по этому поводу Марцеллин писал: «Гунны превосходят в жестокости и варварстве все, что можно представить. Они уродуют шрамами щеки своих детей, чтобы не росла борода. Они живут, как животные. Они не жарят и не варят пищу, питаются кореньями диких растений и сырым мясом. Это вечные кочевники с детства привыкшие к холоду, голоду, жажде».

Войны – гунны под предводительством Аттилы изобрели оригинальный способ хранения и приготовления мяса, помещая его под седло во время длительной верховой езды. От тряски оно отбивалось и теряло жидкость, к тому же просаливалось от лощадинного пота. В результате через некоторое время получали готовое к употреблению мясо [1].

Но ничто не сравнится с ловкостью, с какой они посылают на большое расстояние свои стрелы с острыми костяными наконечниками, твердыми и смертеносными, как железо.

В книге Рене Груссе «Империя степей» французский историк (опубл. в 1939 г. во Франции) дается подребнейшие описания жизни Великой степи с античных времен по XVIII в. Он ведет свое повествование истории гуннов с 300 г. до н.э. до их вторжения в Европу под предв. Аттилы в V в. н.э.

Американский историк Отто-Менчен Хельфен в работе «Мир гуннов» ссылается на то, что «хунн» и «гунн» разные племена, так как их язык не был известен, их нельзя было соединить, будь - то гунны за такой короткий срок с такой скоростью не могли переселятся с Алтая к Волге. Автор даже не принимал тюркское происхождение гуннов. Надо отметить, что Л.Н. Гумилев критиковал его точку-зрения по этому поводу. Проф. А.И.Мухтарова тоже ссылается на то, что эта маленькое фонетическое отличие не может быть доказательством о существование, их разными этносами. Они являются древними этносами тюркского происхождения [8, с.240].

Одним из самых заметных трудов по истории гуннов в англоязычной научной литературе последнего времени является исследование британского историка Кристофера Келли «Конец империи» (Нью-Йорк, 2009 г.). Он в новом свете раскрывает личность Аттилы, восстановил образ Аттилы как гениального военноначальника правителя, который создал стратегических союзов для блага совего народа, его талантливость в дипломатии. «Только благодаря его выдающимся качествам существовала огромная Гуннская империя» [13].

Но, отмечу, что все эти историки единодушны мнении, что гунны сыграли важную роль в Европейской истории. Большинство востоковедов считают гуннов тюрками, поскольку эти народы восходят к одной языковой группе.

То, что имя гуннов стало синонимом жестоких убийств, это очередной миф, созданный древними авторами в угоду готским вождям, фактически контроливавшим Испанию, Галлию, Рим, Константинополь. Л.Н.Гумилев очень правильно ссылался на то, что нельзя были считать гуннов дикими, а народов Западной Европы в тот период культурными этносами, так как древние предки народов Европы, германцы, келты, вандалы и др. ни как не отставали от гуннов.

Но, надо отметить что, гунны и созданный или огромный племенный союз отнюдь не были, как это представляет западноевропейская наука, разбойничьим отрядом. Они стояли несравненно выше многих европейских племен и по своему социальному строю и по своей культуре.

И так, во II в. началось Великое переселение народов. Миграции в Восточную Европу было две: готы около 160 г. с «острова Скандзы» перебрались в устье Вислы, после чего дошли до Черного моря, и хунны из Центральной Азии в. 155-158 гг. достигли берегов Волги. И так, на смену тюркскому владычеству во внутренней Азии пришло монгольское.

Следует отметить, что IV-VIII вв. – Эпоха Великого переселения народов. Именно тогда, в IV в. на Дальнем Востоке начались масштабные походы варваров. Это был период, в общей сложности длившийся четыре столетия, когда кочевники хозяйничали в пределах Китая.

Здесь я хочу остановится на причинах великого переселения народов. В целом принято выделять три причины этого процесса.

1.Увеличение численности варварских племен, - им просто начало не хватать места для жизни;

2.Глобальное похолодение – малый ледниковый период привел к тому, что племена двинулись в теплые края;

3.Зарождение государственности - объединение племен в союзы породило и стремление к завоеваниям.

Ученые – историки делят Великое переселение народов на три этапа, или волны.

1.Первая или «германская» волна накатила на Европу в 239 году, когда племена готов вторглись в Римскую империю, а вслед за ними хлынули и др. народностей; сакси, франки, вандалы.

2.Вторая, или «азиатская» волна пришла в Европу из Азии в 378 году – тогда римляне впервые столкнулись с гуннами. В 455 году Рим был взят племенами вандалов, а еще через 20 лет, в 476 году, Западная Римская империя прекратила свое существование.

3.Третья, или «славянская» волна, переселения началась в V в. н.э. – из Сибири и Азии славянские народы двинулись в Восточную Европу и к Средиземноморью, расселившись по территориям Византийской империи [4]. Великое переселение народов положило конец рабовладельческому античному периоду и начало новую эпоху в истории Европы.

Образ жизни гуннов. В данной статье кратко рассматривается вопросы об образе жизни гуннов. Характерной чертой гуннской жизни является кочевое скотоводство. Они переходили со своим скотом с одних пастбищ на другие, вступали в борьбу с ближними и дальними соседями из за лучших пастбищ. Из домашнего скота прежде всего содержали лошадей, крупный и мелкий рогатый скот, который также был объектом меновой торговли с китайцами [9].

Хотя гунны всегда оставались истинными кочевниками, но на некоторых стоянках археологи обнаружили зерна проса, а также сельскохозяйственный инвентарь. Это позволило предположить, что гунны могли вести и оседлый образ жизни, занимаясь не только скотоводством, но и земледелием.

Археологические данные и исторические свидетельства указывают, что скотоводство выступало основным видом хозяйственной деятельности гуннов. Это подразумевает, что их основным источником питания были мясо и молочные продукты. Возможно, они также потребляли небольшое количество пшеницы и ячменя. Археологи пришли к выводу, что последние исследования изменили представления о хозяйстве гуннов, которое хоть и основывалось на скотоводстве, но и включало сельское хозяйство и лов рыбы [12]. Гунны жили в юртах. В гуннском обществе существовало социальное неравенство. В погребениях знатных гуннов на-

ходят много дорогих вещей, а в могилах простых общинников – скромные вещи личного пользования. Рабы использовались в качестве домашней прислуги, пастухов, ремесленников, землепасцев. Важную роль играли охота. Охотились на антилоп, кабанов, куланов, диких оленей, горных баранов.

Первостепенную роль у гуннов играла лощадь. При экстенсивном скотоводческом хозяйстве, когда корма для скота на зиму не заготовлялись, лощадь имела и то преимущество, что она могла круглый год находиться на подножном корму, тебеневать, добывая траву из-под неглубокого снега. Судя по костям, найденным в гуннских погребениях, лощади были типичными монгольскими – небольшого роста, грубого, но мускулистого сложения, с короткой и широкой мордой. Кроме огромных табунов лощадей основным богатством гуннов были стада быков, яков и верблюдов, громадных отары овец и коз [15].

Гунны были очень воинственным народов, исключительно большое внимание уделяли войне, оружию и воинским упражнениям. Оружием, ближнего боя являлся меч и копье, а дальнего - лук со стрелами, который достигал в длину более полутора метров.

Гуннский лук – самое эффективное и современное оружие античности, по свидетельствам римлян и они считали его очень ценным военным предметом. Все, кто имел навык владения луком, вступали в латную конницу.

Конница – главный род войск у гуннов. Конные отряды гуннов с воем налетали на неприятеля, осыпали его тучами стрел со всех четырех сторон, а при сближении пусками в ход мечи и копья. Соответственно строилась и военная тактика.

Приск Панийский – посол к гуннскому царю Аттиле, описывает образ жизни гуннов следующим образом: «Мы приехали в огромное селение, переправившись через какие-то реки. Говорили, что именно в этом селении находились хоромы Аттилы. Они были более видные, чем в каком-либо месте. Построенные из бревен и хорошо выстроганных досок, окруженные деревянной оградой, опоясывавшей их для красоты, а не для безопасности. Далее за царскими хоромами виднелись хоромы Оногесия. Но они уже не имели украшений в виде башен, подобно хоромам Аттилы» [10].

Хорошее развитие получило ремесло. Из продуктов скотоводства кожи, шерсти, кости и рога изготовливались различные предметы домашнего обихода. Также существовало металлургия и гончарное производство.

Гуннские ювелиры достигли совершенства в изготовлении золотых украшений. Они умели напаивать на изделия золотые шарики. Такой стиль называют зернью.

Главным божеством был Тенгри-хан. В качестве охранительных амулетов гунны носили на себе золотые и серебряные изображения фантастических животных (драконов). У гуннов были капища и идолы (литые из серебра). Существовали специальные служители культа: жрецы, колдуны, чародеи и знахари, которые призывали силы земли. Священным деревьям и почитаемым богам жертвовали лошадей, кровь которых проливалась вокруг дерева, а голову и шкуру жертвенного животного вешали на сучья. Существовал обычай нанесения себе ран и увечий в знак скорби по умершему в ночь новым годом. На вершинах горы клялись, обращаясь к Тенгри [7].

По отношению образа жизни гуннских женщин, можно сказать, что конкретно найти каких-то больших пластов информации невозможно. Тем не менее, можно примерно представить их быт, вспомнив, что гунны-кочевой народ, о жизни которых известно достаточно много.

Помимо основных функций женщины в античности, таких как воспроизведение и воспитание потомства, уход за скотиной, пошив одежды, уход за жилищем, у кочевников представитель женского пола, также могла стать воином в зачастую пытала пленников, чему имеется множеств подтверждений в виде археологических находок. Женщины, логично, умели управляться с луком в седле не хуже мужчин, а потом наравне с ними могли участвовать и в набегах.

Также известно, что у гуннов имелось многоженство. Для сохранения численности и нераздельности имущества семьи гунны, после смерти отца, брали в жены мачех, а после смерти старшего или младшего брата женились на их женах [16].

Жизненний круг женщин и девушек был ограничен шатром или кибиткой на колесах. У гуннов же были резко ограничены даже традиционно-женские сферы деятельности. Но, надо отметить, что определенное изменение в отношении хуннов к своим женам и к женщинам вообще произошло после того, как китайцы стали отдавать в жены хуннским владыкам принцесс своего императорского дома. Естественно, это делалось из соображений государственной пользы [11].

Заключение. И так, в заключении надо отметить, что все вопросы, касающимся к образу жизни гуннов. Невозможно осветить в этой маленькой статье. Лишь немногие ученые захотят рискнуть своей репутацией и возьмут на себя монументальную задачу исправления неправильных представлений о гуннах, а также народах, имевших с ними родственные связи, их союзниках или тех, кого с ними попросту путали. Кроме того, требуется профессиональное знакомство с первоисточниками истории многих периодов и восточной и западной цивилизации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аммиан Марцеллин и гунны. narod.ru.https: //his95.narod.ru>gu… [Дата обращения: 25.07.2024].
2. Бернш там А.Н. Очерк истории гуннов. Л.....kronk.spb.ru.https: //kronk.spb.ru>library... [Дата обращения: 26.07.2024].
3. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. Л.....часть первая. kronk.spb.ru.https://kronk.spb.ru>library... [Дата обращения: 26.07. 2024].
4. Великое переселение народов: величайшая загадка истории. Олександрійский tu.... https://ot.kr.ua>velikoe-pe... [Дата обращения: 27.07. 2024].
5. Вопрос происхождения народа хунну в Российской историографии КиберЛенинка https://cyberleninka.ru>az... [Дата обращения: 27.07. 2024].
6. Иностранцев К.А. Хунны и Гунны...LiveJournal https:ru.history.livejourn... [Дата обращения: 27.07. 2024].
7. Культура гуннов. Википедия https:// ru.wikipedia. org>w…[Дата обращения: 09.07.2024].
8. Мухтарова А.И. История тюркских народов (на азерб яз.). Баку, Адилоглы, 2018, 446 с.
9. Образ жизни империи гуннов. КиберЛенинка https://cyberleninka.ru>vi... [Дата обращения: 27.07. 2024].
10. Образ жизни империи гуннов. КиберЛенинка https: //cyberleninka.ru>ar... [Дата обращения: 26.07. 2024].
11. О месте женщин в гуннском обществе. Проза.ру https://proza.ru>2017/03/...[Дата обращения: 26.07. 2024].
12. Оседлые гунны на рубеже нашей эры...nplus1.ru https:// nplus1.ru>2021/0...
13. Проблема истории гуннов в западной историографии... Articlekz.com https:// articlekz.com>ист... [Дата обращения: 25.07. 2024].
14. Рене Груссе. Степные кочевники. My book https:// mybook.ru>author… [Дата обращения: 25.07. 2024].
15. Хозяйство, общественное и государственное устройство гуннов. Викичтение https://history.wikireading... [Дата обращения: 26.07. 2024].
16. Что известно о женщинах племен гуннов? Яндекс https://yandex. ru>past [Дата обращения: 26.07. 2024].

SƏNUBƏR İSMAYILOVA
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

QƏRBİ HUNLARIN TARİXİ VƏ HƏYAT TƏRZİ HAQQINDA

Türk xalqlarının tarixinin aktual problemlərindən biri də Qərbi Hun imperiyasının tədqiqatçılar tərəfindən mühüm faktlar əsasında işıqlandırılması, mənfi və müsbət fikirlərin araşdırılması, hunların

tarixi haqqında geniş məlumatlar əldə edilməsidir. Elmi məqalənin əsas məqsədi hunların tarixinə Qərb tarixçilərinin münasibəti və hunların həyat tərzi haqqında maraqlı faktların oxucuya çatdırılmasıdır.

Açar sözlər: Qərb hunları, hunların həyat tərzi, Qərb tarixçiləri, köçərilər, arxeoloqlar.

SANUBAR ISMAYILOVA
Doctor of Philosophy in History,
Associate Professor of Baku State Universitety

ABOUT THE HISTORY AND WAY OF LIFE OF THE WESTERN HUNS

One of the actual problems of the history of the Turkic peoples is the illumination of the Western Hun empire by researchers based on important facts, the examination of negative and positive opinions, and the acquisition of extensive information about the history of the Huns. The main goal of the scientific article is to convey to the reader interesting facts about the attitude of Western historians to the history of the Huns and the way of life of the Huns.

Keywords: Western Huns, the way of life of the Huns, Western historians, nomads, archaeologists.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 iyul 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. İsmayıl Məmmədov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94

ЧЖАН ТЕРИГЕЛЕ
Бакинский Государственный Университет
докторант кафедры Истории народов Кавказа
qinbaite0805@gmail.com

ПОТОКИ ГУННОВ И САВИРОВ НА КАВКАЗ В III-V ВВ.

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/11-15

Свыше тысячи лет (с III н.э. до конца XIV вв.) на Кавказ оказывали этнополитическое и экономическое воздействие, сменявшие друг друга, разнородные военно-политические силы. Период IV–VI вв. был эпохой Великого переселения народов, которое самым непосредственным и самым явно ощутимым образом коснулся Кавказа. На этнополитическое образование Кавказа, которое отличалось неравномерностью социально-экономического развития и общественно-политической структурой, кроме, могущественных держав, оказывали значительное влияние различные кочевые тюркские народы – гунны, савиры (сабиры), маскуты, угоры, басилы и др. Многие раннефеодальные государства на Кавказе были вовлечены в войны с гуннами, бывали периоды, когда византийцы приходили на помощь сасанидским шахиншахам. Так, в середине V в. на Сасанидскую империю напали гунны, и Византия оказала своему сопернику финансовую помощь, так как на тот период Гуннский союз являлся их общим врагом. Несмотря на то, что имеются негативные исторические отзывы о нашествии гуннов на Кавказ, однако это дает основание полагать, что этнический состав народов Кавказа стал меняться быстрыми темпами, оставляя после себя следы, присущие различным племенам. По сей день на Кавказе можно встретить элементы тюркской культуры. Тюркский этнос оказал огромное влияние на историю и культуру Кавказа.

Ключевые слова: Кавказ, гунны, савиры (сабиры), Великое переселение, раннее средневековье, тюркские племена.

Введение. В статье затронута актуальная проблема потоков гуннов и савиров на Кавказ в III-V вв. Сведения о прибывании гуннов и савиров (сабиров) на Кавказе были даны в трудах различных авторов. Среди них следует отметить греческого мыслителя Дионисия Александрийского, готского историка Иордана, сирийского автора Захария Ритора, Л.Гумилева («История народа хунну» и др.), – Дж.Мэна («Аттила. Варвар, втоптавший Рим в грязь»), Ю.Джафарова («Гунны и Азербайджан»), Р.Гусейнзаде и Н.Ахундовой («Кавказ и великие тюркские империи»), Л.Меликсетбекова («К истории появления гуннов в Восточном Закавказье»).

История хунну были также отражены в китайских источниках «Исторические записи. Жизнеописания хунну» и «Книга Хань. Жизнеописание хунну» и «Книга Поздней династии Хань. Жизнеописания южных гуннов» и «Книга Цзинь. Жизнеописание хунну» (Ли Яньшоу) являются основными историческими материалами для изучения истории хунну. Помимо указанных источников, в китайских источниках «Исторические записи. Биография Даваня» и «Хан Шу. Биография западных областей» и «Книга Поздней династии Хань. Биография Сяньбэй» и «Северная история. Биография западных регионов» и «История Севера. легенда о жужане», «Исторические записи», «Ханьшу» и «Хоуханьшу» также являются уникальными историческими материалами для изучения истории гуннов. Данные источники являются важнейшим и ценным историческим материалом для изучения особенностей истории и культуры гуннов [17].

В начале III века до н.э, в Северном Китае и Монголии был образован крупный союз кочевых скотоводческих племён гуннов, или хуннов. [11, с.36] В дополнение к документальным записям археологи обнаружили множество древних городских поселений хунну в Монголии и России, что является прямым доказательством существования городских поселений гуннов.

Городские памятники, обнаруженные в результате археологических раскопок, имели квадратную или прямоугольную формы и были небольших размеров [6, с.126].

Ученые различных стран спорят о расовой принадлежности хунну. Одни учёные относят их к тюркской расе, а другие к монголоидной расе. Однако по археологическим данным последних десятилетий более вероятна их принадлежность к тюркской расе [19].

После распада Восточно-Гуннской империи часть гуннов стала проживать в районе Байкальской местности у Турфанских гор, в бассейнах рек Тола и Иртыш, но вскоре перебралась оттуда в Юго-Восточную Европу. Гунны, пришедшие в Юго-Восточную Европу, пришли на берега реки Дон в 375 году под предводительством Баламира (Баламбера). Среди них были усуни, кенгеры, аланы, уйгуры, печенеги и кипчаки, которых они подчиняли себе по пути. Исследования последних лет показали, что сами гунны состояли из следующих племен: акацир, альциагыр, алпилзур, бардур, биттигур, кутригур, огур, оногур, сарагур, тунгур, утигур, ультинзур и др [1, с.239].

Первые сведения о гуннах в Юго-Восточной Европе относятся к 165 г. Эти сведения принадлежат древнему автору Дионисию Периегете. Позже автор II века Клавдий Птолемей сообщает о гуннах в северных степях Причерноморья. Его сведения относятся к 175-182 гг [1, с.240].

Сведения о гуннах в древних источниках в течение полутора века (после II века) отсутствовали. Только в источнике, относящемся к IV веку нашей эры, неожиданно появились обширные сведения о гуннах. Следует отметить, что в исторических источниках эти гунны упоминаются, как «хунны», так и «гунны». Однако, в китайских источниках, хунны на Востоке именуются не иначе, как «сюнь» [2]. Можно полагать, что эта небольшая фонетическая разница не может быть следствием того, что это разные этнические группы. В обоих случаях речь идет об этносе древнетюркского происхождения [1, с. 240].

В XVIII в. французский ученый Жозеф де Гинь первым отметил связь между гуннами и народом хунну, который жил на севере Китая, начиная с III в до н.э. до конца I в. н.э [15, с. 175-192].

Исследователи полагают, что гунны, упоминаемые в древних источниках на Северном Кавказе и в северных степях Причерноморья, были первыми их группами, двинувшимися на запад из Средней Азии [1, с.240]. В начале новой эры, с переселением гуннов из Средней Азии в Юго-Восточную Европу, этнополитическая ситуация, существовавшая в предыдущие века, резко изменилась и начался новый этап этнического процесса. Следует также отметить, что этот процесс охватил и Южный Кавказ, потому что приход гуннов в степи Северного Кавказа привел к поселению территории Азербайджана новыми тюркскими племенами [2, с.101].

В 70-х гг. IV в. с Востока на Кавказ началось массовое вторжение азиатских аборигенов Северного Китая и Монголии – (гуннов). Гунны были крупным союзом тюркских кочевнических скотоводческих воинственных племен. Их ядро составляли тюркские и монгольские племена Центральной Азии и Южной Сибири [1, с.240].

Во II в. в гунны, установившие связи с местными автохтонами-аланами, Северо-Западного Прикаспия, оставались в степях Северного Кавказа и вскоре вторглись в Северное Причерноморье [12, с.93]. Именно приход гуннов в Европу связан с миграцией на запад тюркского объединения и отчасти, алан [14, с.177-203].

Гунны были «в авангарде широчайшей миграции с Востока на Запад (из Азии в Европу) кочевых племен, положивших начало к процессу Великого переселения народов [4, с.10]. Гунны, возможно, стимулировали Великое переселение, которое стало одним из факторов распада Западной Римской империи [5, с.90].

Являвшиеся такими же воинственными, как и гунны, аланы оказывали им достойное сопротивление. Часть аланов участвовала в Великом переселении народов Кавказа [10, с.66]. Тем не менее, часть их была истреблена, другая часть присоединена к гуннам. Часть алан, гонимые гуннами, продвинулись на южные территории и в горную зону [9, с.203].

В 371 г. гунны, увлекая за собой покоренных алан, продвинулись далеко на запад, вплоть до Северного Причерноморья и Крыма. В 395 г. гунны Прикаспия совершили грандиозный

военный поход на Южный Кавказ и Переднюю Азию [7, с.49]. В конце IV–V вв. гунны совершили захват территорий Южного Кавказа, вторглись в Иран, Сирию и Малую Азию. Но их успешные завоевания были остановлены мощными силами сасанидов. Гунны были вынуждены отступить на Северный Кавказ через Дагестан [9, с.203].

Положение адыгских, меотских и аланских племен ухудшилось – меоты вообще перестали упоминаться в источниках, а аланы бежали на юг. Часть территорий Дагестана стала называться Страной гуннов, а население, в том числе автохтонное, – гуннами. Обосновавшись в Дагестане, гунны часто «наведывались» на Южный Кавказ – в Кавказскую Албанию, Грузию [9, с.204].

«Походы гуннов против Римской империи во главе с Аттилой окончились подписанием тяжелейшего для Рима мира с обязательством выплаты огромной дани. Имя Аттилы завоевало себе место в истории рядом с именами Александра Македонского и Цезаря» [5, с.64]. Достигнув апогея своего могущества при Аттиле (434–453 гг.) [8, с.291], гуннский союз распался на некоторое время после его смерти, уступив территории другим кочевым племенам, появившимся в одно время с ними.

Последователи гуннов – савиры – были также крупным воинственным объединением племен, «весьма жадным и до войны, и до грабежа» [12, с.97]. О воинственном народе савирах древние хроники чаще сообщают, чем о других народах Северного Кавказа. Иоанн Малала в своей хронике (от сотворения мира до 583 г.) определяет их число в 100 000 человек или семей. Другой автор Агафий пишет: «Этот народ и величайший и многочисленный, весьма жаден и до войны и до грабежа, любит проживать вне дома, на чужой земле, всегда ищет чужого, ради одной только выгоды и надежды на добычу, присоединяясь в качестве участника войны и опасностей, то к одному, то к другому и превращаясь из друга во врага. Ибо часто они вступают в битву в союзе то с римлянами, то с персами, когда те воюют между собой, и продают свое наемное содействие то тем, то другим». Прокопий Кесарийский также подтверждает эти данные: «Сабиры являются гуннским племенем; живут они возле Кавказских гор. Племя очень большое, разделенное, как полагается, на много самостоятельных ветвей. Их вожди издревле вели дружбу, одни с римских императором, другие с персидским царем».

Основным местом обитания северокавказских гуннов-савиров было Центральное Предкавказье (районы от с. Хабаз до рек Черек, Урух (в Балкарии) и Дигорское ущелье включительно), Пятигорье, бассейн реки Кумы. Именно в указанном месте, на берегу р. Кумы и находился гуннский город «Варачан», который и станет в последствии, скорее всего, известен как один из центров Хазарского каганата.

Исследователи отмечают, что проникновение савиров далеко в горные районы Центрального Кавказа и их влияние здесь было чрезвычайно велико, особо следует обратить внимание на тот факт, что сваны до сих пор называют карачаево-балкарцев савирами [6, с.101]. В литературе все чаще всего говорится о большой концентрации гуннских памятников в горной Балкарии и Карачае, что говорит, по мнению исследователей, о массовой миграции гуннов (савиров) в горы Центрального Кавказа и их участие в этногенезе карачаево-балкарцев и кумыков [3, с.45]. Здесь, на Северном Кавказе, по мнению ряда исследователей, савиры граничили с сираками и вступали в тесные и разносторонние контакты с аборигенами Центрального Кавказа, являясь посредниками между населением северокавказских степей и горными аборигенами, населением горных районов [13, с.66].

Заключение. Благоприятные природные факторы сделали Кавказ притягательным для множества пришлых народностей, искавших лучшие условия для выживания и обогащения. Практически все население Кавказа оказалось втянутым в военные действия.

Постоянные вторжения многочисленных тюркоязычных племен эпохи Великого переселения народов привели к еще большему усилению тюркизации некоторых областей и народов региона с соответствующими изменениями в социально-экономическом и культурном развитии. Было положено начало новому направлению этнических процессов – тюркизации отдельных групп населения региона.

Об этом факте свидетельствуют, также исследования Гадло А.В., которое долгое время исследовал те страны, где присутствовали гунны. Таким образом из исследования стало известно, что савирские отряды, относительно свободно перемещались по Кавказу. В статье отмечено, что в этнонимике сванов тюркоязычные карачаевцы и балкарцы носят наименование савиар, т.е., по существу, именуются древним этнонимом савиров. Поэтому следует согласиться с мнением исследователей о том, что вопрос о гуннах-савирах имеет первостепенное значение при разработке этнической истории Кавказа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мухтарова, А.И. История тюркских народов (древний период и средневековье). Баку, Адилоглу, 2008, 448 с.
2. Мухтарова, А. И. К истории государственности тюркских народов. Баку, Адилоглу, 2002, 136с.
3. Аликберов А.К. Хазары: миф и история. Москва, Mosty kul′tury, 2010, 408 с.
4. Ахундова Н.Ч., Гусейн-заде Р.А. Кавказ и великие Тюркские империи. Баку, 2012, 293 с.
5. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. Ленинград, ЛГУ, 1951, 256 с.
6. Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа (IV–X вв.). Ленинград, ЛГУ, 1979, 217 с.
7. Гмыря А.Б. Страна гуннов у каспийских ворот. Махачкала, Даг. кн. изд-во, 1995, 228 с.
8. Гумилев Л.Н. История народа хунну. ФТМ, 1974, 780 с.
9. Гусейнова И.М. История народов Кавказа. (с древнейших времен до наших дней). Баку, «Elm və təhsil», 2018, 1248 с.
10. Гусейнова И.М. Историческая энциклопедия Кавказа. Баку, Чашыоглу, 2010, 956 с.
11. Гусейн-заде. Р.А. Азербайджан в III-XIII столетиях. Баку, 2022, 208 с.
12. Нарочницкий А.Л. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. Москва, Изд-во Академии наук СССР, 1988, 544 с.
13. Федоров Я.А. Федоров Г.С. Ранние тюрки на Северном Кавказе. М.: «Изд-во МГУ», 1978. 296 с.
14. Denis Sinor, "The Hun Period". In Sinor, Denis (ed.). The Cambridge history of early Inner Asia (1. publ. ed.). Cambridge University Press. 1990. pp. 177–203. ISBN 9780521243049.
15. Étienne de la Vaissière, "The Steppe World and the Rise of the Huns". In Maas, Michael (ed.). The Cambridge Companion to the Age of Attila. Cambridge University Press. 2015. pp. 175–192. ISBN 978-1-107-63388-9.
16. Peter Heather, "The Huns and the End of the Roman Empire in Western Europe". English Historical Review, 1995, p.90: 4–41. doi:10.1093/ehr/CX.435.4.
17.（西汉）司马迁：《史记》，北京：中华书局，1959
18.（东汉）班固：《汉书》，北京：中华书局，1962
19. **林幹**：《**匈奴史**》，**呼和浩特**：**内蒙古人民出版社**，2007，306页
20. **胡玉春**:《**中国古代北方民族史**：**匈奴卷**》，**北京**: **科学出版社**，2021, 175页

ZHANG TERİGELE
Bakı Dövlət Universiteti
Qafqaz xalqalrı tarixi kafedrasının doktorantı

III -V ƏSRLƏRDƏ QAFQAZDA HUNLARIN VƏ SABİRLƏRİN AXINLARI

III əsrdən VII əsrin sonlarına qədər min ildən artıq müddətdə Qafqaz müxtəlif hərbi-siyasi qüvvələrin bir- birinin ardınca geoetnosiyasi və iqtisadi təsiri altında olmuşdur. IV-VI əsrlər dövrü Qafqaza birbaşa və ən aydın şəkildə təsir edən Xalqların Böyük Köçürülməsi dövrü idi. Qeyri-bərabər sosial-iqtisadi inkişafı və ictimai-siyasi quruluşu ilə seçilən Qafqazın etnosiyasi formalaşmasına qüdrətli

güvvələrdən başqa, müxtəlif köçəri türk xalqlarının- hunların, sabirlərin, maskutların, uqorların, barsillərin digərlərinin əhəmiyyətli dərəcədə təsiri olmuşdur. Qafqazda bir çox erkən feodal dövlətləri hunlarla müharibələrə cəlb edilmişdir, Bizanslıların Sasani şahənşahlarının köməyinə gəldiyi dövrlər də olmuşdur. Beləliklə, V əsrin ortalarında Sasani imperiyası hunların hücumuna məruz qalmış və Bizans öz rəqibinə maliyyə yardımı göstərmişdi, çünki o dövr Hun birliyi onların ümumi düşməni idi. Hunların Qafqaza hücumu ilə bağlı mənfi tarixi rəylər olsa da, bu, Qafqaz xalqlarının etnik tərkibinin müxtəlif tayfalara xas izlər qoyaraq sürətlə dəyişməyə başladığını deməyə əsas verir. Bu günə qədər Qafqazda türk mədəniyyətinin elementlərinə rast gəlmək mümkündür. Türk etnosunun Qafqazın tarixinə və mədəniyyətinə böyük təsiri olmuşdur.

Açar sözlər: Qafqaz, Hunlar, Sabirlər, Böyük köç, erkən orta əsrlər, türk boyları.

ZHANG TERIGELE
Baku State University
PhD student of the department "History of the Caucasian nations"

DESCENDANTS OF THE HUNS AND SABİR PEOPLE TO THE CAUCASUS İN THE III-V CENTURİES

For over a thousand years, from the 3rd to the end of the 14th centuries, the Caucasus was subject to geo-ethno-political and economic influence from a succession of diverse military and political forces. The period from the 4th to the 6th centuries was the era of the Great Migration of Peoples, which affected the Caucasus in the most direct and tangible way. In addition to powerful states, the ethno-political formation of the Caucasus, which was distinguished by uneven socio-economic development and socio-political structure, was significantly influenced by various nomadic Turkic civilizations - the Huns, Savirs, Maskuts, Ugors, Basils, etc. Many early feudal states in the Caucasus were involved in wars with the Huns, and there were periods when the Byzantines came to the aid of the Sassanid shahinshahs. Thus, in the middle of the 5th century, the Sassanid Empire was attacked by the Huns, and Byzantium provided financial assistance to its rival, since at that time the Hunnic Union was their common enemy. Although there are negative historical reviews about the Huns' invasion of the Caucasus, this gives reason to believe that the ethnic composition of the peoples of the Caucasus began to change rapidly, leaving behind traces inherent in various tribes. To this day, elements of Turkic culture can be found in the Caucasus. The Turkic ethnic group had a huge influence on the history and culture of the Caucasus.

Keywords: Caucasus, Huns, Sabir people, Great Migration, early Middle Ages, Turkic tribes.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 30 oktyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. İradə Hüseynova, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94

MÜQABİL MƏMMƏDOV
A.ABakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun əməkdaşı
muqu0109@mail.ru

UYĞURLARIN TARİXİNƏ BAXIŞ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/16-21

Məqalədə qədim türk tayfalarından olan uyğurların dövlətçilik tarixindən, mədəniyyətindən, işğalından, zəngin tarixindən bəhs edilir. Göstərilir ki, zəngin tarixi inkişaf yolu keçmiş uyğurlar dərin dövlətçilik ənənələrinə malikdirlər. Onlar müxtəlif dövrlərdə müxtəlif xalqlarla savaşmış, qanlı döyüşlərdə iştirak etmiş, bəzən böyük dövlətlərin tərkibinə daxil olsalar da, tarixlərinin çox hissəsi müstəqil yaşamış, bölgədə baş verən proseslərdə fəal iştirak etmişlər.

Açar sözlər: Uyğurlar, kağızın kəşfi, Çin siyasəti, uyğur dövlətçiliyi, uyğur mədəniyyəti.

Giriş. Asiyanın qədim türk xalqlarından biri vaxtı ilə böyük bir coğrafiyaya hökmranlıq edən uyğurlardır. V əsrin II yarısında artıq uyğur tayfaları öz bəyliklərini yaratmışdılar. Əksər türk xalqları kimi uyğurlarında adına qədim Çin mənbələrində rast gəlinməkdədir. Bu qədim xalqın ilk izlərindən Çin mənbələrində Qaqoy, xitay, dinlin və ən əsası xueyxe adları formasında bəhs olunur. Çin mənbələrində müxtəlif ən geniş yayılmış uyğur etimoloji nümunəsindən biridə hoei-ho, vei-ho və s. kimi birləşmələrdir. Bu etimoloji birləşmənin mənasına aydınlıq gətirərkən - 974-cü ilə aid Çincə bir əsərdə "şahin sürətilə dolaşan və hücum edən" kimi qeyd olunub (2, s.82). Digər bir tərəfdən bəzi türkoloqlar uyğur adının uy yəni qohum əqraba və gur ifadələrinin birləşməsindən yarandığını deyirlər. Bəzi mənbələrdə isə uyğur kəlməsi təqib edən, izləyən kimi göstərilir.

Asiyanın bu qədim xalqı bəzi tarixçilərə görə e.ə. III əsrdə tarixin meydanına çıxmışdı. Quraqlıqdan dolayı Şərqi Türküstandan qalxaraq əvvəlcə şimala sonra cənuba doğru irəlləmişlər. VIII əsrə qədər Uyğurlar indiki Rusiya Federasiyası subyektlərindən olan Buryatiya Respublikası ərazinidə yaşamışlar. VIII əsrin ortalarına qədər olan dövrdə Uyğurlar erkən tayfaya bənzər yaşayış qurumları kimi uyğur bəyliyinin mövcudluğu altında Selenqa (bəzi mənbələrdə Sələng) çayı ətrafında Baykal gölünə qədər olan ərazilərdə yayılmışdılar. Hələ I Göytürk xaqanlığı dövründə uyğur bəyliyi Göytürk xaqanlığının asılılığında olmuş, 630-cü ildə xaqanlığın çöküşündən sonra müstəqilliyini bərpa etmişdir. Lakin müstəqilliyi uzun çəkməmişdir. Az sonra qurulan Şərqi Göytürk xaqanlığı Uyğur tayfalarının yaşadığı əraziləri də özünə tabe etmişdir. VIII əsrin 40 cı illərindən başlayaq Uyğurlar arasında Şərqi Türküstandan ayrılmaq və müstəqillik əhval ruhiyyəsi geniş yayılırdı. Bunun əsas faktorlarında biridə Çinin bu prosesləri dəstəkləməsi idi. Bəzi Çin və run mənbələrində Çinin uyğurlara ilk dəstək göstərdiyi tarix kimi 842-ci il qeyd olunur. VIII əsrin ortalarında Şərqi Türküstan dövlətinin zəifləməsi, Çinin bu bölgədəki boylara etdiyi yardımlar nəticəsində Uyğurlar oturaq həyatın prinsiplərini mənimsəyərək dövlətçilik idealarına sahibləndilər. Uyğur tayfalarının 10 dan çoxu haqqında məlumatlar tarixdə öz əksini tapır.

Qutluq Bilgə xaqanın hakimiyyəti dövrü Uyğurlar (744-746). 744-cü ildə (bəzi mənbələrdə isə 745-ci il olaraq qeyd olunur) bütün mövcudluğu dəyərləndirən Alp Qutluq Bilgə Xaqan (onun adı Çin mənbələrində Peylo kimi keçir) 10 uyğur və 9 Oğuz boyunu birləşdirərək özünü Xaqan elan etdi. Daha sonra qonşu xalq olan Karluklarla birləşərək Şərqi Göytürk xaqanlığının mövcudluğuna son qoydu. Uyğur dövlətinin qurucusu Alp Qutluğ Bilgə Xaqanla yanaşı ondan sonra hakimiyyətə gələn Mayançur Xaqana (bəzi mənbələrdə Bayancur və ya Moyən-Çor Xaqan) aid bugünkü Monqolustanın cənubunda Şine-Usu kəndi ətrafında qazıntılar nəticəsində əldə edilən böyük bir kitabədə Uyğur dövlətinin quruluşu, genişlənməsi, Alp Qutluğ Bilgə Xaqanın və Mayançur Xaqanın zəfərləri haqqında geniş məlumatlar verilmişdir (2, s.83).Qutluq Bilgə Xaqan qurduğu dövləti Göy Türk İmperatorluğunun maddi və mənəvi varisi olaraq elan etmiş və bundan sonra Orxon çayı sahilində öz paytaxt şəhərləri olan Ordubalıq şəhərini inşa etmişdir. Bu şəhərin adı Balasaqun olaraqda bəzi mənbələrdə keçir. Tarixçilərin fikirlərinə əsasən isə Balasaqun bu şəhərin qalıqları üzərinə qurulmuş başqa şəhərdir. Turfan şəhəri yaxınlığında Goaçang tarixi ərazisində Qutluq xaqanın dövründə olan uğurlardan genişliklə bəhs olunur.

Uyğur xaqanlığının inzibati ərazi və idarə prinsiplərinə nəzər yetirsək xaqanlıq feodal dövlət idi. Xaqanlıq ərazisində çoxlu tayfa və qəbilələr yaşayırdıki onlar mərkəzi hakimiyyətə tabe idi. Xaqanın

yanında qədim türklərə xas toy adlanan müşahidəçi orqan fəaliyyət göstərirdi. Toyda xaqanlıqda yaşayan tayfa və qəbilə nümayəndələri təmsil olunurdu. Paytaxt Ordu-Balıq şəhərindən əlavə Orxun çayı sahilindəki Xara Balıq,Selenqa çayı sahilindəki Bay Balıq kimi böyük şəhərlərdə mövcud idi. Həm dövlət idarəçiliyində həmdə təsərüfatda qul əməyindən istifadə geniş kifayət qədər məhdud idi.

Uyğur tayfaları arasında olan münasibət eramızın ilk əsrlərində tayfalararası müxtəlif münasibətlər zəmnində idisə artıq Xaqanlıq dövründən etibarən Uyğurların oturaq həyatla tanış olması ilə tayfalar arasında ərazi problemlərinində meydana çıxmasına şərait yaratdı. Maddi tapıntılara əsasən məlum olur ki, Qutluq xaqanın dövründə Uyğurlar təkcə Selenqa vadisində deyil, Mancuriyadan Altaya qədər cənubda isə Qobi səhrasına qədər olan geniş coğrafiyanı əhatə edirdi. 746-cı ilə qədər xaqanlıq Qutluq Bilgə xaqanın hakimiyyətində olmuşdu. Bu xaqanlıqdan öncə uyğurların bəyliyi mövcud olsada uyğur xalqının inkişafında və tarixi yüksəlişində uyğurların məhz bu xaqanlığı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Uyğur xaqanlığında idarəçilik irsi olduğuna görə hakimiyyət atadan oğula irsən ötürülürdü odur ki, 746-cı ildə xaqanlığın qurucusu Qutluq Bilgə Gül xaqanın vəfatından sonra hakimiyyətə onun oğlu gəlir.

Moyon Çurun hakimiyyəti dövründə Uyğurlar (746-759). Bəzi mənbələrdə Bayancur Çin mənbələrində Mayancjo kimi qeyd olunur. Bu xaqanın hakimiyyəti dönəmində Orxan çayı sahilində Ordu Balıq şəhər-düşərgəsinin yerində Balasaqun şəhərinin əsası qoyulur və paytaxt elan edilir. Moyan Çur hərtərəfli biliyə malik mahir dövlət xadimi idi. Qonşu tayfalarla etdiyi yüksəksəviyyəli danışlar onun yüksək diplomatik bacarığından xəbər verirdi. Məhz bütün bunların səbəb idi ki, Uyğur xaqanlığının ərazisi xeyli genişlənmiş, onlarla tayfalar Uyğurların asılılığına düşmüşdü. 750-751-ci illərdə Tuva ərazisinə ard arda səfərlər edən Mayan Çur bu ərazinidə Uyğur xaqanlığının ərazisi etmişdir (2, s.84).

Hələ 745-ci ildən Uyğurlar Çinə gedən ticarət yollarına nəzarət etməyə başlamışdılar. 746-759-cu illərdə Çində baş vermiş üsyanı Moyan Çur məharətlə qiymətləndirmiş və dərhal Çinə üsyanı yatırmaqla bağlı kömək göstərmişdi və bundan sonra Çin imperatoru qızını Moyan Çura ərə vermişdi. Bəzi Çin mənbələrində qeyd olunur ki, həmin Çinli xanımın adı Day Dzun olmuşdur. Amma bəzi mənbələr isə bunu inkar edir. Həmin mənbələrdə qeyd olurnur ki, Moyan Çurun xanımının adı tarixdə mövcud deyil və Day Dzun isə başqa bir Uyğur xaqanının qızıdır. Moyan Çurun hakimiyyətinin ümumi məzmununa nəzər yetirsək onu müsbət istiqamətli təqdin etmək olar. Ona görə ki, Moyan Çurun hakimiyyəti həm Uyğur xaqanlığında daxili sabitliyin möhkəmləndirilməsi həm də Çinin asılı vəziyyətə gətirilməsi isə xarakterik olmuşdur. Çin həmin dövrdə xaqanlıqla münasibətlərin biristiqamətli olması üçün əlindən gələni əsirgəmirdi.

İdiqin xaqanın hakimiyyəti dövründə Uyğurlar (760-779). İdiqin xaqanın hakimiyyəti dövründə xaqanın şəxsiyyətinə pərəstiş əsaslı şəkildə artmışdı. Hətta bəzi mənbələrdə xaqanın adı İdiqin olaraq yox məhz Tenqri (Qədim türklərdə tanrı) kimi bəhs olunur. İdiqin xaqanın hakimiyyəti dövründə xaqanın şərəfinə Balasaqun şəhərində xaqan sarayı inşa olunmuşdu. Bu dövrə qədər Uyğur xaqanları dəbdəbəli alacıqlarda qalırdılar. Xaqanın Uyğurlar içərisində nüfuzunun yüksəlməsi, hakimiyyətin xaqan və onun yaxınlarının ətrafında cəmlənməsi birmənalı olaraq Uyğurlardan aslı olan tayfalarda narazıçılıqların meydana çıxmasına dəlalət verirdi. 779-cu ildə Tun Moko Tarxan adlı tayfa başçısı İdiqin xaqanı və onun bütün ailəsini öldürərək hakimiyyəti ələ aldı.

Uyğurlar 779-842-ci illərdə. İdiqin xaqandan sonra Uyğur dövlətində hakimiyyətə Tun-Moko Tarxan gəldi. Lakin həmin ildə Tun-Moko Tarxan sui-qəst nəticəsində öldürüldü. Hakimiyyəti Dolos xaqan keçdi. Çin mənbələrində onun adı "Pan quan dələ" olaraq qeyd olunur. Məhz bu dövrdə Xaqanlıq tənəzzül dövrünü yaşayırdı. Artıq dövlətin daxili və xarici siyasətini Çin tənzimləyir və onun istəyi əsasında proseslər aparılırdı. Çinin Uyğurlar üzərində artan nüfuzundan əlavə xaqanlığı zəiflədən əsas səbəblərdən biri də Tibet yaylasında yeni yaranmış Tibet dövləti idi. Onilliklərlə Uyğurların tabeliyində yaşayan qelu, şato bayan kimi türk tayfaları artıq Tibet dövlətinə qoşuldular. Bütün bunlardan əlavə Tibet dövləti xaqanlığa düşmən mövqe bəsləyirdi. Tez tez Uyğur xaqanlığının qərb əyalətlərinə qarət talan məqsədi ilə hücumlar edirdi. Onun ərazisi Kaşqaydan Tyanşan dağlarının ətəklərinə qədər olan ərazini əhatə edirdi. Lakin Xaqanlığın qərbində olan təhlükə Tibet dövləti ilə kifayətlənmirdi. İrtış çayı sahilində yaşayan Karluk türkləri ilə olan münasibətdə ürəkaçan deyildi. Xaricdə olan təhlükələrdən savayı daxili mühitdə sabitlik yaratmaq sanki mümkünsüz idi. Xaqanlar ard arda hakimiyyətə gəlir az çəkmədn sui qəst nəticəsində öldürülürdü. Dolos xaqandan sonra hakimiyyəti əvəzləyən Aço xaqanda 895-ci ildə sui qəst nəticəsində öldürüdü. Hakimiyyət uğrunda uzun çəkişmələrdən sonra Qutluq Bilgə

xaqanın ailəsindən olan Kutluq xaqan əyanlar arasında olan hakimiyyət münasibətlərinə son qoyaraq hakimiyyəti öz əlində birləşdirə bildi. Çin mənbələrində Qudulu adı ilə qeyd olunan bu xaqan məhz həmin mənbələrə əsasən 796-cı ildə özünü xaqan elan etmişdi. 2 ildən çox müddət ərzində bir sıra daxili sabitlik qaydalarını tənzimləsə də əyanların və tayfa başçılarının hakimiyyətlə münasibətini tənzimləməkdə çətinlik çəkirdi. Odur ki, 798 bəzi mənbələrdə isə 799-cu ildə Kutluq xanı Doloye xaqan əvəzlədi. Çinlilər onu Çjun-Çjen xan adlandırırlar. Doloye xaqanın hakimiyyəti dövründə əyanların hərcmərcliyi geniş vüsət almış, Tibet dövlətinin və Karlukların qarətçi yürüşləri səngimək bilmirdi.

798-ci ildən Uyğurlar üçün əsas təhlükələrdən biri olan qırğızlar uyğurların tarixində yer almağa başladılar. Yenisey çayı sahillərində məskunlaşan bu tayfalar hərcəhtlə müstəqillik arzusunda idilər. Uyğurların Mərkəzi Aparatı tərəfindən qırğızlarla bağlı hərbi əməliyyatlar başladı lakin bu gözlənilən nəticəni vermədi. Əskinə xaqanlığın nüfuzuna böyük zərbə endirdi. Uyğur xaqanlığının mövcudluğunun son onillikləri qırğız tayfalarının qarşısını almaqdan ibarət idi. 820-ci ildən etibarət qırğız tayfaları Uyğurlarla fundamental və hərtərəfli mübarizəyə başladılar. 20 ilə yaxın müddət ərsində davam edən mübarizədən sonra Xaqanın yaxın əyanlarından biri olan Kurbabirin köməyi ilə uyğurların tabeliyində yaçayan şato türk tayfasının dəstəyi ilə xaqana sui-qəst qurdu. Bu cəhd uğurlu oldu və Uyğur xaqanı öldürüldü. Hakimiyyətə bir müddət Kurbabir daha sonra Ediz Uyğur tayfasından olan Külük adlı biri uyğurlara rəhbərlik etməyə və qırğızlara qarşı vahid cəbhə yaratmağa başladı.

840-841-ci ildə Böyük Çöldə güclü qar yağdı.Çin mənbələrində qeyd olundur ki, bu ərazilərin əhalisi maldarlıqla məşğul olduğundan çöllər ölü qoyun cəmdəkləri ilə dolu idi. Uyğurlar arasında geniş aclıq və qıtlıq yarandı. Bütün bunlardan sui istifadə edən qırğızlar Altay türkləri ilə müttəfiq münasibətləri qurdular. Az sonra isə müttəfiqlərin birləşmiş orduları Uyğurlar üzrərinə hərbi əməliyyatlara başladılar. Orduya Kuçluk Moko adlı qırğız sərkərdə rəhbərlik edirdi. Sayan dağından aşan ordu Uyğurların ərazisinə daxil oldu. Ajo ləqəbli Kuçluk Moko Uyğur xaqanına könüllü təslim üçün məktub göndərdi. Lakin Uyğur xaqanı bundan imtina edib, döyüşməyi üstün tutdu.

Bu döyüşlərdə uyğurlar məğlub oldu. Sonuncu Uyğur xaqanı Qut-törə mübarizəni davam etdirsə də, döyüşdə öldürüldükdən sonra 95 illik Uyğur xaqanlığının mövcudluğuna son qoyuldu. Paytaxt Balasaqun şəhəri qarət olunub dağıdıldı. Böyük Xaqanlıq dövründən sonra Uyğurlar qırğın ağalığına boyun əyməyən 28 tayfadan ibarət Uyğurlar 2 hissəyə ayrıldılar. 15 tayfadan ibarət Uyğurların bir hissəsi Pan Telenin rəhbərliyi ilə Altaya çəkildilər. İrtış çayı sahillərində yaşayan Karluklarla qaynayıb qarışaraq assimlasiya proseslərimə qoşuldular. Digər 13 tayfa isə cənuba Tibetə doğru hərəkət etdi. Uyğurların bu qrupuna rəhbərlik edən Uçe Dələ 860-cı ildə Çinin türklər yaşadığı bölgəni, yəni Çin Türküstanını tutaraq 2-ci Uyğur xaqanlığının əsasını qoydu. Bu xaqanlıq tarixdə Uyğur knyazlığı, Turfan knyazlığı ilədə qeyd olunur. 873-cu ildə qırğızlar bu knyazlığın mövcudluğuna son qoydu. Bu knyazlıqda yaşayan uyğurların bir hissəsi digər 15 uyğur tayfasının yanına köç etdi. Digər hissəsi isə orada yaşayaraq 911-ci ildə Çinin Qansu əyalətində yenidən uyğur dövlətini qurdular. Lakin güc potensiallarını itirdiklərinə görə bütün hərbi əməliyyatlar dayandırılmışdı. 940-cı ildə 3-cü Uyğur dövləti Çinin hakim sülaləsi Kitanların, 1028-ci ildə Tanqutların, 1226-cı ildə Çingiz xanın tabeçiliyinə keçsə də, yarıasılı dövlətçiliklərini qoruyub saxlamaqda idilər. 1368-ci ildə sonuncu Uyğur hökmdarı İduk Kutun Çinin Minq sülaləsinə təslim olmuşdur. Bununlara Uyğurların dövlətçilik və hakimiyyətlərinə son qoyulmuşdur (3, s.32).

Uyğur mədəniyyəti. Uyğur mədəniyyəti tarixdə özündən sonra gələn türk dövlətlərinə, habelə İslam mədəniyyətinə, Uzaq Qərb mədəniyyətinə köklü təsir edə biləcək qədimdən qədim tarixi nüanslarla zəngin olmuşdur. Bu xalqın özünəməxsus ədəbiyyat, tərcümə qaydaları, toxuculuq, xalçaçılıq, çiniçilik, zərgərlik, rəsm, heykəl, şəhərsalma, ticarət, əkinçilik, musiqi, teatr sahələrində yüksək mədəniyyət nümunələri yaratmışlar (8, s.36).Uyğur xaqanlığının mövcudluğu dövründə xüsusilə 779-795-ci ildə xaqanların iqtisadiyyatı və əhalinin rifahını yüksəltmək məqsədi ilə apardığı islahatların sayəsində Uyğur mədəniyyəti çiçəklənmə dövrünü yaşamışdı. Başqa qonşu mədəniyyətlər olmaqla bir sıra geosiyasi platformalara mədəni təsir edə bilmişdir. Ərəblərə və ərəblər vasitəsi ilə bir çox mədəniyyətə kağız istesalı, mətbəə qurmaq, kağızın üzərində miniatürlə işləmək bacarığı və s. kimi mədəni inkişaflara təkan vermişdir. Uyğur mədəniyyətinə nüfuzlu təsir edən mədəniyyətlərdən biri heç şübhəsiz Çin mədəniyyəti olmuşdur (7, s.487). Balasaqun şəhərinin yaxınlıqlarında aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində üzərinə Çin heroqlifləri həkk olunmuş daş lövhələr aşkar edilmişdir. Lakin Çin mədəniyyətinin əsaslı təsirinə baxmayaraq qədim Uyğurlar kifayət qədər zəngin, üstün özmədəniyyətə sahib idi.

Memarlıq və şəhərsalma. Uyğurlar heykəltaraşlıq sənətinin qədim köklərinə bələd olmuşdular. Turfan şəhəri yaxınlığında aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Uyğur türklərinə məxsus bir çox heykəltaraşlıq əsərləri o cümlədən qala və məbəd divarları, daş kitabələr, üzərinə müxtəlif rəngli boyalar çəkilmiş maddi əsərlər aşkar edilmişdir. Turfan qazıntıları zamanı Uyğurlara məxsus 10 metr hündürlüyündə daşdan hazırlanmış budda aşkar edilmişdir. Bundan əlavə uyğurlara məxsus o dövrə aid onlarla heykəlciklərdə günümüzə çatmışdır. Qarabalasaqun, Beşbalıq, Qaraxoca, Qaraşar, Qaraxotan, Yarkənd, Turfan, Kaşğar, Kamal, Qulça, Urumçu, Suço, Kanço, Çərçən, Ağsu və s. kimi şəhərlər salınmışdır ki, adı çəkilən bütün şəhərlərdə Uyğur mədəniyyətini özündə əks etdirən məbədlər, saraylar və digər tikililər inşa olunmuşdu. VIII əsrin sonlarında Uyğur Xaqanlığı şəhərsalmada və heykəltaraşlıqda Çindən heç də geri qalmırdı. Xüsusilə Tarım bölgəsində tapılan Maddi mədəniyyət nümunələri bunun əyani sübutudur.

Uyğur dili. Uyğur mədəniyyətindən danışarkən onların bir çox mədəniyyətlərə köklü təsir göstərdiyini dəfələrlə vurğuladıq. Bu qövmlərdən biridə şübhəsiz Çingiz xanın imperiyası idi. Uyğur türkləri bu imperiyanın mədəniyyətində öz sözünü demiş etnos idilər. Çingizoğulları uzunillər ölkələrində uyğur dili rəsmi dil elan etmişdir. İmperiyanın daxili siyasətində uyğur dili nə dərəcədə geniş vüsət almışdısa, xarici siyasətdə məhz Uyğur dilinin üzərində qurulmuşdu. Diplomatların əlsəriyyəti Uyğur türkləri olurdu və diplomatik dil də elə uyğur dili idi. Şübhəsiz ki, imperiyanın xarici dövlətlərdə olan elçiləri məhz Uyğur türklərindən idi. Elə bu səbəbdən idi ki, Çingiz imperiyası Uyğurların sayəsində Türk-Moğol imperiyasına çevrilmişdir. Tarixdə qeyd olunur ki, bu dövlətin rəsmi dili Xaqaniyyə türkcəsi olmuşdur və buda Uyğur türkcəsi idi. Uyğur türcəsinin rəsmi dil olmasından savayı həmçinin az əvvəl qeyd olunduğu diplomatik münasibətlərdə uyğur türklərindən yan ötmürdü. Çingiz imperiyanıın Romadakı elçisinin, Bağdad və Çin valisinin uyğur türkü olduğunu göstərmək olar. Bundan əlavə Uyğur türkləri Təbrizdə Elxani sarayında, bir necə dövlətin ordularında, tərbiyəçi müəllim kimi Çingiz ailələrinin içərisində geniş nüfuza malik edilər.

Həqiqətdir ki, Qaraxanlı türklərinə məxsus Qudatku-Bilik, Atabətül-Həqatid, Divanü lüğət-it-Türk kimi əvəzolunmaz əsərlər məhz Uyğur türkcəsində, Uyğur dilində qələmə alınmışdır. Uyğur dili xüsusilə Elxanlıların zamanında geniş yayılmağa başlamışdı. Qızıl Orda dövlətinin mövcud olduğu vaxtlar Uyğur dili Rusiyanın ucqarlarınadək həmçinin Şərqi Avropanın geniş ərazilərinə yayılmışdır.

Uyğur dilinin bu dərəcədə geniş sərhədlərdə yayılması onu diplomatik dil formasını gətirirdi. 1027-ci ildən başlayaraq Uyğur və Kitay xanları tərəfindən Sultan Mahmud Qəznəliyə çoxlu məktublar göndərilmişdir ki, həmin məktublar günümüşə qədər gəlib çatmışdır və bu məktublar uyğur dilində qələmə alınıb. Mahmud Kaşğari bildirir ki, Yuxarı Çinə qədər mövcud bütün türk xanlıqlarında və sultanlıqlarında yayılmış din Uyğur dilidir (7, s.477). Uyğur dilinin bu dərəcədə geniş vüsət alması onun ticarətin inkişafınada kömək etdiyinin göstəricisidir. Hətta tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi Uyğur dili geniş sərhədləri aşmışdır ki, Çinin bir sıra şəhərlərində belə əhalinin bir hissəsi Uyğur dilində danışa bilirdi. Xarəzmşahların dövründə də uyğurlarla o cümlədən bir sıra türk etnosları ilə aparılan danışqlar uyğur türkcəsində olmuşdur. Uyğur dilinin inkişafını səviyyələndirərkən bir onu 3 dövrə bölə bilərik. Hansı ki, I dövr eramızdan əvvəl başlamış 750-ci ilə qədər davam etmişdir. II mərhələ 750-1300-cü illəri əhatə edir. Bu dövr Uyğur dilinin inkişafında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin həmin dövrə aid Uyğur dilinin zənginliklərini özündə ehtiva edən yüzlərlə maddi məhəniyyət nümunəsi tapılmışdır. III mərhələ isə 1300 cü ildən sonrakı dövrü əhatə edir. Bu dövrdə Uyğur dili Avropada gizli danışıq dili kimi istifadə olunubmuş. Amma ümumi olaraq bu mərhələdə dil digər faktorlar və ünsürlər tərəfindən sıxışdırlmışdır.

Uyğurların dini. Uyğur Türkləri Göy Tanrı, Şamanizm, Buddizm, Manixeizm və İslam dininə itaət etmişlər. Uyğurlar qədim türklər kimi özlərini Göy tanrısının nəslindən hesab edirdilər. Odur ki, onların dinlərində və dini fikirlərində bu xüsusi mövqe tutmuşdur. Qədim Uyğurlara məxsus Törəyiş dastanı, Köç dastanı kimi əsərlərdə Uyğurların bu dini idealarından geniş spektri ilə bəhs olunur. Uyğurların ən aparıcı dinlərindən biri Maniçilik olmuşdur belə ki, mani idealları Uyğur tayfaları arasında geniş vüsət almağa başlamışdır. Lakin Uyğurlar və maniçilik arasında olan ən parlaq səhifə Uyğur xaqanı Buğa xaqanın 762-ci ildə Çinin Lo-Yanq bölgəsinə səfəri olmuşdur. Bu səfərdən qayıdan xaqan özü ilə bir çox Mani rahiblərini Uyğur xaqanlığına gətirmişdir. Daha sonra Bügü xaqan Uyğur xaqanlığında maniçiliyi rəsmi dövlət dini kimi elan etmişdir. Günümüzə Uyğur türkcəsində qələmə alınan

Maniçiliyin ən əsas əsərlərindən hesab edilən Nom adlı qanunlar toplusu gəlib çatmışdır. Ümumiyyətlə Maniçiliyin Uyğur xaqanlığında yayılması ilə bu dinin tarixində 500 illik tənəzzül yenidən inkişaf yoluna başlamışdı. Mani dini geniş coğrafiyanı əhatə edirdi,və bu gündə biz həmin dinin prinsiplərini müxtəlif kitablardan öyrənirik. Uyğurlar arasında ən geniş yayılmış Mani ədəbiyyatları İlahi himnlər, günah çıxarma Duaları və İrk Bitiq adlı fal kitabı olmuşdur Uyğurlara aid ədəbi əsərlərlə yanaşı Koço şəhəri xarabalıqlarından qazıntılar nəticəsində ağ geyimli rahiblərlə əhatə olunmuş Mani peyğəmbərin təsviri, insan rəsmləri, heykəlçiklər, divarları çiçək və güllərlə bəzədilmiş rəsm əsərləri əldə edilmişdir.

Maniçilikdən əlavə Uyğurlar uzun müddət Şamanizm dininə etiqad etmişdilər. Hətta bəzi tayfalar arasında məhdud formada xristian düşüncəsinə yayılmışdır. Ərəblərin Ərəbistan yarmadasından çıxaraq dünyaya yayılmasından sonra ərəb mədəniyyəti, o cümlədən İslam dini bir sıra xalqların taleyinə təsir etdi.Bunlardan biridə Uyğur türkləri oldu. Hal hazırda Uyğur türklərinin böyek hissəsi İslam dininə etiqad edir. Məşhur tarixçi Güveyni XIII əsrdə Uyğurların qədim və yeni vətənləri olan Monqolustan və Şərqi Türküstanı gəzmiş, onların əsərlərindən tarixləri haqqında bilgilər toplamış, Buddizm, Manilik, Xristianlıq və İslam dinlərinin onlar arasında yayıldığından, Orkun bölgəsindən Beşbalığa köç etdiklərindən təfsilatı ilə bəhs etmiş və Uyğurların dini ilə bağli fundamental tədqiqatlar aparmışdır.

Uyğur türklərinin tərcümələri. Uyğur türcləri bir sıra dövlətlərin o cümlədən Çingiz imperiyasının diplomatiyasında nüfuzlu mövqe tutmuşdular. Buna Uyğur türklərinin yüksək dil biliyə malik olduğundan xəbər verər faktlardan biridir. Uyğur türkərinin əməyi sayəsində bir sıra əsərlər Uyğur dilinə tərcümə olunub. Buna misal olaraq ən başlıca nümunə kimi, Buddizmə aid fundamental əsərlərin sanskritcədən uyğur türkcəsinə tərcüməni göstərə bilərik.Buddizm həmin dövrdə bir sıra dinlər tərəfindən sıxışdırıldığı səbəbindən onun maddi irsidə məhv olunurdu. Odur ki, günümüzə buddizmə aid yadigar qalan əsərlərin, kitabların, fikirlərin böyük hissəsi məhz vaxtı ilə uyğurlar tərəfindən tərcümə edilmiş və günümüzə miras buraxılan əsərlərdir. Bundan əlavə, Uyğurlar İncilin uyğur türkcəsinə tərcüməsini də gerçəkləşdirmişdilər ki, bu gün İncilin ən həqiqətə bənzər və rellalığı özündə daha qabaqrıq əks etdirən variantı məhz Uyğur dilinə tərcümə olunmuşudur. Bundan əlavə, Uyğurlar qədim Hind mədəniyyətinin nümunəsi Mahabharatanı, Ellada mədəniyyətinin incilərindən olan Aesopus-Yosipas əsərini, onüstün idilər. Əcəba, o zamankı neçə Avropalı qala bəyi uyğun hüquqi ifadələrlə bir müqavilə tərtib edə bilərdi? Halbuki Uyğurlarda hər bir kəndli və əkinçi belə buna qadir idi. Uyğurlarda hüquqi formullar və qanunlar yüksək səviyyədə gəlişmişdi. Müxtəlif dinlərə mənsublarla yuvan və siryani əsərini öz dillərinə tərcümə etmişdilər.

Uyğur əlifbası. Uyğur əlifbası vaxtı ilə yüzminlərlə insan tərəfindən istifadə olunmuşdur. Erkən feodalizm əsrlərində Uyğurların və Uyğurlara qonşu olan xalqların yaşadığı ərazilərdən tapılan mədəniyyət nümunələrində uyğur əlifbasına rast gəlinir. Uyğurlar V əsrə qədər olan dövrdə mani adlı əlifbadan istifadə etmişlər, 5-8-ci əsrlərdə qədim türk dilindən, 8-ci əsrdən sonra isə uyğur türcəsindən istifadə etmişdilər və qədim uyğur əlifbası Soğdi yazısı əsasında hazırlanmışdır. Çin mənbələrinə görə, o, 28 hərfdən ibarət olmuşdur. Uyğurların islamı qəbul etməsindən sonra bu əlifba arxa plana keçsə də, 1930-cu illərə qədər SSRİ-də, bu günə qədər Çində istifadə edilməkdədir. Məşhur tədqiqatçı Von Le Coq yazır ki: "O zamankı Avropa ilə müqayisədə Uyğurlar çox olan Uyğurlar arasında cəzaların mötədil növlərindən istifadə edilmişdi" (8, s.205).

Uyğurlar və kağızın kəşfi. Uyğurlarda arxiv üçün işlədilən yazı materialı əsas etibarilə kağız olmuşdur. Uyğurlar Avropadan əsrlər öncə kağız işlətmiş, 751-ci ildə "Atlah savaşı"nda ərəblər ələ keçən sənətkar Uyğur əsirlərdən istifadə edərək Səmərqənddə bir kağız emalatxanası qurmuş, Uyğurlardan öyrəndikləri kağız istehsalını öncə Sicilya və İspaniyaya aparmış, oradan da daha sonralar, XI əsrdə Xristian Avropaya yayılmışdı. Şərq və Qərb mədəni ünsürlərini birlikdə yaşadan, mədəniyyətlərin yayılışında vasitəçilik edən Uyğur Türkləri vasitəsilə mətbəə və kitab basma çapı da Ərəblərə, Ərəblər vasitəsilə də Avropaya yayılmış, Qutenberq və Coster onu gəlişdirmişdilər. Bunu nəzərə alan tədqiqatçılar göstərirlər ki: "Blok şəklində çapın Qərbə yayılmasında Uyğurların böyük rolu olmuş, ən qədim mütəhərrik tipdə hərflər Türkcə üçün işlədilmişdir".

Nəticə. Asiyanın inciləri Niya və Kuruk çayları tez-tez daşdığından Uyğur mədəniyyətinin öyrənilməsi bu gün bir sıra çətinliklər yaratmaqdadır. Lakin buna baxmayaraq aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Uyğur türklərinə məxsus mədəniyyət nümunələri bu gün dünyanın aparıcı muzeylərində sərgilənməkdədir. Uyğur Türkləri Çin hüququnu, Hindistan Buddizmini, Soğd və Toxar Ellinizmini,

Aralıq dənizi hövzəsi Nesturi Xristianlığını və Manixeizmi bir-biri ilə qovuşduraraq dünyaya tayı bənzəri olmayan mədəniyyət sərgilənməkdədir. Bu gün sayları 28 milyonu ötən Uyğur Türkləri Çin Xalq Respublikasında Muxtar statuslu ərazidə yaşamaqdadır. Uyğur türklərinin ən çox yaşadığı ölkələr sırasında Çin Xalq Respublikasını 800 min Uyğur ilə Səudiyyə Ərəbistanı əvəzləyir. Bundan əlavə Monqolustanda, ABŞ-da və xüsusilə Türkiyədə sayları kifayət qədərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlisa Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Maarif, 1993, 336 s.
2. Muxtarova Ə. Türk xalqlarının dövlətçilik tarixi (qədim dövt və orta əsrlər). Bakı, Adiloğlu, 2002, 136 s.
3. Kemal Anadol. Orta Asya türk devletleri tarihi. İstanbul, KAMER, 1996, 464 s.
4. Guignes Joseph de. Histoire Generale Des Huns, Des Turcs, Des Mogols Et Des Autres Tartares Occidentaux. Vol.1-4, Paris, Desaint et Saillant, 1756-1758, 643 p.
5. Yusif Yusifov. Çini yazılı kaynaklarda eski türklerin izleri. Ankara / XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990-Ankara). Ankara, TTK Yayınları, 1990, s.95-112.
6. Садвакасов Годжахмад. Алфавит литературного языка советских уйгуров // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. Москва, Наука, 1972, 239 с.
7. Yusif Yusifov. Qədim Şərq tarixi. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 536 s.
8. Sevda Süleymanova. Türk xalqları tarixi (ən qədim zamanlardan bu günümüzədək). Bakı, Elm və Təhsil, 2011, 352 s.
9. Nizami Cəfərov Türk xalqları ədəbiyyatı. Cild 1. Bakı, Azərbaycan Atatürk Mərkəzi, 2006, 318 s.

МУГАБИЛ МАМЕДОВ
Сотрудник Института истории и этнологии имени А.А.Бакиханова

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ УЙГУРОВ

В данной статье рассказывается о государственности, культуре, роде занятий и богатой истории уйгуров – одного из древних тюркских племен.в статье показано, что уйгуры прошли богатое историческое развитие и имеют глубокие традиции государственности.они воевали с разными народами в разные эпохи, участвовали с ними в кровопролитных войнах, большую часть истории этого стремящегося к независимости народа жили самостоятельно, иногда принимали участие в составе больших государств и принимали активное участие в процессах, происходящих в мире и в регионе.

Ключевые слова: уйгуры, открытие бумаги, китайская политика, уйгурская государственность, уйгурская культура.

MUGABIL MAMMADOV
Employee of the A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology

REVIEW OF UYGHUR HISTORY

In this article, it is clearly shown that the Uyghurs, the ancient people of Asia and the world, have ruled large territories over time.Over time, the Uyghurs, like other peoples, have been affected by various processes. Mainly, it should be noted that this nation, which had great traditions of statehood, has lost its statehood today.but regardless of all this, examples of the rich Uighur culture have survived.The material culture samples found once again indicate the antiquity and rich culture of the Uighurs.

Keywords: Uyghurs, the discovery of paper, Chinese politics, Uyghur statehood, Uyghur culture

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 sentyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Xatirə Ağayeva, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 94

MAHİRƏ ƏZİZOVA
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Slavyan Universiteti
https://orcid.org/0000-0003-2793-7664
mahiraaziz@mail.ru

ÇAR RUSİYASININ İŞĞALINDAN SONRA DƏRBƏNDDƏ APARILAN YENİDƏNQURMA İŞLƏRİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/22-26

Məqalədə çar Rusiyasının Dərbəndi işğal etdikdən sonra bu bölgədə apardığı yenidənqurma işlərindən bəhs olunmuşdur. Qədim Azərbaycan şəhəri olan Dərbənd 1806-cı il 21 iyunda işğal olunduqdan sonra bu bölgənin idarəçiliyi imperiya idarəçilik siyasətinə uyğunlaşdırılmağa başladı. Belə tədbirlərdən biri də şəhərin yeni plan əsasında abadlaşdırılması istiqamətində görülən işlər oldu. QAKA-nın verdiyi məlumatlardan məlum olur ki, şəhərin yenidən qurulması zaman keçdikcə ictimai rifahın yüksəlməsinə səbəb olacaqdır. Hökumətin verdiyi təkliflə razılaşanlar nəinki ziyana düşməyəcəklər, hətta qəzalı vəziyyətdə olan evlərinin söküntü işləri zamanı müəyyən qədər qazanc əldə edəcəkdilər. Ona görə də əhali daha çox ziyana düşməmək üçün, öz əmlaklarını qurban verməklə şəhərin abadlaşdırılması işində iştirak edirdi.

Açar sözlər: Rusiya imperiyası, Qafqaz komandanlığı, Dərbənd qəzası, şəhər əhalisi, məskunlaşma.

Giriş. Azərbaycanın qədim şəhəri olan Dərbənd 1806-cı il 21 iyunda çarizm tərəfindən işğal edildikdən sonra bu bölgənin idarəçiliyinin yeni – imperiya siyasətinə uyğunlaşdırılması məsələsi gündəmə gəldi. Bu məqsədlə Rusiya imperiyası bölgədə bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Belə tədbirlərdən biri də Dərbənd şəhərinin abadlaşdırılması, şəhərin yenidənqurulması istiqamətində görülən işlər idi.

Qafqaz komandanlığı Dərbənd qəzasının əhalisini rus hakimiyyətinə münasibətinə görə dörd qrupa bölürdü: 1) rus hakimiyətinə yetərincə itaətkar olan, rus qaydalarına vərdiş etmiş, adətlərinə görə ruslara kifayət qədər yaxın olanlar; 2) ruslara kifayət qədər itaətkar olan, ancaq hələ də Rusiya qanunlarının ruhunu tam başa düşməyənlər; 3) ruslara yarımçıq itaət edən, öz qaydaları ilə yaşayaraq yalnız hərbi qüvvənin nəzarəti olduqda tabeçilik göstərənlər; 4) xarakterinə görə yarımvəhşi olan və çoxsaylı rus hərbi qüvvəsinin onların arasında peyda olmasından sonra tabe olanlar [4, 424]. Birinci qrupa Dərbənd qəzasının 16 mindən artıq evdən ibarət əhalisinin 540 evdən ibarət Ulus mahalının daha sülhsevər xarakterli əhalisi daxil edilmişdi; onlar rus mülki idarəçiliyinə çoxdan alışmış hesab olunurdular. 3981 ailədən ibarət Tabasaran və Qaytaq əhalisi ikinci qrupa daxil edilirdi, yəni onların rus qaydalarına tam alışmadıqları güman olunurdu. Cənubi Tabasaran azad icmaları, Qaytağın dağlıq icmaları üçüncü qrupa aid edilirdi; onların bəzisinin ruslara az miqdarda vergi ödədiyi bildirilirdi [4, 424-425].

Dərbənd şəhərinin sosial, o cümlədən ictimai-siyasi həyatı barədə çox maraqlı məlumatlar Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında öz əksini tapmışdır. Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı A.P. Yermolov bu barədə 21-ci piyada diviziyanın komandiri, general-mayor K.K. fon Krabbeyə məktubunda qeyd edirdi ki, Dərbənddə hələ də şəhər əhalisinin siyahıya alınması aparılmayıb, şəhərdə dözülməz vəziyyət hökm sürür, yollar zibilliklə doludur, yalnız sənətkarların və tacirlərin şəhərdə yaşamaq hüququnun olmasına baxmayaraq heç bir yoxlama aparılmadan hər kəs, hətta əkinçilər də yaşamaq üçün şəhərə buraxılır [8, 108-109].

A.P.Yermolov Dərbənd komendantına bütün bu çatışmazlıqların aradan qaldırılmasını, şəhər əhalisinin siyahıya alınmasına başlamağı, aidiyyatı olmayan adamların şəhərdən çıxarılmasını əmr etməklə şəhərin yeni plan əsasında abadlaşdırılmasına yönəlmiş təkliflərini də verirdi. A.P.Yermolov tərəfindən təsdiq olunaraq, mühəndis podpolkovnik Danilova verilmiş yeni plana əsasən, şəhərin Narınqaladan dənizə tərəf olan hissəsində varlı adamların məskunlaşdırılması təklif olunurdu. Baş mey-

danda şəhər məhkəməsi, xəzinə və mühafizə yerləşməli idi. Burada piştaxtalar üçün yer ayrılmalı, yəhudi və erməni məhəllələri müəyyən olunmalı idi. Ordunun şəhərdə yerləşdirilməsi zamanı özbaşına evlərin zəbt olunması nəticəsində əhali arasında narazılıq hallarının baş verməməsi üçün xüsusi komissiya təşkil olunması nəzərdə tutulurdu [8, 108-109].

Tezliklə bu istiqamətdə işlərə başlanılır. Bu işlərin həyata keçirilməsi zamanı əhalinin bir hissəsinin şəhərdən kənara köçürülməsi, bəzi yerlərdə evlərin sökülməsi planlaşdırılırdı. Bu zaman əhalinin baş verə biləcək narazılığının qarşısının alınmasına yönəlmiş bəzi tədbirlər nəzərdə tutulmuşdu. Qala komendantının səlahiyyətlərini icra edən mayor fon Aşeberq tərəfindən hazırlanmış tədbirlər planında göstərilirdi ki, Kurinsk piyada alayının qərargahının inşa edilməsi üçün lazım olacaq daşın əksər hissəsi evləri sökülmək üçün nəzərdə tutulan sakinlərdən pulla alınmalıdır. Bu məqsədlə şəhər starşinalarına daşın sındırılması sifarişini qəbul etmək qadağan olunmuşdu. Bu tədbir nəticəsində evləri köhnə olan əhalinin əksər hissəsi onların sökülməsinə razı olur. Bununla onlar hesab edirdilər ki, onsuz da qəzalı vəziyyətdə olan evlərin sökülməsindən sonra daşın və digər yararlı materialın satışından müəyyən qədər pul əldə edəcəklər, ona görə də bu zaman o qədər də zərər görməyəcəklər. İkinci tərəfdən bu zaman evlərin söküntüsü icma tərəfindən həyata keçirildiyindən onlar həm də söküntü xərclərindən də azad olurdular. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, əksər hissəsinin hətta öz evinin söküntüsünü aparmaq imkanında olmayan yerli əhalininin hakimiyyətin bu təklifinə razılıq verməsi daha çox ziyana düşmək qorxusundan qaynaqlanırdı; sakinlər evlərinin sökülməsinə razı olmayacaqları təqdirdə, sonradan bu güzəştlərdən də məhrum ola biləcəklərindən ehtiyatlanırdılar.

Fon Aşeberq hesab edirdi ki, şəhərin yenidən qurulması zaman keçdikcə ictimai rifah kəsb edəcək, ona görə də əhali öz əmlaklarını qurban verməklə bu işdə iştirak etməli idilər. Bu məntiqlə də o, şəhərin abadlaşdırılması işinə əhalinin bu şəkildə cəlb edilməsini qanuni sayırdı [10, 110].

Fon Aşeberqin planını bəyənən A.P.Yermolov fon Krabbeyə məktubunda bu barədə yazırdı: "Şəhərdə baş meydanın təşkil olunmasını, meydanın kənarında bir-neçə sajen məsafədə yerləşən evlərin sökülməsi fikrini bəyənirəm. Meydanların, enli küçələrin salınması zamanı əhalinin sıx şəkildə yaşaması maneçilik törədəcək və buna görə də onların aşağıdakı qaydada köçürülməsini təklif edirəm: bir saylı siyahı üzrə evləri yararsız halda olanlar, şəhər kənarında torpaq sahəsi və bağları olanlar, arabaçılıq edənlər və sənaye ilə məşğul olanlar yeni yerə köçürülsün. Onlardan yaxşı ev tikmək imkanı olanlara Dubar adlanan yerdə sökülmüş evlərinin müqabilində şəxsi torpaq sahəsi verilməli; heç bir sənət sahəsi ilə məşğul olmayıb, şəhərdə yarasız halda olan evindən savayı əmlakı olmayanlar iki saylı siyahı üzrə xəzinə kəndlərinə köçürülməli; müxtəlif yerlərdən şəhərə gələn, şəhərdə hər hansı bir məşğuliyyəti, şəxsi əmlakı olmayanlar üç saylı siyahı üzrə əvvəlki yaşayış yerlərinə köçürülməlidir. Lakin son iki kateqoriyadan olanlardan öz hesabına ev tikmək istəyənlərə forştad, yaxud da şəhərdə məqsədəuyğun yer ayrılmalıdır" [11, 111-112].

A.P.Yermolov şəhərin abadlaşdırılması ilə bağlı da öz təkliflərini verir. Baş komandan dükanların şəhərin aşağı hissəsində təşkil olunmuş meydanda qurulmasını, ət və un cərgələrini də orada yerləşdirməklə, şəhərə gətirilən müxtəlif məmulatları – yeyinti məhsullarını, meşə materiallarını və s. oraya yönəltməyi təklif edirdi. Onun təkliflərinə görə şəhərin aşağı hissəsində misgərlər və dəmirçilər yerləşdirilməklə, at və dəvə karvanları ilə şəhərəvarid olanlar üçün yerlər qurulmalı idi [11, 111].

Lakin şəhərin abadlaşdırılması işlərinə bir qədər sonra başlanılır. Şəhəri ayıran divarın götürülməsindən sonra əmələ gələn boş yerlərdə erməni və yəhudilər yerləşdirilir. 1848-1849-cu illərdə burada 5 verst və 100 sajen uzunluğunda su xətti çəkilir, 6 sajen dərinliyində hovuz tikilir. 1851-ci ildə Dərbənd şəhərində 2092 daş ev, 345 çiy kərpicdən tikilən ev var idi [2, 59-60]. Müqayisə üçün qeyd edərdik ki, 1824-cü ilə dair məlumatda şəhərdə 1818 evin, 3 hamamın, hərbi hissəyə məxsus 2 yunan-roma (katolik), 1 erməni kilsəsinin və 15 məscidin olduğu göstərilir [10, 109-110]. XIX əsrin 40-cı illərin sonlarında burada 370 daş, 24 taxta dükan fəaliyyət göstərirdi [2, 59-60]. 1848-ci ildə şəhərdə 500 nəfərlik pravoslav kilsəsinin tikintisinə başlanılmışdı 1853-cü ilin noyabrında istifadəyə verilən bu kilsənin tikintisi xəzinəyə 29446 gümüş rubl 88 qəpiyə başa gəlmişdi [7, 830].

Yerli əhali şəhərin ictimai həyatında kifayət qədər yaxından iştirak edirdi. Dərbənd şəhərinin müsəlman, erməni və yəhudi icmasının nümayəndələri tərəfindən yetim və kimsəsizlərə yardım etmək kimi xeyriyyə məqsədi ilə könüllü ianə toplanılırdı. Sənədlərdə göstərilir ki, 1856-cı ilin iyulunda şəhər komendantının səlahiyyətlərini icra edən Klugenaunun yanına gələn bu nümayəndələr hə-

min məbləğin xüsusi qeydiyyat kitabına salınmasını xahiş etmişdilər. Xeyriyyə məqsədilə müsəlmanların 1000 rubl, ermənilər 850 rubl topladığı, yəhudilərin isə ildə 60 rubl gəlir verən su mənbəyini verdiyi qeyd olunurdu [9, 698].

Görülən işlər şəhər əhalisinin artımına təsir edirdi. Əgər 1810-cu il üçün Dərbənd şəhərində 3719 nəfər qeydə alınmışdısa (onlardan 3497 nəfər müsəlman şiə, 56-ı erməni, 166 nəfər isə yəhudi idi) [6, 38]. Dərbənd qala komendantının səlahiyyətlərini icra edən mayor fon Aşeberqin 1824-cü ilin iyulun 16-da verdiyi məlumata görə şəhərdə artıq 11060 nəfər (5773 kişi, 5287 qadın), o cümlədən 10377 müsəlman (5407 kişi, 4970 qadın), 239 erməni (136 kişi, 103 qadın), 544 yəhudi (230 kişi, 214 qadın) yaşayırdı [10, 109-110]. 1832-ci il məlumatına görə Sabnova kəndi və forştadla birlikdə Dərbənddə 1795 ev, kişi cinsindən olmaqla 4741 tatar (azərbaycan türkü-M.Ə.), 256 yəhudi, 142 erməni, cəmi 5439 nəfər yaşayırdı [3, 96] 1843-cü il məlumatına görə isə Dərbənd qəzasında 33880 nəfər (18241 kişi, 15639 qadın) qeydə alınmışdı. Həmin ilə dair məlumata görə bilavasitə şəhərdə (Dərbənd şəhəri, forştadt və Sabnova ilə birlikdə) 2762 ailə, 11278 nəfər qeydə alınmış və onlardan 9572 nəfəri azərbaycanlı, 284-ü erməni, 871-i yəhudi, 3-ü alman, 2-i yunan idi. Göründüyü kimi rus işğalından 30 ildən artıq bir müddət keçməsinə, rusların şəhərin etnik tərkibinin dəyişdirilməsi istiqamətindəki ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq, azərbaycanlılar ümumi əhalinin 84,8%-i təşkil edirdi [1, 269].

1850-ci ilə dair məlumata görə Dərbənd şəhərində 12332 nəfər, Dərbənd qəzasında isə 50551 nəfər qeydə alınmışdı ki, Dərbənd şəhər əhalisinin 1118 nəfəri müsəlmanlar, 861-i yəhudilər, 302-ni ermənilər, qəza əhalisinin isə 49443 nəfərini müsəlmnlar, 1108 nəfərini yəhudilər təşkil edirdi. 1858-ci ilə dair məlumata görə Dərbənd şəhərinin əhalisinin 13000, Ulus mahalının əhalisinin isə 3000-ə qədər olduğu göstərilir [5, 647]. 1859-cu il siyahıya almasına görə isə Dərbənd şəhərində 6686-ı kişi, 6784-ü qadın olmaqla 13470 nəfər hər iki cinsdən olan əhali yaşayırdı [3, 96].

Nəticə. Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, rus hakimiyyət orqanlarının şəhərin yenidənqurulması, abadlaşdırılması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər çarizmin yerli müsəlman əhaliyə münasibətdəki müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi olsa da bölgənin sosial-iqtisadi dirçəlişinə səbəb olmuşdu. Aparılan yenidənqurma işlərinin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bu tədbirlər yerli əhalinin ənənəvi ictimai-siyasi həyat tərzinin çar Rusiyasının müstəmləkəçilik sisteminə uyğunlaşdırılması və qeyri-müsəlman əhalini bu bölgədə məskunlaşdırmaqla şəhər əhalisinin etnik tərkibinin dəyişdirilməsi məqsədinə xidmət etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev A. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Dərbənd şəhərinin əhalisinin etnik tərkibi // AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Əsərlərinin Xüsusi buraxılışı, 2012, №40, s.265-274.
2. Ахмадов Ш.Б. Дербент как центр торгово-экономического и культурного сближения народов Северного Кавказа в XVIII – первой половине XIX вв. / Материалы международной научной конференции «Дербент в историческом процессе Кавказа и России», посвященной 2000-летию г. Дербента, Махачкала, 2015, с.53-61.
3. Гасанов Г.Н. Об этническом составе населения города Дербент в XIX в. / Материалы международной научной конференции «Дербент в историческом процессе Кавказа и России», посвященной 2000-летию г. Дербента, Махачкала, 2015, с.94-98.
4. Докладная записка командующего войсками и управляющего гражданскою частью в Прикаспийском крае, ген.-л. кн.Орбелиани, кн. Барятинскому, от 14-го октября 1856 г. // АКАК, т.12, с.423-427.
5. Записка Главного Штаба Кавказской Армии о преобразовании прикаспийских управлений на Кавказе, июль 1858 г. // АКАК, т.12, с.644-649.
6. Отношение ген Тормасова к д. т. с. Гуреву, от 2-го августа 1810 г. // АКАК, т.4, с.37-43.
7. Отчет князя М.С. Воронцова за 1849-1851 годы // АКАК, т.10, с.875-904.
8. Предписание ген. Ермолова ген.-м. фон-Краббе, от 5-го марта 1824 г. // АКАК, т.6, ч.2, с.108-109.

9. Рапорт ген.-л. кн. Орбелиани ген.-л. кн. Бебутову от 31-го июля 1856 г. // АКАК, т.11, с.698.
10. Рапорт ген.-м. фон Краббе ген. Ермолову, от 4-го августа 1824 г. // АКАК, т.6, ч.2, с.109-111.
11. Собственноручное предписание ген Ермолова ген.-м. фон Краббе, от 23-го декабря 1824 г. // АКАК, т.6, ч.2, с.111-112.

МАХИРА АЗИЗОВА
Д.ф.и.н.,
Бакинский славянский университет

РЕКОНСТРУКЦИОННЫЕ РАБОТЫ, ПРОВЕДЕННЫЕ В ДЕРБЕНДЕ ПОСЛЕ ЦАРСКО-РОССИЙСКОЙ ОККУПАЦИИ

В статье речь идет о проводимых Русской империей перестройке и обустройстве в регионе после оккупации Дербента. Дербент, древний город Азербайджана, был захвачен царской Россией 21 июня 1806 года, и администрация региона стала адаптироваться к новой политике империи. Для этого Российская империя начала осуществлять ряд мер в регионе. Одной из таких мер была реконструкция Дербента. Очень интересная информация о реконструкции и социально-политической жизни Дербента отражена в Актах Кавказской археологической комиссии. Русские считали, что восстановление города в конечном итоге приведет к росту общественного благосостояния, поэтому было законным, чтобы население принимало участие в ремонтных работах города, жертвуя своим имуществом. Предполагалось, создание главной площади в городе снеся дома находящиеся на расстоянии в нескольких саженях от краю площади. На главной площади должен быть городской суд, банк и жандармерия, а магазины на площади созданной у подножия города. При перестройки Дербента на появившиеся пустые места после снесения стены, которая отделяла город царская Россия пересели армян и евреев. Представители мусульманской, армянской и еврейской общины города Дербент вызвались внести свой вклад в социальную жизнь города, участвуя в добровольных благотворительных мероприятиях, таких как помощь сиротам и бездомным. Проделанная работа способствовала росту городского населения. Однако это увеличение было рассчитано с серьезной попыткой изменить этнический состав города и сократить число местных мусульман.

Ключевые слова: Российская империя, Кавказское командование, Дербентский уезд, Городское население, переселение

MAHIRA AZIZOVA
Phd, Baku Slavic University

THE RECONSTRUCTION WORKS CARRIED OUT IN DERBEND AFTER THE CZARIST RUSSIAN OCCUPATION

This article about reconstruction and renovation reforms implementation by Russian empire in Derbent after its occupation. Derbent, an ancient city of Azerbaijan, was occupied by Tsarism on June 21, 1806, and the region's administration began to be adapted to the new policy of the empire. Therefore, the Russian Empire began to implement a series of measures in the region. One of those measures was the reconstruction of Derbent city. Very interesting information about Derbent's reconstruction and socio-political life is reflected in the Acts of the Caucasus Archaeological Commission. The Russians beleived that rebuilding of the city would eventually lead to rise of publicwelfare, so it was legitimate to involve the population in the city's renovation work even by sacrificing their property. It was intended to demolish some houses on the edge of the square in order to arrange the main square of the city. In the main square there should be a city court, a treasure and a security, and shops should be in the square at the bottom of the city. Following the removal of the wall that separated the city, during the reconstruction of Derbent, Tsariat Russia settled the Armenians and the Jews in the empty parts of the city. Representatives of the Muslim, Armenian, and Jewish communi-

ties of Derbent city were volunteers to contribute to the social life of the city by participating in charity events such as helping orphans and homeless people. The work done has contributed to the urban population growth. However, this increase was calculated with a serious attempt to change the ethnic composition of the city and to reduce the number of local Muslims.

Keywords: Russian empire, Caucasian commando, Derbend uyezd, urban population, relocation.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 30 oktyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. Əsgər Əhməd, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94

SEVİL BƏHRƏMOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Tarix və coğrafiya fakültəsinin baş müəllimi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0000-0002-4886-0101
sevil_behremova@mail.ru

ÇAR RUSİYASININ KÖÇÜRMƏ SİYASƏTİNDƏ ERMƏNİ, BİDƏTÇİ VƏ TƏRİQƏTÇİLƏRİN CƏNUBİ QAFQAZA YERLƏŞDİRİLMƏSİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/27-32

Qafqaz müxtəlif etnik xəritəsi və zəngin tarixi keçmişə malik çox müxtəlif mədəniyyətlərin bolluğu ilə seçilir. Burada müxtəlif etnik mədəniyyətlər əsrlər boyu qarşılıqlı əlaqədə olub, Qafqazın xüsusi mədəni fenomenini formalaşdırıb. Əsrlər boyu zəngin təbii sərvətləri, tarixi-mədəni irsi, etnoqrafik müxtəlifliyi ilə Qafqaz avropalıların diqqətini cəlb etmişdir. Bölgədə sosial-iqtisadi inkişaf, etnomədəni özünəməxsusluğun, etnomədəni dəyərlərin və etnoqrafik xüsusiyyətlərin qorunub saxlanması üçün çox əlverişli şərait yaranmış, bütün XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində burada Avropa etnik icmaları formalaşmışdır. Rus çarizminin köçürmə siyasəti və Qafqazda etnodemoqrafik dəyişikliklərə səbəb olmaqla XX əsrin əvvəllərində bu özünü dah aydın şəkildə göstərməyə başladı. Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən zəbt edilməsi yeni etnososial proseslərin və regionun etnodemoqrafik strukturunda dəyişikliklərin başlanğıcını qoydu.

XIX və XX əsrin əvvəllərində Qafqazda miqrasiya prosesləri, istər Rusiya imperiyasının hüdudlarından kənarda, istərsə də onun o vaxtkı ucqarlarından və daxili quberniyalarından əhalinin kütləvi köçləri baş verdi. XIX əsrdə Qafqazda miqrasiya prosesləri çarizmin köçürmə siyasəti çərçivəsində məqsədyönlü xarakter daşıyır və təkcə könüllü deyil, həm də zorla baş verirdi. Məqalədə Rusiyanın Cənubi qafqaza əhalinin köçürmə siyasəti öz əksini tapmış, müxtəlif mənbələr təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, bidətçi və təriqətçilər, zorakı köçürmə, müstəmləkəçilik siyasəti, etnomədəni dəyərlər, etnoqrafik xüsusiyyətlər, etnik icmalar, əhalinin kütləvi köçü.

Giriş. Qafqazın bütün regionlarının, o cümlədən böyük yaşayış məntəqələri olan şəhərlərimizin əhalisinin tarixinin müxtəlif istiqamətlərinin öyrənilməsi hazırda mühüm elmi və siyasi aktuallıq kəsb edir. SSRİ-nin dağılması ilə siyasi-ideoloji qadagaların aradan götürüldüyü bir şəraitdə sovet imperiyası dövründə araşdırılmış bir çox problem və mövzuların yenidən işlənilməsi zərurəti ortaya çıxmışdır. Problemin ciddiliyini hamıdan əvvəl görən Ümummilli lider Heydər Əliyev hələ ötən əsrin 90-cı illərinin sonlarında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının aparıcı alimləri ilə görüşdə XIX-XX əsrlər Azərbaycan tarixinin obyektiv şəkildə öyrənilməsini tarix elminin qarşısında prioritet vəzifələrdən biri kimi qoymuşdur. Ümummilli liderin tövsiyələrinə əməl edən tarixçilərimiz son illər ərzində bu vəzifənin yerinə yetirilməsi istiqamətində ciddi işlər görməkdədirlər. Hesab edirik ki, həmin vəzifənin yerinə yetirilməsi baxımından XIX-XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərində yaşamış əhalinin etnik və ictimai tərkibinin öyrənilməsi mühüm aktuallıq kəsb edir. Məlumdur ki, Bakı şəhəri XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yalnız Azərbaycanın deyil, bütün Qafqazın ən böyük sənaye mərkəzinə çevrilmişdi (5, s.154). Bu isə şəhərdə əhalinin sayının sürətlə artması ilə yanaşı, onun etnik və sosial tərkibində ciddi dəyişikliklərlə müşayiət olunurdu. Çar hökumətinin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasətin nəticəsində gedən bu dəyişikliklər heç də şəhərin yerli sakinləri olan azərbaycanlıların xeyrinə deyildi. Bu isə Bakı şəhərinin mənsubiyyəti məsələsi ətrafında gələcəkdə əsassız iddiaların meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Bu iddiaların heç bir tarixi əsasa malik olmadığını ifşa etmək baxımından seçilmiş mövzu xüsusi aktuallığa malikdir.

Əsas hissə. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tərkibində oldugu dövrdə aparılan müstəmləkəçilik siyasəti yalnız əhalinin etnik tərkibinin dəyişməsində deyil, həm də yerli azərbaycanlı əhalinin doğma şəhərində "ikinci dərəcəli vətəndaşlara" çevrilməsində də özünü

göstərirdi. Məhz bu siyasət nəticəsində yerli əhali şəhər idarəçiliyində hər hansı mövqe tutmaq imkanından məhrum edilmiş, onun tibb və təhsil müəssisələrinin xidmətindən istifadə imkanları əsaslı şəkildə məhdudlaşdırılmışdı. Halbuki, Bakıda, eləcə də Azərbaycanın digər şəhərlərində ancaq XIX-XX əsrin əvvəllərində yerləşdirilmiş xristian əhali, ilk növbədə ermənilər və ruslar böyük imtiyazlara malik idilər. Bütün bu məsələləri özündə əks etdirən mənbələrin araşdırılıb üzə çıxarılması öyrənilən dövrdə Azərbaycanda gedən demoqrafik proseslərin obyektiv mənzərəsini yaratmaq baxımından mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, həm də çar hökumətinin XIX-XX əsrin əvvəllərində yaratdığı durumdan istifadə edərək Bakını Azərbaycandan ayırmağa cəhd etmək istəyinə tutarlı bir cavabdır. Azərbaycana köçürülməsinin tarixi-demoqrafik cəhətdən öyrənilməsi ölkəmizin tarixinin coğrafi, mədəni və siyasi tarixinin araşdırılması baxımdan da çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanlıların tarixi proseslərdə tutduğu yeri müəyyənləşdirmək baxımından da bu mövzunun tədqiqi aktualdır.

Rəşid Bəy İsmayılovun Bakıda 1923-cü ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan tarixi" və Cahangir Zeynaloğlunun Ankarada 1924-cü ildə çap etdirdiyi "Müxtəsər Azərbaycan tarixi" kitabları ilə bağlı da eyni fikirləri əsas gətirmək olar. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Rəşid Bəyin adı çəkilən kitabı uzun illər arxiv divarları arxasında gizli saxlanılmışdır. Bakıda hər iki kitabın yenidən nəşr edilməsi təqdirəlayiqdir (8, s.380-390).

Çar Rusiyasının həyata keçirdiyi amansız işğalçılıq, zorakı köçürmə və müstəmləkəçilik siyasəti 80-cı illərin sonu 90-cı illərin əvvələrində çap olunmuş məqalə və kitablarda ifşa olunaraq kəskin şəkildə tənqid olunmuş, çarizmin bu işdə fəal yardımçıları olan erməni siyasətçilərinin fəaliyyəti geniş şərh edilmişdir (11, s.22-35).

1992-1995-ci illərdə nəşr olunmuş Azərbaycan tarixi kitablarında Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalına, Rusiya tərəfindən bura köçürülmələrə, komendat üsul-idarəsinə və xalqın müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizəsinə xüsusi yer ayrılmışdır. M.İsmayılovun həmin kitablarda işğaldan və köçürmələrdən bəhs edərkən gəldiyi qənaətə görə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı ən mürtəce hadisə olmuşdur (3, s.23).

1867-ci ilin dekabrında Yelizavetopol (Gəncə) quberniyasının yaradılması ilə Şuşa və Nuxa qəzaları Bakı quberniyasının tərkibindən çıxarılaraq Yelizavetopol quberniyasına verildi. Qəzaların ərazilərinin kiçilməsi ilə əlaqədar həmin fərman əsasında Bakı quberniyasının ərazisində Cavad və Göyçay qəzaları yaradıldı. Həmin vaxtdan Bakı quberniyası 6 qəzadan (Bakı, Şamaxı, Kubinski, Lənkəran, Cavad və Göyçay) və Xəzər dənizindəki bir sıra adalardan ibarət idi. Bu bölgü ADR dövründə də qaldı (1, s.124).

XIX əsrin ortalarında "Şərq məsələsi" adlanan məsələ yenidən kəskinləşdi. Əslində söhbət Osmanlı dövlətini parçalamaq, onun ərazisində yeni dövlətlər yaratmaq, torpaqlarına yiyələnmək, isti dənizlərə çıxmaq, fayda və nifrət məsələsi idi. Əgər Avropa dövlətləri üçün əsas meyar bəşəriyyət olsaydı, onda çarizmin boyunduruğu altında əzilən müsəlman xalqları, avtokratiyanın hakimiyyətinə qarşı çıxan xristianları müdafiə etməli idilər. Lakin böyük dövlətlər bu istiqamətdə heç bir iş görmədilər. Onlar öz niyyətlərini həyata keçirmək üçün yenidən Osmanlı İmperiyası ərazisində yaşayan xristian xalqlardan istifadə etməyə başladılar. Çarizm qərbdə Balkanları, şərqdə isə Şimali Qafqazı öz nəzarəti altına almağa çalışır və bu səbəbdən də xristian amilini ön plana çıxarırdı. Bu iddialar yenidən Rus və Osmanlı imperiyaları arasında 1853-1856-cı illərdə Krım müharibəsinə səbəb oldu və türklər qalib gəldi. Avropa dövlətləri Rusiyanın qalib gəlməsini istəmirdi. Osmanlı ərazisində yaşayan ermənilər çarizmə kömək edirdilər (12, s.48).

Müharibədən sonra ermənilərin Cənubi Qafqazda yerləşdirilməsi davam etdi. Bu dəfə onları yerləşdirərkən İrəvan quberniyasına üstünlük verildi. İrəvan quberniyasının hərbi qubernatorunun 5 noyabr 1850-ci il tarixli hesabatında qeyd olunurdu ki, quberniyada cəmi 217 min 234 nəfər yaşayır. Müstəmləkəçilik siyasəti azərbaycanlıların kəskin etirazına səbəb olub. Yerli əhali çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə öz münasibətini aktiv və passiv formada bildirirdi. Üsyanlar, qaçaq hərəkatı və s. müstəmləkəçiliyə qarşı müqavimətin fəal formasına çevrildi (16).

Əhali kütləvi şəkildə Qarabağ, İrəvan və Bakı xanlıqlarından köçürdü. Osmanlı hökuməti tərəfindən Rusiyadan gələn müsəlmanların Zeytun bölgəsinə yerləşdirilməsi ermənilərı hiddətləndirdi. Bu ərazi həm türk ermənilərı, həm də Cənubi Qafqaz ermənilərı arasında təbliğat mərkəzlərindən birinə

çevrildi. Nəticədə Hovaqim adlı bəlli bir erməni ermənilər Osmanlı dövlətinə qarşı üsyana təhrik etməyə çalışır. 1862-ci ildə üsyan oldu (15, s.315).

Osmanlı hökuməti ordu hissələri göndərərək bu üsyanı yatırtdı. Üsyan liderlərindən biri olan Levon III Napoleonla görüşmək və onu Osmanlı hökumətinə silahlı qüvvələrini geri çəkməyə təsir göstərməyə inandırmaq üçün İstanbuldan Parisə getdi. Üsyan yatırıldıqdan sonra Osmanlı hökuməti qoşunlarını geri çəkdi. Bu hadisəni öz qələbəsi kimi qeyd edən ermənilər Rusiyada və Osmanlı dövlətində geniş təbliğat aparmağa başladılar. Ermənilər qoşunların çıxarılmasını hökumətin zəifliyi kimi qiymətləndirirdilər. Əslində Osmanlı hökuməti ermənilərə güvənli münasibətinə görə bu ərazilərə çox az nəzarət edirdi və bəzən sadəcə olaraq yerlərdəki vəziyyətlə bağlı kifayət qədər məlumatlı olmurdu. Ermənilərin Osmanlı hökumətinə qarşı üsyanları üçün zəmin yetişdiyi bir şəraitdə Şimali Qafqazdan müsəlmanların köçürülməsi və Osmanlı dövləti ərazilərində yerləşdirilməsi daha da artdı. 1865-ci ildə Kubandan 400 nəfər Osmanlı dövləti ərazisinə köçdü. Bu ərazidə əhalinin demoqrafik vəziyyəti dəyişdi. 60-70-ci illərdə Şimali Qafqazdan 500 minə yaxın qaçqın bu ərazilərə köçürüldü (7, s.74).

XIX əsrin ikinci yarısında ermənilərin Şimali Azərbaycana köçü kəskin şəkildə artdı. Buna 1853-1856-cı illər Krım müharibəsi daha sonra isə 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsi təkan verdi. 1873-cü ilin məlumatlarına görə 221.191 erməni; 1886-cı ildə onların sayı burada daha çox idi - 375,700; 1897-ci ildə artıq 439 926 erməni var idi. 20-ci əsrin əvvəllərində vilayətdə ermənilərin sayı artmaqda davam edirdi. 1917-ci ildə bu göstərici 669.871 nəfər idi. Bu məlumatların 1897-ci ilin göstəriciləri ilə müqayisəsi onu göstərir ki son 20 ildə burada ermənilərin sayı 229 min 945 nəfər və ya 34,3% artmışdır(6, s. 9).

1828-1829-cu illərdə keçmiş İrəvan xanlığında 22500 erməni yaşayırdısa, sonrakı illərdə iki il ərzində onların sayı demək olar ki, üç dəfə artaraq 64.450.195-ə çatmışdır. Qacar və Osmanlı imperiyalarından ermənilər kütləvi şəkildə köçürüldükdən sonra onların sayı kəskin artmışdır. Belə ki, Gürcüstan ərazisindəki Borçalı distansiyasında 1050 ailə, Pəmbək distansiyasında 67 ailə, ümumilikdə 5580-dən çox insan məskunlaşıb. Nəticədə Şimali Azərbaycanda, xüsusən də Qarabağ quberniyasında demoqrafik dəyişikliklər baş verdi. 1823-cü ildə 4366 və ya təxminən 22 min erməni ailəsi var idi. Bəzi erməni ailələrinin Qacar və Osmanlı dövlətlərinə yenidən köç etməyə çalışması, Rusiya hakimiyyətinin rəsmi nümayəndəsi P.V.Qan bir xatirəsində imperator I Nikolaydan bu köçü dayandırmağı xahiş etdiyini qeyd edir. Beləliklə, əvvəldən Şimali Azərbaycanda erməni əhalisinin artması mexaniki hərəkət hesabına baş vermişdir. Ermənilərin sayında artımın ermənilərin başqa ərazilərdən köçürülməsi sayəsində həmişə üstünlük təşkil etmişdir (4, s.212).

1828-1829-cu illər Rusiya-Osmanlı müharibəsindən sonrakı illərdə 100 mindən çox erməni Osmanlı İmperiyasından Rusiya tərəfindən zəbt olunmuş Azərbaycan ərazisinə köçdü. "O vaxtdan Ermənilərin müsəlman dövlətlərindən Cənubi Qafqaza, həmçinin Azərbaycana tədricən köçürülməsi fasiləsiz, sonra çətinliklə olsa da davam etdi, son bir neçə ildə, geniş, sürətli bir axınla nəzərə çarpan bir damlama ilə Osmanlı və ya Qacarla hər müharibə bizə on minlərlə erməni verdi" (5, s.21).

Dərbəndin işğalının 100-cü ildönümü münasibətilə hazırlanmış "Dərbənd şəhərinin tarixi" kitabı (1906) şəhərdə yaşayan əhalinin etnik mənsubiyyəti, bu şəhərdə yerləşmə tarixi və xarakter xüsusiyyətləri barədə maraqlı məlumat verir. Ermənilər sonrakı illərdə də Dərbəndə gəlirdilər, məsələn 1871-ci ildə Qacar dövlətindən Dərbəndə çoxu usta olan 16 nəfər erməni köçdü". Çar hökuməti Dərbənd şəhərinin strateji mövqeyini nəzərə alaraq burada daha çox xristian-slavyan milli-dini elementini yerləşdirməyə çalışmış və proses Qafqaz müharibəsi başa çatdıqdan sonra daha da intensivləşmişdir(16).

1895-ci ilə olan məlumata görə Dərbənd vilayətində əksəriyyəti şəhərlərdə yaşayan və ticarətlə məşğul olan 1.000 nəfər erməni yaşayırdı. Dərbənd şəhərinin yəhudi əhalisi burada 1797-ci ildə məskunlaşmışdı. Həmin il Qazıqumux hakimi Surxay xan düşməni Şıxəli xanın Dərbənddəki torpaqlarına yürüş etdi, Dərbəndə girə bilməsə də, ondan 7 km cənubda yerləşən, dağ yəhudilərinin yaşadığı Abbasoba kəndini dağıtdı, 200-dən çox adamı öldürdü, bir çoxunu əsir götürdü. Şıxəli xan sağ qalan 150 nəfəri Dərbənd şəhərində məskunlaşdırdı. Yeni sakinlər şəhərin o vaxta qədər adam yaşamayan aşağı hissəsində, Dübarı adlı ərazisində yerləşdirildi. Rəvayətə görə, yəhudilər Abbasabad kəndindən torpaq gətirib ev tikəcəkləri yerə səpdilər və sonra ev tikdilər. Yaranan yeni məhəllə Cuhud (və ya Yəhudi) məhəlləsi adlandırıldı. 1806-cı ildə Dərbənddə kişi cinsindən 100 nəfər yəhudi yaşayırdı, 1897-ci ildə keçirilmiş I Ümumrusiya siyahıyaalmasının nəticələrinə görə onların sayı 1.117 nəfərə çatmışdı. Y.Ko-

zubski Dərbənddə yaşayan yəhudilər haqqında da geniş və maraqlı məlumat verir, bildirir ki, orada yaşayanlar dağ yəhudiləridir və Avropa yəhudiləri burada son vaxtlar, xüsusilə balıqçılıq sənayesinin inkişafından sonra görünməyə başlayıblar. Dağ yəhudilərinə İmperatorun 25 avqust 1850-ci il tarixli fərmanı ilə ildə 2 dəfə başqa tacirlər kimi Həştərxana gedib ticarət etmələrinə icazə verilsə də, onların da başqa yəhudilər kimi pasport alıb imperiyanın hər yerində sərbəst yaşamaq haqqında imperatora 1887-ci ildə etdikləri müraciətləri cavabsız qaldı (3, s.18).

1874-cü ildə S.Mesxi "Droeba" qəzetində yazırdı: "Bu gün Tbilisinin ticarət həyatında erməni tacirləri aparıcı rol oynayırlar; Daşınmaz əmlakın böyük bir hissəsinə sahibdirlər. Əgər hər hansı bir yerdə bir-iki İmerel və ya Maqrelliyə rast gəlsəniz, o da məmurlar və ümumiyyətlə kiçik tacirlər və sahiblər arasında... Şəhərin 72 deputatından yalnız üç-dörd nəfəri gürcüdür... Bir-iki rus və bir alman, qalanları hamısı ermənidir". Erməni tarixçilərinin hesablamalarına görə, Tiflis ticarət və sənaye müəssisələrinin 60%-dən çoxu erməni kapitalistlərinə məxsus idi. Ən azı bir fakt ondan ibarətdir ki, hökumətin erməni burjuaziyasına dəstəyi əvvəldən elə bir miqyas aldı ki, iqtisadi həyatın cilovu tezliklə erməni tacirlərinin və rus kapitalının əlində oldu (2, s.124).

Çarizmin Cənubi Qafqaz məkanında istər Azərbaycanda istərsə də Gürcüstanda apardığı siyasətin məqsədi etnik bölünmə yaratmaq idi. Çarizmin hakimiyyəti zamanı Cənubi Qafqazın, həm Azərbaycanın həm də Gürcüstanın demoqrafik quruluşu xüsusi ilə dəyişdi. N.İ.Şavrov 1911-ci ildə yazırdı: "Hazırda Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min ermənin 1 milyondan çoxu diyarın yerli əhalisinə məxsus deyil və bizim tərəfimizdən köçürülmüşdür"(17).

XIX əsrdə bütövlükdə Zaqafqaziyanın idarə olunmasının təşkili üsullarının axtarışına başlanıldı. Hökumət komissiyalarının və məmurların bu istiqamətdəki fəaliyyəti 1840-cı ildə "Zaqafqaziya vilayətini idarə etmək institutu"nun qəbul edilməsi ilə yekunlaşdı (14, s.111).

Nəticədə Cənubi Qafqaz XIX əsrdə Rusiya imperiyasının tərkibində yeni hüquqi status qazandı. Cənubi Qafqaz Rusiyanın ayrılmaz hissəsi kimi formalaşmağa başladı. Bunun üçün 1840-cı ildə aparılan idarəetmə islahatı tələb olunurdu. Onun məqsədi Rusiya imperiyasının bütün quberniyalarına xas olan vahid icra hakimiyyəti sistemini yaratmaq idi. XIX-XX əsrlərin qovşağında ermənilərin Gürcüstan ərazisində məskən salması maksimum həddə çatdı. Beş il ərzində (1897-1902) Gürcüstana 55 minə yaxın erməni gəlmişdi ki, onların da əksəriyyəti Tbilisi, Batumi, Qori, Suxumi və Abxaziya kəndlərində məskunlaşmışdır. Təkcə Tiflisdə 1897-1910-cu illərdə ermənilərin sayı 46,7 min nəfərdən 124,9 min nəfərə yüksəldi ki, bunun da 68 mini əsasən Osmanlıdan yeni gələnlər idi. Çarizmin demoqrafik siyasətinin aqressiv mahiyyəti ermənilərin sərhədyanı rayonlarda, məsələn, Samsxe-Cavaxetiyada məskunlaşdırılmasının gürcü əhalisinin təqib edilməsinin müşayiət olunmasında özünü göstərirdi. L.Zaqurskinin fikrincə, "ölkə əvvəldən ermənilərin yaşadığı kimi görünürdü, halbuki 1828-ci ilə qədər 90%-i gürcülər idi" (17).

Şimali Qafqazda Polşa əhalisinin ən çoxlu kateqoriyası sürgün edilmiş polyaklar - 1830-1860-cı illərdə Polşada milli üsyanların iştirakçıları idi. 1830-1831-ci illərdə Polşa üsyanı yatırıldıqdan sonra çar hökuməti tərəfindən elan edilmiş amnistiyaya baxmayaraq, yüzlərlə məhkum Sibirə sürgün edildi, əsgər kimi alındı və Rusiyanın ucqar quberniyalarına, o cümlədən Qafqaza köçürüldü (9, s.65). 1830-cu illərdə sürgün edilmiş polyakların Qafqaza kütləvi axını başladı. Eyni şey 1863-1864-cü illər üsyanının məğlubiyyətindən sonra da baş verdi.

Nəticə. Beləliklə, XVIII əsrin sonundan 1860-cı illərin ortalarına qədər Qafqazda polyak etnik icması əsasən sürgünlərdən (Polşa üsyanlarının iştirakçılarından) və bölgəyə göndərilmiş polyak əsilli hərbi qulluqçulardan formalaşmışdır. Əfv elan edildikdən sonra sürgün edilənlərin bir hissəsi öz vətənlərinə qayıtsa da, hərbi xidməti başa vurduqdan və ya sürgünə getdikdən sonra bir çox polyak burada əbədi olaraq qaldı.

Polşa hərbçiləri və sürgünləri bütün Qafqazda yerləşdirilmişdi. Xüsusən də Azərbaycan ərazisində Zaqatala və Qusar rayonlarında xeyli sayda polyak xidmət edirdi. Çoxlu Polşa hərbçiləri Gürcüstan və Şimali Qafqazdakı qarnizonlarda yerləşdirilmişdi. 1830-cu illərin əvvəllərində Vladiqafqazda polyakların böyük bir qrupu - Qafqaza sürgünə göndərilmiş Çerniqov piyada alayının və Litva batalyonunun zabitləri xidmət edirdi. Maykopun ilk qarnizonunun əsasını təşkil edən 76-cı Kuban piyada alayında bir çox polyak xidmət edirdi. Onların nəsilləri 20-ci əsrin əvvəllərində Maykopda kilsə

tikdirdilər (10, s.66). Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, ümumilikdə 1840-cı ildə Qafqaz Korpusunda 25-30 min polyak xidmət edirdi.

Ölkənin müxtəlif yerlərində şəhər əhalisinin artımı qeyri-bərabər idi: Baltikyanı əyalətlərdə bu, 1863-1897-ci illər arasında 192,6% olmuşdur. Paytaxtlarda 141,5%, şimal Arxangelsk, Vologda, Olonets əyalətlərində isə cəmi 30,6%, Novorossiysk, Aşağı Volqa və Şərq vilayətlərinin əhalisi şəhərlərdə 132,7%, kənd yerlərində isə 87,2% əhali artmışdır (13, s.45).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. IV cild (XIX əsr). Bakı, Elm‖, 2007, 504 s.
2. Dərbənd şəhərinin kameral təsviri 1831-ci il. Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 328 s.
3. Əşrəfqızı Arzu. Car-Bələkən camaatlığı (XVII əsrin sonu – XIX əsrin 30-cu illəri). Bakı, 2009, 256 s.
4. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, 2010, 618 s.
5. Sadıqov H. Rusiya-Türkiyə münasibələrində Cənubi Qafqas problemi (1787-1829 –cu illər). Bakı, Elm, 1991.
6. ÇEÇEN, A., Türk Devletleri, İstanbul: Togan Yayıncılık, 2014.
7. GÖKÇE, C., Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluöunun Kafkasya siyaseti, İstanbul: Şamil Egitim ve Kültür Vakfı, 1979.
8. HASAN, O., Kafkaslarda Rus Yayılması Karşısında Osmanlı-Kaçar Faktörünün Harekete Geçirilme Teşebbüsü (Ağustos-Eylül 1811) // Vakanüvis, 2 (2017): 379-392.
9. Анатолия и Южный Кавказ в 1724-1920-е гг.: в поисках исторической истины. Москва, "Инсан", 2014, 258 с.
10. История переписей населения в России, Челябинск, 2009, 66 с.
11. История войн России / авт.-сост. А. А. Спек-тор, Т.Л.Шереметьева. Минск, 2007, 118 с.
12. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане. Баку, Элм, 1999, 298 с.
13. Хаджар Вердиева, Рауф Гусейн-заде. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Эссэ. Издательство «Elm», Баку, 2003, стр.168.
14. Мустафаев Дж. М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII —начало XIX вв.). Баку, Элм, 1989, 128 с.
15. Дегоев В.В. Большая игра на Южном Кавказе: история и современность. М., 2001, 448 с.
16. Cəfərov T. Gürcüstan ərazisinə ermənilərin ktləvi şəkildə köçürülməsi / 1905.az, 23.01.2017. - https://1905.az/gurcustan-%C9%99razisin%C9%99-erm%C9%99nil%C9%99rin-kutl%C9%99vi-s%C9%99kild%C9%99-kocurulm%C9%99si/ [21.10.2024].
17. Quram Maisuradze. Gürcüstan- Ermənistan münasibətlərinin tarixşünaslığından. II Fəsil. XIX əsr erməni tarixşünaslığı çarizmin anti-gürcü ideloji siyasətinin xidmətində (gürcü dilində). / İberiana: İberiya dünən, bu gün, sabah. - https://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/maisuradze-saq-som-2/ [21.10.2024].

СЕВИЛЬ БАХРАМОВА
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Старший преподаватель историко-географического факультета,
Кандидат исторических наук

РАЗМЕЩЕНИЕ АРМЯН, ЕРЕТИКОВ И СЕКРЕТАРЕЙ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ В ПОЛИТИКЕ ЗАМЕНЫ ЦАРСКОЙ РОССИИ

Кавказ отличается разнообразной этнической картой и обилием множества различных культур с богатым историческим прошлым. Различные этнические культуры взаимодействовали здесь на протяжении веков и сформировали особый культурный феномен Кавказа. Кавказ

на протяжении веков привлекал внимание европейцев своими богатыми природными ресурсами, историческим и культурным наследием, этнографическим разнообразием. В регионе созданы очень благоприятные условия для социально-экономического развития, сохранения этнокультурной самобытности, этнокультурных ценностей и этнографических особенностей, здесь на протяжении XIX и начала XX веков формировались европейские этнические общности. Более отчетливо это начало проявляться в начале XX века, в связи с переселенческой политикой русского царизма и этнодемографическими изменениями на Кавказе. Завоевание Кавказа Российской империей инициировало новые этносоциальные процессы и изменения в этнодемографической структуре региона.

В XIX и начале XX веков на Кавказе происходили миграционные процессы либо за пределами Российской империи, либо из ее отдаленных и внутренних в то время губерний. Миграционные процессы на Кавказе в XIX веке носили целенаправленный характер в рамках царской переселенческой политики и носили не только добровольный, но и вынужденный характер. В статье отражена политика России по переселению населения на Южный Кавказ, проанализированы различные источники.

Ключевые слова: Южный Кавказ, еретики и сектанты, насильственное переселение, колониальная политика, этнокультурные ценности, этнографические особенности, этнические общности, массовая миграция населения.

SEVIL BAHRAMOVA
Azerbaijan State Pedagogical University
Head teacher of the Faculty of History and Geography,
PhD in History

PLACEMENT OF ARMENIANS, HERETICS AND SECRETARYS IN THE SOUTH CAUCASUS IN THE REPLACEMENT POLICY OF CZARIAN RUSSIA

The Caucasus is distinguished by its diverse ethnic map and the abundance of many different cultures with a rich historical past. Different ethnic cultures have interacted here for centuries and formed a special cultural phenomenon of the Caucasus. For centuries, the Caucasus has attracted the attention of Europeans with its rich natural resources, historical and cultural heritage, and ethnographic diversity. Very favorable conditions for socio-economic development, preservation of ethno-cultural uniqueness, ethno-cultural values and ethnographic characteristics have been created in the region, European ethnic communities have been formed here throughout the 19th and early 20th centuries. This began to manifest itself more clearly at the beginning of the 20th century, due to the resettlement policy of Russian tsarism and ethno-demographic changes in the Caucasus. The conquest of the Caucasus by the Russian Empire initiated new ethno-social processes and changes in the ethno-demographic structure of the region.

In the 19th and early 20th centuries, migration processes took place in the Caucasus, either outside the borders of the Russian Empire or from its remote and internal governorates at that time. Migration processes in the Caucasus in the 19th century were purposeful within the framework of the tsarist resettlement policy and were not only voluntary but also forced. The article reflects Russia's policy of population transfer to the South Caucasus, and various sources are analyzed.

Keywords: South Caucasus, heretics and sectarians, violent relocation, colonial policy, ethno-cultural values, ethnographic features, ethnic communities, mass migration of the population.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 21 oktyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. Sevinc Əliyeva, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94

ELLARA ƏHMƏDOVA
T.ü.f.d., ADNSU nəzdində STK
bike787@mail.ru.

CƏNUBİ QAFQAZDA KAPİTALİST MODERNLƏŞMƏSİ (1870-1917)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/33-50

XIX əsrin sonlarında Cənubi Qafqazda baş verən modernləşmə regionun həyatının bütün əsas aspektlərinə təsirini göstərdi. Dəyişikliklər vahid xarakter daşımırdı Rusiya imperiyasının təsiri altında baş verirdi. Müasirləşmənin ziddiyyətli prosesləri XX əsrdə region da gələ milli hərəkatların və etnik münaqişələrin güclənməsi kimi yeni səbəb oldu.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, kapitalizm, modernləsdirmə, müstəmləkəçilik siyasəti, islahat.

Giriş. Mövzunun tədqiqində məqsəd anlayışların məkan və zaman daxilində yeniləşərək dəyişən dövrün təhlilini vermək, inkişafın mənbəyində duran ziddiyyətlərin səbəblərini araşdırmaq, əldə edilən nəticələri yekunlaşdırmaqdı.

(sxemli təhlil)

MƏKAN
CƏNUBİ QAFQAZ

Cənubi Qafqaz- Baş Qafqaz silsiləsinin cənubunda Böyük Qafqaz dağlarının ərazisində yerləşən coğrafi - siyasi bölgədi. Bölgəyə XIX əsrin əvvəllərində Rusiya yiyələndi.

DÖVR
KAPİTALİZM

[1] Xüsusi mülkiyyət və azad rəqabətin hökm sürdüyü, ticarətin, sənayeləşmənin, bankın təşəkkülünü gerçəkləşdirən iqtisadi sistemdi. Sistem daxilində Cənubi Qafqaz quberniyalarında islahat yolu ilə milli kapitalistlər də formalaşdı.

ZAMAN ➧ (1870-1917)

NƏTİCƏ

CƏMİYYƏTİN BÜTÜN → İQTİSADİ, SİYASİ, SOSİAL, MƏNƏVİ

SAHƏLƏRİ ZAMAN ÇƏRÇİVƏSİNDƏ
MODERNLƏŞDİ [2]

Dövrün əsas xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirdi. Cənubi Qafqaz quberniyaları: Tiflis, Kutaisi, Yelizavetpol, Bakı, İrəvan dəyişən dünyaya uyğunlaşdı, demokratiyaya gətirə bilən mədəniyyətə yiyələndi, müstəmləkə əlehinə birləşdi, iqtisadi tələblər siyasi tələblərlə əvəzləndi:

1. **Vahid iqtisadi birlik yarandı; mesenatlıq[3] kimi böyük bir ictimai proses genişləndi;**
2. **Kapitalizm münasibətlərinin inkişafına mane olan amillər aradan qaldırıldı;**
3. **Burjua islahatları aparıldı;**
4. **Millət təşəkkül tapdı;**
5. **Milli şüur formalaşdı;**
6. **Dünyagörüşü yeniləşdi.**

YEKUNDA
Müstəmləkə əlehinə milli-azadlıq hərəkatı başladı
MƏQSƏD: ⇨ Rusiyada yaşayan milli toplumla ayaqlaşmaqdı

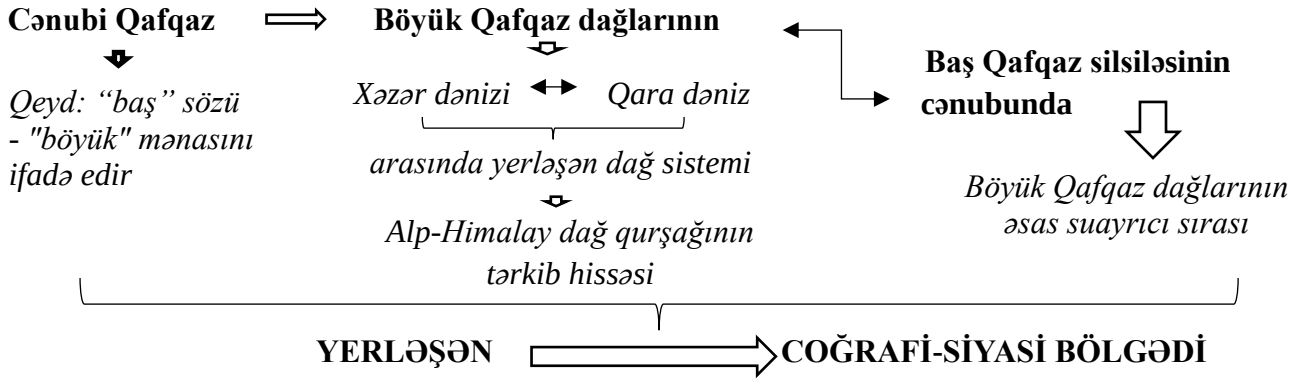
Cənubi Qafqazda modernizmə təkan verən amillərdən biri də erməni problemi oldu. Erməni təcavüzü qarşısında duran ictimai təşkilatlar formalaşdı. Müstəqillik əldə etmək istəyi yetişdi.

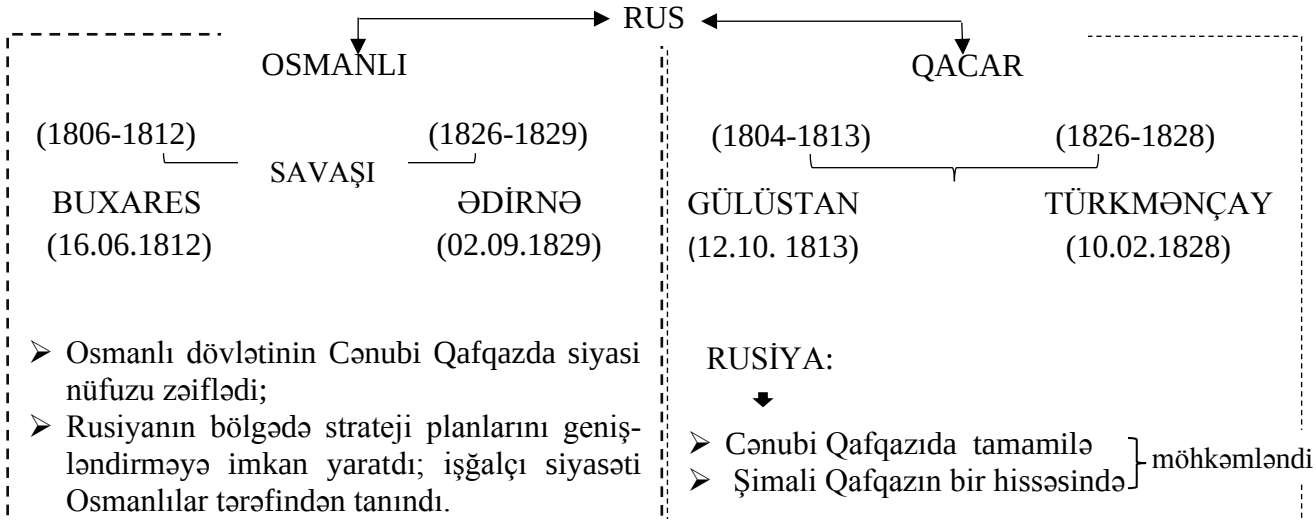
[1] *1801-ci ildə Gürcüstanı, 1810-cu ildə İmereti çarlığını, Rus-Qacar müharibəsi nəticəsində 1828- ci ildə Şimali Azərbaycanı tabe edən Rusiya Cənubi Qafqazda özünə dayaq yaratmaq üçün işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarına, xüsusən Qarabağın dağlıq hissəsinə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisinə qonşu ölkələrdən kütləvi surətdə ermənilər köçürdü. «Erməni vilayəti» (1828-1840) yaratdı.*

[2] *İtalyanca modernismo - "müasir cərəyan"; latnca modernus - "müasir" deməkdi. Azərbaycan modernizminin əsaslarını Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Fətəli Axundov və Həsən bəy Zərdabi qoymuşdu.*

[3] *Mesenantlıq, xeyriyyəçilik – təmənnasız yardım, ictimai mənafelər naminə həyata keçirilən fəaliyyətdi. Tarixi qaynaqlarda göstərilir ki, e.ə. I minillikdə Qədim Roma ərazisində yaşamış Mesenat * insanlara yaxşılıq etməklə, xeyirxah işlər görməklə yaddaşlarda qalmışdı.*Mesenat mənşəcə qədim türklərlə qohum hesab edilən etruskların tarixi şəxsiyyətidi.*

XIX əsrin əvvəlində bölgədə möhkəmlənmək [1] uğrunda müharibələr reallaşdı

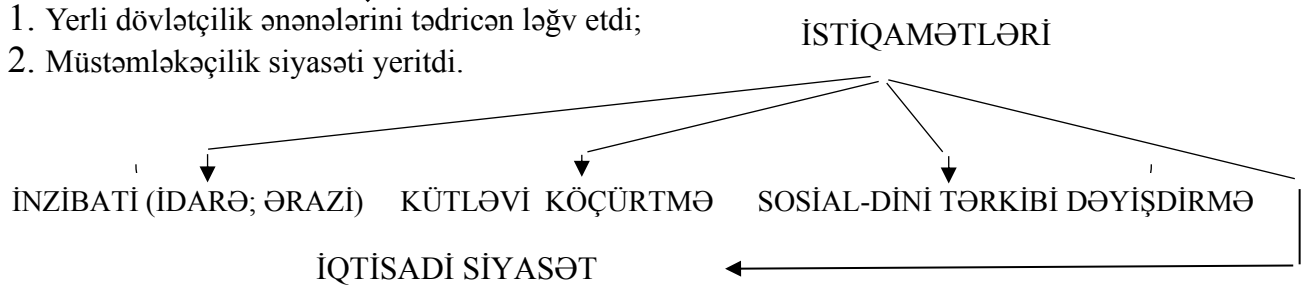

Qeyd:1. 1783-cü ildə gürcü Kartli-Kaxeti çarı II İrakli (1762-1798) Rusiya ilə Georgievsk müqaviləsini imzaladı. Rusiya çarı I Aleksandr (1801-1825) David Baqrationinin çarlığını tanımadı 1801-ci ildə Gür-cüstan Rusiya tərəfindən zəbt edildi. 1810-cu ildə Rusiya qərbi gürcü İmereti çarlığını da özünə tabe etdi [11]. Beləliklə, 1801-1877-ci illrdə Rusiya Cənubi Qafqazda yerləşdi, 1878-1917-ci ildə möhkəmləndi.

NƏTICƏDƏ:

Rusiya bölgədə

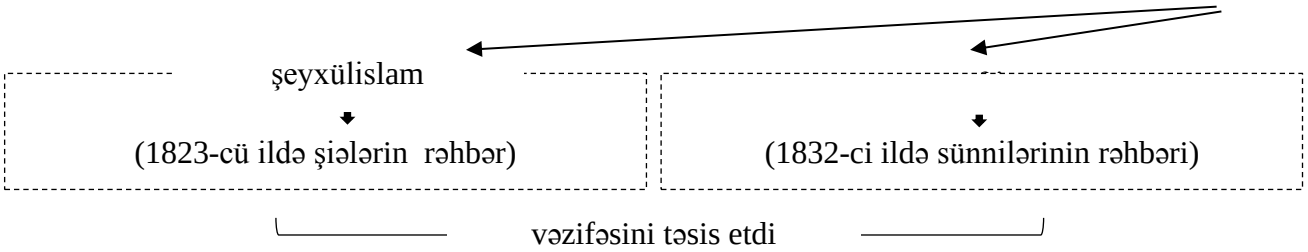
1. Yerli dövlətçilik ənənələrini tədricən ləğv etdi;
2. Müstəmləkəçilik siyasəti yeritdi.

3. 1801-1917-ci illər ərzində Cənubi Qafqazın inzibati-ərazi, inzibati- idarə quruluşunda fasilələrlə dəyişikliklər həyata keçirtdi. Torpaqları müxtəlif quberniya və qəzalaların tərkibinə pərakəndə halda səpələdi. Rusiyaya birləşdirilmiş Azərbaycan ərazisində - İrəvan və Naxcıvan xanlıqlarında I Nikolayın 1828-ci il 21 mart fərmanına əsasən qeyri-qanuni "Erməni vilayəti"nin yaratdı;

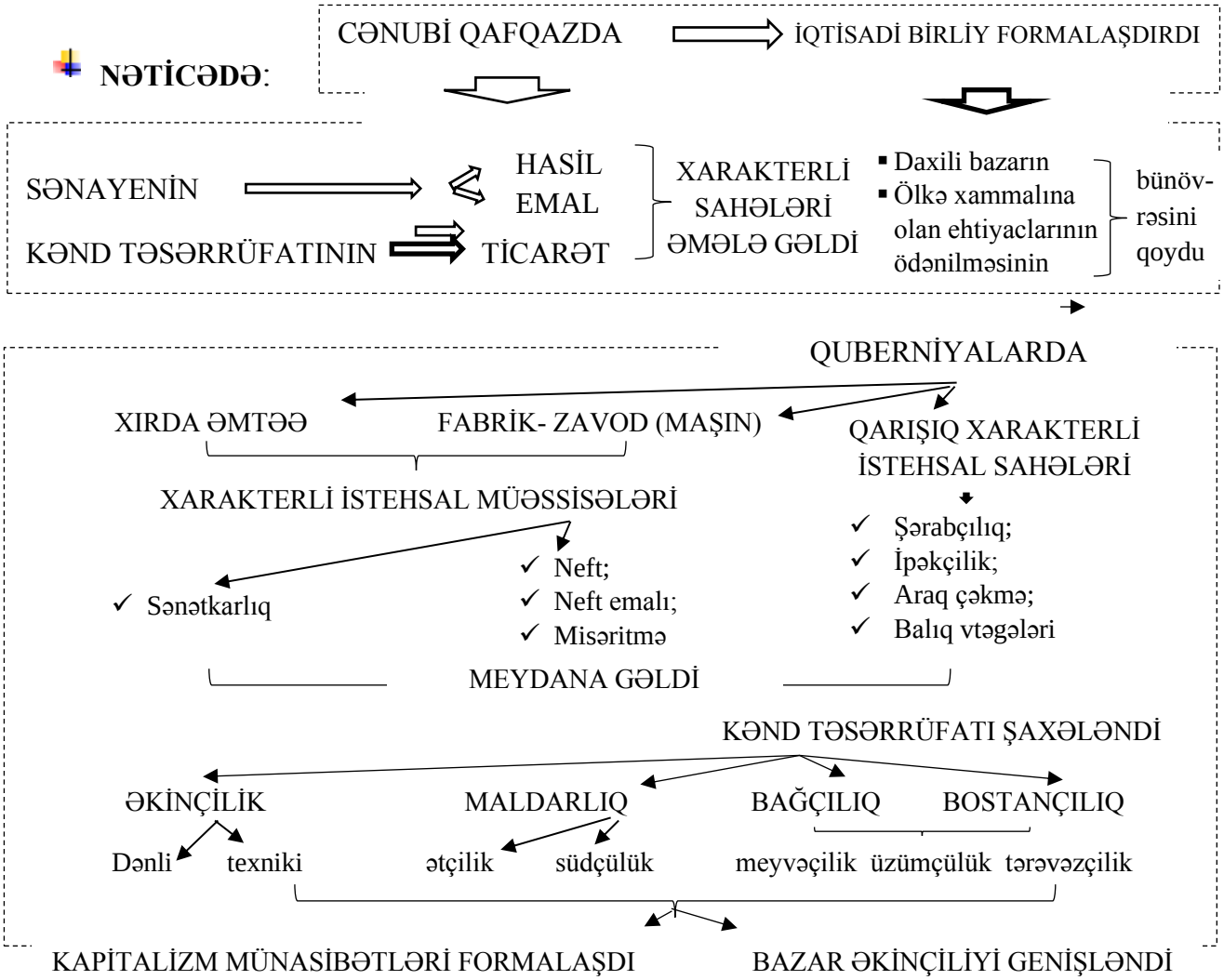
4. Cənubi Qafqaz bölgəsinə 1828-1829- cu illərdə Qacarlar İranından 40-50- min, Osmanlı imperiyasından 90- min erməni köçürtdü, 1817-1818-ci illərdə Cənubi Qafqazda 8 alman koloniyası, 1830-cu illərdə 34 rus kəndi saldı;

5. Sosial tərkibdə dəyişikliklər etdi.1830-cu il 13 iyul fərmanına əsasən hökumətə qarşı siyasi mülahizələrinə görə sürgün edilən hakim təbəqənin nümayəndələrini yaşayış yer-lərinə qaytartdı, müsadirə olunmuş malikanələrini geri verdi. İmperiyaya sədaqətli olan yerli məmurlar hazırladı; "Ali Müsəlman Silki" (1843) təsis etdi; Rəiyyət, rəncbər, nökər, elat kəndli adları əvəzinə ümumi "mülkədar tabesi" (1846) adını verdi;
6. 1829-cu ildə müsəlman ruhanilərinin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən komitə yaratdı. Cənubi Qafqaz müsəlmanlarını idarə edən, fərdi qaydada Tiflis şəhərində fəaliyyət göstərən din başçıları

Ermənilərin təkidi ilə İmperator I Nikolayın 11 mart 1836-cı il Fərmanına əsasən Rusiya Senatı 10 aprel 1836-cı il tarixli Əsasnaməsinə görə Alban katolikosluğunu rəsmən ləğv etdi, erməni - Qriqoryan kilsəsinin idarəçiliyinə verdi;

7. İqtisadi siyasət istiqamətində Cənubi Qafqazda çəki, ölçü vahidi, güzəştli ticarət tarifi (1821;1831), rəhdarlıq (daxili gömrük) ləğv etdi (1836), pul islahatları (1839-1843) keçirtdi, pul vergisi (1852) tətbiq etdi, təsərrüfatda qapalılığı aradan qaldırdı. Cənubi Qafqazda müstəmləkə iqtisadiyyatının bünövrəsini qoydu.

- Feodal münasibətləri dağıdıldı; Burjua islahatları aparıldı;

Feodal münasibətlər → Cənubi Qafqazda

- İqtisadi
- Bazar əkinçiliyinin

→ inkişafına mane

- Əmtəə - pul dövriyyəsinin tətbiqini
- Sənayedə və kənd təsərrüfatında kapitalist sahibkarlığının yaranmasını

→ ləngidirdi

Sosial - iqtisadi şərait feodal qaydalarının ləğvini tələb edirdi

Görülən tədbirlər

1865-ci il 11 avqust

«Tiflis və Kutaisi quberniyalarında kənd cəmiyyətləri haqqında Əsasnamə»

1866-cı il 23 avqust

«Bakı quberniyasında kənd cəmiyyətləri, onların ictimai idarəsi, dövlət və ictimai mükəlləfiyyətlər haqqında Əsasnamə»

CANİSİN TƏRƏFİNDƏN TƏSDİQLƏNDİ

1870-ci il aprel

Sonuncu əsasnamə Yelizavetpol quberniyasına şamil edildi

SECKİ SİSTEMİ TƏTBİQ OLUNDU

- Kəndxuda[1] → qubernator
- Kəndxuda köməkçisi → qəza rəyisi

tərəfindən seçildi

- kənd icmaları yaradıldı;
- kənd yığıncaqları təsis edildi

NƏTİCƏDƏ:

- ✓ Kəndlilər çoxəsrlik ətalətdən xilas olundu;
- ✓ Feodalların hakimiyyətinin "əbədiliyinə" olan inam zəyiflədi;
- ✓ Kənd yığıncaqlarına məhdudlaşdırılmış məsələlərin həllində:
  - ➢ Kənddə vəzifəli şəxsləri seçmək, höküm çıxarmaq
  - ➢ "Ziyankar üzvlər"i kənd icmalarından uzaqlaşdırmaq
  - ➢ Qəyyum, himayədar təyin etmək

  → hüququ əldə etdi;

Kəndli cəmiyyətləri ⇨ Kəndli yığıncaqları ⇨ feodal kəndli asılığını sarsıldı;

- ✓ Feodallar inzibati – polis hüququndan uzaqlaşdırıldı:
  - ➢ 1867-ci il 9 sentyabr əsasnaməsinə görə:

  Bakı, Yelizavetpol → Quberniya jandarm idarələri yaradıldı;
  - ➢ 1881- ci il 14 mart: "Dövlət təhlükəsizliyini və ictimai asayişi qorumaq üzrə tədbirlər haqqında Əsasnamə" polis hakimiyyət orqanlarına çox geniş səlahiyyətlər verdi;
  - ➢ 1882-ci il 12 mart: Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən "Məxvi polis nəzarəti haqqında Əsasnamə" 1886- cı ildə Cənubi Qafqazda da tətbiq edilməyə başlandı.

Qeyd:1. 1847-ci il 20 aprel "Əsasnamə" sinə görə kəndxudalar sahibkarlar tərəfindən təyin olunurdu [1,193].

- ✓ Cənubi Qafqazda maliyyə, ticarət, statistika orqanları sistemi formalaşdırıldı:
  - ➢ 1899-cu il 2 iyun "Zaqafqaziyada statistika bölməsini dəyişdirmək haqqında" qanunu əsasında qubernatorların sədirliyi ilə bilavasitə Daxili İşlər Nazirliyinin Mərkəzi Statistika Komitəsinə tabe olan quberniya statistika komitələri təsis edildi.
- ✓ II Qafqaz mədən dairəsi mühəndisinin dəftərxanası (1887), Bakı quberniyası fabrik və mədən zavod işləri üzrə divanxana, fabrik müfəttişliyi (1899) yaradıldı.

YEKUNDA: Cənubi Qafqaz diyarının idarə olunmasında çarizm milli tərkibi, iqtisadi həyatı, məişətin xüsusiyyətlərini nəzərə almadı. Görülən tədbirlər Cənubi Qafqazda feodal münasibətlərinin dağılması ilə müşayiət olundu. Mülki idarəçilik ləğvi edildi, hərbi - inzibati sistem gücləndirildi. Feodal kəndli üzərində polis nəzarəti və məhkəmə hakimiyyəti hüququndan məhrum edildi (1861).

"Böyük islahatlar" — "Burjua islahatlar"ı dövrü başlandı. Rusiyada kapitalizmin inkişaf yolu təmizləndi, tam olmasa da vətəndaş cəmiyyəti və qanunun aliliyi genişləndi. İmperator II Aleksandr (1855-1881)

RUSİYA İMPERİYASINDA

- Təhkimçilik hüququnun ləğvi (1861)[1]
- Maliyyə (1863)
- Ali məktəb (1863)
- Zemstvo (1864)
- Məhkəmə islahatı (1864)
- Senzura (1865)
- Şəhər özünüidarəçiliyi (1870)
- Orta məktəb təhsili (1871)
- Hərbi (1874)

sahələrdə islahatlar həyata keçirildi. Bir neçə il ləngidilsə də çarizm Cənubi Qafqazda adları sadalanan islahatlardan yalnız

KƏNDLİ MƏHKƏMƏ ŞƏHƏR

İNZİBATİ

SAHƏDƏ APARDI

ÇARİZMİNİN CƏNUBİ QAFQAZDA İSLAHAT KEÇİRTMƏYİ

LƏNGİDƏN SƏBƏB

- ✓ İqtisadi şəraitin kifayət qədər yetişməməsi;
- ✓ Xüsusilə Şimali Azərbaycan kəndlilərinin hüquqi cəhətdən təhkimli deyil dövlət kəndliləri hesab olunması;
- ✓ Müsəlmanları hərbi xidmətdən azad edilməsi, müxtəlif səbəblərə görə xidmətdən uzaqlaşdırılması

MƏCBUR EDƏN SƏBƏB

- ✓ Köhnə istehsal münasibətləri ilə yeni məhsuldar qüvvələr arasında ziddiyyət;
- ✓ Mərkəzi Rusiyanın inkişaf etməkdə olan sənayesi üçün xammal ehtiyacı;
- ✓ Sahibkar kəndlilərin feodal-asılı vəziyyəti;
- ✓ Təhkimçilik sisteminin böhranı; Gürcüstanda;
- ✓ Kəndli iğtişaşları. Zakatala üsyanı (1863)

Qeyd: 1.Təhkimçiliyin qalıqlarına baxmayaraq, "61-ci ildən sonra Rusiyada kapitalizm elə sürətlə inkişaf etdi ki, Avropanın bəzi köhnə *ölkələrində əsrlər ərzində baş verən dəyişikliklər Rusiyada on illər ərzində əmələ gəldi [1,191]*

KƏNDLİ İSLAHATILARIN CƏNUBİ QAFQAZ QUBERNİYALARIND

TİFLİ 13.10.1864 — KUTAUSİ 13.10.1865 — BAKI ► YELİZAVETPOL ► İRƏVAN ► QİSMƏN TİFLİS 14.05.1870

LAYİHƏLƏRİ TƏSDIQ EDILDI

ƏSASINI: Kəndlilərin şəxsi azadlığı [2] →
- Pay torpaqlar və mükəlləfiyyətlər →
- Pay torpaqların satın alınması →
- Kəndli idarələri

təşkil etdi ⇨ ATILAN ADDIMLAR 60-70-Cİ İLLƏR

- 1861-cı il 29 iyun - "Cənubi Qafqaz diyarının mərzləşdirilməsi haqqında Əsasnamə" } təsdiq edildi;
- 1861-ci il dekabr "Cənubi Qafqazda yerli (zemski) gözətçi dəstələr haqqında Əsasnamə" }
- 1862-ci il 1yanvar – Cənubi Qafqaz mərkəzi palatası yaradıldı;
- Canişin idarəsi nəzdindəki komitə [3] ⇨ ümumi kəndli qanununa (19.02.1861) uyğun olaraq:
  - Tiflis (1864) və Kutaisi (1865) quberniyaları haqqında "Əsasnmə"yə
  - 1847-ci il "Əsasnamə"sinə → } yenidən baxıldı;
- 1866-cı il 29 may - Baş canişin idarəsinin şurası:
  - Tiflis, Bakı, İrəvan və Şuşa şəhərlərində "bəy komissiyalatı" təsis etdi;
  - Komissiyalara "Ali müsəlman silki"nin şəxsi heyətini müəyyənləşdirmək" tapşırıldı;

Qeyd: 2. Sahibkar kəndlilərinə şamil edildi. Qeyd: 3.Kəndlilətin yerləşdirilməsi üzrə [1,194]

ATILAN ADDIMLAR ⟹ 60-70-Cİ İLLƏR (ardı)

BƏY KOMİSSİYALARI

TİFLİS | BAKI [1] | İRƏVAN | ŞUŞA [2]

Torpaq sahiblərinin

- Ahalsıx
- Gəncə
- Borçalı
- Qazax
- Səmsəddil

— 184 nəsli

198 nəsli

282 nəsil

- Şuşa
- Zəngəzur
- Nuxa

→ qəzaları → 24

- Ərəş pristavlığı[1] ▸

→ 24 nəfər

"Ali silkə mənsub" hesab etdi ⟹ Bəy titulu 1.188 nəsilə verildi, 1.048 nəslə verilmədi;

- 1870-ci il 14 may - Mərkəzi Cənubi Qafqaz Komitəsi "Cənubi Qafqaz quberniyaları: Yelizavetpol, Bakı, İrəvan və qismən Tiflis quberniyaları ali müsəlman silkindən olan şəxslərin, habelə erməni məliklərinin torpaqlarında sakin olan dövlət kəndlilərini torpaq quruluşu haqqında Əsasnamə"nin layihəsini təsdiq edildi;

Qeyd: 1.Bakı komissiyası öz işinə 1870-ci ildə
Qeyd :2. Şuşa komissiyası öz işinə 1869-cu ildə } ***başladı.***

Qeyd: 3. Yelizavetpol quberniyası

MƏHKƏMƏ ŞƏHƏR İSLAHATLARI

- 1864- ci il 20 noyabr – məhkəmə nizamnamələri qəbul olundu:
  - Birləşmiş məhkəmə təsisatları →
  - Cinayət →
  - Mülki →

  } məcəllələr ⇨ məhkəmə fərmanına əlavə olundu. Fərmanın əsasını
  - Andçı hakimlər tərəfindən qoyulan cəzalar

  ⇩
  - ✓ bütün silklərin formal bərabərliyi →
  - ✓ məhkəmənin açıqlığı →
  - ✓ hakimlərin[1] müstəqilliyi →
  - ✓ məhkəmə orqanlarının sadələşdirilməsi ▸

  → təşkil etdi

- Cənubi Qafqaz canişini:
  - 1865- ci ildə xüsusi komissiya yaratdı →
  - 1866-cı il 22 noyabr – islahat təsdiq edildi →

  } 1864-cü il 20 noyabr məhkəmə nizamnaməsi Cənubi Qafqaz diyarına məhdudiyyətlərlə şamil olundu. **Səbəb**: Yerli əhalinin geridə qalması idi

MƏHKƏMƏ ORQANLAR SİSTEMİNƏ DAXİL İDİ

MƏHKƏMƏ PALATASI | DAİRƏ | BARIŞIQ MƏHKƏMƏLƏRİ

YERLƏŞİRDİ

- TİFLİSDƏ → məhkəmə palatası;
- QUBERNİYALARDA → dairə
- QUBERNİYA ŞÖBƏLƏRİNDƏ → barışıq
- QƏZA, DAİRƏ VƏ VİLAYƏTLƏRDƏ

} məhkəmələri.

Qeyd:1. Məhkəmə iclasını yerli adət - ənənərdən uzaq hakimlər idarə edirdi. Hakim seçki yolu ilə yalnız ruslardan təyin olunurdu

- Bütün işləri barışıq məhkəmələri, barışıq məhkəmələrin hökm və qərarlarına dair şikayətləri [2] dairə məhkəmələri →
- Dairə məhkəmələrin hökm və qərarlarına dair şikayətləri Tiflis məhkəmə palatası →

⇩

həll edirdi. İddia Rus dilində, şahid ifadələri üzrə deyil, sənədli sübutlar üzrə qəbul edilirdi. Uzadılırdı

Qeyd:1.Üç gün ərzində həbs cəzası, 100 manatadək cərimə hökmü istisna olmaqla bütün şikayət ərizələri dairə məhkəmələrinə göndərilirdi.

MƏHKƏMƏNİN TƏRKİBİ

SƏDR | SƏDİR MÜAVİNİ | ÜZVÜLƏR ⇩

Cənubi Qafqaz məhkəmə idarələrinə nəzarəti → ədliyyə səlahiyyətlərini icra edən canişinə həvalə edilirdi. Canişinin təqdimatı ilə sədr, sədr müavini, altı nəfər üzv çarın təsdiq ilə təsis olunurdu.

Tədricən:

- Barışıq
- Dairə

} məhkəmələrin səlahiyyətləri < məhdudlaşdırıldı / genişləndirildi } SƏBƏB: Cənubi Qafqazda sinfi mübarizənin kəskinləşməsi oldu

CƏNUBİ QAFQAZDA ŞƏHƏR

SƏBƏB

- Kapitalizm münasibətlərinin inkişafı;
- Əhalinin sayının artması;
- Sənaye və ticarət mərkəzlərinin genişlənməsi;
- Artan şəhərlərin polis idarələrin ixtiyarında olması

TƏKLİF

Şəhər Dumalarını polisin yanında məşvərətçi orqan kimi yaratmaq. **YEKUN:** Layihələr müzakirə olunurdu (1864) Tiflis şəhərində ictimai idarəetmə tətbiq edildi (1866)

1870-Cİ İL 16 İYUN

ŞƏHƏR ƏSASNAMƏSİ [1] TƏSDİQ OLUNDU

ƏSASNAMƏDƏ:

- Silksiz şəhər "özünüidarə" orqanlarının yaradılması; səlahiyyətləri → nəzərdə tutuldu
- Orqanların əmlak senzi əsasında 4 ildə bir seçki yolu ilə yeniləşməsi → nəzərdə tutuldu
- Şəhərdə yaşayıb vergi verən əhaliyə seçkidə iştirak etmək hüququnun verilməsi → nəzərdə tutuldu

ŞƏHƏR ÖZÜNÜİDARƏSİNİN SƏLAHİYYƏTLƏRİNƏ:

- ✓ Şəhərin abadlığı, vergi və rüsumları → daxil edildi
- ✓ Yanğından mühafizə tədbirləri → daxil edildi
- ✓ Ticarət və sənaye işlərinə himayədarlıq → daxil edildi
- ✓ Səhiyyə və maarifin ehtiyaclarının təminatı və s. → daxil edildi

SEÇİCİLƏRİN DƏRƏCƏSİ

VERGİLƏRƏ ƏSASƏN MÜƏYYƏN EDİLDİ

iri — orta — xırda [2]

- Hər bir dərəcə xüsusi seçki məclisi təşkil etməlidi;
- Məclis şəhər duma üzvlərinin[3] 1/3 hissəsini seçməlidi;
- Vergi verməyənlər
- Qadınlar → Seçkidən kənarlaşdırıldı
- 25 yaşına catmayanla → Seçkidən kənarlaşdırıldı

ŞƏHƏR DUMASININ İCRAEDİCİ ORQANI- bələdiyyədi; BAŞÇI-şəhər qlavasıdı

Bələdiyyə idarə tərkibini qubernator təsdiqlədi.

Şəhər dumasına seçki ikiqat səsvermə:

- namizədlərin irəli sürülməsi
- namizədlərin seçilməsi → yolu ilə müəyyənlənləşdi;

NƏTİCƏ

1870-Cİ İL ŞƏHƏR ƏSASNAMƏSİ ƏSASINDA

BURJUAZİYANIN "TOXUNULMAZ" HÜQUQLARI ZADƏGANLARI QICIQLANDIRDI

YEKUNDA

1892-Cİ İLDƏ III ALEKSANDIR[4] YENİ ŞƏHƏR ƏSASNAMƏSİNİ TƏSDİQ ETDİ

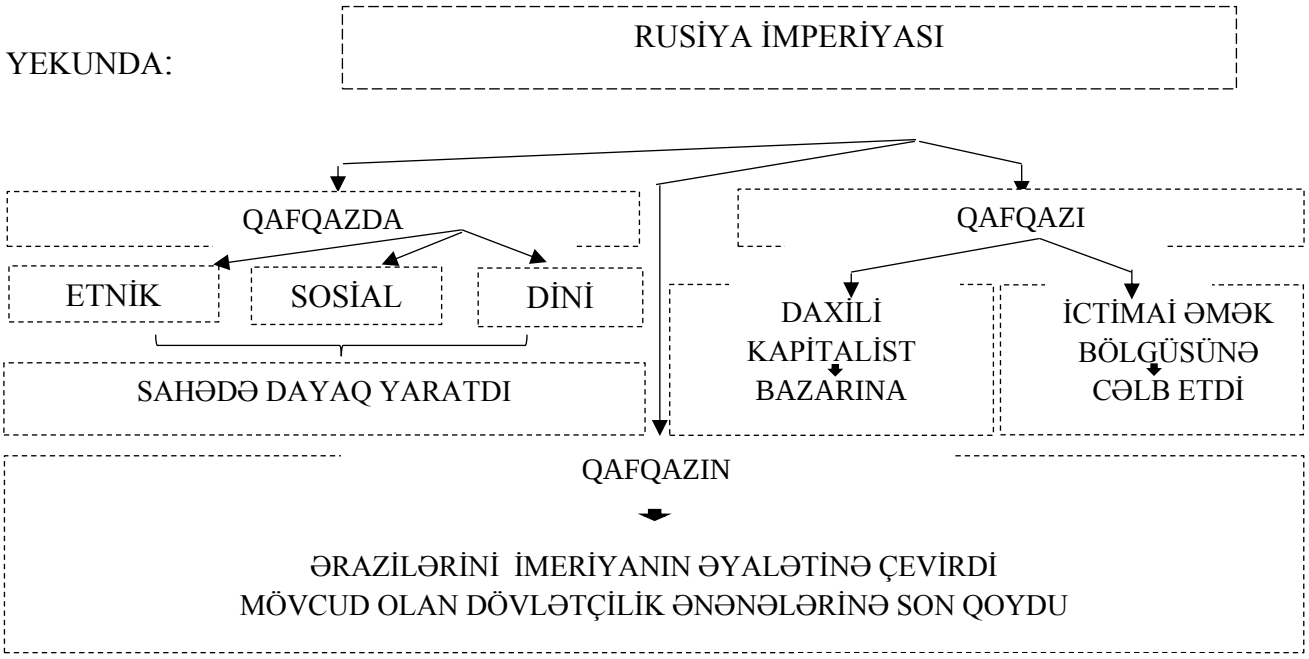
ŞƏHƏR "ÖZÜNÜİDARƏ" ORQANLARININ MƏHDUD OLAN HÜQUQLARI DAHADA MƏHDUDLAŞDIRILDI. QUBERNATORUN SƏLAHİYYƏTLƏRİ GENİŞLƏNDİRİLDİ YENİ ƏSASNAMƏ "ŞƏHƏR ƏKSİSLAHATI" OLDU

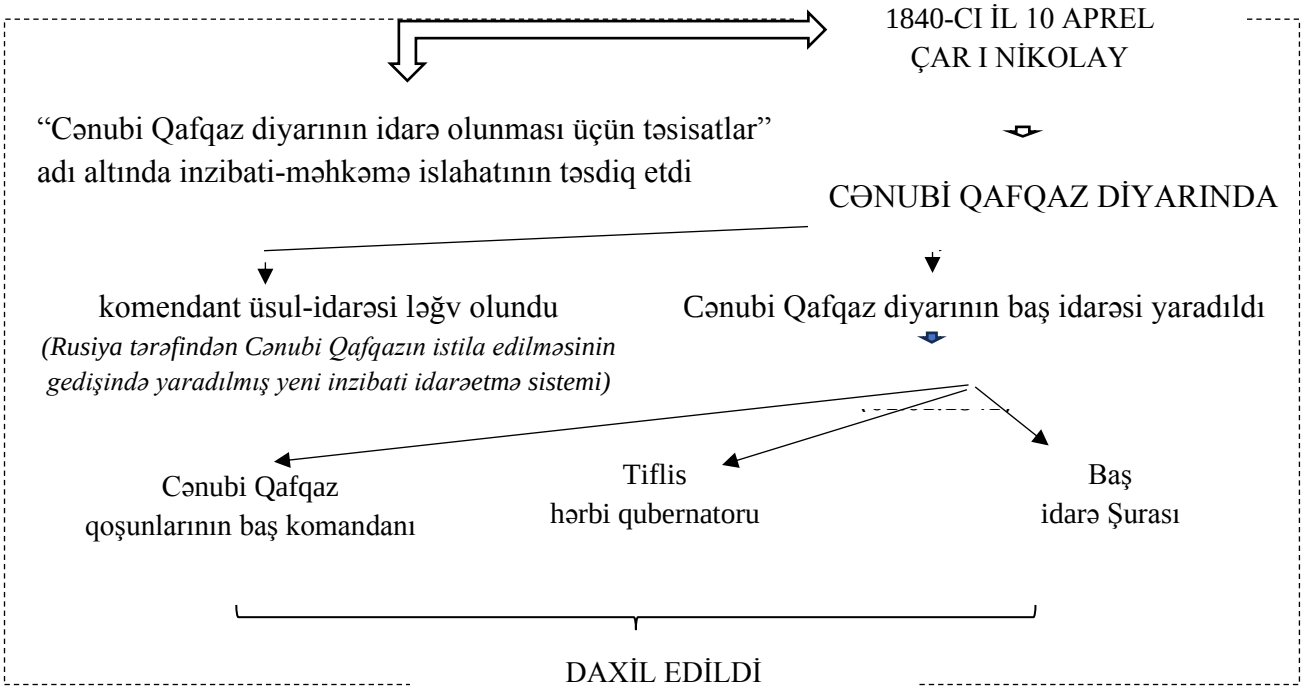
- Quberniya mərkəzlərində
- İri qəza şəhərlərində → ictimai idarələrin [5] sadələşdirilmiş şəhər idarələrin təşkili nəzərdə tutuldu. Qəbul edilən sənədlərin qubernator tərəfindən təsdiqləndikdən sonra qüvvəyə minməsi dəqiqləşdirildi
- Kiçik şəhərlərdə
- Seçki hüququna qoyulan məhdudiyyətlər seçicilərin sayını kəskin sürətdə aşağı saldı. Mürtəce-müstəmləkəçi ruhlu şəhər öznüidarə orqanları ıqtısadı – mədəni mərkəzlərin abadlaşdırılmasına, eyni zamanda təhsil, səhiyyə, mədəniyyət sahələrində inkişafına təkan verdi.

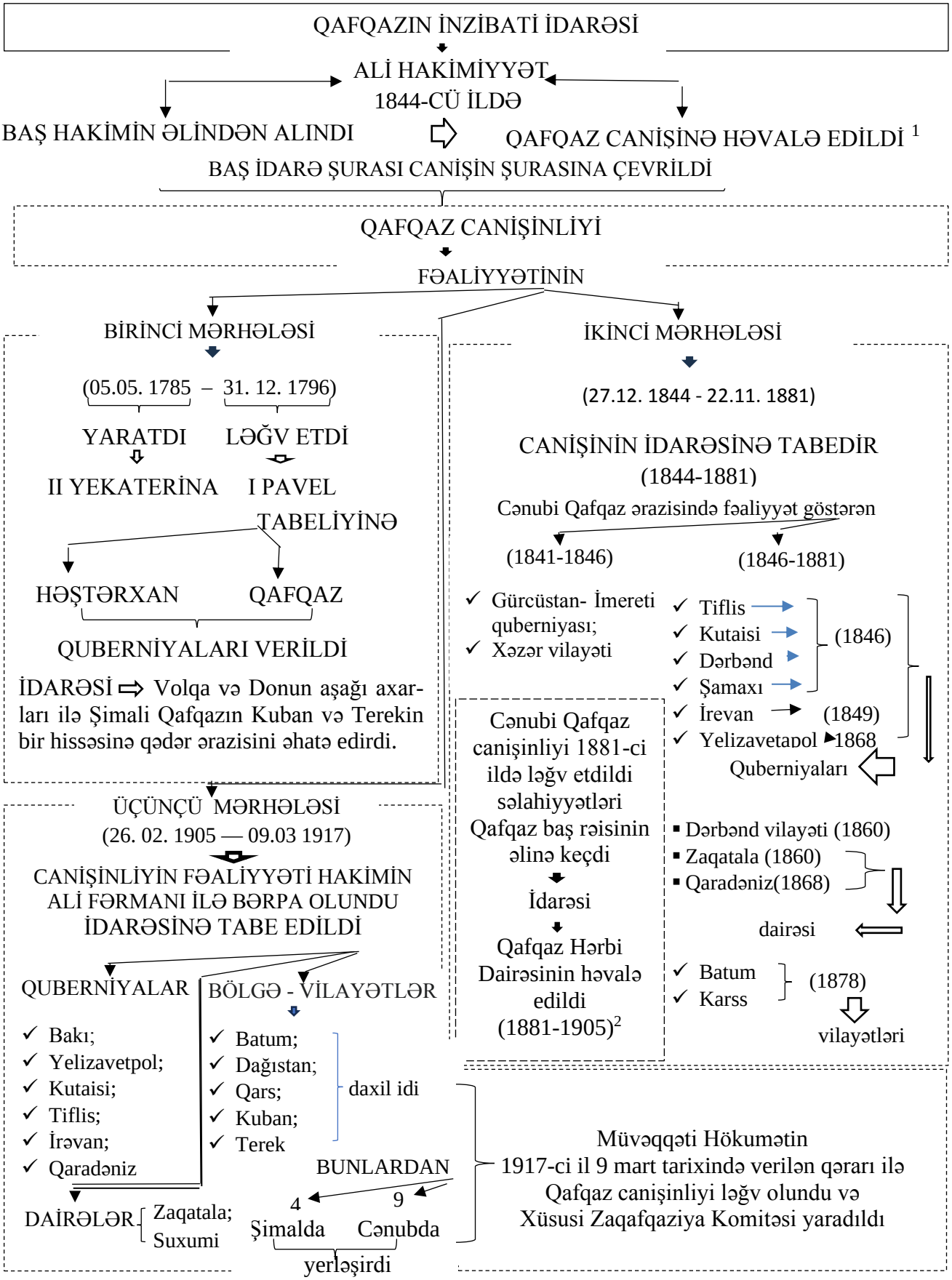
Qeyd:1.Əsasnamə yalnız Rusiyanın daxili quberniyalarında tətbiq olundu. Təcrübə kimi Bakı şəhərinə də şamil edilməsi mümkün hesab olundu.1870-ci il şəhər əsasnaməsi yalnız 1878-ci ildə Bakıda tətbiq olundu. Qeyd: 2. Birinci dərəcəyə bir neçə iri, ikinci dərəcəyə yüzlərlə orta, üçüncü dərəcəyə isə minlərlə xırda vergi verənlər daxil edildi [1,206] Qeyd: 3. Duma üzvləri – qlasnılıar seçicilər qarşısında məsuliyyət daşımırdılar. Qeyd:4. III Aleksandır - Romanovlar sülaləsinin üzvü, 1881–1894-cü illərdə Rusiya imperiyasının imperatoru. https://az.wikipedia.org/wiki/III_Aleksandr Qeyd: 5.Bəzi qəza şəhərlərində sadələşdirilmiş ictimai idarələr yalnız 1897-ci ildə tətbiq olundu [1,208].

- Əmtəə istehsalının inkişafına mane olan amillər aradan qaldırıldı. İcbari əmək (1864), iltizam sistemi (1872), iltizamçıların inhisar hüquqları ləğv edildi;
- Rusiyanın Cənubi Qafqaz quberniyaları ilə geniş nəqliyyat əlaqələri yaradıldı. Quberniyalar arası, daxili dəmir yolu xəttiləri işə salındı (1883;1900);
- Rusiya sənayesinin yanacaq ehtiyatlarının Amerika neftinin hesabına ödənilməsinə son qoyuldu; Ticarət kapitalı sələmçiliyə qovuşdu;
- ABŞ-da vətəndaş müharibəsi (1861-1865) Cənubi Qafqaz quberniyalarını Rusiyanın pambıq – parça xammalı üzrə əsas təchizatçısına çevirdi. Kür va-disində, Araz sahillərində suvarma arxları çəkildi, çiyid səpin sahələri genişləndirildi; Sənaye və kənd təsərrüfatında milli kapitalist sahibkarlığı yaradıldı;
- Əmtəə - pul münasibətləri formalaşdı; İctimai həyatda mühüm dəyişikliklər başladı. Sosial - iqtisadi, sosial - siyasi mühit ⟹ maarifçiliyin inkişafı, milli şüurun, milli idealların yaranması ilə tamamlandı.

YEKUNDA:

Qeyd:1.İmperator tərəfindən təyin olunan caişin, yalnız çarın qarşısında hesabat verirdi. Qafqazın ilk canişini qraf S.M.Vorontsov oldu. 2. Qafqaz Hərbi Dairəsi 1865-ci ildə Qafqaz Ordusunun xələfi kimi yaradılmış və 1917-ci ildə ləğv edilmişdi. 1866, 1878, 1881, 1898 və 1899-cu illərdə dairənin əhatə elədiyi ərazilər dəyişikliyə məruz qalmışdı [10].

CƏNUBİ QAFQAZ DİYARININ İDARƏ OLUNMASINDA ATILAN ADDIMLAR (XIX ƏSRİN II YARISI)

50- Cİ İLLƏR

- **1856-CI İL** - Çar canişinə ⟹ Qafqaz komitəsinin "nəzərinə çatdırmaqla":
  - müstəqillik →
  - istənilən dəyişiklikləri həyata keçirmək →

  hüququ verildi [1];
- **1859-CU İL** – "Baş idarə və Qafqaz canişini Şurası haqqında Əsasnamə"yə

əsasən

Cənubi Qafqazda mərkəzi orqanların rolunu yerinə yetirən

departamentlə / xüsusi idarələr

yaradıldı

60-70-Cİ İLLƏR

CƏNUBİ QAFQAZ DİYARININ İDARƏ OLUNMASINDA YÜKSƏLƏN CANİŞİNİN ROLU MƏHDUDLAŞDIRILDI

- **1862-ci il** – Qafqazda yaradılmış çar inzibati aparatı ciddi şəkildə dəyişdirilməyə başlandı;
- **1865-ci il -** CANİŞİN DİYARDA / QUBERNİYALARDA / QƏZALARDA

idarələrini yenidən baxılması üçün Xüsusi Komitə yaradıldı
- **1867-ci il -** II Aleksandır "Qafqaz və Cənubi Qafqaz diyarının idarəsinin dəyiş-dirilməsi haqqında" (9 dekabr) fərman verdi

"ƏSASNAMƏYƏ" ƏSASAƏN

- Ümumi Maliyyə Məhkəmə
- Canişin Baş idarə

deportamentləri bir departamentdə birləşdirildi; Şurasına Baş idarə rəisi başçılıq etdi;

1881- ci il QAFQAZIN İDARƏSİ DAHADA MƏRKƏZLƏŞDİ

SƏBƏB

II ALEKSANDIRIN / RUSİYADA İRTİCANIN QÜVVƏTLƏNMƏSİ

NƏTİCƏ

QAFQAZ DİYARININ

- ✓ İdarəçiliyinin əvvəlki müstəqilliyinə son qoyuldu;
- ✓ İdarəsində mərkəzin hakimiyyəti bərpa edildi;
- ✓ İdarəsi

1883- CÜ İL. APREL QAFQAZ CANİŞİNLİYİ LƏĞV EDİLDİ

DAİRƏ İDARƏ KOMANDANI ⟹ MÜLKİ HİSSƏ ÜZRƏ BAŞ RƏİSƏ TAPŞIRILDI

Qeyd: 1. Səbəb: Canişin vəzifəsinə II Aleksandırın (1855-1881) uşaqlıq dostu general-feldmarşal A.İ.Baryatinskinin (1856-1862) təyin olunması idi [1, 210]

CƏNUBİ QAFQAZIN İNZİBATİ BÖLGÜSÜ
(1870-1917)

QUBERNİYALAR

TİFLİS

YELİZAVETAPOL

KUTAİSİ

BAKI

İRƏVAN

TİFLİS QUBERNİYASI
(1846-1917) [2]

- ✓ Həmsərhəddi:
  - Şimaldan → Terek, Dağıstan } vilayətləri ilə;
  - Şimal-şərqdən
  - Şərqdən → Yelizavetpol } quberniya-
  - Cənub-şərqdən
  - Qərbdən – Kutaisi → } ları ilə;
  - Cənubdan - İrəvan →
- ✓ Ərazisi: 39.197 verst² (44.607 km²);
- ✓ Əhalisi : 1051032 nəfər;
- ✓ Tərkibi: 9 qəza, 1 dairə;
- ➢ Qəzaları:(ərazilərin sahəsi[1]; əhalisinin sayı[2]):

1	Axalkələk -	2.368,6	72.709
2	Axalsıx -	2.259,6	68.837
3	Borçalı (Şuləver)	5.938,5	128.587
4	Qori	6.033,9	191.091
5	Duşeti	3.437,9	67.719
6	Sığnaq	4.620,0	102.313
7	Telavi	2.974,5	66.767
8	Tianeti	4.256,3	34.153
9	Tiflis	3.688,4	234.632

➢ Dairəsi — Yelizavetapol; Naxçıvan, İrəvan qəzalarında quberniyanın idarəsinə verilidi[3].

1	Zaqatala[4]	3.544,3	84.224

Qeyd: 1.Ərazilər verstlə ölçülüb. Verst (rus. Верста) — keçmiş rus uzunluq ölçü vahidir. Verst-500 sajenə, 1066,781 metrə bərabərdir. Qeyd: 2.Əhalinin sayı 1897-ci ildə Rusiya imperiyasını apardığı əhalinin siyahıya alınmasının nəticələrinə əsaslanır. Qeyd: 3. Azərbaycan torpaqları. XIX əsrin 40-cı illərində ənənəvi sərhədlər pozularaq adları çəkilən qəzalar Gürcüstan – İmereti quberniyasının idarəsinə verilmişdi. Qeyd: 4 .Zaqatala dairəsi Car-Balakən camaatlığı, İlisu sultanlığı əsasında təşkil olunmuşdu.1883-ci ildə Tiflis quberniyasına tabe edildi.

KUTAİSİ QUBERNİYASI
(1846-1917)

- ✓ Ərazisi: → 25.941,8 verst²;
- ✓ Əhalisi: → 914.000 nəfər;
- ✓ Tərkibi: → 7 qəza, 3 dairə;
- ➢ Qəzaları:
  1. Zuqdidi;
  2. Kutaisi;
  3. Leçxumi;
  4. Raçin;
  5. Ozurqeti;
  6. Senkas;
  7. Şoropan
- ➢ Dairələri:
  1. Artvin;
  2. Batumi;
  3. Suxumi;

1883-cü ildə quberniyaya birləşdirildi. XX əsrin əvvəllərində Suxumi quberniyası təsis edildi. Kutaisi quberniyası ərazisindən çıxarıldı

QEYD: MÜASİR GÜRCÜSTANIN

QƏRB — ŞƏRQ

HİSSƏSİNİ ƏHATƏ EDƏN

TİFLİSİ — KUTAİSİ

QUBERNİYALARI

ÇAR I NİKOLAYIN FƏRMANI İLƏ (14.12.1846) LƏĞV EDİLMİŞ GÜRCÜSTAN-İMERETİYA QUBERNİYASI ƏSASINDA YARADILMIŞDI

YEKUN: Tarixən formalaşan torpaqlar parçalandı, ərazi və milli münaqişələrin bünövrəsi qoyuldu. Cənubi Qafqazda qəzaların sayı 18-dən 29-a qədər çoxaldı [6, 157].

https://az.wikipedia.org/wiki/Tiflis_quberniya

İRƏVAN QUBERNİYASI (1849-1917)

✓ Həmsərhəddi:
- Şimaldan → Tiflis →
- Şimal- şərqdən → Yelizavetpol } quber-
- Şimal- qərbdən → Qars viayətilə niasi ilə
- Cənubdan → Osmanlı, Qacar → dövlətlərilə.

Quberniyanın bir hissəsi ⇦ keçmiş "Erməni vilayəti"nin[1] sərhədləri çərçivəsində formalaşdırıldı.

✓ Ərazisi: 27.830 km²;
✓ Əhalisi : 829.556 nəfər (1897);
✓ Tərkibi: 7 qəza; Bəzi ədəbiyyatlar da 5 qəza*;
➢ Qəzaları:(ərazilərin sahəsi; əhalisinin sayı:

1	Aleksandropol	3 303,7	165 503
2	Naxçıvan	3 858,8	100 771
3	Yeni Bəyazid	4 156,8	122 573
4	Sürməli(İğdır)**	3 241,0	89 055
5	Şərur-Dərələyəz	2 611,8	76 538
6	İrəvan qəzası	2 664,2	150 879
7	Üçmüədzin	3 390,1	124 237

*5 Qəza: İrəvan; Aleksandropol (Gümrü); Yeni Bəyazid; Naxçıvan; Ordubad. **(Vaqarşapat) 1867-ci ildə Sürməli və Üçmüədzin qəzaları quberniyanın tərki-binə qatıldı. 1870-ci ildə Şərur-Dərələyəz qəzası təşkil edildi.

Qeyd:1. "Erməni vilayəti" (1828-1840)* – Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı edilmiş Azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində yaradılmış inzibati-ərazi vahididi. Müstəmləkəçi Çar Rusiyasının köçürmə siyasətinin nəticəsidi. 1833-cu il iyunun 23-də «Erməni vilayəti»nin idarəsinin quruluşu haqqında Əsasnaməyə əsasən:

İNZİBATİ ƏRAZİ BÖLGÜSÜNƏ

İRƏVAN — ***4 dairə;*** ***15 mahal***

NAXÇIVAN — ***ƏYALƏTLƏRİ*** — ***5 mahal***

ORDUBAD — ***DAİRƏSİ***

DAXİL İDİ

də İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol qəzaları, həmçinin Ordubad dairəsi təsis olundu. 1843-cü il məlumatların da isə adları çəkilən qəzaların Gürcüstan – İmeretiya quberniyasının (1840-1846) tabeliyinə verildiyi qeyd edilirdi. 1846-cı ildə isə qəzalar Tiflis quberniyasının inzibati ərazi vahidliyinə qatıldı

müsəlmanların sayı: Şərur-Dərələyəzdə- 66.7 %, Sürməlidə 63.6 %, Naxçıvanda 59% İrəvan şəhində 43.4% (1917-ci il)

1850-ci il yanvarın 1-dən fəaliyyətə başladı

BƏZİ QƏZALARIN ⇨ SAHƏLƏRİ

- İRƏVAN → Zəngibasar; Sürməli; Şərur; Sərdarabad
- NAXÇIVAN → Naxçıvan; Dərələyəz
- ORDUBAD → Yoxdur.

İRƏVAN QUBERNİYASININ QƏZALARI ARASINDA SƏRHƏDLƏRİN DƏYİŞDİRİLMƏSİ

1867-Cİ İL

Ordubad - on yeddi illik qəza kimi mövcudluğun son qoyuldu[1] Əvəzinə Eçmiədzin qəzası təşkil edildi.

Naxçıvan qəzası ilə birləşdirildi.

1870-Cİ İL

- Şərur → İrəvan qəzasından ayrılaraq Naxçıvan qəzasına
- Sürməli, Eçmiədzin → qəzalarının bir hissəsi İrəvan qəzasına → birləşdirildi

1874-Cİ İL

- Sürməli →
- Naxçıvanın iki sahəsi – Şərur və Dərələyəz əsasında Şərur- Dərələyəz → qəzaları yaradıldı

Canişinə həvalə edilən dəyişdirilmə çar II Aleksandrın[1] "Qafqaz və Zaqafqaziya diyarının idarəsinin dəyişdirilməsi" haqqında fərmana (1867-ci il 9 dekabr) əsaslandırıldı.

MƏQSƏD

➢ İdarəçilik üsulunu təkmilləşdirmək;
➢ Yerli azərbaycanlıların yaşadığı ərazilərlə köçürülən [2] ermənilərin məskunlaşdıqları əraziləri birləşdirmək;
➢ İdarəçilik sistemndə Azərbaycanlıların təsir dairəsini azaltmaq, ermənilər yüksəltmək.

YEKUNDA

ƏRAZİ TƏDRİCƏN ERMƏNİLƏŞDİ

Qeyd:1. Çar II Aleksandr hakimiyyət illəri- 1855-1881-ci illər. Qeyd:2.1877-78-ci illərin rus-türk müharibəsində İrəvan quberniyasında ermənilərin yerləşdirilməsi kütləvi xarakter aldı. N.Şavrov: Hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min ermənin 1 milyondan çoxu bu diyarın yerli əhalisi deyil. Onları bura biz köçürüb gətirmişik"(1911).

YELİZAVETPOL QUBERNİYASI (1967-1918)

1867-ci il 9 dekabr

Çar II Aleksandrın "Qafqaz və Zaqafqaziya diyarının idarəsinin dəyişdirilməsi" haqqında fərmanı əsasında, mərkəzi Yelizavetpol (Gəncə) şəhəri olmaqla, Bakı, Tiflis, İrəvan quberniyaların qəzaları hesabına yaradıldı.

Bakı, Tiflis, İrəvan quberniyalarına daxil olan

Şuşa, Nuxa
- Qazax;
- Yelizavetpol
- Muğru sahəsi
- Ordubad

qəzaları ləğv edilərək yeni yaradılmış Yelizavetpol quberniyasına birləşdirildi

YENİ YARANAN QƏZALAR

1867-ci il
- Qazax;
- Zəngəzur*

1874-cü il
- Ərəş;

1883-ci il
- Cəbrayıl*;
- Cavanşir

Şuşa qəzasının tərkibində olan sahələr idi. Müstəqil qəzalara çevrildi.**1905-ci ildən Cəbrayıl qəzası Karyagin[1] adlandı. Həmin ildə iki müvəqqəti general-qubernatorluq yaradıldı

- ✓ Həmsərhəddi: (1868-1917)
- Şimaldan ⇨ Zaqatala dairəsilə, Dağıstan vilayətilə;
- Cənubdan ⇨ Qacar dövlətilə;
- Qərbdən ⇨ Tiflis, İrəvan quberniyaları ilə
- Şərqdən ⇨ Bakı

SAHƏSİ → 38 982 km^2; 38922,43^2 verst

ƏHALİSİ ⇨ 879.000 (1897-ci il); 1.275.131 (1916-cı il) nəfər

ƏHALİNİN ETNİK TƏRKİBİ (XIX əsrin sonu)

63% Azərbaycan türkləri, 30% ermənilər, 2,90% ruslar — təşkil edirdi

- ✓ ŞƏHƏRLƏR ƏHALİSİ (12,24%)
- ✓ QƏZA ƏHALİSİ (87,76%)

Qeyd:1. Pavel Mixayloviç Karyagin (1761-1807)- Çar ordusunun polkovniki.

1917-ci il
Qafqaz təqviminin məlumatına əsasən

QUBERNİYA DAXİLDİ

4 ŞƏHƏR
- Gorus;
- Yelizavetpol;
- Nuxa;
- Şuşa

8 QƏZA
- Ərəş;
- Cavanşir;
- Yelizavetpol;
- Zəngəzur;
- Qazax;
- Karyagin;
- Nuxa;
- Şuşa

1275,131 nəfər sakinlərindən
- 1213,626 nəfəri daimi
- 61505 nəfər müvəqqəti

yaşayanlardı [6]

ƏHALİSİNİN
- 676377 nəfəri KİŞİ
- 598754 nəfəri QADIN

TƏŞKİL EDİRDİ

QUBERNİYANIN İDARƏ SİSTEMİ

QUBERNİYA

1868-1872 HƏRBİ QUBERNATORA

1872-1918 QUBERNATORA

TABE İDİ[2]

Qeyd: 2. Yelizavetpol quberniyası 1918-ci ilin aprelində yaradılan Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respıblikasının tərkibinə daxil oldu, həmin ilin mayın 28-də bünövrəsi qoyulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsasını təşkil etdi. İyunun 16-da Azərbaycan Milli Şurası və Hökuməti Yelizavetpola köçdü. Hökumətin 30 iyul tarixli qərarı ilə Yelizavetpolun (1804-1918) tarixi adı – Gəncə bərpa edildi. Quberniya da Gəncə quberniyası adlandırıldı.

BAKI QUBERNIYASI
(1859-1920)

YARANDI

SƏBƏB
1859-cu ildə Şamaxı zəlzələsi

NƏTİCƏ
quberniyanın mərkəzi Bakıya köçürüldü

YEKUN
Şamaxı quberniyasının adı dəyişdirilərək Bakı quberniyası adlandı

- ✓ Həmsərhəddi:
  - Şimaldan → Dağıstan vilayəti
  - Şərqdən → Xəzər dənizi
  - Qərbdən → Nuxa , Şuşa qəzaları
  - Cənubdan → Astara, Araz çayları

ilə

Ərazisinə daxildir:

- ✓ Qəzalar:
  - ➢ Şamaxı;
  - ➢ Bakı;
  - ➢ Lənkəran;
  - ▪ Böyük Zirə
  - ▪ Daş Zirə
  - ▪ Pirallahı
  - ▪ Çilov və s.

  Xəzər dənizində ki adalar[1]
- ➢ Cavad → 1870-ci ildə
- ➢ Göyçay → 1870-ci ildə
- ➢ Ərəs → 1874-ci ildə

təşkil olundu

Qeyd: 1.Nargin, Vulf, Artyom, Lilov

- ✓ Şəhər - 4 :
  - ▪ Bakı [1] ;
  - ▪ Şamaxı;
  - ▪ Lənkəran;
  - ▪ Quba
- ✓ Qəsəbə -1;
- ✓ Kənd -972;
- ✓ Oba -178;
- ✓ Yaşayış məntəqəsi -1557
- ✓ və s.

1870-ci il.
Quberniya ərazisində yaşayan əhalinin dini baxışlarına uyğun olaraq şəhərlərdə fəaliyyət göstərdi:

- ➢ Bakıda - 23 məscid, 6 kilsə;
- ➢ Qubada - 5 məscid, 2 kilsə, 8 sinaqoq;
- ➢ Şamaxıda - 13 məscid, 5 kilsə;
- ➢ Lənkəranda - 6 məscid, 2 kilsə;
- ➢ Salyan qəsəbəsində - 1 məscid. .

ƏRAZİSİ

GENİŞLƏNİDİ
(1859-1868)
57,696 [2] verst

AZALDI
(1868)
34,286 [2] verst

SƏBƏB

- 1860-cı ildə Dərbənd quberniyasının ləğv edilməsi. Quberniyanın daxil olan qəzalar:
  - ▪ Quba → Bakı quberniyasının
  - ▪ Dərbənd → Dağıstan vilayətinin

  tərkibinə daxil edilməsi;
- 1868-ci ildə Bakı quberniyasının tərkibindən
  - ▪ Nuxa
  - ▪ Şuşa

  qəzaları çıxardılaraq Yelizavetpol quberniyası tərkibinə daxil edilməsi.

Qeyd: 1860-cı il mayın 5-də "Dağıstan vilayətinin idarəçiliyi haqqında Əsasnamə"yə əsasən Dərbənd quberniyası ləğv olundu.

ƏHALİSİ

1870-ci il	1880-ci il	1897-ci il
51452	540,773	826 716

NƏFƏR
81,8%-i türk-müsəlmandı (1897)

1879-cu il. Quberniya [2] ərazisində yaşayış məntəqələrin, şəhər və qəsəbələrin sayı artdı:

[6]

- ➢ Şəhər → - 5
- ➢ Qəsəbə → - 2
- ➢ Kənd → - 1012
- ➢ Oba → - 186
- ➢ Yaşayış məntəqəsi - 1563

Qədər yüksəldi

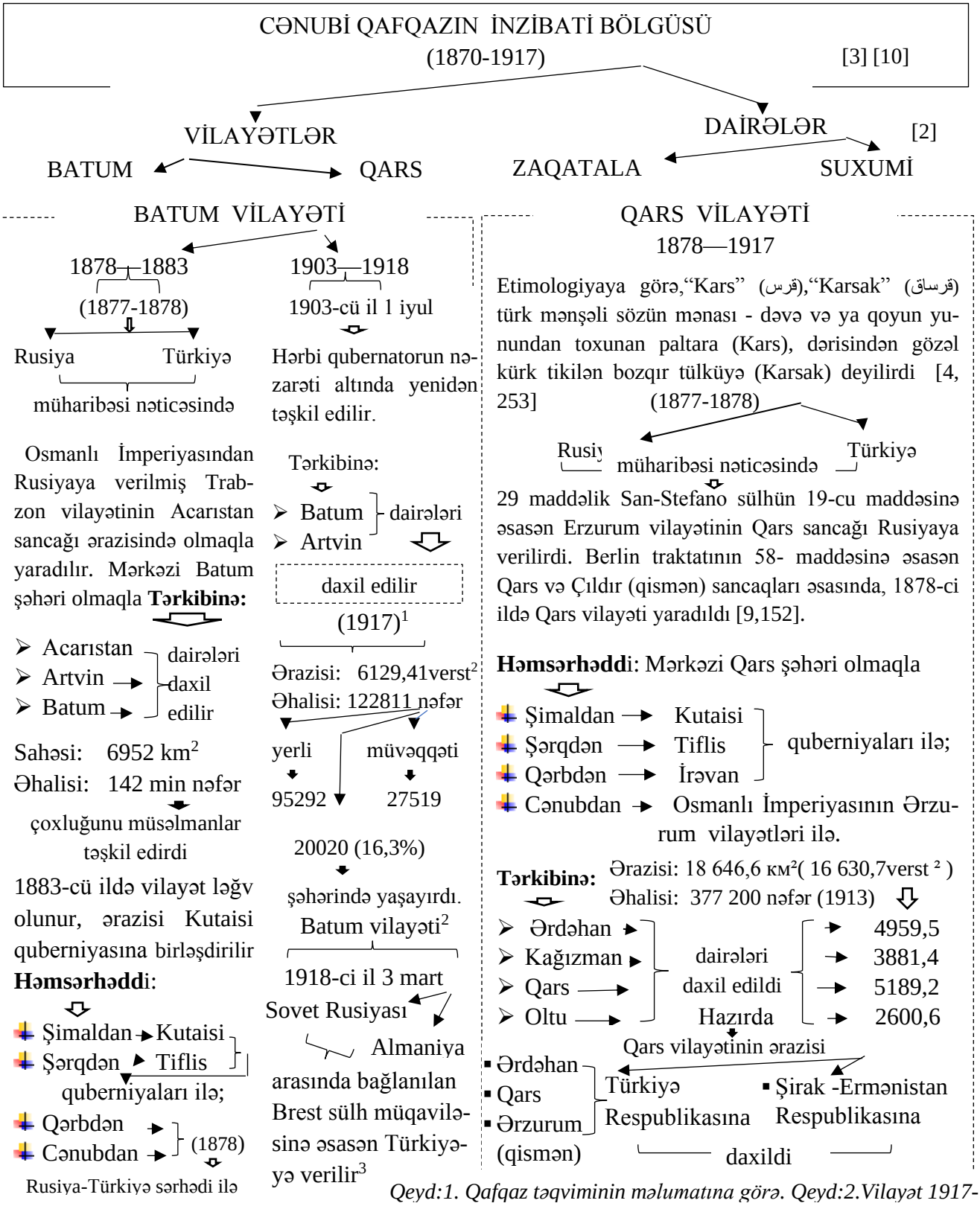
Quberniyanı [2] idarə edirdi

(1859-1872) Hərbi qubernator

(1872) Qubernator

1905-ci ildə müvəqqəti gen.- qubernator vəzifəsi yaradıldı.
1906-cı ilin dekabrında ləğv edildi.

Qeyd: 1. 1906-cı il sentyabrın 28-də Bakı və onun fabrik-mədən rayonları Bakı quberniyasından ayrıldı. Ayrıca inzibati vahid olan Bakı şəhər rəisliyi (Bakı qradonaçalnikliyi) təşkil edildi.2. 1920-ci ildə ləğv olundu

Qeyd:1. Qafqaz təqviminin məlumatına görə. Qeyd:2.Vilayət 1917-ci il noyabrın 15-dən Zaqafqaziya Komissarlığının, 1918-ci il fevralın 10-dan Zaqafqaziya Seyminin nəzarətinə keçir. Qeyd:3. Brest-Litovsk müqaviləsini tanımayan Seym aprelin 13-də Türkiyəyə müharibə elan edir. Türk qoşunları aprelin 14-də Batumu tutur. Vilayət I Dünya Müharibəsində qalib gələn ingilislərin işğal zonasına çevrilir, 1920-ci ilin 14 iyulunda isə Gürcüstan Demokratik Respublikasına verilir Gürcüstan hökumətinin dəvəti ilə türk qoşunları 1921-ci il martın 11-də Batumi bölgəsini işğal etdir Səbəb: 1921-ci il 25 fevral Gürcüstanda Sovet hakimiyyətinin qurulması olur. 1921-ci ilin mart, oktyabr aylarında Sovet Rusiyası ilə Tür-kiyə arasında bağlanan Moskva; Qars müqa-vilələri əsasında vilayət Gürcüstan SSR-nin ərazisi kimi təs-diqlənir. 1921-ci il iyulun 16-da Gürcüstan SSR tərkibində Acarıstan muxtar SSR-i yaradılır.

ZAQATALA DAİRƏSİ

1859 - 1917 /1922 [2]

Car-Balakən[1] camaatlığı — İlisu sultanlığı

ƏRAZİSİNDƏ YARADILDI

Sahəsi - 4.033,5 km² 3544,3 verst [2]

Əhalisi - 82.224 nəfər ▸ 92% müsəlmanlar

türklər ləzgilər avarlar saxurlar laklar [3]

yaşayırdı

Rusiya İmperiyasının ilk ümumi siyahıyaalınmasına əsasən (1897)⇨ əhalisinin sayı 84224 nəfər ▸ kişilər ▸ 45418 nəfər; qadınlar ▸ 38806 olmuşdu

Həmsərhəddi: [6]

- Şimal - şərqdən ▸ Dağıstan vilayəti ilə;
- Qərbdən ▸ Tiflis ▸ quberniyaları ilə.
- Cənubdan ▸ Yelizavetpol ▸ quberniyaları ilə.
- Cənub-şərqdən ▸ Yelizavetpol ▸ quberniyaları ilə.

Dairədə- hərbi-xalq idarəsi fəaliyyət gösrərirdi. "Tiflis quberniyasının və Zaqatala dairəsinin hərbi icmalı"na əsasən Zaqatala dairəsi (1869) inzibati cəhətdən:

Qarasu İlisu Əliabad Balakən Car

Bəzi ədəbiyyatlarda isə

Əliabad Qax Balakən Carmuxaq

nahiyəyə bölünürdü

Qeyd:1. 1859-cu ildə [3,33] bəzi ədəbiyyatlarda 1860-cı il Car-Balakən dairəsi Zaqatala adlandırıldı [1,212]. 1860-cı il 5 mart "Dağıstan vilayətinin idarə olunması haqqında Əsasnamə"sinə görə Zaqatala hərbi dairə rəisi "Ali Dağıstan hərbi rəisliyinə" tabe edildi. [1, 212] Qeyd:2. Verst (rus. Bepcma) – slavyan məsafə ölçmə vahididir, 1500 arşına bərabərdir. Arşın— Şərqdə uzunluğu ölçmək üçün istifadə edilən uzunluq ölçü vahidi. Metrlik sistemdə 1066,8 metrdir. Qeyd:3. Larklar - Dağıstan ərazisində, dağlıq bölgədə yaşayan etnik qrupdu.

SUXUMİ DAİRƏSİ

1883-1921 [7]

1883-1903: Rusiya imperiyasının tərkibində olan Kutaisi quberniyasının inzibati-ərazi vahidi

1903-1918 [1]: Mərkəzi Suxum şəhəri olmaqla quberniyaya bərabər xüsusi dairəyə

KİMİ FƏALİYYƏT GÖSTƏRİRDİ

Sahəsi ⟶ 8621 km² (7575,4 verst²).

Əhalisi ⟶ 106 179 nəfər (1897) [6]

Suxumda - 7998 nəfər

- 55,28% ▸ Abxazlar
- 22,42% ▸ Minqrellilər
- 6,17% ▸ Ermənilər
- 5,08% ▸ Yunanlar
- 4,84% ▸ Ruslar
- 1,72% ▸ Gürcülər
- 1,27% ▸ Türklər

təşkil edidi [7]

Ərazisini əhatə edir:

- Şimaldan ⟶ Kuban vilayəti;
- Şimal- qərbdən ▸ Qaradəniz quberniyası;
- Cənub- qərbdən ▸ Qara dəniz sahilləri.

TƏRKİBİNƏ DAXİLDİ (1883-1903)

VİLAYƏT:
- Abxaziya;,
- Samurzakan;
- Tsebelda

NAHİYƏ:
- Qumista;
- Qudauta;
- Kodori və s.

KƏND: 1913-cü ildə ərazisində 65 kənd şurası fəaliyyət göstərirdi

1904-cü ilin sonunda Qaqra şəhəri də daxil olmaqla ətraf ərazilər Qaradəniz vilayətinin Soçi dairəsinə birləşdirildi.

Qeyd:1. 1918-ci ildə dairə Gürcüstan Demokratik Respublikasının tərkibinə daxil oldu. 1921-ci il martın 28 - də ərazisində Abxaziya Sovet Sosialist Respublikası elan edildi .

YEKUN

XIX ƏSRİN SONLARI

CƏNUBİ QAFQAZDA [8]

İQTİSADİYYAT — SİYASƏT — SOSİAL DURUM — MƏNƏVİYYAT

MƏDƏNİYYƏT — İNFRASTRUKTUR

MODERNLƏŞDİ- MÜASİRLƏŞDİ ⇨ DƏYİŞDİ

- Ticarət və sənayenin inkişafına təkan verən dəmir yolları salındı; teleqraf rabitəsi təkmilləşdi və nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf etdi;
- İqtisadiyyat tədricən bazar prinsipləri əsasında yenidən quruldu;
- Şəhərlər böyüdü, sənaye mərkəzlərinə çevrildi;
- İnzibati mərkəzləşdirmə, ruslaşdırma siyasəti gücləndi;
- Rus hüquq normaları tətbiq edildi, yeni inzibati struktur yaradıldı;
- Bölgələrdə sosial quruluşu dəyişdi; yeni ziyalı təbəqəsi meydana gəldi;
- Sosial bərabərsizlik ilk milli hərəkatların yaranmasına səbəb oldu; etnik fərqlər gərginlik, gələcək münaqişələrin mənbəyinə çevrildi;
- Bölgənin mədəniyyət sahəsi əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qaldı; məktəblər və universitetlər meydana çıxdı, təhsil islahatları, milli qəzet və ədəbi jurnallar yarandı, milli kimliy formalaşdı.

DƏYİŞİKLİKLƏR

SƏBƏB:

Rusiya imperiyasının maraqları ilə sıx bağlı idi.

- Vahid xarakter daşımırdı;
- Təbii ehtiyatlardan →
- Geosiyasi vəziyyətdən →
- Xarici investisiyalardan →
- İmperiyanın maliyyə və infrastruktur dəstəyindən →

asılı idi ⇨ Rusiyanın

- Cənubi Qafqaza strateji əhəmiyyətli ərazi kimi baxması;
- müstəmləkəçilik siyasəti;
- iqtisadi resursların qeyr- şərtsiz mənimsəməsi.

REGONDA MƏRHƏLƏLİ ŞƏKİLDƏ MODERNLƏŞDİRİLDİ:

- Neft sənayesi Neft sənayesinin hasilatı;
- Mədənçıxarma (manqan), kömür sənayesi;
- Yüngül və qida sənaye;
- Şərabçılıq və konyak, alkoqollu içkilərin istehsalı;
- Kənd təsərrüfatı məhsulları.

Cəmiyyətin bütün sahələrində

- Yeni iqtisadi yanaşmaların →
- texnologiyaların →
- idarəetmə sistemlərin →

tətbiqi dövrü başlandı

HƏMÇİNİ, RUSİYA İMPERİYASININ TƏSİRİ ALTINDA CƏNUBİ QAFQAZDA BAŞ VERİRƏN MÜASİRLƏŞMƏNİN ZİDDİYYƏTLİ PROSESLƏRİ XX ƏSRDƏ REGİONUN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN MİLLİ HƏRƏKATLARIN VƏ ETNİK MÜNAQİŞƏLƏRİN ƏSASINI QOYDU

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə, IV cild. Bakı: Elm, 2007, 504 s.
2. Военный обзор Тифлисской Губернии и Закатальского округа, "СПб., Товарищества "Общественная польза"", 1872, с.167-169
3. Джаро-Белоканская область // Энциклопедия. - М.: Большая Российская энциклопедия, 1996. - Т. 2. - С.33, 768 с.
4. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat–it–türk. IV cild . Bakı: "Ozan", 2006, 752 s.
5. Канцелярии Главнокоманд. Гражданской частью на Кавказе, Тифлис: 1891, 323 с.
6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Под ред. Н. А. Тройницкого. - СПб., 1897 – 1905, 745 с.
7. Сухумский военный отдел / В.М.Муханов // Ред. Ю.С.Осипов. - М.: Большая российская энциклопедия, 2004-2017. 1008 (768) с.
8. Свод данных о фабрично-заводском промышленности в Росси… за 1885-1887 годы. СПб., 1889, 115 с.
9. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку: АН АССР, 1964, 504 с.
10. Энциклопедія военныхь и морскихь наукь. Томь IV. СПб., 1889, с.152
11. https://www.demos.ru/weekly/ssp/rus_gub_97.reg 66 [30.09.2024].

ЭЛЛАРА АХМАДОВА
Колледж промышленности и технологий при АГУНП

КАПИТАЛИСТИЧЕСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ (1870-1917)

Модернизация на Южном Кавказе в конце XIX века затронула все ключевые аспекты жизни региона - от экономики до культуры. Однако эти изменения не были равномерными и часто происходили под влиянием внешних сил, в первую очередь Российской империи. Противоречивые процессы модернизации привели к новым вызовам, таким как усиление национальных движений и этнических конфликтов, что определило дальнейшее развитие региона в XX веке.

Ключевые слова: Южный Кавказ, капитализм, модернизация, колония, реформа.

ELLARA AHMADOVA
College of Industry and Technology at ASOIU

CAPITALIST MODERNIZATION IN THE SOUTH CAUCASUS (1870-1917)

Modernization in the South Caucasus in the late 19 th century affected all key aspects of life in the region, from the economy to culture. However, these changes were not uniform and often occurred under the influence of external forces, primarily the Russian Empire. Contradictory modernization processes led to new challenges, such as the strengthening of national movements and ethnic conflicts, which determined the further development of the region in the 20 th century.

Keywords: South Caucasus, capitalism, modernization, colony, reform.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 30 sentyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Naibə Əhmədova Naibə, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

SƏFƏR ƏLİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsinin əməkdaşı
Sefer.alv85@gmail.com

ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIM (1918)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/51-56

Ermənilər tarixin müxtəlif mərhələlərində Azərbaycanın tarixi torpaqlarını ələ keçirmək məqsədilə soydaşlarımıza qarşı etnik təmizləmə, deportasiya və soyqırımlar həyata keçirmişlər. Azərbaycan torpaqları hesabına "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq məqsədilə Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımlar həyata keçirmişlər. Bu dəhşətli hadisələrdən biridə 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı Sovetinin mandatı altında fəaliyyət göstərən daşnak-bolşevik silahlı dəstələri tərəfindən xüsusi qəddarlıqla törədilmiş kütləvi qırğınlardır. Həmin günlərdə Bakı şəhərində, habelə Bakı quberniyasına daxil olan digər şəhər və qəzalarda on minlərlə dinc sakin məhz etnik və dini mənsubiyyətinə görə qətlə yetirilmiş, milli memarlıq incilərini, yaşayış məntəqələrini dağıtmış, mədəniyyət abidələrini, məktəb, xəstəxana, məscid və qəbiristanlıqları yerlə-yeksan etmişlər. Erməni vəhşiliyi nəticəsində Bakı və digər rayonların böyük bir hissəsi xarabalığa çevirmişdir.

Açar sözlər: Bakı, S.Şaumyan, Erməni vandalizmi, Mart soyqırımı.

Giriş. Birinci Dünya Müharibəsi illərində baş verən 1917-ci ilin fevral və oktyabr çevrilişlərindən istifadə edən ermənilər bolşevik bayrağı altında öz iddialarını reallaşdıra bildilər [10, s.27-28]. 1917-ci ildə Rusiyada oktyabr çevrilişindən sonra Ermənistan dövlətinin yaradılması planının həyata keçirilməsinə başlanıldı. Ermənіləri buna psixoloji olaraq illər əvvəl Rusiya və Qərb missionerləri hazırlamışdılar. Bu səbəbdən 1917-ci ilin sonlarından başlayaraq Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində missionerlərin birbaşa dəstəyi ilə ermənilərdən və aysoylardan ibarət silahlı xristian dəstələri yaratmağa başladılar. [9, s.5]. 1918-ci ilin əvvəllərində Cənubi Qafqazda vəziyyət kifayət qədər gərgin idi. Lenin və Stalinin imzaladığı 13 saylı bəyannamədə Kuznetsov və digər bolşeviklər Qafqazın sovetləşdirilməsi layihəsini həyata keçirmək üçün S. Şaumyana həvalə etmişdilər. Eyni zamanda o, Türkiyədə rus orduları tərəfindən işğal olunmuş rayonlarda erməni dövləti yaratmaq qərarına gəldi və Bakıda öz sədrliyi ilə sovet hakimiyyətini qurdu. Daha sonra Şaumyan Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda gedən mübarizələrin qarşısını almaq üçün Azərbaycanda mart soyqırımına zəmin yaratdı [6, s.144]. Bakıya gələn Şaumyan Ermənistan Daşnak Partiyası ilə müqavilə bağlayaraq Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımı təşkil etməyə başladılar [2, s.781]. Bu zaman bölgədəki ermənilər erməni-aysor müştərək silahlı dəstələrinin yaradılmasını sürətləndirərək 1918-ci ilin fevralında azərbaycanlılara qarşı kütləvi soyqırım həyata keçirməyə başladılar. Erməni və Aysor silahlıları 1918-ci ilin fevralından başlayaraq 6 ay azərbaycanlılara qarşı soyqırımını davam etdirdilər (Tarixə nəzər saldıqda, ermənilər 19-cu əsrin ikinci yarısından başlayaraq azərbaycanlılara qarşı mütəşəkkil və planlı bir siyasət kimi soyqırım həyata keçiriblər) [9, s.5]. Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan torpaqlarında "Böyük Ermənistan" dövləti qurmaq xəyalı ilə yaşayan ermənilər siyasi-terror təşkilatlarını bu istiqamətə yönəldiblər. Bu təşkilatların fəaliyyət proqramında azərbaycanlılara qarşı ardıcıl terror və qırğınlar törətmək məqsədi mühüm yer tuturdu. Bu zaman Cənubi Qafqazda siyasi gərginlik pik həddə çatdı (1918-ci ilin martında). Əvvəlcə 1918-ci ilin martından başlayaraq Bakı Kommunası tərəfindən Bakı quberniyasının ümumən azərbaycanlılardan təmizlənməsinə yönəlmiş xəyanətkar plan həyata keçirildi [10, s.27-28]. Ermənilərin Şamaxıda ilk növbədə azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik hərəkətləri özünü Birinci Dünya Müharibəsinin əvvəlindən göstərməyə başladı. Azərbaycanlılara qarşı çox təkəbbürlü olan ermənilər Azərbaycan xalqının milli-dini namusunu açıq-aşkar təhqir edərək özlərini daha qəddar aparmağa başladılar. Çar məmurlarının yerli komandası gedəndə ermənilər gizli şəkildə silah anbarını ələ keçirdilər və qəza haqqında komissar və yerli Müsəlman Milli Şurasına xəbər vermədilər. Onlar burada ermənilərdən ibarət hərbi qarnizon yaratdılar [13, s.28-32]. Eyni zamanda Cənubi Qafqaz şəhərləri

içərisində Bakıda yerli türk-müsəlmanların vəziyyəti dözülməz həddə çatmışdı. Faktiki olaraq şəhər idarəetməsində təmsil olunmayan, inzibati resurslardan istifadə edilərək sıxışdırılan və ayrıseçkiliyə məruz qalmasına baxmayaraq Bakının bu köklü əhalisi arasında Azərbaycan-türk millətçi təşkilatlarının nüfuzu sürətlə artırdı. Azərbaycanın digər bölgələrində və iri yaşayış məntəqələrində olduğu kimi bura işğal altında olsa da, Milli mübarizənin geniş vüsət alması şəhərin bolşevik hakimiyyətini və onların daşnak tərəfdaşlarını ciddi şəkildə narahat edirdi. Zəngin neft yataqlarına, güclü iqtisadi potensiala və strateji coğrafi mövqeyə malik Bakı şəhərini Azərbaycanın etnik-mədəni sistemindən ayıraraq Rusiya quberniyalarından birinə çevirmək istəyən bolşevik-daşnak tandeminin əsas məqsədlərindən biri də bu məqsədə çatmaq üçün türk millətçi təşkilatlarını demoqrafik bazasından məhrum etmək idi. Eyni zamanda Bakıda türk-müsəlman nisbətini mümkün qədər aşağı səviyyəyə endirməyin ən uyğun yolunu etnik təmizləmədə görürdü. Bu məqsədlə geniş hazırlıq görən, Petroqraddan hərbi və maliyyə yardımı alan Bakı Soveti şəhərin xristian əhalisini, xüsusən də erməniləri tez bir zamanda silahlandırdı. "Qırmızı qvardiya" adı altında formalaşan 10-12 min nəfərlik ordunun əksəriyyəti ermənilərdən ibarət idi. Birinci Dünya Müharibəsində Qafqaz cəbhəsinin ləğvi nəticəsində Bakıdan keçərək vətənlərinə qayıdan rus qoşunlarının silah-sursatları buradakı ermənilərə verildi. Cəbhədən qayıdan çar ordusunun zabit və əsgərlərinin əksəriyyəti oktyabr çevrilişindən sonra anarxiyanın hökm sürdüyü doğma yurdlarına qayıtmaqdansa, Bakıda qalıb minimum əmək haqqı müqabilində bolşeviklərin silahlı birləşmələrində xidmət etməyə üstünlük verdilər. Bolşeviklərlə şəhərdəki erməni silahlı dəstələrinin əksəriyyətinə nəzarət edən Erməni Milli Şurası arasında hərbi ittifaq yarandı. Bolşeviklərlə daşnakların hərbi əməkdaşlığının təmin edilməsində Qafqaz işləri üzrə fövqəladə komissar S.Şaumyanın xüsusi rolu olmuşdur [14, s.442]. Bu səbəbdən ermənilər Türkiyədən və İrandan Azərbaycan torpaqlarına köçərək azərbaycanlıları Cənubi Qafqaz torpaqlarından qovmağa başladılar. Bu hadisələr mart soyqırımını törətmələrinə birqədər kömək etmiş oldu [1. s.63].

İlk başta Gəncə Müsəlmanları Şurası keçmiş çar ordusunun şəhərdəki 219-cu alayının və Qafqaz cəbhəsindən Rusiyaya qayıdan Qafqaz ordusunun bir neçə hərbi eşelonunun tərksilah edilməsinə razılıq verdi. Bu tədbir nəticəsində 15.000 tüfəng, 70-ə yaxın pulemyot və 20 top əldə edilib. Azərbaycanın silahlanmasından narahat olan S.Şaumyanın iştirakı ilə yaradılmış və erməni Qriqori Korqanovun rəhbərlik etdiyi Hərbi-İnqilab Komitəsi təmin edirdi [1, s.82-83]. Burada məqsəd "Müsavat" partiyasının güclənməsindən qorxan ermənilərin Bakıda Azərbaycan türklərinin hakimiyyətə gəlməsini istəməməsi idi [1, s.83-94]. Bu səbəbdən ermənilər Türkiyədən və İrandan Azərbaycan torpaqlarına köçərək azərbaycanlıları Cənubi Qafqaz torpaqlarından qovmağa başladılar. Onlar 1918-ci il martın 31-də Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırım törətdilər [1. s.63].

1918-ci ilin əvvəllərində Cənubi Qafqazdakı siyasi-ictimai vəziyyət, xüsusilə bolşevik-daşnak tandeminin radikal fəaliyyəti Tiflis gürcü mətbuatı tərəfindən diqqətlə izlənilirdi. Gürcüstan Milli Demokrat Partiyasının media orqanı olan "Sakartvelo" və Gürcüstan Sosial Demokrat İşçi Partiyasının aparıcı nəşri olan "Ertoba" kimi geniş oxucu kütləsinə malik qəzetlər bu məzmunda müntəzəm olaraq xəbərlər, analitik materiallar və köşə yazıları dərc edilmişdi. 1918-ci ilin martında Bakıda baş verən qırğınları gürcü mətbuatı da işıqlandırmağa çalışırdı. 1917-1920-ci illərdə erməni şovinist-terror qrupları tərəfindən türk-müsəlmanların soyqırımı ilə bağlı çoxlu keyfiyyətli araşdırmalar, kitablar, məqalələr dərc olunsa da, problem gürcü mənbələrindən hələ də araşdırılmayıb. Oktyabr çevrilişindən və 31 mart 1918-ci il Bakı soyqırımından sonra Cənubi Qafqazda gedən xaotik proseslər dövrün gürcü mətbuatı prizmasından qiymətləndirilir [14, s.438].

Soyqırım nəticəsində ermənilər yalnız Azərbaycanın İrəvan quberniyasının 42 kəndini dağıdıb talamışdılar. İrəvanda 199 yaşayış məntəqəsinin dağıldığını, ermənilərin isə müsəlman ərazilərinə yerləşdirildiyini göstərən mühüm fərqlər var. Ermənilərin Bakıda və Şamaxıda törətdikləri soyqırım zamanı türk ziyalılarının da ortadan qaldırılması planını da görürük [3, s.7-11]. Müsəlman Sosialist Bloku prezidenti Z.G. Mehmetbəyov Bakıda azərbaycanlılara qarşı qanunsuzluqların aradan qaldırılması və zülmün qarşısının alınması üçün təcili tədbirlər görmüş, Müsavat Partiyasının başqanı M.Ə. Rəsulzadə Seymin mitinqində sərt çıxış edərək sosialist müsəlman bloku nümayəndəsinin tələblərinin dərhal əsaslandırılması üçün tədbir görülməsini tələb etmişdir [1, s.104].

Mart ayında ermənilərin Cənubi Qafqazda türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımına siyasi qiymət vermək və onun nəticələrinin aradan qaldırılması üçün təsirli tədbirlər görmək üçün ilk

cəhd faciədən dərhal sonra Azərbaycan milli qüvvələri tərəfindən edilib. 1918-ci il aprelin 2-də Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycan Fraksiyası Bakı hadisələri barədə Seymə məlumat verdi və Zaqafqaziya hökumətindən müsəlman xalqının müdafiəsi üçün Bakıya qoşun yeritməyi tələb etdi. Ertəsi gün Bakı hadisələri ilə bağlı Seymin iclasında Fətəli Xan Xoyski "Müsəlman əhalinin müdafiəsi üçün tədbirlər görülməsə, müsəlman nazirlər hökuməti tərk edəcəklər" deyə xəbərdarlıq bəyanatı verdi:

"Bakı hadisələri bütün Yelizavetpol quberniyasında müzakirə edildi və bütün qərarlarda türk qoşunlarının Bakıya buraxılmasına icazə verən maddələr var idi. "Hökumət Bakı problemini aradan qaldırmasa, o zaman Yelizavetpol quberniyasında müsəlmanların bu tələbini dinləməli olacağıq (Ola bilsin ki, elə bir məqam gələcək ki, xalq kütləsi özbaşına hərəkətə keçəcək), bu isə faciəvi vəziyyət yaradacaq, çünki Bakı problemi Cümhuriyyət üçün ölüm-dirim məsələsidir".

Zaqafqaziya Seymi Azərbaycan qrupunun çağırışlarına cavab versə də, təəssüf ki, Bakıda vəziyyəti tənzimləmək üçün heç bir iş görmədi [15, s.125-126]. Çünki Azərbaycan muxtariyyəti türk burjuaziyasının muxtariyyətidir. Bu muxtariyyəti nə rus burjuaziyası, nə də rus demokratiyası qəbul etmir di. "Müsavat Partiyası"nın Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda artan dinc mübarizəsindən qorxan Şaumyan 1918-ci ilin fevralında baş verə biləcək qanlı qırğınlarda "Bakinskiy raboçi"də yazılan sözlərə görə məsuliyyətdən yaxa qurtarmaq üçün günahı öz üzərinə atmağa çalışırdı. Beləliklə, ermənilər öz arzularını həyata keçirdilər, Daşnaksütyun partiyalarının irəli sürdüyü arzuya yaxınlaşdılar, Qafqaz türk federalistlərinə gəldikdə isə, Bakı bolşevikləri onları xarabalıqlarla hədələyirdilər [12, s.344].

1918-ci ilin mart qırğınından sonra Bakıda Şaumyan demək olar ki, bütün hərbi və siyasi hakimiyyətə malik idi [1, s.110]. Hərbi sahədə aparılan təşkilati araşdırmalar nəticəsində 1918-ci ilin mayında Bakıda 18 min döyüşçüdən ibarət 19 atıcı batalyon yaradıldı. Bakı Sovet qoşunlarının tərkibi Bakı fəhlələri və köhnə orduya əsaslanırdı. Belə bir çətin vəziyyətdə Azərbaycan siyasətçiləri və Rəsulzadə qardaş Türkiyədən kömək istədi. O zaman bütün azərbaycanlılar türk ordusunun gəlişini gözləyirdi. Lakin Cənubi Qafqazın müstəqilliyini elan edən erməni və gürcü qruplaşmaları türk əsgərlərinin bura gəlməsinin qarşısını almağa çalışırdılar. Seym Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə öz nümayəndələrini göndərərək türk əsgərlərinin gəlişinə qarşı təbliğat aparmağa çalışsa da, bu nümayəndələr xalq tərəfindən qəbul edilməyib, hətta Seymin göndərdiyi səfirləri ölümlə hədələyirdi. 1918-ci ilin mayında Seym Kardaşyev və Darbinyanı Zakatala göndərib xalqdan Çengelin qurduğu yeni hökuməti tanıtmağı və Türkiyə əleyhinə təbliğat aparmağı istəsələrdə də, Azərbaycan xalqı bunu qəbul etmədi [1, s.116]. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı 1918-ci ilin iyulunda Osmanlı türk ordusu hissələrinin Azərbaycana daxil olması ilə başa çatıb [9, s.5].

1918-ci il martın 31-nə keçən gecə Bakıda başlanan kütləvi qətllər 20 minə yaxın günahsız insanın, o cümlədən qocaların, qadınların və uşaqların qətlə yetirilməsi ilə nəticələndi. Martın 30-dan aprelin 2-dək davam edən kütləvi qətllərdə S. Şaumyanın başçılıq etdiyi erməni bolşevik quldur dəstələri Bakıda minlərlə insanı qətlə yetirmiş, müsəlmanların ziyarətgahlarını yandırmış, Bakı əhalisinin 400 milyon manatlıq əmlakını ələ keçirmişdir. (Qırğınlar zamanı şəhərin ən möhtəşəm məscidi sayılan Yeni Pir məscidinə aramsız atəş açılmış, ermənilər Bakının ən möhtəşəm memarlıq incilərindən olan "İsmailliyə" binasını yandırmışlar). Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti təkcə Bakı şəhəri ilə məhdudlaşmırdı. Martın 31-də erməni daşnakları Şamaxı qəzasının 53 kəndində 2560-ı qadın, 1277-si uşaq olmaqla 8027 Azərbaycan türkünü qətlə yetiriblər. Qubanın 162 kəndində öldürülən günahsız Azərbaycan türklərinin sayı 16 mini keçib. Erməni daşnakları Lənkəranda, Muğan rayonunda və Dağlıq Qarabağda minlərlə kəndi yandırmış, on minlərlə dinc azərbaycanlını (sadəcə milli mənsubiyyətinə görə) vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər [7, s.23]. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscidləri və digər abidələri dağıdıb, Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirdilər. Azərbaycanlılara qarşı soyqırım Bakıda, Şamaxıda, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın digər bölgələrində xüsusi vəhşiliklə həyata keçirilib [10, s.27-28]. 31 mart tariximizə bütün bəşəriyyətə qarşı törətdiyi erməni vandalizminin təzahürlərindən biri kimi Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü kimi daxil olub. 1918-ci ilin bu qanlı hadisələri zamanı minlərlə dinc azərbaycanlı davamlı soyqırım və təcavüz nəticəsində qətlə yetirilib. Erməni millətçilərinin siyasəti ondan ibarət idi ki, on minlərlə Azərbaycan türkü sırf etnik mənsubiyyətinə görə bolşevik birləşmələri tərəfindən xalq evlərində diri-diri yandırılmış, həmçinin xüsusi işgəncə və qəddarlıqla qətlə yetirilmişdir [5,

s.9]. Ermənilər tarixən təkcə insan resurslarının məhvinə əsaslanan soyqırımı siyasətini həyata keçirməmiş, həm də onu Azərbaycan xalqının milli təsisatlarını və milli mətbuatını məhv etmək, onları yararsız hala salmaq planları əsasında qurublar ki, törətdikləri qanlı hadisələr tarixə düşməyəcəkdi. 1918-ci il martın 31-dən aprelin 2-dək Bakı, Şamaxı, İrəvan, Quba, Lənkəran, Astara, Salyan, Neftçala və digər rayonlarda ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri kütləvi soyqırımı zamanı nəinki on minlərlə insan, həm də mətbəələr və bəzi jurnalistlər hədəfə alındı. "Açık söz" və "Kaspi" redaksiyaları yandırılıb. Orucov qardaşlarının Almaniyadan gətirilmiş çap avadanlığı ilə təchiz edilmiş elektrik mətbəəsi dağıdıldı. Yanğın zamanı "Kaspi" mətbəəsində 5 min yeni çap olunmuş Quran kitabı da yanmışdı. Daşnaksütyun Partiyasının planlaşdırdığı və bolşeviklərlə birgə həyata keçirdiyi 31 mart qırğını Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə, tarixi yaddaşına, ziyalılarına qarşı törədilən mənəvi soyqırımıdır. Azərbaycanda 1918-ci ilin mart soyqırımına qədər 20-dən çox ana dilində mətbuat orqanı fəaliyyət göstərsə də, qırğından sonra "Himmət" və "Bakı parlamentinin xəbəri" qəzetləri istisna olmaqla, digər milli mətbuat orqanlarının nəşri qadağan edildi. "Açık söz", "Bəsirət", "İstiqlal", "El İzılı" və digər ana dildə çıxan qəzetlərin son nömrələri soyqırımdan əvvəl martın 17-si və 18-nə təsadüf edib. Bakı Sovetinin sədri Şaumyanın göstərişi və Mətbuat Bürosunun qərarı ilə Rusiya qəzetləri də "mart hadisələrini düzgün qiymətləndirmədiklərinə və vahid sosialist cəbhəsində iştirak etmədiklərinə görə" bağlandılar. "Kaspi", "Baku", "Bakunets", "Vesti Baku" və menşeviklərin "Naş qolos" qəzetlərinin nəşri dayandırıldı, ictimaiyyətə bəyanatlar və müraciətlər qadağan edildi [3, s.5]. 1918-ci ilin martında ermənilərin törətdiyi qırğın 20-ci əsrin dünya tarixinin ən qanlı səhifələrindən biri sayıla bilər [4, s.21]. 1918-ci il iyulun 15-də Azərbaycan Demokratik Respublikası tərəfindən yaradılmış Fövqəladə Komissiya bu qırğınlarla bağlı xeyli sayda sənəd toplayıb hökumətə təqdim etdi. Sovet hakimiyyəti illərində bu tarix yaddaşlardan silinsə də, 1918-ci il martın 31-də tarixi sənədlər əsasında bir çox tədqiqatlar aparılmış və kitablar nəşr olunmuşdur [7, s.23]. 1998-ci il martın 26-da prezident Heydar Əliyev Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Fərman imzalayıb. Bu fərman ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törəttikləri amansızlıqlar gələcək nəsilə ötürülməsində xüsusi əhəmiyyətə malik beynəlxalq sənəttir [8, s.15]. O gündən etibarən 31 mart azərbaycanlıların soyqırımı günü kimi tanınır.

Nəticə. Uzun illər boyu Azərbaycanın tarixi torpaqlarına göz dikən ermənilər 1917-ci il fevral və oktyabr inqilabından sonra öz istəklərinə nail olmuş və Azərbaycana qarşı torpaq iddialarını davam ettirmişlər. Bolşeviklərlə şəhərdəki erməni silahlı dəstələrinin əksəriyyətinə nəzarət edən Erməni Milli Şurası arasında hərbi ittifaq yaratmışdı. Bolşeviklərlə daşnakların hərbi əməkdaşlığının təmin edilməsində Qafqaz işləri üzrə fövqəladə komissar S.Şaumyanın xüsusi rolu olmuşdur. Bu səbəbdən ermənilər Türkiyədən və İrandan Azərbaycan torpaqlarına köçərək azərbaycanlıları Cənubi Qafqaz torpaqlarından qovmağa başlamış daha sonra isə mart soyqırımını törətmələrinə zəmin yaratmışlardı. Bu zaman Bakıda qırğınlar törətməklə kifayətlənməyən ermənilər daha sonra Azərbycanın bir çox rayonlarında da soyqırımlar törətmişlər. Cənubi Qafqazdakı siyasi-ictimai vəziyyət, xüsusilə bolşevik-daşnaq birliyinin radikal fəaliyyəti Tiflis gürcü mətbuatı tərəfindən də diqqətlə izlənilmişdir. Soyqırım nəticəsində ermənilər yalnız Azərbaycanın İrəvan quberniyasının 42 kəndini talamış toplamda 199 yaşayış məntəqəsinin dağıtmışlardı. 1918-ci il martın 31-nə keçən gecə Bakıda başlanan kütləvi qətllər 20 minə yaxın günahsız insanın, o cümlədən qocaların, qadınların və uşaqların qətlə yetirilməsi ilə nəticələndi. Martın 30-dan aprelin 2-dək davam edən kütləvi qətllərdə S. Şaumyanın başçılıq etdiyi erməni bolşevik quldur dəstələri Bakıda minlərlə insanı qətlə yetirmiş, müsəlmanların ziyarətgahlarını yandırmış eyni zamanda Bakı əhalisinin 400 milyon manatlıq əmlakını ələ keçirmişdilər. Şamaxı qəzasının 53 kəndində 2560-ı qadın, 1277-si uşaq olmaqla 8027 Azərbaycan türkünü qətlə yetirmişlər. Qubanın 162 kəndində öldürülən günahsız Azərbaycan türklərinin sayı 16 mini keçmişdir. Erməni daşnakları Lənkəranda, Muğan rayonunda və Qarabağda yüzlərlə kəndi yandırmış, on minlərlə dinc azərbaycanlını sadəcə milli mənsubiyyətinə görə vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscidləri və digər abidələri dağıdıb Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirmişdilər. Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı Bakıda, Şamaxıda, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın digər bölgələrində xüsusi vəhşiliklə həyata keçirmişlər. 31 mart tariximizə bütün bəşəriyyətə qarşı törətdiyi erməni vandalizminin təzahürlərindən biri kimi Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü kimi daxil olub. Mart Soyqırımı Azərbaycan üçün təkcə matəm günü

deyil, həm də millətin müstəqilliyi uğrunda mübarizə apararaq şəhid olduqları gündür. 1998-ci il martın 26-da prezident Heydar Əliyev Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Fərman imzalayıb. O gündən etibarən 31 mart azərbaycanlıların soyqırımı günü kimi tanınır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abışov Vagif. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-cı illər). Bakı, Nurlan Yayıncılık, 2005, 176 s.
2. Akifoğlu Vüqar. Azerbaycan'da Milli Direniş (1917-1930) // Ankara Üniversitesi, DTCF Dərgisi, 57.2, Ankara 2017, 20 s.
3. Aşırlı Akif. 31 Mart Soyqırımı: 1918-1920-cı illər mətbuatında. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 100 s.
4. Əliyeva Aynurə, Əhmədova Sevil. 31 Mart - tariximizin göz yaşı. Bakı, Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, 2018, 41 s.
5. Əliyeva Səbinə. 31 Mart – Azərbaycanlıların soyqırımı günü ilə əlaqədar bəyanat / Respublika, 2023, 31 mart, № 65, 9 s.
6. Gafarov Vasif. Ekim 1917 Devrimindən Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu // Akademik Bakış Dergisi, II(3), 2008, 151 s.
7. Garayeva Sevinç. 31 Mart soyqırımı: Təməl insan haklarına qarşı qanlı qəst / 525-ci gəzet, 2023, 1 Aprel, № 55, s.23.
8. Hacıyev İsmayıl. Ermənilərin Azərbaycana qarşı torpaq iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan, "Əcəmi" Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 2012, 192 s.
9. Həsənov Həsən Əlioğlu. Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırım (1917-1919) // Azərbaycan Milli Elimler Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı 2016.
10. Məmmədova Kamina, Sevda Yusifova. XX əsrin başlarında erməni vandalizmi // "Metafizika" jurnalı, 5(3), 2022, 21 s.
11. Məmmədov Sadir. Ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırım // Azərbaycanşünaslıq Tədris-Mədəniyyət Mərkəzi, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 2010, 16 s.
12. Musayeva Firuzə. 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırım siyasəti Türkiyə tarixünaslığında // Tarix və onun problemləri, №4, 2014, 6 s.
13. Mustafa Nazım, "Xalq Qəzeti", 6-7. 01. 2009.
14. Valehoğlu Fahri Hacılar. Oktyabr Çevrilişi Sonrası Bakü'de Taşnak-Bolşevik İttifakının Faaliyetleri Dövrün Gürcü Matbuatında: 31 Mart 1918-ci Yıl Soykırımı // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 11/1, Mart 2022, 24 s.
15. Velizade Tural. Fefgalade Haller Komisyonu Senetleri 1918 yılının Martında Bakü'de Hayata Geçirilen Soykırım" // İpek Yolu, No.3, 2018, 8 s.

САФАР АЛИЕВ
Сотрудник Нахчыванского отделения НАНА

ГЕНОЦИД АРМЯН ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ (1918 г.)

На разных этапах истории армяне осуществляли этнические чистки, депортации и геноциды против наших соотечественников с целью захвата земель Азербайджана. Они осуществили геноциды против азербайджанского народа с целью создания государства "Великая Армения" за счет азербайджанских земель. В ходе одного из самых страшных событий, в марте и апреле 1918 года, массовые убийства были совершены с особой жестокостью дашнакско-большевистскими вооруженными отрядами, действовавшими по мандату Бакинского Совета. В те дни в городе Баку, а также в других городах и районах, входящих в состав Бакинской губернии, были убиты десятки тысяч мирных жителей, именно по причине их этнической и религиозной

принадлежности. Были разрушены жемчужины национальной архитектуры, населенные пункты, памятники культуры, школы, больницы, мечети и кладбища.В результате жестокости армян значительная часть Баку и других регионов были превращены в руины.

Ключевые слова: Баку, С.Шаумян, большевики, армянский вандализм, мартовский геноцид.

SAFAR ALIYEV
Researcher of Nakhchivan Branch of ANAS

GENOCIDE COMMITTED BY ARMENIANS AGAINST AZERBAIJANIS (1918)

Armenians carried out ethnic cleansing, deportations and genocides against our compatriots in order to seize the historical lands of Azerbaijan at different stages of history. They committed genocides against the people of Azerbaijan in order to create a "Great Armenia" state at the expense of Azerbaijani lands. One of these terrible events is the mass massacres committed with particular cruelty by the Dashnak-Bolshevik armed groups operating under the mandate of the Baku Soviet in March-April 1918. In those days, tens of thousands of civilians were killed in Baku city, as well as in other cities and districts of Baku governorate, precisely because of their ethnic and religious affiliation, destroyed national architectural pearls, settlements, destroyed cultural monuments, schools, hospitals, mosques and cemeteries. As a result of the Armenian atrocities, Baku and a large part of other regions were ruined.

Keywords: Baku, S.Shaumyan, Bolsheviks, Armenian vandalism, March genocide.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix:30 sentyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. Emin Şıxəliyev, t.e.d. Anar İsgəndərov.

UOT 94(479.24)

XƏYALƏ AĞAYEVA
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantı,
ADU, Regionşünaslıq kafedrasının müəllimi
khayalayahyayeva@yahoo.fr

Ə.M.TOPÇUBAŞOVUN İSTANBULDA QƏRB DÖVLƏTLƏRİNİN NÜMAYƏNDƏLƏRİ İLƏ GÖRÜŞÜ VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/57-61

Birinci Dünya müharibəsinin sona çatması ilə əlaqədar sülh və müharibədən sonrakı siyasi və iqtisadi məsələləri həll etmək üçün Parisdə beynəlxalq sülh konfransının çağırılmasına qərar verdilər. Yeni müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti də bu konfransda iştirak etmək üçün Fransanın paytaxtına nümayəndə heyəti göndərmək qərarına gəldi. 1919-cu ilin yanvar ayının 20-dən başlayaraq Azərbaycan nümayəndə heyəti Fransa hökumətindən Parisə getmək üçün icazə gözləyirdi. Qafqazın digər nümayəndə heyətləri (gürcü, erməni və Dağlılar Respublikası) çoxdan Parisə gedib təbliğat işlərinə başlamalarına baxmayaraq, Azərbaycan nümayəndə heyəti üç ay yarım İstanbulda icazə gözləməli oldu.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndə heyəti, Ə.M.Topçubaşov, İstanbul, Qərb ölkələri, diplomatik görüş.

Giriş. Ə.M.Topçubaşovun rəhbərliyi altında Azərbaycan Nümayəndə heyəti İstanbulda fəaliyyət göstərdiyi müddətdə burada olan xarici ölkə nümayəndələri ilə çoxsaylı görüşlər keçirmişdi. Ə.M.Topçubaşovu ilk olaraq Osmanlı dövlətinin hökumət adamları ilə görüşlər keçirmiş və bu zaman çox səmimiyyətlə qəbul edilmişdi. Dost və qardaş dövlətin rəhbərləri Azərbaycana mümkün olan hər cür köməyə hazır olduqlarını bildirmişdilər.

Əli Mərdan bəyin ilk rəsmi görüşü sədr-əzəm (baş nazir) Tələt paşa ilə oktyabrın 2-də olmuşdu. Tələt paşa son Berlin səfəri barədə Topçubaşova məlumat verərək göstərmişdi ki, o, Berlində eyni zamanda Azərbaycanın da maraqları istiqamətində işləmiş, lakin Avstriya, Macarıstan və Almaniya hələlik Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini qəbul etmək istəmirlər. Buna baxmayaraq Tələt paşa Qafqazda müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması haqqında illərlə bəslədikləri arzunun gerçəkləşməsi istiqamətində çalışmağa hazır olduğunu bildirdi. Türkiyənin başqa rəsmi şəxsləri ilə Topçubaşovun sonrakı görüşləri də eyni ruhda keçmiş, onlar Azərbaycanı qonşuları ilə sərhəd məsələlərini tezliklə həll etməyə, Azərbaycan mövzusunu daha geniş təbliğ etməyə və gələcəyə inamla baxmağa çağırmışlar [1].

Lakin Mudros müahidəsindən sonra Osmanlı hökumətinin Azərbaycana köməyi artıq minimuma endi. Sultan Türkiyəsinin özü Müttəfiqlərdən tam asılı vəziyyətə düşdü. Müttəfiqlər Osmanlının Azərbaycana diplomatik nümayəndə təyin etməsinə pantürkizm meyli kimi baxmış, Osmanlı hökumətinə bunu qadağan etmişdi (Türkiyənin Ermənistan və Gürcüstana rəsmi nümayəndə təyin etməsi isə təbii hal sayılırdı). Əli Mərdan bəyin Bakıya rəsmi diplomatik nümayəndə göndərilməsi haqqında notasına cavab olaraq Osmanlı xarici işlər naziri göstərirdi ki, Azərbaycana diplomatik nümayəndənin təyin olunması məsələsi Müttəfiqlərin razılığı olmadan həll edilə bilməz və Azərbaycan Respublikasının istiqlaliyyətinin qəti tanınmasınadək buna ümid etmək olmaz [2, 3].

1919-cu ilin yanvar ayının 11-də Sultan VI Mehmed Azərbaycanın İstanbulda olan fövqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi, Azərbaycan hökumətinin üzvü Topçubaşovu qəbul etdi. Danışıqlar zamanı Əlimərdan bəy sultana müraciət edərək dedi: "Əlahəzrət, bir müddət əvvəl Siz kiçik dövlət olan Azərbaycanın İstanbulda olan nümayəndələrini qəbul edərkən böyük ehtiramla demişdiniz ki, "azərbaycanlılar mənim istəkli övladlarımdır". Biz azərbaycanlılar həmişə səmimiyyətlə və məmuniyyətlə bu böyük şərəfi xatırlayırıq". Danışıqlar zamanı Əlimərdan bəy qeyd etdi ki, azərbaycanlıların çoxlu bədxahları vardı, lakin azərbaycanlılar heç vaxt bu bədxahlardan qorxmayıblar, çünki həmişə fikirlə-

şiblər ki, onların böyük dostu vardır. "Dost yox, qardaş" deyə sultan söhbətə başladı. O, bildirdi ki, bütün türklər azərbaycanlıların qardaşıdır və bu qardaşlıq əbədi olmalıdır. "Bis həmişə sizə həqiqi qardaş kimi baxmışıq və bundan sonra da baxacağıq. Siz Azərbaycanın nümayəndəsi kimi vəziyyəti düzgün qiymətləndirməlisiniz. Lakin heç vaxt ruhdan düşməməlisiniz. Bu, keçid dövrüdür. Mən inanıram ki, bütün müsəlman dünyası, züsusilə Osmanlı və Azərbayca türkləri tezliklə vəziyyətlərinin yaxşılaşmasının şahidi olacalar. Keçmişdə də belə hallar olub, lakin xalq ruhdan dümməməlidir və həmişə gələcəyə inanmalıdır.Mən inanıram, azərbaycanlılar gələcəkləri naminə çalışacaqlar. Əmin ola bilərsiniz ki, Osmanlı türkləri heç vaxt sizdən köməyini əsirgəməyəcəkdir" [4]. Bu görüş yeni yaranmış Azərbaycan dövlətinin həyatında mühüm hadisə idi və onun siyasi nüfuzunun yüksəlməsinə müsbət təsir göstərdi.

1919-cu il yanvarın ilk günlərində o, İstanbulda olan müttəfiqlərin və neytral ölkələrin nümayəndələri ilə görüşmüş, onlara Mudros sazişi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının etiraz notasını təqdim etmiş, İran və Rusiya diplomatları ilə danışıqlar aparmış, yanvar ayının 11-də Türkiyə Sultanı tərəfindən qəbul edilmişdir [5].

Ə.M.Topçubaşovun bir sıra qərb dövlətlərinin nümayəndələri ilə görüşləri. Topçubaşov İstanbulda ikən Osmanlı hökumətinin üzvlərindən başqa, Ukrayna, İran, Rusiya, ABŞ, İtaliya, İsveç, Hollandiya və Ermənistanın rəsmi nümayəndələri ilə görüşmüş, beynəlxalq vəziyyət və sülh konfransı haqqında onlarla fikir mübadiləsi etmiş, Qərb ölkələrinin nümayəndələrinə Azərbaycan haqqında məlumatlar vermişdi [14, s.148].

İstanbula gələn Ə.M.Topçubaşov müxtəlif ölkələrin burada olan rəsmi nümayəndələri ilə görüşmüş, müxtəlif siyasi məsələlər ətrafında onlarla fikir mübadiləsi etmiş, onlara Azərbaycan Respublikasının yaranması, hazırkı vəziyyəti və ölkələrilə diplomatik əlaqələr yaratması arzusu məzmununda rəsmi memorandum təqdim etmişdi.

Həmin Memorandumda Güney Qafqaz xalqlarının yaxın keçmişdəki dövlətçiliyi qısa şərh olunmuş, onun Rusiya imperiyası şəraitindəki idarəçiliyinin xüsusiyyətləri açıqlanmış, Fevral inqilabından sonrakı siyasi proseslər, regionun etnik tərkibi və hazırda buradakı millətlərarası qarşıdurmanın səbəbləri göstərilmiş, digər məsələlərə toxunulmuşdu [13, s.87]. Memorandumda, eyni zamanda Qafqazın coğrafiyası, onun çar dövründə inzibati bölgüsü və regionun demoqrafik vəziyyəti haqqında rəsmi statistik məlumatlar verilirdi. Topçubaşov göstərirdi ki, rus statistikası Qafqazdakı müsəlman əhalisinin sayını qəsdən azaltmasına baxmayaraq, burada onun hakim element olduğunu gizlədə bilməmişdir: Zaqafqaziyanın 7,6 milyon nəfərdən ibarət olan ümumi əhalisinin 3,3 milyonunu müsəlmanlar, 1,8 milyonunu ermənilər, 1,6 milyonunu gürcülər təşkil etmişdir. Müsəlman əhalisinin əksəriyyəti - 2,7 milyonu da Azərbaycan türklərindən (tatarlardan) ibarət idi. Dala sonra müəllif rus hakimiyyəti altında Qafqazda gedən proseslərin icmalını vermiş, ruslaşdırma siyasətinin ana xətlərini və nəticələrini göstərmiş, rus siyasətində erməni elementinə verilmiş roldan bəhs etmişdir. Çarizmin dağılmasından sonra Cənubi Qafqazla siyasi hadisələrin gedişini izah edən müəllif Azərbaycan Respublikasının yaranması şərtləri üzərində dayanır.

Azərbaycanın rəhbərliyi hesab edir ki, əhalinin etnik tərkibinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisi əski Bakı quberniyası ərazisinin hamısı, Yelizavetpol quberniyası (Qazax mahalının dağlıq hissəsi mübahisəli ərazi hesab edilməklə), əski İrəvan quberniyasının Naxçıvan mahalının beşdə biri, Yeni Bəyazid mahalının beşdə biri, Şərur-Dərələyəz mahalının yarısı, Tiflis quberniyasında Borçalı mahalı, Tiflis mahalının beşdə biri, Sığnax mahalının üçdə biri və Zaqatala dairəsindən ibarət olmalıdır.

Memorandumda göstərilirdi ki, İrəvan və Tiflis quberniyalarındakı mahalların bir hissəsi, eləcə də Zaqatala Azərbaycanın tərkib hissəsi hesab edilməlidir, çünki əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət olan bu ərazilərin əhalisi Azərbaycan Respublikasının tərkibinə daxil olmaq üçün dəfələrlə açıq-aydın müraciətlər etmişdir; bu əhalinin arzu və iradəsini yoxlamaq və təsdiq etmək üçün ümumi və açıq səsvermə keçirmək olar. Azərbaycanın göstərilən ərazisi 96,5 min kv. km. olub, rəsmi rus statistikasına görə burada 2.353 min əhali yaşayır, onların da əksəriyyəti türk müsəlmanlardan; eləcə də nisbətən azsaylı başqa müsəlman xalqların nümayəndələrindən (ləzgilər, farslar və b.) və 300 min ermənidən ibarətdir.

Memorandumda Azərbaycan Respublikasında mövcud vəziyyət, aparılan quruculuq işlərindən geniş bəhs edilir, burada erməni probleminin mahiyyəti, Mart hadisələri və Qarabağ məsələsi barədə məlumat verilirdi. Azərbaycan Respublikasının Qafqazda yaranmış yeni dövlətlərin konfederasiyanın tərəfdarı olduğu bəyan edilir, Azərbaycan Respublikasının müstəqil yaşamağa haqqı və qüdrəti olduğu əsaslandırılırdı [17, s.20-21].

Azərbaycan Nümayəndə Heyəti Türkiyə paytaxtına yetişənə qədər Ə.B.Topçubaşov İstanbulda çox mühüm görüşlər keçirmişdi. Yanvar ayının 6-da o, İstanbulda olan Amerika diplomatik nümayəndəsi mister Heyklə görüşüb danışıqlar aparmış və prezident V.Vilsonun "on dörd sülh prinsipi"-nin Azərbaycana şamil edilməsini, respublikanın istiqlaliyyətinin ABŞ tərəfindən tanınmasına köməklik göstərilməsini ondan xahiş etmişdi [11, s.322].

Bu dövrdə ABŞ-ın dünyada siyasi mövqeyi olduqca yüksək idi. Birinci dünya müharibəsindən sonra Amerika dünyada aparıcı güc dövlətinə çevrilmişdi.Təsadüfi deyil ki, ABŞ prezidenti Vudro Vilson "14 maddə" ilə müharibədən sonra qurulacaq yeni dünyanın şərtlərini irəli sürmüşdü [12, s.15]. Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Ə.M.Topçubaşov bütün bunları nəzərə alaraq, Azərbaycanın müstəqilliyinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasında ABŞ-ın oynayacağı əhəmiyyətli rolu yaxşı başa düşürdü.

1919-cu il yanvarayının 10-da Əlimərdan bəy Topçubaşov Türkiyədəki Hollandiya nümayəndəsi Van Der Does de Villebua ilə görüşmüşdü. Görüş zamanı Villebua Ə.M.Topçubaşovun göndərdiyi memorandumu və oradan Qafqaz, habelə Azərbaycan haqqında çoxlu maraqlı məlumat aldığı bildirdi. O dedi: "Mən diqqət yetirdim ki, sizin zəngin ölkəniz var, ona görə də siz öz vəsaitinizi hesabına yaşaya bilərsiniz. Sizdə çoxlu neft, pambıq var, lakin dəmir yollarınız yetərli deyildir". Daha sonra Villebua memorandumun öz hökumətinə göndərəcəyini qeyd etmişdir [6].

Antanta ölkələrinin İstanbuldakı diplomatik nümayəndələrinə təqdim edilən memorandum, eyni zamanda İngilis və Fransız dillərinə tərcümə edilib Stokholma, Parisə, Cenevrəyə, Londona və Nyu-Yorka göndərilmiş, həmin sənədin mətni Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim edilmişdi [10, s.173].

Ə.M.Topçubaşov İstanbuldakı ingilis nümayəndəsi ilə görüşmüş və ondan sülh konfrası haqqında məlumatlar almışdır. Nazirlər kabineti sədrinin adına noyabr ayının 20-də göndərdiyi məktubunda Topçubaşov məlumat verirdi ki, bundan bir gün əvvəl Ingilis nümayəndəsi polkovnik Tamplemlə görüş zamanı öyrəndim ki, konfrans iki-üç aydan sonra Parisdə olacaqdır [16, s.296].

Hələ dekabrın 30-da Əlimərdan bəy Azərbaycanın hazırkı vəziyyəti haqqında hazırladığı memorandumu İstanbulda olan İsveç səfiri S.Anşarsveldə təqdim etmişdi. İsveç səfiri ilə razılıq əsasında bu memorandumla Stokholmda olan böyük dövlətlərin diplomatik nümayəndələri də tanış edilməli idi. Yanvar ayının 12-də S.Anşarsveld Topçubaşova yazırdı: "Sizin dekabrın 30-da göndərdiyiniz Azərbaycanın indiki vəziyyəti haqqında memorandumu Stokholma, İsveç kral hökumətinin Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdim [7].

Belə bir məlumatı İstanbulda olan ingilis ali komissarı R.Vebb də bildirird. O da öz növbəsində, Əlimərdanbəyin dekabr ayında ingilis nümayəndəliyinə təqdim etdiyi sənədi Böyük Briyaniya kral hökumətinə göndərdiyini yazırdı [8].

Yanvar ayının 5-də və 6-da xarici nümayəndəliklərin yerləşdiyi İstanbulun "Pera Palas" mehmanxanasında Topçubaşov ağqvardiyaçı Kolçak və Denikin hökumətinin nümayəndəsi kimi Paris Sülh Konfransına gedən S.D.Sazonovla görüşdü. Sergey Dmitriyeviç 1883-cü ildən fəaliyyətə başlayan tanınmış rus diplomatı idi. Böyük Britaniya, ABŞ və Vatikanda diplomtik işdə çalışmışdı, 1909-cu ildən 1916-cı ilə kimi Rusiya imperiyasının xarici siyasət aparatına rəhbərlik etmiş, Antantanın yaradılmasında xüsusi xidmətləri olmuşdu [15, s.6-7]. Lakin o, Rusiya imperiyasının dağılması və yeni dövlətlərin yaranması ilə heç çür razılaşmaq istəmirdi. ... 1918-ci ilin dekabr ayının 7-də Əlimərdan bəyin belə bir görüşü Rusiyanın keçmiş xarici işlər naziri Pavel Milyukovla da olmuşdu. Lakin Milyukovla danışıqlar prosesi göstərdi ki, o da Sazonov kimi vahid Rusiya tərəfdarıdır.

İlk danışıqlardan P.N.Milyukovun və S.D.Sazanovun Paris Sülh Konfransında "vahid və bölünməz Rusiya" uğrunda mübarizə aparacaqları gös qabağında idi. Əlimərdan bəy Azərbaycanın Rusiyanın əsarətindən qurtarıb müstəqil respublika yaratdığını və Rusiyanın daxili işlərinə qarışmayacağını əsaslandıraraq bildirdi: "Biz azərbaycanlılar rusların düşməni deyilik və onlara öz ölkələrində

istədikləri kimi, bolşevizm, sosializm, ya da lap elə monarxizm əsasında öz həyatlarını sahmana salmağı arzu edirik.

Azərbaycanlılar 5-6 milyondurlar, Vilsonun prinsiplərinə əsasən, müstəqil yaşamaq üçün onların əlində əsasları var və biz həmişə müstəqil yaşamağa can atacağıq, yaxın qonşularımızla birgə həyata cəhd göstərəcəyik".

1919-cu il yanvar ayının 3-də Bakıda olan Müttəfiq qoşunlarının baş komandanı V.Tomson Parisə səfəri asanlaşdırmaq üçün Fransada olan Britaniya səfirinin adına Azərbaycan nümayəndə heyətinə öz imzası ilə zəmanət məktubu vermişdi. O, Ə.M.Topçubaşovun adına verdiyi zəmanət məktubunda yazırdı ki, onlar Azərbaycan hökuməti adından, Qafqazın gələcək hökuməti adından öz görüşlərini müttəfiqlərin nümayəndələri qarşısında qoymaq arzusundadırlar".

"Xarici işlər nazirinin müavini Adil xan Ziyadxanovun yanvar ayının 8-də Əlimərdan bəyin adına imzaladığı sənəddə xahiş edilirdi ki, sülh konfransı tərəfindən Qafqazın taleyi həll edilənə qədər hazırda məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşmiş İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinin maraqlarını müttəfiq dövlətlər qarşısında müdafiə etsin və Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissəsi olan bu ərazidə mövcud status-kvonun qorunmasına çalışsın. Eyni ilə Batum, Qars və Axalsıx müsəlmanlarının maraqlarının da müdafiə edilməsi Sülh heyətinin sədri və üzvlərindən xahiş edilirdi" [11, s.321].

Bütün cəhdlərə baxmayaraqbaşda Əli Mərdan bəy Topçubaşov olmaqla,tanınmış jurnalist Əhməd bəy Ağaoğlu və "Azərbaycan"qəzetinin başredaktoru Ceyhun bəy Hacıbəyli (1892-1962), "Hümmət" firqəsinin rəisi Əkbərağa Şeyxülislamov (1891-1961), sosialist Məmməd bəy Məhərrəmov, ittihadçı MirYaqub Mir Mehdiyevdən (1891-1952) ibarət nümayəndə heyətinin İstanbulda ləngiməsi Fransaya daxil olmaq üçün icazə uzadıldığından üç ay çəkdi. Üstəlik Əhməd bəy Ağaoğlunun ingilislər tərəfindən həbs olunaraq yaxın olduğu "İttihad və Tərəqqi" komitəsi üzvlərilə birlikdə Malta adasına sürgün edilməsi anlaşılmazlıq yaratdı [9].

Yanvar ayında Əlimərdan bəyin İranınxarici işlər naziri ilə keçirdiyi görüşün mühüm əhəmiyyəti oldu. 1919-cu ilin yanvar ayının 9-da o, İranın xarici işlər naziri Əliqulu xan Ənsari (Müşavirülməmalik) ilə geniş danışıqlar apardı. Məlum olduğu kimi, İranın Azərbaycan Respublikasının yaranmasına münasibəti o qədər də müsbət deyildi. İstanbuldakı yanvar danışıqları zamanı İran tərəfinin inkarçılıq mövqeyini bir qədər yumşaltmaq mümkünolmuşdu [11, s.328].

Nəticə. Beləliklə, Əlimərdan bəy Topçubaşov başda olmaqla Azərbaycan Sülh heyətinin Versal Sülh Konfransının keçirildiyi Paris şəhərinə buraxılmasını, Azərbaycan nümayəndələrinin İstanbulda üç aydan artıq apardığı gərgin mübarizənin nəticəsi hesab etmək olar. Konfransın qaynar vaxtında Fransanın paytaxtına gələn, süni maneələrlə üzləşmiş Azərbaycan heyəti məqsədyönlü addımlarının ilkin yekununu əldə etmiş, indi isə onların qarşısında öz ölkələrinin müstəqilliyinin beynəlxalq birlik tərəfindən tanıdılmasına nail olmaq kimi mühüm bir vəzifə dururdu.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDA, f. 894, 10, iş 150., v.1-3 a.
2. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 68, v.11, 14.
3. ARDA, f. 894 , siy. 10, iş 152., v.4.
4. ARDA, f.970, siy. 1, iş 158, v.1.
5. ADRA,f. 970, siy.1, iş158, v.3.
6. ARDA, f.894, s. 10, i.151, v.52-53.
7. ARDA, f.970, s.1,i.37, v.1.
8. ARDA,AF.970, S.1, iş 139,v.2.
9. ARDA, f.894, s.10, i. 147, v.34
10. Həsənli.C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918- 1920). Bakı, Garışma MMC, 2009, 576 s.
11. Həsənli C. Tarixi şəxsiyyətin tarixi. Bakı: Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, 2013, 588 s.
12. M.Fətəliyev. Türkiyə məsələsi və böyük dövlətlər beynəlxalq konfranslarda; Sevr müqaviləsi. Bakı, Sabah" nəşriyyatı, 2017, 157 s.

13. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, BUN, 1998, 385 s.
14. Nəsibzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı, "Ay-Ulduz" nəşriyyatı, 1996, 304 s.
15. Дипломатический словарь. Т.III. М., Наука, 1986, 502 с.
16. Гасанлы Дж. Руская революция и Азербайджан. Трудный путь к независимости 1917-1920. Москва, Изд-во «ФЛИНТА», 2011, 665 с.
17. Топчибашев А.М. Меморандум. Баку, Изд-во «Азербайджан», 1993, 40 с.

ХАЯЛА АГАЕВА
Докторант Института истории им. А.А.Бакиханова,
АУЯ, преподаватель кафедры регионоведения

ВСТРЕЧА А.М.ТОПЧУБАШОВА С ПРЕДСТАВИТЕЛЯМИ ЗАПАДНЫХ СТРАН В СТАМБУЛЕ И ЕЕ ИТОГИ

Делегации Азербайджанской Демократической Республики пришлось три с половиной месяца ждать в Стамбуле разрешения принять участие в международной мирной конференции, созванной в Париже для решения послевоенных политических и экономических вопросов, связанных с окончанием Первой мировой войны. Под руководством А.М. Топчубашова, Азербайджанская делегация во время пребывания в Стамбуле провела многочисленные встречи с представителями зарубежных стран и обменялась принципиальными взглядами на будущие отношения.

Ключевые слова: Делегации Азербайджанской Демократической Республики, А.М. Топчубашов, Стамбул, западные страны, дипломатические встречи.

KHAYALA AGAYEVA
PhD student at the A.A.Bakikhanov Institute of History,
Teacher of the Department of Regional Studies, AUL

MEETİNG OF A.M.TOPCHUBASHOV WITH REPRESENTATIVES OF WESTREN COUNTRIES IN ISTANBUL AND ITS RESULTS

The delegation of the Azerbaijan Democratic Republic had to wait three and a half months in Istanbul for permission to take part in the international peace conference called in Paris to resolve the post-war political and economic issues due to the end of the First World War. Under the leadership of A.M. Topchubashov, the Azerbaijani delegation held numerous meetings with representatives of foreign countries during its stay in Istanbul and exchanged principled views on future relations.

Keywords: The delegation of the Azerbaijan Democratic Republic, A.M. Topchubashov, Istanbul, western countries, diplomatic meetings.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 23 oktyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: s.e.d. Sevdagül Əliyeva, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

АЗАД РЗАЕВ
Доктор философии по истории,
Доцент Бакинского государственного университета
azad_rzayev@mail.ru

КАМАЛЯ АЛИЕВА
Доцент института истории и этнологии им. А.А. Бакиханова НАНА
aylin_-kama@mail.ru

АЛИ АЛИЕВ
Старший научный сотрудник Бакинской Музыкальной Академии им. У.Гаджибекова
ali_aliyev51@mail.ru

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА ПО РАЗВИТИЮ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА (20-е гг. XX века)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/62-69

Интерес к музыкальной культуре 20-х годов XX века возник сравнительно недавно. Культура обозначенного периода изучалась в основном на основе литературы, искусства, архитектуры, кинематографа. Что же касается проблем музыкальной культуры, то они долгое время оставались в стороне, отчасти из-за своей специфики. Система взаимоотношений музыки и идеологии была далека от той непосредственности, с которой советская власть взаимодействовала с литературой и изобразительным искусством. В силу обозначенного явления в представленном материале будет сделана попытка, опираясь в основном на архивные источники, решения партийных и государственных структур, показать специфику и особенности развития советской и, не в последнюю очередь, азербайджанской музыкальной культуры 20-х годов XX века. Особое внимание будет уделено изучению процесса формирования партийно-государственного аппарата управления музыкальной культурой, внедрения марксистско-ленинской идеологии в систему музыкального образования, композиторского творчества и в целом в музыкальную культуру страны Советов и Азербайджана.

Ключевые слова: Музыкальная политика Азербайджана, государственная политика, У.Гаджибеков.

Введение. Среди многих аспектов отечественной истории - экономических, социально-политических, государственного управления и других, проблемы культуры и не в последнюю очередь музыкальной культуры всегда занимали одно из ведущих направлений в исследованиях по отечественной истории.

Культура как система материальных и духовных ценностей вовлечена в социальную и творческую деятельность человечества во всех сферах бытия и познания. Система духовных ценностей, к которым относится музыкальное искусство - это система нравственных и социальных норм, принципов, идеалов, установок и их функционирование в конкретно-исторических условиях.

Интерес к музыкальной культуре советской эпохи (20-х гг. XX века) возник сравнительно недавно. Культура обозначенного периода исследовалась в основном на материале литературы, искусства, архитектуры, кино. Что касается проблем музыкальной культуры то он долгое время оставались в стороне - отчасти в силу своей их специфичности. Система отношений музыки с идеологией была далека от той прямоты, с какой советская власть взаимодействовала с литературой и визуальными искусствами. В силу обозначенного феномена в представленном материале будет сделана попытка, опираясь главным образом на архивные источники, постановления партийных и государственных структур показать специфику и особенности

развития советской и не в последнею очередь азербайджанской музыкальной культуры 20-х гг. XX века. Будет уделено особое внимание исследованию процесса становления партийно-государственного аппарата руководства музыкальной культурой, внедрению в систему музыкального образования, композиторского творчества и в целом в музыкальную культуру страны Советов и Азербайджана марксистско-ленинской идеологии.

Целью представленной статьи объявлено комплексное изучение государственной политики в области становление и развития музыкальной культуры в СССР и Азербайджанской ССР 20-х годов XX века. Отмеченная проблематика исследуется на фоне сложной политической и экономической ситуации сложившейся в обозначенный период в стране Советов и Азербайджане, комплекса объективных и субъективных аспектов развития музыкальной культуры, выявленных в ходе обработки и анализа архивных материалов, постановлений партийных и государственных органов, периодической печати, научной литературы по истории развития музыкальной культуры страны Советов и Азербайджана в 20-30-х гг. XX века.

Реализация отмеченной цели достигалась поэтапным решением следующих задач:

- выявить содержание, особенности и специфику государственной политики в сфере музыкальной культуры в масштабах Союза ССР и Азербайджанской ССР в 20-х гг. XX века;

- выявить и дать анализ основных тенденций развития музыкальной культуры Союза ССР и Азербайджанской ССР в 20- е гг. XX века;

- раскрыть деятельность партийных и государственных органов по контролю за содержанием и внедрением советской идеологии в репертуар и творчество музыкальных коллективов, музыкальных деятелей и композиторов;

- исследовать формы, методы и специфику подготовки музыкальных кадров СССР и Азербайджанской ССР в 20-е гг. XX века;

- проанализировать деятельность музыкальных учебных заведений, их численность, научно-педагогический состав и его профессиональный уровень;

- показать трудности и успехи в деле подготовки в Азербайджане кадров музыкантов-исполнителей, дать оценку их концертной деятельности;

-показать процесс приобщение населения республики к богатейшему наследию азербайджанской музыкальной культуры;

- определить степень влияния музыкального искусства Азербайджана на общую культуру советского народа в исследуемые годы.

Проблемы идеологического и политического воспитания и просвещения советского народа стали во главу всей деятельности партии и государства страны Советов. С первых своих шагов государство диктатуры пролетариата предложило интеллектуальной элите страны Советов свободу лишь в пределах, не мешавших реализации коммунистической программы и не стеснявших её позитивного воздействия. Образ мышления власти, ее политическая практика и основные институты по регулированию взаимоотношений с творческой интеллигенцией в основном сформировались в течение первых десятилетий после Октябрьского переворота (1917 г.). Уже тогда советская власть продемонстрировала, что она понимает под духовной свободой личности, каким она представляет себе человека нового революционного общества. В первом декрете о музыке, подписанным В.И.Лениным **12 июля 1918 года, был сформулирован** тезис о “государственном музыкальном строительстве”. В 1918 году В.И.Ленин определил задачи искусства в советском обществе: «искусство принадлежит народу. Оно должно уходить своими глубочайшими корнями в самую толщу широких трудящихся масс, понятно этим массам и любимо ими. Оно должно объединять чувство, мысль и волю этих масс, подымать их. Оно должно пробуждать в них художников и развивать их». В действительности за этими высокопарными и пафосными фразами скрывалось массовое и кровавое уничтожение «буржуазии» **(вернее интеллигенции)** как мыслящей прослойки общества, композиторов и деятелей музыки в том числе. Появились декреты о национализации музыкальных учебных заведений, театров, об охране памятников культуры. **12 июля 1918** года за подписью В.И.Ленина был издан Декрет о национализации консерваторий. Петроградская и Московская консерватории перешли в ведение Народного Комиссариата просвещения. Всё

имущество и инвентарь этих консерваторий были объявлены народной государственной собственностью, «необходимой для целей государственного музыкального строительства». Наиболее заметным последствием революции стал тот факт, что впервые в истории музыкальное образование было признано делом общенародным, реализацией которого занялось социалистическое государство.

В конце 1918 года Лениным был подписан второй Декрет – о национализации всех частных музыкальных предприятий, в том числе и нотных издательств. В итоге, с одной стороны был положен конец материальной зависимости композиторов от частных издательских фирм, с другой стороны, все композиторы советского периода, как и любые издания, подвергались жёсткой цензуре и тотальному контролю.

20-е годы XX века стали временем коренного культурного перелома, связанного с отходом от крайних направлений художественного авангарда, радикального культурного эксперимента, от нигилистических в отношении культуры прошлого установок пролеткультовцев, от пафоса разрушения двадцатых годов.

И, тем не менее, даже в таких сложных и трудных условиях все понимали, что музыкальное искусство является достоянием народа и есть необходимость открыть широкий доступ к общему и специальному музыкальному образованию советской молодёжи.

В 20- -30 х годах в стране Советов сложилась система тотального, всеохватывающего контроля за действиями и мыслями деятелей науки и культуры, особая роль в которой принадлежала «карающему мечу революции» - органам ВЧК - ОГПУ». Идеологическая система тоталитарного государства требовала от них полного подчинения определенным советской властью законам, диктуемым революционным и послереволюционным временем и новой социокультурной ситуацией.

Трагические события конца апреля 1920 года, результатом которых стала гибель первой на Востоке республики - Азербайджанской демократической Республики, переход власти в руки азербайджанских коммунистов и наконец, как следствие, полная оккупация всего Северного Азербайджана войсками XI Красной Армией Советской России, по праву ознаменовали начало нового, во многом драматичного и трагического периода в истории нашей страны. Основным, а по сути, определяющим итогом апрельского переворота (1920г.) явилась утрата Азербайджаном своей государственности и независимости. Причины, второго за последние сто лет факта оккупации Азербайджана Россией мы видим в следующем. Во-первых, сырьевые и природные богатства Азербайджана и, в первую очередь, нефть. Во-вторых, геостратегическое значение Азербайджана, захват которого давал возможность Советской России в последующем оккупировать и советизировать Армению и Грузию. Завоевание Азербайджана создавало для Советской России условия, результатом которых должно было стать восстановление прежней русско-иранской и русско-турецкой границы и, это естественно, усиливало бы её возможности для расширения размеров своего политического влияния на Ближнем и Среднем Востоке. Решая судьбы бывших национальных окраин российской империи руководство Советской России поставило во главу угла своей политики двуличную по сути, но гибкую по форме политику. Так, вводя свои войска в Северный Азербайджан и вручая власть местным коммунистам, оно не только не выступило против национальной независимости, но и всячески пыталось доказать, что являются гарантом её обеспечения. В соответствии с этим, глубоко продуманным сценарием, 28 апреля 1920 года Азербайджанский революционный комитет (Азревком) в своем обращении к населению Баку и Азербайджана объявил о создании независимой Азербайджанской Советской Республики [1].

Азербайджанский революционный комитет (Азревком) стал высшим законодательным и исполнительным органом власти. Глава азербайджанских коммунистов Н. Нариманов возглавил правительство Советского Азербайджана – Совет Народных Комиссаров. Однако на деле вся полнота всех форм власти в республике оказалась в руках созданной в феврале 1920 года азербайджанскими большевиками при поддержке российских коммунистов Азербайджанской Коммунистической партии. АКП (б) в политическом и организационном плане подчинялась РКП (б). Руководящий орган АКП (б) – Центральный Комитет, определял все основные нап-

равления государственного, экономического и культурного развития республики и утверждал их решениями Азербайджанского Ревкома. В руководстве партийной организацией Советского Азербайджана имелось много представителей некоренных национальности. Это объяснялось, во-первых, тем, что, выступая в качестве активной части участников дореволюционного социалистического движения и борьбы за установление Советской власти в Северном Азербайджане, они сумели занять ведущие позиции в партийно-государственных структурах власти Советского Азербайджана. Во-вторых, определенная часть высших должностей в Азербайджанской ССР комплектовалось непосредственно за счет коммунистов – эмиссаров Москвы. Наконец, по численности половину коммунистов республики, составили члены Бакинской партийной организации, в составе которой доля коммунистов некоренной национальности в рассматриваемые годы была довольно высокой. Позволим себе заметить, что «руководящая роль» коммунистической партии не нашла своего отражения ни в конституции Азербайджанской ССР (май 1921 г.), ни в конституции Азербайджанской ССР (1937 г.), но тем не менее она распространялась на все организации и на все сферы общественной жизни.

В истории культуры Азербайджана 20-е годы XX столетия (советский период её развития) занимают особое место. Это был сложный и противоречивый период в истории культуры Азербайджана, как и страны Советов в целом, когда в поисках и дискуссиях, на практике рождались основы нового социалистического общества, шло формирование новой политической системы.

В 20-ых годах в Азербайджане, как по всей стране Советов, стали утверждаться тоталитаризм и командно-административная система, что выразилось во всевластии партийного аппарата, политике диктатуры, режиме личной власти и культе Сталина. При всех перипетиях и сложностях этого исторического этапа, идеологического прессинга, массовых репрессий и депортаций, одно было очевидно бесспорным – в эти годы рождалась новая советская культура – реальный исторический феномен, ставший значительным фактом отечественной и мировой культуры XX века.

Культура Азербайджана 20-30-х годов прошла два этапа: 1920-1928 гг. – период организационного оформления и создания органов, подведомственных проблемам культуры, первым положительным результатам в этой области, и 1928- 1940 гг. – период ознаменовавшийся большими успехами в ходе культурного строительства. В представленном материале мы попытались исследовать проблемы музыкальной культуры в исторической динамике, т.е. от начала его разработки до его логического завершения. Такой подход предоставил нам возможность создания комплексной картины многообразия форм и содержания процесса становления и развития государственной политики по развитию музыкальной культуры Азербайджана (20-е гг. XX века).

Руководство советского Азербайджана в качестве основной задачи объявило создание базы развития национального музыкального искусства. Эта задача была возложена на Народный комиссариат просвещения (далее - Наркомпрос).

18 мая 1920 года Народным комиссариатом просвещения (Наркомпрос) был принят Декрет «О национализации всех театров, кино, музеев, музыкальных учебных заведений» [2]. В июне 1920 г. приказом Наркомпроса все музыкальные училища, школы и студии, музыкальные группы, как общественные, так и частные, перешли в ведение и под контроль подотдела искусств отдела внешкольного образования Наркомпроса [3].

Квалифицированные музыканты-оркестранты, ввиду их ограниченного количества, декретом Азревкома от 10 июля 1920 г. были мобилизованы и переданы в распоряжение подотдела искусств Наркомпроса для объединения их в одном учреждении [4]. Декретом Азербайджанского Революционного комитета (Азревкома) от 16 сентября 1920 г. все музыкальные и нотные магазины республики, со всем имеющимся в них имуществом, были национализированы [5].

В целях широкого и планомерного распространения музыкального образования среди пролетарской массы и обслуживания всех пролетарских организаций Азербайджана декретом

Азревкома от 4 октября 1920 г. все музыкальные инструменты объявлялись государственной собственностью [6].

Узеиру Гаджибейли отводиться особая роль в деле формирования нового прогрессивного музыкального искусства Азербайджана который отмечал что «необходимо было, в первую очередь, выявить и собрать огромное богатство народного творчества, определить отношение к различным сторонам национального наследства…, создать достаточно развитую сеть музыкальных учрежденных заведений просветительного характера, воспитать кадры квалифицированных музыкантов-профессионалов из среды коренного населения» [7].

В своей статье под названием «Музыкально-просветительные задачи Азербайджана», опубликованной в первом номере журнала «Искусство» (Баку, 1921), Узеир Гаджибейли предлагал вести «научно-теоретическую» и «художественно-практическую работу» в области народной и вообще восточной музыки. Он отмечал, что: «серьёзная и добросовестная работа в этом направлении, несомненно, приведет к тому, что восточная музыка, наряду с европейской, займет, наконец, то почетное место, которого она достойна» [8].

В центре по созданию новой музыкальной культуры стояло профессиональное музыкальное образование. Узеир Гаджибеков, гений, заложивший основы профессиональной азербайджанской музыки, внес уникальный вклад в создание системы специального музыкального образования народных масс в республике.

В июле 1920 г. У.Гаджибеков назначается заведующим подотделом музыки (МузПО) отдела пролетарского искусства Наркомпроса Азербайджанской ССР. Задачи этого подразделения определили соответствующие пункты Устава отдела:

«а) собирание, запись и инструментовка народных мелодий Азербайджана и Востока»;

б) способствование развитию и выявлению мусульманской оперной и камерной музыки, а также народных музыкальных сил;

в) распространение в народе образцов музыкального творчества Востока и Запада;

г) издание нот, … общедоступных для народных масс, организация концертных митингов.

С этой целью отдел организует:

1) музыкально-вокальную студию;

2) концерты и оперные спектакли;

3) нотное издательство;

4) народную консерваторию и музыкальные школы [9].

В сентябре 1920 года У.Гаджибеков известил правительство об открытии музыкальной академии и народной консерватории, написал письменное обращение к начальству в котором попросил о предоставлении им здания музыкальной школы [10].

26 июля 1920 года открылось единое музыкальное учебное заведение - Народная консерватория, имевшая филиалы в восьми рабочих районах Баку [11]. Народная консерватория, объединявшая несколько тысяч учащихся, но не имевшая стройной структуры и чёткого учебного плана, скорее всего, представляла собой просветительское, нежели учебное заведение. Народная консерватория подготовила почву для организации Азербайджанской государственной консерватории.

Узеир Гаджибейли выступил с подробным и чётким докладом в Наркомпросе, который явился программой и уставом Азербайджанской Государственной консерватории. В докладе Узеир Гаджибейли «О реорганизации Азербайджанской Государственной Консерватории» говорилось: «работа по специальному музыкальному образованию преследует такие цели, как подготовка и ежегодный выпуск музыкантов, т. е. инструменталистов-солистов, оперных певцов и певиц, композиторов и т.д., которые должны обслуживать музыкальные нужды республики. С этой целью, учреждается музыкальное учебное заведение, которое называется консерваторией».

Основные теоретические аспекты, изложенные в «Докладной записке заведующего музыкальным подотделом искусств Наркомпроса Узеира Гаджибекова о реорганизации Азгосконсерватории» (имеется в виду Народная консерватория, просуществовавшая немногим бо-

лее года) от 25 мая 1921 года и подкрепленные его многолетней практической работой, дают право считать великого композитора, заложившего основы азербайджанской профессиональной музыки, и основоположником высшего музыкального образования в Азербайджане. Именно по инициативе Узеиру Гаджибекова Декретом Совнаркома республики 26 августа 1921 года была открыта Азербайджанская государственная консерватория. В правительственном Декрете «Об организации в Баку 1-й Азербайджанской высшей музыкальной Академии» подписанном председателем Совнаркома Н.Нариманов и наркомом просвещения Д.Буниатзаде, подчеркивалось, что утверждается она создается с целью «дать возможность населению Азербайджана получить высшее музыкальное образование, а с другой стороны – установить рациональные пути, ведущие к познанию истинных основ народной восточной музыки и широкому развитию её до степени чистого искусства, а также для подготовки кадров специалистов. «Приведенный текст позволяет нам говорить, что идея Узеира Гаджибекова о синтезе «европейского» и «восточного» в азербайджанской музыке нашла здесь официальное выражение и утверждение. Узеира Гаджибеков составил и первый Устав консерваторий, базирующейся на традиционных европейских принципах профессионального музыкального процесса, прежде всего, на опыте первых русских консерваторий - Петербургской и Московской.

В консерваторию был объявлен неограниченный прием. Отсутствовал возрастной ценз. Обучение было бесплатным. В консерватории действовало пять отделений – фортепианное, вокальное, оркестровое, теоретико-композиторское и т.н. «восточный» отдел. Занятия в консерватории начались 15 октября 1921 года. В то время педагоги восточной музыки расходились во взглядах, каким образом изучать этот предмет. По мнению одних, развитие восточной музыки возможно лишь при одновременном изучении теории общеевропейской музыки. Защитником этого взгляда был Узеир Гаджибейли. Его оппонент – первая пианистка-азербайджанка Х.О.Гаибова - рассматривала восточную музыку самостоятельно, независимо от европейской. Еще в июне 1920 года с целью подготовки кадров педагогов восточной музыки она открыла т.н. «Краткосрочные курсы восточной музыки». Узеир Гаджибейли был категорически против «восточных курсов» вне консерватории. Он настаивал на том, чтобы в консерватории был учрежден отдел восточной музыки, и предлагал практические пути к осуществлению этого. По мнению Узеира Гаджибейли, «консерватория имела бы два отдела: общемузыкальный и специальный. В общемузыкальном преподавали бы педагоги музыканты-специалисты по восточной музыке, в специальном же только педагоги теоретики» [12].

Узеир Гаджибейли ввёл два способа обучения в Восточном отделе: первый – традиционный, "устный" - игра на народных инструментах, и второй - основанный на письменной, европейской нотной системе. Он тщательно разработал второе учебное направление, сам преподавал класс тара по нотной игре и сочинил образцы первого письменного репертуара для этого инструмента [13].

Для привлечения в консерваторию учащихся-азербайджанцев необходимы были особые условия их музыкального воспитания. С этой целью Узеир Гаджибеков создал в 1922 году первую государственную тюркскую музыкальную школу (АГТМШ).

АГТМШ ставило своей целью подготовку художников-виртуозов и образованных музыкантов во всех областях музыкального искусства вообще и восточного в частности. В АГТМШ учреждаются следующие отделения: 1) фортепиано; 2) пение; 3) теория музыки, в частности восточной музыки; 4) оркестровое отделение; 5) игры на восточных музыкальных инструментах [14].

Тюркская Музыкальная Школа создавалась как учебное заведение из двух ступеней: первая - с 4-летним сроком обучения, а вторая ступень - с 3-годичным срок обучения. В школу, руководимую Узеиром Гаджибейли, в основном принимались учащиеся-азербайджанцы. Так, уже в первый год обучения из 383 учащихся 350 были азербайджанцы. В 1925 году тюркская музыкальная школа была преобразована в техникум, а в 1926 году техникум был объединен с консерваторией, значительно увеличив численность студентов-азербайджанцев. Здесь начали своё музыкальное образлвание композиторы А.Зейналлы, С.Рустамов, музыковед-историк Х.Агаева, теоретики Ф.Зейналова, А. Самедова. Вскоре преобразованная в техникум, она в 1926 г. слилась

с консерваторией, ускорив в значительной степени решение проблемы воспитания национальных музыкальных кадров [15].

Во всех музыкально-учебных заведениях были созданы отделения азербайджанской музыки, включившие в себя классы народных инструментов и мугамного пения. Тем самым в музыкально-образовательном процессе осуществлялся синтез исконно национальных традиций и классических основ европейского музыкального искусства.

Постановлением Революционного комитета Азербайджана от января 1921 года, подписанным Н. Нариманoвым, в тарифную ставку были включены пределы заработной платы азербайджанским педагогам без дипломов, работающим в музыкальных студиях.

Заключение. Таким образом в статье предпринята попытка показать особенности развития азербайджанской музыкальной культуры 20 годов XX века и исследован на основе конкретного фактического материала процесс становления партийно-государственного аппарата руководства музыкальной культурой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. II hissə (XIX-XXI əsrin əvvəli). Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyatı, 2010, 544 s.
2. Государственный Архив Азербайджанской Республики (далее ГААР) ГААР, ф.57, оп.1, д.235.
3. ГААР, ф.410, оп.1, д.12, л.20.
4. ГААР, ф.410, оп.1, д.12, л.30.
5. ГААР, ф.410, оп.1, д.12, л.30.
6. ГААР, ф.410, оп.1, д.12, л.20
7. История музыки народов СССР. Москва: «Советский композитор», 1970, 435 с.
8. Гаджибеков У. О музыкальном искусстве Азербайджана. Баку: «Азернешр», 1966, с.26.
9. ГААР, ф.57, оп.1, д.36, л.55.
10. ГААР, ф.57, оп.1, д.573, л.87.
11. ГААР, ф.57, оп.1, д.573, л.310.
12. ГААР, ф.57. оп.1, д.23, т. III, л.688
13. Азербайджанская государственная консерватория им. У.Гаджибекова. Баку: «Азернешр», 1972, - 216 с.
14. ГААР, ф.57, оп.1, д.235, л.75.
15. ГААР, ф.57, оп.5, д.1, л.85.
16. Собрание Узаконений Азербайджана. Баку, 1921, с.41.

AZAD RZAYEV
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosent

KƏMALƏ ƏLİYEVA
A.A.Bakıxanov adına AMEA-nın
Tarix və Etnologiya İnstitutunun dosenti

ƏLI ƏLIYEV
Üzeyir Hacıbəyov adına
Bakı Musiqi Akademiyasının baş elmi işçisi

AZƏRBAYCAN MUSİQİ MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFİ ÜZRƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ (XX əsrin 20-ci illəri)

XX əsrin 20-ci illərinin musiqi mədəniyyətinə maraq nisbətən yaxınlarda yaranmışdır. Göstərilən dövrün mədəniyyəti əsasən ədəbiyyat, incəsənət, memarlıq və kino əsasında öyrənilirdi. Musiqi mədəniyyəti problemlərinə gəlincə, onlar öz spesifikliyinə görə uzun müddət kənarda qaldılar. Musi-

qi ilə ideologiyanın münasibətlər sistemi sovet hökumətinin ədəbiyyat və təsviri sənətlə qarşılıqlı əlaqəsindən çox uzaq idi. Göstərilən hadisəyə görə təqdim olunan materialda əsasən arxiv mənbələrinə, partiya və hökumət strukturlarının qərarlarına əsaslanaraq XX əsr 20-ci illərinin Sovet Azərbaycanının musiqi mədəniyyətinin inkişafının xüsusiyyətlərini ən azı göstərməyə cəhd edib. Sovetlər ölkəsi və Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin idarə olunması üzrə partiya-dövlət aparatının formalaşması prosesinin tədqiqinə, musiqi təhsili sisteminə, bəstəkar yaradıcılığına və ümumiyyətlə, musiqi mədəniyyətinə marksist-leninizm ideologiyasının yeridilməsinə xüsusi diqqət yetirilib.

Açar sözlər: Azərbaycanın musiqi siyasəti, dövlət siyasəti, Ü.Hacıbəyov.

AZAD RZAYEV
Doctor of Philosophy in History,
Associate Professor of Baku State University

KAMALA ALIYEVA
Associate Professor of the Institute of
History and Ethnology named after. A.A. Bakikhanov ANAS

ALI ALIYEV
Senior Researcher at the Baku
Music Academy named after U.Hajibeyov

STATE POLICY ON THE DEVELOPMENT OF MUSICAL CULTURE OF AZERBAIJAN (20s of the XX century)

Interest in the musical culture of 20s of the XX century arose relatively recently. The culture of the designated period was studied mainly on the basis of literature, art, architecture, and cinema. As for the problems of musical culture, they remained on the sidelines for a long time, partly due to their specificity. The system of relations between music and ideology was far from the directness with which the Soviet government interacted with literature and the visual arts. Due to the indicated phenomenon, the presented material will make an attempt, relying mainly on archival sources, decisions of party and government structures, to show the specifics and features of the development of Soviet and, not least, Azerbaijani musical culture of the 20s. XX century. Particular attention will be paid to the study of the process of formation of the party-state apparatus for the management of musical culture, the introduction of Marxist-Leninist ideology into the system of music education, composer creativity and, in general, into the musical culture of the country of the Soviets and Azerbaijan.

Keywords: Musical policy of Azerbaijan, state policy, U.Hajibeyov.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 23 oktyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. İbrahim Zeynalov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24); UOT 94

ELLADA KƏRİMOVA
Milli Aviasiya Akademiyasının dosenti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
ellada64.karimova@gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEV SSRİ RƏHBƏRLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/70-74

Tarixdə və dünya siyasətçiləri ilə adı yanaşı çəkilən Heydər Əliyevin 1982-1987-ci illərdə SSRİ-də siyasi hakimiyyətin piramidasında ən uca vəzifələrdən birindəki fəaliyyti ilə bağlı bəzi məqamların araşdırılması olduqca aktualdır. 1982-ci ildə Sov.İKP MK-nın Baş katibi olan Y.Andropov Heydər Əliyevi SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin etdi. O, Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü olmaqla sovet liderlərinin dar dairəsinə daxil oldu. Heydər Əliyev M.Qorbaçovdan çox fərqlənirdi. Bu da M.Qorbaçovun və o vaxt partiyada əslində ikinci şəxs olan Y.Liqaçovun Heydər Əliyevə münasibətlərinin qibtəyə çevrilməsi səbəblərindən biri idi. Siyasi rəqiblərinin haqsızlığına məruz qalsa da, sonda qədirbilən xalqı tərəfindən sevilən Heydər Əliyev öz vətənində yenidən siyasi hakimiyyətin zirvəsinə yüksəldi, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu və qoruyucusu oldu.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, SSRİ, siyasətçi, lider, Moskva, BAM-ın tikintisi.

Giriş. Heydər Əliyev fenomeni haqqında yazmaq və danışmaq eyni zamanda həm sadə, həm də çətindir. Heydər Əliyevin həyatını öyrəndikcə, onun xüsusi missiya üçün dünyaya gəlmiş bir insan olduğu aydın hiss olunur.

Bu görkəmli şəxsiyyətin, bu siyasətçinin həyatı o qədər parlaq epizodlarla, faktlarla zəngindir ki, yəqin ki, minlərlə nitq, yüzlərlə kitab üçün kifayət qədər material var. Bu baxımdan hesab edirik ki, Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin ayrı-ayrı dövrləri, illəri haqqında faktların, fikirlərin və materialların araşdırılması bundan sonra da davam edəcək və bu nəhəng siyasət xadiminin tarixi xidmətlərinin xalqımız üçün yaratdığı zəngin irsə bizdən sonra gələn nəsillər də yüksək dəyər verəcəklər.

Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin hər iki dövründən bəhs edən tədqiqatlar nə qədər çox olsa da, indiyədk elmi dövriyəyə daxil edilməmiş məqamlar və məsələlər olanlardan da çoxdur, desək, yəqin ki, yanılmarıq.

Bu gün SSRİ adlanan sovet imperiyasının 70 illik mövcudluğu dövründə adları tarixə düşmüş dövlət xadimləri ilə adı yanaşı çəkilən Heydər Əliyevin 1982-1987-ci illərdə siyasi hakimiyyətin piramidasında ən uca vəzifələrdən birindəki fəaliyyti ilə bağlı bəzi məqamların araşdırılması olduqca aktualdır. Bu fakt da qeyd edilməlidir ki, hər biri təkcə Heydər Əliyevin deyil, həm də bütün xalqımız üçün taleyüklü ola biləcək belə məqamları qaçırmamaq vacibdir.

Ölkəni düşdüyü çətin durumdan çıxarmaq uğrunda mübarizə. 1982-ci ildə Brejnevin ölümündən sonra Sovet İttifaqında hakimiyyətə gələn Y.Andropov elə birinci plenumda Heydər Əliyevi Siyasi Büro üzvlüyünə namizədlikdən üzvlüyə keçirdi və onu SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsinə təyin etdi. Heydər Əliyev müsəlman respublikasından N.Muxitdinovdan sonra belə yüksək zirvəyə çatan ikinci lider, ilk azərbaycanlı idi.

Xalqımızın Ümummilli liderinin 100 illik yubileyi ərəfəsində müxtəlif portallarda Heydər Əliyevin 1982-1987-ci illərdə Moskvada işlədiyi dövrdə bilavasitə onu əhatə edən, onun köməkçiləri işləmiş, müxtəlif tədbirlərdə, ölkə daxilində və xaricə səfərlərdə təhlükəsizliyinə cavabdeh olub onu müşayiət edən insanların xatirə və rəyləri geniş yayılmışdı. Bu yazıların hamısında Heydər Əliyevin SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində qazandığı nailiyyətlərdən, ən çətin iqtisadi şəraitdə necə uğurlar qazanmasından, BAM-a necə rəhbərlik etməsindən, M.Qorbaçovun haqsız tənqidinə məruz qalmasından, Sovet İttifaqına rəhbərlik etmək şansından danışılır və bu nəhəng siyastçiyə "fenomenal şəxsiyyt", "əfsanəvi siyasətçi" və digər fəxri adlar səslənirdi [4].

Heydər Əliyev haqlı olaraq SSRİ-nin ən parlaq karyeralı liderlərindən biri hesab olunurdu. 1982-ci ildə Sov.İKP MK-nın Baş katibi olan Y.Andropov Heydər Əliyevi SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin

birinci müavini təyin etdi [4]. Beləliklə, o, Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü olmaqla sovet liderlərinin dar dairəsinə daxil oldu.

Həmin dövrdə Heydər Əliyev SSRİ-nin 12-dən çox nazirliyinə nəzarət edirdi: maşınqayırma, ticarət, yüngül sənaye, bütün növ nəqliyyat və rabitə sahələrinə, mədəni-maarif və s. sahələrə də rəhbərlik edirdi. Bundan əlavə, Heydər Əliyevə Dövlət Televiziya və Radiosu, Qoskino, Dövlət Nəşriyyat Komitəsi, İdman Komitəsi, SİTA, Dövlət Arxiv və Müəllif Hüquqları Agentliyinin məsələlərinə nəzarət həvalə edilmişdi [6]

Heydər Əliyev 1984-cü ildən sovet maarif islahatı üzrə komissiyaya rəhbərlik edirdi. O, başçılıq etdiyi sahələrdə bir sıra tutumlu layihələrin icrasına nəzarət edirdi. SSRİ Nazirlər Sovetinin və o dövrün Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun onlarla ən mühüm qərarlarının altında Heydər Əliyevin imzasına rast gəlinirdi.

Məsələn, baş nazirin müavinlərinin və bir sıra nazirlərin daxil olduğu Nazirlər Şurasının Xüsusi Komissiyasa Heydər Əliyev rəhbərlik etdiyi illərdə praktiki olaraq Nazirlər Sovetinin rəhbər orqanına çevrildi və burada Sovet İttifaqının təsərrüfat idarəçiliyinin bir çox aktual məsələlərini həll edilir, hesabatlar müzakirə edilir və sənaye rəhbərlərinə tapşırıqlar verilirdi. Onu bəzən "ikinci Siyasi Büro" da adlandırırdılar. Bundan əlavə, Heydər Əliyev xarici iqtisadi əlaqələr sistemində iştirak etmiş, SSRİ-nin Asiya və Yaxın Şərq istiqamətlərində beynəlxalq əlaqələrində aparıcı rol oynamışdır.

Siyasi rəqiblərin böyük şəxsiyyətə qibtə etmələri. Ümumiyyətlə, 1980-ci illərin ortalarında Heydər Əliyev Sovet İttifaqının ən populyar və iddialı siyasətçilərindən birinə çevrildi və iqtisadiyyatın idarə olunması sistemində əsas rol oynadı. Bütün bunlar M.Qorbaçovun və Y.Liqaçovun qısqanclıq və düşmən münasibətinə səbəb oldu. Heydər Əliyev 1987-ci ildə "səhhətinə görə təqaüdə çıxdığına görə" Siyasi Bürodan uzaqlaşdırıldı [7, c.118].

1986-cı ildə Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Sovetinin Sosial İnkişaf üzrə Bürosunun sədri vəzifəsini tutdu. Büronun fəaliyyəti 12 nazirlik, idarə və komitəni əhatə edirdi. Əliyevin bürodakı müavinlərindən biri Aleksey Kosıqininin və Nikolay Tixonovun keçmiş köməkçisi İqor Prostyakov, Yuri Soloduxin və digər nazirlər, komitə sədrləri daxil idi [9, c.41].

O illərdə sovet rejimi piramidasında yüksək postda olan bir qrup dövlət xadimləri bildirirlər ki, Heydər Əliyevin Siyasi Büroya daxil edilməsi və Moskvaya gətirilməsi məsələsi hələ Leonid Brejnevin sağlığında razılaşdırılmışdı.

Heydər Əliyev həddindən artıq mərkəzləşdirmənin əleyhdarı idi. O, milli dövlətlərin, eləcə də müttəfiq respublikaların rolunun artmasının tərəfdarı idi. O, hesab edirdi ki, sonuncuların öz inkişaf məsələlərini müstəqil həll etməkdə səlahiyyətləri və imkanları çox məhduddur.

Heydər Əliyev M.Qorbaçovdan çox fərqlənirdi. Bu da M.Qorbaçovun və o vaxt partiyada əslində ikinci şəxs olan Y.Liqaçovun Heydər Əliyevə münasibətlərinin qibtəyə çevrilməsi səbəblərindən biri idi.

Heydər Əliyev postunda qalsaydı, SSRİ dağılmazdı. Heydər Əliyevi yaxından tanıyanların onun yüksək idarəçilik və rəhbərlik təcrübəsində xüsusi dəyərləndiyi xüsusiyyətlərdən biri də ittifaqın hər yerindən gələn məktub və müraciətlərə həssaslıqla yanaşması idi.

O illərdə siyasi dairələrdə belə bir fikir də səslənirdi ki, Y.Andropov gələcəkdə Heydər Əliyevi özünün mümkün davamçılarından biri hesab edirdi və hətta onu SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri təyin etməyi plaanlaşdırırdı. Lakin Y.Andropovun vaxtsız ölümü bu planların həyata keçməsinə imkan verməmişdi.

Sovet vətəndaşları arasında ona populyarlıq qazandıran fərqli xüsusiyyətləri insanlarla şəxsi ünsiyyət yaratmaq və problemin öhdəsindən dərhal gəlmək bacarığı idi. Məhz buna görə də onun 1988-ci ildə istefaya göndərilməsi əksər sovet vətəndaşları üçün sürpriz oldu.

Bəlkə də indi bizim üçün bir qədər qəribə səslənsə də, eyni vaxtda həm sadə insanların, həm də partiya elitasının çoxlarının fikrincə, Heydər Əliyev qalsaydı, Sovet İttifaqının dağılması baş verməzdi. Bu barədə rəylər onlarladır [8].

Təkcə yerli deyil, həm də həm də ümumittifaq, eyni zamanda qlobal miqyasda böyük siyasətçi olan 1983-cü ildə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı ikinci ulduzu ilə təltif edilmiş Heydər Əliyev 1980-ci illərin ortalarında SSRİ-də super populyarlaşdı. Mətbuat onun haqqında demək olar ki, hər gün yazır,

onu mütəmadi olaraq televiziyada göstərirdilər, mərkəzi mətbuat tez-tez ona səhifə materialları ayırırdı, Moskva ziyalıları ona pərəstiş edirdi, mədəniyyət xadimləri onu görməyə can atırdılar və bilirdilər ki, Heydər Əliyev onların problemlərini mütləq həll edir, ədalətli tələbləri dəstəkləyir [3].

Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, sovet partokratiyasının ən yüksək eşalonunda Heydər Əliyevin nəinki xeyirxahları, eyni vaxtda əleyhdarları da vardı. Hətta bu gün də çoxları bilmir ki, Heydər Əliyev K.Çernenkonun ölümündən sonra M.Qorbaçovun Sov.İKP MK-nın Baş katibi seçilməsində israrlı olmuşdur. Halbuki özü bu vəzifəni tutmaq üçün M.Qorbaçovdan kifayət qədər bacarıqlı və səriştəli idi [9, c.40]

Lakin yeni lider vəziyyəti başqa cür görürdü. 1985-ci il martın 11-də Siyasi Büronun iclasında K.Çernenkonun ölümündən sonra Sov.İKP MK-nın yeni Baş katibi seçilən M.Qorbaçov gözlənilmədən, demək olar ki, dərhal "köhnə qvardiya"nın nümayəndələrindən qurtulmağa başladı, o cümlədən seçilmək üçün borclu olduğu şəxslərdən [3].

Bəzi tarixçilərin fikrincə, M.Qorbaçov ətrafındakı müstəqil düşünən insanlara dözə bilməzdi. Bir çox faktlar inandırıcı şəkildə göstərir ki, M.Qorbaçovun yenidənqurmasından əvvəl və onun başlanmasından bir müddət sonra Sovet hökumətinin əsas siması, ən parlaq və bacarıqlı şəxsiyyəti məhz Heydər Əliyev idi. Təbii ki, M.Qorbaçov başa düşürdü ki, SSRİ-də nüfuz səviyyəsinə görə Heydər Əliyev ondan çox yüksəkdədir. Bu, yumşaq desək, onu qıcıqlandırdı və sonda dövlətin aşkar mənafeyinə zidd hərəkətlər etməyə məcbur etdi [2, c.324].

M.Qorbaçovun qərəzkarlığının nəticələri. M.Qorbaçov baş katib postuna gəldikdən sonra onun Heydər Əliyevə qarşı hərəkətləri getdikcə aktivləşdi. Xüsusi ilə də Heydər Əliyevin mühüm dövlət tədbirlərində mümkün qədər az görünməsini təmin edir, dövlətlərarası danışıqlar aparmaqda, vaxt xarici səfərlərdə iştirakını məhdudlaşdırırdı.

Bu vəziyyət M.Qorbaçovun çevrəsində daha çox etibar etdiyi Y.Liqaçov və A.Yakovlevin peyda olması ilə ciddi şəkildə mürəkkəbləşdi. Onlar 1980-ci illərin ortalarından və ikinci yarısında Heydər Əliyevin bütün vəzifələrdən istefasına nail olmaq üçün hər şeyi etdilər [3].

Artıq 1985-ci ildən M.Qorbaçov açıq-aydın Heydər Əliyevi SSRİ-nin beynəlxalq siyasəti ilə bağlı məsələlərə cəlb etməyə çalışmırdı. O, hətta Heydər Əliyevi nümayişkaranə şəkildə beynəlxalq siyasət və dövlətlərarası danışıqların aparılması məsələlərindən uzaqlaşdırdı. İndi onu əsasən yalnız protokol tədbirlərinə dəvət edirdilər [9, c.40].

Heydər Əliyev 1984-cü ilin martında Suriyaya səfərindən sonra yaxşı şəxsi münasibətlər qurduğu Ərəb Sosialist İntibah Partiyasının baş katibi, Suriya Ərəb Respublikasının Prezidenti Hafiz Əsədlə 1987-ci ilin aprelində Moskvadakı görüşdən və danışıqlardan kənarlaşdırıldı. M.Qorbaçov və onun "komandası" tərəfindən ən nümayişkaranə jest 1986-cı il iyulun sonunda Türkiyənin baş naziri Turqut Özalın Moskvaya rəsmi səfəri zamanında da baş verdi [3].

Yeni islahatlara obyektiv qiymət verməyə bacarmış lider. M.Qorbaçovla Heydər Əliyev arasında münasibətlərin soyumasını sənədləşdirərkən etiraf etmək lazımdır ki, bu proses təkcə şəxsi deyil, həm də çox fundamental siyasi ziddiyyətlərlə şərtlənirdi. Heydər Əliyev əmin idi ki, 1985-ci ildə M.Qorbaçovun rəhbərliyi ilə başlanmış dəyişikliklərin heç bir ciddi elmi, siyasi, iqtisadi əsası yoxdur. Onların həyata keçirilməsi üçün yaxşı düşünülmüş strategiya da yox idi [10, c.73].

Bu dəyişikliklər daha çox tələsik həyata keçirilən tədbirlərə bənzəyirdi və buna görə də çox vaxt bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edirdi və nəticədə heç bir davamlı müsbət nəticə vermədi.

İqtisadiyyatın yenidən qurulması Sov.İKP MK-da, bütün partiyada və cəmiyyətdə artan siyasi qeyri-sabitlik şəraitində həyata keçirildi. Nəticədə, Heydər Əliyevin qabaqcadan gördüyü və sonrakı hadisələrin göstərdiyi kimi, yenidənqurma "kapitanları"nın heç vaxt cavab vermədiyi siyasi məsuliyyətsizliyin ifrat forması olduğu ortaya çıxdı.

Məlumdur ki, M.Qorbaçovun dövründə həm daxili, həm də xarici siyasətdə çoxlu düzəlməz səhvlərə yol verilmişdir. Bütövlükdə SSRİ-nin, xüsusi ilə də Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün alkoqolizmə qarşı dağıdıcı kampaniyaya nəzər salsaq, bu yanaşmada kıkobud səhv hesablamalar daha faciəli nəticələr verdi.

Beləliklə, bir çox ittifaq respublikalarında həqiqətən partlayıcı vəziyyət yaradan milli siyasətdəki ciddi nöqsanları xüsusilə qeyd etməliyik. 1986-cı ildə Alma-Ata, daha sonra Tbilisi, Fərqanə, Bakı, Novı Uzen, Oş və Baltikyanı respublikalarda baş verən hadisələr sonda Sovet İttifaqını sarsıtdı [8, c.57].

Qazaxıstanın birinci prezidenti Nursultan Nazarbayev demişdir ki, Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun rəhbərliyindən yeganə şəxs Heydər Əliyev idi ki, 1986-cı il Almatı hadisələri ərəfəsində Qorbaçovu tələsik qərarlar qəbul etməməyə inandırmağa çalışırdı. O, təqaüdə çıxan D.Kunayevin yerinə Qazaxıstanın başına "idxal edilmiş" liderin qoyulmasının mümkün olmadığını, ancaq yerli liderin irəli sürülməsinin vacibliyini təkid etmişdi. Lakin onlar ona qulaq asmadılar və baş verənlər oldu - qəzəbli insanlar meydanlara, küçələrə çıxdılar və bu, sonda qanlı toqquşma ilə nəticələndi [3].

İttifaqın dağılması prosüsinin son addımları. M.Qorbaçov Sov.İKP MK-nın 1987-ci il yanvarın 27-29-da keçirilmiş Plenumunda artıq SSRİ-nin partiya və hökumət orqanlarında genişmiqyaslı kadr təmizləməsinə başladı. D.Kunayev təqaüdə çıxması ilə əlaqədar Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü vəzifəsindən azad edildi. Tezliklə A.Qromıko və Heydər Əliyev də "getdilər" [10, c.73]. Nəticədə Siyasi Büroda M.Qorbaçovu hakimiyyətə gətirən adamlar demək olar ki, qalmadı.

M.Qorbaçovla Heydər Əliyev arasında çoxdan gözlənilən sonluq 1987-ci ilin oktyabrında baş verdi. Sov.İKP MK-nın 21 oktyabr 1987-ci il Plenumunda Heydər Əliyev Siyasi Büro üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini vəzifələrindən "azad edildi". Bir il sonra (1988-ci ilin noyabrında) o, həm də SSRİ Nazirlər Sovetinin dövlət müşaviri vəzifəsindən azad edildi. Nəhayət, 1989-cu il aprelin 29-da Heydər Əliyev Sov.İKP MK-nın üzvlüyündən "çıxarıldı" [9, c.58].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti demişdir: "Azərbaycan xalqının faciələri Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətdən getməsindən sonra başlamışdır. 1987-ci ildə istefa verməsindən iki həftə keçməmiş erməni millətçiləri və onların sovet iqtidarında olan himayədarları o vaxtkı Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycanın tərkibindən çıxarıb Ermənistanın tərkibinə verilməsi ilə bağlı məsələ qaldırmışdılar. Şübhə yoxdur ki, əgər Heydər Əliyev hakimiyyətdə təmsil olunsaydı, heç vaxt erməni millətçiləri bu çirkin əməllərə əl atmağa cürət etməzdilər. Həm erməni millətçiləri, həm də ovaxtkı Azərbaycan rəhbərliyində təmsil olunmuş milli satqınlar faktiki olaraq birləşərək Heydər Əliyevə qarşı çirkin şər, böhtan kampaniyası aparmışdılar" [1, s.94-95].

Nəticə. Tarix gec-tez hər şeyi öz yerinə qoyur, hamının layiq olduğu qiymətini verir. M.Qorbaçov və onun "yaxın əhatəsi" o günlərdə düşməncəsinə özlərinə ciddi rəqib saydığı opponentlərinin, o cümlədən də, Heydər Əliyevi ittifaqa rəhbərlikdən uzaqlşdırdıqlarını bayram etsələr də, lakin kökündən yanıldılar. Çünki onlar bu gün milyonlarla insanlar tərəfindən lənətlənirlər. Onlar az vaxtda siyasətdə unudulub getdilər və əbədi yerləri tarixin zibilliyindədir. Ancaq qədirbilən xalqı tərəfindən sevilən Heydər Əliyev öz vətənində yenidən siyasi hakimiyyətin zirvəsinə yüksəldi, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu və qoruyucusu oldu. Bəli, Allahın heç nə əsirgəmədiyi dahi Heydər Əliyev bütün dövrlərdə əlçatmaz zirvədə durmişdur. O, bəşərin fövqünə ucalmış fenomen dövlət xadimi kimi xalqın yaddaşında və Azərbaycan tarixində əbədi olaraq yaşayacaqdır!

Ümummilli liderin siyasət məktəbinin və irsinin layiqli davamçısı İlham Əliyevə əmanət edilmiş Müstəqil Azərbaycan bu gün gün-gündən güclənir və qüdrətini artırır. Bunun ən tutarlı sübutlarından biri 2020-ci ildə 44 günlük müharibədə Azərbycanın parlaq qələbəsi oldu.

ƏDƏBİYYAT

1.Əliyev İlham. İnkişaf məqsədimizdir. Yüz iyirmi səkkizinci kitab. may 2023. Azərnəşr, Bakı: - 2023. - 392 s.

2.Ахундова Э. Гейдар Алиев. Личность и эпоха. Кремлевская пятилетка. 1982-1990. Озан, - Баку: - 2008. - 540 с.

3. Война М.Горбачева против Гейдара Алиева и «тупики перестройки». - https://azerhistory.com/?p=31020 [06.09.2024].

4. Гейдар Алиев: Лидер, который умел видеть проблемы / https://www.pnp.ru/politics/geydar-aliev-lider-kotoryy-umel-videt-problemy.html [06.09.2024].

5. Гейдар Алиев. Как политик становится легендой? / https://aif.ru/politics/world/geydar_aliev_kak_politik_stanovitsya_legendoy [06.09.2024].

6. К 100-летнему юбилею советского и азербайджанского деятеля издана монография «Гейдар Алиев – взгляд из России». https://www.sibupk.su/about_the_university/news/2165/?ID=2165 [06.09.2024].

7. Махмудов Кямал Фатулла оглы. Гейдар Алиев как один из лидеров СССР // Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal) # 7, 2016. с.118-122.
8.Он не допустил бы развала СССР. Соратники и коллеги вспоминают Гейдара Алиева. - https://minval.az/news/123942944 [06.09.2024].
9. Рай Иоганн. Гейдар Алиев и «перестройка» Горбачева // Современная Научная Мысль. Научный Журнал НИИ Истории, Экономики и Права. - М.: НИИ ИЭП, 2015. - № 5. - с.37-57.
10. Черняков Михаил Константинович, Акберов Камал Чолу оглы. Гейдар Алиев - взгляд из России. Издательство: НГТУ, Новосибирск: - 2023. – 212 с.

ЭЛЛАДА КАРИМОВА
доцент Национальной авиационной академии,
доктор философии по истории

ГЕЙДАР АЛИЕВ КАК ОДИН ИЗ РУКОВОДИТЕЛЕЙ СССР

Весьма актуально рассмотреть некоторые моменты, связанные с деятельностью Гейдара Алиева, который упоминается в истории наряду с мировыми политиками, на одном из самых высоких постов в пирамиде политической власти СССР в 1982-1987 годах. В 1982 году Ю. Андропов, бывший генеральным секретарем ЦК КПСС, назначил Гейдара Алиева первым заместителем председателя Совета Министров СССР. Он стал членом Политбюро ЦК КПСС и вошел в узкий круг советских руководителей. Гейдар Алиев сильно отличался от М.Горбачева. Это было одной из причин того, что отношение М.Горбачева и Ю.Лигачева, который был фактически вторым человеком в партии на тот момент, к Гейдару Алиеву стало ревнивым. Гейдар Алиев, любимый своим благодарным народом, несмотря на обиды со стороны политических соперников, поднялся на вершину политической власти на своей родине, стал основателем и защитником независимого Азербайджанского государства.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, СССР, политик, лидер, Москва, строительство БАМ-а.

ELLARA KARIMOVA
Associate Professor of the National Aviation Academy, PhD in History

HEYDAR ALIYEV AS ONE OF THE LEADERS OF THE USSR

It is very relevant to examine some points related to the activity of Heydar Aliyev, who is mentioned in history and along with world politicians, in one of the highest positions in the pyramid of political power in the USSR in 1982-1987. In 1982, Y. Andropov, who was the general secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, appointed Heydar Aliyev as the first deputy chairman of the Council of Ministers of the USSR. He became a member of the Political Bureau of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union and entered the narrow circle of Soviet leaders. Heydar Aliyev was very different from M. Gorbachev. This was one of the reasons why the relationship of M. Gorbachev and Y. Ligachev, who was actually the second person in the party at that time, to Heydar Aliyev became jealous. Heydar Aliyev, loved by his appreciative people despite being wronged by his political rivals, rose to the top of political power in his homeland, became the founder and protector of the independent state of Azerbaijan.

Keywords: Heydar Aliyev, USSR, politician, leader, Moscow, construction of BAM

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 06 sentyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. Fazil Baxşəliyev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94

TALEH CƏFƏROV
ADPU-nun Ümumi tarix və tarixin tədrisi texnologiyası kafedrasının dos.v.i.e, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
taleh.ceferov.83@mail.ru

ŞƏBNƏM CƏFƏROVA
BDU-nun Türk xalqları tarixi kafedrasının müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
shabnamhaciyeva@gmail.com

TÜRKİYƏ DİASPORUNUN FORMALAŞMASI PROSESİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/75-80

Türkiyə Cümhuriyyətinin diaspor təşkilatları XX əsrin 50-60-cı illərindən etibarən yaranmağa başladı. Bu o deməkdir ki, türk diasporunun təşəkkülü və formalaşması son 60-70 ildə baş tutmuşdur. Qərbi Avropaya üz tutan ilk türk miqrantlar əvvəlçə işçi qüvvədən ibarət olmuş, sonralar bu sıraya intellektual kəsim də daxil olmuşdur. Bu gün dünyanın 192 ölkəsində türk diaspor təşkilatları mövcuddur. Təkcə Qərbi Avropa ölkələrində (Almaniya, Fransa, Niderland, Belçika) 5 milyon nəfərdən artıq türk diasporu fəaliyyət göstərir. Onların sərvətinin ümumi məbləği 50 milyard dollardan artıqdır. Qərbi Avropadakı türk diasporunun ən mütəşəkkil olduğu ölkələr sırasında Almaniya, Fransa öncül yerlərdən birini tutur.

Açar sözlər: Türkiyə diasporu, lobbi, diaspor təşkilatları, struktur.

Giriş. Hər bir xalqın siyasi tarixində mühüm rol oynayan komponentlərdən biri də diaspordur. Diasporların yaranıb formalaşmasını uzun bir prosesin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Diasporun təşəkkülü və formalaşmasında iki mühüm amili xüsusilə qeyd etmək lazımdır: birincisi, hər hansı bir xalqın nümayəndələrinin öz ölkəsinin etnik qruplarından kənara, xaricə mühacirət etməsi; ikincisi, artıq onun xaricdə, qürbətdə olan hissəsinin təbii biloloji yolla artıb çoxalmasıdır. Lakin burada baş verən proseslərin ilkin şərhi və əhəmiyyəti çıxış nöqtəsini məhz mühacirət aktının baş verməsi təşkil edir. Mühacirət hallarının kütləvi xarakter alması isə öz növbəsində diasporun istər-istəməz yaranıb ortaya çıxmasını zəruri və qaçılmaz edir [1, s.10-11].

"Diaspor" yunan dilindəki "diaspora" terminindən götürülmüşdür. Bu termin "diasreikein" səpələnmə, dağılma, yayılma, parçalanma sözlərindən alınmışdır. "Dia" ön morfemi ilə "speirein" felinin birləşməsindən yaranan "diaspeira" termini antik yunan əsatirlərində, dini ədəbiyyatlarda məhz səpələmək(ordunu), dağıtmaq (burada pul nəzərdə tutulur-T.C.) və yaymaq mənasında işlədilib [2, s.25].

Türk tarixçisi Fırat Yaldızın fikrincə, diaspor ifadəsi dia və sporos kəlimələrindən əmələ gəlmişdir və "sağa sola dağılmış toxumlar" mənasını ifadə etməkdədir. Fəqət çağdaş anlamda "etnik qrup" anlamında da işlədilir [3, s.383].

Diaspor termini 1970-1980-ci illərdən başlayaraq Ana Vətən xaricində yaşayan bir kütlə anlamına gəlməkdədir. Öz ölkələri ilə güclü bağlar qurmuş olan miqrantlar mühacir diasporları formalaşdırmağa başlamışdır. 1990-cı illərdə siyasətin və iqtisadiyyatın qloballaşması prosesində qaçqınların (miqrantların) anavətənləri ilə əlaqələrini asanlıqla qoruya bildikləri üçün diasporun tanıtımı daha açıq hala gəlmişdir. Diaspor diplomatiyası diasporların həm köç edilən ölkələrdə yaşayan vətəndaşlarını işlədən dövlətlər diaspor diplomatiyası həyata keçirməkdə uğurlu səy göstərmişdir.

1991-ci ildə nəşrə başlayan "Diaspora" jurnalının redaktoru milliyətcə erməni Xaçiq Tölölyan 1998-ci ildə Parisdə keçirilən konfransda jurnalın yazarlarının 38 müxtəlif qrupları təsvir etmək üçün "diaspora" ifadəsini işlətdiyini bildirib. Bu tərif icma və doğma ölkə arasında fiziki, mədəni və emosional əlaqələrin olub-olmamasından və ya nə dərəcədə olmasından asılı olmayaraq dağılmağa səbəb olan şəraitdən asılı olmayaraq ilk vətənlərindən fiziki olaraq ayrılmış insanları əhatə edir [4, s.96].

İndiyədək diaspor anlayışı ilə bağlı əsasən, iki baxış mövcuddur ki, onlardan birincisi ənənəvi diaspor yanaşmasıdır. Robin Cohen, William Safran və James Clifford kimi diaspor araşdırmaları aparmış şəxslərin bu mövzudakı təsbitləri əhəmiyyətlidir. Robin Cohen diasporların ümumi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi sıralamışdır: 1. İlkin vətəndən iki və ya daha çox yad əraziyə dağılması, çox vaxt travmatik olması; 2. Vətənin iş axtarmaq, ticarət arxasınca ya da daha çox sümürgəçi əməlləri üçün genişlənməsi; 3. Yer, tarix və digər amillər də daxil olmaqla anavətənlə bağlı kollektiv bir hafizəyə sahib olma; 4. Ata-baba yurdunun ideallaşdırılması və yaradılışına qədər sürdürülməsinə olan bağlılıq; 5. Kollektiv təsdiq tələb edən qayıdış hərəkatının inkişafı; 6. Güclü etnik qrup, şüur, ortaq tarixə və taleyə inanmaq; 7. Ev sahibi cəmiyyətlərlə problemli münasibət, ən azı qəbul edilməməsi və ya başqa bir fəlakət ehtimalı; 8. Digər yaşayış məntəqələrindəki etnik üzvlərlə empatiya və həmrəylik hissi; 9. Ev sahibi ölkələrdə əksəriyyət üçün tolerant olan fərqli, yaradıcı və zənginləşdirici həyat imkanları [5, s.17].

William Safrana görə, bir qrupun diaspor kimi təyin olunması üçün onun altı əsas xüsusiyyəti olmalıdır: 1. Miqrasiya yolu ilə ortaq mərkəzdən iki və ya daha çox bölgəyə dağılma; 2. Ortaq keçmiş, mif və ya baxışın saxlanması; 3. Qəbul edən ölkəyə tam mənsubiyyət hiss etməmək; 4. Vətənin yaşamaq üçün ideal ölkə olduğuna inam və vətənə qayıtmaq arzusu; 5. Anavətənin inkişafı və yüksəlməsi üçün əməkdaşlığın zəruri olması düşüncəsi; 6. Anavətənlə qarşılıqlı əlaqədə (ticarət, qohumluq, siyasi və s.) olmaq [6, s.83].

Ceyms Cliffordun fikrincə, diasporlar ilkin mərkəzdən ən azı iki çevrəyə yayılan, vətənləri ilə bağlı yaddaş, baxış və ya əfsanə saxlayan, ev sahibi ölkə tərəfindən tam olaraq qəbul edilməyən və bəlkə də qəbul edilməyəcəyinə inanan, vətənlərini son qayıdış yeri hesab edən, özlərini vətənin saxlanmasına və bərpasına həsr etmiş və vətənlə daimi əlaqəni quran, sürgün edilmiş və ya azlıqda qalan toplumlar nəzərdə tutulur [7, s.10]. Həmçinin Cliffordun fikrincə, diaspor şüuru həm müsbət, həm də mənfi şəkildə yaradılır. O, irqi ayrı-seçkilik və təcrid yolu ilə mənfi şəkildə yaradılsa da, diasporun özünü müəyyən etməsi və onu iqtisadi cəhətdən aşağı maaşla və bir qul kimi işlətməklə gücləndirilir. [7, s.24-25]. İkinci yanaşma kimi, müasir dövrdə diaspor transmillilik və qloballaşma ilə əlaqələndirilir. Bu gün diaspordan istifadə torpağa əkilmiş, torpağın müxtəlif nöqtələrinə yayılan, böyüyən və öz şəxsiyyəti ilə məhsul verən toxuma bənzədilir. Torpağa əkilən toxumların bir hissəsi hər hansı məhsula çevrilmədən yoxa çıxdığı kimi diasporlar da dağıldıqları torpaqlarda kimliklərini itirərək assimilyasiya olunurlar. Ancaq yeni dövrdə birlikdə texnoloji inkişaflar sayəsində diasporlar kimliklərini itirmək və assimilyasiyaya məruz qalmaq təhlükəsinə qarşı daha davamlıdırlar. Bu vəziyyət diasporları yaşamağa başladıqları yeni yerlərdə mədəniyyətləri, kimlikləri və vətənləri ilə münasibətləri qoruyub saxlamaqla varlıqlarını daim inkişaf etdirirlər.

Diasporları həm də ev sahibi ölkənin mühitinə və institutlarına uyğunlaşarkən ölkələri ilə maddi və ya emosional əlaqələr saxlayan immiqrant icması kimi də istifadə etmək olar. Buradakı fərq ondan ibarətdir ki, bütün immiqrantlar diaspor yaratmır. Diasporlar immiqrantların özləri ilə digər diasporlar arasında sərhədləri olan icmalardan ayrı icmalar təşkil etdikləri icmalar formalaşdırmaqdır. Bu sərhədləri vətənlərində digər ölkə vətəndaşı və fərqli mədəniyyətlərini saxlamaq istəyən immiqrantlar yarada bilər.

Ölkələr öz diasporlarını adlandırarkən *xaricdəki vətəndaşlar, daimi immiqrantlar, qeyri-rezident vətəndaşlar, immiqrantlar, beynəlxalq vətəndaşlar* kimi müxtəlif ifadələrdən istifadə edə bilərlər. Diasporlar ölkələrin siyasi tanınma səylərindən tutmuş inkişaf və yenidənqurma layihələrinin beynəlxalq səfərbərliyinə qədər geniş əlaqələr şəbəkəsinin mərkəzində dayanır. Bu səbəbdən diasporlar xalq diplomatiyasının aləti olaraq öz vətənlərinin mənafeyinə tövfə vermək qabiliyyətinə malikdirlər. Bu tövhələri aşağıdakı kimi sıralamaq olar: 1. Ölkələrinin dəyərlərinin izahına kömək etmək; 2. Yeni şirkətlərin böyüməsinə çalışmaq; 3. Ölkələrinin inkişafını və yardım səylərini dəstəkləmək; 4. Ölkələrinin beynəlxalq arenada inkişafını təşviq etmək. Geniş anlamda Mixail Balvak diasporun əhəmiyyətini belə izah edir: 1. Diasporlar qoyub getdikləri ailələrə maddi yardım etməklə iqtisadi çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə kömək edirlər. Bu yardımlar ailədən başlayır və ölkənin ümumi iqtisadiyyatında öz əksini tapır. 2. Diasporlar öz vətənlərinə investor cəlb edə bildiyi kimi, özləri də yaşadıqları ölkələrdə investor olurlar. 3. Diasporlar həm də beynəlxalq sərhədləri keçməyə kömək etməklə beynəlxalq ticarətin inkişafına tövhə verirlər. 4. İki ölkə arasında elm və texnologiya transferlərində fəal rol oynayırlar. 5. Onlar öz ölkələrinin imicini və mədəniyyətini təbliğ edirlər. 6. İki ölkə arasında dostluq və əməkdaşlığı təşviq edirlər.

Diasporlar gəldikləri ölkələrin təbliğində aparıcı rol oynayırlar. Ev sahibi və ya immiqrasiya edilmiş ölkədə edilə biləcək ən yaxşı təşviqat bir ölkənin vətəndaşları vasitəsilə ola bilər. Diaspor icmalarının miqrasiya ölkəsinin insanları ilə münasibəti onların vətəni dərk etməsində həlledicidir. Diaspor diplomatiyası həm miqrasiya ölkəsində, həm də lazım gəldikdə öz vətənində diaspor icmalarının siyasi və ictimai fəaliyyətini əhatə edir. Lobbiçilik də bu funksiyalardan biridir və diaspor qrupları vətəni narahat edən elementar siyasi məsələlərdə vətənin xeyrinə lobbiçilik fəaliyyəti həyata keçirə bilər. Belə təşkilatları ABŞ-dakı Meksika diasporu, İngiltərədəki hind diasporu və Almaniyadakı türk diasporasında görmək olar. ABŞ-da yəhudi əsaslı qeyri-hökumət təşkilatları diaspor diplomatiyasının ən mühüm aktorlarından biridir. Yəhudi əsilli bu diaspor təşkilatları yaşadıqları ölkələrdə öz vətənlərinin mənafeyini müdafiə etmək üçün siyasi vəzifə götürüblər.

Bu gün diaspor anlayışı akademik mənada deyil, siyasi mənada işlədilir. Türkiyədə diaspor dedikdə ilk ağıla yəhudi, erməni və yunan diasporları gəlir. Öz diasporu ilə güclü əlaqələr qura bilən ölkələr iqtisadi baxımdan gəlirlidir. Belə ki, Çin dünyanın istehsal bazasına çevrilib, Hindistan diaspordakı mühəndisləri sayəsində dünyanın proqram bazasına çevrilib, İsrail diaspordakı mühəndisləri və sahibkarları sayəsində innavasiya mərkəzinə çevrilmək yolundadır. Türkiyə isə diaspor, lobbi kimi anlayışlarla ehtiyatla yanaşdığı üçün uzun illər diaspor potensialını reallaşdıra bilmədi [8, s.81].

Məlum faktdır ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf edən ölkələr öz diasporlarına mədəni və sosial baxımdan önəm verirlər. Çünki ünvanlanan ölkədəki diaspor gücünün lobbiçilik təsiri həmin ölkədə fəaliyyətləri hər mənada asanlaşdırır. Çağımızda mədəni və sosial sahələrdə diasporun əhəmiyyətinə iqtisadi ölçü də əlavə edilmişdir. Son illər diaspor üzvlərinin ölkələrin bir-biri ilə ticarət fəaliyyətinin artırılmasına mühüm töhfə verdiyi müşahidə olunur. Bunun ən mühüm amili diaspora mənsub iş adamlarının olduqları ölkənin kommersiya və hüquqi şərtlərini, mənşəyinə görə mənsub olduqları ölkəni yaxşı bilmələridir. Məsələn, Türkiyənin ən çox ticarət etdiyi ölkə Almaniya olmasının səbəbi Almaniyadakı türklərin sayının 3 milyonu keçməsidir. Əslində Avropa İttifaqında türk əsilli sahibkarların ümumi sayının 120 mini, Avropada fəaliyyət göstərən türk bizneslərinin isə 50 milyard avronu keçdiyi təxmin edilir [9, s.62-63].

Diaspor ümumiyyətlə vətənə qayıtmayacaq və ictimai-siyasi dinamikasını formalaşdıran icmalardan ibarət olan, qonaq işçilər və qaçqınlar kimi qrupları özün-də birləşdirən anlayışdır. Transmilli kimlik prosesində bəzən etnik və dini motivlərlə öz istiqamətini tapan cəmiyyət üçün də istifadə oluna bilər. Ənənəvi diasporlar ilk mərhələdə heç bir ictimai formasiyaya rəhbərlik etməkdə fəaliyyət sahəsi olmayan, qaçqın və ya müstəmləkəçi hegemonluğun hökmranlığı altında olan bir cəmiyyətdə yaşayan bir seqmenti təşkil edir. Müasir diaspor xidmət müqabilində və ya mədəni səbəblərə görə yaşadıqları və institusional bir quruluş daxilində olduqları cəmiyyətlərin siyasi və ictimai hadisələrində söz sahibi olurlar. Bu səbəbdən türklər vətəni zorla tərk etmək və ya sürgün etməkdən fərqli olaraq iqtisadi, siyasi və təhsil kimi səbəblərlə köç edənlər kimi müasir diaspor kontekstində qiymətləndirilə bilər.

Xaricdəki türklər, nəhayət öz vətənlərinə qayıdacaq qürbətçi kimi baxılmağı dayandırdılar. Onların yaşadıqları ölkələrdə artıq qürbətçi və ya qonaq deyil, daimi olduqları barədə şüur yaranıb. Vətəndaşlıq məsələsi xaricdə yaşayan türklərin qonaq kimi deyil, iştirakçı kimi yaşaması və hüquqlarını qoruması üçün vacibdir. İkili vətəndaşlıq, xarici vətəndaşlığa keçid və mavi kart müraciəti bununla bağlı lazımi infrastrukturu təmin edir. Bundan əlavə, xaricdə yaşayan türklər məsələsində vətən həsrəti anlayışından diaspor anlayışına keçidlə bağlı aşağıdakı faktları qeyd etmək olar. 1. Qərbi Avropada məskunlaşan türklər mühacir olduqları üçün cəmiyyətlərinin mühüm elementinə çevrilmək statusu; 2. Onlar mənsub olduqları cəmiyyətə inteqrasiya etməklə dördüncü nəsilə çatmaları; 3. Qərbi Avropa ölkələrindən ibarət olan ölkə xaricindəki miqrantların coğrafiyanı genişləndirərək ABŞ, Rusiya Federasiyası və Mərkəzi Asiya türk respublikalarına yayılması; 4. Peşəkar menecerlərdən tutmuş biznes sahiblərinə, sənətçilərdən tutmuş idmançılara qədər yüksək statuslu seqmentlərin sayının artması.

Türkiyə diasporu 2009-cu ildə keçirilən "Dünya türk girişimcileri konqresi" ictimaiyyəti və qərar qəbul edənləri diasporu diqqət mərkəzində saxlamağa sövq edir. Digər tərəfdən, dövlət diasporu fəal olan ölkələrdə onların diasporları üçün xüsusi olaraq yaradılmış qurumların və bu qurumların üzərinə götürdüyü funksiyaların olmaması səbəbindən yaranan bolluqları doldurmağa çalışır. Xaricdəki türklərin Rəyasət Heyətinin yaradılması, Türk Mədəniyyət Mərkəzlərinin Yunus Əmrə İnstitutuna çevril-

məsi, Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyinə (TİKA) verilən önəm və büdcənin artırılması kimi addımlar Türkiyənin diaspor mexanizmləri yaratmağa başladığının sübutudur[10, s.49].

Türkiyənin mənafeyinə xidmət edən mühitin yaradılmasında, əcnəbilərə özünü tanıtmasında, onları inandırıb təsir edərək müsbət imic yaratmaqda türk diasporunun böyük rolu vardır. Türkiyə diasporunun formalaşmasında və sosial-mədəni inkişafında intellektual orta təbəqənin, sosial və mədəni qeyri-hökumət təşkilatlarının, iqtisadi sahibkarların təsiri danılmazdır. Xarici İqtisadi Əlaqələr Şurasının keçmiş sədri Rifat Hisarcıklıoğlunun fikrincə, türk diasporu qlobal aktor olmaq və iqtisadi artıma nail olmaq üçün ən vacib dəyərlərdən biridir. Hisarcıklıoğlu həmçinin türk diasporunun məqsəd və vəzifələri haqqında bildirir: "5 May 2008-ci ildə İstanbulda DTİK Genişləndirilmiş Məsləhət Şurasının Toplantısını keçirdik. 2009-cu ildə keçirdiyimiz Dünya Türk Sahibkarlar Konqresi ilə təxminən 80 ölkədən 2000-dən çox türk sahibkar və mütəxəssisi eyni platformada bir araya gətirdik. İlk olaraq, konqres zamanı keçirilən seçkilərdə Türk diasporu anlayışını müsbət mənada istifadə etdik. Bu qurultay zamanı seçkilərdə DTİK rəhbərliyi tərəfindən Avropa Regional, Amerika, Avrasiya, Afrika-Orta Şərq-Körfəz, Asiya Sakit Okean Komitəsi və idarələrin rəhbər heyəti formalaşdırıldı. Dünya Türk İş Şurası (DTİK) olaraq sahibkarlar və iş adamları arasında effektiv ünsiyyət yaratmaq, türk sahibkarları və mütəxəssisləri elektron şəkildə bir araya gətirmək məqsədilə DTİK Əlaqə Platformasını (dtik.org.tr) təsis etdik. Bu arada hökumətimizin türk diasporu ilə bağlı institusional addımları, xüsusən də Xaricdəki türklərlə bağlı Nazirliyin yaradılması bizi motivasiya etdi. Məqsədimiz davamlı diaspor strategiyası ilə türk diasporunu dünyanın ən təsirli diasporlarından birinə çevirməkdir".

Avropadakı türk diasporu XX əsrin ortalarında kütləvi işçi qüvvəsi ilə formalaşmağa başladı və onu ailə birləşməsi, tələbələr, sahibkarların axını izlədi. Türk diasporu son illərdə köç edən yeni nəsil olsa da, artan geri dönüş vəziyyətinə cavab olaraq təkrar və çarpaz miqrasiya vəziyyəti də mövcuddur. Bundan başqa Avropadakı türk diasporunun digər diasporlardan etnik, dini, siyasi və sosial fərqini görmək olar.

Türkiyənin gələcək missiyalarından biri də türk diasporunu dünyanın ən təsirli diasporlarından birinə çevirməkdir. Xaricdə yaşayan türklərin vətəni, ana dili, doğma mədəniyyəti ilə bağlarını qoruyub saxlamaqla yanaşı, onların yaşadıqları ölkələrin həyatında sosial, iqtisadi, mədəni və siyasi baxımdan fəal iştirak etmələrinə şərait yaradılmalıdır. Türklərin yaşadıqları ölkələrdəki yaşayış şəraiti, mədəni fərqlilikləri, düşüncə tərzi hərtərəfli araşdırılmalı və ona uyğun diaspor strategiyaları müəyyən edilməlidir. Xüsusilə Qərbi Avropada üçüncü və gələcək nəsillər immiqrant statusunu dayandırdıqlarından yaşadıqları ölkələrin ya vətəndaşları, ya da ikili vətəndaşlarına çevrilmişlər. Bu nəsil yaşadıqları ölkənin dilini ana dili kimi öyrəndikləri üçün özünü daha rahat ifadə edə bilir. Türklərin Qərbi Avropaya işləmək üçün köçündən 50 ildən çox vaxt keçib və bu gün bu regionda 5 milyondan çox türk yaşayır. Bu rəqəmi gözardı etmək olmaz və bəzi ölkələrinin əhalisindən çoxdur. Əslində Türkiyə Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi səhifəsində "Xaricdə yaşayan türk vətəndaşları" əsas Xarici Siyasət Məsələləri sırasında yer alır və xaricdəki türklərin mövqeyi belə çatdırılır: "Bu gün Xaricdə yaşayan türk icmasının əhəmiyyətli bir hissəsi yaşadıqları ölkələrin vətəndaşlığını da almışlar. Xaricdə yaşayan Türkiyə vətəndaşları artıq təkcə işçi deyil, həm də akademik, alim, həkim, mühəndis, hüquqşünas, jurnalist, iş adamı, sənətçi, siyasətçi və idmançı kimi qəbul edən ölkələrin siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni həyatında peşəkarlar kimi iştirak edirlər.

Nəticə. Türkiyə Cümhuriyyətinin diaspor türkləri ilə bağlı siyasəti son 30 ildə formalaşmağa başladı. Diaspor diplomatiyası Türkiyədə AKP dövründə intensiv şəkildə öyrənilən bir sahəyə çevrilmişdir. Xaricdəki türklər və Qohum İcmalarla İş üzrə Nazirliyin yaradılması Türkiyədə diaspor diplomatiyası sahəsində institusionallaşmanın ilk nümunəsidir. Bu gün Türkiyənin hüdudlarından kənarda dünyanın 192 ölkəsində yaşayan 5 milyonu aşan türk diasporunun problem və ehtiyaclarını həll etmək üçün instutisional struktura ehtiyac olduğundan 2008-ci ildə "Xaricdə Yaşayan Vətəndaşlara Göstərilən Xidmətlərə dair Strategiya Sənədi"nin hazırlanmasına dair qərar qəbul edildi. 2009-cu ildə xaricdə yaşayan türk və qohum topluluqlar üçün bir qurumun yaradılmasına başlanıldı və 2010-cu ildə keçirilən "Türk soy və Qohum Topluluqlar Toplantısı" və Xaricdəki Türklər və Qohum Topluluqlar Nazirliyinin yaradılması ilə bu proses təşkilatlanma mərhələsinə daxil olmuşdur. Yarandığı gündən Xaricdəki Türklər və Qohum Topluluqlar Nazirliyinin büdcəsi dövlət xəzinəsi tərəfindən maliyyələşdirmiş və ayrılan vəsait mütəmadi olaraq artırılmışdır. Belə ki, Nazirliyin büdcəsinə 2010-cu il üçün ilkin ayrıl-

ma 10.419.456 TL [11], 2011-ci il üçün 18.660.000 TL [12], 2012-ci il üçün 33.283.000 TL [13], 2013-cü il üçün 167.211.000 TL [14], 2014-cü il üçün 194.504.000 TL [15], 2015-ci il üçün 223.896.000 TL [16], 2016-cı il üçün 247.691.000 TL [17], 2017-ci il üçün 277.803.000 TL [18], 2018-ci il üçün 285.828.000 TL [19] müəyyən edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Z. Diaspor: izahlı sözlük və məlumat kitabı. Bakı: Yurd, 2007, 376 s.
2. Cəfərov T. Erməni diasporunun antitürk fəaliyyəti. Ankara: Akçağ, 2021, 215 s.
3. Fırat Yaldız. Uluslararası Göç və Diaspora ile ilişkili kavramlar. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi. C.3, №2, 2004, s.382-403.
4. William Safran. Diasporaların karşılaştırılması ve Yapısal Çözümlemesi. Diaspora ve Kimlik, Kömen Yayınları, Kasım 2015, s.95-133
5. Robin Cohen. Global Diasporas An Introduction Londra and New York. Routledge Taylar@Francis Group, 2008, s.240.
6. William Safran. Diasporas in Modern Societies: Mythsof of Homelend and Return, Diaspora 1, №1, 1991, c.83-99.
7. James Clifford. Diasporalar. Diaspora ve Kimlik. Konya: Kömen Yayınları, Kasım 2015, s.5-70.
8. Bahri Can Çalıcıoğlu. Dünyada Diaspora Stratejileri: Türk Diaspöorası İçin Öneriler. "Türk Diasporası və Türk dünyası: Vizyon 2023, İstanbul, Tasam Yayınları, Nisan, 44 s.
9. Muhlis Kaçar, "Küresel "Girişim" Gücü:TÜRK DİASPORASI…", Artı 90, sayı 1, Ocak 2012, 112 s. - https://www.ytb.gov.tr/uploads/resimler/dergiler_pdf/arti-01.pdf [03.10.2017].
10. Fatma Gül Şahin. Adalet və Kalkınma Partisi dönemi türk dış politikasının dönüşümü: diaspora diplomasisi önergi. Yükses Lisans Tezi. İstanbul, 2019, 112 s.
11. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, "2010 Faaliyet Raporu". - https://ytbweb1.blob.core.windows.net/files/resimler/activity_reports/2010-faaliyet-raporu.pdf [13.04.2019].
12. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, "2011 Faaliyet Raporu". - https://ytbweb1.blob.core.windows.net/files/resimler/activity_reports/2011-faaliyet-raporu.pdf [13.04.2019].
13. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, "2012 Faaliyet Raporu". - https://ytbweb1.blob.core.windows.net/files/Files/2012-faaliyet-raporu.pdf [13.04.2019].
14. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, "2013 Faaliyet Raporu". - https://ytbweb1.blob.core.windows.net/files/resimler/activity_reports/2013-faaliyet-raporu.pdf [13.04.2019].
15. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, "2014 Faaliyet Raporu". - https://ytbweb1.blob.core.windows.net/files/resimler/activity_reports/2014-faaliyet-raporu.pdf [13.04.2019].
16. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, "2015 Faaliyet Raporu". - https://ytbweb1.blob.core.windows.net/files/resimler/activity_reports/2015-faaliyet-raporu.pdf [13.04.2019].
17. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, "2016 İdare Faaliyet Raporu". - https://ytbweb1.blob.core.windows.net/files/resimler/activity_reports/2016-idare-faaliyet-raporu.pdf [13.04.2019].
18. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı "2017 İdare Faaliyet Raporu". - https://ytbweb1.blob.core.windows.net/files/documents/2017_FAAL__YET_RAPORU_Digital.pdf [13.04.2019].
19. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, "2018 Yılı Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporu". - https://ytbweb1.blob.core.windows.net/files/documents/2018_YILI_KURUMSAL_MAL___DURUM _VE_BEKLENT__LER_RAPORU.pdf [13.04.2019].

ТАЛЕХ ДЖАФАРОВ
И.о.доцента кафедры Всеобщей истории и технологии преподавания истории АГПУ, доктор философии по истории

ШАБНАМ ДЖАФАРОВА
Преподаватель кафедры истории тюркских народов БГУ, доктор философии по истории

ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ ТУРЕЦКОЙ ДИАСПОРЫ

Диаспорские организации Турецкой Республики начали формироваться с 50-60-х годов 20-го века. Это значит, что организация и формирование турецкой диаспоры происходили в последние 60-70 лет. Первые турецкие мигранты, отправившиеся в Западную Европу, состояли из рабочей силы, позднее к этой группе присоединились и интеллектуалы. Сегодня организации турецкой диаспоры существуют в 192 странах мира. Только в странах Западной Европы (Германия, Франция, Нидерланды, Бельгия) проживает более 5 миллионов турецких диаспор. Общая сумма их богатства составляет более 50 миллиардов долларов. Среди стран, где турецкая диаспора в Западной Европе наиболее организована, одно из ведущих мест занимают Германия и Франция.

Ключевые слова: турецкая диаспора, лобби, диаспорские организации, структура.

TALEH JAFAROV
PhD in History, Associate Professor of the Department of General History and History Teaching Technology, ASPU

SHABNAM JAFAROVA
Lecturer of the Department of History of Turkic Peoples of BSU

THE FORMATION PROCESS OF THE TURKISH DIASPORA

Diaspora organizations of the Republic of Turkey began to emerge from the 50s and 60s of the 20th century. The first Turkish migrants who went to Western Europe consisted of the labor force, and later intellectuals also joined this group. The first Turkish migrants who went to Western Europe consisted of the labor force, and later intellectuals also joined this group. Today, there are Turkish diaspora organizations in 192 countries of the world. Only in Western European countries (Germany, France, Netherlands, Belgium) there are more than 5 million Turkish diaspora. The total amount of their wealth is more than 50 billion dollars. Among the countries where the Turkish diaspora in Western Europe is most organized, Germany and France occupy one of the leading places.

Keywords: Turkish diaspora, lobby, diaspora organizations, structure.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 noyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. İlqar Niftəliyev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94; UOT 94(479.24)

ZAUR ƏLİYEV
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun əməkdaşı
Azərbaycan Universitetinin müəllimi
https://orcid.org/0000-0003-4393-8894
zaur.aliyev@gmail.com

SSRİ-də ERMƏNİ TERRORU

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/81-85

Vaqondan qaçaraq çıxdım, ayaqlarım [məni çıxartdı] – yerdə çoxlu qan təbəqəsi var idi, səpələnmiş əşyalar, şikəst insanlar, qan, iniltilər. 12-13 yaşlı uşaq qara idman kostyumunda xizəkdə uzanmışdı - Qadın qanlı əllərini yelləyirdi. Baxmaq qorxulu idi...

Vladimir Dmitriev
Partlayan qatarı izləyən qatarın maşinisti

8 yanvar 1977-ci ildə Sovet İttifaqının paytaxtı Moskvada silsilə terror aktları baş verdi. Müxtəlif yerlərdə 40 dəqiqədən az fasilə ilə ard-arda üç partlayış baş verib. Daxili İşlər Nazirliyinin və DTK-nın bütün əməkdaşları həyəcan təbili çalıb. Şənbə gününü ovla keçirən Sov.İKP MK-nın baş katibi Leonid Brejnev təcili olaraq paytaxta yola düşdü. O dövrdə moskvalıların həyatı geniş yayılmış cinayətkarlığın kölgəsində qalmadı. "Terrorizm" anlayışı sovet xalqı tərəfindən müstəsna olaraq kapitalist ölkələrinə xas xüsusiyyət kimi istinad edilirdi.

Açar sözlər: Sovet xalqı, Ermənistan, Moskva, terror, metro, erməni ultramillətçiləri.

Giriş. Keçmişimizdə baş verənlərin real faktlara əsaslanaraq doğru-düzgün işıqlandırılması problemi bütün bəşəriyyəti düşündürən zəruri məsələlərdən biridir. Yəqin ki, ilk baxışdan bəzilərinə sadə görünən bir faktı, yəni hər hansı bir xalqın dövlətçilik mədəniyyət və mənəviyyat tarixi əslində onun ümumi tarixidir desək, yəqin ki, səhv etmərik. Bu mənada dünya istər Şərq, istərsə də Qərb tarixini, dövlət quruculuğumuzu, ərazimizə edilən təcavüzləri, xalqımıza qarşı törədilən soyqırımlarını, terrorları, deportasiyaları, bəşəriyyət əleyhinə cinayətləri, düşüncə və məfkurə keçmişimizi öyrənən hər kəs həmin böyük məcraya bu və ya başqa şəkildə baş vurmalıdır ki, araşdırılan problemlərdə reallığı üzə çıxara bilsin. Qeyd etməliyik ki, indiyə qədər tanınmış tarixçilərimiz Vətən tarixinə aid, məxsusi olaraq Qarabağ problemi ilə ilgili elmi-tədqiqat işləri aparmış, samballı əsərlər yazaraq onları geniş oxucu auditoriyasına təqdim etmişdir.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq ermənilərin zaman-zaman ümumən türklərin, xüsusilə Azərbaycan xalqına qarşı törədilən insanlıq əlyehinə cinayətlərin sayı-hesabı o qədər ölçüyəgəlməzdir ki, onların hamısını təbii ki, nəşr olunan mənbələrdə tam əhatə etmək mümkün deyildir. Nəticədə belə bir vəziyyətin yaranması, yəni xalqımızın həyatında baş verən digər tarixi faciələrdən hələ də gənc nəslin eləcə də dünya ictimaiyyətinin lazımi səviyyədə məlumatı olmur. Düşünürəm ki, təbii olaraq belə bir zərurət yaranır ki, bu günün ziyalıları, alimləri tarixi fəlakətlərimizi yazmaq, təfsilatı ilə gələcək nəslə çatdırmaq üçün öz vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməlidir. Bu hər bir türk övladının− azərbaycanlının ona görə vətəndaşlıq borcu olmalıdır ki, xalqın tarixi keçmişini, başına zorla gətirilən milli faciələri öyrənmədən, onun yaşamaq haqqını müdafiə etmədən və bu dəhşətli faciələri başqa xalqlara çatdırmadan yaşaması, fəaliyyət göstərməsi manqurtlaşmış həyat tərzi keçirməyə bənzəyir. Bəllidir ki, sovet dönəmində bu yönümdə elmi-tədqiqat işlərinin aparılması mümkünsüz olmuşdur. Çünki bu rejim hadisələri pərdələməklə ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilən insanlıq əleyhinə cinayətlər barədə məlumatsızlıq yaradaraq xalqımızın keçmişində baş verənləri üzə çıxarmamaq məqsədi daşımışdır ki, bunun da nəticəsində informasiyasızlıq şəraiti formalaşdırıldığından məkrli erməni siyasətindən xəbərsiz olmuşuq.

Problemə daha yaxşı aydınlıq gətirmək üçün, yəni seperatizmə, terrora, soyqirimlara və təcavüzlərə hazırlıq məsələlərini tədqiq etmək üçün dönə - donə tarixə müraciət etməyi zəruri hesab edirik. Ona görə də ermənilərin müxtəlif bölgələrdə istənilən vaxt toplanaraq seperatizm və soyqırımlar törətmək imkanları həmişə diqqətləində saxlanılmışdır. Bunu vacib edən amillərdən başlıcası "Böyük Ermənistan" barədə xülyaların reallaşdırılmasıdır. Təbii olaraq belə bir xülyanın gerçəkləşdirilməsində Çar Rusiyasının dəstəyinə nail olmaq istəyən ermənilər hər vasitə ilə ona qulluq göstərməyə çalışırdılar. Beləliklə də, heç vaxt dövləti və dövlətçilik tarixi olmayan, dünyanın müxtəlif bölgələrinə səpələnmiş, köçəri həyat tərzi keçirən ermənilər buna nail olmaq üçün bəşəriyyət əleyhinə cinayət yolu olan seperatizmi və terrorizmi seçdilər. Buna nail olmaq üşünsə strategiyanın ilkin mərhələdə nəzərdə tutulan gizli fəaliyyət planını reallaşdırmağa başladılar. Məhz həmin gizli fəaliyyətin nəticəsi idi ki, müxtəlif illərdə çoxsaylı erməni təşkilatlaqrı yaranmışdır. Bu təşkilatların yaranmasını etiraf edən Erməni müəllifi J.Sarkisyan hələ XIX əsrin 60-70-ci illərdə xeyli sayda erməni cəmiyyət və təşkilatlarının yarandığını açıq şəkildə qeyd edir.

Tarix. Ermənilərin psixologiyasında qan tökmə, günahsız insanları öldürmək bir milli iş kimi durur və onlar illər boyu türklərlər yanaşı gürcü, rus, fransız və digər millətlərlə yanaşı öz ermənilərini belə öldürmək halları çoxsaylıdır. Qeyd edim ki, Ötən əsrin 70-ci illərinin ortalarından başlayaraq, ermənilər terrorçuluq fəaliyyətlərini Avropa və ABŞ-la yanaşı, SSRİ ərazisinə də keçirdilər. Əslində buna səbəb SSRİ xüsusi xidmət orqanları tərəfindən maliyyələşdirilən və istiqamətləndirilən erməni terrorçularından bəzi Qərb ölkələrinin analoji şəkildə ruslara qarşı istifadə etməsi oldu. Çünki Qərb ölkələrinin xüsusi xidmət orqanları ASALA, PKK və digər terrorçu təşkilatların SSRİ xüsusi xidmət orqanları tərəfindən maliyyələşdirilməsindən xəbər tutmuşdular. Onlar ələ keçirilən bəzi erməni terrorçularını öz tərəflərinə cəlb edə və onları SSRİ-də analoji addımlar atmağa razı sala bildilər (Əliyev, 2022: 16-17).

"Digərlərinə də çatdırın ki, bizə yalnız qisas, qisas, bir daha qisas qalır!" Bu sözlər 1977-ci il yanvar ayının 8-də Moskvada metroda terror hadisəsi törədən erməni Zatikyana aiddir ."Sizin məni mühakimə etmək ixtiyarınız yoxdur, çünki rus və yəhudilərin idarə etdiyi imperiya hüquqi dövlət deyil! Bunu möhkəm yadda saxlamaq lazımdır". – deyən erməni terrorçu Zatikyan beynəlxalq ictimaiyyətin təzyiqini və təpkisini görməyən erməni terrorizminin bir üzvü idi.

Erməni terrorunun SSRİ dövründə həyata keçirdikləri ən böyük və dəhşətli hadisə 1977-ci il yanvar ayının 8-də Moskvada həyata keçirildi. Həmin dövrdə Moskvadakı terror aktı ilə bağlı SSRİ-də yayılan rəsmi məlumatlara görə, erməni terrorçular Akop Stepanyan, Zaven Baqdasaryan və Stepan Zatikyan tərəfindən Moskva metrosunun "İzmaylovskaya" və "Pervomayskaya" stansiyaları arasında, Bauman rayonundakı 15 saylı mağaza və oktyabr küçəsində 3 terror aktı həyata keçirilmişdir. Bu terror aktları nəticəsində 7 nəfər həlak olmuş, 37 nəfər isə yaralanmışdır (Ahmadov, 2021: 1).

Terror hadisəsinin təşkilatçısı Stepan Zatikyan 1966-ci ildə Yerevan Politexnik İnstitutunun tələbəsi olarkən rəssam Aykanuz Xaçaturyan və Şagen Artunyanla birgə "Erməni Milli Birlik Partiyası" yaratmışdılar. Tələbələrin yaratdığı bu qurumun əsas məqsədi Türkiyədən Ermənistan "torpaqlarının" geri alınması və müstəqil Ermənistan dövlətinin yaradılması idi. Bu qruplaşmanın gizli mətbəələri var idi və onlar"Paros" ("Fənər") qəzeti nəşr edirdilər.

Onlar "Rus şovinizmi"nə etiraz etmək, Yuxarı Qarabağ və Naxçıvanın Ermənistana verilməsi üçün siyahılar paylayırdılar".

Zatikyan 1968-ci ildə sovet rejimi əleyhinə təbliğat apardığına görə həbs edilmişdir. 1972-ci ildə həbsxanadan çıxmış və fəhlə kimi fəaliyyətə başlamışdır. 1975-ci ildə sovet vətəndaşlığından çıxmaq üçün ərizə vermiş, lakin buna nail ola bilməmişdir. O, Ermənistanın Rusiyadan ayrılmasını təbliğ edirdi.

O zaman cinayətkarların axtarışına Baş Prokurorluq, Daxili İşlər Nazirliyi və SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin (DTK) ən yaxşı müstəntiqləri cəlb olunmuşdur. Onların səmərəli fəaliyyəti nəticəsində bu gurultulu terror aktlarında nüfuzlu erməni partiya liderlərinin iştirakı faktı üzə çıxıb. Terror aktlarının törədildiyi yerlərdən götürülən partlayıcı maddə qəlpələri onların harada istehsal olunması və daha çox hansı şəhərlərdə satıla bilməsinə dair şübhəli şəhərlərin dairəsi barədə materiallar əldə etməyə imkan yaradıb. Həmin şəhərlər arasında da başda İrəvan dayanırdı.

Sonra terror aktlarının ukraynalılar və erməni millətçiləri tərəfindən törədilə bilmə ehtimalı ortaya çıxıb. DTK əməkdaşları tərəfindən Daşkənd aeroportunda sərnişinlərdən birinin əlində terrorçular tərəfindən istifadə olunan çanta ilə eynilik təşkil edən çanta diqqət cəlb edib. Araşdırmalar bu çantaların məhz İrəvanda tikildiyini ortaya çıxarıb. Və bu fakt axtarışlar dairəsini son dərəcə məhdudlaşdırıb, DTK əməkdaşlarının əsas diqqətinin Ermənistana yönəlməsinə səbəb olub (Əliyev, 2014: 53-65).

Beləliklə, aşkar olunan bombanın elektrik qaytanağı xüsusi elektrodla aparılıb ki, bu da yalnız hərbi sənaye kompleksi müəssisələrində istifadə olunur. Nəticədə məlum olub ki, terror qruplaşma üzvlərindən biri müdafiə sənayesi müəssisəsində işləyir. Bu ərəfədə terrorçu qruplaşma üzvləri yeni cinayət hazırladıqları zaman səhvə yol veriblər. Beləki Kursk vağzalına içərisində partlayıcı qurğu olan çanta qoyublar və bomba partlamadan əməliyyatçıların əlinə keçib. Və bu da DTK əməkdaşlarının sözügedən bandanın izinə düşməsi ilə nəticələnib. Çantaya istintaq baxışı nəticəsində sim və saat mexanizmi, həmçinin üzərində İrəvan nişanı olan göy olimpiya gödəkçəsi tapılıb. Belə ki, terrorçular çantanın partlayacağını zənn edib, öz şəxsi əşyalarını da çantada qoyublar.

Nəhayət Gürcüstan-Ermənistan sərhədində 55 saylı Moskva-İrəvan qatarının 3-cü vaqonundan şübhəli şəxs qismində saxlanılan və üzərində heç bir sənədi və şəxsi əşyaları olmayan, eyni zamanda əynində həmin göy olimpiya gödəkçəsindən olan 1949-cu il təvəllüdlü Akop Stepanyan saxlanılıb. O, saxlanılan zaman tələbə yoldaşı Zaven Baqdasaryanla (1954-cü ildə anadan olub) bir yerdə olub. Onlar Moskvaya səfərlərinin məqsədini polis əməkdaşlarına açıqlaya bilməyiblər. Onların hər ikisi İrəvana göndərilib. Sonradan Stepanyanın anası oğlunun çantasında bomba aşkarlayıb. Əməliyyatçıların onun evindən Moskvada törədilən partlayışlar zamanı istifadə olunan bombanın eynisini aşkar ediblər. Akop Stepanyan və Zaven Baqdasaryanın həbsindən sonra qrupun üçüncü üzvü Stepan Zatikyan da yaxalanıb (The Metro Explosion Trial, 2019: 1).

Moskva metrosunda 1977-ci ildə baş vermiş partlayış onu yenidən məhkəmə kürsüsünə çıxardı. İstintaqa görə, metro partlayışına o, rəhbərlik edib. Partlayışı həyata keçirən erməni terrorçular – fəhlə Akop Stepanyan və rəssam Zaven Baqdasaryan əməliyyata rəhbərliyin Stepan Zatikyan tərəfindən edildiyini bildirmişdilər. Terrorçuların dediyinə görə, Zatikyan ruslara nifrət etdiyinə görə, onları təhdid edərək bu əmələ vadar edib.

Terror hadisəsinin iştirakçıları olan Baqdasaryan və Stepanyan dindirmə zamanı bildiriblər ki, Zatikyan onlarla birgə həbsxanada olanda millətçilik ideyası təbliğ edirdi və deyirdi ki, erməni zülmünə görə rusları cəzalandırmaq lazımdır. XX əsrin əvvələrində erməni xalqının başına gətirilənlərdə rusları günahkar görən Zatikyan qisas almağın əsas yolunu Rusiya ərazilərində çoxsaylı patlayışlar törədilməsi və daha çox rusun öldürülməsində görürdü. Onun ətrafında olanlar qorxu altında Zatikyanın dediklərinə əməl edirdilər.

Moskva metrosunda partlayışdan sonra həmin cinayətkarlar 1977-ci il oktyabrın sonunda daha bir terror aktı törətməyi qərara alıb və bu məqsədlə Kursk vağzalından bilet alaraq Moskvaya gəlib. "Moskva İrəvanı" qatarına biletlər götürmüşlər. Qatara minən zaman vağzalın gözləmə zalında bombası ilə çantanı qoyub. Bir neçə dəqiqədən sonra yiyəsiz əşya sərnişinlərdən birinin diqqətini cəlb edir və hadisə yerinə gələn poislər orada məftillə və saat mexanizmi ilə işləyən dəhşətli nəticələr verə biləcək partlayıcını aşkar ediblər.

SSRİ hüquq müdafiəçiləri kimi qələmə verən bəzi şəxslər, o cümlədən Andrey Saxarov iddia edirdi ki, guya erməni terrorçuların günahı yoxdur və etmədikləri günahlarını zorla onların boyunlarına qoyurlar və bunun arxasında siyasi məqsədlər dayanır. Saxarov 1979-cu il yanvar ayının 30-da SSRİ KP MK Baş katibi L.Brejnevə ünvanladığı məktubunda yazırdı: "Biz bu işdə (terror aktında) məhkəmə səhvinə yol verildiyi və ya qəsdən baş verən hadisənin saxtalaşdırıldığı qənaətindəyik. Ona görə də məhkəmə prosesində aşkarlığın pozulduğunu və onun əsl həqiqəti üzə çıxara bilməyəcəyini düşünürük" (В Верховном суде Союза ССР, 1979:-6).

Ermənistan hakimiyyət orqanlarının – Ermənistan SSR KP MK-nın I katibi Karen Dəmirçiyanın və Ermənistan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin rəhbəri Yüzbaşyanın terrorçuları açıq şəkildə himayə etdikləri faktı üzə çıxdı. Adı çəkilən hər iki şəxs terrorçular üzərində aparılan istintaqa mane olmağa cəhd etdi. Buna nail olmayanda isə Dəmirçiyan açıq şəkildə SSRİ xüsusi xidmət orqanlarından Ermənistan vətəndaşları üzərində özbaşınalığı dayandırmağı və onlardan ölkə ərazisini tərk etməyi tələb etdi (Эндрю, Кристофер и Олег Гордиевский,1992:-45-49).

Saxarov iddia edirdi ki, partlayış zamanı isə Zatikyan İrəvanda olub. 1979-cu ildə keçirilən məhkəmədə Zatikyan terrorçular tərəfindən irəli sürülən bütün iddiaları rədd etmişdir. Lakin buna baxmayaraq məhkəmə onun qətlinə fərman vermiş və o, 1979-cu il yanvarın 24-də güllələnmişdir.

Nəticə. Ermənistan rəhbərliyi Moskvada törədilən terror aktlarının "müəllifləri"nin adlarının ictimaiyyətdən gizli saxlanılması üçün bütün vasitələrə əl atırdılar. Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Karen Dəmirçiyan xüsusu canfəşanlıq göstərirdi. Sözsüz ki, Dəmirçiyanın sözü ilə mərkəzi mətbuat, televiziya susa bilməzdi. Amma buna baxmayaraq, o, Ermənistan mətbuatında terror aktları ilə bağlı bir cümlə olsun belə informasiyanın getməsinə imkan vermədi. Hətta Ali Məhkəmənin iclası əsasında çəkilmiş sənədli filmin Ermənistanda nümayiş etdirilməsinin qarşısı alındı. Bu hadisə Moskvada ilk böyük miqyaslı terror hadisəsi idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Zaur. Erməni milli kimlik psixologiyası və xəstəliyi. Bakı, Avropa nəşriyyat, 2022, s.114.
2. Naghi Ahmadov (2021). Hidden History – 1977 Terrorist Attacks in Moscow. - https://moderndiplomacy.eu/2021/01/20/hidden-history-1977-terrorist-attacks-in-moscow/ [22.10.2024].
3. Əliyev Z. Qarabağ: diaspor, soyqrım, terror. Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2014, 450 s.
4. The Case Of The Explosion On The [Moscow] Underground (2019), March 1979 (52.1). - https://chronicle-of-current-events.com/2019/06/27/the-case-of-the-explosion-on-the-underground-march-1979-52-1/ [22.10.2024].
5. «Смотреть на это было страшно» Первый теракт в метро Москвы: как КГБ искал террористов и не дал им устроить другие взрывы. - https://lenta.ru/articles/2022/01/08/terakty/ [22.10.2024].
6. В Верховном суде Союза ССР (1979)// Известия, газета. -с.6
7. Эндрю, Кристофер и Олег Гордиевский. КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева. Harper Collins Publishers, 1992, 546 с.

ЗАУР АЛИЕВ
Доктор философии по политическим наукам, доцент,
Институт философии и социологии НАНА,
Университет Азербайджан

АРМЯНСКИЙ ТЕРРОР В СССР

8 января 1977 года в Москве, столице Советского Союза, произошла серия террористических атак. Три взрыва произошли подряд в разных местах с интервалом менее 40 минут. Все сотрудники МВД и КГБ были подняты по тревоге. Генеральный секретарь ЦК КПСС Леонид Брежнев, проведший субботу на охоте, срочно выехал в столицу. В то время жизнь москвичей не была омрачена разгулом преступности. Понятие «терроризм» советскими людьми рассматривалось исключительно как характеристика капиталистических стран.

Ключевые слова: советские люди, Армения, Москва, террор, метро, армянские ультранационалисты.

ZAUR ALIYEV
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor,
ANAS Institute of Philosophy and Sociology, Azerbaijan Universty

ARMENIAN TERROR IN THE USSR

On January 8, 1977, a series of terrorist attacks struck Moscow city, the capital of the Soviet Union. Three explosions occurred in a row in different places, with an interval of less than 40 minutes.

All the employees of the Ministry of Internal Affairs and the KGB were raised on alarm. Leonid Brezhnev, General Secretary of the CPSU Central Committee, who spent Saturday hunting, urgently left for the capital. At that time, the life of Muscovites was not overshadowed by rampant criminality. The concept of "terrorism" was exclusively referred to as a characteristic of capitalist countries by the Soviet people.

Keywords: Soviet people, Armenia, Moscow, terror, metro, Armenian ultranationalists.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 22 oktyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Ziyad Əmrahov, t.e.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94(479.24)

NAZİM MƏMMƏDOV
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun
"İkinci Qarabağ müharibəsi tarixi və Böyük Qayıdış hərəkatı"
şöbəsinin baş elmi işçisi, t.e.d., dosent
mamedov-n@yahoo.com

ERMƏNİ SEPARATÇILARININ TABUTUNA VURULAN SON MİSMAR: XANKƏNDİ ZƏFƏRİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/86-97

Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni olan Xankəndi şəhəri 20 sentyabr 2023-cü ildə Ermənistan silahlı birləşmələrinin işğalından azad edildi. Birgünlük antiterror əməliyyatı nəticəsində Azərbaycan öz dövlət suverenliyini tam təmin etmiş və həmin gündən bütün Qarabağ bölgəsində Azərbaycan Bayrağı dalğalanır. Bu, böyük tarixi hadisədir və bu tarix bütün Azərbaycan xalqının qəlbində əbədi yaşayacaqdır. Azərbaycan xalqı, dünya azərbaycanlıları bu Zəfərlə bundan sonra da əbədi fəxr edəcəklər. Bu gün bu torpaqların əsil sahibi olan Azərbaycan xalqı bu ərazilərdə, o cümlədən Xankəndi şəhərində, Xocalıda, Ağdərədə, Əsgəranda, işğaldan azad edilmiş bütün digər ərazilərdə geniş quruculuq-abadlıq işləri ilə məşğul olur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Ümummilli lider Heydər Əliyev, Prezident İlham Əliyev, Xankəndi, erməni separatizm, zəfər salnaməsi.

Giriş. Xankəndi Azərbaycanın qədim yaşayış məskənidir. Xankəndinin təməli Qarabağ xanı tərəfindən qoyulmuşdur və ondan sonra Azərbaycan Respublikasının vəsaiti hesabına Azərbaycan memarları, inşaatçıları tərəfindən böyük şəhər yaradılmışdır.

Qeyd edək ki, 1970-1985-ci illərdə Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü, düşüncəsi, inadlı fəaliyyəti və dərin qayğısı nəticəsində Azərbaycanın Xankəndi şəhərində sənaye üstün, sürətlə və dinamik inkişaf etmiş, əhalinin sosial-iqtisadi həyatında, məişətində, rifahında mühüm dəyişikliklər baş vermiş, gəlirlər, alıcılıq qabiliyyəti, ticarət, ictimai-iaşə, tibb, rabitə, məişət xidmətlərinin səviyyəsi yüksəlmiş, yaşayış məntəqələrinin su, qaz, kanalizasiya sistemləri ilə təchizatı yaxşılaşmışdır [9, s.102]. Həmin illərdə Xankəndi şəhərində mədəniyyətin inkişafında mühüm dövr oldu. Azərbaycan dövlətinin başçısı Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Xankəndi şəhərində təhsil, elm, mətbuat, ədəbiyyat və incəsənətin tərəqqisi üçün münasib imkanlar açıldı. Şəhərin mənəvi sərvəti, kadr potensialı daha da artdı. Dövlətimizin dərin qayğısı nəticəsində Xankəndi şəhərində mədəniyyət dinamik inkişaf etdi. Artıq XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında Xankəndi şəhəri Azərbaycanın inkişaf etmiş mədəniyyətə malik şəhərlərindən birinə çevrilmişdi [8, s.132]. Əfsuslar olsun ki, 30 il ərzində bu şəhərdə separatçılar yuva salmışdılar. Bu şəhər separatizmin rəmzinə çevrilmişdi. Torpaqlarımızı 30 il ərzində işğal altında saxlayan Ermənistan hesab edirdi ki, bunu əbədi edə biləcək. Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə şanlı Azərbaycan Ordusu ermənilərə və bütün dünyaya sübut etdik ki, bu Azərbaycanın tarixi, qədim və əzəli torpağımızdır. Bu torpaqların sahibləri Azərbaycan xalqıdır. Artıq bu bölgənin sahibləri quruculuq və bərpa prosesini uğurla davam etdirir.

Antiterror əməliyyatını zəruriləşdirən amillər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev çıxışlarından birində 23 saatlıq antiterror əməliyyatının səbəblərinə aydınlıq gətirərək demişdir: "…. Bəyannamənin imzalanmasına baxmayaraq, Ermənistan onun bəndlərini yerinə yetirmirdi, halbuki ən vacib bəndlərdən birində deyilirdi ki, bütün erməni silahlı qüvvələri Qarabağ ərazisindən çıxarılmalıdır. Bu əməl edilmədi, həm də nümayişkaranə şəkildə edilmədi. Hətta iki il ərzində – 2020-ci ildən 2023-cü ilin əvvəlinədək, Azərbaycanın Laçın rayonunda sərhədə nəzarət etmədiyi bir vaxtda, oraya sayı milyonlarla ölçülən nəhəng döyüş silah-sursatları daşınıb, bu isə tamamilə yaxın vaxtlarda aşkara çıxarılıb. Minalar gətirilib, ərazi əlavə olaraq minalanıb. Bütün bunların hamısı ona gətirib çıxarıb ki, azərbaycanlılar öz torpaqlarında həlak olmağa davam ediblər. İkinci Qarabağ müharibəsi başa çatandan sonra bizim 315 nəfər hərbi və mülki vətəndaşlarımız həlak olmuş və ağır şə-

kildə yaralanmışlar. Təəssüf ki, onların sayı hər həftə artır. Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına son qoymaqla bağlı Ermənistana edilən çoxsaylı çağırışlar qəribə reaksiyaya səbəb olub ki, həm də bununla bağlı sizi məlumatlandırmaq istərdim. Bir il əvvəl – ötən ilin oktyabr ayında Ermənistan və Azərbaycan rəhbərlərinin beynəlxalq tərəfdaşlarla görüşündə Bəyanat qəbul edildi. Bu sənədə əsasən hər iki ölkə bir-birinin ərazi bütövlüyünü tanıdıqlarını və ölkələrimizin ərazi bütövlüyünü təsdiqləyən 1991-ci il Alma-Ata bəyannaməsinin tərəfdarı olduqlarını bəyan etdilər. Biz bunu Ermənistan tərəfindən atılan mühüm addım hesab etdik, Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından nəhayət əl çəkəcəyini zənn etdik. Lakin təəssüf ki, ümidlərimiz doğrulmadı. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü sözdə və kağız üzərində tanıyan Ermənistan rəhbərliyi əməldə hər şeyin əksini edirdi. Təxribat hərəkətlərinə son qoymaqla bağlı Azərbaycanın etdiyi çoxsaylı çağırışlar təəssüf ki, bütün ciddiliyi ilə qəbul edilmədi. Vəziyyət daha da gərginləşdi, çünki bu il sentyabrın 2-də Ermənistanın baş naziri qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikasının" yaradılmasının ildönümü ilə bağlı təbrik məktubu göndərdi. Bu, qırmızı xətti keçmək demək idi və təbii ki, Azərbaycan buna dözə bilməzdi. Bu, bizim ərazimizə qarşı açıq-aşkar iddia irəli sürülməsi idi. Sentyabrın 9-da qondarma "Dağlıq Qarabağ"ın qondarma hakimiyyət orqanları "seçki" keçirdilər, özlərinə yeni başçı seçdilər, bu isə mövcud reallıqların tam şəkildə inkar edilməsi demək idi və sentyabrın 19-da Azərbaycana antiterror tədbirləri keçirmək və öz suverenliyini tam şəkildə bərpa etmək üçün başqa seçim yolu qoymadı" [14, s.2].

Aydındır ki, çətinlik dərəcəsindən asılı olmadan bütün səyləri məhz problemin həllinə yönəltmək, mövqeyində israrlı olmaq, iradə sərgiləmək, görülən işin uğurla nəticələnəcəyinə böyük daxili inam və bu yöndə ardıcıl siyasət ancaq müzəffər sərkərdələrə, qurucu, yaradıcı dövlət adamlarına nəsib olur. Vaxtilə "Qarabağ Azərbaycandır!" deyiləndə ona daxili inam, ideyanın aydın olması, məqsədyönlü səylərin ardıcıllığı və dözümlüyü, açıq etiraf edək ki, ancaq Prezidentimiz İlham Əliyevə məxsus idi. Qarşıya qoyulan ideyanın bir müddət gerçəkləşməməsi heç də o demək deyildi ki, bu ideyadan imtina edilib və ya unudulub. İdeya yaddaşda, hafizədə passiv şəkildə, lakin daim hər an aktivləşə bilən zonada yaşadılır və əlverişli mühit, münbit şərait, məkan, yaranan zaman yetişən kimi aktiv fazaya qayıdır, reallaşdırılır. Bu isə şəxsiyyətin keçmişi ilə bu günü arasında kəsilməz bir əlaqə yaratmaqla onun bütövlüyünü təmin edir. Buna görə də Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan haqlı olaraq deyir: "Nəyi, necə, nə vaxt etmək lazımdır. Onu mən bilirəm" [7, s.69].

Diplomatik səylər heç bir fayda verm̈ədiyindən, əksinə, düşmənin iddiasını artırdığından, istəklərinin reallaşdırılması üçün hücum əməliyyatları sərt əks-hücumla qarşılandı. 44 gün davam edən həmin əks-hücum İkinci Qarabağ müharibəsi, Vətən müharibəsi kimi tarixə yazıldı. Kapitulyasiya aktının imzalanmasından sonra bir müddət qarşı tərəfdən qırmızı xəttimizi keçən ifadələr və ciddi hərəkətlər olmasa da, son dövrlər belə hallar artmağa başlamışdı. Belə məqamda erməni politoloqu İqor Muradyanın İkinci Qarabağ müharibəsində Ermənistanın düşdüyü vəziyyəti şərh edərkən dediyi sözlər yerinə düşür: "Müharibədə pis şeylər var – kapitulyasiya. Bu, əsl kapitulyasiyadır".

Müharibədə qalib tərəf Azərbaycan olsa da, məlum 5 prinsip əsasında Azərbaycanla Ermənistan tərəfinin mövqeyində müxtəlif dəyişikliklər baş verdi. 2022-ci ilin oktyabr ayında Praqa və Soçi görüşlərində 1991-ci il Alma-Ata Bəyannaməsi əsasında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü, suverenliyini rəsmən qəbul etsə də, Ermənistanın rəhbərliyi və onların himayə etdiyi Qarabağdakı separatçılar ziddiyyətli bəyanatlarla çıxış edirdilər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev isə Azərbaycanla Ermənistan arasında münasibətlərin normallaşması üçün yenə də şansın varlığını, bunun üçün də onların Azərbaycana qarşı bütün ərazi iddialarına və xoşagəlməz bəyanatlarına son qoymalı olduğunu bildirirdi: "Hazırda özləri üçün qondarma adlar uyduran separatçılar, – biri özünü prezident adlandırır, biri özünü nazir adlandırır, biri nə bilim nə parlament sədri adlandırır, – bu təlxəklər toplusu, nəhayət bilməlidir ki, bizim səbrimizlə oynamaq olmaz. Biz onlara müxtəlif yollarla dəfələrlə izah etməyə çalışmışıq ki, onlar ya bizim sözümüzlə oturub duracaqlar, ya da ki, oradan rədd olacaqlar və orada yaşayan, onların faktiki olaraq girovuna, əsirinə çevrilmiş ermənilər də rahat buraxacaqlar".

Eyni zamanda Prezidenti İlham Əliyevin 2023-cü il aprelin 18-də uzaqgörənliklə dediyi bu fikirlər artıq reallığa çevrilmişdir: "... Ancaq onlar yaxşı fikirləşsinlər. Bir gün gözlərini açıb Azərbaycan bayrağını öz başları üzərində görə bilərlər" [7, s.70].

Çox uzaqgörənliklə deyilən bu sözlərdən dörd ay sonra vardanyanların, balayanların və başqalarının Bakıya gətirilmə vəziyyəti onların əsl təlxək toplusu olduğunu təsdiq etdi. Bu proses təlxək-

lərin, onların başçılarının son nəfərinin gətirilməsinə qədər davam edəcəkdir.

Bütün bunlarla yanaşı 2023-cü il sentyabrın 2-də Ermənistanın baş nazirinin qondarma rejimə "müstəqilliklə bağlı təbrik məktubu, sentyabrın 9-da saxta "prezident" seçkiləri və bundan yenidən eyforiyaya qapılıb "status uğrunda mübarizə"nin elan edilməsi, necə deyərlər – "cəhənnəmə vasil olmuş statusun yenidən xortdaması" və bir neçə gün sonra mina terrorunun törədilməsi ilə 6 nəfər vətəndaşımızın həlak olması ölkəmizin səbri ilə oynamaq, heysiyyətimizə toxunmaq və qırmızı xətti növbəti dəfə pozmaq idi. Bunlara bənzət, hətta Ağır Atletika üzrə Avropa çempionatında Dövlət Bayrağımızı nümayişkaranə səkildə yandırmaq və digər hadisələri törədənlərə dəfələrlə xəbərdarlıq edilsə də, bir nəticə vermədi.

2023-cü il sentyabrın 19-da Azərbaycanın Qarabağ bölgəsindəki erməni silahlı qüvvələri bir sıra genişmiqyaslı hərbi təxribatlar və terror hücumları törətmişdir. Belə ki, erməni kəşfiyyat-diversiya qrupları tərəfindən Əhmədbəyli Füzuli-Şuşa avtomobil yolunda terror məqsədilə əvvəlcədən quraşdırılmış minaların partlaması nəticəsində mülki şəxslər və Daxili İşlər Nazirliyinin Daxili Qoşunlarının hərbi qulluqçuları həlak olmuş və yaralanmışdır. Bununla yanaşı, ordumuzun bölmələri minaatanlardan və müxtəlif çaplı atıcı silahlardan atəşə tutulmuşdur. Nəticədə Azərbaycan Ordusunun iki hərbi qulluqçusu yaralanmışdır. Eyni zamanda sentyabrın 19-da Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində qanunsuz yerləşdirilmiş erməni silahlı qüvvələrinin növbəti terror aktı nəticəsində Ağdam və Şuşa şəhərlərində müvafiq olaraq iki mülki əməkdaş həlak olmuşdur. Erməni silahlı qüvvələrinin döyüş mövqelərini gücləndirməsi və bölmələrini yüksək döyüş hazırlığı səviyyəsinə gətirməsi Azərbaycan Ordusunun bölmələri tərəfindən təsdiq edilmişdi [3, s.4].

Sadalanan amillər fonunda, Qarabağ iqtisadi rayonunda yerləşdirilmiş ermənıı silahlı qüvvələrinin təxribatlarının qarşısının alınması, habelə üçtərəfli Bəyanatın müddəalarının icrasının təmin olunması, Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələrinin tərk-silah edilərək ərazilərimizdən çıxarılması, onların hərbi infrastrukturunun zərərsizləşdirilməsi, dinc əhali, o cümlədən ərazidə aparılan bərpa-quruculuq işlərinə cəlb olunmuş mülki işçilər və hərbi qulluqçularımızın təhlükəsizliyinin təmin olunması və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya quruluşunun bərpa edilməsi məqsədilə bölgədə lokal xarakterli antiterror tədbirlərinə başlanılmışdır. Görülən tədbirlər çərçivəsində Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələrinin ön xətt və dərinlikdə olan mövqeləri və uzunmüddətli atəş nöqtələri, eləcə də hərbi təyinatlı obyektləri yüksək dəqiqlikli silahların tətbiqi ilə sıradan çıxarılmışdır. Aparılan antiterror tədbirləri yalnız qanunsuz hərbi birləşmələri və bərpa infrastrukturu hədəf almışdır. Mülki əhali və obyektlərə heç bir halda hücum edilməmiş, bununla bağlı hər hansı iddia əsassız və qəbuledilməz hesab olunur.

Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələri tərəfindən yaşayış yerlərinin yaxınlığında hərbi infrastrukturun yerləşdirilməsini nəzərə alaraq, Azərbaycan tərəfi antiterror tədbirləri keçirilən ərazidə olan mülki əhalini hərbi obyektlərdən kənar durmağa çağırmışdır. Mobil SMS xidməti, səsgücləndirici texniki vasitələr və məlumat vərəqələri vasitəsilə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin erməni sakinləri müvafiq olaraq məlumatlandırılmış, Azərbaycan Respublikasının qanunlarına və beynəlxalq humanitar hüququn normalarına uyğun olaraq təhlükəsizliyinə zəmanət verilən inzibati, sosial, təhsil, tibbi, dini və digər obyektlərin mühafizə və müdafiəsi təşkil olunmuşdur. Bununla yanaşı əhalinin təhlükəli ərazidən təxliyəsini təmin etmək üçün Laçın yolu üzərində və digər istiqamətlərdə humanitar dəhliz və qəbul məntəqələri yaradılmışdır. Azərbaycan tərəfi 2020-ci il noyabrın 10-da imzalanmış üçtərəfli Bəyanatın müddəalarına zidd olaraq Azərbaycanın Qarabağ bölgəsindəki Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələrinin mövcudluğunu davam etdirməsinin regional sülh və sabitlik üçün ciddi təhlükə mənbəyi olduğunu dəfələrlə bəyan etmiş və bildirmişdir ki, bölgədə sülhə və sabitliyə nail olmağın yeganə yolu erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın Qarabağ bölgəsindən qeyd-şərtsiz və tamamilə çıxarılması, qondarma rejimin buraxılmasıdır. Eyni zamanda Azərbaycanın suveren ərazilərində beynəlxalq hüquqa zidd olaraq istənilən hərbi mövcudluq regional sülh və təhlükəsizliyə ciddi təhdiddir və Azərbaycanın hərəkətləri müstəsna olaraq bu qanunsuz qüvvələrin sıradan çıxarılmasına və qondarma rejimin buraxılmasına yönəldilməsi bəyan edilmişdir.

Qarabağda antiterror əməliyyatları. 2023-cü il sentyabrın 19-dan başlayaraq, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən Qarabağ iqtisadi rayonunda keçirilən lokal xarakterli antiterror tədbirləri sentyabrın 20-də də uğurla davam etdirilmişdir. Həmin vaxt Müdafiə Nazirliyindən bildirilmişdir ki,

Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələrinə məxsus döyüş mövqeləri, hərbi təyinatlı avtomobillər, artilleriya və zenit-raket qurğuları, radioelektron mübarizə stansiyaları və digər hərbi təyinatlı vasitələr zərərsizləşdirilmişdir. Belə ki, Ermənistan silahlı birləşmələrinin strateji əhəmiyyətli yüksəkliklərdə yerləşən hərbi obyektləri və döyüş texnikası dəqiq atəş zərbələri ilə məhv edilmişdir.

Dünya ictimaiyyətində yanlış rəy yaratmaq məqsədilə Ermənistanın bəzi sosial media hesablarında, guya, Silahlı Qüvvələrimiz tərəfindən yenidən Xankəndi şəhərinə atəş açılması barədə yayılan məlumatlar həqiqəti əks etdirmir və dezinformasiya məqsədi daşıyır. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin verdiyi məlumatda bildirilir ki, "Yayılan bu məlumatı qəti surətdə təkzib edirik. Bir daha bildiririk ki, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin bölmələri yalnız legitim hərbi obyektləri və hərbi infrastrukturu yüksək dəqiqliyə malik silahlarla hədəfə alır və sıradan çıxarır".

2023-cü il sentyabrın 20-si saat 10:00 radələrində Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələrinə məxsus kvadrokopter Azərbaycan Ordusunun Şuşa rayonu istiqamətində yerləşən mövqeləri üzərində uçuşlar həyata keçirməyə cəhd göstərmişdir [3, s.4]. Bölmələrimizin sayıqlığı nəticəsində kvadrokopter aşkar edilərək xüsusi texniki vasitələrlə endirilmiş və zərərsizləşdirilmişdir.

Ermənistanın bəzi sosial media hesabatında Laçın yolu ilə Rusiya sülhməramlı kontingentinin müşayiəti altında hərəkət edən mülki kolonun guya Azərbaycana Silahlı Qüvvələri tərəfindən atəşə tutulması barədə yayılan məlumatın heç bir əsası yoxdur və dezinformasiya xarakteri daşıyır. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi bu əsassız iddianı qəti surətdə təkzib etmişdir.

Həmin vaxt Azərbaycan hərbi qulluqçuları çağırışları çap edilmiş məlumat vərəqələrini antiterror tədbirlərinin keçirildiyi ərazidə paylamışdı. Həmin müraciət vərəqləri iki müxtəlif tərtibdə təşkil olunmuşdur. Müraciət və çağırışları səsgücləndiricilərlə həm silahlılara, həm də mülki sakinlərə çatdırmışlar.

Artıq silah-sursatı tükənən Ermənistan silahlı qüvvələri birləşmələrinin hərbi qulluqçuları pərakəndə şəkildə təşviş içində döyüş mövqelərini tərk etmək məcburiyyətində qalmışlar.

Artıq, Ermənistan tərəfi məğlub olduğlarını dərk etdilər. Qarabağın erməni sakinlərinin nümayəndələrinin Rusiya sülhməramlı kontingenti vasitəsilə müraciətini nəzərə alaraq, 2023-cü il sentyabrın 20-də saat 13:00-da aşağıdakı şərtlər altında lokal xarakterli antiterror tədbirlərinin dayandırılması barədə razılıq əldə olundu:

1. Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsində yerləşən Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələri, qeyri-qanuni erməni silahlı dəstələri silahı yerə qoyur, döyüş mövqelərindən və hərbi postlardan çıxır və tam şəkildə tərksilah olunurlar. Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələri Azərbaycan ərazilərini tərk edir, qeyri-qanuni erməni silahlı dəstələri buraxılır.

2. Paralel şəkildə bütün silah-sursat və ağır texnika təhvil verilir.

3. Yuxarıda qeyd olunan proseslərin Rusiya sülhməramlı kontingenti ilə əlaqələndirilmiş şəkildə həyata keçirilməsi təmin edilir [3, s.4].

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin Qarabağ iqtisadi rayonunda keçirdikləri lokal xarakterli antiterror tədbirləri çərçivəsində qarşı tərəfə məxsus növbəti hərbi təyinatlı texnika, döyüş mövqeləri və sığınacaqların zərərsizləşdirilməsi həyata keçirilmişdir.

2023-cü il 20 sentyabr saat 13:00-a olan məlumata görə Ermənistan silahlı qüvvələri birləşmələrinin mövqelərində 90-dan artıq döyüş mövqeyi, eləcə də bir neçə strateji əhəmiyyətli mövqelər Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən nəzarətə götürülmüşdür. Qarşı tərəfə məxsus 7 ədəd hərbi nəqliyyat vasitəsi, 4 ədəd minaatan, 1 ədəd tank, 2 ədəd piyadanın döyüş masını (PDM) və xeyli sayda silah-sursat Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin bölmələri tərəfindən qənimət olaraq ələ keçirilmişdir [3, s.4]. Həmin vaxtdan silah-sursatı tükənən Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi qulluqçuları pərakəndə şəkildə, təşviş içində döyüş mövqelərini tərk etmişlər. Azərbaycan Ordusunun texniki vasitələrinin, eləcə də müşahidə vasitələrinin nəzarəti altında həmin şəxsi heyətin geriyə çəkilməsi və könüllü şəkildə döyüş mövqelərini tərk etməsi üçün də şərait yaradılmışdır. Onlara bu halda heç bir zərbə endirilməmişdir.

Antiterror əməliyyatlarının əhəmiyyəti. Həm müzəffər sərkərdəlik, həm də qurucu, yaradıcı dövlət başçısı meyarlarını özündə tərənnüm edən Prezident İlham Əliyev bəyan etdiklərini reallaşdırdı. Azərbaycan Ordusuna rəhbərlik edən Ali Baş Komandan 2023-cü ildə 23 saatlıq lokal antiterror tədbiri ilə ərazi bütövlüyümüzü və suverenliyimizi tam etdi. Bununla da ermənilərin öz himayədar-

ları və beynəlxalq güclərin dəstəyi ilə Azərbaycanı parçalamağa hesablanmış iki yüz illik layihələrinə son qoyuldu.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bir sutkalıq davam edən antiterror əməliyyatlarının nəticələrinə aydınlıq gətirərək demişdir: "... Bir sutkadan da az tədbirlər nəticəsində Ermənistanın Qarabağdakı ordusu tamamilə tərk-silah edildi, 10-15 min nəfərlik çoxminli kontingent silahsızlaşdırıldı və ərazimizin üzərində tam nəzarət bərpa olundu. Buna paralel olaraq, biz artıq Qarabağın erməni əhalisinin reinteqrasiya planını açıq şəkildə dərc etdik, bu plan internetdə də mövcuddur. Erməni əhalisinə öz evlərində qalmaqla bağlı çağırış edildi, çünki bizim tədbirlərin hədəfləri dəqiq xarakter daşıyırdı. Mülki infrastruktur, mülki obyektlər və mülki şəxslər zərər çəkmədilər. Artıq dediyim kimi, bütün tədbirlər 24 saatdan da az davam etdi. Bu müddət Ermənistanın qanunsuz hərbi birləşmələrinin tam şəkildə demoralizasiyası və mahiyyət etibarilə təslim olması üçün kifayət etdi. Bu gün ərazilərin quldur dəstələrindən təmizlənməsi prosesi gedir. Bizdə olan məlumatlara görə, hələ ərazimizdə gizlənməyə davam edən müəyyən qruplar mövcuddur. Sentyabrın 20-dən sonra Qarabağda hərbi təxribatlar törədildi. Ərazi kifayət qədər böyükdür, dağlığdır, meşəlikdir, buna görə də bizə ərazini quldur dəstələrindən təmizləmək üçün vaxt lazım olacaqdır" [7, s.79].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2024-cü ildə yerli televiziya kanallarına verdiyi ilk müsahibəsində cəmi bir cümlə ilə mükəmməl şəkildə ifadə etdiyi kimi, "Hesab edirəm ki, müasir tariximizin yeni dövrü məhz sentyabrın 20-dən sonra başlayır..." fikri ilə Xankəndi zəfəri müasir Azərbaycan işğala məruz qalan olkədən Zəfər ölkəsinə çevrildiyini ifadə etmişdir. Ərazi bütövlüyümüz, suverenliyimiz tam təmin edilmiş, bayrağımız Xandəndində, Xocalıda, Xocavənddə, Əsgəranda – bütün Azərbaycanm ərazilərində dalğalandırılmış, Qarabağda separatizmin kökü birdəfəlik kəsilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin şəxsi liderlik qabiliyyəti, siyasi əzmi, qətiyyəti, iradəsi nəticəsində Azərbaycanın qarşısında yeni və parlaq üfüqlər açılmışdır. 2023-cü il sentiyabrin 20-də qazanılan qələbə Azərbaycan xalqının, dövlətinin milli hədəflərinə doğru onilliklərin o üzündən çıxdığı, böyük əzm, qətiyyət, qəhramanlıq tələb edən və ağır sınaqlarla dolu haqq yolunun Zəfər zirvəsi oldu. Heç şübhəsizdir ki, bu zəfərin Azərbaycanın daha parlaq eralara daşinmasında misilsiz rolu olacaqdır. Ərazi bütövlüyümüzün, dövlət suverenliyimiz təmin olunması, Xankəndində bayrağımızın dalğalanılması ilə tariximizin 30 illik bir dövrünə şanlı yekun vurulmuş, özündən sonra gələcək minilliklərə doğru parlaq yollar açılmışdır. Necə ki, bunu Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev müsahibəsində bir daha dünyaya bəyan etdi: "Sentyabr ayında biz elə bir dövrə yekun vurmuşuq ki, bu, epoxal bir hadisədir. Yəni Azərbaycanın coxəsrlik tarixində mən hesab edirəm ki, buna oxşar zəfər olmamışdır. Bütün amilləri – siyasi, hərbi və 30 illik işğalı, ərazinin relyefini, müdafiə xətlərinin çox olmasını nəzərə alsaq, hesab edirəm ki, bu, xalqımızın, dövlətimizin ən parlaq qələbəsdir" [12, s.4].

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan haqq işimizin öncə 8 noyabr Şuşa Zəfəri və onun uğurlu davamı kimi 2023-cü ildə Xankəndi Zəfəri ilə məntiqi sonluğuna yetirilməsi Azərbaycanın bütün parametrlərdə sürətli inkişafına birbaşa təkan verib, qarşıda yeni vəzifələrə, yeni hədəflərə yol açmışdır. Hər zaman beynəlxalq arenada etibarlı və güvənilən tərəfdaş kimi tanınan, qlobal miqyaslı problemlərin həllinə mümim töhfələr verən Azərbaycanın adı dünyanın nüfuzlu, eləcə də güclü ölkələri sırasında çəkilir. Təsadüfi deyil ki, bu gün istənilən beynəlxalq məsələ ilə bağlı Cənubi Qafqazın şəksiz lideri Azərbaycanın fikri öyrənilir, mövqeyi mütləq eşidilir.

Düşmən tapdağından azad edilmiş Xankəndi şəhəri artıq illər boyu onun həsrəti ilə yaşamış xalqımıza qucaq açır. Daha buralarda xuntaçıların murdar rəmzləri, əski parçaları yoxdur. Bu diyarda artıq müqəddəs üçrəngli bayrağımız dalğalanır. Tarixi yurd yerimiz olan Xankəndinə qayıdışımız hər bir soydaşımızın xoşbəxtlik, qürur və ləyaqət mənbəyidir.

Keçən 30 il ərzində Prezident İlham Əliyevin də vurğuladığı kimi, "Əyilmədik, sınmadıq o boyda böyük faciə ilə təkbaşına üz-üzə qalmışdıq, heç kim bizim yanımızda durmadı". Qüdrətli Azərbaycan dövləti öz gücü hesabına düşmənlə hərbi-diplomatik sferada mübarizə apardı, haqq yolunda Azərbaycan Zəfər qazandı. 15 oktyabr Xankəndi, Xocavənd, Ağdərə və Xocalıda üçrəngli bayrağımızın dalğalandığı gün kimi təqvimə yazıldı. Uzun illər Xankəndində separatizm, terrorçuluq, türk düşmənçiliyi təbliğatının yuvasına çevrilmiş binanın üzərinə Azərbaycan Respublikasının gerbi vuruldu, önündə müqəddəs Azərbaycan Bayrağı qaldırılaraq revanşizm çağırışları edənlərə son xə-

bərdarlıq edildi. Ölkə başçımızın Xankəndindəki tarixi çıxışı Zəfər salnaməmizə qızıl hərflərlə həkk olundu. Ölkəmizə rəhbərliyinin 20-ci ildönümündə Xankəndində Azərbaycanın Dövlət Bayrağını ucaldan Ali Baş Komandan Dünya Azərbaycanlılarının Vətən həsrətinə birdəfəlik son qoydu. Sözü imzası qədər dəyərli olan, prinsipiallığı və uzaqgörənliyi ilə ən yeni Azərbaycan tarixinin müəllifi, gələcək nəsillərə güclü dövlət bəxş edən Lider – İlham Əliyev tarixi ərazilərimizdən erməni separatizminin kökünü kəsdi.

Qarabağ fatehinin "Heydər Əliyev İli"nə verdiyi ən böyük töhfə heç şübhəsiz, qüdrətli Azərbaycan dövlətinin suverenliyinin tam bərpasıdır. Xankəndi Zəfəri təkcə ölkəmiz üçün deyil, regional və beynəlxalq müstəvidə də böyük əhəmiyyət daşıyır. Vətən müharibəsində əldə olunan tarixi Zəfərdən üç il sonra Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Xankəndində separatçı rejimin ləğv edilməsi, tarixi missiyanın uğurla icrasını sübut edir. Bununla da Azərbaycan torpağında erməni separatizminin nəfəsliyi olan "Laçın dəhlizi" ləğv edildi, bütün Qarabağa və Şərqi Zəngəzura tam nəzarət Azərbaycanın əlində cəmləşdi. Qarabağın erməni əhalisi xunta rejiminin əsarətindən xilas edildi. 19-20 sentyabrda keçirilən lokal antiterror tədbirləri nəticəsində Azərbaycan ərazisində Ermənistan ordusunun tör-töküntüləri növbəti məğlubiyyətlə üzləşdi, separatçı-terrorçu dəstələr tərk-silah edildi. 44 günlük müharibədə BMT-nin 4 qətnaməsini təkbaşına icra edən dövlətimiz daha bir tarixi Zəfərə imza ataraq 2020-ci il 10 noyabr tarixli üçtərəfli Bəyanatın icra olunmamış maddəsinin icrasını reallaşdırdı.

2023-cü il 28 sentyabrda Qarabağdakı separatçı rejim "rəsmi olaraq" özünü buraxdı və bununla da 2020-ci ilin 27 sentyabrında başlayan Zəfər yolu uğurla tamamlandı [5, s.2].

2023-cü il oktyabrın 15-də ölkə Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən əzəli torpaqlarımız olan Xankəndi, Xocalı, Ağdərə şəhərlərində, eləcə də Əsgəran qəsəbəsində üçrəngli dövlət bayrağımızın ucaldılması ölkəmizin bütün ərazilərində suverenliyimizin bərpasının təntənəsi olmaqla yüksək qürur və iftixar hissləri ilə qarşılanır.

Xankəndində bu gün əsl bayram ab-havası duyulur. Yaxın müddətdə öz doğma sakinlərinə qucaq açacaq yurd yerimizdə artıq ölkəmizin idman yarışları da keçirilir. Belə ki, dekabrın 21-də bütöv, suveren Azərbaycanın azad Xankəndi şəhəri – Xankəndi stadionu tarixi bir ana, futbol üzrə Azərbaycan Kubokunun 1/8 final mərhələsində "Qarabağ" – "Mərkəzi Ordu idman Klubu" (MOİK) komandalarının oyununa ev sahibliyi etdi. Təkcə stadiona toplaşmış azarkeşlər deyil, bütün Azərbaycan xalqı, bütün Dünya Azərbaycanlıları eyni sevinci, eyni qüruru yaşadılar. Bütöv Azərbaycan sevinc göz yaşlarına boğuldu. Qeyd edək ki, ilk dəfə işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda belə bir idman bayramı yaşanırdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tarixi oyundan əvvəl bir daha bütün dünyaya mesaj verdi, düşmənlərə, Qarabağ üzərindən gizli oyunlar qurmaq istəyənlərə, ürəklərində məkrli, xəbis niyyət yaşadanlara növbəti dəfə xəbərdarlıq etdi. Azərbaycan xalqının həmrəyliyi əsas uğurlarımızdan biridir. İstər İkinci Qarabağ müharibəsindəki parlaq Qələbə, istərsə də 23 saatlıq antiterror əməliyyatları bir daha onu göstərdi ki, Azərbaycan xalqı böyük xalqdır. Azərbaycanda yaşayan bütün etnik qruplar, bütün xalqlar Azərbaycan Bayrağı altında birləşib. Bu Qələbədə, bu tarixi Zəfərdə ölkəmizdə yaşayan hər bir xalqın öz dəyərli töhfəsi vardır.

Azərbaycan xalqının, xüsusən də gəncliyinin qarşısında duran əsas missiya bu qürüru, şərəf və ləyaqəti əbədi olaraq qorumaq və yaşatmaqdır. Gələcək nəsillər bu şanlı tarixi fəxrlə öyrənəcək, qürur hissi keçirəcəklər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 15 fevral 2024-cü il andiçmə mərasimində antiterror əməliyyatının əhəmiyyətinə aydınlıq gətirərək demişdi: "Sentyabr ayında keçirilmiş antiterror əməliyyatı bir daha Silahlı Qüvvələrimizin gücünü göstərdi. Cəmi bir neçə saat ərzində Ermənistan ordusunun təxminən 15 minlik ekspedisiya korpusu tamamilə iflic vəziyyətinə salınmışdır və onlar ikinci dəfə kapitulyasiya aktına imza atmağa məcbur olmuşlar. Bununla da Azərbaycan ərazisində separatizmin kökü kəsildi. Bununla da Azərbaycan həm öz ərazi bütövlüyünü, həm də dövlət suverenliyini tam bərpa etdi.

Bu, tarixi hadisədir və bu tarixi hadisə bizim çoxəsrlik tariximizdə xüsusi yerə malikdir. Bu prezident seçkilərinin əsas əlaməti, xüsusiyyəti və önəmi ondadır ki, müstəqillik dövründə ilk dəfə idi ki, seçkilər ölkəmizin bütün ərazilərində keçirilmişdir. Mən, bildiyiniz kimi, səsvermə prosesində Xankəndində iştirak etmişdim. Mən Azərbaycanın istənilən yerində səs verə bilərdim, ancaq hesab

etdim ki, Xankəndində səs verməyim daha düzgün olar. Məhz Xankəndidə hələ 1980-ci illərin sonlarında xalqımıza qarşı qanlı cinayətlər başlamışdır. Məhz Xankəndidə səs verdiyim binada xalqımıza qarşı soyqırımı planlaşdırılırdı və oradan idarə olunurdu. Məhz səs verdiyim binanın önündə yerləşən meydanda erməni millətçiləri və ondan sonra Ermənistan dövləti bizə qarşı ərazi iddialarını irəli sürmüşdü. Məhz o binada Qarabağı Azərbaycandan ayırmaq üçün hələ sovet dövründə xüsusi komitə yerləşdirilmişdi və o komitənin əsas məqsədi Qarabağı Azərbaycandan ayırmaq idi, bunu hər kəs bilir. Ona görə məhz orada otuz il bizim tarixi yerimizi, Pənahəli xan tərəfindən salınan o məkanı qanunsuz zəbt edən şeytanlar məhz orada da öz süqutunu özləri təsdiq etmişlər, təbii ki, məcburən. Orada verdiyim səs, o qutuya atdığım bülleten, sadəcə olaraq, bülleten deyildi. Bu, erməni separatçılarının tabutuna vurulan son mismar idi.

İndi isə yeni dövr başlayır. Biz bu dövrə alnımız açıq, üzümüz ağ, başımız dik daxil oluruq. Bu dövrün böyük nailiyyətləri olacaq, mən buna şübhə etmirəm. Çünki son illərin tarixi onu göstərir ki, qarşıya qoyduğumuz bütün vəzifələr icra edildi. Əlbəttə ki, bütöv Azərbaycan bu dövrə qədəm qoymuş, bütövləşmiş birlik nümayiş etdirmiş, o cümlədən bu seçkilərdə böyük birlik nümayiş etdirmiş xalq böyük uğurlara imza atacaq. Mənim buna şübhəm yoxdur. Azərbaycan cəmiyyətində hökm sürən çox müsbət ab-hava bizi daha da gücləndirir. Güclü Azərbaycan bizim həmişə hədəfimiz olub. Əgər güclü Azərbaycan qurmasaydıq, əgər kimdənsə istər siyasi, istər iqtisadi sahədə asılı olmuş olsaydıq, heç vaxt biz ərazi bütövlüyümüzü bərpa edə bilməzdik. Uzun danışıqlar prosesi çərçivəsində dəfələrlə bizə hansısa yarımçıq təkliflər irəli sürülürdü, təklif edilirdi. Ancaq o təkliflər bizim üçün qəbuledilməz idi, mən hər dəfə deyirdim ki, Azərbaycan Bayrağı ərazimizin hər bir yerində dalğalanacaq" [1, s.2].

Azərbaycan Ordusu öz ərazi bütövlüyünü bərpa edərkən bütün beynəlxalq humanitar normalara əməl etmiş, bölgədə yaşayan heç bir dinc sakinə zərər vurmamışdır. Lakin qərbdəki erməni havadarları Azərbaycana qarşı böhtan və yalanla dolu kompaniyaya başlamış və dövlətimizi "işğalçı" kimi təqdim etmişdir. Bu və ya digər məsələlərə aydınlıq gətirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev MDB-yə üzv Dövlətlərin Təhlükəsizlik və Xüsusi Xidmət Orqanları Rəhbərləri Şurasının 53-cü iclas iştirakçılarını qəbul edərkən çıxışında demişdir: "... Azərbaycan həm işğal müddətində, həm İkinci Qarabağ müharibəsində, həm də antiterror tədbirləri zamanı bütün humanitar normalara riayət edib. Beynəlxalq ekspertlər bunun şahididirlər. Yeri gəlmişkən, bu yaxınlarda azad edilmiş ərazilərdə səfərdə olan BMT missiyası dünən və bundan təxminən bir həftə əvvəl artıq iki dəfə məhz bunu vurğulayıb ki, bütün humanitar normalara əməl olunub. Bununla belə, Qərbdəki erməni havadarları Azərbaycana qarşı iyrənc təxribata və yalançı kampaniyaya əl ataraq hər şeydə bizi ittiham edirlər. Burada əsas skripkanı çalan Fransadır və bu, həm sözügedən ölkənin rəsmi şəxslərinin bəyanatlarında, həm Azərbaycanın diskreditasiya edilməsi cəhdlərində, həm də Azərbaycana qarşı aparılan və hər şeyin alt-üst şəkildə təqdim edildiyi media kampaniyasında özünü büruzə verir. Azərbaycan işğalçı kimi təqdim edilir, Ermənistan isə qurban kimi qələmə verilir. Otuzillik işğalın tarixi, bütün şəhər və kəndlərimizin yerlə-yeksan edilməsi, Xocalı soyqırımı – bütün bunların hamısı, təbii ki, inkar edilir, tamamilə yalanla dolu hekayələr uydurulur... Biz, əlbəttə, öz gücümüzlə buna müqavimət göstəririk, baş verənlərlə bağlı həqiqətləri çatdırmağa çalışırıq və çatdırırıq. Ancaq başa düşmək lazımdır ki, güclər qeyri-bərabərdir. Çoxillik müstəmləkəçilik tarixinə malik Fransa kimi ölkələrin dünya üzrə media resursları bizdəkindən qat-qat çoxdur. Lakin bununla belə, biz müxtəlif platformalardan və beynəlxalq təşkilatlardan, habelə digər formalardan istifadə edərək, baş verənlər barədə həqiqətləri çatdırırıq və bundan sonra da actdıracağıq... Öz şərhlərimə yekun vuraraq onu da demək istərdim ki, Azərbaycan ilə Ermənistan arasında münasibətlərin normallaşmasına gəldikdə, biz buna hazırıq. Biz sülh sazişi üzərində işi davam etdirməyə hazırıq. Erməni tərəfinin Rusiya Federasiyasının vasitəçiliyindən imtina edəcəyi təqdirdə, düşünürəm ki, Azərbaycan ilə Ermənistanın xarici işlər nazirləri arasında birbaşa danışıqlar alternativ ola bilər. Hər hansı digər platformalar öz xidmətlərini təklif edən həmin ölkələrin Azərbaycana deyil, həqiqətə, haqlı mövqeyə və beynəlxalq hüquqa münasibəti nəzərə alınmaqla tərəfimizdən təhlil ediləcəkdir" [14, s.32].

İstər 44 günlük müharibədə, istərsə də antiterror əməliyyatları həyata keçirilərkən qardaş Türkiyə dövləti həmişə mənəvi dəstək olaraq Azərbaycanın yanında olmuş və bu gün də olmaqda davam edir. Türkiyə dövləti qəti olaraq bildirib ki, Ermənistanla əlaqələr o vaxt yarana bilər ki, Azərbaycan

dövləti ilə Ermənistan arasında sülh imzalansın və sərhədlər tam müəyyən edilsin. Təsadüfi deyildir ki, Zəfər günlərində və Qarabağda əlamətdar açılışlarda Türkiyə dövlətinin başçısı Rəcəb Tayyib Ərdoğan yaxından iştirak etməklə ürək sözlərini ifadə etmişdir. Zəfərin üçüncü ildönümü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətində R.T.Ərdoğan ürək sözlərini ifadə edərək demişdir: "Cənab Prezident, Əziz Qardaşım! Onilliklər boyu işğal altında qalmış əzəli Azərbaycan torpaqlarının ana Vətənə geri qaytarıldığı Zəfər Gününün üçüncü ildönümü münasibətilə başda Zati-aliniz olmaqla bütün can azərbaycanlı qardaş və bacılarımı Türk milləti adından və şəxsən öz adımdan ürəkdən təbrik edirəm. Cümhuriyyətimizin yaranmasının və xatirəsini ehtiramla yad etdiyimiz Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümünün qeyd olunduğu 2023-cü ildə bu mübarək Zəfər Gününü qeyd etməkdən böyük qürur duyuram. Cari ilin sentyabr ayında Qarabağda dəqiqliklə həyata keçirdiyiniz antiterror əməliyyatı Ali Baş Komandanlığınızla böyük zəhmət və fədakarlıq hesabına əldə edilmiş bu bənzərsiz qələbəni taclandırdı. Zati-alinizin şəxsən ucaltdığı şanlı Azərbaycan Bayrağının indi bütün Vətən səmalarında dalğalanması Türkiyə Respublikası və bütün Türk dünyası üçün böyük sevinc və fərəh mənbəyi olmuşdur. Vətən uğrunda şəhid olan bütün azərbaycanlı qardaşlarıma Uca Allahdan rəhmət diləyir, əziz xatirələrini ehtiramla yad edir, qazilərimizə minnətdarlığımı bildirirəm. İşğaldan azad edilmiş bölgələrdə apardığınız bərpa və yenidənqurma işlərini təqdirlə izlədiyimi və Türkiyə olaraq bütün məsələlərdə olduğu kimi, bu məsələdə də hər zaman yanınızda olmağa davam edəcəyimizi vurğulamaq istəyirəm. "Bir millət, iki dövlət" şüarı ilə təcəssüm olunan, "Sevincdə və kədərdə birlik" anlayışı ilə yoğurulan və Zati-alinizlə imzaladığımız Şuşa Bəyannaməsi ilə taclanan sarsılmaz qardaşlıq və müttəfiqlik bağlarımızdan aldığımız güclə, ölkələrimizin əmin-amanlığı və rifahı ilə Cənubi Qafqazda davamlı sülh və sabitliyin bərqərar olması istiqamətində bütün addımları bu günə qədər olduğu kimi, bundan sonra da birlikdə atacağıq. Əziz Qardaşım, fürsətdən istifadə edərək, Zati-alinizin can sağlığı və xoşbəxtliyi, can Azərbaycan xalqının rifahı ilə bağlı ən xoş arzularımı bir daha çatdırıram. Zəfərimiz mübarək, birliyimiz əbədi olsun!" [13, s.5].

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin bərpa edilməsinin tarixi əhəmiyyətindən biri də ondan ibarətdir ki, Cənubi Qafqaz xalqları bundan sonra davamlı sülhlə nail olmuşdur. Bu və ya digər məsələlərə aydınlıq gətirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev çıxışlarından birində demişdir: "... Mən ümid etmək istəyirəm ki, bizim atdığımız addımlar və antiterror tədbirlərinin nəticələri imkan verəcək ki, nəhayət sülh danışıqları üçün olan, Ermənistan tərəfindən qoyulan, verilən, təklif olunan, necə adlandırırsınız adlandırın, manea aradan qalxa bilər. Bu, Cənubi Qafqazda yeni reallıq yaradacaq, uzunmüddətli sülh yaradacaq. Biz əmin olmalıyıq ki, qarşı tərəf revanşist fikirlərlə yaşamır və onlar da əmin olmalıdırlar ki, bizim onların torpağında gözümüz yoxdur. Biz onların ərazi bütövlüyünü tanıyırıq və bunu bəyan etmişik, bütün ölkələrin ərazi bütövlüyünü tanıyırıq. Biz, sadəcə olaraq, tələb edirdik həm onlardan, həm onların arxasında duran və onlar üçün dar məqamda onların yanında olmayan, uzaqda, Avropada yerləşən dırnaqarası erməni cəfakeşləri bilsinlər – nə qədər uzaq olsalar bizim bölgəmizdən, o qədər də bölgə rahat nəfəs alacaq və biz bunu təklif edirik. Biz təklif edirik ki, Cənubi Qafqaz ölkələrinin gələcəyi sülhə, əmin-amanlığa, inkişafa söykənsin. Biz təklif edirik ki, bölgəmizdən uzaqda yerləşən, ancaq öz siyasi gündəliyini güdən və erməni xalqından bir alət kimi istifadə edən, onları istismar edən və dar gündə onları, necə deyərlər, satan qüvvələr, saxtakarlar, Korrupsiyalaşmış siyasətçilər əl çəksinlər bizdən. Dünyanın o başında oturub bizə qarşı əsassız ittihamlar irəli sürənlər əl çəksinlər bizdən, qoysunlar Cənubi Qafqaz rahat nəfəs alsın. Bu bölgə əsrlər boyu davalar, savaşlar, qanlı toqquşmalar məkanı olmuşdur. Yetər artıq! Biz bunu tələb edirik və bir daha demək istəyirəm, Ermənistan dövlətinin dünən və bu gün sərgilədiyi mövqe ümidlər verir. Ümidlər verir ki, o gün uzaqda deyil – Azərbaycan və Ermənistan öz aralarında olan məsələləri tənzimləyəcək, sülh müqaviləsi imzalayacaq və Cənubi Qafqaz ölkələri üçtərəfli formatda gələcək əməkdaşlıq haqqında işləməyə başlayacaqlar. Ancaq bununla bərabər, onu da bildirməliyəm ki, bizə xor baxanlar, torpağımıza göz dikənlər, uğurumuzu həzm edə bilməyənlər heç vaxt, heç vaxt unutmasınlar ki, "Dəmir yumruq" yerindədir və hər zaman yerində olacaq! Heç kim bizimlə diktat və ultimatum dilində danışa bilməz! Bunu heç kim unutmasın! Onu da unutmasın ki, Qarabağ Azərbaycandır!".

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycanın sentyabrın 19-da öz ərazisində lokal xarakterli antiterror tədbirlərinə başlamasının bir sıra ciddi səbəbləri var idi. Heç şübhəsiz ki, ən başlıca səbəb

kimi Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan liderləri arasında 2020-ci il noyabrın 10-da imzalanmış üçtərəfli Bəyanatın müddəalarının təmin olunmamasını göstərmək olar. Xüsusilə sazişin Rusiya Federasiyasının sülhməramlı kontingentinin erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılması ilə paralel şəkildə yerləşdirilməsini özündə ehtiva edən dördüncü bəndi kağız üzərində qalmışdı.

Bundan əlavə, Qarabağın iqtisadi rayonunda törədilən təxribatların miqyası son vaxtlar xeyli genişlənmişdi. Rusiya sülhməramlı kontingentinin müvəqqəti yerləşdiyi Azərbaycan ərazilərində mövcud olan erməni silahlı qüvvələrinin təxribat-diversiya qrupunun üzvləri ərazilərimizə soxularaq, piyada və tank əleyhinə mina basdırırdılar. Elə sentyabrın 19-da bir ədəd nəqliyyat vasitəsi Xocavənd rayonu ərazisində basdırılmış tank əleyhinə minaya düşərək partlayıb. Bu təxribat nəticəsində 2 nəfər mülki şəxs həlak olub. Eyni gündə, qeyd edilən terrorun baş verdiyi əraziyə yola düşən Daxili İşlər Nazirliyinin 4 əməkdaşı Xocavənd rayonunun Tağaverd kəndi ərazisində yeni inşa olunan tunel yolunda minaya düşərək həyatlarını itirib. Bununla da 44 günlük Vətən müharibəsinin başa çatmasından indiyədək, ümumilikdə, mina qurbanlarının sayı 314 nəfərə çatıb, onlardan 61 nəfər həlak olub [11, s.6]. Deməli Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası Ermənistanın "Yeraltı müharibəsi"nin (mina terrorunun) aradan qaldırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Azından yeni minaların basdırılmasının qarşısı alınmışdır.

Həmçinin ərazilərimiz separatçılar tərəfindən vaxtaşırı intensiv atəşə məruz qalırdı. Həm mina terroru, həm də atəşkəs pozuntusu işğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıdan dinc əhalinin, habelə bərpa-quruculuq işlərinə cəlb olunmuş mülki işçilərin və hərbi qulluqçularımızın təhlükəsizliyini ciddi səkildə təhdid edirdi. Suverenliyimizin, ərazi bütövlüyümüzün bərpası bütün bunlara son qoydu.

Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələrinin tərksilah edilərək ərazilərimizdən çıxarılmasının, onların hərbi infrastrukturunun zərərsizləşdirilməsinin və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya quruluşunun bərpa edilməsinin yeganə yolu bölgədə lokal xarakterli antiterror tədbirlərinin keçirilməsi idi. Belə də oldu. Cəmi bir sutka davam edən əməliyyat nəticəsində Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yerləşən Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələri, qeyri-qanuni erməni silahlı dəstələri silahı yerə qoyaraq təslim oldular. Müdafiə Nazirliyinin açıqlamasında bildirilib ki, yaraqlılar döyüş mövqelərindən və hərbi postlardan çıxır və tam şəkildə tərksilah olunurlar. Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələri Azərbaycan ərazilərini tərk edir, qeyri-qanuni erməni silahlı dəstələri buraxılır. Paralel şəkildə bütün silah-sursat və ağır texnika təhvil verilir. Yuxarıda qeyd olunan proseslərin Rusiya sülhməramlı kontingenti ilə əlaqələndirilmiş səkildə həyata keçirilməsi təmin edilir. Bütün bunlar böyük əhəmiyyət kəsb etməklə, həm də dünya azərbaycanlılarının vətən həsrətinə son qoydu.

Beləliklə, sentyabrın 20-si Azərbaycanın tarixinə daha bir parlaq səhifə kimi düşdü. Həmin gün qanunsuz erməni silahlı dəstələri ağ bayraq qaldırdılar. Bundan sonrakı mərhələdə bütün silahlar təhvil verilməli, qanunsuz rejim özünü buraxmalıdır. Azərbaycan dövləti bir daha sübut etdi ki, onunla güc yolu ilə danışmaq olmaz. Ölkəmizin ərazisində "boz zonalar" qala bilməz. Əməliyyatın əsas məqsədi mərkəzi hakimiyyətin nəzarətindən kənar ərazilərdə qayda-qanunun, nizamın yaradılması idi ki, buna da nail olundu və əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanın qalib dövlət kimi nüfuzu bir qədər də artdı. Rəsmi Bakı indi özünün erməni sakinlərinin ölkənin tamhüquqlu vətəndaşı kimi reinteqrasiyasına çalışır. Rəsmi şəxslərin indiyədək verdikləri açıqlamaları ümumiləşdirərək demək mümkündür ki, ermənilərin təhlükəsizliyi digər etnik azlıqların təhlükəsizliyi kimi Azərbaycan Konstitusiyası və qanunvericiliyi ilə tam təmin ediləcək. Eyni zamanda, ölkənin digər sakinləri kimi ermənilərin də hüquqları ilə yanaşı öhdəlikləri olacaq. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanın apardığı – əməliyyat beynəlxalq – hüquq normalarına, – o cümlədən, beynəlxalq humanitar hüquqa o dərəcədə uyğun əsaslandırılmışdır ki, heç bir dövlət, hətta Ermənistan da ona açıq şəkildə qarışmağa cürət etmədi. Çünki Azərbaycan özünün beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış ərazisində əməliyyat həyata keçirirdi. Hədəf isə Ermənistan silahlı qüvvələri birləşmələrinin ön xəttə və dərinlikdə olan mövqeləri, uzunmüddətli atəş nöqtələri, eləcə də döyüş vasitələri və hərbi təyinatlı obyektləri idi.

Bu gün Azərbaycan dövlətinin növbəti önəmli vəzifəsi Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpa edilməsidir. Mübaliğəsiz olaraq deyə bilərik ki, burada görülən işlər azad edilmiş torpaqlara gələn hər bir qərarsız xarici qonağı təəccübləndirir. Ona görə ki, bu dərəcədə dağıntılardan sonra belə bir sürətlə bərpa işlərinin aparılması, yəqin ki, tarixdə görünməmiş bir prosesdir. Onu da nəzərə almalı-

yıq ki, Ermənistan tərəfi işğal etdiyi Azərbaycan əraziləri minalayıb və 300-dən çox insan artıq həyatını, ya da ki, öz sağlamlığını itirmişdir. Təəssüflər olsun ki, Ermənistanın yeraltı mina terroru bu gün də davam edir. Minalardan təmizlənmə prosesi bu gün də davam edir, 120 min hektar artıq təmizlənib, amma minalanmış sahə daha geniş əraziləri əhatə edir. Bütün bunlara baxmayaraq, keçmiş köçkünlərin öz dədə-baba yurdlarına qaytarılması prosesi uğurla gedir. Apardığımız hesablamalara görə 2024-cü ilinə qədər təxminən 5400 keçmiş köçkün artıq beş yaşayış məntəqəsinə köçürülüb və 2024-cü il ərzindən azı 20 yaşayış məntəqəsinə keçmiş köçkünlər qayıdacağı planlaşdırılıb. Eyni zamanda nəzərdə tutulmuşdur ki, azad edilmiş torpaqlarda ilin sonuna qədər 5 şəhərə və 15 kəndə 20 min keçmiş köçkün köçürüləcək. Hər cür şəraitlə, işlə təmin ediləcəkdir. Dövlət tərəfindən yüzdən çox şəhərin və kəndin baş planları hazırlanacaq, təsdiqlənmiş və bir neçə şəhər və kəndlərdə artıq inşaat işlərinə start verilmişdir. Bu minvalla dövlətimiz Böyük Qayıdış proqramının birinci mərhələsini 2026-cı ilin sonunda başa çatdırmağı və 140 min köçkünün öz dədə-baba torpaqlarına qaytarmağı planlaşdırmışdır. Bütün bunlarla yanaşı ərazidə bütün sosial infrastruktur inşa edilir, xəstəxanalar, məktəblər, idman obyektləri, infrastruktur obyektləri, yollar, 40 tunel və 90 körpü tikilərək əhalinin istifadəsinə verilmişdir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda bütün elektrik təsərrüfatı yenidən qurulub, dəmir yolları çəkilib, 2 Beynəlxalq Hava Limanı açılıb, 3-cüsü də Laçında istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulmuşdur [7, s.107]. Köçkünlər üçün yeni evlər, bütün müasir şəhərsalma qaydalarına uyğun olan yaşayış yerləri qurulacaq və tarixi şəhərlərimizin keçmiş siması yenidən bərpa edilərək əhalinin istifadəsinə veriləcəkdir.

Bu gün Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də Ermənistanla Azərbaycan arasında sülh sazişinə nail olmaq və sərhədləri tarixi yerləri ilə bərpa etməkdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 15 fevral 2024-cü ildə andiçmə mərasimində çıxışında Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinə aydınlıq gətirərək demişdir: "Azərbaycan-Ermənistan münasibətləri. Mən çıxışımın sonunda bu məsələyə təsadüfən toxunmuram. Hesab edirəm ki, bu məsələnin əhəmiyyəti süni şəkildə şişirdilir. Ermənistanın havadarları daim bu məsələni müzakirə etmək istəyirlər, öz səylərini göstərmək istəyirlər, deməli, yorğanı öz tərəflərinə çəkmək istəyirlər, vasitəçi olmaq istəyirlər. Birincisi, vasitəçi olmaq üçün sən gərək heç olmasa üzdə bitərəf olasan. Sənin qəlbində nə var, biz bilirik. Amma heç olmasa üzdə, diplomatik qaydalara riayət etməlisən. Bizə bu məsələdə vasitəçi lazım deyil. Mən bunu demişəm, bu yüksək kürsüdən bir daha demək istəyirəm. Biz öz məsələmizi həll etmişik. Ermənistanla sülh müqaviləsinin imzalanmasının da təşəbbüskarı biz olmuşuq. Beş məlum prinsipin də müəllifi biz olmuşuq. Sülh müqaviləsinin mətnini də biz yazmışıq, Ermənistan tərəfinə göndərmişik. İndi Ermənistan beynəlxalq hüququn normalarına riayət etmək istəyirsə, bu müqavilə imzalanacaq. İstəmirsə, yenə də bizə qarşı əsassız iddialar irəli sürüləcəksə, bu müqavilə imzalanmayacaq, ancaq Azərbaycan üçün heç nə dəyişməyəcək. Mən artıq dedim, bizim qarşımızda duran çağırışlara, bizə qarşı aparılan çirkin siyasətə biz onsuz da hazır olmalıyıq. Ona görə hesab edirəm ki, Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin normallaşması prosesi beynəlxalq gündəlikdən düşməlidir. Çünki yerindən duran bu məsələ ilə məşğul olmaq istəyir, gedin, öz işinizlə məşğul olun. Ona görə mən bu mövzuya, ümumiyyətlə, çox vaxt ayırmaq istəmirəm, çünki buna dəyməz. Biz öz məsələmizi həll etmişik. Biz bu gün Ağdamdayıq, Füzulidəyik, Laçındayıq, Cəbrayıldayıq, Zəngilandayıq, Qubadlıdayıq, Kəlbəcərdəyik, Şuşadayıq, Hadrutdayıq, Xocalıdayıq, Ağdərədəyik, Əsgərandayıq, Xankəndidəyik! Bu yeni dövr uğurla başlayır, Əminəm ki, uğurla da davam edəcək. Bu yolda hamımıza uğurlar, yolumuz açıq olsun! [1, s.2].

Nəticə. Vətən müharibəsində qazanılan Zəfərlə Azərbaycan qalib dövlət, Azərbaycan xalqı isə qəhrəman xalq kimi yeni statusa sahib oldu. Bu da Azərbaycanın yeni nailiyyətlər əldə etməsi üçün baza yaradır. Azərbaycan işğal altındakı torpaqlarını öz gücü hesabına geri qaytarmaqla qüdrətini bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Azərbaycan işğaldan azad edilmiş əraziləri yenidən qurmaqla dünyaya yeni bir nümunə göstərəcək. Azərbaycan indi dünyaya yeni bir mənzərəni təqdim etməyə hazırlaşır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dünyanın yeni mənzərədə ortaya çıxan reallığı olacaq ki, burada insan üçün ən layiqli şərait yaradılacaq. Bütün bunların hamısı, əsası Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən layiqincə davam etdirilən siyasətin Azərbaycan xalqına gətirdiyi böyük uğurlardır. Bu uğurların nəticəsi olaraq Ulu öndərimizin dediyi kimi, "Azərbaycan daim dünyaya günəş kimi doğacaqdır".

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin andiçmə mərasimində nitqi // "Respublika" qəzeti, 12.10.2023, s.2,3.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Euronews" televiziyasına müsahibəsi // "Xalq qəzeti", 10.XII.2023, s.1,2.
3. Azərbaycanda akkreditə olunmuş diplomatik korpus üçün fövqəladə son vəziyyətdə dair brifinq // "Respublika" qəzeti, 21.IX.2023, s.4.
4. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı // https:president.az/az/articles/view/57884
5. Abdalov N. Xankəndi Zəfərimiz. Tarixi ədalət bərpa olundu // "Respublika" qəzeti, 26.XII.2023, s.2.
6. Musayev H. Valdaydan Xankəndinə // "Respublika" qəzeti, 30.X.2023, s.5.
7. Məmmədov N. Azərbaycan tarixinin yeni dövrünün başlanğıcı: Xankəndi zəfəri. Bakı, "ADPU-nin nəşriyyatı", 2024, 175 s.
8. Məmmədov N. Heydər Əliyev və Xankəndi şəhərinin inkişaf strategiyası (1969-1982-ci illər) // BDU "Tarix və onun problemləri". Bakı, 2023, s.130-139.
9. Məmmədov N. Azərbaycanın Xankəndi şəhərinin tarixi (rus dilində). Qazaxıstan "Vestnik" Alma-Atı, 2022, №1(68), s.99-108.
10. İsmayılov B. Xankəndi Zəfəri ilə xalqımızın, dövlətimizin qarşısında parlaq üfüqlər açılıb // "Azərbaycan" qəzeti, 20.01.2024, s.1-2.
11. Səxavət H. Xarici ekspertlərdən haqq işimizə dəstək // "Xalq qəzeti", 21.IX.2023, s.6.
12. Xankəndi Zəfəri ilə xalqımızın, dövlətimizin qarşısında parlaq üfüqlər açılıb // "Azərbaycan" qəzeti, 20.01.2024, s.1, 4.
13. Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Azərbaycanın təbrik məktubu // "Xalq qəzeti", 09.X.2023, s.5.
14. Prezident İlham Əliyevin MDB-yə üzv dövlətlərin 53-cü iclas iştirakçılarını qəbul edərkən çıxışı // "Respublika" qəzeti, 12 oktyabr 2023, s.2,3.

НАЗИМ МАМЕДОВ
Старший научный сотрудник отдела «История Второй Карабахской войны и Движение Великое возвращение» Института истории и этнологии имени А.А. Бакиханова НАНА, к.ф.н., доцент

ПОСЛЕДНИЙ ГВОЗДЬ В ГРОБ АРМЯНСКИХ СЕПАРАТИСТОВ: ПОБЕДА В ХАНКЕНДИ

Ханкенди, древнее поселение Азербайджана, был освобожден от оккупации армянских вооруженных формирований 20 сентября 2023 года. В результате однодневной антитеррористической операции Азербайджан полностью обеспечил свой государственный суверенитет, и с этого дня флаг Азербайджана развевается по всему Карабахскому региону. Это большое историческое событие, которое навсегда останется в сердцах всего азербайджанского народа. Азербайджанский народ, азербайджанцы всего мира будут вечно гордиться этой победой. Сегодня настоящий хозяин этих земель - азербайджанский народ на этих землях, в том числе в городе Ханкенди, Ходжалы, Агдере, Аскеране и на других освобожденных от оккупации территориях строит и создает, занимается восстановлением и благоустройством.

Ключевые слова: Азербайджан, Общенациональный лидер Гейдар Алиев, Президент Илхам Алиев, Ханкенди, армянской сепаратизм, триумфальная хроника.

NAZIM MAMMADOV
Senior Researcher of the Department of "History of the Second Karabakh War and the Great Return Movement" of the Institute of History and Ethnology named after A.A. Bakikhanov of the Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor

THE LAST NAIL ON THE COFFIN OF THE ARMENIAN SEPARATORS: VICTORY OF KHANKANDI

On September 20, 2023, the city of Khankendi, an ancient settlement of Azerbaijan, was liberated from the occupation of the armed forces of Armenia. As a result of the one-day anti-terror operation, Azerbaijan fully secured its state sovereignty, and the Azerbaijani flag was waved all over the Karabakh region since that day. This is a great historical event and this history will live forever in the hearts of all Azerbaijani people. The people of Azerbaijan and the Azerbaijanis of the world will forever be proud of this victory. Today, the people of Azerbaijan – the owners of these lands are building and creating, extensive construction and improvement works are being carried out including in the city of Khankendi, Khojaly, Agdere, Askaran and other areas liberated from occupation. The competitions held in Khankendi are a message of peace to the world and an indicator of historical victory!

Keywords: Azerbaijan, National lieder Heydar Aliyev, President Ilham Aliyev, Khankendi, armenia separatism, Triumphal Chroncle.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 17 oktyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. Şahin Fərzəliyev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94

MƏMMƏDAĞA BAXIŞOV
Bakı Dövlət Unuversiteti,
Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrasının dosenti
mamamadağabaxışov@bsu.edu.az

AVROPA İTTİFAQININ ƏSAS FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/98-102

Məqalə Avropada və dünyada beynəlxalq münasibətlərə böyük təsir göstərən Avropa İttifaqının əsas fəaliyyət istiqamətlərinə həsr olunub. Məqalədə Avropa İttifaqının uğurları, iqtisadi inteqrasiya üçün ümumi çərçivənin formalaşdırılması və onun iqtisadi siyasətləri, iqtisadi və valyuta birliyinin yaradılması, vahid pul siyasəti, ümumi ticarət, investisiya siyasəti və digər məsələlər araşdırılır. Müəllif Avropa İttifaqının ümumi kənd təsərrüfatı, regional, enerji siyasəti, daxili işlər və ədliyyə sahəsində fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirir.

Açar sözlər: iqtisadi inteqrasiya, Avropa İttifaqı, ümumi bazar, vahid gömrük vergisi, kənd təsərrüfatı və region siyasəti, enerji siyasəti, daxili işlər və ədliyyə.

Giriş. Müasir dövrdə Avropa və dünya siyasətinə böyük təsir göstərən Avropa inteqrasiyasının əsas sahələrini iqtisadi, siyasi və hüquqi inteqrasiya təşkil edir. Avropa İttifaqının əsas fəaliyyət istiqamətləri bu sahələrə tam uyğundur. Avropa İttifaqının ən mühüm nailiyyətləri iqtisadi sahədə qazanması şübhəsizdir. Qərbi Avropa inteqrasiyası məhz iqtisadi sahədən başlamışdı, həm də iqtisadiyyatın əsasında inteqrasiya digər sahələrə yayılmışdı. Başqa sözlə, iqtisadi sahə inteqrasiyanın digər istiqamətlərə doğru genişlənmə və dərinləşməsinin bazası olmuşdu.

Əmtəələrin, xidmətlərin, pulların və işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkətini nəzərdə tutan ümumi bazar Avropa İttifaqında iqtisadi fəaliyyət üçün oxşar şərait yaratmışdı. Avropa İttifaqının sənədlərində qeyd edilib ki, təşkilat təkcə ümumi bazarın deyil, həm də vahid daxili bazarın yaradılmasına çalışır. Məqsəd Avropa İttifaqına daxil olan bütün ölkələrin bazarlarında iqtisadi fəaliyyət üçün maksimum eyni şəraitin yaradılmasıdır [8, s.255].

Əsas. Avropa İttifaqı çərçivəsində iqtisadi və valyuta ittifaqı fəaliyyət göstərir. Avropa İttifaqına daxil olan ölkələr ümumi iqtisadi və vahid-pul kredit siyasəti həyata keçirir. Ümumi iqtisadi siyasət iqtisadiyyat və maliyyə Nazirləri Şurası və Avropa İttifaqının Komissiyası tərəfindən həyata keçirilir. Bu orqanlar Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələr üçün iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərini müəyyən edir və əsas makroiqtisadi göstəricilərin monitorinqini həyata keçirir. 1997-ci ildə Avropa İttifaqının rəhbərliyi Sabitlik və artım paktı qəbul etdi. Bu sənədə görə iki əsas meyara əməl edilməli idi: 1.Büdcə kəsiri üç faizdən, dövlət borcu isə ölkənin məcmu ictimai məhsulunun 60%-dən çox olmamalı idi. Bu tələbləri pozan ölkələr bir il ərzində büdcə intizamına əməl etmək üçün tədbirlər həyata keçirməli idi. Həmin tələbləri uzun müddət ərzində pozan ölkələrə qarşı iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilməli idi.

XXI əsrin əvvəllərində iqtisadi inkişafın zəifləməsi nəticəsində Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrin yarısı, o cümlədən AFR və Fransa Sabitlik və Artım paktına əməl etmrdi. 2005-ci ildə AFR və Fransanın köməyi ilə Sabitlik və Artım paktında dəyişiklik edildi və tələblər bir qədər zəiflədi [1, s.274]. Təşkilata üzv ölkələrin büdcə və maliyyə intizamının aşağı səviyyədə olması və makroiqtisadi göstəricilərin monitorinqi sahəsində Avropa İttifaqının imkanlarının zəifləməsi 2008-2010-cu illərdə Avropa borc böhranının əsas səbəblərindən biri oldu. Bir sıra islahatlardan sonra Avropa İttifaqının ümumi iqtisadi siyasətinə 2011-2014-cü illərdə fiskal ittifaq əlavə edildi.

Fiskal ittifaq Avropa İttifaqının Komissiyasına illik milli büdcələrə nəzarət etmək səlahiyyəti və tövsiyyələrə əməl etməyənlərə təzyiq göstərmək imkanı verirdi. 2016-cı ildə ümumi iqtisadi siyasətə maliyyə ittifaqı əlavə edildi [6, s.210]. Məqsəd Avropa İttifaqının bütün maliyyə sisteminə, iri bankların fəaliyyətinə və əmanətlərin sığortalanması sisteminə nəzarət etmək idi. 2014-cü ildə imzalanmış büdcə paktı ilə kəsirli büdcələrin qəbul olunması qadağan edildi.

Avropa İttifaqına daxil olan ölkələr oktyabrın 15-nə dək Avropa İttifaqının Şurasına və Komissiyasına öz büdcə layihələrini göndərir. Büdcə paktına əməl etməyənlərə qarşı sanksiya tətbiq edilməli idi. Ölkə ümumi məhsulun 0,2 - 0,7%-i həcmində cərimə ödəməli, Avropa fondlarından ödəmələr dayandırılmalı, Avropa İttifaqı və Avropa Mərkəzi Bankı daha ciddi monitorinq keçirməli və Avropa İnvestisiya Bankından kredit verilməsinə qadağan qoyulmalı idi. Avropa İttifaqına daxil olan bir sıra inkişaf etmiş ölkələr də müntəzəm şəkildı büdcə paktını pozur.

2018-ci ildə Avropa İttifaqının Komissiyası İtaliyaya qarşı sanksiya tətbiq etməyə cəhd göstərdi. İtaliya 2019-cu il üçün büdcə layihəsində büdcə kəsirini 2,4% göstərmişdi [8, s.189]. İtaliya hökuməti Avropa İttifaqını tənqid edir və təşkilatdan tələblərini azaltmağı tələb etmişdi. İtaliyanın 2020-ci il üçün dövlət büdcəsində kəsir 2,1% göstərilmişdi və yenə Avropa İttifaqı tərəfindən tənqid edildi. 2019-cu ilin dekabrında İtalyanın nümayəndəsi P.Centiloni Avropa İttifaqının komissiyasında iqtisadiyyat üzrə komisar vəzifəsinə təyin edilmişdi.

Avropa İttifaqı çərçivəsində vahid pul-kredit siyasətini Frankfurtda yerləşən Avropa Mərkəzi Bankı həyata keçirir. Bu funksiya həm də Avropa Mərkəzi Banklar sisteminə həvalə edilmişdir. Həmin sistemə Avropa Mərkəzi Bankı və üzv ölkələrin milli dövlət bankları daxildir. Avropa Mərkəzi Bankının əsas vəzifəsi avrozonada qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsidir. Avropa Mərkəzi Bankı həm də avronun emissiyası, avrozonaya daxil olan ölkələrdə qızıl ehtiyatlarının idarə edilməsi və əsas faiz dərəcələrinin təyin edilməsi ilə məşğul olur. Vahid valyutanın tətbiqi qarşılıqlı ticarətdə yaranan çoxsaylı ixtilafları aradan qaldırdı. Avropa İttifaqının vahid valyutası olan avro dövriyyəyə köçürmə ödəniş vəsitəsi kimi 1999-cu ildə, nəqd hesab vasitəsi kimi 2002-ci ildə buraxıldı [9, s.156]. Avrozonanın iştirakçıları arasında meydana çıxan problemləri həll etmək üçün Maliyyə Nazirləri Şurası yaradıldı.

Avropa İttifaqına daxil olan bütün ölkələr öz üzvlərinə avrozonaya qoşulmaq haqqında öhdəlik götürdü. Avrozonaya qoşulmaq üçün Maastrixt meyarlarına əməl etmək zəruridir. 2020-ci ilədək 19 ölkə Avrozonanın üzvü idi. İngiltərə və Danimarka avrozonaya qoşulmadı. Polşa, Macarıstan, Bolqarıstan və Çexiya avrozonaya qoşulmaq haqqında öhdəlik götürdü.

Avroya keçmək üçün Maastrixt meyarları aşağıdakılardır: 1.Büdcə kəsiri ümumi məhsulun 3 faizindən çox olmamalıdır; 2.Dövlət borcu ölkənin ümumi məhsulun 60%-dən çox olmamalıdır. 3.Avroya münasibətdə ölkənin milli valyutasının mübadilə kursu sabit olmalıdır; 4.Qiymətlər sabit olmalıdır; 5.Ölkələrin Milli Bankları müstəqil olmalıdır. Mübadilə kursu mexanizmi milli valyutanın avroya bağlı olmasını nəzərdə tuturdu. İki il ərzində tərəddüd 15% civarında olmalı idi [3, s.128].

Avropa İttifaqının ümumi ticarət və investisiya siyasətinin vəzifəsi daxili bazarın qorunması və Avropa İttifaqı ölkələrindən məhsul ixracı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. Avropa İttifaqının xarici ticarəti birbaşa təşkilatın rəhbər orqanlarının səlahiyyətindədir. Təşkilatın rəhbər orqanları ticarət məsələləri üzrə qanunlar qəbul edir, danışıqlar aparır və xarici ölkələrlə ticarət sazişləri imzalayır. Avropa İttifaqı məhsul və xidmət ticarətinə, əqli mülkiyyətin ticarət aspektlərinə (məsələn patenlər), dövlətlərin aldıqlarına və birbaşa xarici investisiyalarına görə məsuliyyət daşıyır.

Avropa İttifaqında vahid gömrük tarifi fəaliyyət göstərir. Bu qayda üçüncü ölkələrdən idxal edilən məhsullar üçün təşkilata üzv olan bütün ölkələr üçün vahid gömrüyü nəzərdə tutur. Bu Avropa İttifaqına şərait yaradır ki, ən əlverişli rejim tətbiq etmək haqqında Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələbinə əməl etməsin. Vahid kömrük vergisi daxili ticarət üçün əlverişli şərait yaradır və Avropa İttifaqı ölkələrində istehsalçıları müdafiə etmək üçün tədbirlər həyata keçirilir. Gömrük ittifaqı üçüncü ölkələrdən Avropa İttifaqının daxili bazarına məhsul ixracını məhdudlaşdırır və iqtisadiyyatın xarici rəqabətə zəif sahələrini qoruyur. Avropa İttifaqında kənd təsərrüfatı xarici rəqabətə daha həssasdır, ona görə kənd təsərrüfatı məhsulları üçün idxal gömrüyü yüksəkdir. Avropa İttifaqında ən aşağı gömrük xammal idxalı üçün müəyyən edilmişdir. Gömrük ittifaqı təşkilatın üzvü olan ölkələrə idxal edilən məhsulun kəmiyyət və keyfiyyətinə nəzarət etmək imkanı yaratdı. 1994-cü ildə Avropa İttifaqı çərçivəsində vahid daxili bazarın formalaşması başa çatdı və daha üzv ölkələrin ixrac norması müəyyənləşdirməsinə ehtiyac qalmadı [4, s.236]. Bir sıra məhsullar üçün normanı Avropa İttifaqı özü müəyyən etməyə başladı.

Avropa İttifaqında ticarətin 60%-i daxili ticarətin payına düşür. Slovakiyada istehsal edilən məhsulun 86%-i, Lüksemburq və Macarıstanda 84%-i, Polşada 81%-i, Kiprdə 48%-i, İtaliyada 51%-i, Yunanıstan və Maltada 54%-i Avropa İttifaqı ölkələrinə satılır. Avropa İttifaqın əsas ticarət tərəf-

daşları ABŞ (17%), Çin (15%), İsveçrə (7%), Türkiyə (4%), Yaponiya (3,5%)-dır. Avropa İttifaqından əsasən maşın və avadanlıq, kimya və metallurqiya məhsulları ixrac olunur. Avropa İttifaqına idxal olunan məhsullar arasında həmin məhsullar üstünlük təşkil edir.

Avropa İttifaqında inteqrasiyanın inkişaf etdiyi əsas sahə kənd təsərrüfatıdır ki, onun əsasında ümumi kənd təsərrüfatı siyasəti dayanır. Ümumi kənd təsərrüfatı siyasəti Avropa İttifaqının ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək, kənd təsərrüfatında çalışan əhalini müdafiə etmək və təşkilat çərçivəsində sosial-iqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün 1962-ci ildən həyata keçirilir. Bu siyasət kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını və ixracını maliyyələşdirməyi və kənd ərazilərinin hərtərəfli müdafiəsini nəzərdə tutur. Avropa İttifaqında büdcə vəsaitinin 40%-i ümumi kənd təsərrüfatı siyasətinin həyata keçirilməsinə xərclənir. Maliyyələşmə ixtisaslaşdırılmış kənd təsərrüfatı fondları vasitəsilə həyata keçirilir və fermerlərin xərcinin 40%-ini ödəyir. 2005-ci ildək ümumi kənd təsərrüfatı siyasətinin maliyyələşdirilməsini Avropa kənd təsərrüfatına Təminat Fondu həyata keçirirdi. 2005-ci ildə həmin fond iki hissəyə ayrıldı: biri kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını, o birisi kənd ərazilərinin inkişafını maliyyələşdirir [5, s.406].

Avropa İttifaqının genişlənməsi təşkilatın işini artırdı. Belə ki, indi həm də Şərqi Avropa ölkələrinin kənd təsərrüfatına qayğı göstərilməli idi. Bu zaman Avropa İttifaqının əvvəlki üzvlərinin hüquqları pozulmamalı idi. 2003-cü ildən sonra Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrin kənd təsərrüfatı üçün təşkilatın büdcəsindən ayrılan vəsait 10 il ərzində artmamalı idi. Avropa ölkələrindən Avropa İttifaqı ölkələrinə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı məhdudlaşdırıldı, çünki, hələ Avropa İttifaqının standartlarına uyğun deyildi.

Region siyasəti Avropa İttifaqında həcminə görə ikinci ən çox maliyyələşdirilən sahədir. Avropa İttifaqının büdcəsindəki vəsaitin 1/3 hissəsi region siyasətinə xərclənir. Bu siyasətin məqsədi regionların iqtisadi inkişaf səviyyəsinin bərabərləşməsidir. Avropa İttifaqında regional siyasətə vəsait üç fonddan ayrılır. Mütəşəkkillik Fondu, Avropa Regional İnkişaf Fondu və Avropa Sosial Fondu. Bu fondlardan yardım adambaşına məhsul istehsalına görə Avropa İttifaqı üzrə orta göstəricilərdən geri qalan regionlara göstərilir.

Avropa İttifaqının büdcəsi milli gəlirdən (70%), gömrük vergisindən (12%) və üzv ölkələrin əlavə dəyər vergisindən ayırmalardan formalaşır (12%). Büdcə vəsaiti fondlar və məqsədli maliyyə proqramları vasitəsilə bölünür. Büdcə vəsaiti əsasən yeni iş yerlərinin yaradılmasına, iqtisadi inkişafa və investisiyalara, kənd təsərrüfatına, balıqçılıq, ətraf mühitin müdafiəsinə, müharicətin idarə olunmasına, təhlükəsizliyin pozulmasına, işsizliyin azalmasına və müdafiə xərclərinə yönəlir. Gömrük vergisinin 80%-i Avropa İttifaqının büdcəsinə, 20%-i üzv ölkələrin büdcəsinə daxil olur.

Avropa İttifaqının rəqabət siyasəti təşkilat çərçivəsində rəqabət şəraitinin eyniləşdirilməsinə, qanunsuz rəqabətin qarşısının alınmasına və ayrı-ayrı şirkətlərə dövlət yardımına nəzarətə yönəlmişdir. Nəqliyyat siyasəti isə TransAvropa nəqliyyat şəbəkəsinin inkişafına, rəqabət mühitinin yaradılmasına və nəqliyyat növlərinin şaxələndirilməsinə xidmət edir.

Enerji siyasəti Avropa İttifaqının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Enerji sahəsində Avropa İttifaqı əvvəldə bir sıra problemləri həll etməli idi: 1. Enerji daşıyıcıları ilə təminat yaxşılaşdırılmalı idi. 2. Enerji daşıyıcılarının qiyməti aşağı salınmalı idi. 3. Ətraf mühitin qorunmasına diqqət artmalı idi. Avropa İttifaqının enerji siyasətinin əsas vəzifəsi enerji təhlükəsizliyi, rəqabət mühitini təmin etmək və təşkilatın üzvü olan ölkələrin enerji daşıyıcıları ilə sabit təmin edilməsi idi.

Avropa İttifaqı yaradılandan sonra üç enerji paketi, yəni, Avropa İttifaqının enerji məsələləri üzrə göstərişlər paketi qəbul edildi. Birinci paket 1996-1998-ci illərdə su enerjisi və qazla təchizat haqqında idi. İkinci enerji paketi 2003-cü ildə qəbul edilmişdi. Bu sənədlərdə əsas ideya təklifləri artırmaq və enerji daşıyıcılarının dəyərini azaltmaq üçün Avropa bazarlarınada əlverişli rəqabət şəraiti yaratmaq idi. 2009-cu ildə Avropa İttifaqı üçüncü enerji paketi qəbul etdi. Bu sənədə əsasən istehlakçı enerji satan ölkəni sərbəst seçə bilərdi. Avropa İttifaqının uzunmüddətli enerji siyasətinin vəzifələri 2030-cu ilə qədərki enerji strategiyasında və 2050-ci il üçün yol xəritəsində öz əksini tapmışdı. Bu sənədlər kəmərlərin şaxələndirilməsi, enerjinin səmərəliyinin yüksəlməsi, kömrdən istifadə edilməməsi, ətraf mühitin daha yaxşı qorunması və bərpa olunan enerjidən istifadəni nəzərdə tuturdu. 2020-ci il üçün strategiya 2007-ci ildə, 2030-cu il üçün strategiya. 2014-cü ildə 2050-ci il üçün strategiya 2011-ci ildə qəbul edilmişdi [7, s.196].

Daxili işlər və ədliyyə sahəsində fəaliyyət uzun müddət Avropa İttifaqına daxil olan ölkələr arasında hökumətlərarası əməkdaşlıq sahəsi idi. Bu sahədə əməkdaşlıq 1975-ci ildən 1970-ci illərin birinci yarısında Avropa ölkələrində törədilən terror aktları ilə əlaqədar olaraq baxılmışdı. 1972-ci ildə Almaniyada keçirilən olimpiada zamanı Münhendə terrorçular çoxlu insan girov götürmüşdü. 1975-ci ildə Romada AİB-ə daxil olan olkələrin daxili işlər və ədliyyə nazirlərinin iştirakı ilə hökumətlərarası TREVI qrupu yaradıldı. 1992-ci ildə daxili işlər və ədliyyə sahəsində əməkdaşlıq Avropa İttifaqının üçüncü dayağı oldu. Lissabon müqaviləsinə görə azadlıq, təhlükəsizlik və ədalət məkanının formalaşması ilə bağlı bütün məsələlər Avropa İttifaqının səlahiyyətinə verildi. Avropa İttifaqının rəhbər orqanları həm Aİ, həm də üçüncü ölkə vətəndaşlarının Avropa İttifaqı ərazisində sərbəst yerdəyişmənin ümumi qaydalarının formalaşdırılması, mühacirət siyasətinin, sığınacaq verilməsi qaydalarının hazırlanması, məhkəmə qərarlarının qarşılıqlı tanınması əsasında Avropa hüquq məkanını yaradılması ilə məşğul olur [2, s.303]. Avropa İttifaqının rəhbər orqanları həm də təşkilata daxil olan ölkələrin təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə məşğul olur, terrorizmə, mütəşəkkil cinayətkarlığa və qeyri-leqal mühacirətə qarşı tələblər həyata keçirir.

Nəticə. Daxili işlər və ədliyyə sahəsində vəzifələri yerinə yetirmək üçün Avropa İttifaqı bir sıra agentlik yaradıldı. 1999-cu ildə yaradılmış Avropa Polis İdarəsi eyni vaxtda bir neçə ölkənin mənafelərinə toxunan cinayətlərlə bağlı məlumat toplayıb təhlil etməkdə milli polis idarələrinə yardım göstərir. Avropa Ədliyyə İdarəsi 2002-ci ildə yaradıldı və cinayətlərin araşdırılması ilə məşğul olan idarələrin fəaliyyətini əlaqələndirir. Onun tərkibinə Avropa İttifaqına üzv ölkələrin prokuror, hakim və polisləri daxildir. Avropa Ədliyyə İdarəsi ağır cinayətləri, möhtəkirlik, çirkli pulların yuyulması və korrupsiya hallarının araşdırılması ilə məşğul olur. Xarici sərhədlərin əlaqələndirilməsi üzrə Agentlik Avropa İttifaqının xarici sərhədlərinin mühafizəsi sahəsində üzv ölkələrə kömək edir. 1998-ci ildə yaradılmış Möhtəkirliyə qarşı mübarizə İdarəsi Avropa İttifaqı ölkələrinə qarşı maliyyə cinayətlərinin araşdırılması ilə məşğul olur. Avropa İttifaqı çərçivəsində iqtisadi və hüquqi siyasətin həyata keçirilməsinə və Avropa İttifaqının mənafeylərinin reallaşması və dünyada mövqelərinin möhkəmlənməsi üçün təşkilat həm də ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti və bu sahədə ardıcıl fəaliyyəti ilə səmərəli yardım göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Фененко А.В. Современная история международных отношений. 1991-2018. М., Аспект Пресс, 2018, 456 с.
2. Бабынина Л.О. Гибкая интеграция в Европейском Союзе: теория и практика применения. М., ЛИИ, 2012, 374 с.
3. Буторина О.В. Международные валюты: интервенции и конкуренция. М, Деловая литература, 2003, 352 с.
4. Bretherton C. Voqler J. The European Unton as a Clobal Acton/ London, Routledge, 2006, 314 p.
5. Baxışov M.Ə. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (1918-2003). Bakı, Az.TU-nun mətbəəsi, 2012, 408 s.
6. Щемятенко В.Г. Европейская интеграция. Учебное пособие. М, Международные отношения, 2003, 400 с.
7. Мутагиров Дж.З. История и теория международных отношений. Международные политические институты. М., Юрайт, 2018, 439 с.
8. Буторина О.В. Европейская интеграция. М., Аспект Пресс, 2018, 684 с.
9. Современные международные отношения (1991-2020). Отв.ред. Б.Ф.Мартынов. М., АСТ, 768 с.

МАМЕДАГА БАХЫШОВ
Бакинский Государственный Университет,
доцент кафедры Новой и Новейшей истории стран Европы и Америки

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

Статья посвящена основным направлениям деятельности Европейского Союза, которые оказывают большое влияние на международные отношения в Европе и мире. Статья интерпретируется на основе фактов успеха Евросоюза, формирования общей основы экономичес-

кой интеграции и его экономической политики, создания экономического и валютного союза, единой денежно-кредитной политики, единой торговли и инвестиционная политика и общая углеродная политика. В статье автор уделяет особое внимание деятельности Евросоюза в сфере общего сельского хозяйства, региональной, энергетической политики, внутренних дел и юстиции.

Ключевые слова: экономическая интеграция, Европейский Союз, общий рынок, единый налог на выбросы углерода, сельскохозяйственная и региональная политика, энергетическая политика, внутренние дела и правосудие.

MAMEDAGA BAKHYSHOV
Baku State University,
Faculty of History, Associate Professor of the Department of New and Contemporary History of European and American Countries

MAIN ACTIVITIES OF THE EUROPEAN UNION

The article is devoted to the main activities of the European Union, which have a great influence on international relations in Europe and the world. The article is interpreted on the basis of the facts of the success of the European Union, the formation of a common framework for economic integration and its economic policies, the creation of an economic and monetary union, a common monetary policy, a common trade and investment policy and a common carbon policy. In the article, the author pays special attention to the activities of the European Union in the field of general agriculture, regional and energy policy, internal affairs and justice.

Keywords: economic integration, European Union, common market, single carbon tax, agricultural and regional policy, energy policy, home affairs and justice.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 17 oktyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Elmira Hüseynova, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 32:93/94

SABİR MƏMMƏDLİ
Bakı Dövlət Universitetinin professoru,
siyasi elmlər doktoru
ORCID ID: 0000-0001-9176-2569
sabir.rm@mail.ru

BEYNƏLXALQ JURNALİSTİKA PRİNSİPLƏRİNİN AZƏRBAYCAN MEDİASINA İMPLEMENTASİYASI

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/103-107

Məqalədə Azərbaycan mediasının beynəlxalq informasiya məkanına inteqrasiyası və bu prosesdə ölkələrarası əməkdaşlığın təşkili, onun forma və medodları hərtərəfli şəkildə araşdırılır. Müəllif qeyd edir ki, hazırda ölkələrarası əməkdaşlıq insan haqları və demokratik prinsiplərin aliliyi prinsipi əsasında qurulur. Azərbaycan bu sahədə qarşısında duran vəzifələri həll etmək üçün beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində və ikitərəfli əlaqələr müstəvisində geniş fəaliyyət göstərir. Ölkəmizin BMT, YUNESKO, Avropa Şurası və ATƏT-lə əməkdaşlığı müasir demokratik dəyərlərin daxili qanunvericiliyinə gətirilməsini və tətbiqini, eyni zamanda beynəlxalq ekspertlərin müxtəlif normativ-hüquqi sənədlərinin hazırlanmasında iştirakını, dünya təcrübəsinin mənimsənilməsini əsaslı şəkildə təmin edir.

Açar sözlər: media, beynəlxalq təşkilatlar, beynəlxalq informasiya münasibətləri, söz azadlığı, qanunvericilik.

Giriş. Müasir dövrdə ölkələr arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq ilk növbədə insan haqlarının və demokratik dəyərlərin aliliyi əsasında qurulur. Bu prinsiplərdən çıxış edərək dövlətlər beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində birləşir, üzv ölkələri təmin edə biləcək ortaq meyarlar, dəyərlər və normalar müəyyənləşdirir, vahid hüquqi-normativ baza formalaşdırırlar. Beynəlxalq hüquqi prinsiplər ölkədaxili qanunvericiliyə əsasən milli-hüquqi implementasiya yolu ilə gətirilir. Bu mənada Azərbaycanın BMT, Avropa Şurası, ATƏT və digər beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığı mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Hazırda Azərbaycan 250-dən artıq beynəlxalq müqaviləyə qoşulmuş, insan haqları, söz və ifadə azadlığı, media siyasəti sahəsində bütün aparıcı beynəlxalq mexanizmlərlə əməkdaşlıq etməkdədir [1, s.35]. Ölkəmiz beynəlxalq birlik qarşısında həm də müvafiq öhdəliklər götürmüşdür ki, bunlar qanunvericilik aktlarının unifikasiyasını və beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırmasını nəzərdə tutur. Digər tərəfdən ölkəmiz informasiya azadlığına hörmətlə yanaşmaq, respublika əhalisinin fundamental azadlıqlardan bəhrələnməsini reallığa çevirmək, medianın və jurnalistlərin müstəqilliyini müdafiə etmək, mətbuat azadlığını məhdudlaşdıran inzibati tədbirlərə əl atmamaq, informasiya azadlığı sahəsində qanunvericiliyi təkmilləşdirmək, qərarların qəbulunda ictimaiyyətin iştirakını təmin etmək, korrupsiyaya qarşı qərarların qəbulu prosesində şəffaflığı artırmaq, dövlətin maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsində hesabatlılığı gücləndirmək və digər öhdəliklərə imza atmış, bununla da aparıcı beynəlxalq təşkilatların, ilk növbədə BMT-nin, Avropa Şurası və ATƏT-in fəaliyyət orbitinə daxil olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra ölkədə söz və ifadə azadlığı sahəsində keyfiyyətcə yeni dönəm başlamış, "KİV haqqında" (1999) yeni Qanun qəbul olunmuş, media sahəsində ciddi islahatlar aparılmışdır. "İnformasiya əldə etmək haqqında" Qanun bütün göstəricilərinə görə beynəlxalq normalara uyğundur və demokratik cəmiyyət quruculuğunda əhəmiyyətli hadisəyə çevrilmişdir. Bununla belə həmin normativ-hüquqi aktların tətbiqetmə prosedurlarında ciddi çatışmazlıqlar mövcud olmuşdur ki, bunlar tədricən aradan qaldırılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni "Media haqqında Qanun" 2022-ci ildən qüvvədədir və hazırda dövlət-media-cəmiyyət münasibətlərini tənzimləyir.

Azərbaycan mediasının qarşısında duran problemlərin müəyyən qismini "Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyi Konsepsiyası" əsasında həll et-

mək mümkün olmuşdur. Konsepsiya həm də beynəlxalq demokratik media dəyərlərinin ölkənin KİV qanunvericiliyinə gətirilməsini, ölkəmizin BMT-nin müvafiq insan haqları, söz və ifadə azadlığı qurumlarına dərin inteqrasiyasını nəzərdə tutmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, söz və ifadə azadlığı sahəsində BMT-nin çoxşaxəli fəaliyyətini İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarı institutu əlaqələndirir [2]. Təşkilat çərçivəsində dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi dərəcəsini isə İnsan hüquqları üzrə Şura müəyyənləşdirir. 2006-cı ildə bu quruma seçilən ilk ölkələrdən biri Azərbaycan olmuşdur. Ölkəmiz Şuraya üzv seçilərkən insan haqlarının beynəlxalq səviyyədə təşviqi üçün müvafiq öhdəliklər götürmüşdür [3].

Böyük əhəmiyyətə malik məsələlərin içərisində Azərbaycanın İnsan hüquqları üzrə Şuranın "Universal Dövri İcmal" mexanizmi ilə əməkdaşlığı mühüm yer tutur. 2009-cu ildə Azərbaycan digər BMT ölkələri kimi "Universal Dövri İcmal" mexanizmindən növbəti dəfə keçmişdir. Qaydaya əsasən, Azərbaycan hökumətinə ölkədə insan hüquqlarının vəziyyətinə dair Şuraya təqdim etdiyi hesabat əsasında müvafiq tövsiyələr verilmişdir ki, həmin dövr üçün bunların sayı 32 olmuşdur [4].

Beynəlxalq hüquq əsasında söz və ifadə azadlığının qorunması vəzifəsi BMT-nin Düşüncə və İfadə azadlığı üzrə Xüsusi Məruzəçisi institutunun fəaliyyət dairəsinə daxil edilmişdir. BMT-nin Xüsusi Məruzəçisi 2007-ci ilin aprelində Azərbaycana səfər etmiş və ölkə mediasının durumu, jurnalistlərin fəaliyyəti üçün yaradılmış hüquqi məkan və mövcud vəziyyət hərtərəfli təhlil olunmuş, lazımi çıxarışlar edilmişdir.

Media sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq həm də dünya ölkələri kütləvi informasiya vasitələrinin qarşılıqlı əlaqəsini və məlumat mübadiləsini, xarici müxbirlərin fəaliyyət imkanlarını və bu sahədə olan hüquqi normaları əhatə edir. Azərbaycanın media qurumları bu prosesdə çoxtərəfli və ikitərəfli sazişlər əsasında və ya beynəlxalq informasiya birlikləri çərçivəsində fəal iştirak edirlər.

Regional və transmilli informasiya sahəsində fəaliyyət göstərən demokratik ölkələrin media vasitələri üçün örnək və nümunə kimi BMT və YUNESKO-nun nəşr etdiyi müxtəlif mətbuat orqanları, yayımladığı proqramlar və bütövlükdə media-kommunikasiya sistemi çıxış etmişdir. Mətbuat, radio, televiziya və İnternet vasitəsilə BMT öz mütərəqqi demokratik ideyalarını bütün dünyaya çatdırır. BMT-nin mərkəzi idarələrinin fəaliyyətini hərtərəfli işıqlandırmaq üçün gündəlik olaraq BMT-nin "Jurnal"ı nəşr olunur [5], sistemli şəkildə "BMT haqqında həqiqət", "Xronika" [6], "İnkişaf xəbərləri", "Sülh və təhlükəsizlik məsələləri" adlı bülletenlər çap edilir.

BMT-nin ixtisaslaşmış qurumu kimi YUNESKO-nun media-kommunikasiya fəaliyyətində dünya xalqlarının qarşılıqlı əməkdaşlığı nəticəsində yaranan ideya bolluğu, fikir müxtəlifliyi, mədəniyyətlərin zənginləşməsi və bəşəriyyətin inkişafına demokratik dəyərlərin təsiri əks olunmaqdadır. Hazırda YUNESKO-nun 200-dən arıq dövri mətbuat orqanı və 100-dən çox müxtəlif sərlövhəli bülletenləri nəşr etdirilir ki, bunların böyük əksəriyyəti yerli dillərdə yayımlanır və cəmiyyətin müxtəlif problemlərini əks etdirir [7, s.29]. BMT və YUNESKO-nun media-kommunikasiya imkanlarının geniş və əhatəli olması, bu sistemin fəaliyyət mexanizminin təhlili hər bir iştirakçı dövlət kimi Azərbaycan üçün də öz problemlərini qaldırmaq, tərəfdar toplamaq, əməkdaşlıq istiqamətlərini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Ümumdünya təşkilatları olan BMT və YUNESKO-nun media siyasətinin əsas prinsipləri regional dövlətlərarası qurumların fəaliyyətində konkretləşdirilir və daha da genişləndirilir. BMT və onun ixtisaslaşdırılmış qurumlarından biri - YUNESKO ilə yanaşı Azərbaycanın da bağlı olduğu Avropa qitəsinin aparıcı təşkilatlarından olan Avropa Şurası və ATƏT-in media siyasəti və bu kontekstdə ölkəmizin KİV problemlərinin təhlil edilməsi ilk növbədə Azərbaycan diplomatiyasının xarici siyasət fəaliyyəti qarşısında duran problemlərin aktuallığı ilə bağlıdır.

Sənəd və materialların təhlili göstərir ki, Avropa Şurasının media prinsipləri, o cümlədən informasiya azadlığının genişləndirilməsi və təmin edilməsi, mütərəqqi ümumavropa hüquq normalarının işlənib hazırlanması və üzv dövlətlərin qanunvericiliyinə gətirilməsi, iştirakçı ölkələrin informasiya vasitələrinin keyfiyyətcə yeni məzmun daşıması bütövlükdə demokratik inkişafa dəstək olmuş və Azərbaycanda Qərb dəyərləri ilə səciyyələnən demokratik cəmiyyət quruculuğunda mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanda söz və ifadə azadlığının təmin olunmasında, informasiyanın sərbəst və maneəsiz yayımı hüququnun reallaşmasında dövlət başçısının senzuranın ləğv edilməsi haqqında fərmanının

xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. Ölkəmizin müasir dövlətlər birliyinə qovuşmasında, hüquqi dövlət quruculuğunda, ümumbəşəri norma və prinsiplərin yayılmasında Azərbaycanın əksər beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşulmasının böyük rolu olmuşdur. Həmin sənədlərdə informasiya yayımına əngəl ola biləcək heç bir dövlət mexanizmini yaratmamaq fikri əks olunmuşdur. Azərbaycanda KİV-in maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər görülmüş, 1998-ci ilin sonlarında ölkədə nəşr olunan qəzetlər əlavə dəyər vergisindən azad olunmuş, 2000-ci ildən etibarən xaricdən gətirilən qəzet kağızı gömrük rüsumundan azad edilmiş, qəzet və jurnallara uzunmüddətli və güzəştli kreditlərin verilməsinə şərait yaradılmış, 2002-ci ildə isə mətbu orqanların "Azərbaycan" dövlət nəşriyyatına olan borclarının ödənişi üç il müddətinə təxirə salınmaqla media layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün böyük məbləğdə vəsait ayrılmış, 2006-cı ildə ölkə başçısının göstərişi ilə qəzet və jurnalların "Azərbaycan" nəşriyyatına olan borcları dövlət büdcəsi hesabına silinmişdir. Həyata keçirilməkdə olan tədbirlərin başlıca vəzifəsi Azərbaycan mediasını müasir beynəlxalq dəyərlər səviyyəsinə yüksəltmək olmuşdur.

Tədricən Azərbaycan özünün media qanunvericiliyini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmağa başlamışdır: media hüququ ilə bağlı əsas anlayışlar dəqiqləşdirilmiş, mətbuat orqanının təsis edilməsi qaydaları liberallaşdırılmış, redaksiyanın təşkili prinsipləri, jurnalistin hüquq və vəzifələri yenilənmişdir. Beynəlxalq təşkilatların təklifləri əsasında ölkənin KİV qanunvericiliyi daim təkmilləşdirilmə prosesindədir. Bu gün hər hansı qəzet və jurnalın təsis edilməsi üçün artıq dövlət orqanından icazə almaq tələb olunmur, media vasitəsinin fəaliyyətinin dayandırılması və jurnalistlərin akkreditə məsələsi daha da müasirləşmişdir. Hazırda söz və mətbuat azadlığı hüququna müdaxiləyə görə məsuliyyətə cəlbolunma da qanuniləşdirilmişdir.

Azərbaycanda jurnalistikanın inkişafına köklü şəkildə müsbət təsir edən proseslərdən biri də medianın özünütənzimləmə mexanizminin formalaşmaqda olmasıdır. Hazırda Mətbuat Şurası qismində beynəlxalq standartlara uyğun KİV-in özünütənzimləmə institutu ölkəmizə gətirilmişdir. Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq, jurnalist birlikləri və media nümayəndələri tərəfindən peşə davranış kodeksi hazırlanmış və qəbul olunmuş, bu sahədə ümumavropa media qurumları ilə sıx əməkdaşlıq mühiti yaradılmışdır. Müasir dövrdə Azərbaycan Mətbuat Şurasının fəaliyyəti güclənir, qərarları daha təsirli olur, məmur-jurnalist münasibətlərinin tənzimlənməsində bu qurum əsaslı vasitəyə çevrilir.

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində müasir regional təhlükəsizlik sistemində söz və ifadə azadlığının rolu, dövlətlərarası informasiya münasibətlərinin tənzimlənməsi başlıca ümumavropa qurumu kimi ATƏT-in fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. ATƏT-in uğurlu media siyasəti nəticəsində informasiya sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın məhz praktiki addımları, hökumət-vətəndaş münasibətlərinin əsas meyarları və baza prinsipləri bərqərar olmuşdur. Şəxslərin və qrupların mətbəə avadanlığını icarəyə götürmək və satın almaq hüququ tanınmış, iştirakçı dövlətlər arasında çap məhsullarının, dövri və qeyri-dövri nəşrlərin idxal-ixrac və yayım qaydaları razılaşdırılmışdır. Elmi-texniki məlumatların sərhədsiz yayımı, qarışıq tədqiqatların aparılması, müxtəlif növ informasiya texnologiyalarının birgə istehsalı, mütəxəssislərin geniş təcrübə mübadiləsinin təşkil olunması məhz ATƏT-in xidmətləridir.

ATƏT-in sənədlərində üzv dövlətlərdə xarici jurnalistlərin peşə fəaliyyətinə dair prinsiplər müəyyənləşdirilmiş, onlara viza vermək meyarları sadələşdirilmiş, daimi akkreditə olunmuş jurnalistlərin imkanları genişləndirilmiş, əcnəbi müxbirlərə azad şəkildə ölkənin həyatına dair məlumat toplamaq, sərbəst informasiya mənbələri seçmək, onlarla şəxsi təmas formasında əlaqə yaratmaq hüququ tanınmış, informasiya mənbələri sırasına rəsmi dövlət orqanları daxil edilmişdir. ATƏT çərçivəsində razılaşdırılmış prinsiplər əsasında bir çox ölkələrdə xarici müxbirlərin fəaliyyətini tənzimləyən hökumət qaydaları hazırlanmış və diplomatik nümayəndəliklərin mətbuat-informasiya fəaliyyətinə müvafiq şərait yaradılmışdır.

Beynəlxalq təşkilatların media siyasətinin reallaşdırılması, qəbul olunmuş prinsiplərin həyata keçməsi sahəsində ATƏT-in KİV azadlığı üzrə Nümayəndəsi institutu üzv ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda geniş və təsirli fəaliyyət göstərmişdir. Onun ölkə mediasının fəaliyyətində mövcud olan problemlərin həllində və jurnalistlərin peşə borclarının yerinə yetirilməsində əlverişsiz şəraitin aradan qaldırılması istiqamətində uğurları böyükdür. Xüsusi Nümayəndə dövlət məmurları, media əməkdaşları və digər maraqlı tərəflərlə birgə dərin təhlillər aparmış, Azərbaycanda KİV-in inkişafına əlverişli şərait yaradılmışdır. Hazırda ölkənin bütün aparıcı dövlət qurumlarında mətbuat xidmətləri

təsis edilmiş, onların əsasnamələri işlənib hazırlanmış, nazirliklərin İnternet saytları təşkil olunmuşdur.

ATƏT Azərbaycanda media mühitini təhlil edərək "Article XIX" təşkilatı ilə birlikdə davamlı şəkildə ölkə qanunvericiliyininin ekspertizasını həyata keçirmiş, onun təkmilləşdirilməsi üçün çoxsaylı təkliflər irəli sürmüşdür. Mediaya dair qüvvədə olan qanunların və digər normativ-hüquqi aktların qəbul olunması və təkmilləşdirilməsində ATƏT-in rolu danılmazdır. ATƏT-in və digər beynəlxalq təşkilatların ekspertləri Azərbaycan media nümayəndələri ilə birlikdə müasir tələblərə cavab verən "Diffamasiya haqqında" qanun layihəsi hazırlayaraq Milli Məclisə təqdim etmişlər. Diffamasiya ilə əlaqədar demokratik qaydalar ona yönəlmişdir ki, bu məsələlər mülki və inzibati maddələr əsasında və ya medianın özünütənzimləmə mexanizmi vasitəsilə həll olunsun.

KİV-in fəaliyyətinə normal şəraitin yaradılması ilk növbədə onların maliyyə müstəqilliyinə nail olmağı və dövlət tərəfindən liberal yanaşmanı tələb edir. Bu baxımdan ATƏT-in Azərbaycanın hökumət dairələrinə dövlət mətbuat orqanlarının özəlləşdirilməsi təklifi əhəmiyyətli olmuşdur. Nəticədə hakimiyyət strukturları aparıcı dövlət qəzet və jurnallarının redaksiya heyətinin mülkiyyətinə keçməsinə şərait yaratmışlar. Bununla belə cəmiyyətdə plüralizmin inkişafı yalnız media vasitələrinin maliyyə mənbələrinin müxtəlifliyindən və KİV-in say baxımdan artmasından asılı deyil, dövlət reklam bazarının inkişafına və bu biznes sahəsinin müxtəlif qruplaşmaların nəzarətindən çıxarılmasına çalışmalıdır. Azərbaycanda məhdud həcmdə olan reklam bazarı sağlam rəqabət prinsipinə uyğun formalaşmalıdır.

Nəticə. Beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə dünya informasiya sisteminə və məkanına inteqrasiya etmiş Azərbaycan mətbuatı keyfiyyətcə yeni dönəmə qədəm qoymuş, böyük uğurlar əldə etmişdir. Bununla belə keçid dövrünün xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, ölkə mətbuatının inkişaf yolu ziddiyyətli və xeyli dərəcədə mürəkkəb olmuşdur ki, bu məsələlər də öz həllini tapmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Bakı, NAT MMC, 2009, 490 s.
2. ООН. Управление Верховного комиссара по правам человека. - http://www.ohchr.org/RU/AboutUs/Pages/WhoWeAre.aspx [20.09.2024].
3. Voluntary pledges and commitments on human rights in accardance with Resolution A/RES/60/251. - www.un.org/ga/60/elect/hrc/azerbaijan.pdf [20.09.2024].
4. Совет по правам человека ООН. Универсальный периодический обзор ООН. 4-6 февраля 2009 г. Азербайджан. - http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/UPR/Pages/Highlights4February2009pm.aspx [20.09.2024].
5. Журнал ООН. - http://www.un.org/ru/documents/journal.asp [20.09.2024].
6. UN Chronicle. - http://unchronicle.un.org/ [20.09.2024].
7. Хорольский В. Медийная глобализация и информационно-коммуникативная деятельность ЮНЕСКО // Акценты: новое в массовой коммуникации, Воронеж, 2009, Выпуск 5-6 (84-85), с. 23-36.

САБИР МАМЕДОВ
Профессор Бакинского государственного университета

ИМПЛЕМЕНТАЦИЯ ПРИНЦИПОВ МЕЖДУНАРОДНОЙ ЖУРНАЛИСТИКИ В МЕДИА-СИСТЕМУ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье анализируется процесс интеграции азербайджанских СМИ в международное информационное пространство, раскрываются пути и методы организации межгосударственного сотрудничества в данной области. Автор отмечает, что в настоящее время межгосударственное сотрудничество строится на основе защиты прав прав человека и соблюдения верховенства закона. В этом плане Азербайджан осуществляет свою деятельность в рамках международных организаций и на уровне развития двусторонних связей с мировыми государствами.

Сотрудничество нашей страны с ООН, ЮНЕСКО, Советом Европы и ОБСЕ в широкой степени обеспечивает имплементацию современных демократических норм и принципов во внутреннее законодательство, обеспечивает участие международных экспертов в подготовке различных нормативно-правовых документов, а также способствует освоению передового опыта развитых государств.

Ключевые слова: медиа, международные организации, международные информационные отношения, свобода слова, законодательство.

SABIR MAMMADOV
Professor of Baku State University

IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLES OF INTERNATIONAL JOURNALISM IN THE MEDIA SYSTEM OF AZERBAIJAN

The article analyzes the process of integration of Azerbaijani media into the international information space, reveals ways and methods of organizing interstate cooperation in this area. The author notes that at present, interstate cooperation is based on the protection of human rights and respect for the rule of law. In this regard, Azerbaijan carries out its activities within the framework of international organizations and at the level of developing bilateral relations with world states. Our country's cooperation with the UN, UNESCO, the Council of Europe and the OSCE widely ensures the implementation of modern democratic norms and principles into domestic legislation, ensures the participation of international experts in the preparation of various regulatory documents, and also contributes to the development of best practices of developed countries.

Keywords: media, international organizations, international information relations, freedom of speech, legislation.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 20 sentyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: f.e.d. Həmid Vəliyev, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94(479.24)

KƏMALƏ HƏSƏNOVA
Azərbaycan Dillər Universitetinin
Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının müəllimi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
kamala.hasanova.02@mail.ru

AZƏRBAYCANIN GUAM PARLAMENT ASSAMBLEYASI İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ (2004-2022-ci illər)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/108-111

Məqalədə dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra Azərbaycanın GUAM və onun Parlament Assambleyası ilə münasibətləri araşdırılmışdır. Müəllif GUAM Parlament Assambleyasının yaranması, məqsədləri və fəaliyyət istiqamətlərini tədqiq etmiş, əməkdaşlıq sahələrini göstərmiş, üzv ölkələrdə münaqişələrin, separatizmin qarşısının alınmasında qurumun rolu tədqiqat obyekti olmuşdur.

Açar sözlər: parlament, əməkdaşlıq, assambleya, qanunvericilik, komitə, nümayəndə heyəti.

Giriş. Müstəqil Azərbaycanın xarici siyasətində beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq mühüm yer tutur. Beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr Azərbaycanın beynəlxalq cəmiyyətin bir hissəsi olması, regionda münaqişələrin, separatizmin qarşısının alınması, regional əməkdaşlıq və model qanunların qəbul edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın əməkdaşlıq etdiyi mühüm regional təşkilatlardan biri Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldovanı birləşdirən GUAM və onun Parlament Assambleyasıdır. GUAM Parlament Assambleyası (GUAM PA) GUAM-ın məqsədlərinin həyata keçirilməsi və müasir dünyada parlamentarizmin, demokratiyanın inkişafı zərurətindən yaranmışdır.

Azərbaycanla GUAM arasında əməkdaşlığa dair bir sıra araşdırmalar olsa da, onun parlament assambleyası ilə əlaqələrin istiqamətlərinə dair tədqiqatlar qənaətbəxş deyil. Ona görə də yeni resurs və ədəbiyyatlardan istifadə etməklə, mövzunun araşdırılması elmi yenilik səciyyəsi daşıyır, eyni zamanda Azərbaycan tarixinə, onun xarici siyasətinə, beynəlxalq diplomatik fəaliyyətinə verilmiş töhfədir.

GUAM Parlament Assambleyasının yaradılması və fəaliyyət istiqamətləri. Təsisçiləri Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova və Ukraynadan ibarət olan GUAM 1997-ci il oktyabrın 10-da Avropa Şurasının Strasburq şəhərində keçirilmiş Zirvə görüşündə yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev GUAM-ın yaradılması və inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyət verirdi. Heydər Əliyev GUAM-ın 1999-cu il 24 aprel tarixli Vaşinqton və 2001 və 2002-ci illərdə Yaltada keçirilən zirvə toplantılarında iştirak etmişdir. Vaşinqton zirvə görüşündən sonra Prezident Heydər Əliyev GUAM təşkilatının səmərəli fəaliyyətini, ona daxil olan ölkələrin iqtisadi və daha çox Transqafqaz magistralı vasitəsilə əməkdaşlıq məqsədlərinə xidmət etdiyini vurğulamışdır [2].

2001-ci il iyunun 7-də GUÖAM-ın Yalta Xartiyasının qəbulu GUÖAM-ın tam hüquqlu beynəlxalq təşkilata çevrilməsi prosesinin əsasını qoydu. Təşkilat çərçivəsində nəqliyyat dəhlizlərinin, xüsusilə Avropa – Qafqaz – Asiya dəhlizinin daha da inkişafına və səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsinə, ticarət-iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir [9]. 2006-cı il mayın 23-də isə Kiyevdə keçirilmiş Zirvə Görüşündə iştirakçı dövlətlər GUAM-ın nizamnaməsini qəbul etmiş və GUAM, Demokratiya və İqtisadi İnkişaf naminə Təşkilata çevrilmişdir. Demokratiya və iqtisadi inkişaf, regional təhlükəsizlik və iqtisadi əməkdaşlığın ticarət, nəqliyyat, gömrük, turizm, texnologiyalar kimi sahələri GUAM çərçivəsində əməkdaşlığın prioritet istiqamətləri hesab olunur [1].

Münaqişələrin həlli baxımından GUAM-ın mövqeyi önəmli olsa da, onun imkanları kifayət qədər məhduddur. GUAM Müstəqil Dövlətlər Birliyinə balans olaraq yaradılmış bir qurumdur və SSRİ-nin yeni şəkildə formalaşmasına imkan verməməli idi [5]. Postsovet ölkələri aydın dərk edirdilər ki, MDB formatında fəaliyyət onların iqtisadi inkişaf məqsədlərinin reallaşdırılmasını təmin et-

mək iqtidarında deyil. Bu baxımdan, üzv ölkələrin həm iqtisadi inkişafı, həm də Avropaya inteqrasiyası üçün GUAM kimi regional bir təşkilatın yaradılması əhəmiyyət kəsb edirdi [7, s.65]. GUAM-a üzv ölkələr öz maraqlarının təmin olunması istiqamətində vahid mövqedən çıxış etməyi prinsipial hesab edirdilər. Məsələn, 2008-ci ilin mart ayının 14-də "Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərində vəziyyətə dair" BMT qətnaməsinə bütün üzv ölkələr səs vermişlər [7, s.70].

Azərbaycan təşkilat çərçivəsində ticarət, nəqliyyat, gömrük, enerji, turizm, texnologiyalar və kənd təsərrüfatı sahələrində qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa xüsusi əhəmiyyət verir, ticarət və nəqliyyatın asanlaşdırılması və rəqəmsallaşdırılması üzrə layihələrin təşəbbüskarı və fəal iştirakçısıdır. Azərbaycan 2007, 2012, 2016 və 2020-ci illərdə GUAM-a sədrlik etmiş, həmçinin 2011-2012, 2019-2020-ci illərdə nəqliyyat üzrə, 2011-2012, 2015-2016-cı illərdə informasiya texnologiyaları üzrə, 2013-2014-cü illərdə mədəniyyət və turizm üzrə, 2011-2018-ci illərdə energetika üzrə işçi qruplarının koordinatoru olmuşdur [8].

GUAM İşgüzar Şurası və GUAM Parlament Assambleyası onun əlaqədar təşkilatlarıdır [1]. Təşkilatın əməkdaşlıq layihələrinə qanunvericilik dəstəyinin göstərilməsi, daxili qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması məqsədilə Kiyevdə, 2004-cü ildə GUAM Parlament Assambleyası yaradıldı [9].

GUAM Parlament Assambleyası üzv dövlətlərin milli parlament nümayəndə heyətlərindən ibarətdir. Milli parlament nümayəndə heyətlərinin tərkibi ən azı 6 nümayəndədən formalaşır. Assambleya GUAM ölkələri arasında ticarət-iqtisadi, mədəni və siyasi əməkdaşlığın inkişafı sahəsində qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinə, o cümlədən GUAM dövlət başçılarının görüşlərində qəbul edilmiş qərarların həyata keçirilməsinə töhfə verir. Assambleya həmçinin GUAM ölkələrində demokratik təsisatların möhkəmlənməsinə və GUAM ilə beynəlxalq və regional təşkilatlar arasında əməkdaşlığın inkişafına kömək edir. Assambleyanın işçi orqanları Assambleya Bürosu və komitələridir. Assambleyanın sədri GUAM-a sədrlik edən ölkənin parlament nümayəndə heyətinin rəhbəridir. Assambleyanın Bürosu milli parlament nümayəndə heyətlərinin rəhbərlərindən ibarətdir.

Assambleyanın bürosu təşkilatın səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün məsuliyyət daşıyır. Büro gündəliyin layihəsini və Assambleyanın iclaslarının keçirilmə yerini, habelə Assambleyanın iclaslarını müəyyən edir. Büro konsensus əsasında qərarlar qəbul edir. Büro iclasları ildə bir dəfə keçirilir. Sədrin və ya ən azı iki milli parlament nümayəndə heyətinin təklifi ilə növbədənkənar iclaslar keçirilə bilər. Assambleya ildə bir dəfə toplanır. Hər milli parlament nümayəndə heyəti bir səsə malikdir. Assambleyanın qərarları konsensusla qəbul edilir.

Assambleyanın dörd komitəsi var: hüquq, ticarət və iqtisadi, siyasi və regional təhlükəsizlik, elm, mədəniyyət, təhsil və idman komitələri təşkilatın praktik fəaliyyətini həyata keçirir. Hər milli parlament nümayəndə heyəti hər komitədə iki nümayəndə ilə təmsil olunur. Nümayəndə heyətinin hər bir üzvü yalnız 1 səsə malikdir. Komitələr Assambleyanın, Büronun qəbul etdiyi qərara uyğun olaraq onlara verilmiş bütün məsələlərə baxmaq səlahiyyətinə malikdirlər. Komitələr əsas məruzəçilərin təqdim etdiyi məruzələri müzakirə edir və bəyannamə layihələri barədə qərar qəbul edirlər [11].

Azərbaycanın GUAM Parlament Assambleyasında iştirakının prioritet sahələri. Azərbaycan, Ukrayna, Gürcüstan və Moldova arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsinə kömək üçün yaradılan GUAM Parlament Assambleyasının əsas məqsədi üzv ölkələrdə demokratiya və qanunun aliliyi prinsiplərini daha da möhkəmləndirmək, insan hüquq və azadlıqlarını təmin etmək, parlamentlərarası dostluq münasibətlərini və əməkdaşlığı genişləndirməkdir [4].

GUAM Parlament Assambleyasının əsas fəaliyyət istiqamətlərində dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhəd toxunulmazlığı məsələləri hər zaman aktual olmuşdur [6]. 2012-ci il dekabrın 19-20-də Bakı şəhərində GUAM Parlament Assambleyasının 5-ci iclası keçirilmiş və təşkilatın kommünikesi qəbul edilmişdir [13]. Sessiyada GUAM-a üzv dövlətlərin Şərq Tərəfdaşlığı çərçivəsində Avrointeqrasiya proseslərində iştirakı, regional və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsində çoxtərəfli parlamentlərarası əməkdaşlığın əhəmiyyəti, Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində GUAM regionunun enerji potensialı məsələləri müzakirə olunmuşdur [8]. Sessiyada qəbul olunmuş kommünikedə GUAM Parlament Assambleyasının demokratiyanın möhkəmləndirilməsi, qanunların, insanların əsas hüquq və azadlıqların aliliyinə riayət olunmasında rolu, Avropanın enerji təhlükəsizli-

yinin təmin olunmasında Azərbaycanın verdiyi töhfə yüksək dəyərləndirilmiş və GUAM-a daxil olan ölkələrdə həyata keçirilən enerji layihələri dəstəklənmişdir [10].

GUAM PA-nın IX sessiyasının 2016-cı il dekabrın 15-də Azərbaycanda keçirilməsi mühüm əhəmiyyətə malik idi. Sessiyada müasir dünyada parlament diplomatiyasının əhəmiyyəti və rolu, onun ənənəvi diplomatiya mexanizmlərini tamamlayaraq zənginləşdirdiyi, dövlətlər arasında mövcud olan məsələlərin həllinə, sivilizasiyalar arasında dialoq üçün maneələrin aradan qaldırılmasına səmərəli töhfə verdiyi vurğulanmışdır. Sessiyada Azərbaycan nümayəndə heyəti ölkələrin təhlükəsizliyinin və suverenliyinin təmin olunması, beynəlxalq səviyyədə tanınan sərhədlər çərçivəsində ərazi bütövlüyünün bərpası, həmçinin enerji təhlükəsizliyi, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi və multikulturalizm məsələlərinin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulamışdır [3].

Tbilisidə GUAM Parlament Assambleyasının 10-cu iclası 2017-ci il dekabr ayının 17-18-də keçirilmişdir. Təşkilatın yaradılmasının 20 illik yubileyi münasibəti ilə keçirilən iclasda Azərbaycan nümayəndə heyəti səmərəli parlamentlərarası dialoqun, eləcə də GUAM Parlament Assambleyası ilə digər regional parlament təşkilatları arasında qarşılıqlı fəaliyyətin reallaşdırılmasının regionlararası əməkdaşlığın effektiv mexanizmi kimi vacibliyini bir daha qeyd etmişdir [8].

2022-ci il noyabrın 28-də Moldovanın sədrliyi ilə keçirilən GUAM Parlament Assambleyasının 15-ci sessiyası təhlükəsizlik məsələlərinin müzakirəsi və parlamentlərarası dialoq baxımından əhəmiyyətə malik idi. Azərbaycan nümayəndə heyətinin iştirak etdiyi sessiyada Ukraynada, Gürcüstanda separatizm amilləri müzakirə edilmiş, Ukraynanın ərazi bütövlüyü dəstəklənmişdir. Assambleyada beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində suverenliyin və ərazi bütövlüyünün qarşılıqlı tanınması və hörməti əsasında, o cümlədən sülh müqaviləsinin imzalanması yolu ilə Ermənistan və Azərbaycan arasında dövlətlərarası münasibətlərin normallaşdırılması ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyi dəstəklənmişdir [12].

Nəticə. Parlament diplomatiyasının inkişafı demokratik idarəçilik, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması və bu sahədə qanunların qəbul edilməsinin əhəmiyyəti təşkilatın parlament qanadının – GUAM Parlament Assambleyasının yaradılmasını şərtləndirdi. Azərbaycan həm təşkilatın, həm də onun parlament assambleyasının yaradıcısı və fəal üzvlərindən oldu. Buna görə də sivilizasiyalarası dialoqun təmin edilməsi, enerji, nəqliyyat və ərazi-sərhəd zəminində münaqişələrin qarşısının alınmasında təşkilat çərçivəsində mütəmadi müzakirələr aparılmış və müəyyən qərarlar qəbul edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan – Demokratiya və İqtisadi İnkişaf naminə Təşkilat (GUAM): [Elektron resurs] / – URL: https://mfa.gov.az/az/category/regional-teskilatlar/azerbaycan-demokratiya-ve-iqtisadi-inkisaf-namine-teskilat-guam [19.06.2024].
2. Azərbaycan – Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Naminə Təşkilat (GUAM) münasibətləri: [Elektron resurs] / – URL: https://lib.aliyev-heritage.org/az/ 5509377.html [19.06.2024].
3. Bakıda GUAM Parlament Assambleyasının IX sessiyası keçirilib: [Elektron resurs] / – URL: https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e32571_az.html [19.06.2024].
4. GUAM: iqtisadi-siyasi və mədəni əlaqələr: [Elektron resurs] / – URL: http://www.anl.az/down/guam.pdf [19.06.2024].
5. GUAM – "ölü doğulmuş" təşkilat, yoxsa "söz sahibi olmaq üçün" vasitə?: [Elektron resurs] / – URL: https://www.bbc.com/azeri/region-41572633 [19.06.2024].
6. GUAM Parlament Assambleyası: [Elektron resurs] / – URL: https://meclis.gov.az/ news-bey.php?id=97 &lang=az&cat=108 [19.06.2024].
7. Xəlilova H. GUAM çərçivəsində Azərbaycan – Ukrayna münasibətləri // Uluslararası türk dünyası araşdırmalarə dərgisi, – Temmuz 2018, Cilt: 1, Sayı: 1, – s.62-71.
8. Qasımov E. Azərbaycanın GUAM ölkələri ilə əməkdaşlığı regionda sabitliyə və inkişafa xidmət edir: [Elektron resurs] / – URL: https://respublika-news.az/news/ azerbaycanin-guam-olkeleri-ile-emekdasligi-regionda-sabitliye-ve-inkisafa-xidmet-edir [19.06.2024].

9. ГУАМ: История и институциональное становление: [Электронный ресурс] / – URL: https://guam-organization.org/guam-organizatsiya-za-demokratiyu-i-ekonomicheskoe-razvitie-istoriya-i-institutsionalnoe-stanovlenie/ [19.06.2024].
10. Коммюнике 5-го заседания Парламентской Ассамблеи ГУАМ: [Электронный ресурс] / – URL: https://guam-organization.org/kommyunike-5-go-zasedaniya-parlamentskoj-assamblei-guam/ [19.06.2024].
11. Правила процедуры Парламентской Ассамблеи ГУАМ: [Электронный ресурс] / – URL: https://guam-organization.org/pravila-procedury-parlamentskoj-assamblei-guam-v-redakcii-18-12-2017/ [19.06.2024].
12. Communique of the 15th Session of the GUAM Parliamentary Assembly: [Electronic resource] / – URL: https://guam-organization.org/en/communique-of-the-15th-session-of-the-guam-parliamentary-assembly/ [19.06.2024].
13. 5th Meeting of GUAM Parliamentary Assembly in Baku: [Electronic resource] / – URL: https://guam-organization.org/en/5th-meeting-of-guam-parliamentary-assembly-in-baku/ [19.06.2024].

КАМАЛА ГАСАНОВА
Преподаватель кафедры международных отношений Азербайджанского университета языков, доктор философии по истории

ОТНОШЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА С ПАРЛАМЕНТСКОЙ АССАМБЛЕЕЙ ГУАМ (2004-2022 гг.)

В статье рассматриваются отношения Азербайджана с ГУАМ и его Парламентской ассамблеей после восстановления государственной независимости. Автор исследовал создание, цели и деятельность Парламентской ассамблеи ГУАМ, обозначил направления сотрудничества, а объектом исследования стала роль института в предотвращении конфликтов и сепаратизма в странах-участницах.

Ключевые слова: парламент, сотрудничество, ассамблея, законодательство, комитет, делегация.

KAMALA HASANOVA
Lecturer of the Department of International Relations, Azerbaijan University of Languages, PhD in History

RELATIONS OF AZERBAIJAN WITH THE PARLIAMENTARY ASSEMBLY OF GUAM (2004-2022)

In the article Azerbaijan's relations with GUAM and its Parliamentary Assembly have been investigated. The author studied the establishment, goals and activities of the GUAM Parliamentary Assembly, indicated the areas of cooperation, and the role of the institution in preventing conflicts and separatism in the member countries was the object of research.

Keywords: parliament, cooperation, assembly, legislation, committee, delegation.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 19 iyun 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Samirə İmanova, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94

ТУРАН АХУНДОВА
Доцент Бакинского государственного университета
turanakhundova@bsu.edu.az

ДЖАВИД АХВЕРДИЕВ
магистрант Бакинского государственного университета
javidakhverdiyev@bsu.edu.az

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ УЗБЕКИСТАНА И США В КОНЦЕ XX ВЕКА

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/112-117

В статье рассматривается некоторые аспекты политических и экономических взаимоотношений между Узбекистаном и США в период после развала Советсокго Союза. Особо просмотрены и анализированы вопросы, связанные с внешней и внутренней политики указанной страны по отношении демократических изменений и влияние западных стран.

Ключевые слова: сотрудничество, международные коалиции, золотые рудники, негосударственные организации.

Введение. Для Соединенных Штатов отношения с Узбекистаном, самой густо населенной, многочисленным мусульманским на-селением страной, граничащей со всеми остальными государствами Центральной Азии, имеют важное значение в плане определения вектора развития всей Центральной Азии и достижения долгосрочных внешнеполитических целей и задач в этой части мира. В Узбекистане сотрудничеству с США придается одно из приоритетных значений, что отражено в «Концепции внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан» (3, с.130-139; 4).

Нерешенность проблемы в соседнем Афганистане заставляет Ташкент постоянно «держать руку на пульсе» вопросов безопасности. Не случайно узбекские власти больнее всех восприняли вывод войск международной коалиции из ИРА. Велика вероятность активизации деятельности террористических организаций, имеющих «счеты» с Узбекистаном. Но еще большую угрозы теперь представляют так называемые «возвращенцы» молодые люди, уехавшие воевать в «горячие точки». Рычаги США в Узбекистане в отличие от других стран региона не включают такой важный аспект как деятельность НПО (1, s.117-121).

Иными словами, США не имеют широких возможностей влиять на ситуацию в Узбекистане через воздействие на общественное мнение. Влияние Вашингтона ограничено только контактами на официальном уровне. Так, в частности, известные международные неправительственные организации и фонды не имеют возможности открыть филиал на территории Узбекистана. Так, официальная статистика Узбекистана в 2000 году приводила цифру 2300 зарегистрированных НПО по всей стране (в том числе международных). Как показывают данные за последующие годы, число неправительственных организаций, причем как международных так и узбекистанских, начала сокращаться. Таких сильных рычагов влияния на Ташкент у Вашингтона объективно не хватает. Тем не менее, именно относительно независимая политика, проводимая И.Каримовым, во многом была на руку США, и они этим пользуются в настоящее время. А как будет проводить политику новый руководитель абсолютно неизвестно, как неизвестно и имя преемника. Внутриэлитный расклад в Узбекистане претерпел сильные изменения в последние годы. Но, в настоящее время, похоже, что определенный баланс установился и открытая борьба между политическими тяжеловесами не наблюдается. Прогнозы относительно будущего президента Республики Узбекистан уже давались разными специалистами. Нам же не хотелось бы углубляться в эту тему. Как пишут западные аналитики: «Узбекистан может занять более значимое место для дипломатии США в регионе, если правительство, которое окажется у власти после ухода Каримова, будет менее репрессивным и больше ориентированным на реформы. С

точки зрения безопасности и действий США в Афганистане эта страна, пожалуй, имеет наиболее важное значение. И хотя Соединенные Штаты стремятся сократить свое участие в афганских делах, до тех пор, пока Вашингтон заинтересован в обеспечении безопасности Афганистана, Ташкент останется его важным партнером». Основные направления взаимоотношений Узбекистана и США в конце XX века Дипломатические отношения Узбекистан и США установили в феврале 1992 г. В марте того же года было открыто посольство США в Ташкенте, а в феврале 1995 г. - посольство Узбекистана в Вашингтоне. В июне 1996 г. состоялась первая личная встреча И.Каримова с президентом США В.Клинтоном. В 90-е годы прошлого века республика предоставила американским компаниям права на освоение золоторудных месторождений и реализацию урана на внешних рынках, разрешила работу западных НПО и СМИ. Ташкент проявил демонстративную лояльность Америке по ряду спорных вопросов международной повестки дня (например, в ноябре 1996 г. вместе США и Израилем проголосовал против резолюции ГА ООН, осуждающей эмбарго в отношении Кубы) (5, s.63-84).

В 1999 г. Узбекистан отказался от продления Договора о коллективной безопасности с Россией и присоединился к патронируемой Вашингтоном организации ГУАМ, практикующей антироссийскую риторику на пространстве бывшего СССР. Со своей стороны, американцы активно поддержали узбекские проекты «альтернативной интеграции» Центральной Азии без РФ (ЦАС, ЦАЭС), не имевшие успеха из-за противоречий Ташкента и Астаны. В 2001 г. была открыта американская военная база в Ханабаде и значительно увеличены объемы донорской помощи. В марте 2002 г. во время визита И.Каримова в США стороны подписали Декларацию о стратегическом партнерстве и сотрудничестве, согласно которой в случае «внешней угрозы безопасности и территориальной целостности Республики Узбекистан» Соединенные Штаты проведут с ней срочные консультации для принятия ответных мер. Вместе с тем уже на этом этапе отношения Ташкента и Вашингтона не были абсолютно безоблачными и омрачались стремлением Белого дома реформировать режим в республике путем вмешательства во внутренние дела через сеть НПО, СМИ и контакты с прозападной оппозицией. Для поддержки лояльных политиков в Узбекистане были организованы ресурсные центры, предоставлявшие различную техническую помощь.20 августа 2002 г. Госдепартамент США выпустил специальный доклад, в котором ставилась задача обеспечить укрепление политических партий, оппозиционной журналистики и создание типографских возможностей в Киргизии и Узбекистане, т.е. странах региона, где к тому моменту имелись американские военные объекты. В 2003 г. Конгресс США запретил Госдепартаменту оказывать прямую помощь центральным властям Узбекистана (в рамках закона FREEDOM Support Act) до тех пор, пока они не продемонстрируют существенный прогресс в демократизации 2005-2008: Андижан и кризис отношений. Боевики радикальной исламистской организации «Акрамия» 13 мая 2005 г. совершили нападение на город Андижан в Ферганской долине, где захватили большое число заложников и ряд административных зданий (6, с.3-7).

В результате спецоперации узбекских силовиков город был освобожден, но погибло, по независимым подсчетам, около 500 человек, в том числе большое количество мирных жителей. Несмотря на очевидные связи «Акрамия» сэкстремистским подпольем Афганистана и ЦА, западная дипломатия и экспертное сообщество в целом интерпретировали произошедшее как подавление народных волнений против режима и в резкой форме осудили действия Ташкента. Ведущие средства массовой информации Европы и США откровенно симпатизировали террористам (более того, было установлено, что журналисты Би-би-си в ходе акции непосредственно присутствовали в расположении боевиков). Как показало последующее расследование, оружие «Акрамия» получила из соседней Киргизии, где в марте того же года по сценарию США произошла так называемая «революция тюльпанов», заметно вдохновившая противников И.Каримова. Туда же, в Киргизию, после майских событий в Андижане через подготовленные «окна» на границе бежали десятки лиц, преследуемых правоохранительными органами Узбекистана за причастность к террористической деятельности. В июле 2005 г. под давлением США и европейских союзников президент Киргизии К.Бакиев, проигнорировав требования соседнего государства, разрешил их вылет в Румынию. В итоге, как отмечает эксперт

американского Брукингского института Ф.Хилл, И.Каримов был абсолютно уверен, что нападение на Андижан было подготовлено с международной помощью, включая спонсируемые американцами НПО. В отличие от Евросоюза, который уже в мае 2005 г. осудил Ташкент, а в ноябре наложил на него санкции (запрет на выдачу виз ряду чиновников и эмбарго на экспорт вооружений), реакция США оказалась более сложной и затянутой. Белый дом потребовал проведения международного расследования и попытался добиться от узбекских властей уступок, облегчающих положение лояльных Вашингтону оппозиционных узбекских групп. Однако давление на руководство РУ привело к обратному результату. По андижанскому делу были арестованы и осуждены десятки человек, включая деятелей оппозиции и НПО. Узбекистан потребовал от Пентагона вывести военную базу с аэродрома Ханабад, что было сделано к ноябрю 2005 г., после чего в 2006 г. Республика вернулась в ОДКБ. В декабре 2005 г. И.Каримов денонсировал документы ГУХАМ и вышел из состава организации. Были упразднены бессрочные льготы, предоставленные американским корпорациям в Узбекистане. Некоторые из них, как золотодобывающая компания Newmont, лишились активов. В свою очередь, крупнейший в то время узбекский коммерческий холдинг Zero-max, аффилированный, согласно американской дипломатической переписке, с властями Узбекистана, сменил юридическую прописку с США на Швейцарию. Свои представительства в Узбекистане закрыли ведущие западные неправительственные организации, попавшие под жесткий прессинг спецслужб. Через несколько лет бывший министр обороны Соединенных Штатов Д.Рамсфелд признал, что «администрация США раскритиковала действия узбекского руководства до того, как стали известны факты», и назвал американскую реакцию на Андижан «одной из самых обидных, хоть и прошедших незамечено, ошибок американского правительства» 2008-2014: Новые подходы администрации Б.Обамы. Поскольку президента И.Каримова принципиально не устраивали многие российские проекты в области коллективной безопасности и постсоветской интеграции, очередное сближение Ташкента с США было вопросом времени. Первоначально задача восстановления контактов с американским руководством была возложена на посла Узбекистана в Вашингтоне А.Камилова, значительное содействие которому в работе с сенатом и другими ведомствами оказали бухарские евреи. Для дальнейшего укрепления связей А.Камилов в 2010 г. вернулся на родину уже в статусе первого заместителя министра иностранных дел, а в январе 2012 г. возглавил внешнеполитическое ведомство Узбекистана. Открыто готовность к возобновлению диалога с Западом И.Каримов продемонстрировал на саммите Североатлантическогоеского альянса в Бухаресте в апреле 2008 г., где предложил использовать в интересах стабилизации Афганистана формат «6+3» (шесть сопредельных с ИРА стран плюс США, Россия и НАТО). По всей видимости, смягчению позиции Ташкента способствовало и вынесенное в пользу Г.Каримовой решение Высшего суда штата Нью Джерси в июле 2008 г., постановившего вернуть дочери узбекского президента права на двоих детей, которые долгие годы оспаривал ее бывший муж и гражданин США М.Максуди. Официально нормализация отношений сторон стала возможна после избрания на пост президента США в ноябре 2008 г. Б.Обамы и смены состава американской администрации.

Новая стратегия Вашингтона предусматривала хозяйственное восста-новление Афганистана за счет укрепления связей с соседними государствами (проекты «Большая Центральная Азия» и «Новый шёлковый путь» (НШП) и интенсификацию боевых действий с талибами, для чего требовалось открыть дополнительные каналы снабжения коалиционных войск с севера (Северную сеть поставок ССП). Достижение этих целей предполагало тесное сотрудничество со странами ЦА и прежде всего Узбекистаном. В 2009 г. Ташкент присоединился к Северной сети поставок и провел в Вашингтоне первые двусторонние ежегодные консультации с США, формат которых ранее предложил помощник госсекретаря США по делам Южной и Центральной Азии Р.Блейк. Были реанимированы программы в области безопасности, получили дополнительный импульс представляющие взаимный интерес экономические проекты (в частности, по развитию инфраструктуры между Узбекистаном и Афганистаном). Соединенные Штаты смягчили правозащитную риторику и предпочли дистанцироваться водно-энергетического прямого участия в разрешении конфликта Ташкента с Душанбе в 2010 г., передав вопрос о проведении

экспертизы Рогунской ГЭС Всемирному банку. В ноябре 2010 г. Р.Блейк констатировал перед конгрессом превращение Узбекистана «в ключевого партнера для усилий США в Афганистане» и заверил парламентариев в намерении повысить вовлеченность в дела республики. В дальнейшем Белый дом провел перераспределение финансовых ресурсов, выделяемых на узбекское направление, секвестировав политико-экономические и гуманитарные программы в пользу более широкого участия в вопросах безопасности. Официально с 1992 по 2010 г. на реализацию проектов Государственного департамента и Агентства международного развития США (USAID) в Узбекистане было выделено более 970 млн долл. В 2012-2013 гг (7). Их финансирование резко сократилось, не превысив 13 млн долл в год. Одновременно в результате использования ССП затраты по линии Пентагона здесь стали исчисляться сотнями миллионов долларов. Вместе с тем андижанский опыт оставил значительный отпечаток на восприятии узбекским истеблишментом американских подходов, вероятно, ограничивая пределы повторного сближения сторон. Несмотря на некоторую внешнюю либерализацию, правительство республики по-прежнему проводит жесткую линию в отношении иностранных НПО. Туманными остаются перспективы возможного нового Республика подвергается критике в ежегодных докладах Госдепартамента о состоянии прав человека, включена Белым домом в список стран, вызывающих особую озабоченность в связи с нарушениями религиозных прав (CPC) и не удовлетворяющих минимальным стандартам вчасти противодействия торговли людьми (отнесена к так называемому уровню «Tier 3», что потенциально угрожает экономическими санкциями со стороны США). Среди крупных американских НПО в РУ продолжает работать Национальный демократический институт США (NDI), проекты которого, хотя и в урезанном виде, ориентированы на депутатов и функционеров госаппарата. В июле 2012 г. из страны бежала лидер незарегистрированной оппозиционной «Свободные Дехкане» партии Н.Хидоятова, заявившая, что власти собираются инкриминировать ей планы свержения правительства в сговоре с США. Также американские представители поддерживают контакты с узбекской оппозицией за рубежом, в частности с Народным движением Узбекистана (НДУ) - объединением ряда узбекских политических организаций в изгнании, провозгласивших целью смене «режима И.Каримова». Движение возглавил давний политический противник президента Узбекистана, глава запрещенной партии «Эрк» М.Салих, бежавший из республики еще в 1993 г. и получивший политическое убежище в Норвегии. М.Салих пользуется информационным сопровождением крупных американских СМИ («Голос Америки», Радио «Свобода», «New York Times» и др.), приглашался для выступления в конгрессе и в Совете национальной безопасности США (7). Несмотря на это реального влияния на внутренние процессы в Узбекистане у него нет. Но НДУ может Торгово-экономическое сотрудничество в настоящее время. В экономическом отношении Узбекистан интересует США прежде всего, как государство, имеющее общую границу с Афганистаном, укрепление связей с которым может способствовать хозяйственному восстановлению ИРА. В рамках концепции «Нового шёлкового пути». Обнародованная администрацией Б.Обамы летом 2011 г. концепция нацелена на образование нового экономического региона, объединяющего Центральную Азию, Афганистан и Южную Азию (Индию и Пакистан). Она предполагает создание инфраструктуры, связывающей их между собой, а также либерализацию взаимной торговли. Это не только должно сделать светское правительство в Кабуле более устойчивым, снизить его потребность во внешних дотациях, но и ослабить экономическую ориентацию Центральной Азии на Россию и КНР. Идея НШП находит положительный отклик у узбекского руководства, усматривающего в ней возможность за счет средств иностранных доноров расширить рынки сбыта узбекской продукции в Афганистане и провести модернизацию своей транспортной системы. Соединенные Штаты не готовы нести большие финансовые издержки на реализацию инициативы НШП самостоятельно и активно задействуют возможности союзных государств-доноров (Германии, Японии) и международных финансовых институтов. Так, Азиатский банк развития (АБР), где крупнейшие квоты принадлежат США и Японии, вложил 165 млн долларов, еще 5 млн внесло правительство ИРА в прокладку железной дороги Хайратон-Мазари- Шариф, в 2011 г. Связавшей Узбекистан с крупнейшим городом северного Афганистана. Для американцев эта ветка решает не только экономические, но и военные задачи, поскольку используется преимущественно

для снабжения войск, переброски техники, оборудования и материалов. С аналогичными целями американская дипломатия пролоббировала модернизацию примыкающей железной дороги Карши-Термез в самом Узбекистане в 2012 г., убедив АБР и Японское агентство международного сотрудничества вложить в нее 330 млн долл. Названные магистрали рассматриваются как первый шаг в масштабной программе АБР по созданию «железнодорожного полукольца», пронизывающего северный Афганистан с востока на запад. По планам, такая транспортная дуга будет в нескольких местах стыковаться с железнодорожными системами государств ЦА (с Таджикистаном в районе Кундуза, Узбекистаном - Мазари-Шарифа, с Туркменией в районе Герата). Идея, по понятным причинам, приветствуется правительствами названных стран и вписывается в концепцию НШП. Похожего подхода международные финансовые институты придерживаются и в энергетике, выделяя средства на строительство ЛЭП между ИРА и центральноазиатскими республиками. Поставки электроэнергии из Узбекистана по линии Хайратон-Пули-Хумри-Кабул стартовали в начале 2009 г. И позволили республике занять доминирующее положение на рынке соседнего государства. Теперь в Ташкенте с ревностью воспринимают инициативы международных доноров расширить поставки электроэнергии в Афганистан также из Туркмении и Таджикистана (проекты CASA-1000 и ЛЭП-500 Туркмения-Джаузджан) и намерены в упреждающем порядке наращивать собственные генерирующие мощности, нацеленные на экспорт в южном направлении. И другим фактором, повышающим экономическую привлекательность республики для Соединенных Штатов, остается наличие в ее недрах ценных природных ресурсов -нефти, газа, урана и золота. Однако доступ к ним для западных компаний в разной степени затруднен ограничительными мерами узбекского правительства, неблагоприятным инвестклиматом, географической замкнутостью и конкуренцией с российскими и китайскими корпорациями (4, с.178-193).

В частности, американские ТНК практически не представлены в сфере добычи транспортировки углеводородов в Узбекистане, где активно работают Россия и Китай. Для США запасы нефти и газа республики являются незначительной величиной в общемировых масштабах, а их доставка на западные рынки требует чрезвычайных усилий по созданию дорогостоящей трубопроводной сети в нестабильном регионе. в области производства золота Узбекистан удерживает за собой 4-е место в мире по запасам и 7-е - по уровню добычи. После распада СССР с целью освоения ресурсов руководство республики учредило с одним из крупнейших мировых производителей желтого американской Newmont металла Mining совместное предприятие Zarafshan-Newmont, в котором Corporation сторонам Узбекистана принадлежало по 50%. В 2006 г. на фоне обострения отношений с США власти упразднили налоговые льготы для СП и предъявили претензии на 49 млн долл., после чего предприятие было ликвидировано судом. В штаб-квартире Newmont в Колорадо действия Ташкента назвали экспроприацией бизнеса. В дальнейшем узбекское руководство продолжило политику концентрации золотодобывающих активов в руках государства, в частности отстранив в 2011 г. английскую Oxus Gold от золоторудного месторождения «Хандиз».

Иначе складывались отношения Узбекистана с западными партнерами в части добычи урана, по запасам которого страна находится на 7-8-м месте в мире. Даже после андижанского конфликта они не прерывались с американо-немецкой компанией Nukem ныне дочерним предприятием североамериканского уранового гиганта Cameco и крупным рыночным посредником между производителями ядерного топлива и электростанциями в Европе, США и Азии. С 1992 по 2012 г. Nukem реализовала более 45,4 тыс. т узбекского урана потребителям в 12 странах мира. Эксклюзивным правом на его экспорт компания обладала до 2011 г., когда корпорация Itochu подписала собственный контракт на прямую закупку металла для Японии. Активный интерес к выходу на узбекский рынок урана теперь также проявляют Китай и Индия, поэтому отстоять свои позиции Nukem будет непросто.

Заключение. Регион Центральной Азии, в который сейчас принято включать некоторые бывшие союзные республики СССР в течение последнего десятилетия 20-начала 21 вв. Являются одним из наиболее важных сосредоточения геостратеческих интересов ведущих мировых держав. После распада советской империи интерес США и западных стран к этому ре-

гиону резко возрос также в связи с запасами углеродов, которыми обладает также Узбекистан. Несмотря на усиление в последние годы новых глобальных актеров, в том числе и Китай, США продолжают играть серьезную роль в развитии всего региона Центральной Азии. Для США отношения с Узбекистаном, самой густонаселенной, многочисленным мусульманским населением страной, граничащей со всеми остальными государствами Центральной Азии, имеют важное значение в плане вектора Центральной Азии и достижения долгосрочных внешнеполитических целей и задач в этой части мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ömer Kurtbaş. Soğuk Savaş'ın sonundan günümüze ABD'nin Türkistan Politikası // TASAM Stratejik Araşdırmalar Dergisi. Ankara, 2021, Sayı:129, s.117-121.
2. Kader Özlem. Kerimov Yönetiminde Özbekistan'ın İç ve Dış Politikasının analizi // Elektronik Siyaset bilimi Araşdırmaları Dergisi, İstanbul, Haziran, 2013, cilt,4; sayı, 2, s.29-51.
3. Борисов Д.А. Внешняя политика Узбекистана при Ш.Мирзиееве: стратегия и практика // Журнал «Международные отношения». М., 2019, с.130-139.
4. Внешняя политика Узбекистана / Сайт Министериства Иностранных Дел Узбекистана/ - https://mfa.uz/ru/pages/vneshnaya-politika [20.10.2024].
5. Попов Д. Место Узбекистана в центральноазиатской политике США // Журнал «Россия и мусульманский мир», Политические науки, 2015, с.63-84.
6. Изимов Р. Динамика взаимоотношений между Узбекистаном и США // Central Asian Bureau for Analitical Reporting(CABAR), 2016, 10с.
7. James Nicol. Uzbekistan: Recent Development and U.S.Interests-CRS Report, Prepared for Members and Comminittees of Congress, Avqust, 2013, 30 pp.

TURAN AXUNDOVA
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

CAVİD HAQVERDİYEV
Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı

XX ƏSRİN SONUNDA ÖZBƏKİSTAN VƏ ABŞ ARASINDA MÜNASİBƏTLƏRİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Məqalədə Özbəkistanın müstəqillik əldə etməsi və onun ABŞ tərəfindən tanınması, diplomatik münasibətlərin qurulması, eləcə də XX əsrin sonunda iki dövlət arasında münasibətlərin əsas istiqamətlərindən bəhs edilir.

Açar sözlər: əməkdaşlıq, beynəlxalq koalisiyalar, qızıl mədənləri, qeyri-hökumət təşkilatları.

TURAN AKHUNDOVA
Associate Professor of Baku State University

JAVID AKHVERDIYEV
Master of Baku State University

RELATIONSHIP OF THE USA AND UZBEKISTAN AT THE EHD OF THE XX CENTURY

The article discusses the independence of Uzbekistan and its recognition by the United States, the establishment of diplomatic relations, as well as the main directions of relations between the two states at the end of the 20th century.

Keywords: cooperation, international coalitions, gold mines, non-governmental organizations.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 20 oktyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Sevinc Ruintən, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 94

АЙНУР ГУСЕЙНОВА
Доцент кафедры История народов Кавказа
Бакинского государственного университета
aynurhuseynova8888@gmail.com

УЛЬВИЯ БАГИРОВА
Докторант кафедры История славянских стран
Бакинского государственного университета
bagirova-ulviya@mail.ru

ПОЛИТИКА ДВОЙНЫХ СТАНДАРТОВ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ В ГРУЗИИ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/118-123

Проблема политики двойных стандартов Западной Европы в Грузии является крайне актуальной в свете текущих геополитических изменений и конфликтов. Ситуация в регионе, в частности, в контексте российско-грузинских отношений и влияния Запада, требует глубокого анализа. Несоответствие между декларациями о поддержке и реальными действиями создает недоверие и может подрывать демократические процессы в стране. С одной стороны, Запад декларирует поддержку суверенитета и территориальной целостности Грузии, осуждая действия России в Абхазии и Южной Осетии. С другой стороны, на практике наблюдается выборочное применение этих принципов, когда интересы безопасности или экономической выгоды влияют на степень поддержки. Статья посвящена анализу политики двойных стандартов Западной Европы в отношении Грузии и как это может отражать более широкий контекст международных отношений.

Ключевые слова: Двойные стандарты, Западная Европа, Россия, геополитика, территориальная целостность.

Введение. Политика двойных стандартов в международных отношениях давно стала предметом жгучих дебатов среди исследователей и политиков. Двойные стандарты представляют собой не случайное явление в определённой области дипломатии, а тщательно разработанную и осознанную стратегию США и их союзников. Особенно ярко этот феномен проявляется и в контексте отношений Западной Европы с Грузией. Грузия - страна, которая в последние десятилетия стремится интегрироваться в европейские и евроатлантические структуры. Невзирая на ценности демократии, прав человека и территориальной целостности, подходы европейских государств к различным конфликтным ситуациям довольно часто свидетельствуют о предвзятом отношении и расхождении в принципах.

Грузия, находящаяся на стыке Европы и Азии, подвергается воздействию как исторических наследий, так и современных геополитических факторов. В контексте стремлений Грузии к европейской интеграции Запад демонстрирует как поддержку, так и критику, что вызывает вопросы о согласованности его внешней политики. В этой статье мы проанализируем ключевые аспекты политики двойных стандартов Западной Европы в отношении Грузии, рассмотрим конкретные примеры и постараемся выявить факторы, формирующие эту сложную динамику.

Политику двойных стандартов можно легко отследить в ситуациях, когда западные государства, вместо обещанной активной помощи, предпочитают быть в стороне, оставляя Грузию наедине с её проблемами. В данной статье рассмотрена динамика взаимоотношений между Грузией и Западом, проанализированы примеры политических двойных стандартов и их влияние на грузинскую политическую ситуацию.

Двойные стандарты на практике. Проблема Абхазии остается актуальной и неразрешенной и по сей день, несмотря на активное участие международного сообщества в процессе мирного урегулирования. С момента подписания соглашения о прекращении огня 3 сентября

1992 года конфликт стал объектом внимания ООН. В соответствии с решением Совета Безопасности ООН, в регионе была развернута миротворческая миссия. Согласно резолюции № 858, принятой Советом Безопасности ООН 24 августа 1993 года, было решено учредить Миссию ООН по наблюдению в Грузии - МООННГ. 16 сентября боевые действия между сторонами возобновились и соответственно развёртывание МООННГ было приостановлено. В 1994 году была создана «Группа друзей Генерального секретаря ООН по Грузии», в состав которой вошли Франция, Германия, Россия, Великобритания и США, с целью содействия переговорам и поиску мирного решения ситуации [8]. Однако влияние данной организации на ситуацию оставалось незначительным. Западные страны поддерживали идею дипломатического разрешения конфликта, но часто акцентировали внимание на региональной стабильности, что приводило к игнорированию интересов Грузии. Это создавало впечатление, что грузинские запросы и нужды воспринимаются как второстепенные по сравнению с политическими интересами ведущих держав.

Говоря о последствиях грузино-абхазской войны, по некоторым оценкам, конфликт унёс жизни около 17 тыс. человек, из них 4000 абхазов. 270 тыс. грузин - почти половина населения Абхазии - были вынуждены бежать из неё.

Участие России в урегулировании конфликта остается достаточно неоднозначным и противоречивым. Стоит подчеркнуть, что еще до начала конфликта Россия проявляла интерес к поддержке сепаратистских движений в регионе. Множество исследователей указывают на сложность и противоречивость отношений между Россией и Абхазией. В 1992 году российские войска Закавказского военного округа были обвинены в оказании помощи как абхазским сепаратистам, так и грузинским силам под руководством Эдуарда Шеварднадзе [2, с.14]. С другой стороны, очевидно, что Российская Федерация выступает в качестве главного гаранта поддержания хотя хрупкого и нестабильного, но все же мира в Кавказском регионе.

Согласно Соглашению о прекращении огня, подписанному 14 мая 1994 года и Решению совета глав государств СНГ от 26 июня 1994 года, миротворческие функции в зоне грузино-абхазского конфликта выполняет российский военный контингент. При этом важно учитывать политический авторитет России, который может и должен быть задействован для урегулирования конфликта. Однако, несмотря на неоднократные заявления о том, что грузино-абхазские противоречия являются внутренним делом Грузии, грузинская сторона справедливо поднимает вопросы о негативном влиянии некоторых российских сил на отношения между Тбилиси и Сухуми. В результате указанного конфликта грузинская сторона неоднократно заявляла, что право народов на самоопределение не обязательно означает отделение [4].

В условиях глобальной геополитической напряженности и конфликтной ситуации, сложившейся из-за грузино-российской войны 2008 года, становится особенно актуальным исследование позиций великих мировых держав. Затянувшийся грузино-осетинский конфликт втянул в стратегически важный регион Кавказ интересы не только соседних стран, но и таких великих держав, как Россия и США. В целом, большой научно-теоретический интерес представляют позиции этих держав по отношению к названному выше конфликту в свете событий последних лет.

Грузинская сторона утверждала, что военные действия были ответом на нарушение режима прекращения огня, включая нападения осетинских сепаратистов на села и пересечение российской границы с помощью Рокского тоннеля. Южная Осетия рассматривала войну как агрессию Грузии перед Олимпийскими играми, заявляя, что операция «Чистое поле» свидетельствует о намерениях Грузии провести этническую чистку. При этом президент Э.Кокойты признал и неправомерные действия осетин, такие как мародёрство в грузинских селах. Россия, по словам Сергея Лаврова, оправдывала ввод войск защитой своих граждан от грузинской агрессии и рассматривала действия Грузии как геноцид, утверждая также, что США помогали Грузии в планировании операции [2, с.145].

В конце июля – начале августа 2008 года происходила эскалация грузино-осетинского конфликта, кульминационный момент которого произошел в ночь с 7 на 8 августа 2008 года.

Правительство непризнанной Абхазии оправдало свое участие в войне против Грузии утверждением, что у них были сведения о предполагаемом наступлении грузинских войск на Абхазию в течение трех часов после захвата Южной Осетии. Тем не менее, это заявление было сделано уже после завершения боевых действий.

На Западе преобладает мнение, что реакция России на действия Саакашвили, инициировавшего войну, была несоразмерной и противоречила принципам ООН. В первые дни конфликта российские военные ограничили доступ западных журналистов в зону боевых действий, что также негативно сказалось на восприятии ситуации в мировой общественности.

По итогам войны были оценены потери сторон. Согласно данным Грузии, она понесла 412 погибших (включая 170 военнослужащих и сотрудников МВД, а также 228 мирных жителей), 1747 раненых и 24 пропавших без вести. Россия же заявила, что потери Грузии составили около 3000 военных. Противники также понесли значительные потери: по разным источникам, от 365 до 1692 погибших в Южной Осетии, а Россия сообщила о 67 погибших и 283 раненых; по данным Грузии, потери России составили до 400 военнослужащих. Абхазия понесла минимальные потери: 1 погибший и 2 раненых. Кроме того, война привела к появлению десятков тысяч беженцев с обеих сторон [23, с.148].

Перед международными механизмами, отвечающими за вмешательство в конфликты, ключевую роль играет ООН. Во время российско-грузинской войны Россия обладала правом вето, что ограничивало действия Совета Безопасности. Важно отметить, что ООН не проявила активности в решении проблем Южной Осетии и Абхазии, которые уже до войны вызывали напряженность. Если бы организация начала работу над этими вопросами с 1992 года, возможно, удавалось бы избежать конфликта. Пассивность ООН в период с 1992 по 2008 годы стала причиной отсутствия позитивных изменений в ситуации. Даже после завершения пятидневной войны ООН не смогла добиться значительных успехов. Основная заслуга в представлении соглашения о прекращении огня, состоящего из шести пунктов, принадлежит Николя Саркози, который в тот момент был президентом Франции и председателем ЕС. Россия не согласилась с этим соглашением и признала независимость Южной Осетии и Абхазии, что вызвало осуждение со стороны генерального секретаря ООН Пан Ги Муна [9].

Западная Европа достаточно быстро отреагировала на агрессию России, но её действия и заявления показали двойственные подходы. С одной стороны, многие западные лидеры осудили действия России и поддержали Грузию. С другой стороны, в официальных заявлениях часто подчеркивалась необходимость диалога и мирного разрешения конфликта, что могло восприниматься как оправдание для умеренной реакции на российские действия. Лидеры Запада заявляли о нарушении международного права и территориальной целостности Грузии. Однако, несмотря на это, конкретные меры по поддержке Грузии были ограничены. Например, хотя Запад выразил солидарность, реальная военная помощь в условиях конфликта оказалась минимальной, что дало понять Грузии, что на Запад надеяться нельзя.

В 2008 году, вскоре после начала конфликта в Грузии, Запад признал независимость Косово от Сербии. Этот шаг стал значимым событием, которое вызвало неоднозначные оценки как внутри стран, так и на международной арене. Признание Косово создало прецедент одностороннего изменения границ и самоопределения, что, в свою очередь, поставило под сомнение стабильность в других регионах с аналогичными конфликтами, включая Абхазию и Южную Осетию. В случае с Грузией, которая также стремилась к сохранению своей территориальной целостности, Запад не оказал аналогичной поддержки. Это подчеркивало явные двойные стандарты в международной политике: действия, которые были одобрены в одном контексте, осуждались в другом, в зависимости от геополитических интересов и стратегического положения сторон [4].

Таким образом, ситуация с признанием Косово иллюстрирует, как международная политика часто подвержена двойным стандартам, где одни случаи рассматриваются с одной точки зрения, а другие - с совершенно другой, в зависимости от политических и стратегических интересов.

Абхазия, например, отказалась от поиска понимания среди западноевропейских государств и в итоге обратилась к другим регионам, сосредоточив свое внимание в частности на Латинской

Америке. Как заявил бывший министр иностранных дел Республики Абхазия М.Гвинджия, это произошло во многом из-за преобладающего мнения на Западе, которое в Абхазии интерпретировалось следующим образом: "нам не нравитесь вы, потому что вы дружите с Россией" [3, с.30].

Когда Россия признала Южную Осетию и Абхазию как независимые государства 26 августа 2008 года, многие западные страны выразили резкое осуждение этого шага. Они указывали на то, что действия России нарушают резолюции Совета Безопасности ООН, такие как резолюция 1808, которая подчеркивает территориальную целостность Грузии. Западные лидеры, включая тогдашнего президента США Джорджа Буша, выступили с заявлениями о недопустимости одностороннего изменения границ и подчеркивали, что Россия должна уважать суверенитет Грузии как независимого государства. В частности, генеральный секретарь НАТО Яап де Хооп Схеффер заявил, что НАТО не признает этих самопровозглашенных республик и поддерживает Грузию. Помимо этого, бывший госсекретарь США Кондолиза Райс отметила, что после того как Россия признала независимость Южной Осетии и Абхазии, западные страны должны обратить внимание на ситуацию с независимостью Северного Кавказа и Чечни, которая пережила серьезные конфликты с российскими властями. Министр иностранных дел Бельгии Карел де Гухт также подчеркнул, что действия России являются ошибочными и создают опасный прецедент, который угрожает стабильности как в регионе, так и в Европе, и что за это должны нести ответственность как ЕС, так и Россия.

Однако, в отличие от настойчивости, с которой Запад осуждал действия России, поддержка Грузии во время самого конфликта была относительно ограниченной. Западные страны ограничились лишь призывами к прекращению огня и переговорам, не предоставив Грузии необходимую военную помощь, что усугубило чувство предательства среди грузинского населения. Грузия ожидала, что ее союзники будут готовы активно поддержать её в трудный час, однако реальных шагов для оказания помощи практически не было предпринято.

Это разочарование в международных партнерах отразилось на внутренней политике Грузии. После войны Тбилиси начал активно пересматривать свои внешнеполитические приоритеты. Грузия усилила свои попытки интеграции в западные структуры, такие как НАТО и Европейский Союз, стремясь укрепить свои позиции на международной арене. Однако при этом страна также начала искать новые стратегические партнерства, включая более активные отношения с Азией и Турцией, чтобы диверсифицировать свои внешнеполитические связи и уменьшить зависимость от западных союзников.

Таким образом, политика двойных стандартов Запада в отношении Грузии в 2008 году значительно повлияла на восприятие этой страны в международной политике. Грузия, столкнувшись с российской агрессией и недостаточной поддержкой со стороны западных союзников, поняла, что не может полагаться исключительно на традиционных партнеров. Это разочарование стало стимулом для активного поиска новых союзов и альтернативных стратегий, что в конечном итоге привело к изменению её подхода к международной политике, ориентируясь на более широкий круг стран и союзов, что повысило её устойчивость в условиях внешнего давления.

Война в Южной Осетии стала не только военным конфликтом, но и важным индикатором глубокого кризиса современной мировой политической и правовой системы, а также системы глобальной безопасности. Этот конфликт подчеркнул необходимость перестройки существующих механизмов международного управления и безопасности.

В ходе кризиса Россия и Европейский Союз впервые получили возможность решать региональные конфликты без прямого участия США, что значительно усилило их позиции как ключевых игроков на международной арене. Это создало условия для более активного сотрудничества между Москвой и Брюсселем, которое может стать основой для долгосрочного партнерства.

Совместное разрешение сложных и многогранных проблем в регионе, таких как конфликты в Южной Осетии и Абхазии, могло бы сблизить Россию и ЕС, способствуя конструктивному сотрудничеству. Примером такой инициативы может служить участие обеих сторон в различных форумах и переговорах, направленных на восстановление мира и стабильности в Кавказском регионе.

Война в Южной Осетии не только выявила слабости существующих международных структур, но и открыла новые перспективы для сотрудничества между Россией и Европейским Союзом, что может привести к более стабильной и безопасной международной среде в будущем.

С политической точки зрения необходимо создать подлинно демократическое и правовое государство, которое будет привлекательно для населения, утратившего связь с этими регионами. Важно акцентировать внимание на необходимости создания независимой судебной системы и освобождения средств массовой информации от давления со стороны властей.

С экономической позиции следует реализовать адекватную экономическую политику, соответствующую современным условиям, укрепить права собственности и развивать институты рыночной экономики. Это позволит достичь высокой эффективности общества, сделает страну привлекательной для инвесторов и поможет вернуть утраченные территории [1].

Заключение. В результате, политика двойных стандартов Западной Европы в отношении Грузии иллюстрирует сложные геополитические реалии, где идеалы демократии и прав человека часто уступают место прагматическим интересам. Несмотря на декларации о поддержке территориальной целостности и суверенитета, Запад не всегда демонстрирует последовательность в своих действиях. Примеры игнорирования или недостаточного реагирования на агрессию России против Грузии, а также выборочное внимание к правам меньшинств, подчеркивают эту парадоксальную ситуацию.

В результате, подобная политика не только ставит под сомнение доверие Грузии к Западу, но и способствует росту антизападных настроений среди населения. Грузия, стремящаяся к интеграции в европейские и евроатлантические структуры, сталкивается с необходимостью учитывать не только свои внутренние вызовы, но и противоречивую позицию своих потенциальных партнеров. Это создает серьезные вызовы для ее будущего, требуя от грузинского общества и политического руководства четкого понимания своих интересов и стратегий. Важно, чтобы Запад, стремясь поддерживать Грузию, пересмотрел свои подходы и отказался от двойных стандартов, избрав путь конструктивного и честного сотрудничества.

После победоносного завершения принуждения Грузии к миру в августе 2008 года США, округлив глаза от ужаса, обвинили в Россию в попытке свержения Саакашвили. При этом они забыли, как сами же свергали неугодных им лидеров в десятках стран мира: Мосаддыка в Иране, Альенде в Чили, Хусейна в Ираке, Милошевича в Сербии, Януковича на Украине и т.д. и т.п.

Конфликт и действия государств, связанные с ним, указывают на перестройку мировой политической и правовой системы, что создаёт новые вызовы, угрозы и возможности для всех участников, особенно для России. Таким образом, ключевой задачей для российского руководства должно стать создание условий, позволяющих стране оказывать положительное влияние на глобальные процессы и эффективно защищать свои интересы и интересы граждан.

ЛИТЕРАТУРА

1. Беридзе.Т. К вопросу о логике развития августовского (2008 года) конфликта в Грузии // Журнал «Кавказ и глобализация». Т.3. Выпуск 4, 2009, с.
2. Гусейнова А.Г. Русско-грузинская война // Bakı Universitetinin Xəbərləri. №2, 2012, с.143-149.
3. Исаченко Д.В. Двойные стандарты международного признания: право против мощи? // Международная аналитика. 2020;11(3):22-34.
4.Калинин, Э. А. О двойных стандартах в политике развитых стран и международное право: конфликт в Южной Осетии в августе 2008 г. // Молодой ученый, 2010, № 11 (22), Т.2, с.30-37. - URL: https://moluch.ru/archive/22/2286/ [Дата обращения: 28.10.2024].
5. Крылов А. Грузино-абхазский конфликт: роль внешнего фактора // Центральная Азия и Кавказ. №4 (16) 2001г. - https://www.ca-c.org/journal/2001/journal_rus/cac-04/21.krilru.shtml [Дата обращения: 18.10.2024].
6. Леншин С.И. Международное гуманитарное право. М.: ВУ, 2004.
7. Политика двойных стандартов США и стран Запада в подходах к ключевым проблемам международных отношений. - https://cominf.org/node/1166536040 [Дата обращения: 31.10.2024].

8. Самутина О.С., Юматов К.М. Европейский союз, Россия и грузино-абхазский конфликт 1992-2015 гг. // Вестник КемГУ, 2015, № 3-2 (63).
9. Kseniia Chernysh. Russian Foreign Policy Discourse During and After the Georgian War: Representations of NATO. Master Thesis. Linköping University, 2010, p.13.

AYNUR HÜSEYNOVA
Bakı Dövlət Universiteti
Qafqaz xalqları tarixi kafedrasının dosenti

ÜLVIYYƏ BAĞIROVA
Bakı Dövlət Universiteti
Slavyan ölkələri tarixi kafedrasının doktorantı

QƏRBİ AVROPANIN GÜRCÜSTANDA İKİLİ STANDARTLAR SİYASƏTİ

Qərbi Avropanın Gürcüstanda ikili standartlar siyasəti problemi mövcud geosiyasi dəyişikliklər və münaqişələr fonunda son dərəcə aktualdır. Bölgədəki vəziyyət, xüsusən də Rusiya-Gürcüstan münasibətləri və Qərbin təsiri kontekstində dərin təhlil tələb olunur. Dəstək bəyannamələri ilə real hərəkətlər arasındakı uyğunsuzluq inamsızlıq yaradır və ölkədəki demokratik proseslərə xələl gətirə bilər, bir tərəfdən, Qərb Rusiyanın Abxaziya və Cənubi Osetiyadakı hərəkətlərini pisləyərək Gürcüstanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini bəyan edir. Digər tərəfdən, praktikada təhlükəsizlik və ya iqtisadi maraqlar dəstək dərəcəsinə təsir etdikdə bu prinsiplərin seçmə tətbiqi mövcuddur. Məqalə Qərbi Avropanın Gürcüstana qarşı ikili standartlar siyasətinin təhlilinə və bunun beynəlxalq münasibətlərin daha geniş kontekstini necə əks etdirə biləcəyinə həsr olunub.

Açar sözlər: İkili standartlar, Qərbi Avropa, Rusiya, geosiyasət, ərazi bütövlüyü.

AYNUR HUSEYNOVA
Associate Professor of the Department of History of the Peoples of the Caucasus,
Baku State University

ULVIYYA BAGIROVA
PhD of the Department of History of Slavic Peoples,
Baku State University

POLICY OF DOUBLE STANDARDS OF WESTERN EUROPE IN GEORGIA

The issue of Western Europe's double standards policy in Georgia is extremely relevant in light of the current geopolitical changes and conflicts. The situation in the region, in particular in the context of Russian-Georgian relations and Western influence, requires deep analysis. The discrepancy between declarations of support and real actions creates mistrust and can undermine democratic processes in the country. On the one hand, the West declares support for Georgia's sovereignty and territorial integrity, condemning Russia's actions in Abkhazia and South Ossetia. On the other hand, in practice, there is a selective application of these principles, when security interests or economic gains influence the degree of support. The article is devoted to the analysis of Western Europe's double standards policy towards Georgia and how this may reflect the broader context of international relations.

Keywords: Double standards, Western Europe, Russia, geopolitics, territorial integrity.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 28 oktybar 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Samir Baxşəliyev, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 32:93/94

XƏYYAM İSMAYILZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
Beynəlxalq münasibətlər kafedrası,
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
Ekonika22@yahoo.com

ABŞ-ÇXR MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ZİDDİYYƏTLİ MƏQAMLARIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/124-128

Məqalədə soyuq müharibə bitdikdən sonra ABŞ-ÇXR arasında əlaqələrin inkişafında ziddiyyətli məqamların, xüsusilə, Tayvan məsələsinin araşdırılması haqqında məlumat verilir. Bu problem uzun illər ərzində iki dövlət arasında daima gərginlik yaratmış, zamanın inkişafından asılı olaraq həll olunması istiqamətində müxtəlif fikirlər formalaşmış, birgə səylər göstərilmiş və ümumi razılıqlar əldə olunmuşdur ki, bütün bunlar geniş şəkildə burada əks olunmuşdur.

Açar sözlər: ABŞ, ÇXR, Tayvan, Yaponiya, BMT, Filippin arxipelaqı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, soyuq müharibə, diplomatiya, müstəqillik.

Giriş. Tayvan Çin və Yaponiyanın cənubunda, Filippin arxipelaqının şimalında yerləşən bir böyük və çoxlu kiçik adalar qrupudur. O, qısa bir dövrdə Hollandiyanın müstəmləkəsi olmuş, sonra isə Çin sülalələri tərəfindən idarə olunmuşdu. 1895-ci ildə Çin-Yaponiya müharibəsindən qalib ayrılan ikinci tərəf adanı öz ərazisinə qatmışdır. 1895-1945-ci illərdə adanın idarəsi yaponların əlində olmuşdur. 1945-ci ildə Yaponiyanın dünya müharibəsində məğlub olması ilə onun nəzarəti Çinə keçdi. Bu prosesdə 1943-cü ildə imzalanmış Qahirə bəyannaməsinin xüsusi rolu var idi. Yaponiya ilə müharibə Homindan partiyasının daxildəki gücünü azaltmışdı. Vəziyyətdən istifadə edən kommunistlər iqtidarda güclənməyə başladılar. Meydana gələn homindan-kommunist qarşıdurması bir müddət sonra adaya da sıçradı, Çan Kay Şinin rəhbərlik etdiyi homindançılar 1949-cu ildə adaya gələrək paytaxtı Taypey olan Çin Respublikasını qurdular. Tayvan 1988-ci ilə qədər bu partiya tərəfindən, daha sonra çoxpartiyalılıq sisteminə keçirilərək idarə olunmuşdur. Eyni ildə Tayvanın yeni prezidenti də seçilmişdir.

1970-80-ci illərdə faktiki müttəfiq kimi çıxış edən ABŞ və Çin hökumətləri hər iki tərəfin yüksək səviyyəli təmaslarının olmadığı halda narazılıq və qarşılıqlı ittihamlarla ayrılırdılar. Məhz bu məqamda ABŞ Prezidenti C.Buş bərpası mümkün olmayan fasilədən qaçmaq üçün ÇXR lideri Den Syaopinlə uzunmüddətli münasibətlərə əl atdı. Bu kontekstdə o, 1989-cu ilin iyunun 21-də Den Syaopinə uzun və şəxsi məktub yazdı. Den Syaopin Buşun məktubuna ertəsi gün cavab verdi və ABŞ nümayəndəsinin Pekinə gəlişini xoş qarşıladığını bildirdi. Bu yolla iyulun 1-də ÇXR-da Tiananmen meydanında baş verən zorakılıqdan üç həftə sonra Prezident C.Buş milli təhlükəsizlik müşaviri Brent Skoukroft və dövlət katibinin müavini Lourens İqlburqeri gizli şəkildə Pekinə göndərdi. Keçirilən görüşlərdə Çin lideri Den Syaopin C.Buşu tərifləyərək onun dostluq bəyanatlarına cavab vermiş, lakin o, münasibətlərdəki gərginliyin səbəbini ABŞ-ın üstünə atmışdır (1, s.228).

Bu hadisələrdən bir müddət əvvəl ABŞ 1954-cü ildə Cənub-Şərqi Asiya Əməkdaşlıq Təşkilatının yaradılmasına rəhbərlik edirdi. Sözügedən təşkilatın məqsədi regionu kommunist təhlükəsinə qarşı birləşdirmək idi. Amerika Tayvan lideri Çanqay Şek ilə qarşılıqlı müdafiə sazişi imzaladı. Çin Xalq Respublikası bunu öz milli təhlükəsizliyinə təhdid kimi qiymətləndirdi və 1954-cü ilin sentyabrında Cinmen adasını bombaladı. Daha sonra bombardmanı Mazu və Daçen adalarına qədər genişləndirdi. Beləliklə, 1954-cü ilin sentyabrında Koreya müharibəsindən dərhal sonra Tayvandakı millətçi hökumətin ərazi suları daxilində olan Quemoy adasının bombalanması ilə "Sentyabr böhranı" olaraq da bilinən Birinci Tayvan Boğazı böhranı başladı (2).

Vətəndaş müharibəsi və sonrakı dövrdə ABŞ-ın Tayvana münasibətində ikili xüsusiyyətlər özünü göstərirdi. ABŞ 1971-ci ilədək kommunistlərə qarşı Çan Kay Şi və onun tərəfdarlarını dəstək-

ləyir, Çin Respublikasını və onun BMT-dəki təmsilçi funksiyasını tanıyırdı. 1979-cu ildə ÇXR-lə diplomatik əlaqələr yarandıqdan sonra isə ABŞ Tayvanı dəstəkləmək siyasətindən imtina edir və Çin qarşısında bir çox güzəştlərə gedirdi. ÇXR qurulduqdan sonra ada ətrafında ilk böhran 1954-cü ildə baş verən birinci Tayvan boğazı böhranı oldu.Çin lideri M.Tszedunun göstərişi ilə Tayvana məxsus kiçik adalar qrupu bombalandıqdan sonra ABŞ sərt reaksiya verərək Tayvana hərbi-siyasi dəstək verdi. ABŞ-ın bu addımını xoş qarşılamayan Çin adanı yenidən bombaladı və ikinci Tayvan boğazı böhranı (1958) yarandı. 1954-cü ildə ABŞ və Tayvan arasında "Birgə müdafiə haqqında razılaşma" imzalandı [3,s.156]. Razılaşmanın şərtlərinə görə Tayvan xarici müdaxiləyə məruz qaldıqda ABŞ onun təhlükəsizliyini özü təmin edəcəkdir. Çan Kay Şi bu razılaşmadan yola çıxaraq Çinə hücum planı hazırlayır və ABŞ-dan hərbi dəstək almaq istəyirdi. Ancaq ABŞ Çinə qarşı belə bir əməliyyatı dəstəkləməkdən imtina edərək müzakirələrə başlamağın səmərəli olacağını qeyd etdi. Çin də gərginliyi minimuma endirmək üçün diplomatik danışıqların həlledici olacağını bildirdi. 1960-70-ci illərdə ABŞ-ın Çin və Tayvan siyasətinə münasibəti dəyişmiş, diplomatik tanınma Çin Respublikasından Çin Xalq Respublikasına keçmiş, həmçinin "iki Çin" siyasətinin qəbul edilməsi ilə bağlı müzakirələr aparılmışdı. 1971-ci ildə ÇXR-in Çinin tək təmsilçisi olması ilə BMT-yə üzv olmasından 1972-ci il yaxınlaşmasına qədər olan dövrdə Tayvana yaxın kiçik adalar Çin ordusu tərəfindən bombalanmışdır.

1972-ci ildə Tayvan üçün "tək ölkə-iki sistem" modeli ortaya atıldı. Bu modelin təşəkkül tapması üçün hüquqi zəmin işlənib hazırlandı. Modelə görə ÇXR sosialist idarəetmə sistemində qalmağa davam edəcək, Tayvan da öz kapitalist quruluş və həyat tərzindən imtina etməyəcəkdi. Eyni şərtlər Honq Konq və Makao adaları üçün də təklif edilmişdi. Çinin islahatçı siyasəti nəticəsində Tayvanla ticarət əlaqələri qurulmuş, qarşılıqlı investisiya təşəbbüsləri ortaya atılmışdır. 1987-ci ildə adadan Çinə ailəsini ziyarət etmək üçün gələnlərə qoyulan qadağa götürülmüşdü. 1988-ci ildən Tayvan təkpartiyalı rejimdən imtina etmiş və 1996-cı ildə ilk dövlət başçısını seçmişdir [3, s.159]. Xüsusilə, 1990-cı illərdə Çin-Tayvan yaxınlaşması üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Qərblə əlaqələri pisləşən Çin regional əməkdaşlığa daha çox diqqət ayırmışdır. ÇXR prezidenti Xu Szintao (2003-2013) Çinin sülhpərvər yüksəlişi və dünyaya adaptasiya prinsiplərini müdafiə edərkən Tayvana münasibətdə status-qvonun saxlanılmasını məqsədəuyğun görmüşdür. O, Tayvan mövzusunda əvvəlki liderlərə nəzərən daha yumşaq və tolerant tərzi ilə seçilirdi. Onun yanaşmasına görə "Tayvan Çin Xalq Respublikasına məxsusdur" ifadəsi əvəzinə, "Çin Tayvan (ÇR) və kontinent Çinindən (ÇXR) ibarətdir və ikincisi Çinin yeganə qanuni təmsilçisidir" ifadəsi daha məqsədəuyğun idi. 2003-cü ildə ABŞ prezidenti C.Buş ÇXR-in baş naziri Vin Tsziabao ilə görüşündə "Tayvanla qitə arasında əlaqələrin qopması ilə nəticələnəcək hər hansı təktərəfli qərarların yanında deyilik" ifadəsini işlədərək həmin dövrdə Tayvanın referendum ilə ayrılma cəhdlərinə olan münasibətini açıq şəkildə ifadə etmişdir. ABŞ diplomatik və ya hərbi sferada Çinlə üzləşməyin məntiqli nəticələr doğurmayacağını bu ifadə ilə diqqətə çatdırmışdır. Çin ABŞ-ın bu dəstəyindən yararlanaraq bir çox dövlət rəsmiləri, beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri ilə görüşlər həyata keçirmiş və Tayvandakı referendumu dəstəkləməmək üçün fikir formalaşdırmışdır. Burada təbii ki, onun iqtisadi gücünün, qarşılıqlı maraqların, beynəlxalq aləmdəki nüfuzunun önəmli yeri var idi. Referendum həyata keçirilməsə də, prezident Xu Buşdan onlara dəstəyi artırmağı istəmişdir [4, s.101]. 2004-cü ildə hər iki prezident bu mövzu ətrafında üç görüş həyata keçirmişdir. Tayvanın separatçı fəaliyyətlərinin regionda stabilliyi pozduğunu dilə gətirən prezident Xuya cavab olaraq C.Buş ABŞ-ın "vahid Çin"ə sadiq qaldığını və Tayvanın müstəqilliyini tanımayacaqlarını ifadə etmişdir.

Tayvanın əhəmiyyətini başa düşmək üçün Çin, ABŞ və yerli hökumətin Tayvan boğazındakı maraqlarını müəyyən etmək lazımdır. İqtisadi təhlükəsizlik baxımından boğaz Çin üçün əhəmiyyət daşıyır. Çinin neftə tələbatı olduğundan qərbdən, əsasən İran körfəzindən gələn marşrutlar Malakka boğazını keçərək onun şərq limanlarına daxil olur. Bu baxımdan boğazda baş verəcək bir insident ABŞ-ın müdaxiləsi ilə nəticələnərsə, Çinin enerji təhlükəsizliyi ciddi problemlərlə üzləşəcək. Sakit okeanda bir ada olmağına baxmayaraq Tayvan ABŞ üçün hərbi baza rolunu oynayaraq regionun qüvvələr balansına təsir göstərir. Həmçinin o, ABŞ-ın ticarət əməkdaşlarından biridir. ABŞ-ın ona silah satışı Çinlə münasibətlərə təsir göstərən amillərdəndir. 1979-cu ildə ABŞ ÇXR-lə rəsmi diplomatik əlaqələr qursa da, Tayvanla əlaqələri itirməmək üçün "Tayvanla əlaqələr haqqında qanun"un imzalanmasına nail olmuşdur. Bu qanunla Tayvana hərbi və digər dəstəyin göstərilməsi üçün hüquqi zə-

min yaradıldı. 1996-cı ildə ABŞ Tayvana 500-dən çox Stinger zenit-raket kompleksinin satışını həyata keçirdi [3, s.163]. Bu addım Çin tərəfindən yaxşı qarşılanmadı və istinad kimi 1982-ci il "Çin-ABŞ birgə bəyannaməsi" göstərildi. Bəyannaməyə görə ABŞ Tayvana silah satmaqdan imtina edəcək və satışın miqdarını hər keçən il minimuma endirəcəkdi. Statistikaya nəzər saldıqda isə satış miqdarının hər il artdığı müşahidə olunur. Belə ki, 1990-2000-ci illərdə silah satışı 16.9 mlrd. dollar idisə, 2000-2010-cu illərdə bu rəqəm 27.8 mlrd. dollar olmuşdur [5, s.26]. Bu o deməkdir ki, ABŞ 1982-ci il bəyannaməsinin şərtlərini pozmuşdur. Lakin o, Tayvanla bağlı qanunun daxili öz qanunvericiliyinə uyğun olduğunu göstərir və özünə haqq qazandırırdı. 2008-ci ildən sonra Çinin satışlara verdiyi reaksiyalar ABŞ-ın qəraralma mexanizminə təsir göstərirdi. Belə ki, ABŞ Əfqanıstan və İraqdakı hərbi əməliyyatlarda, Şimali Koreya və İranın nüvə proqramı kimi məsələlərdə, həmçinin beynəlxalq maliyyə problemlərində Çinin əməkdaşlığına ehtiyac duyurdu. Məhz bu səbəbdən o, Tayvan amilindən istifadə etməklə Çini əməkdaşlığa vadar edirdi. 2008-ci ildə Tayvanda iqtidar dəyişmiş, Ma Yin Tzeou baş nazir olmuşdu. O, 2012-ci ildə bir daha seçilmişdir. Onun hakimiyyətə gəlişi ilə Çin-Tayvan əlaqələri müsbət yöndə inkişaf etməyə başladı, ancaq silah satışları ilə bağlı problem hələ də qalmaqda idi. Son 15 ildə Tayvanın müdafiə xərclərinin digər illərə nəzərən azaldığı, Çinin hərbi büdcəsinin isə artdığı müşahidə olunmuşdur. 2003-cü ildə Tayvanın hərbi büdcəsi 7.6 mlrd. dollar idisə, 2015-ci ildə bu rəqəm 10.5 mlrd. dollar olmuşdur. Bu da xərcləmələrin azalması ilə büdcəyə qənaət edilməsi mənasına gəlir. Çinin hərbi büdcəsinə gəldikdə isə 2003-cü ilin göstəricilərinə görə o, təqribən 22 mlrd. dollar idi. Həmin rəqəm 2015-ci ildə 120 mlrd. dollara bərabər olmuşdur. Çinin 2005-ci ildə qəbul etdiyi "Bölünməzlik qanunu"na (Anti-Secession Law) əsasən o, adaya bu hallar baş verdikdə hərbi müdaxilə və güc tətbiq edə bilər: Tayvan müstəqillik əldə etməyə çalışarsa; daxildə ayaqlanma çıxarsa; nüvə silahı almağa çalışarsa; Tayvana xarici qüvvələr müdaxilə edərsə [5, s.27-28]. Çin "bir ölkə-iki sistem" modelini dəstəkləsə də, Tayvanın qarşı sahillərinə raket başlıqları quraşdırmağa davam edir. 2013-cü ildən etibarən Tayvanı hədəf alan ballistik raketlərin sayının ən az 1600-a qədər olduğu qeyd edilir. Tayvan münaqişəsi 70 ilə yaxındır ABŞ-Çin münasibətlərində təzyiqi artıran amillərin başında gəlir. Çin Xu Szintaonun xarici siyasət prinsiplərini əsas alaraq "tək ölkə-iki sistem" modelini dəstəkləməyə davam edir və sabit vəziyyətin qorunub saxlanılmasından razıdır. Çinin adaya müdaxilə etmə ehtimalı olarsa, Tayvan müdafiə olunmaq üçün ABŞ-ın hərbi və siyasi dəstəyinə ehtiyac duyacaq. Tayvanın müstəqilliyini elan etməsinə qarşı Çin onu bu düşüncədən daşındırmaq üçün adaya qarşı mövqeləndirilmiş raket sayını artırır. Həm Çin, həm də ABŞ münaqişənin sülh yolu ilə həllindən yana olsa da, iki tərəf arasındakı gərginlik münasibətlərə uzun bir müddət öz təsirini göstərəcəkdir.

Soyuq müharibə dövründə ortaya çıxan Tayvan münaqişəsi 1990-cı illərin ortalarında da aktuallığını qoruyurdu. Tayvan liderinin Vaşinqtona səfəri və münasibətlərin gərginləşməsini buna misal göstərmək olar. 2001-ci ildən Çinlə münasibətlər əvvəlki səviyyəsinə qayıtdığına görə ABŞ Tayvanı qorumaq siyasətindən imtina etdi və "vahid Çin" siyasətini dəstəkləyərək Tayvanın sülh yolu ilə Çinə birləşməsindən yana olduğunu bildirdi. Çinlə strateji əməkdaşlığın önəmi artdıqca ABŞ bu siyasətə sadiq qalmış, Tayvanı onun tərkib hissəsi kimi qəbul etmişdir. Bununla yanaşı Tayvanla hərbi, iqtisadi və mədəni əlaqələr qurmağa davam etmişdir. Tayvanın iqtisadi əhəmiyyəti də əlaqələrə təsir göstərir. O, "dörd Asiya pələngi"ndən biri olmaqla, regionun ən inkişaf etmiş bölgələrindəndir. Xüsusilə, sənaye sahələrinin inkişafı və texnologiya üzrə ixtisaslaşmışdır. Həmçinin o, dünyanın ən mühüm ticarət mərkəzlərindən biri hesab olunur. Diplomatik sferada böyük uğurları olmayan Tayvan (sadəcə bir neçə üçüncü dünya ölkəsi tərəfindən tanınmışdır) iqtisadi sferada uğurlarını artırmaqdadır. 2002-ci ildə o, ABŞ-ın dəstəyi ilə ÜTT-yə üzv qəbul edilmişdir. Bazar imkanlarını böyütmək və əlaqələrini genişləndirmək baxımından Çinlə ticarətin böyük rolu olmuşdur. Tayvan əmtəə ixracatının dörddə birindən çoxunu Çinlə etməkdə və bu amil onun Çindən asılılığını artırmaqdadır.

Strateji önəmi və regiona təsir qabiliyyətinə görə ABŞ Tayvan amilindən daima yararlanmağa çalışıb. 1971-ci ildə onunla rəsmi əlaqələr kəsildikdən və ÇXR-lə əlaqələr qurulduqdan sonra belə ABŞ bu ada ilə bağlarını kəsməmiş və onunla mədəni, iqtisadi və hərbi əlaqələrini qorumaq üçün müxtəlif yollara əl atmışdır. Həmin cəhdlər Çinlə münasibətlərə pis təsir etdikdə vaxtaşırı bu faktor arxa plana atılsa da, ondan tamamilə imtina edilməmişdir. Tayvan münaqişəsi iki ölkə əlaqələrində xüsusi yerə malik olsa belə, yeni mərhələdə onun aktuallığı 1990-cı illərdə və ya daha əvvəl olduğu

kimi deyil. Ancaq yenə də, ABŞ ondan Çinə və regiona qarşı təsir vasitəsi kimi istifadə etməkdədir və bunun uzun müddət belə olacağı güman edilir. 1990-cı illərdən yaxınlaşmağa başlayan Çin-Tayvan əlaqələri onların bir-birini sosial, siyasi, mədəni və başqa formalarda dərk etməsinə kömək etmişdir. Buna görə Çin əlaqələrin yaxınlaşması baxımından önəmli addımlardan birini atmışdır. Adanın statusu ilə bağlı yanaşmalarda isə Çin "vahid Çin" siyasətinin üzərində durur. O, fərqli iki sistemin eyni tərkibdə mövcud ola biləcəyini və zamanla inteqrasiyanın mümkün olacağını iddia edir. Bunları deyərkən o, inteqrasiyanın sülh və müzakirələr yolu ilə baş tutacağına inandığını qeyd edir.

Nəticə. Bu gün ABŞ və ÇXR arasında Tayvan məsələsinin həll edilməsində müxtəlif fikirlərin mövcud olması aydın görünür. ABŞ Tayvan problemini dünyada gedən geostrateji hadisələr çərçivəsində, eyni zamanda, həm özünün, həm də ÇXR-nın maraqlarını nəzərə almaqla həll olunmasını istəyir. ÇXR da Tayvan məsələsinin heç bir halda ikitərəfli münasibətlərə zərər vurmadan çözülməsində maraqlıdır. Amma paralel surətdə, ÇXR bir güllə atmadan Tayvanı özünə qaytarmaq niyyətindədir. Əvvəlcə, Pekin zonada karantin elan edəcək və "boz zona" taktikasından istifadə edərək adanın limanlarına girişi qismən və ya tamamilə bloklayacaq. Bunu etmək üçün Çinin bütün resursları var, yəni dünyanın ən böyük sahil mühafizə donanmasına malikdir. Nəticədə, bu cür hərəkətlər həyati əhəmiyyətli məhsulların və bütövlükdə Tayvan iqtisadiyyatının tədarükünün tamamilə dayandırılmasına səbəb olacaqdır. Çin hökümətinə görə, bu blokada və ya müharibə aktı sayılmayacaq və başqa ölkələr müdaxilə etsə də, bu hərbi əməliyyatların təşəbbüskarı kimi qiymətləndiriləcəkdir. Digər bir variant daha təhlükəlidir. Belə ki, Çin Tayvana raket hücumları təşkil etmək və adanın ətrafını minalamaq istəyir. Bu isə Çinin beynəlxalq arenada nüfuzuna zərər vuracağına əyani sübutdur. Tayvan ətrafında baş verən hadisələr həm mütərəqqi dünya dövlətlərini, həm də ABŞ-ı ciddi surətdə narahat edir. Amma ümidlər də var ki, bu məsələ sivil qaydalar və beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həll olunacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kissinger H.L. "On China", Penguin Books, London, 2012, s.406.
2. The Taiwan Straits Crises: 1954-1955 and 1958. - https://history.state.gov/milestones/1953-1960/taiwan-strait-crises [07.06.2024].
3. Pekcan C.R. Çinin uluslararası sisteme bakışı ve ABD'ye yönelik dış politikası. İstanbul: Çanakkale, 2015, 236 s.
4. Quansheng Z.K. Beijing's Dilemma with Taiwan: War or Peace. New York: Earth, 2005, 218 p.
5. Shenkar O.A. Çin yüzyılı. İstanbul: Truva, 2007, 264 s.

ХАЙЯМ ИСМАИЛЗАДЕ
Бакинский Государственный Университет,
Кафедра международных отношений,
доктор философских наук, и.о. доцента

ОБЗОР КОНФЛИКТНЫХ МОМЕНТОВ В ОТНОШЕНИЯХ США И КНР

В статье представлены сведения об исследовании противоречивых моментов в развитии отношений США и Китайской Народной Республики после окончания «холодной войны», особенно вопроса Тайваня. Эта проблема вызывала постоянную напряженность между двумя государствами на протяжении многих лет, в зависимости от развития времени формировались разные мнения, предпринимались совместные усилия и достигались общие соглашения, и все это широко отражено здесь.

Ключевые слова: США, КНР, Тайвань, Япония, ООН, Филиппинский архипелаг, Всемирная Торговая Организация, холодная война, дипломатия, независимость.

KHAYYAM ISMAYILZADEH
Baku State University,
Department of International Relations,
Doctor of Philosophy in Political Science, Acting Associate Professor

AN OVERVIEW OF THE CONFLICTING POINTS IN US-PRC RELATIONS

The article provides information on the investigation of conflicting points in the development of relations between the United States and the People's Republic of China after the end of the Cold War, especially the issue of Taiwan. This problem has caused constant tension between the two states for many years, different opinions have been formed depending on the development of time, joint efforts have been made and general agreements have been reached, all of which are widely reflected here.

Keywords: USA, PRC, Taiwan, Japan, UN, Philippine archipelago, World Trade Organization, cold war, diplomacy, independence.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 07 iyun 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: s.e.ü.f.d. Afət Güləliyeva, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 32:93/94

KƏRƏM MƏMMƏDOV
Bakı Dövlət Universitetinin "Diplomatiya və müasir inteqrasiya prosesləri" kafedrasının dosenti, siyasi elmlər fəlsəfə doktoru
kerem_mamedov@mail.ru

ELŞAD HƏSƏNLİ
AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
elshadhasanli1968@mail.ru

İNFORMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ DAVAMLI İNKİŞAF AMİLİ KİMİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/129-135

Məqalədə informasiya təhlükəsizliyi məsələsi, onun davamlı inkişaf amili kimi əhəmiyyəti ön plana çəkilmiş, insanların rifahının yaxşılaşdırılması üçün dövlətin siyasi və iqtisadi əsaslarının möhkəmləndirilməsi məqsədilə görülən işlər təhlil olunmuşdur. Milli maraqların təmin olunması yönündə atılan addımlar, dünya çapında yeni çağırışlara qiymət verilməsi və ümumi təhlükəsizliyin qorunması üçün həm qanunvericilik, həm də idarəetmə problemlərinə toxunulmuş, təhdidlərə cavab verilməsi yönündə görülən işlər araşdırılmış, aparıcı dövlətlərin təcrübəsinin nəzərə alınmasının zəruriliyi barədə fikirlər əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: dövlət, informasiya təhlükəsizliyi, münaqişə, erməni terroru, təhlükəsizlik, kibertəhlükəsizlik, davamlı inkişaf.

Giriş. Dayanıqlı inkişaf və sabit cəmiyyət hər bir dövlətin çatmaq istədiyi məqsəddir. İnkişafa nail olmaq üçün isə ümumi təhlükəsizliyin təmin olunması əsas şərtdir. Bu kontekstdə informasiya təhlükəsizliyi də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, 21-ci əsr informasiya texnologiyaları əsri, idarəetmə isə informasiyanın ötürülməsi, onun bütün sahələri əhatə edən funksiyası ilə bağlıdır. Hazırda informasiya anlayışı özünün ilkin anlamı olan xəbər formasından xeyli uzaqlaşaraq, həm də idarəetmə amilinə çevrilib. Kompüterin bir düyməsini ani sıxmaqla informasiyanın ötürülməsi yolu ilə nəhəng sistemlərin və müəssisələrin işə salınması adi vərdişə çevrilib. Lakin informasiyanın kodlaşması və onun mühafizəsi məsələsi də günümüzün reallıqlarına daxildir. Bu baxımdan ayrı-ayrı dövlət və özəl qurumların dayanıqlı işini təmin etmək üçün informasiyanın mühafizəsi və onun mümkün təhdidlərdən qorunması da aktual məsələdir.

Əsas hissə. Ölkələrin milli təhlükəsizliklə bağlı siyasəti, təhlükəsizliklə əlaqədar konsepsiya və strategiyalar dövrün tələbləri, mövcud çağırışlar nəzərə alınmaqla, daxili və xarici siyasətin uzlaşdırılması, eləcə də bu sahədə beynəlxalq təcrübənin dəyərləndirilməsi yolu ilə hazırlanır. Təhlükəsizliklə əlaqədar müəyyənləşdirilən kurs hərtərəfli araşdırma, situasiyaların analizi və onların nə ilə nəticələnəcəyini düzgün proqnozlaşdırdıqda uğur gətirə bilər. Dünyanın aparıcı dövlətlərinin yürütdüyü siyasətin, atdığı addımların mənfi və müsbət tərəflərini qiymətləndirərək sərfəli mövqe tutmaq, siyasi tərəfdaşlar qazanmaq uğura gedən yolun başlanğıcıdır.Dünyada gedən proseslər,terror təhlükəsi və digər təhdidlər təhlükəsizlik məsələlərinə ciddi yanaşma tələb edir. Beləki, "terrorizm qloballaşıb və şəbəkə xarakteri alıb. O, hazırda hörümçək toru kimi tədricən planeti əhatəyə alır. Yeni informasiaya texnologiyaları yaraqlıların şəbəkəyə cəlb olunması, terror hücumları və informasiya müharibələrinin aparılması işini çox aktuallaşdırıb" [7, c.62-75].

Hazırda dünya miqyasında baş verən qlobal hadisələr fonunda ABŞ və Rusiyanın təhlükəsizliklə bağlı strategiyasını müqayisə etdikdə onlar arasında son illərdə baş verən dəyişikliklər və konfrontasiyanı aydın görmək mümkündür. Belə ki, prezident Barak Obamanın hakimiyyəti illərində ABŞ-da qəbul olunmuş milli təhlükəsizlik strategiyasında Rusiya ilə münasibətlərə tərəfdaşlıq müstəvisində baxılırdısa, sonrakı illərdə, xüsusilə də Cozef Baydenin idarəçiliyi illərində bu iki ölkə arasında siyasi və hərbi qarşıdurma meyilləri artıb. "Yeni Milli Təhlükəsizlik Strategiyasında Birləşmiş Ştatların bölüşdüyü universal dəyərlərin qorunması və inkişaf etdirilməsi xüsusən Vaşinqtonun sərt

rəqabətdə olduğu dövlətlər ilə mübarizə prizmasından şərh olunur. Belə demək mümkündürsə, bu məqamı qabartmaqla, ABŞ soyuq müharibə illərində olduğu kimi, əsas rəqibləri ilə geosiyasi qarşıdurmaya həm də ideoloji fon verməyə çalışır. Baydenin Milli Təhlükəsizlik Strategiyasında qabardılan əsas aspektlərdən biri də qeyri-stabil dünya nizamında müttəfiq və tərəfdaş dövlətlərlə beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsidir" [5].

Cənubi Qafqaz regionu da ABŞ-ın siyasi və strateji maraqları sırasındadır. Regionumuzla bağlı qeydlər bu ölkənin milli təhlükəsizlik strategiyasında öz əksini tapıb. Bu sənəddə bildirilir ki, ABŞ Cənubi Qafqazda olan münaqişələrin həlli üçün səy göstərəcək. Bu kontekstdə ölkəmizlə Ermənistan arasında münasibətlərin normallaşdırılması ilə əlaqədar olaraq rəsmi Vaşinqtonun səylərini artırdığını görürük. Bu nöqteyi-nəzərdən dövlət katibi E. Blinkenin təşəbbüsü və vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirlərinin görüşlərinin təşkili xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Blinkenin bu məsələdə vasitəçiliyi həm də Rusiyanın bölgəyə təsirini azaltmaq məqsədi güdür. ABŞ-Rusiya münasibətləri Rusiya-Ukrayna müharibəsi ilə əlaqədar daha kəskin xarakter alıb. Rusiyanın Ukrayna ərazilərinə müdaxiləsi dünyanın digər aparıcı dövlətləri arasında da fikir ayrılığına səbəb olub. Avropa İttifaqı və NATO-ya üzv ölkələr Rusiya-Ukrayna müharibəsi məsələsində Ukraynanın tərəfində olmaqla həm də ABŞ-ın mövqeyini müdafiə edirlər. Hazırda dünyada iqtisadi gücə çevrilmiş Çin Xalq Respublikası isə Rusiya Federasiyası ilə əməkdaşlığa üstünlük verir. ABŞ-ın Tayvanla olan isti münasibəti də Çini rəsmi Vaşinqtona qarşı çıxmasına və onun beynəlxalq maraqlarına zidd addımlar atmasına sövq edir.

2019-cu ildə dünya ölkələrinə yayılan "COVİD" pandemiyası fonunda qlobal iqtisadiyyatda baş qaldıran tənəzzül Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlaması ilə yeni fazaya daxil oldu, inflyasiya və qiymət artımı əhalinin sosial rifah halına öz mənfi təsirini göstərdi. Yaranmış "Taxıl böhranı" Türkiyənin vasitəçiliyi ilə aradan qaldırılsa da bununla bağlı problem hələ də tam olaraq həllini tapmayıb və bu hal dünyada dayanıqlı inkişafa təhdid olaraq qalır.

Təhlükəsizliklə bağlı strategiya dünya çapında öz maraqlarını qoruyan Rusiyanın prioritet məsələləri sırasındadır. Vaxtilə sovet respublikaları sırasında avanqard rola və aparıcı mövqeyə malik olan bu respublika SSRİ-nin dağılması ilə bu arealda təsir mexanizmindən məhrum olsa da müəyyən məsələlərdə rıçaqları əlində saxlamaqda davam edir və yeri gəldikcə bu imkanlardan istifadə etməyə çalışır. Hər bir ölkə kimi Rusiya Federasiyası da öz strateji kursunu müasir dövrün tələbləri səviyyəsində müəyyənləşdirir. Ölkənin yeni Milli Təhlükəsizlik Strategiyası 2021-ci ilin 2 iyul tarixində təsdiqlənib. Bu strateji sənəddə milli təhlükəsizliyin əsas parametrləri sırasında informasiya təhlükəsizliyi də var. Sənədin 4-cü bölməsində informasiya təhlükəsizliyi ilə əlaqədar məsələlər də öz əksini tapıb. Burada bildirilir ki, "dövlətlərin daxili işlərinə qarışmaq, onların suverenliyini sarstmaq və ərazi bütövlüyünü pozmaq üçün informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edilməsi genişlənir, bu isə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhdid yaradır. Qeyd olunur ki, Rusiyada xarici informasiya texnologiyalarından istifadə edilməsi ölkə informasiya resurslarının zəifliyini göstərir, xaricdən təsirlərə açıqlığını artırır, informasiya resurslarına kiberhücumların sayı çoxalır, xarici xüsusi xidmət orqanlarının Rusiya informasiya məkanında kəşfiyyat və digər əməliyyatları fəallaşır" [2].

ABŞ informasiya təhlükəsizliyi, o cümlədən kibertəhlükəsizliyin təmin olunmasına böyük önəm verir. Bu ölkə 2011-ci ildə kibertəhlükəsizlik mühiti, azad ticarət və sosial-iqtisadi inkişaf üçün zəmin yaradılması məqsədilə beynəlxalq əsasların qurulması haqqında sənəd hazırlayıb. Həmin sənəddə kommersiya sirri daxil olmaqla bu və ya digər tərəfə aid olan informasiyanı qorumaqla internet üzərindən azad ticarət imkanı yaradılması təklif edilib. İnformasiaya təhlükəsizliyi məsələsi hazırda Qərblə bərabər Asiya ölkələrini də maraqlandıran məsələlər sırasındadır. Beləki, təhlükəsizlik hər bir regionun, eləcə də ayrıca bir ölkənin bu günü və gələcəyi üçün vacib şərtdir. "Asiya ölkələri informasiya təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün bu dünyəvi prosesə fəal şəkildə qoşulurlar. Onların bu məsələdə Qərblə fikir ayrılıqları isə özlərinin doktrinal və hüquqi yanaşmaları, eləcə də müasir siyasi proseslərin inkişaf məntiqi ilə əlaqədardır. Bununla belə,opponentlər artıq terrorizm və internetdə cinayətkar fəaliyyətə qarşı, eləcə də kredit kartları ilə bağlı fırıldaqçılıq, uşaq parnoqrafiyası, zorakılığın təbliğivə qeyri-sağlam həyat tərzi ilə mübarizə sahəsində əməkdaşlığa hazırdırlar" [8, c.69-75].

İnformasiya təhlükəsizliyi ilə əlaqədar olaraq BMT və Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqı, eləcə də Avropa İttifaqının qurumları müvafiq addımlar atır, lazımi qərarlar qəbul edirlər. Bu proses-

də İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Dünya Sammitinin fəaliyyəti də təqdirəlaqidir. 2007-ci il 7 may tarixində Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının Qlobal Təhlükəsizlik Gündəliyi qəbul olunub. Gündəlikdə əksini tapan əsas istiqamətlər bunlardır:

1.Qanunvericilik məsələləri (Model qanunlar və s.);

2. Texniki və prosedural önləmlər (Proqram təminatları üçün qlobal səviyyədə qəbul edilən akkreditasiya sxemləri, protokollar və standartlar);

3. Kritik informasiya infrastrukturlarına yönəlmiş hücumlara qarşı mübarizə üçün təşkilati və strateji məsələlər;

4. Kibertəhlükəsizlik üzrə milli siyasətin reallaşdırılması üçün tələb olunan bilik və təcrübənin inkişafı məsələləri;

5. Beynəlxalq əməkdaşlıq, dialoq və koordinasiya məsələləri" [6].

Azərbaycan da özünün dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün lazımi addımlar atır, iqtisadi, siyasi, elmi, texnoloji vasitələrdən yararlanmaqla bərabər, təhlükəsizlik konsepsiyası və strategiyasını müəyyənləşdirib, hərbi doktrina, milli müdafiə amilləri nəzərə alınmaqla informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə zəruri tədbirlər görüb və bu iş müasir tələblər baxımından davam etdirilir. Beynəlxalq və regional müstəvidə mürəkkəb bir vəziyyətin yarandığı indiki zamanda tarazlaşdırılmış, balanslı siyasət aparılması, təhlükəsizliyin qorunması və iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi mühüm bir vəzifə kimi ölkə rəhbərliyinin diqqətindədir. Yaranmış indiki situasiyadan uğurla çıxmaq üçün Azərbaycan prezident İlham Əliyev hər bir işi görür, özünün də dediyi kimi "nəyi nə zaman və necə etmək lazım gəldiyini" özü bilir. Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi, tapşırıq və tövsiyələri əsasında yaradılmış qanunvericilik bazası, hazırlanmış hərbi doktrina və milli təhlükəsizliklə bağlı görülmüş işlərlə yanaşı, informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması, cəmiyyətin milli-mənəvi dəyərlərə uyğun fəaliyyəti, insanların psixoloji-informativ hazırlığı və baş verən hadisələrə düzgün reaksiyası da diqqət mərkəzində saxlanılan məsələlər sırasındadır. Bu yöndə atılan hər bir addım ölkəmizin gələcəyi, insanların sosial rifah halının yaxşılaşdırılması, onların tam təhlükəsizlik şəraitində yaşamına şərait yaradılması üçündür.

Ölkə başçısı İlham Əliyev informasiya təhlükəsizliyinin qorunması üçün bu yöndə işləri həm müvafiq strukturların yaradılması, həm də ideoloji müstəvidə təmin edir. Beləki, dövlət başçısı 2012-ci il sentyabrın 26-da "İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında" fərman imzalayıb. Bu fərmana əsasən Azərbaycan Respublikasının Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Departamentinin bazasında Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Agentliyi yaradılıb. Bu qurum dövlət orqanlarının xüsusi rabitə və xüsusi təyinatlı informasiya-kommunikasiya sistemləri, şəbəkələri, idarələrarası elektron sənəd dövriyyəsi, internet informasiya resurslarının yerləşdirilməsinin, onların mühafizəsinin, eləcə də mühafizə olunan obyektlərin təhlükəsizliyinin təmin olunması və digər funksiyaları yerinə yetirir. Bu funksiyaya kibertəhlükəsizliyin təmin olunması da daxildir. Prezident İlham Əliyev informasiya təhlükəsizliyinin qorunması və onun daha etibarlı olması üçün verdiyi fərman isə "İnformasiya Təhlükəsizliyi üzrə Koordinasiya Komissiyası haqqında Əsasnamə"nin təsdiq olunması ilə bağlıdır. 2019-cu il 21 fevral tarixində imzalanmış həmin sənəd bu sahədə yeni çağırışlar və risklərlə bağlı halların qarşısını almaq, daha təkmil hüquqi bazanın yaradılması və müvafiq addımların atılmasını nəzərdə tutur.

Təhlükəsizliyə təhdid olan ermənilər hər vasitədən istifadə edərək Azərbaycana qarşı psixoloji təsir göstərmək, əhali arasında qorxu və xof yaratmaq kimi əməllərə də əl atırlar. Belə ki, 2023-cü ilin aprel ayında sosial şəbəkələrdə "Biz hər yerdəyik, biz burdayıq" başlığı altında Bakıdakı Şəhidlər Xiyabanından video paylaşılmışdı. Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin əməkdaşlarının araşdırması nəticəsində məlum olub ki, bu videogörüntü Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının planı üzrə hazırlanıb. Erməni radikal qruplaşması olan "Xaytarak" Azərbaycanda guya nümayəndələrinin olması görüntüsü yaradaraq, Bakıda insanlar arasında təşviş doğurmaq istəyib. Təşkilatçılar videonu hazırlayarkən "Xaytarak" və "Erməni Ari dövləti" emblemlərindən də istifdə ediblər. Azərbaycan DTX-nın apardığı tədqiqatda aşkar olunub ki, videoları çəkən şəxslər Rusiya əsilli İtaliya vətəndaşı Yana Qutselyuk və Bakıda turizm şektorunda çalışan Yelena Lariontsevadır. Bu işdə Yelenaya əslən azərbaycanlı olan Lalə Bəhramova da kömək edib. DTX tərəfindən aparılan

araşdırmada "Xaytarak" erməni radikal qruplaşmasının teleqram kanalının təsisçisi və inzibatçıları da müəyyən edilib. Məlum olub ki, onlar Rusiyanın müxtəlif yerlərində yaşayan Qurgen Tarosyan, Sarkis Arutyunyan, İqor Akopdjanyan və Artur Martirosyandır.

Ölkəmizə qarşı həmişə düşmənçilik mövqeyindən çıxış edən ermənilərlə yanaşı, maddi və digər maraqlar güdən bəzi Azərbaycan vətəndaşları da var və onların da bir qismi işfa olunub. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin əməliyyatı nəticəsində üçüncü ölkə ərazisində məskunlaşaraq Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının tapşırıqlarını icra edən 1980-ci il təvəllüdlü Əhmədov Rəşad Əhməd oğlu saxlanılaraq Azərbaycan Respublikasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib. O, dövlətə xəyanətdə və Azərbaycanda terror-təxribat əməlləri törətməyi planlaşdırmaqda ittiham olunur. "Müəyyən edilib ki, Rəşad Əhmədov maddi maraq müqabilində məxfi əməkdaşlığa cəlb olunmaqla adıçəkilən ölkənin xüsusi xidmət orqanlarının Azərbaycan Respublikasının suverenliyi, ərazi toxunulmazlığı, dövlət təhlükəsizliyi və müdafiə qabiliyyəti zərərinə verdiyi tapşırıqları yerinə yetirib"[3]. Maraqlıdır ki, R.Əhmədov, 1991-ci il təvəllüdlü Əmirov Rövşən Musa oğlu və digərlərini bu işə cəlb edən Yerevan Dövlət Universitetində kafedra rəhbəri Qarnik Asatryan olub. O, bu işi Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının himayəsi altında icra edib.

Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı planlı iş aparan digər bir qrup isə İran İslam Respublikasının xüsusi xidmət və dini qurumları tərəfindən təlimatlandırılmış şəxslərdən ibarətdir.Onlar ölkəmizdə "Kərimə" dövləti qurmağı qarşıya məqsəd qoymuş və bunun üçün ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrində bu işə öz tərəfdarlarını cəlb etmiş, silahlı müqavimət dəstələri hazırlamışlar.Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi, Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti və Baş Prokurorluğun mətbuat xidmətlərinin yaydığı birgə məlumatda deyilir ki, "İran xüsusi xidmət orqanları tərəfindən maddi maraq və dini təbliğat yolu ilə ələ alınmış bir qrup Azərbaycan vətəndaşı respublika ərazisində sabitliyin pozulması məqsədilə törədəcəkləri cinayət əməllərinin qarşısının alınması istiqamətində növbəti əməliyyat tədbirləri həyata keçirilib.Müəyyən edilib ki, İran xüsusi xidmət orqanları ilə əməkdaşlıq edən Rufulla Axundzadə və oğlu Əlmürsəl Axundzadə ölkə ərazisində silahlı iğtişaşlar törətməklə Azərbaycanın Konstitusiya quruluşunun zorla dəyişdirilməsi yolu ilə "Kərimə" dövlətinin qurulması, ictimaiyyət arasında tanınan və vəzifəli şəxslərin həyatına sui-qəsdlərin təşkil edilməsi məqsədilə müqavimətçi dəstələr təşkil etmək barədə xüsusi fəaliyyət planı hazırlayıblar. Həmin planın bir hissəsi kimi Rufulla Axundzadə "whatsapp", "telegram" və digər ani mesajlaşma sistemlərində məxfi qruplar yaradıb" [1]. R.Axundzadə, onun oğlu və 7 nəfərdən ibarət qrup dövlət nümayəndələrinin, tanınmış şəxslərin iş və yaşayış yerlərinin ünvanlarını müəyyənləşdirmiş, onların siyahısını tutmuş, öz əlaltılarının şəbəkəsini genişləndirmək və lazımi anda hərəkətə keçmək barədə tapşırıq almışlar. Qrup üzvləri həmçinin Azərbaycanda dini və etnik zəmində qarşıdurmalar yaratmalı, cəmiyyətin parçalanması yönündə iş aparmalı, silahlı qarşıdurmaya zəmin hazırlamalı və terror əməlləri törətməli imişlər. Silah əldə etmək və "Molotov kokteyli" hazırlamaq barədə tapşırıq bu işlərin həyata keçirilməsi məqsədi daşıyıb.

Göründüyü kimi, istər erməni xüsusi xidmət orqanlarının, istərsə də İran məxfi xidmət təşkilatlarının planlaşdırdığı bu aktlar Azərbaycana qarşı düşmənçiliyin, ərazi qəsbinin və dövlət çevrilişinə cəhdin sübutudur.Ölkəmizin hərbi hissələrinin dislokasiya yerlərini öyrənmək, ərazinin təsvirlərini əldə etmək, Azərbaycan ərazilərinin təhrif olunmuş xəritələrini hazırlayıb yaymaq, etnik və dini zəmində qarşıdurmalar yaratmaq, nüfuzlu və vəzifəli şəxslərin həyatına sui-qəsd planı hazırlamaq, digər bu kimi cəhdlər mənfur qonşuların dövlət siyasəti səviyyəsində təzahürünün göstəricisidir. 44 günlük Vətən müharibəsində qələbəmizi həzm edə bilməyən erməni millətçiləri və fars şovinistləri Azərbaycana qarşı düşmənçilik mövqeyindən əl çəkmir, hər vəchlə onun təhlükəsizliyinə təhdid yaradır. Onlar unudurlar ki, "dövlətə rəhbərlik missiyasını üzərinə götürən liderin şəxsiyyətcə bütöv, iradəli və sarsılmaz olması xalqın özünə inamını təmin etməklə yanaşı, hər bir vətəndaşın sabit yaşam tərzinə imkan yaradır. Bu mənada cənab İlham Əliyev elə ilk andan dövlət maraqları ilə bağlı həlledici məqamlarda qətiyyətli mövqe tutduğunu, bir çoxları üçün çətin və riskli görünən siyasi gedişlərdən belə, çəkinmədiyini sübuta yetirmişdir" [4, s.75-82].

Prezident İlham Əliyev dövlət başçısı qismində öz idarəetmə bacarığı ilə bərabər, bir informator kimi də Azərbaycana olan təzyiq və təhdidləri neytrallaşdıra, həqiqətin üzə çıxmasına nail ola bilir. Məlum olduğu kimi, 2-ci Qarabağ müharibəsindən sonra həm Ermənistan, həm də onun hava-

darları tərəfindən ölkəmizə qarşı təbliğat aparılır, dezinformasiya yayılır. Ölkəmizin başçısı yüksək intellekti, natiqlik keyfiyyətləri və öz dəqiqliyi ilə taleyüklü məsələlərin məğzini qarşısındakı istənilən auditoriyaya və geniş mənada beynəlxalq aləmə çatdıra bilir. Azərbaycana qarşı informasiya müharibəsi, qarayaxma, gözdənsalma kampaniyalarına ən sərrast zərbəni məhz Ali Baş Komandan İlham Əliyev dəqiq və təkzibolunmaz faktlarla vurur. Biz buna möhtərəm prezidentin hər bir beynəlxalq nümayəndə heyətləri ilə görüşündə, həm xarici ölkələrə səfərlərində, həm də aparıcı beynəlxalq təşkilatların tədbirlərində görürük. İnformasiyanın nəyə qadir olduğunu yaxşı başa düşən dövlət başçımız bu yumşaq, amma təsirli gücdən necə istifadə etməyi bir siyasi xadim kimi həmişə nəzərə alır və öz sözünü məqamında deyir.

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatı dirçəltmək və dayanıqlı inkişafa nail olmağı qarşısına məqsəd qoyub və bu istiqamətdə də işini davam etdirir. BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə qoşulan ölkəmiz vətəndaşların hərtərəfli təminatı, onların sosial, təhsil, elm və inkişafın digər parametrləri üzrə hüquqlarının təmin olunması yönündə planlı iş aparır, onların təhlükəsiz bir mühitdə yaşamasına şərait yaradır. Azərbaycan iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, beynəlxalq əlaqələrin və tranzit imkanlarının genişləndirilməsi üçün zəruri işlər görür.

Azərbaycanda informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələlər ölkə qanunlarında öz əksini tapıb. Qeyd edək ki, informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə bağlı tələblər bir sıra digər qanunlarda, o cümlədən "Milli təhlükəsizlik haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda, eləcə də Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında göstərilib. Bütün bu sənədlərdə qeyd olunur ki, informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələləri ümumilikdə dövlət, ictimai və fərdi informasiya ehtiyatlarının qorunmasına, eləcə də informasiya sahəsində milli maraqların qorunması və mühafizəsinə əsaslanır. Milli maraqların mühafizəsi və bu sahədə səmərəli fəaliyyətin təmin olunması üçün təhlükəsizlik konsepsiyasında dövlətin kəşfiyyat qabiliyyətinin uzlaşdırılması, tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi, həmçinin məxfi informasiyanın mühafizəsinin koordinasiyalı şəkildə təmin edilməsi nəzərdə tutulub.

Beynəlxalq təhlükəsizik, terrorizmlə mübarizə, eləcə də kibercinayətlərin qarşısının alınması, eləcə də belə cinayətləri törədənlərin, yaxud da planlaşdıran qurum və şəxslərin ayrıca bir dövlət tərəfindən ifşası çox vaxt mümkün olmur. Bunun üçün ölkələrin xüsusi xidmət orqanlarının birgə fəaliyyəti uğur qazandıra bilər. Azərbaycan bu istiqamətdə bir çox xarici dövlətlərlə əməkdaşlıq edir, təcrübə və informasiya mübadiləsi aparır. Yürüdülən düzgün siyasi, iqtisadi, sosial siyasət, aparılan islahatlar, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, sabitlik ölkənin inkişafı üçün təminat verən amillərdir. Yaxın keçmişdə və müasir dövrdə ölkə daxilində və dünya çapında baş verən hadisələr, yeni çağırışlar nəzərə alınmadan uğurlu islahatlar həyata keçirmək mümkün deyil. Tarixi təcrübə və keçmişin dərsləri nəzərə alınmaqla və yeni tələblərə cavab verməklə uğura nail olmaq mümkündür. Bu, dövlətin dayaqlarının möhkəmləndirilməsinə, milli iqtisadiyyatın artmasına, əhalinin sosial həyatının yaxşılaşmasına xidmət edir. Ölkə başçısı İlham Əliyev dövlətin inkişafı, cəmiyyətimizin yenilənməsi, dövrün tələblərinə uyğun fəaliyyətin təmin olunması üçün zəruri addımlar atır, lazımı göstərişlər verir.

Nəticə. Müasir dövlətçilik təcrübəsində informasiya təhlükəsizliyi problemi mühüm əhəmiyyətə malikdir və bu həm də dayanıqlı inkişafa təminat verən amildir. Hərbi, siyasi və iqtisadi çəkişmələr fonunda cərəyan edən hadisələr beynəlxalq birliyin hər bir subyektindən vəziyyətə uyğun hərəkət etməyi diktə edir:

1.Ümumi təhlükəsizlik fonunda informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

2.Davamlı inkişafa nail olmaq üçün BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin nəzərə alınması və bununla bağlı tədbirlər görülməsi;

3.Yeni çağırışlar və təhdidlərə lazımi cavab vermək, Ermənistanla ədalətli sülhün imzalanmasına nail olmaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanda İran xüsusi xidmət orqanlarının istəyi ilə "Kərimə" dövləti qurmaq istəyən şəxslər həbs edilib. - https://report.az/hadise/din-dtxvebas prokurorluq birge melumat yayib/ [01.11.2024].

2. Cəfərli Ş. Rusiyanın yeni milli təhlükəsizlik strategiyası. - https://bakuresearchinstitute.org/ [01.11.2024].
3. Ermənistan xüsusi xidmət orqanları ilə məxfi əməkdaşlığa cəlb olunmuş şəxslər ifşa ediliblər. https://report.az/daxili-siyaset/ [01.11.2024].
4. Məmmədzadə İ. İlham Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsinin bəzi aktual problemləri. Prezident İlham Əliyevin dövlət siyasətinin prioritet istiqamətləri. Mühazirələr toplusu. Bakı,"MTM-İnnovation" MMC, 2018, s.75-82.
5. Məmmədli M. ABŞ-ın Milli Təhlükəsizlik Strategiyası ənənəvi olaraq dünya nizamında yeni tendensiyaları özündə ehtiva edir. - https://525.az/news/203954 [01.11.2024].
6. Musayev V, İmamverdiyev Y. İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində beynəlxalq çağırışlar, təşəbbüslər və öhdəliklər. İnformasiya təhlükəsizliyinin multidissiplinar problemləri üzrə II respublika elmi-praktiki konfransı, 14 may 2015-ci il.
7. Миронов С.Через солидарность к мирному развитию. Журнал «Международная жизнь»: Москва, июнь, 2015, №6, с.62-75
8. Валиахметова Г.Н. Проблемы информационной безопасности в Азии // Журнал «Восток. Афро-азиатские общества: история и современность». Москва, 2015, №1, с.69-75.

КАРАМ МАМЕДОВ
Доцент кафедры «Дипломатия и современные интеграционные процессы» Бакинского государственного университета, доктор философии в области политических наук

ЭЛЬШАД ГАСАНЛЫ
Ведущий научный сотрудник Института философии и социологии НАНА, доктор философии по политическим наукам, доцент

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАК ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

В статье на первый план был выдвинут вопрос информационной безопасности, ее значение как фактора устойчивого развития, а также проанализирована проделанная работа по укреплению политических и экономических основ государства для повышения благосостояния народа. В данной статье затронуты шаги, предпринятые в направлении обеспечения национальных интересов, оценки новых вызовов во всем мире и защиты общей безопасности, проблемы законодательства и управления, рассмотрены работы, проделанные в направлении реагирования на угрозы, а также обоснованы мнения о необходимости учета опыта ведущих государств.

Ключевые слова: государство, информационная безопасность, конфликт, армянский терроризм, безопасность, кибербезопасность, устойчивое развитие.

KARAM MAMMADOV
Associate Professor of the Department of "Diplomacy and Modern Integration Processes" of Baku State University, Doctor of Philosophy in Political Sciences

ELSHAD HASANLI
Leading Researcher of the Institute of Philosophy and Sociology of ANAS, Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor

INFORMATION SECURITY AS A FACTOR OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The research work highlighted the issue of information security, its importance as a factor in sustainable development, and analyzed the work done to strengthen the political and economic foundations of the state to improve the well-being of the people. This article touches upon the steps

taken to ensure national interests, assess new challenges around the world and protect common security, issues of legislation and management, examines the work done in response to threats, and substantiates opinions on the need to take into account the experience of leading states.

Keywords: state, information security, conflict, Armenian terrorism, security, cybersecurity, sustainable development.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 noyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: s.e.f.d. Afət Səfərova, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 327; 930.22

KƏMALƏ RUİNTƏN
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Slavyan Universitetinin dosenti
k.ruintan@rambler.ru

KİBER MƏKAN: DİPLOMATİYA, YOXSA MÜHARİBƏ MƏKANI?

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/136-140

XXI əsrdə informasiya texnologiyalarının inkişafı, kiberməkanın və sosial şəbəkələrin rolunun sürətlə artması ictimai diplomatiyanın bir növü olan "e-diplomatiya", yaxud "kiberdiplomatiya"nın yaranmasına şərait yaradıb. Bu gün kiber məkanda reallıq və uydurmanı bir-birindən fərqləndirmək, bu məkanı tam idarə etmək, onu nəzarətdə saxlamaq çətindir. Bu da təhlükəsiz ictimai kiber məkanın yoxa çıxmasına səbəb olub. Bu səbəbdən bir sıra dövlətlər kiber məkanda öz təhlükəsizliklərini təmin etmək, həmçinin İnternetdə öz fəaliyyətini tənzimləyəcək məqsədilə strategiya işləyib hazırlayırlar.

"İctimai diplomatiya döyüş çəkmələri geyinib" ifadəsini ictimai diplomatiyanın bütün sahələrinə aid etmək doğru olmasa da, onun bir hissəsi olan kiberdiplomatiyanın bir əlində "kökə", o biri əlində "qamçı" tutduğunu inkar etmək çətindir. Bu gün kiber məkanda üz-üzə durmuş "virtual orduların" da qarşılıqlı olaraq silahlı və zirehli olduğunu nəzərdən qaçırmaq olmaz.

Açar sözlər: kiber məkan; kiberdiplomatiya, netizen, virtual ordu.

Giriş. Dövlətlər öz xarici siyasət məqsədlərinə çatmaq və öz mövqelərini möhkəmləndirmək məqsədilə tarix boyu ən təsirli metodlar yaratmağa və tətbiq etməyə çalışıblar. Bunun nəticəsində, uzun təkamül prosesi keçmiş diplomatiyanın ənənəvi qaydalara tabe olmayan müxtəlif növləri və kreativ metodları yaranıb. XXI əsrdə informasiya texnologiyalarının inkişafı, kiberməkanın və sosial şəbəkələrin rolunun sürətlə artması da dövlətlərin müxtəlif sahələrlə yanaşı xarici siyasət fəaliyyəti üçün də yeni reallıqlar yaratdı. Bu gün hər bir xarici siyasət məqsədinin həyata keçirilməsi rəqəmsal diplomatiya vasitəsilə dəstəklənir.

Əvvəllər nisbətən "gizli" fəaliyyət sahəsi sayılan diplomatiya informasiya cəmiyyətinin inkişafı sayəsində getdikcə daha çox ictimailəşdi, adi vətəndaşlar üçün də daha əlçatan oldu. Dövlətlərin rəsmi idarələri də o cümlədən Xarici İşlər idarələri öz rəsmi veb-saytlarına, qlobal sosial şəbəkələrdə ("Twitter", "Facebook", "YouTube" və s.) öz internet hesablarına malikdirlər.

Diplomatiyanın rəqəmsallaşması və yaranmış yeni informasiya mühiti dövlətlər qarşısında xarici siyasətlərini həyata keçirmək və öz qaydalarını diktə etmək üçün yeni imkanlar açdı. İnternet insanlar arasında yalnız kütləvi əlaqə yaratmır, o, həm də zəruri hallarda bu əlaqələri təşkil etmək üçün istifadə edilən kütləvi informasiya vasitəsidir.

Buna uyğun olaraq, kiberdiplomatiya diplomatiyanın bir növü olaraq qəbul edilərək xarici siyasətin perspektiv sahəsinə çevrilib. Dövlətlər İnternet vasitəsilə manipulyasiya həyata keçirir, kiberməkandan öz xeyirlərinə istifadə edirlər. Demək olar ki, bütün dövlətlər tərəfindən "e-diplomatiya" üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasına xüsusi diqqət ayrılır.

Göstərilənlərə uyğun olaraq sistemli və institusional yanaşma, müqayisəli analiz və tədqiqat metodlarından istifadə edilərək məqalədə kiberdiplomatiyanın yaranması və həyata keçirilməsinin bəzi üsulları nəzərdən keçirilir.

Ənənəvi və qeyri-ənənəvi diplomatiya. Həyata keçirilmə metodlarından asılı olaraq diplomatiya rəsmi (yaxud ənənəvi) və qeyri-rəsmi (yaxud qeyri-ənənəvi) olmaqla iki növə ayrılır.

Ənənəvi diplomatiya rəsmi diplomatik kanallar – dövlətin mərkəzi və xaricdəki xarici əlaqə orqanları, həmçinin xarici siyasət sahəsində səlahiyyətli şəxsləri vasitəsilə həyata keçirilir. Qeyri-ənənəvi diplomatiya isə xarici siyasət fəaliyyətində rəsmi dövlət strukturları ilə yanaşı, qeyri-rəsmi ictimai təşkilatların, müxtəlif vətəndaş cəmiyyətlərinin nümayəndələrinin də cəlb edilməsi ilə həyata keçirilir. Rəsmi və qeyri-rəsmi diplomatiya bir-birini istisna etmir, əksinə tamamlayır. Diplomatik ünsiyyətdə

ənənəvi və qeyri-ənənəvi diplomatiyanın bir-birini tamamlayan fəaliyyəti çoxşaxəli diplomatiya (*multi-track diplomacy*) kimi qəbul edilir [4, s.146-147].

Tərəflər arasında qeyri-rəsmi ünsiyyət olan qeyri-ənənəvi diplomatiya öz imkanlarından istifadə edərək rəsmi diplomatiyaya xidmət edir və onun əhəmiyyətini artırır. Qeyri-ənənəvi diplomatiyanın bir növü də kiberdiplomatiyadır.

Kiberdiplomatiya. İctimai diplomatiyanın bir növü olan, müasir dövrün tələblərinə uyğun və cağırışlarına cavab olaraq formalaşan "e-diplomatiya", "sosial şəbəkələr diplomatiyası", yaxud "kiberdiplomatiya" adlanan yeni növü XXI əsrdə yaranıb. Heç bir milli sərhəd tanımayan İnternet cəmiyyətin və dövlətin bütün sahələrinə, həmçinin beynəlxalq siyasətə transformativ təsir göstərərək onun ictimai rəyi manipulyasiya etmək imkanlarını genişləndirməyə, beynəlxalq arenada fərqli davranış normaları formalaşdırmağa nail olub [5, s.222].

Rəqəmsal diplomatiya geniş beynəlxalq auditoriya ilə qarşılıqlı əlaqəyə yönəlib və informasiya texnologiyalarının, ilk növbədə sosial şəbəkələrin imkanlarına əsaslanır. Bu diplomatiya ənənəvi ictimai diplomatiyadan əsas onunla fərqlənir ki, o, real vaxt rejimində xarici auditoriya ilə uzunmüddətli interaktiv əlaqələr yaratmağa və saxlamağa imkan verir [7, s.26]. Bu da dövlət orqanlarına xarici siyasət məsələlərini həyata keçirərkən informasiya kommunikasiya texnologiyalarından və vasitələrindən xarici auditoriyaya təsir mexanizmi kimi istifadə etmək imkanı verir.

NetDiplomacy-nin yaranması. Şəbəkə diplomatiyasının (NetDiplomacy) yaranması haqqında ilk dəfə 2001-ci ildə ABŞ-da elan edilib və növbəti il ABŞ Dövlət Departamentində rəqəmsal diplomatiya məsələləri ilə məşğul olan ilk işçi qrup (Digital Outreach Team) yaradılıb [5, s.222].

İlk olaraq, bu diplomatiyanın aşağıdakı üsullarla həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu: internetdə radio və televiziya proqramlarının yerləşdirilməsi, rəqəmsal formatda və açıq rejimdə ABŞ haqqında ədəbiyyatın yayılması, bloq məkanında müzakirələrin monitorinqi, ABŞ hökumətinin üzvlərinin sosial şəbəkələrdə fərdi səhifələrin yaradılması, həmçinin mobil telefonlar vasitəsilə məlumatların göndərilməsi.

Bütün bunlar ABŞ hökumətinə tez bir zamanda istehlakçılara çatmağa, geri aldığı reaksiya (feedback) nəticəsində informasiya təbliğatının məzmununu dəyişmək imkanı əldə etməyə, auditoriyaya (xüsusilə gənclərə) təsir etməyə, blogerlərin müzakirələrini "düzgün" istiqamətə yönəltməyə, etirazçı gənclər və dissident qruplarını səfərbər etməyə imkan verir, rəsmi dövlət nümayəndələri ilə sosial şəbəkə iştirakçıları arasında real ünsiyyət qurmağa kömək edir. Mobil telefonlarına SMS göndərməklə isə ABŞ hökuməti auditoriyanın internetə çıxışı olmayan hissələri ilə əlaqə yaradır [6].

2004-cü ildən başlayaraq, Web 2.0 texnologiyalarının yaranması ilə İKT-nin inkişafında yeni dövr başladı. İnternet istifadəçisi ilk dəfə olaraq saytlarda yerləşdirilən məlumatları oxumaq deyil, həm də onlara şərh yazmaq, bəyənmək və s. şəkildə öz münasibətini bildirmək imkanı əldə etdi. Bundan başqa, adi vətəndaşlar Web 1.0 texnologiyaları dövründən fərqli olaraq İnternetdə məlumatları artıq özləri də yarada, yaxud yerləşdirə bilərdilər. Bu dövrdən etibarən sosial şəbəkələr, bloqlar, foto və video hostinqlər, viki saytlar sürətlə inkişaf etməyə başladı və son nəticədə ABŞ ictimai diplomatiyasında "ictimai diplomatiya 2.0" kimi bir istiqamət meydana çıxdı [3, s.106; 11].

2006-cı ildə sosial şəbəkələrdə istifadəçilər tərəfindən Birləşmiş Ştatlar haqqında yayımlanan məlumat və dezinformasiyalara nəzarət edən ilk mütəxəssislər qrupunu yaradılır və Dövlət Departamentinin Dipnote adlı ilk rəsmi bloqu istifadəyə verilir [6; 11]. Artıq 2008-ci ilə qədər xarici internet auditoriyası ilə işləmək üçün ABŞ Dövlət Departamentində, Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsində (CIA), Müdafiə Departamentində və Beynəlxalq İnkişaf Agentliyində (USAID) 15-dən çox şöbə fəaliyyət göstərirdi. Bu şöbələr beynəlxalq və milli sosial şəbəkələrin təhlili, həmçinin ABŞ-ın həmin auditoriya qarşısında müsbət imicini yaradan məlumatların yayılması ilə məşğul olurdu. 2009-2013-cü illərdə ABŞ-ın dövlət katibi olmuş Hillari Klinton ABŞ Dövlət Departamentində yeni texnologiyaların tətbiqini və İnternetin imkanlarından istifadəni də nəzərdə tutan islahatlar çərçivəsində ən böyük özəl İnternet şirkətlərinin (Google, Facebook, Twitter və s.) rəhbərlərini əməkdaşlığa cəlb etməyi bacarmışdı [5, s.222].

Zaman keçdikcə, rəqəmsal diplomatiyanın məqsədləri qalsa da ondan istifadə metodları təkcə göstərilənlərlə məhdudlaşmır, getdikcə digər üsulları yaranır, eyni zamanda, bu diplomatiyanı həyata keçirmək üçün müəyyən qüvvələr cəlb olunur, onun öz subyektləri formalaşır.

Netizen*-lər (yoxsa "virtual ordu"). İnternet nəzəriyyəçisi və tərtibatçısı Michael Hauben və Ronda Hauben İnternetin tarixini və onun sosial təsirini araşdıraraq 1994-cü ildə "Netizens and the wonderful world of the net" (İnternet vətəndaşları və şəbəkənin möcüzəli dünyası) adlanan tədqiqat işi təqdim edirlər. Bunun ardınca, 1997-ci ilin mayında onların "Netizens: on the history and impact of Usenet and the internet" (İnternet vətəndaşları: şəbəkə iştifadəçilərinin və İnternetin tarixi və təsiri haqqında) kitabı dərc edilir. M.Hauben kitabın birinci fəslini aşağıdakı təbrik sözləri ilə başlayır: "*21-ci əsrə xoş gəldiniz. Siz Netizensiniz (şəbəkə vətəndaşısınız) və İnternetin mümkün etdiyi qlobal əlaqə sayəsində dünya vətəndaşı olaraq mövcudsunuz. Hamını öz həmvətəniniz hesab edirsiniz. Siz fiziki olaraq bir ölkədə yaşayırsınız, lakin qlobal kompüter şəbəkəsi vasitəsilə dünyanın çox hissəsi ilə əlaqədəsiniz. Virtual olaraq siz dünyanın bütün digər Netizenləri ilə qonşusunuz. Coğrafi ayrılıq eyni virtual məkanda mövcudluqla əvəz olunur*" [9].

M.Haubet öz müraciətində internet dövrünün bütün insanlarına "İnternet vətəndaşı" deyərək müraciət etsə də sonradan - müxtəlif bloqlarda, forumlarda və sosial şəbəkələrdə öz fikirlərini bildirən aktiv internet istifadəçilərini də "netizen" adlandırılmağa başladılar [13].

Çin hökuməti 2004-cü ildən başlayaraq sosial şəbəkələrdə hökumətin maraqlarına uyğun şərhlər yazan İnternet-şərhçilərin cəlb edilməsinə başlayıb. Netizenlər, yaxud "İnternet vətəndaşları" adlanan həmin şəxslər ölkənin populyar sosial media saytlarında Çin Kommunist Partiyasının ziyanına aparılan diskussiyaları pozmaq məqsədi daşıyan müsbət şərhlər və ya məqalələr hazırlayıb paylaşır, hökumətin maraqlarına xidmət edən əhvalatları təbliğ edir, siyasi müxalifət haqqında aşağılayıcı şərhlər və dezinformasiyalar yayır, dövlət ideologiyasını təbliğ və ictimai rəyi manipulyasiya edirlər. Hökumət tərəfindən dəstəklənən həmin şərhçilər özlərinin yazdıqları hər müsbət rəyə görə aldıqları məbləğin miqdarına uyğun olaraq "50 sentlik ordu" adlandırılırlar. Çin hökuməti tərəfindən internet şərhçiləri komandasına nisbətən yaxşı siyasi və peşəkar keyfiyyətlərə, həmçinin yenilikçi və təşəbbüskar ruha malik olan şəxslər cəlb edilərək onlara təlim keçirilir. Çünki kiberməkanı idarə etmək asan olmadığı üçün hakimiyyət insanların öz fikirlərini ifadə etməsinə mane ola bilmir və əvəzində onların düşüncə tərzini dəyişməyə çalışır. Bunun üçün isə xüsusi təlim keçmiş və ideoloji cəhətdən mükəmməl internet şərhçilərinə ehtiyac var [10; 12].

2000-ci illərin sonuna doğru İstrail dövləti də gələcəyin İnternetə məxsus olduğunu anlayaraq virtual məkanda işin inkişafına ciddi vəsait sərf etməyə başlamışdı. İsrailin Absorbsiya Nazirliyi (Aliyah və İnteqrasiya Nazirliyi) mövcud çağırışlara cavab olaraq İsrailə virtual məkanda araşdırma işləri aparmağa kömək edəcək, eyni zamanda, ölkəyə nifrət edənlərə və ona qarşı saxta ittihamlar irəli sürənlərə layiqincə cavab verəcək israilli xarici dil bilən təbliğatçılar cəlb etmək qərarı vermişdi. Bu məqsədlə, yeni repatriantlara İsrailin təbliğat səylərinə qoşulmağa və ölkənin bütün dünyada imicinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verməyə çağırış edilirdi. Buna uyğun olaraq, 2008-2009-cu illər Qəzza müharibəsi zamanı 2009-cu ilin yanvar ayında İsrailin Absorbsiya Nazirliyi XİN-in Təbliğat Departamenti ilə birlikdə xarici internet saytlarında yayımlanan anti-İsrail əhval-ruhiyyəli postlara qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə ingilis, alman, ispan, portuqal, rus, fransız və s. dillərdə danışan israillilərdən ibarət könüllü "blogerlər ordusu" cəlb etmək üçün kampaniya həyata keçirmişdi [1]. Bu təcrübə bu gün dünyanın çox dövlətlərində tətbiq edilir.

Göstərilənlərlə yanaşı, İKT-nin və İnternetin sürətlə inkişafı xarici siyasət də daxil olmaqla bütün sahələrdə yeni metodlarla yanaşı, bir sıra problemlərin yaranmasına da yol açıb. Belə ki, dezinformasiya, kiber münaqişə, kiber müharibə və hibrid müharibə kimi müasir münaqişələr də inkişaf edib [2, s.5-6]. Qeyd etmək lazımdır ki, 2011-ci il Pentaqonun qəbul etdiyi "Kiber məkanda fəaliyyət Strategiyası" sənədində kiberməkan quru, dəniz, hava, həmçinin kosmosla birlikdə müharibə məkanı olaraq nəzərdən keçirilirdi [5, s.223].

Buna görədir ki, getdikcə daha çox dövlətlərin təhlükəsizlik sənədlərində kiber məkan dövlət təhlükəsizliyinə xüsusi hədə olaraq göstərilir və əksər dövlətlərin təhlükəsizlik strategiyasında kibertəhlükəsizliyə xüsusi yer ayrılır.

---

* *ingilis dilində "internet" + "citizen" sözlərinin birləşməsindən yaranıb. "Netizen" terminin ilk dəfə Michael Haubenin istifadə etdiyi deyilir [13].*

Nəticə. Xarici siyasətinin əsas məqsədinin dövlətin maraqlarını qorumaq, bu yolla öz təhlükəsizliyini təmin etmək olduğunu nəzərə alsaq, kiberdiplomatiyanın da dövlət təhlükəsizliyinin təmin olunmasına xidmət etdiyini demək olar. Bu gün kiber məkanda reallıq və uydurmanı bir-birindən ayırmaq, bu məkanı tam idarə etmək, onu nəzarətdə saxlamaq çətindir. Bu da təhlükəsiz ictimai məkanın yoxa çıxmasına gətirib çıxarıb. Bir sıra dövlətlər rəqəmsal texnologiyaların yardımı ilə özləri üçün İnternetdə ünsiyyət qaydaları formalaşdırmağa və müəyyən çərçivələr qurmağa cəhd edir, bu məqsədlə kiber məkanda öz fəaliyyətini tənzimləyəcək strategiya işləyib hazırlayırlar. "İctimai diplomatiya döyüş çəkmələri geyinib" [8, s.22] ifadəsini ictimai diplomatiyanın bütün sahələrinə aid etmək doğru olmasa da, onun bir hissəsi olan kiber diplomatiyanın bir əlində "kökə", o biri əlində "qamçı" tutduğunu inkar etmək çətindir. Bu gün kiber məkanda üz-üzə durmuş "virtual orduların" da qarşılıqlı silahlı və zirehli olduğu nəzərdən qaçırmaq olmaz. İctimai diplomatiyanın əsas aləti olan KİV-in xüsusi növü olan və Kiber diplomatiyanın əsasını təşkil edən İnternet isə bu gün "ağıllı güc"ü, yaxud "yumşaq müharibə"ni formalaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Знаешь иностранные языки? Ты можешь помочь стране!!!! (19.01.2009). URL: http://www.isra.com/news/106350 [30.10.2024].
2. Кулик С.А. «Электронная дипломатия». Начало. Аналитический доклад. Институт современного развития, февраль 2013, с.33. URL: https://ifap.ru/library/book532.pdf [30.10.2024].
3. Марчуков А.Н. «Публичная дипломатия 2.0» как инструмент внешнеполитической деятельности // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 4, Ист. 2014, № 4 (28), с.101-113.
4. Современные международные отношения: учебник и практикум для вузов / В.К. Белозёров [и др.]; под редакцией В. К. Белозёрова, М. М. Васильевой, А. И. Позднякова. - 2-е изд., пер. и доп. Москва: Юрайт, 2022, 318 с.
5. Сурма И.В. Цифровая дипломатия в пространстве мировой политики // Россия: тенденции и перспективы развития. 2015. № 10-1. С.220–249. URL: http://e-journal.spa.msu.ru/uploads/vestnik/2015/vipusk__49._aprel_2015_g._/kommunikazionnii_menedjment_i_strategitcheskaja_kommunikazija_v_gosudarstvennom_upravlenii/surma.pdf [30.10.2024].
6. Цветкова Н. Программы Web 2.0 в публичной дипломатии США. URL: https://ushistory.ru/nauchnye-stati/559 [30.10.2024].
7. Digital Diplomacy: Theory and Practice / Edited by Corneliu Bjola and Marcus Holmes. Routledge New Diplomacy Studies. 2015. P.253. URL: https://www.defence.lk/upload/ebooks/(Routledge%20New%20Diplomacy%20Studies)%20Bjola,%20Corneliu_%20Holmes,%20Marcus-Digital%20Diplomacy_%20Theory%20and%20Practice-Routledge%20(2015).pdf [30.10.2024].
8. Forging a 21st-Century Diplomatic Service for the the United States through Professional Education and Training / The Henry L. Stimson Center, American Foreign Service Association, and American Academy of Diplomacy. February 2011. URL: https://www.stimson.org/wp-content/files/file-attachments/Forging_a_21st_Century_Diplomatic_Service_-_Full_1.pdf [30.10.2024].
9. Hauben R., Hauben J., Zorn W., Chon K., Ekeland A. The Origin and Early Development of the Internet and of the Netizen: Their Impact on Science and Society. URL: https://www.researchgate.net/publication/251102167_The_Origin_and_Early_Development_of_the_Internet_and_of_the_Netizen_Their_Impact_on_Science_and_Society [30.10.2024].
10. China's internet 'spin doctors' (16 December 2008) URL: http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/asia-pacific/7783640.stm [30.10.2024].
11. Cull N.J. The Long Road to Public Diplomacy 2.0: The Internet in US Public Diplomacy / N.J.Cull // International Studies Review. – 2013. – № 15. – P. 123–139. URL: https://ash.harvard.edu/wp-content/uploads/2024/02/cull.pdf [30.10.2024].
12. Xiaofeng Yang, Qian 11. Yang, Christo Wilso. Penny for Your Thoughts: Searching for the 50 Cent Party on Sina Weibo / Proceedings of the Ninth International AAAI Conference on Web and Social Media. URL: https://ojs.aaai.org/index.php/ICWSM/article/view/14649/14498 [30.10.2024].

13. Richard L.Lanigan, "Netizen" in The SAGE Encyclopedia of the Internet. URL: https://www.academia.edu/31086561/NETIZEN_SAGE_Encyclopedia_of_the_Internet_2018_Submitted_2016 [30.10.2024].

КЯМАЛЯ РУИНТАН
Доцент Бакинского Славянского Университета,
Доктор философии по политическим наукам

КИБЕРПРОСТРАНСТВО: ПРОСТРАНСТВО ДЛЯ ДИПЛОМАТИИ ИЛИ ВОЙНЫ?

Развитие информационных технологий, стремительное возрастание роли киберпространства и социальных сетей в XXI веке создали условия для появления нового типа публичной дипломатии, получившего название «электронная дипломатия» или «кибердипломатия». Сегодня в киберпространстве сложно отличить реальность от вымысла, полностью управлять этим пространством, и держать его под контролем. Это привело к исчезновению безопасного публичного киберпространства. По этой причине ряд государств разрабатывают стратегии по обеспечению своей безопасности в киберпространстве а также по регулированию своей деятельности в Интернете.

Хотя и неверно применять фразу «публичная дипломатия носит военные ботинки» ко всем областям публичной дипломатии, трудно отрицать, что кибердипломатия (являющаяся ее частью) держит в одной руке «пряник», а «кнут» в другом. Не следует упускать из виду и то, что «виртуальные армии», противостоящие сегодня друг другу в киберпространстве, также вооружены и бронированы.

Ключевые слова: киберпространство; кибердипломатия, сетянин, виртуальная армия

KAMALA RUINTAN
Associate professor of Baku Slavic University,
Doctor on Philosophy in Political Science

CYBERSPACE: A SPACE FOR DİPLOMACY OR WAR?

The development of information technology and the rapidly growing role of cyberspace and social networks in the 21st century have created conditions for the emergence of a new type of public diplomacy, called "electronic diplomacy" or "cyberdiplomacy". Today, it is difficult to distinguish reality from fiction in cyberspace, to fully manage this space, and to keep it under control. This has led to the disappearance of safe public cyberspace. For this reason, a number of states are developing strategies to ensure their security in cyberspace and to regulate their activities on the Internet.

While it is incorrect to apply the phrase "public diplomacy wears combat boots" to all areas of public diplomacy, it is difficult to deny that cyber diplomacy (which is a part of it) holds the "carrot" in one hand and the "stick" in the other. It should not be overlooked that the "virtual armies" confronting each other in cyberspace today are also armed and armored.

Keywords: cyberspace; cyberdiplomacy, netizen, virtual army.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 30 sentyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Şirinbəy Əliyev, t.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 32:93/94; UOT 327; 930.22

AFƏT GÜLƏLİYEVA

Bakı Dövlət Universiteti "Beynəlxalq münasibətlər" kafedrası
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
afetgulalieva@gmail.com

BEYNƏLXALQ SİSTEMİN FORMALAŞMASINDA BEYNƏLXALQ MÜQAVİLƏLƏRİN ROLU

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/141-145

XX yüzilliyin 50-ci illərində beynəlxalq aləmdə baş verən dəyişikliklər, elm və texnikanın inkişafı siyasi elmlərə də yeniliklərə gətirdi. Məhz bu yeniliklərin tələbi olaraq təbiət və humanitar elmlərin uzlaşdırılmış şəkildə öyrənilməsini təklif edən modernist cərəyan formalaşdı. Modernist cərəyan beynəlxalq münasibətlərə bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan hissələrdən(elementlərdən) ibarət sistem kimi baxmağı təklif edir ki, bu hissələr beynəlxalq münasibətlərin elementləri və ya aktorlarıdır. Nəzəri olaraq beynəlxalq sistem nəzəriyyəsinin praktiki nümunələrini Vestfaliya, Vyana, Versal-Vaşinqton və Yalta-Potstam(və ya BMT sistemi) müqavilələri əsasında formalaşan sistemləri qeyd edə bilərik. Qeyd olunan sistemlərin hər biri müəyyən tarixi dövrün başlanğıcını elan edən müqavilələrə əsaslanıb. Həmin müqavilələrdən irəli gələn şərtlər əsasında dövlətlər arasında münasibətlər formalaşır və sonradan imzalanacaq ikitərəfli və ya çoxtərəfli müqavilələr heç bir halda sistemin əsasını təşkil edən müqavilələrə zidd ola bilməz. Məqalədə beynəlxalq sistem anlayışına qısa aydınlıq gətirilir, Vestfaliya, Vyana, Versal-Vaşinqton və Yalta-Potsdam müqavilələrinin əsas məqamları təhlil olunur.

Açar sözlər: beynəlxalq sistem, sülh müqavilələri, kollektiv təhlükəsizlik, beynəlxalq hüquq, Vestfaliya, Vyana, Versal-Vaşinqton və Yalta-Potstam.

Giriş. Son onilliklərdə beynəlxalq münasibətlərə yeni qeyri-dövlət iştirakçıları – beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar, qeyri-hökumət təşkilatları, transmilli təşkilatlar, "beynəlmiləl" siyasi partiyalar və s. gəlmiş və onlar dövlətlərlə özünəməxsus şəkildə dialoqa daxil olurlar (1, s.65). XVII yüzilliyin ortalarından etibarən formalaşan beynəlxalq münasibətlər sistemində ciddi dəyişikliklər baş verir və bu dəyişikliklərin araşdırılması beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsində çox vacibdir. İlk növbədə "sistem" anlayışını açıqlamaq və beynəlxalq sistemlərin xüsusiyyətlərinin araşdırılması məsələsi aktuallaşır. Beynəlxalq münasibətlərin tədqiqi sahəsində "sistem" anlayışı bəzi spesifik xüsusiyyətlər qazanmışdır, çünki ən ümumi formada beynəlxalq münasibətlər sistemi, birinin davranışının digərlərinin davranışına təsir etdiyi dövlətlər arasında müntəzəm qarşılıqlı əlaqədir (2, s.31).

İstənilən beynəlxalq münasibətlər sistemini araşdıran zaman onun məkan və zaman baxımından təkamül etdiyi görünür. Qədim dövrlərdən müasir dövrlərə qədər dövlətlərarası ziddiyyətlərin həllində əsas amil güc, əsas vasitə isə müharibə olmuşdur. Dövlətlərin xarici siyasət fəaliyyəti intensivləşdikcə və genişləndikcə, dövlətlərarası münasibətlərin xüsusi sferası formalaşdıqca davamlı mexanizmlərin işlənib hazırlanması və onun tənzimlənməsi üçün xüsusi institutların yaradılması zərurəti yarandı. Dövlətlərarası münasibətlərin institutlaşdırılmasının (latınca institutum - yaradılması, adət-ənənə, təsisat) əsas istiqamətləri bunlardan ibarət idi: a) hüquq normaları sisteminin inkişafı; b) dövlətlərarası səlahiyyətli tənzimləyici orqanların yaradılması; c) dövlətlərin sabit iyerarxiyası kimi dünya düzəninin modelinin formalaşması, onlar arasında münasibətlərin sabitliyinin təmin edilməsi.

Dövlətlərarası münasibətlərin institutlaşdırılmasının ilk uğurlu təcrübəsi Avropada dini və siyasi hakimiyyətin yenidən bölüşdürülməsi üçün əksər Avropa dövlətlərinin Otuz illik müharibəsinə (1618-1648) son qoyan 1648-ci il Vestfaliya sülhü olmuşdur. Vestfaliya sisteminin əsasını 24 may 1648-ci il Myünster, 24 oktyab 1968-ci il Osnabrük və 1659-cu ildə Fransa və İspaniya arasında müharibəyə son qoymuş Pireney sülhü təşkil edir. Bu sistem indiyə qədər olmayan bir sıra yeniliklər gətirdi: 1) beynəlxalq münasibətlərin bir sıra prinsiplərini, xüsusən də suveren dövlətlərin beynəlxalq siyasətin əsas subyekti kimi rolunu qanuniləşməsi (suverenlik bərabərlik); 2) ümumavropa sülhü

şərtlərinin dövlətlər tərəfindən birgə işlənib hazırlanması praktikası; 3) Avropada yeni qüvvələr balansını uzun müddət möhkəmlənməsi; 4) gələcəkdə həyata keçiriləcək dövlətlərarası çoxtərəfli danışıqlar və sazişlər üçün bir model. Məhz Vestfaliya sülh müqaviləsində dövlət beynəlxalq münasibətlərin yeganə və aparıcı subyekti olduğu qeyd olundu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Vestfaliya sistemi I Napoleon müharibələri başlayana qədər (150 ildən çox) Avropa dövlətləri arasında böyük müharibələrin baş verməsinin qarşısını aldı və deyə bilərik ki, həmin dövrün böyük qüdrətlərindən olan Osmanlı imperiyası ilə münasibətlərində əsas oldu. Vestfaliya sistemini beynəlxalq münasibətlər sistemi olaraq araşdıran zaman ilk növbədə onun beynəlxalq siyasi anlamına diqqət çəkilir. Həqiqətən, Vestfaliya sülhünün bağlanmasından əvvəlki dövrdə beynəlxalq münasibətlərin bütün iştirakçılarını müəyyən prinsiplərə əməl etməyə məcbur edən heç bir sənəd olmadığına görə, beynəlxalq münasibətlər sistemi anlayışını Vestfaliya sistemi çərçivəsindən kənarda istifadə etmək mümkün deyil (3, s.32).

Vestfaliya sülhündən sonra beynəlxalq münasibətlərin sistemləşməsinin daha bir neçə mərhələsi baş verdi. I Napoleonun hakimiyətə gəlməsi və dünya ağalığı iddialarının başlaması ilə Vestfaliya müqavilələrinin bəndləri qüvvədən düşmüş hesab olundu. Napoleon müharibələrinin nəticələrini yekunlaşdıran və yeni dünya nizamını müəyyən edən Vyana Konqresi (1814-1815) bütün Avropa dövlətlərinin (Osmanlı imperiyası istisna olmaqla) tarixdə ilk toplantısı oldu. Vyana Konqresinin bir neçə çoxtərəfli və ikitərəfli müqavilələri özündə əks etdirən Yekun Aktı Avropanın siyasi xəritəsini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirdi. Bununla bərabər Vyana müqaviləsi beynəlxalq münasibətlər, eləcə də beynəlxalq hüquqa yeniliklər gətirdi. Belə ki, diplomatik dərəcələrin müəyyənləşdirməklə beynəlxalq diplomatik hüququn əsasları qoyuldu, Reyndə gəmiçilik üzrə Komissiya adlı beynəlxalq təşkilatın yaranmasıyla beynəlxalq çaylarda naviqasiyanın qaydaları müəyyənləşdirildi və s. 1815-ci ilin sentyabrında Vyana konqresi nəticəsində Avstriya, Prussiya və Rusiya monarxlarının Müqəddəs İttifaqı bağlandı və tədricən qitə Avropasının bütün xristian monarxları ona qoşuldu. Müqəddəs İttifaqın yaradılması Vyana sistemində qeyri-dövlət iştirakçılarının da mövcudluğu faktı kimi dəyərləndirilməlidir. Vyana sistemini təhlil edən zaman böyük dövlət, qüvvələr balansı, kollektiv təhlükəsizlik kimi anlayışların da istifadə olunduğunu görə bilmək olar. Bu hadisələr nəticəsində yaradılmış Vyana Beynəlxalq Münasibətlər Sistemi 40 ilə yaxın - 1853-1856-cı illər Krım müharibəsinə qədər Avropada kollektiv təhlükəsizliyi təmin etdi. Vyana sisteminin mövcud olduğu illərdə bütün mübahisəli məsələlər hərbi yolla deyil, diplomatik yolla - beynəlxalq konfransların çağırılması ilə həll edilməli idi. Belə konfranslar sırasında 1856-cı il Paris Konqresi, 1871-ci il London konfransı, 1878-ci il Berlin konfransı və digər konfransların Vyana sisteminin möhkəmlənməsində rolu xüsusi qeyd olunmalıdır (3, s.360).

1871-ci ildə Almaniyanın birləşməsi prosesinin başa çatması ilə baş vermiş dəyişikliklər və kapitalizmin sürətlə inkişafından gələn tələbləri Vyana sistemində dəyişikliyin olması tələbi yaradırdı. Dünyanın yenidən bölüşdürülməsi uğrunda bağlamış birinci dünya müharibəsindən (1914-1918) sonra beynəlxalq münasibətlərin Versal-Vaşinqton sistemi formalaşdı. Yeni sistemin əsasını 1919-cu ildə imzalanmış Versal Sülh Müqaviləsi və qalib dövlətlərlə məğlub olmuş Almaniya və onun müttəfiqləri arasında bağlanmış müqavilələr (Bolqarıstanla-Neyyi, Avstriya- Sen-Jermen, Macarıstanla Trianon, Osmanlı imperiyası ilə- Sevr) təşkil edir. Müqavilələr Almaniya İmperiyası üçün böyük ərazi itkiləri və silahlı qüvvələrinə və hərbi inkişafına məhdudiyyətlər qoyulmasını, ağır təzminat öhdəliyi, dağılmış imperiya ərazilərində yeni Avropa dövlətlərinin yaradılmasını nəzərdə tuturlar.

1921-1922-ci illərdə Vaşinqton konfransında bağlanmış müqavilələrlə birinci dünya müharibəsindən sonrakı sistem tamamlandı. Vaşinqton konfransının gedişatında 1921-ci il dekabrın 13-də ABŞ, İngiltərə, Yaponiya və Fransa "4-lər müqaviləsi", 1922-ci il fevralın 6-da "dəniz silahlarının məhdudlaşdırılması haqqında" "5-lər müqaviləsi" (ABŞ, İngiltərə, Fransa, Yaponiya, İtaliya), 1922-ci il fevralın 6-da "Çində siyasət haqqında" "9-lar müqaviləsi" imzalanır. Onlar Asiya-Sakit okean regionunda yeni qüvvələr balansını, İngiltərə, ABŞ, Yaponiya, Fransa və İtaliya arasında dəniz qüvvələri balansını qurdular, həmçinin Çinə qarşı siyasətin ümumi prinsiplərini razılaşdırdılar. Versal-Vaşinqton beynəlxalq münasibətlər sisteminin prinsipcə mühüm elementi xalqlar arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, hərbi münaqişələrin qarşısını almaq və qlobal sülh və təhlükəsizliyi gücləndirmək məqsədilə yaradıl-

mış, dövlətlərin ilk siyasi təşkilatlanması, ilk hökumətlərarası beynəlxalq təşkilat olan Millətlər Cəmiyyətinin yaradılması oldu.

Versal-Vaşinqton sisteminin əsası olan müqavilələrdə məğlub dövlətlərə qarşı olan ağır tələblər, sonrakı illərdə sistemin böyük dövlətləri olan Böyük Britaniya və Fransanın uğursuz xarici siyasəti ("sakitləşdirmə"), Almaniyanın qısa müddət ərzində aldığı maliyyə yardımları hesabına revanş müharibəyə hazır olması, Sovet Rusiyasının sistemdən kənarda qalması, ABŞ-ın sistemdə "müşahidəçi" olaraq iştirak etməsi sistemin daha tez iflasa uğramasına və ikinci dünya müharibəsinə səbəb oldu.

İkinci dünya müharibəsi (1939-1945) sonunda Yalta-Potsdam beynəlxalq münasibətlər sistemi formalaşdı. Bu sistemin əsas prinsipləri antihitler koalisiyasının əsas dövlətlərinin - SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniya rəhbərlərinin Yalta (4-11 fevral 1945-ci il) və Potsdam (17 iyul - 2 avqust 1945-ci il) konfranslarının qərarlarında təsbit edilmişdir. Onların həyata keçirilməsi nəticəsində Avropa, sonra isə bütün dünya nüvə güclərinin - ABŞ və SSRİ-nin təsir dairələrinə bölündü. Bu fövqəlgüclərin dünya ağalığı uğrunda mübarizədə kəskin hərbi-siyasi, iqtisadi, mənəvi-mədəni və ideoloji rəqabətin davam etdirildiyi "ikiqütblü dünya" formalaşdı.(4, s.6) "Soyuq müharibə" adlanan həmin sistemdə ən mühüm bənd Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) idi. BMT demək olar ki, bütün dünya dövlətləri daxil olmaqla beynəlxalq siyasətin əsas kollektiv subyektidir və beynəlxalq münaqişələrin sülh yolu ilə həllini, qlobal təhlükəsizliyi və beynəlxalq əməkdaşlığı təmin etmək məqsədi daşıyır. BMT həm də ümumi qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq sistemini yaratmışdır. Beləliklə, qlobal, ümumdünya siyasi sistemin formalaşması başa çatdı və sonrakı bütün dünya əhəmiyyətli siyasi hadisələr onun fəaliyyət göstərməsi, dəyişməsi və inkişafı prosesini təmsil etməyə başladı.

1989-1991-ci illərdə Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində sosializmin dağılması və SSRİ-nin dağılması ilə Yalta-Potsdam beynəlxalq münasibətlər sistemi öz mövcudluğunu dayandırdı. ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi "birqütblü dünya"nın hökmranlığı dövrü başladı. Lakin bu, dünyada hərbi-siyasi sabitliyin möhkəmlənməsinə, dünya siyasi sisteminin strukturunun sadələşdirilməsinə, dünya siyasi prosesinin uyğunsuzluğunun aradan qaldırılmasına gətirib çıxarmadı. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ilk dəfə olaraq Avropa hərbi əməliyyatlara səhnə oldu: Balkanlarda genişmiqyaslı etnik silahlı münaqişələr baş verdi, NATO təyyarələri bir neçə ay ərzində Belqrad və Yuqoslaviyanın digər şəhərlərini bombaladı. Küveytə, İraqa və başqa ölkələrə qarşı hərbi təcavüz aktları törədildi. İslam dünyası ölkələri arasında qarşıdurma güclənir. ABŞ-ın qlobal hegemonluğuna qarşı çıxan və "çoxqütblü dünya" ideyasını təbliğ edən ölkələr, ilk növbədə, Rusiya və Çin meydana çıxdı.

Beləliklə, mövcud dünya nizamının tənzimlənməsi və dünya siyasi sisteminin yenidən formalaşdırılması bir daha aktuallaşır. Bu proseslərdə onların məzmununu daha çox müəyyən edən güclü amil dövrümüzün qlobal silahlı münaqişənin davam edən təhlükəsi, dünya regionları arasında kəskin sosial-iqtisadi bərabərsizlik, sivilizasiyalar arasında mənəvi və ideoloji ziddiyyətlər, ətraf mühitin çirklənməsi və iqlim dəyişikliyi, kütləvi miqrasiya, beynəlxalq terrorizm və s. kimi qlobal problemlərdir.

Nəticə olaraq onu qeyd edə bilərik ki, hər hansı bir sistem kimi, beynəlxalq sistem də doğulur, inkişaf edir, transformasiya edir və daha mürəkkəbləşir. Bu dəyişikliklər həm xarici, həm də daxili amillərlə əlaqədar olur. Erkən müasir dövrdən başlayaraq hər biri müasir dünya siyasi prosesinin formalaşmasına töhfə verən dörd beynəlxalq münasibətlər sistemi formalaşdı. Hər bir sistemin qısa xarakteristikası versək -Vestfaliya sistemi milli suverenlik anlayışını təqdim etdi, Vyana sistemi beynəlxalq hüququn və diplomatiyanın inkişafına töhfə verdi. Versal-Vaşinqton sistemi formalaşmaqda olan qlobal dünya nizamının yeni xətlərini müəyyənləşdirdi, Yalta-Potsdam sistemi isə BMT tərəfindən təmsil olunan beynəlxalq təhlükəsizliyin təməl daşını qoydu. Sistemlərin hər biri qüvvələrin tarazlığı prinsipinə əsaslanmış və formalaşmasından dağılmaya qədər öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçmişdir (6, s.52). Beynəlxalq münasibətlər sistemlərinin sabitliyi və mövcudluğu onların dağıdıcı daxili və xarici amillərə qarşı mübarizə qabiliyyətindən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Богатуров А.Д., Косолапов Н.А., Хрусталев М.А. Очерки теории и политического анализа международных отношений. М.: НОФМО, 2002, 380 s.

2. А.Л.Дунаев, Система международных отношений- ответы прошлого на вопросы будущего // Вестн.Моск.ун-та.Сер.25. Международные отношения и мировая политика, 2010, №3, с.29-51.
3. А.Л.Дунаев. Система международных отношений- ответы прошлого на вопросы будущего // Вестн.Моск.ун-та.Сер.25. Международные отношения и мировая политика, 2010, №3, s.29-51.
4. Ирина В.Колосова. Особенности системной истории международных отношений и мировой политики // Международные отношения и мировая политика 2022;9(3):354-366.
5. Сетов Р.А. «Холодная война»: современные трактовки в теории международных отношений // Вестник Московского Университета. Серия: История. 2008; 2: 3-21.
6. Крайнов Г.Н. Эволюци я системы международных отношений и ее особенности на современном этапе // Ученые записки Худжанского государственного университета имени академика Б.Гафурова, 2015 №1, 47-54.
7. Strange S. The Westfailure System // Review of International Studies. 1999. No. 25(3). P.345-354.

АФЕТ ГЮЛЬАЛИЕВА
доцент кафедры «Международные отношения»
Бакинского Государственного Университета, кандидат политических наук

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ СОГЛАШЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ МЕЖДУНАРОДНОЙ СИСТЕМЫ

В 1950-х годах изменения на международной арене, а также развитие науки и техники привели к новшествам в политических науках. В ответ на эти изменения сформировалось модернистское направление, предлагающее интегрированное изучение естественных и гуманитарных наук. Этот модернистский подход рассматривает международные отношения как систему, состоящую из взаимосвязанных частей (элементов), которые называются элементами или акторами международных отношений. Теоретические и практические примеры теории международной системы можно найти в системах, сформированных на основе Вестфальского, Венского, Версальско-Вашингтонского и Ялтинско-Потсдамского (или системы ООН) договоров. Каждая из этих систем базируется на договорах, обозначивших начало определённого исторического периода. Отношения между государствами формируются на основе условий, вытекающих из этих договоров, и последующие двусторонние или многосторонние соглашения ни при каких обстоятельствах не могут противоречить основополагающим договорам системы. В статье даётся краткое объяснение понятия международной системы и анализируются ключевые аспекты Вестфальского, Венского, Версальско-Вашингтонского и Ялтинско-Потсдамского договоров.

Ключевые слова: международная система, мирные договоры, коллективная безопасность, международное право, Вестфалия, Вена, Версальско-Вашингтон и Ялта-Потсдам.

AFET GULALIYEVA
Assistant professor of the Department of International relations
of Baku State University, PhD in Political Sciences

THE ROLE OF INTERNATIONAL AGREEMENTS IN THE FORMATION OF THE INTERNATIONAL SYSTEM

In the 1950s, changes in the international arena and advancements in science and technology brought innovations to political science. As a response to these innovations, the modernist school of thought emerged, proposing the integrated study of natural and humanitarian sciences. This modernist approach views international relations as a system composed of interconnected parts (elements), which are referred to as the elements or actors of international relations. Theoretical and practical examples of the international system theory can be identified in the systems established by the Treaties of Westpha-

lia, Vienna, Versailles-Washington, and Yalta-Potsdam (or the UN system). Each of these systems is based on treaties that marked the beginning of a specific historical period. The relations between states are shaped by the conditions set forth in these treaties, and any subsequent bilateral or multilateral agreements cannot, under any circumstances, contradict the foundational treaties of the system. The article provides a brief explanation of the concept of the international system and analyzes the key aspects of the Treaties of Westphalia, Vienna, Versailles-Washington, and Yalta-Potsdam.

Keywords: international system, peace treaties, collective security, international law, Westphalia, Vienna, Versailles-Washington, and Yalta-Potsdam.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 noyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: s.e.ü.f.d. Qurban Məmmədov, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 32; UOT 327

MƏŞDİ İSMAYILOV
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi
ORCID iD: 0000-0003-4039-5433
m14ismayilov@gmail.com

SİVİLİZASİYALARIN MORFOLOGİYASI: NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ƏSASLAR

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/146-149

Alimlər arasında mədəniyyət və sivilizasiyanın məzmun baxımından qeyri-müəyyənliklər daşıdığına dair demək olar ki, istisnasız olaraq geniş yayılmış konsensus mövcuddur. Mədəniyyət və sivilizasiya anlayışlarının ayrıca əhatə dairəsindən asılı olmayaraq, hər iki fenomen şübhəsiz qəbul edilə bilən ümumi keyfiyyətə malikdir. Həm mədəniyyət, həm də sivilizasiya insan əməllərindən əvvəl təbiətdə mövcud olan hadisələr deyil. Onların meydana gəlməsinə, insanlarda doğuşdan var olan qabiliyyətlərin nəticəsi kimi baxmaq olmaz. Bu halda mədəniyyət və sivilizasiya insanların nə təbiətdə, nə də öz bioloji quruluşunda rast gəlinməyən hadisələrdir. İnsanlar imkanları əhatəsində öz seçimləri ilə mədəniyyət və sivilizasiya yaradırlar. Anlayışlar elmlərin təfəkkür, dərk etmə və izah etmə vasitəsidir. Elmin metodoloji prinsipi və elmi tədqiqat strategiyası ilə elmi nəzəriyyə həmişə fərziyyə olaraq qalacaqdır. Onun üçün nəzəriyyədən gözlənilən qətilik və dəyişməzlik deyil. Ontoloji və qnoseoloji fəaliyyət proseslərini izah edən bütün nəzəriyyələrdə əsas əlaqə və korrelyasiya elementləri "mən" və "başqası" vəziyyətlərini zəruri edir. Fərqli amillərlə formalaşan və müxtəlif nəticələr verən bu münasibətlər həm də tarixi proseslərdə müxtəlif ictimai strukturların və buna görə də fərqli sivilizasiyaların formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Açar sözlər: Sivilizasiya, nəzəriyyə, konseptual əsaslar, mədəniyyət, barbar.

Giriş. İnsan düşünən, hissləri ilə yaşayan, bütün bu düşüncə və hissləri hər hansı bir şəkildə xaricə çatdırmağa çalışan varlıqdır. İnsanın bilik, düşüncə, inanc və hiss kimi ifadə edə biləcəyimiz bütün daxili fəaliyyətlərini "insan daxili dünyası" adlandıra bilərik. Daxili aləmin xarici aləmə köçürülməsi birincisi"dil" vasitəsilə, digəri isə davranış və hərəkətlə daxili aləmin xarici aləmə köçürülməsidir. Birinci situasiya, yəni daxili aləmin zahirdə şifahi təzahürü cəmiyyəti və ya ən azı onun daxili dünyasını əks etdirməyə çalışan insandan başqa, mütləq ikinci şəxsin olmasını tələb edir. Bu onu göstərir ki, insan "ictimai varlıqdır", yəni o, ancaq cəmiyyətdə yaşaya bilər. Təbii ki, cəmiyyət öz daxili aləmini başqa insanlarla paylaşaraq xarici aləmə əks etdirmək zərurətindən yaranmayıb. Əksinə, cəmiyyət insan təbiətinin özündən yaranıb və digər gündəlik fəaliyyətlərimizdə dildən istifadə etmək zərurəti həm də təbiətimizin bir parçasıdır. Əslində insanın daxili aləminin istər ünsiyyətdə, istərsə də münasibət və hərəkət baxımından xaricə çevrilməsi cəmiyyəti mütləq şərtləndirir. Sivilizasiya dediyimiz formalaşma həyatın hər sahəsini əhatə edən o qədər çox elementi ehtiva edir ki, saysız-hesabsızdır. Sivilizasiya adı altında bəhs etdiyimiz dünyagörüşü, varlıq anlayışı, kainat ideyası, kosmologiya, əxlaq, siyasi və ictimai nizam, estetika anlayışı, şəhər həyatı, mədəniyyət və digər anlayışlar göstərir ki, əslində sivilizasiya birdən çox anlayışdan ibarət "mərkəzi anlayışdır". Bütün mərkəzi anlayışlar kimi, sivilizasiya sözü də Kliford Qertzin "qalın təsvir" adlandırdığı sözə uyğun gəlir: eyni zamanda ideyanın və hərəkətin həm məzmununu, həm kontekstini, həm də onları təşkil edən elementləri özündə birləşdirən təsvir. Sivilizasiyanın bu zəngin, çoxqatlı semantik sahəsi onun aydın tərifini çətinləşdirir və bütün tərifləri qismən və qeyri-adekvat edir. Ona görə də sivilizasiya anlayışını müəyyənləşdirməyə çalışarkən bu ehtiyatlılığı nəzərə almaq lazımdır.

Nəzəri-konseptual məsələlər. Maarifçilikdən sonrakı Qərb təfəkküründə sivilizasiya sözünə müxtəlif mənalar verilmiş və xüsusilə barbarlığın və primitivliyin əksi kimi işlədilmişdir. Sivilizasiyanı Avropanın ağlı və tarixi ilə eyniləşdirən maarifçi mütəfəkkirlər qeyri-Qərb cəmiyyətlərini mədəniyyətsiz və yarı sivil toplumlar kimi görürdülər. Avropa sivilizasiyasına əsaslanan tarix və mədəniyyət

təsnifatları mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların iyerarxik tipologiyasını meydana gətirdi və beləliklə, sivilizasiya sözü avrosentrik düşüncənin əsas anlayışlarından birinə çevrildi.

Bir icmanın inkişaf etmiş, qabaqcıl, ibtidai və ya barbar olaraq təyin edilməsi XVIII-XIX əsrlərdə mücərrəd akademik müzakirə deyil, konkret nəticələri olan siyasi bir hərəkət idi. "Sivilizasiya missiyası" Afrikadan Hindistan yarımadasına və Cənub-Şərqi Asiyaya qədər geniş bir coğrafiyada Avropa imperializmini qanuniləşdirən mühüm konseptual alət idi. Norbert Eliasın sivilizasiya anlayışının funksiyası ilə bağlı fikri bu konsepsiyanı təsdiqləyir: Sivilizasiya sözü "Qərbin özünü dərk etməsini" ifadə edir. Biz buna milli şüur da deyə bilərik [2, s.162]. Bu söz Qərb cəmiyyətinin son iki-üç əsrdə özünü əvvəlki cəmiyyətlərdən və ya "daha ibtidai" müasir cəmiyyətlərdən üstün hesab etdiyi hər şeyi ümumiləşdirir. Bu terminlə Qərb cəmiyyəti özünün özünəməxsus xarakterini və fəxr etdiyi şeyləri: texnologiya səviyyəsini, münasibət və davranışının xarakterini, elmi biliklərinin və ya dünyagörüşünün mükəmməlliyini və bir çox başqa şeyləri təsvir etmək məqsədi daşıyır".

Bu məqamda həm fəlsəfi, həm də siyasi problemlə qarşılaşırıq ki, hansı meyarlara görə bir cəmiyyət ibtidai və ya inkişaf etmiş sayıla bilər ya yox?! Sivilizasiyanın meyarı elm və texnologiyada irəliləyişdirmi yoxsa XIX əsr kapitalistlərinin iddia etdiyi kimi ticarət və azad bazarla eyni şeydirmi?... Bu məqama diqqət çəkən Lusi Febvri sivilizasiyanın obyektiv müşahidə əsasında vəziyyətin obyektiv təyini kimi təqdim edilə biləcəyini söyləyir. Sivilizasiya bir cəmiyyətin ümumi sahib olduğu siyasi, sosial və mənəvi dəyərlərin məcmusudur. Burada sivilizasiya bir cəmiyyətin ümumi dəyərlərinə və tarixi toplanmasına istinad edir və heç bir əlavə qiymətləndirmə ehtiva etmir. Lakin bu, sivilizasiya anlayışının funksiyası baxımından kifayət qədər izahedici tərif deyil. Çünki sivilizasiya həm də arzulanan, təqlid edilən, olması lazım olan, qabaqcıl və dəyərli bir anlayışdır. Sivil olmaq həm də dəyər istehsal edə bilmək deməkdir. Buna görə də ümumi qəbula görə, təşkilatlana, nizam-intizam qura və qanuna əsaslanan bir sistem qura bilən cəmiyyətlər sivilizasiya xüsusiyyətlərinə malikdir və bu xüsusiyyətlərə malik olmayan cəmiyyətlərdən daha qabaqcıl və üstün mövqe qazanırlar.

Bu üstünlüyün sivil cəmiyyətlərə hansı imtiyazlar və vəzifələr qoyduğu məsələsi sivilizasiya tarixi ilə bağlı müzakirələrdə əsas məsələlərdən biridir. Ceremi Bentamdan tutmuş Tomas Makoleyə qədər XIX əsr Avropa ziyalıları və hüquqşünaslarının fikrincə sivilizasiyanın ən mühüm meyarı konkret hüquq sisteminin olmasındadır. Məsələn, XIX əsr Britaniya cəmiyyəti konkret hüquq sistemi olmadığı üçün, yarı-mədəni sayıla bilən Hindistan cəmiyyətindən üstün hesab edilirdi. Ona görə də Böyük Britaniya Hindistan cəmiyyətinə yeni hüquq sistemini tətbiq etməli, yeni təhsil sistemi qurmalı və bununla da mədənilik meyarı olan asayiş ideyalarını cəmiyyətə aşılamalı idi.

XIX əsrdə cəmiyyətləri iyerarxik təsnifata tabe etdirən və qeyri-Avropa cəmiyyətlərinin geriliyini ifadə etmək üçün istifadə edilən sivilizasiya ideyasının yeganə meyarı hüquq deyildi. Elm, texnika və sənaye də sivillik və sivilizasiya meyarları kimi qəbul edilmiş və elmi inqilabdan kənarda qalan cəmiyyətlərin inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək üçün istifadə edilmişdir.

Sivilizasiya insanın təbiət üzərində hökmranlığıdır deyə bilərik. Arnold Toynbi sivilizasiyanı insanlara təsir edən ətraf mühit şəraiti olaraq deyil, "insanların mühitlərini öz istəklərinə uyğun təşkil etmə prosesi" olaraq təyin edir. Beləliklə, insan iradəsi tədricən insan-təbiət münasibətində əsas təyinedici amilə çevrilir.

Adam Kuperin fikrincə, XIX-XX əsrlərdə alman ziyalıları mədəniyyəti sivilizasiyaya qarşı müdafiə etməyə təhrik etdilər. Mədəniyyət və sivilizasiya arasında gözlənilən bu qarşıdurma şişirdilmiş təsvir kimi tənqid oluna bilər. [1, s.130]. Əslində biz bilirik ki, Hegel və Freyd bu iki anlayışı zaman-zaman bir-birini əvəzləyərək istifadə etmişlər. Məsələn, Hegel 1830-31-ci illərdə, Berlin Universitetində verdiyi seminarlarda mədəniyyət və sivilizasiya sözlərini sinonim kimi işlətmiş, Nitsşe və Şpenqlerdə gördüyümüz müxalifətdən uzaq durmuşdur. Buna baxmayaraq, ən kəskin ifadəsini Nitsşedə tapan "anti-sivilizasiya" alman düşüncə ənənəsində mühüm yer tutur. Nitsşe sivilizasiyanı mədəniyyətin icazə verdiyindən tamamilə fərqli, hətta mədəniyyətin əksi kimi ifadə etmişdir. Nitsşenin alman davamçıları bu perspektivi öz xüsusi şərtlərinə uyğunlaşdıraraq alman mədəniyyətinin ingilis, fransız, ispan və ya rus mədəniyyətindən fərqli olduğunu deməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda fərqin əsaslı olduğunu iddia etmişlər.

Nəticə. Sivilizasiya sözünün tarix, siyasət və sosiologiya sahələrində geniş yayılması sözün çoxqatlı quruluşuna işarə edir. Adət, ənənə və mədəniyyətlə müqayisədə sivilizasiya daha yüksək səviy-

yədə abstraksiya və ümumilik ifadə edir. Ona görə də deyə bilərik ki, eyni sivilizasiya hövzəsi daxilində müxtəlif mədəniyyətlər və ənənələr mövcuddur. Sivilizasiyanın daha yüksək təhlil səviyyəsinə aid olan "mücərrəd" mənaları da əməldə üzə çıxan mədəniyyət, siyasət, şəhərlər, ictimai quruluş, elm və incəsənət kimi bəşəri sahələri müəyyən edir. Beləliklə, sivilizasiyalar bir tərəfdən dünyagörüşü və varlıq anlayışı kimi ifadə etdiyimiz metafizik çərçivəyə, digər tərəfdən isə sosial, iqtisadi və siyasi nizam ideyasına əsaslanır. Deyə bilərik ki, mədəniyyət millidir, sivilizasiya beynəlmiləldir. Türklər, ərəblər və iranlılar fərqli mədəniyyətlərə və hətta fərqli din anlayışlarına malikdirlər. Halbuki bunların hamısı İslam sivilizasiyası daxilindədir. Alman, ingilis və fransız üçün də vəziyyət eynidir. Lakin onların dilləri, adət-ənənələri, əxlaq anlayışları fərqlidir. Eyni dinə mənsub olsalar da, dindən kənar yanaşmaları fərqlidir. Sivilizasiyanın milliliyi yoxdur. Bununla belə, mədəniyyət və sivilizasiya qarşılıqlı təsirdədir. Mədəniyyət inkişaf etdikcə sivilizasiya da inkişaf edir. Sivilizasiya sahəsindəki inkişaflar mədəni dəyərlərin formalaşmasında və dəyişməsində rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Adam Kuper, "Culture, The Anthropologists' Account", Harvard University Press, 2010, 320 s.
2. Elias Norbert, "The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations'', Blackwell Publishing, 2000, 592 s.
3. Nisbett, R. E. The geography of thought: How Asians and Westerners think differently- and why. New York: Free Press. 2004, 288 s.
4. Bruce Mazlish, Civilization and Its Contents, Stanford University Press, January 18, 2005, 206 s.
5. Fernand Braduel, A History of Civilizations, çev. Richard Mayne, Penguin Books, New York, 2013, 640 s.
6. Skirbekk, Gunnar & Gilje, Nils. "Felsefe Tarihi", (Akbaş, E.; Mutlu, Ş.: Çev), Kesit Yayınları, İstanbul, 2011, s.98-100.
7. John Stuart Mill, "Civilization", London: Kessinger Publishing, 2005, 56 s.
8. Watts, D.J. "Everything is obvious: Why common sense is nonsense". London: Atlantic. 2012.

МАШДИ ИСМАИЛОВ
преподаватель Бакинского государственного университета

МОРФОЛОГИЯ ЦИВИЛИЗАЦИЙ: ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ

Почти без исключения среди ученых существует широко распространенный консенсус в отношении того, что культура и цивилизация несут в себе неопределенность с точки зрения содержания. Независимо от раздельного охвата понятий культура и цивилизация, оба явления имеют общее качество, которое можно принять без сомнения. И культура, и цивилизация не являются явлениями, существовавшими в природе до действий человека. Их формирование нельзя рассматривать как результат врожденных способностей человека. В данном случае культура и цивилизация - явления, которые невозможно обнаружить ни в природе, ни в биологической структуре людей. Люди создают культуру и цивилизацию своим выбором в пределах своих возможностей. Концепции – это средства мышления, понимания и объяснения наук. Методологический принцип науки и стратегия научных исследований, научная теория всегда останутся гипотезой. Для него нет уверенности и неизменности, ожидаемых от теории. Во всех теориях, объясняющих процессы онтологического и гносеологического действия, основные элементы связи и корреляции обусловливают необходимость состояний «Я» и «Другой». Эти отношения, сформированные разными факторами и дающие разные результаты, также создали условия для формирования в исторических процессах разных социальных структур и, следовательно, разных цивилизаций.

Ключевые слова: Цивилизация, теория, концептуальные основы, культура, варвар.

MASHDI ISMAILOV
Lecturer at Baku State University

MORPHOLOGY OF CIVILIZATIONS: THEORETICAL-CONCEPTUAL FOUNDATIONS

Almost without exception, there is a widespread consensus among scholars that culture and civilization carry uncertainties in terms of content. Regardless of the separate scope of the concepts of culture and civilization, both phenomena have a common quality that can be accepted without doubt. Both culture and civilization are not phenomena that existed in nature before human actions. Their formation cannot be seen as the result of innate abilities in people. In this case, culture and civilization are phenomena that cannot be found either in nature or in the biological structure of people. People create culture and civilization by their choices within their possibilities. Concepts are the means of thinking, understanding and explaining sciences. The methodological principle of science and the strategy of scientific research, scientific theory will always remain a hypothesis. For him, the certainty and immutability expected from the theory is not. In all theories explaining the processes of ontological and epistemological action, the basic elements of connection and correlation necessitate the states of "I" and "other". These relationships, formed by different factors and giving different results, also created conditions for the formation of different social structures and therefore different civilizations in the historical processes..

Keywords: Civilization, theory, conceptual foundations, culture, barbarian.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 17 oktyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: f.ü.f.d. Nazim İbadov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 94; UOT 94(479.24)

BIRJA BAYRAMOVA
PhD of The Faculty of History,
Baku State University
birjabayramova@bsu.edu.az

AGGRESSIVE DIPLOMATIC ATTEMPTS OF ARMENIA TO RESOLVE TERRITORIAL CLAIMS IN THE ZANGEZUR REGION

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/150-153

As one of the historical lands of Azerbaijan, Zangezur region has been strategically important due to its geographical location and has rich natural and spiritual wealth. Despite the fact that it is always proven in the documents as a region inhabited by Azerbaijanis, the "Great Armenia" dream of Armenians did not bypass this region. How? The answer to this question is complic ated: by committing mass massacres, destroying the material and spiritual heritage of the people, and most importantly, "by going astray when they feel the power behind them". In the foreign policy of the Azerbaijan Democratic Republic, it is very important to analyze the issue of the Zangezur region and investigate the aggressive policy of Armenia.

Key words: Zangezur, aggressive policy, massacre, foreign policy of the Azerbaijan Democratic Republic, territorial claims.

Introduction. It is of scientific importance to study the important and fundamentally important issues that happened in Zangezur during the existence of the Azerbaijan Democratic Republic, the complex social and political processes affecting the life of the people.

In 1918, several steps were taken towards the establishment of national statehood in Azerbaijan, one of which was the issue of territorial management. Thus, in December 1918, "a statement was made that the command of the allied army will provide comprehensive assistance to the government approved by the parliament" [1, 345-346]. In that law, the issue of territorial division was put in the middle. In the parliament, 80 deputies from the Turkish-Muslim population represented the Muslim population, and two of them were intended for Zangezur district [1, 346].

Another issue was the formation of the army. However, the tension of Azerbaijan's internal situation had a negative impact on the social and political life of the country. Attempts to divide the territory of Azerbaijan and unite it with Armenia caused all kinds of disasters to happen to the people of Azerbaijan. Hateful Armenians "started to implement the policy of ethnic cleansing in Nakhchivan, Karabakh and Zangezur districts in order to realize the idea of "Great Armenia" [1, 406]. As Musa Gasimly said, after capturing Yerevan, Armenia did not give up its territorial claims. The next area they set their eyes on was Nakhchivan, Karabakh and Zangezur regions [5, 415].

In general, the gravity of Azerbaijan's geopolitical situation in 1918 was evident in the political processes that took place in the Caucasus after the end of World War I, the defeat of Turkey in that war, the threat of an attack by the XI Red Army, and the anti-Azerbaijani policy in southern Azerbaijan [9, 147]. According to the Mudros Agreement, the withdrawal of Turkish troops from the territory of Azerbaijan threatened the fate of the population of Azerbaijan [1, 408]. The Dashnaks became hostile to the Azerbaijanis and in November 1918 repeatedly bombarded Bash Garni, Big Vedi, Basarkechar, Sharur, Karabakh, Zangezur and other regions [5, 425].

In November of the same year, 52 villages were completely destroyed in Zangezur district, 495 houses were burned in 32 villages, 492 houses were destroyed, 2254 Azerbaijanis were killed, and 304 Azerbaijanis were burned alive. (Volume 5, 406) Murad Urud writes that "according to official documents, 115 Muslim villages were destroyed, 3257 men, 2276 women, 2196 children were killed, 794 women, 1060 men, and 426 children were burned. 10,068 Muslims were killed and maimed in the entire accident" [10, 222]. The Dashnaks "in late 1918 wiped out 400 villages with a population of 150,000 people in Zangezur district" [5, 426].

Thus, Andronicus established an "Armenian governorate" in a part of Zangezur and made Gorus its center [1, 408]. The atrocities committed by Andronikos' bandits were discussed at a parliamentary session on December 20, 1918. Parliament adopted a decision to provide all kinds of material and moral assistance to the population [1, 412].

As Abbas Piriyev also noted, one of the main directions of geopolitics is the safety of the population. At that time, "the largest population of the Caucasus was Azerbaijani Turks" [9, 148]. When so many calamities befell Azerbaijan, they did not learn to loudly announce their troubles and disasters to the world. That is why the Armenians skillfully used it [9, 148].

After the end of World War I, the British brought military forces to Nakhchivan at the beginning of 1919, in accordance with their own interests and when the interests of the other side coincided. At the same time, Armenians deployed their troops in Zangezur, Nakhchivan and Karabakh [1, 409]. Azerbaijanis were subjected to further violence in Zangezur district. In connection with this, at the meeting dated January 15, 1919, a decision was made to establish a temporary general-governorship for Zangezur, Shusha, Javanshir Jabrayil districts [8].

Although the establishment of the Karabakh governorate encouraged Androkin's gang to commit more massacres, the atrocities they committed were temporarily stopped when British troops arrived in Shusha in February 1919 [1, 412].

In the protest notes sent by the Deputy Minister of Foreign Affairs A. Ziyadkhanov to the Armenian government, the historical-ethnic rights, the misfortunes of the population, and the peaceful resolution of all conflicts were highlighted [8].

Also, the dual policy of the British manifested itself both in giving a part of the Zangezur district to Armenia and in protecting the Karabakh governorate. The Armenians, however, did not stand still and put forward various issues for the sake of their historical rights with false evidence [1,413]. Ilgar Niftalyev emphasizes that "on April 3, 1919, the command of British military units in Karabakh confirmed the sole authority of Governor-General Khosrov Bey Sultanov with the words of Colonel D. Shuttleworth" [8]. However, some points can be noted: the British demanded the removal of their bandits from the districts. At the same time, they tried to transfer power in the region to the Armenian National Council. Attempts to remove Khosrov bey Sultanov from his position were also part of their dual policy [1, 414].

On June 4, 1919, the establishment of military posts by the Karabakh governor-general around Shusha and along the road made the insidious policy of the Armenians a little more prominent. Thus, the attack of Armenian armed groups on military posts resulted in the martyrdom of 4 Azerbaijani servicemen [1, 414].

On the other hand, the United States, in its turn, followed a dual policy. Andronikos sent a telegram to the United States demanding "interference in the solution of the Armenian issue" [3, 317]. On the eve of the Paris Peace Conference in 1919, the attempts of Armenians to acquire Nakhchivan through American policy failed. The point is that the Independent Armenian American Committee operating in the USA was engaged in Armenian lobbying and false propaganda [4, 76]. Musa Gasimli notes that more than 120,000 Armenians lived in the United States at that time [5, 365]. However, despite all the complex conditions during this period, the Azerbaijani delegation presented the issue of administrative territory at the Paris peace conference. Here, Zangezur district is included in Yelizavetpol governorate [9, 147].

Ali Hasanov notes that "since Deniki's offensive activity posed a serious threat to the independence of the Caucasian republics, the representatives of Azerbaijan, Georgia and the North Caucasian republics submitted protest notes consisting of 7 articles on June 23, 1919" [4, 74]. Jamil Hasanli writes that "the difference between this document and the previous two documents (June 5 and 7) was that here the Caucasian republics approached the processes taking place in Russia from the point of view of their own destiny, ... there was a protest against Denikin, who had become a serious threat" [3, 290]. The international situation that arose in the middle of 1919 conditioned the Azerbaijani government to establish relations with the leading states. On this eve, "A.M.Topchubashov wrote to the US President V.Wilson in a letter on September 26, 1919, stating that he hoped that the US would protect the independence of Azerbaijan" [4, 76].

In the autumn of 1919, large-scale military operations in the Zangezur region of Armenia caused more than 60,000 Turkish-Muslims to leave their ancestral homes and become refugees. Most of them migrated to Karabakh. The commander of the 1st regimental division, Major General C. Shikhlinski, sent a special force against the Armenians' heinous actions in the Zangezur district. Armenians did not remain indifferent to this issue and resorted to international diplomacy. Thus, on October 12-13, 1919, a meeting was organized with N. Yusifbeyli and M.Y.Jafarov with the diplomatic representative of Armenia, T.Bekzadyan, in the direction of resolving the territorial disputes. Reminding the other side of the concessions of Iravan and Etchmiadzin, the leadership of Azerbaijan firmly stated that Karabakh, Nakhchivan and Zangezur will remain only within the borders of Azerbaijan [1, 416-417]. In the conferences held on November 23-29, and also on December 14-21, 1919, no steps were taken to solve the Zangezur problem [1, 418].

In January 1920, the Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan issued a number of protest notes in order to stop the expanding Armenian aggression, but the hypocritical and hateful policy of the Armenians continued [1, 419]. In March 1920, Armenians gathered in Karabakh and Zangezur with great force. 7000 Armenian soldiers were brought from Dilinjan to Zangezur alone. However, the Azerbaijani army fought resolutely for the defense of Karabakh. After the successes in the military operations in Karabakh, the main task of the army was the liberation of Zangezur from Armenian military units [1, 421].

In April 1920, the Azerbaijani army "restored the situation of November 23, 1919" [1, 422].

Conclution. Thus, in the struggle for the sovereign rights of Azerbaijan in Karabakh and Zangezur, the governor-general of Karabakh, Khosrov Bey Sultanov, made a great contribution [3, 323]. It should be noted that our history is the social memory of evolution that connects our generations and roots. During the period of the Azerbaijan Democratic Republic, research conducted against the background of "strengthening of the state, emergence of national self-awareness, correct orientation of foreign political strategy" [9, 144] are of great importance. Because the legacy left by the short-lived state created a renewed sense of determination in the following generations and was a light for the steps taken to restore an independent state.

BIBLIOGRAPHY

1. Azərbaycan tarixi 7 cillddə. [5-ci c.] (1900-1920-ci illər). - Bakı: Elm, 2001.- 672 s.
2. Gasımova Tukazban, Melis Erçin Yurcu. Zengezur koridoru'nunAzerbaycan'ın dış ticaret ve logistik faaliyetlerine olası etkilerinin swot analizi / Dumlupınar üniversitesi. İİBF dergişi, 2023 sayı (issue): 12 [elektron resurs]. - https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3185148 [13.10.2024].
3. Həsənli Cəmil. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: "GARİSMA" MMC, 2009. -576 s.
4. Həsənov Əli. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. -Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2005. -752 s.
5. Qasımlı Musa. "Erməni məsələsi"ndən "erməni soyqırımı"na: gerçək tarix axtarışında (1724-1920).- Bakı: Mürtəcim, 2014. -464 s.
6. Medetli Eynulla. Azərbaycan Halk Cümhuriyyəti"nin Türkiye ile İlişkileri İran Tarihçiliğinde (1918-1920 yılları). [elektron resurs]. - https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/03/06-EynullaMedetli.pdf [13.10.2024].
7. Necefoğlu Hacali. Ermenistan'ın Azerbaycanı İşgali: Geçmişi ve Bugünü. [elektron resurs]. - https://tasam.org/Files/Icerik/File/ermenistanin_azerbaycani_isgali_gecmisi_ve_bugunu__d4fcae76-1b80-482e-9b67-906caec3f6ca.pdf [13.10.2024].
8. Niftaliyev İlqar. Azerbaycan Halk Cumhuriyyeti (1918-1920) döneminde Karabağ ve Zengezur'la ilgili mücadele / İRS Karabağ. [elektron resurs]. - https://1905.az/tr/azerbaycan-halk-cumhuriyeti-1918-20-doneminde-karabag-ve-zengezurla-ilgili-mucadele/ [13.10.2024].
9. Piriyev Abbas. Siyasi startegiya və milli təhlükəsizlik problemi.-Bakı: "Çaşıoğlu", 2002, -530 s.
10. Urud Musa. Zəngəzur uzaq keçmişdən müasir dövrə qədər. Bakı: Nurlar, 2016.-480 s.

BİRCƏ BAYRAMOVA
Bakı Dövlət Universiteti,
Tarix fakültəsi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

ERMƏNİSTANIN ZƏNGƏZUR RAYONUNDA ƏRAZİ İDDİALARINI HƏLL ETMƏK ÜÇÜN TƏCVÜZKAR DIPLOMATİK SƏYLƏRİ

Tarixi Azərbaycan torpaqlarından biri kimi Zəngəzur bölgəsi coğrafi mövqeyinə görə strateji cəhətdən əhəmiyyətli olmaqla yanaşı zəngin təbii və mənəvi sərvətə malik bir ərazi olmuşdur. Sənədlərdə daima azərbaycanlıların yaşadığı bölgə kimi sübut olunmasına baxmayaraq ermənilərin "Böyük Ermənistan" xülyası bu bölgədən də yan keçməmişdir. Necə? Bu sualın cavabı mürəkkəbdir: Kütləvi qırğınlar törədilərək, xalqın maddi və mənəvi miraslarını dağıdaraq,ən əsası "arxalarında güc hiss edəndə azğınlaşaraq". Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətində Zəngəzur bölgəsinin məsələsini təhlil etmək və Ermənistanın təcavüzkar siyasətini araşdırmaq çox önəmlidir.

Açar sözlər: Zəngəzur, təcavüzkar siyasət, qırğın, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti, ərazi iddiaları

БИРДЖА БАЙРАМОВА
Бакинский Государственный Университет,
Исторический факультет, доктор философских наук по истории

АГРЕССИВНЫЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ УСИЛИЯ ПО РЕШЕНИЮ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ПРИТЕНИЙ АРМЕНИИ В ЗАНГАЗУРСКОМ РАЙОНЕ

Как одна из исторических земель Азербайджана, Зангезурский район имел стратегическое значение благодаря своему географическому положению и богатому природному и духовному богатству. Несмотря на то, что в документах он всегда указывается как регион, населенный азербайджанцами, мечта армян о «Великой Армении» не обошла и этот регион. Как? Ответ на этот вопрос сложен: совершая массовые убийства, уничтожая материальное и духовное наследие народа, а главное, «сбиваясь с пути, когда он чувствует за собой силу». Во внешней политике Азербайджанской Демократической Республики очень важно проанализировать вопрос Зангезурского района и исследовать агрессивную политику Армении.

Ключевые слова: Зангезур, агрессивная политика, резня, внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики, территориальные претензии.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 13 oktyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. İqbal Ağayev, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94

İSRAİL ƏMİRLİ
Bakı Dövlət Universiteti,
Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının müəllimi
amirovisrail04@gmail.com

ÇİNİN İQTİSADİ NÜFUZ DAİRƏSİ SİYASƏTİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/154-157

Çin iqtisadi baxımdam dünyanın güc mərkəzlərindən biridir. Çin dövlət kapitalizmini həyata keçirir. Əhalinin sayının çox olması, iqtisadi məşğulluğun yüksək səviyyədə olmasına dəlalət edən faktorlardandır. Demək olar ki, bu amil ölkənin iqtisadi siyasətinə də təsir edən amillərdəndir. Ona görə də, Çin iqtisadiyyatı daim böyüyən iqtisadiyyatdır. Bunun nəticəsində Çin dünyanın əsas istehsalçılarından birinə çevrilmişdir. Bu amil Çinin öz iqtisadi nüfuz dairəsini genişləndirməsinə də təkan verir.

Açar sözlər: Çin iqtisadiyyatı, dünya dövlətləri, iqtisadi nüfuz dairəsi, sənaye məhsulları.

Giriş. XX əsrin 90-cı illərin əvvəlində Sosializm sistemi süqut etdi. Lakin, Çin öz siyasi quruluşunu dəyişmədi. Çin bununla bərabər dövlət kapitalizmini inkişaf etdirməyə başladı. XX əsrin 90-cı illəri sənaye məhsullarının inkişafında yeni mərhələ oldu. İnsanların həyatına yeni sənaye məhsulları daxil oldu. Sənaye məhsulları bolluğu yarandı. Çin bu dövrdən başlayaraq fəal iqtisadi siyasət yeritməyə başladı. Bunun nəticəsində qısa müddətdə dünya ölkələri içərisində ön sıralarda mövqe tutdu. Çinin yeritdiyi fəal iqtisadi siyasət nəticəsində nüfuz dairəsi genişlənməyə başladı.

Çinin iqtisadi nüfuz dairəsi siyasəti. Çin Asiyanın ən böyük siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərindən biridir. Demək olar ki, Asiyanın və Avropanın bir sıra ölkələri Çinin iqtisadi nüfuz dairəsinə daxildirlər. Bu amil Çinin zamanla siyasi gücə çevrilməsinə təkan verən əsas amildir.

Çində istehsal olunan məhsullar bazarlama nöqteyi nəzərindən daha ucuzdur. Bu amil Çin məhsullarının bütün dünyada satılmasına təkan verir. Demək olar ki, Çin iqtisadiyyatı trilyon dollarla məhsul dövriyyəsinə malikdir.

Bu amil bəzi dövlətlərin Çinin iqtisadi nüfuz dairəsinə düşməsinə səbəb olur. Buraya əsasən yüngül sənayedən tutmuş, ağır sənaye məhsulları daxildir. Demək olar ki, bir sıra Cənub Şərqi Asiya ölkələri vardır ki, onlar ölkəyə idxal olunan məhsulların böyük əksəriyyətini Çindən alırlar. Buraya əsasən elektronika məhsulları, toxuculuq məhsulları, ağac məhsulları, dəmir məhsulları və sair aiddir. Bu amil həmin ölkələrin Çinin iqtisadi nüfuz dairəsinə düşməsinə səbəb olur.

Burada əsas amil ondan ibarətdir ki, həmin ölkələrin idxal məhsullarını çeşidləndirmə kimi bir imkanları yoxdur. Yəni Çin məhsulları rəqabətə çox davamlı olduğuna görə, həmin dövlətlərin bazarlarını çeşidləndirmə kimi bir niyyətləri yoxdur. Başqa cür qeyd etsək Çin bazarı ilə rəqabət apara biləcək başqa bir bazar da yoxdur.

Avropa ölkələri də Çin dövlətinin istehsal etdiyi məhsullardan istehsal edir. Lakin qiymətlərin baha olması nöqteyi nəzərindən, Çin bazarı ilə rəqabətə davam gətirə bilmir.

Çin şirkətlərinin genişləndiyi başqa bir bazar isə MDB dövlətlərinin bazarlarıdır. Bu ölkələr də Çinin iqtisadi nüfuz dairəsinə daxildirlər. Belə ki, bu dövlətlərin yeni müstəqillik qazanması, bununla yanaşı istehsal münasibətlərini hələ ki, yetərli səviyyədə qura bilməmələri, bu ölkələrin Çinin iqtisadi nüfuz dairəsinə düşməsinə səbəb olmuşdur. Demək olar ki, bu ölkələr də idxal olunan məhsulların böyük əksəriyyətini Çindən idxal edirlər. Bu amil istəmədən həmin dövlətlərin Çinin iqtisadi nüfuz dairəsinə düşməsinə səbəb olur.

Çin hökümətinin demək olar ki, MDB ölkələrində siyasi maraqları yoxdur. Çin dövlətinin əsas maraqları iqtisadi maraqlardır. Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, tarixşünaslıqda belə bir yanlış məsələ qoyulmuşdur ki, "İpək yolu" adlı ticarət yolu Çindən başlayır. Burada göstərilir ki, "İpək yolu" Çindən başlayır və Avropaya qədər uzanır. Lakin "İpək yolu" üzərində yerləşən bütün

dövlətlər bu yoldan istifadə etmişlər. Burada da əsas istehsal olunan məhsulların Çindən ixracı yox, bu yol üzərində yerləşən bütün dövlətlərin başlanğıc nöqtəsi olması əsas götürülməlidir.

Çində dövlət kapitalizmidir. Buna görə Çində istehsal olunan bütün məhsullar bu ölkə tərəfindən istehsal olunur. Lakin Çin dövləti ölkəsinin Sosialist olduğunu iddia etməkdədir.

Çində başqa bir amil ucuz işçi qüvvəsinin olmasıdır. Belə ki. Çin dövlətində həm torpaqlar ucuzdur, həm də işçi qüvvəsi ucuzdur. Bu amil istehsal olunan məhsulların daha ucuz başa gəlməsinə səbəb olur. Ona görə də bir sıra şirkətlər Çinin bu üstünlüklərindən istifadə edərək, öz firmalarını Çində açırlar. Çində istehsal edirlər və başqa ölkələrdə satırlar. Bu amil Çin iqtisadiyyatının böyüməsinə təkan verən cəhətlərdən biridir.

Çinin məhsullarını ixrac etdiyi ərazilərdən biri də Avropadır. Avropa ölkələri də hazırda istehsalçı qismində çıxış edən ölkələrdəndir. Ancaq Avropanın istehsal məhsulları Çinlə rəqabətə davam gətirə bilmir. Bununla bərabər Avropanın konkret bir ölkəsi yoxdur ki, istehsalçı kimi, bütün məhsulları istehsal edən ölkə kimi təmərgüzləşsin. Bu amil də əksər dövlətlərin şirkətlərinin Çin məhsullarına yönəlməsinə təkan verən amillərdəndir. Demək olar ki, Çində bütün məhsullar istehsal olunur. Digər bir amil isə Avropa məhsullarının baha olmasıdır. Bu da alım gücünün zəifləməsinə səbəb olan cəhətlərdəndir. Nəticədə Çin zamanla Avrasiya materikində əksər sənaye məhsullarının istehsal olunduğu yeganə dövlətə çevrilməkdədir.

XXI əsrin əvvəllərində həm də Çin dövləti bunun qarşısını almaq üçün müəyyən addımlar atmağa başlamışdır. Demək olar ki, Avropada istehsal olunan məhsulların eynisi Çində istehsal olunmağa başlanırdı. Bu yalançı rəqabət nəticəsində Avropada istehsal olunan məhsulların bazarlanmasında müəyyən çətinliklər yaranırdı. Çin məhsulları keyfiyyət baxımından aşağı olsa da alıcıları olurdu. Lakin zamanla Çin öz milli brendlərini yaratmağa başlamışdır. Bu məhsullar rəqabətə davamlı olan məhsullar olmuşdur. Buraya əsasən sənaye məhsullarını aid etmək olar.

Ona görə bəzi dövlətlər müəyyən məhsulların idxalını məhz Çindən etməkdədirlər.

Çin demək olar ki, xammal satmır. Çin hazırlanmış sənaye məhsullarını satır. Ona görə də bəzi dövlətlərin şirkətləri Çin firmaları ilə əməkdaşlıq quraraq öz ölkələrində bu məhsulların istehsalını və satışını qurmaqdadırlar. Ona görə belə demək olar ki, Çin dövlətinin iqtisadiyyatı daim böyüyən iqtisadiyyat hesab oluna bilər.

Ona görə də demək olar ki, əksər Avropa dövlətləri Çinlə ticarət partnyorluğuna malikdirlər.

Lakini konkret olaraq Avropa dövlətləri Çinin iqtisadi nüfuz dairəsinə daxil deyillər.

Çinin iqtisadi nüfuz dairəsinə daxil olan ərazilərdən biridə Afrikadır. Çinin bir okean ölkəsi olması onun bu sahədə böyük imkanlara malik olmasına səbəb olan amillərdəndir. Demək olar ki, Çin öz məhsullarını gəmilər vasitəsilə Afrika ölkələrində satmaqdadır. Buna səbəb olan amillər Çin məhsullarının ucuz olmasıdır. Demək olar Afrikada mövcud olan ölkələrin alım gücünün zəif olması bu bölgələrdə Çin məhsullarının satılmasına şərait yaradır.

Bununla yanaşı Çin şirkətləri Afrika ölkələrində müxtəlif layihələri həyata keçirirlər. Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, Afrika dövlətləri ilə yanaşı, Çin şirkətləri həm Asiyada, həm də Avropada müxtəlif sənaye tipli layihələr həyata keçirməkdədirlər. Buna da səbəb olan cəhət həm Çin məhsullarının ucuz olması, həm də bacarıqlı və ucuz işçi qüvvəsinin olması buna səbəb amillərdəndir. Belə ki, Çin hazırda Afrika ölkələrini həm də mütəxəsislərlə təmin edən ölkədir. Çin mütəxəsisləri Afrikada həyata keçirilən layihələri məhz özləri həyata keçirirlər.

Kübra Yılmaz öz məqaləsində bellə yazır, Çin inkişaf etməkdə olan ölkələrlə işbirliyi qurmağı və beləcə Qərb güclərinin tək tərəfli siyasətinə qarşı durmağı hədəfləməkdədir. Afrika ölkələrinin çoxu Çinin bu siyasətini dəstəkləməkdədir. Bundan istifadə edən Çin dövləti Afrika Birliyi, Şərqi Afrika ittifaqı, Qərbi Afrika dövlətləri İqtisadi birliyi, Afrika İnkişaf Bankı kimi təşkilatlarla iş birliyi qurmuşdur (1). Məhz Çin iqtisadiyyatının bu cür artım tempi ilə inkişaf etməsi, onun böyük dövlətlət olan Amerika Birləşmiş Ştatları ilə rəqabət vəziyyətinə düşməsinə səbəb olmaqdadır.

ABŞ Çin iqtisadiyyatının bu inkişaf amilini bilərək, onun zamanla siyasi gücə çevrilməsindən narahat olmaqdadır. Ona görə də bəzi Çin şirkətləri ABŞ-ın sanksiyalarına məruz qalmaqdadır. Çünki, iqtisadi güc özü ilə birlikdə siyasi gücü də gətirməkdədir. Bu siyasi güc amili isə Asiya qitəsində ola bilər. Lakin, Asiyada inkişaf etmiş Yaponiya və Cənubi Koreya dövlətləri kimi ölkələr var. Onlar

Çinin siyasi güc olmasından çəkinmirlər. Bu ölkələr Çinin mədəni nüfuz dairəsinə düşməsindən çəkinirlər və bu sahədə fəaliyyətlərini qururlar.

Zeyneb Çalışkan öz məqaləsində bildirir ki, Çin və ABŞ arasında münasibətlərin normallaşması bütün ölkələrin xeyrinədir. Hər iki dövlət də bir hərbi qarşıdurmanı azaltmaq niyyətindədirlər. Hər iki tərəf də Asiya-Sakit okean bölgəsində hegemoniya arayışında olmayacaq və bölgədə hegemoniya arayışında ola biləcək bir dövlət ya da dövlətləri koalisyonun bu məqsədlə fəaliyyətlərinə birgə qarşı çıxacaqlar (2).

Buraya Tayvan məsələsi ilə əlaqədar baş verən qarşıdurmanı aid etmək olar ki, bu amil də ABŞ və Çin dövlətlərinin qarşıdurması şəklində əks oluna bilər. M.Eyüboğlu özünün əsərində bildirir ki, ABŞ Çinin Uzaq Şərq siyasətindən narazı olaraq prezident Obamanın dövründən başlayaraq hər il, Asiya Sakit okeanda hərbi gücünü artırmaqdadır (3).

Lakin bir məsələ aydındır ki, Çinin iqtisadi nüfuz dairəsi, daim genişlənməkdədir və özüylə birlikdə siyasi gücü gətirməkədə davam etməkdədir.

Nəticə. Çin dövləti Avrasiya materikinin ən güclü iqtisadi mərkəzlərindən biridir. Demək olar ki, Çin hər şey istehsal edir. Bu məhsulların içərisində sənaye məhsulları üstünlük təşkil edir. Çinin müxtəlif şəhərləri bir sıra eyni adlı məhsulların istehsalına və çeşidlərinə görə təmərgüzləşibdir.

Çinin bütün məhsulları istehsal etməsi, bununla yanaşı bazarlaması, bir çox ərazilərin, Cənub Şərqi Asiyanın, MDB dövlətlərinin, Afrika dövlətlərinin, bir sıra Avropa ölkələrinin Çinin iqtisadi nüfuz dairəsinə daxil olmasına səbəb olmuşdur. Demək olar ki, bu ölkələr məhsulların ucuz olması baxımından Çindən hər şey idxal edirlər. Buna səbəb olan amillər məhsulların ucuz və keyfiyyətli olmaları, və s amillər təsir edir. Ona görə də bu bölgələr Çinin nüfuz dairəsinə daxil olan ərazilərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kübra Yılmaz. Çinin Afrika parametrləri // Africania, Cilt 1, Sayı 1, 2021, s.87-102. - https://asosindex.com.tr/index.jsp?modul=articles-page&journal-id=2775&article-id=551163 [15.04.2024].
2. Zeynep Çalışkan. Çin'in ekonomik-politik stratejisi: tarihsel bir bakış // İNSAMER, 25.02.2019, 12 s. - https://www.insamer.com/tr/uploads/pdf/analiz-cin-in-ekonomi-politik-stratejisi-tarihsel-bir-bakis.pdf [12.04.2024].
3. Muzaffer Furkan Eyüboğlu. Çin'in Dış Politikası Üzerine Kısa Bir Analiz. 10 s. / Sakarya Üniversitesi. - https://www.academia.edu/9909662/%C3%87in_D%C4%B1%C5%9F_Politikas%C4%B1_%C3%9Czerine_K%C4%B1sa_Bir_Analiz [10.04.2024].

ИСРАИЛ АМИРЛИ
Преподаватель Бакинского государственного университета

ПОЛИТИКА ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ КИТАЯ

В начале 90-х годов 20 века система социализма рухнула. Однако Китай не изменил свою политическую структуру. В то же время Китай начал развивать государственный капитализм. 90-е годы 20 века стали новым этапом в развитии промышленной продукции. Новые промышленные товары вошли в жизнь людей. Было изобилие промышленной продукции. Начиная с этого периода Китай начал проводить активную экономическую политику. В результате за короткий период времени она заняла лидирующие позиции среди стран мира. В результате активной экономической политики Китая сфера влияния стала расширяться.

Ключевые слова: китайская экономика, мировые государства, экономическая сфера влияния, промышленная продукция.

ISRAIL AMİRLİ
Lecturer of Baku State University

CHINA'S POLICY OF ECONOMIC INFLUENCE

At the beginning of the 90s of the 20th century, the Socialism system collapsed. However, China did not change its political structure. At the same time, China began to develop state capitalism. The 90s of the 20th century was a new stage in the development of industrial products. New industrial products entered people's lives. There was an abundance of industrial products. China began to implement an active economic policy starting from this period. As a result, in a short period of time, it took a leading position among the countries of the world. As a result of China's active economic policy, the sphere of influence began to expand.

Keywords: Chinese economy, world states, economic sphere of influence, industrial products.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 may 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. İqbal Ağayev, t.e.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 32 (327)

KÖNÜL QASIMOVA
Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının doktorantı
gasimovakonulz@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ NATO ÖLKƏLƏRİ ARASINDA HƏRBİ SAHƏDƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏ MODELLERİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/158-163

Məqalə Azərbaycanın NATO-ya üzv ölkələrlə hərbi sahədə qarşılıqlı fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə həsr olumuşdur. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasının Alyans ilə hərbi sahədə qarşılıqlı fəaliyyəti nümunəsindən istifadə edərək, onun beynəlxalq arenada öz maraqlarını kifayət qədər uğurla təbliğ edə bilməsini araşdırmaqdır. Müəllif bu məqsədə nail olmaq üçün bu əsər çərçivəsində Azərbaycanın hərbi siyasətinin müxtəlif aspektlərini əhatə edən ədəbiyyatları tədqiq etmiş və Bakını hərbi sahədə, NATO və Rusiya ilə əməkdaşlıq etməyə sövq edən amilləri araşdırılmışdır. Bu məqalədə həmçinin İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycana əlverişli siyasi şərait yaradan Bakı ilə NATO-ya üzv ölkələri arasında əməkdaşlığın inkişaf qanunauyğunluqlarını göstərmək nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: Azərbaycan, NATO, KTMT, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi.

Giriş. Birinci Qarabağ müharibəsindəki məğlubiyyətdən sonra Azərbaycan iqtisadi inkişafa diqqət yetirmiş, xarici dövlətlərlə hərbi sahədə əməkdaşlığın qurulmasına səy göstərmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan silahlı qüvvələrin ən müasir silahlarla təchiz etməyə və beynəlxalq aləmdən Ermənistanla münaqişədə tutduğu mövqeyə siyasi dəstək almaq məqsədi daşımışdır. Xarici siyasət məqsədlərinə nail olmaq üçün ikitərəfli əlaqələrin strateji birləşməsi Azərbaycanı beynəlxalq sistemdə mövqeyini artırmışdır. Bu siyasətin təzahürü 2021-ci ildə Bakının Türkiyə ilə Şuşa Bəyannaməsi imzalaması [11] ardınca Rusiya ilə qarşılıqlı fəaliyyət haqqında bəyannamənin imzalanması olmuşdur [3]. Bu sənədlər Azərbaycanın Cənubi Qafqazda maraqları heç də həmişə üst-üstə düşməyən iki ən böyük qonşusu ilə balanslaşdırılmış münasibətlər qurmaq bacarığını nümayiş etdirmişdi. Bu sazişləri həm də Azərbaycanın əvvəlki illərdə həyata keçirdiyi hərbi sahədə xarici tərəfdaşlarla qarşılıqlı fəaliyyət siyasətinin məntiqi davamı kimi hesab etmək olardı. Bunun nəticəsi idi ki, əksər dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların 2020-ci ildə Ermənistan-Azərbaycan arasındakı müharibəyə siyasi reaksiyası təmkinli oldu. Bir çox NATO, Aİ, KTMT və daha geniş postsovet ölkələri münaqişənin sülh yolu ilə həllinin zəruriliyi barədə bəyanatlarla və mülki şəxslərə qarşı silahdan istifadə etməməyə çağırışlarla məhdudlaşmışdılar [8]. Beynəlxalq aləmin məsələyə bu cür yanaşması Bakının maraqlarına uyğun idi. İrəvan isə hələ müharibə başlamamışdan əvvəl tam olaraq əmin idi ki, münaqişə zonasında hərbi əməliyyatlar bərpa olunarsa, NATO və Aİ Azərbaycanın münaqişəni güc yolu ilə həll etmək cəhdinə açıq şəkildə mənfi münasibət bildirəcəklər. İrəvan həmçinin Azərbaycan tərəfini hücumu dayandırmağa məcbur edə biləcək KTMT-nin dəstəyinə ümid edirdi [1]. Digər tərəfdən COVID-19 pandemiyasının nəticələrini nəzərə alaraq, üçüncü ölkələrin təmkinli reaksiyasını onların diqqətinin daxili problemlərin həllinə yönəldiyini, bunun fonunda Cənubi Qafqazda baş verənlərdən çox az narahat olduqlarını söyləməklə izah etmək olardı. Bu yanaşmada Azərbaycanın dövlətlərlə hərbi sahədə əməkdaşlığın ikitərəfli əsasda mühüm yer tutduğunu da nəzərə almaq lazımdır.

Məqalədə aparılan təhlillər göstərir ki, NATO üçün fundamental əhəmiyyət kəsb etməyən məsələlərin həlli zamanı assosiasiyaya daxil olan kiçik dövlətlər öz maraqlarından çıxış edərək hərbi və hərbi-siyasi sahədə müstəqil siyasət apara bilərlər. Beləliklə, tədqiqat alyans daxilində blok nizam-intizamının hüdudlarını ortaya qoyur, eyni zamanda Avropa ölkələri ilə postsovet məkanı dövlətləri arasında hərbi-texniki əməkdaşlığın xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə töhfə verir. Tədqiqat apararkən etibarlı nəticələr əldə etmək üçün müəllif politologiyanın metodlarından, yəni qərar qəbuletmə sistemlərinin təhlili metodundan (qərar əsasında), fərdi halların təhlili metodundan (tip nümunələrdən

istifadə edərək mürəkkəb hadisənin öyrənilməsi) və institusional metodundan (təşkilatların və dövlət orqanlarının fəaliyyətinin öyrənilməsi) istifadə etmişdir. Bundan əlavə, müxtəlif hüquqi sənədlərdən istifadə hermenevtik metodun elementlərindən istifadəyə səbəb olmuşdur. Tədqiqatın empirik əsasını ictimai istifadədə olan geniş çeşidli mənbələr və ədəbiyyatlar təşkil etmişdir.

XX əsrin ortalarından başlayaraq beynəlxalq sistemin inkişafı çoxtərəfli siyasi və hərbi təşkilatların əhəmiyyətinin artması ilə yadda qalmışdır. Eyni zamanda, beynəlxalq təşkilatlarda mövqelərin əlaqələndirilməsi həm bürokratik prosedurları, həm də iştirak edən tərəflərin mövqeyinin nəzərə alınması zərurətinə görə uzun müddət tələb etmişdi. Bütün bunların fonunda dövlətlərin xarici siyasətində ikitərəfli münasibətlərin qurulması üçün perspektivli tərəfdaşları müəyyən etmək bacarığından daha çox asılı idi. Bu cür münasibətlər həmçinin daha geniş şəbəkə mərkəzli qarşılıqlı əlaqə konfiqurasiyaları üçün əsas ola bilərdi. Bununla belə, qarşılıqlı əlaqənin bu cür formalarından danışarkən biz heç də "şəbəkə diplomatiyası"nı nəzərdə tutmuruq ki, bu da İ.V.Zeleneva və D.A.İvanovskinin sözləri ilə desək; "onlar ən çox çoxtərəfli diplomatiya və şəbəkə strukturlarının inkişafı çərçivəsində öyrənilməlidir. Qərbdə isə tədqiqatçılar... qeyri-dövlət aktyorlarının və ictimai diplomatiyanın inkişafına diqqət yetirirdilər" Fikrimizcə, "şəbəkə mərkəzli qarşılıqlı əlaqə konfiqurasiyalarının" əsasları bu və ya digər assosiasiya, ittifaq, təşkilat çərçivəsində "əlaqəli" beynəlxalq münasibətlərdə müxtəlif sayda aktyorların qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşmır. Qlobal və ya strateji məqsədlərə nail olmaq, xüsusilə də rəqəmsal diplomatiyanın imkanlarından istifadə nəticəsində deyil, qarşılıqlı fəaliyyəti taktiki problemlərin həllinə yönəlmiş aktyorlar arasında ikitərəfli münasibətlərin inkişafı nəticəsində formalaşmalıdır. Belə olan halda sərhədlər daxilində ya qarşıya qoyulmuş taktiki məqsədə nail olmaq mümkün olacaq, ya da bu qarşılıqlı əlaqə başa çatacaqdır. Bu cür münasibətlərin üstünlükləri qısa müddət ərzində konkret məqsədlərə nail olmağa yönəlmiş xarici siyasətin həyata keçirilməsində, eləcə də qarşılıqlı əlaqədə olmaya biləcək taktiki problemin həlli üçün müxtəlif tərəfdaşlardan paralel resursların cəlb edilməsi imkan yaradır. Qarşılıqlı fəaliyyətin qurulmuş formaları davamlı əməkdaşlıq modellərinə çevrilməsi mümkündür ki, bu da sonradan yeni tərəfdaşlarla əməkdaşlıq qurmaq üçün istifadə oluna bilərdi.

1994-cü il sentyabrın 20-də "Əsrin müqaviləsi" imzalanandan sonra Azərbaycan neft satışı ilə iqtisadiyyatı, daha sonra isə silahlı qüvvələrini müasirləşdirmək üçün maliyyə imkanları əldə etdi. Eyni zamanda Bakı nəzərə aldı ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsinə baxmayaraq, onun ərazi bütövlüyünün bərpası tələblərinə praktiki olaraq beynəlxalq dəstək yoxdur. Bu, Bakının çoxvektorlu siyasətə keçidini müəyyən etdi və buna uyğun olaraq, regional güclərlə yanaşı, ölkə ikitərəfli və üçtərəfli əməkdaşlıq formatlarının inkişafına üstünlük verərək "güclü ölkələr"lə əlaqələr qurmağa çalışırdı [12].

MDB ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın təhlükəsizlik siyasətinin iqtisadi aspektlərinin sistemli şəkildə işıqlandırılması ilk dəfə A.Matveyev tərəfindən həyata keçirilmişdir O, Bakının hərbi məqsədlər üçün xərclərini qiymətləndirərək belə qənaətə gəlmişdir ki, Azərbaycan ərazi mübahisələrini güc yolu ilə həll etməyə hazırlaşır. V.Muxinin "Nezavisimaya qəzeti"də nəşr etdirdiyi "Hərbiləşdirilmiş Dövlətlər Birliyi" məqaləsinidə A.Matveyevin fikirlərini təkrarlayırdı [7]. 2000-2010-cu illərdə bir çox ekspertlər Azərbaycanın xarici və müdafiə siyasətinin xüsusiyyətlərini nəzərə almayan proqnozlar verirdilər. Onlar Azərbaycanın Ermənistana qarşı hipotetik təhdidlərin subyektiv qavrayışına əsaslanan versiyalar təqdim edildi. Məsələn, V.Korbutun yazırdı ki, Qarabağ cəbhəsində müharibə başlayarsa, BMT-nin mavi dəbilqəliləri və ya NATO qüvvələrinin bölgəyə gətirilməsi ehtimalı var ki, bu da Ermənistan və Rusiya üçün son dərəcə təhlükəlidi [6].

Azərbaycanlı analitik Cəsur Sümərənli (Məmmədov) isə "NATO-ya İrəli" əsərində Bakının hərbi siyasətinin formalaşması və inkişafına böyük diqqət yetirdiyini yazırdı. Əsərin leytmotivi ondan ibarət idi ki, Azərbaycan silahlı qüvvələrinin islahatı NATO-ya qəbul olunmaq üçün deyil, müharibəyə hazır ordunun yaradılması naminə aparılmalıdır. 2010-cu ildə həmin mütəxəssisin media ilə Azərbaycan silahlı qüvvələrinin qarşılıqlı əlaqələrinin tarixinə həsr olunmuş yeni əsərində isə hərbi inkişaf prosesləri ilə bağlı bəzi məlumatların geniş ictimaiyyətə çatdırılmasını müdafiə etdirdi [10, 72].

Azərbaycan və NATO əlaqələrində analiz üçün nümunə kimi Bolqarıstan və Çexiyanın seçilməsi bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Birincisi, onlar ərazi və əhalinin sayına görə təxminən Azərbaycana

bərabərdirlər və bununla da orta ölkənin müqayisə edilə bilən tərəfdaşlarla qarşılıqlı əlaqəsinə nümunədirlər. İkincisi, hər üç ölkənin ümumi sosialist keçmişi var və eyni zamanda sosial-iqtisadi transformasiyaların aparılması zərurəti ilə üzləşmişdilər. Üçüncüsü, Bakı bir sıra enerji layihələrində Praqa və Sofiya ilə fəal əməkdaşlıq edir ki, bu da müxtəlif sahələrdə qarşılıqlı fəaliyyətin multiplikativ effektini izləməyə imkan verirdi. Müqayisə üçün qeyd edək ki, postsovet məkanının bir çox dövlətləri, o cümlədən Azərbaycan Çexiya və Bolqarıstan üçün xarici iqtisadi fəaliyyətdə cəlbedici tərəfdaş olmaq üçün kifayət qədər maliyyə və ya karbohidrogen resurslarına malikdirlər.

Əgər Azərbaycanın vəzifələri yalnız silah-sursat əldə etməklə məhdudlaşsaydı, o, yalnız Çexiya ilə hərbi-texniki sahədə qarşılıqlı fəaliyyətə diqqət yetirə bilərdi. Buna baxmayaraq, Bakının siyasəti Qarabağ münaqişəsində erməni tərəfinə dəstəyi azaltmaq üçün geniş dövlətlərlə əlaqələr qurmaqdan ibarət idi. Praqa və Sofiya ilə əməkdaşlıq təcrübəsi Bakını NATO-ya üzv ölkələr ilə əməkdaşlığın həyata keçirmə formasında deyil, son məqsədlə üst-üstə düşən iki qarşılıqlı fəaliyyət modelinin hazırlanmasına gətirib çıxardı. Bolqarıstan və Çexiya ilə əməkdaşlığın Azərbaycan üçün dəyəri daha da artdı, çünki Şimali Atlantika Alyansının bir sıra əsas iştirakçıları (ilk növbədə Fransa) tez-tez ermənipərəst mövqe tuturdular. Bakının nöqteyi-nəzərindən bu, ilk növbədə onunla ifadə olunurdu ki, Paris münaqişəyə münasibətini formalaşdırarkən heç vaxt diqqəti Ermənistan tərəfinindən işğal olunan ərazilər üzərində nəzarəti bərqərar etməsinə yönəltməmişdir. Bəlkə də Ermənistan ona görə də silahlı qüvvələrinin bu ərazilərdən çıxarılmasını tələb edən BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə məhəl qoymurdu. Bundan əlavə, Fransa həmişə müstəsna olaraq münaqişənin sülh yolu ilə həllinin zəruriliyindən danışsada, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərini hərbi yolla azad etmək hüququnu apriori olaraq inkar edirdi [9]. Hətta 2014-ci ildə Fransa prezidenti F.Oland problemin həllinin mümkünlüyü ilə bağlı erməni nöqteyi-nəzərini çıxış edərək: "Dağlıq Qarabağın müvəqqəti statusu və onun yekun statusu ilə bağlı qərar gələcəkdə hüquqi cəhətdən məcburi iradə ifadəsi ilə müəyyən edilə bilər, onun əhalisinin fikri zəruridir" [4].

Azərbaycan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsindən çıxmasına baxmayaraq NATO-ya da qoşulmağa maraqlı deyildir. Sadəcə olaraq Alyans ilə münasibətləri normallaşdırmağa çalışırdı. Kosovoda sülhməramlı əməliyyatda və Əfqanıstanda Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Yardım Qüvvələrinə qoşulmaqla Azərbaycan, Alyans ilə münasibətləri genişləndirə bilmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan NATO-nun ayrı-ayrı üzv ölkələri ilə hərbi sahədə ikitərəfli əlaqələr qurmaq imkanlarını axtarmaqla, onlardan daha çox müasir silah sistemlərinin tədarükünə deyil, Qarabağ münaqişəsinə yanaşmanın dəyişməsinə çalışırdı. Azərbaycan hakimiyyətinin fikrincə, Qərb dövlətləri münaqişə tərəflərinə bərabər mövqe tumadıqlarına görə İrəvandan Azərbaycan torpaqlarını işğaldan azad etməyi tələb etməkdə maraqlı olmamışdılar [5]. Qarşıya qoyulan vəzifələrin həlli üçün Azərbaycan bu dövlətlərlə siyasi əlaqələri genişləndirməklə, eyni zamanda, iqtisadi sahədə də əlaqələr yaratmışdır. Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı Fransa və ya Almaniyanın mövqeyini dəyişməyin praktiki olaraq qeyri-mümkün olacağını dərk edən Bakı NATO-ya yeni üzv olan ölkələrlə hərbi sahədə əlaqələr qurmağa ümid edirdi. Belə ki, 1994-1999-cı illərdə ayrı-ayrı NATO üzvü ölkələrlə hərbi sahədə qarşılıqlı fəaliyyətin müxtəlif modellərinin qurulmasından söhbət gedə bilməzdi. Buna baxmayaraq, maliyyə artdıqca, Bakı məqsədyönlü şəkildə yeni hərbi sursatlar əldə etmək imkanlarını axtarmağa çalışırdı. Eyni zamanda, Azərbaycan üçüncü ölkələrdən Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı mövqeyinə istənilən diplomatik dəstəyi qazanmaq istəyirdi. Məhz bu iki hal – müasir silahlar əldə etmək istəyi və Qarabağ münaqişəsində Bakının mövqeyini siyasi cəhətdən dəstəkləməyə hazır olan ölkələrlə ikitərəfli münasibətləri istənilən formada fəal şəkildə inkişaf etdirmək istəyi – Azərbaycanın hərbi sahədə qarşılıqlı fəaliyyətinin iki modelinin formalaşmasına töhfə verdi.

Birinci model əsasən Alyans dövlətlərinin Qarabağ probleminin həlli ilə bağlı baxışlarına əsaslanaraq, Bakı bu dövlətlərlə digər sahələrdə qarşılıqlı əlaqələri dayandırmadan onlarla təhlükəsizlik məsələləri üzrə əlaqələri hərbi-diplomatik əməkdaşlıq (MDC) formatına inkişaf etdirməli idi. İkinci model Bakının iqtisadi sahədə əlaqələr qurduğu və hərbi sahədə qabaqcıl inkişafa malikqurulurdu ki, zaman keçdikcə İtaliya və İspaniya belə ölkələr sırasına daxil olmuşdular. Bakı onların hərbi-texniki əməkdaşlığın dərinləşməsində maraqlı idi və onlara özünü etibarlı tərəfdaş kimi təqdim etmişdir. Bakı hərbi sahədə NATO-ya üzv olan Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı fəaliyyəti 2004-2005-ci illərdən etibarən əməkdaşlıq yuxarıda göstərilən modellər əsasında qurulmağa başladı. Bu siyasət Azərbayca-

nın Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında (2007-ci il, may) öz əksini tapmışdı (Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası. Hər iki modelə əsaslanaraq, Bakı NATO-ya üzv ölkələrlə hərbi-texniki əməkdaşlıq və hərbi əsaslı əməkdaşlıq siyasəti qurarkən, ilk növbədə, iqtisadi və siyasi qarşılıqlı fəaliyyət metodlarını birləşdirərək, onların Ermənistanla münaqişənin nizamlanmasına yanaşmalarında dəyişikliyə nail olmağa çalışırdı. Tədqiqat işinin geniş araşdırılması məqsədi ilə aşağıdakı elmi metodlar seçilmişdir: tarixi-genetik, qərarlı, institusional, həmçinin müqayişəli metodun. Qısa şəkildə ümumiləşdirilən araşdırmanın nəticələri belədir: Birinci Qarabağ müharibəsində məğlubiyyətdən sonra Azərbaycan ATƏT-in Minsk Qrupunun himayəsi altında münaqişənin həlli istiqamətində danışıqlar aparmaqla yanaşı, öz səylərini iqtisadiyyatın inkişafına və silahlı qüvvələrin modernləşdirilməsinə yönəlmişdir. Bu fəaliyyətin mühüm istiqaməti NATO-nun yeni üzvləri ilə qarşılıqlı faydalı ikitərəfli əməkdaşlığın qurulması idi. Eyni zamanda, Azərbaycan həm ordusunun potensialının gücləndirilməyə, həm də Ermənistan ilə olan münaqişəni nizamlanması məsələlərində dəstək əldə etməyə yönəlmiş siyasi problemləri həll etməyə çalışırdı. Sonuncu Bakı üçün müxtəlif silah sistemləri əldə etməkdən daha vacib idi, çünki Azərbaycanın İsrail, Rusiya, Ukrayna, Cənubi Afrika, İordaniya və Türkiyə kimi ölkələrin silah bazarlarına çıxışı var idi. Praqa və Sofiya ilə qarşılıqlı əlaqənin qurulması tədricən NATO ölkələri ilə münasibətlərin iki modelinin formalaşmasına gətirib çıxardı: bir halda (Çexiya) söhbət tamhüquqlu hərbi-siyasi əməkdaşlıqdan gedirdi, digərində (Bolqarıstan) hərbi komponent. yalnız siyasi qarşılıqlı fəaliyyətə yanaşmadır. Beləliklə rəsmi Bakı, hərbi-diplomatik və hərbi-texniki əməkdaşlığı birləşdirərək, 44 günlük müharibə zamanı bəlli olduğu kimi, Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı mövqeyinə NATO-nun yeni üzvlərindən (səmimi də olsa) dəstək ala bildi.

Nəticə. Apardığımız təhlildən belə nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycanın xarici siyasətində NATO-ya üzv ölkələr, o cümlədən Bolqarıstan və Çexiya ilə ikitərəfli münasibətlərin qurulması mühüm yer tuturdu. Onlarla hərbi sahədə qarşılıqlı fəaliyyəti bir sıra iqtisadi layihələrdə əməkdaşlıqla əlaqələndirən Bakı hərbi əməkdaşlığın iki modeli - hərbi-diplomatik və hərbi-texniki əməkdaşlıq modeli əsasında həyata keçirirdi. Bunu bu ölkələrin İkinci Qarabağ müharibəsi hadisələrinə reaksiyası sübut edir. Beləliklə İkinci Qarabağ müharibəsi başa çatdıqdan sonra ortaya çıxan reallıqlarda Bakı çex modelinin potensialından daha geniş istifadə etmək imkanı qazanırdı. Onu da qeyd edə bilərik ki, xarici dövlətlərlə hərbi əməkdaşlıq siyasətini həyata keçirən Azərbaycanın siyasi rəhbərliyi bir çox başqa dövlətlər kimi beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin səmərəsizliyi və zəifliyi ilə üzləşmişdir. Bu səbəblə də beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq, bu məqsədlə sülhə təhdidlərin qarşısının alınması və aradan qaldırılması üçün təsirli kollektiv tədbirlər görməlidir. Bu reallığı dərk edən Azərbaycan beynəlxalq hüquqa müraciətini davam etdirərək, onun aliliyindən və məcburi icrasından danışaraq, maraqlarına uyğun konkret məqsədlərə nail olmaq üçün müxtəlif ölkələrlə, o cümlədən hərbi sahədə ikitərəfli münasibətlərin qurulması üçün böyük səylər göstərməyə çalışmışdır. Məhz bu şəraitin sayəsində bu gün şaqulilik prinsipi əsasında qurulmuş köhnə dünya nizamının beynəlxalq əməkdaşlığın yeni formaları ilə, o cümlədən "şəbəkə mərkəzli qarşılıqlı fəaliyyət konfiqurasiyalarına" əsaslanan formalarla əvəz olunması Azərbaycanı daha inamlı hərəkət etməsinə imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Армения ожидала от ОДКБ другой реакции на вторжение Азербайджана – Пашинян 16 мая, 2022. URL: https://infoteka24.ru/2022/05/16/95744/ [27.09.2024].
2. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası [The Concept of National Security of the Republic of Azerbaijan] (2007) URL: http://e-qanun.az/framework/13373 [27.09.2024].
3. Декларация о союзническом взаимодействии между Российской Федерацией и Азербайджан-ской Республикой. 22 февраля 2022 г. URL: http://www.kremlin.ru/supplement/5777 [27.09.2024].
4. Франсуа Олланд о вступлении Армении в ТС: «Наша цель – не осудить, а понять». 15 мая, 2014. URL:https://russia-armenia.info/node/7186?ysclid=l6jn7xypm4518035280 [27.09.2024].

5. Ильхам Алиев: за нерешенностью карабахского конфликта стоит политика двойных стандартов. 10 января 2015. URL:
https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1689970?ysclid=l683fzrw1e208002181 [27.09.2024].
6. Корбут А. Карабахская формула войны и мира // Военно-промышленный курьер. №4(320). 3 февраля 2010.
7. Мухин В. Содружество милитаризованных государств. 2010. URL:
http://www.ng.ru/cis/2010-03-17/1_military.htm [27.09.2024].
8. Nagorno-Karabakh violence: UK and Canada foreign ministers' joint statement. URL:
https://www.gov.uk/government/news/nagorno-karabakh-violence-uk-and-canada-foreign-ministers-joint-statement [27.09.2024].
9. Николя Саркози: Франция будет вместе с Арменией идти по пути решения карабахского конфликта посредством переговоров. 17 октября 2011.
URL:https://www.panarmenian.net/rus/world/news/81094/ [27.09.2024].
10. Sümərinli C. Hərbi sahədə informasiya əldə etmək mədəniyəti: Azərbaycan və dünya təcrübəsi. Bakı: Apostrof, 2010. 72 c.
11. Шушинская декларация о союзнических отношениях между Азербайджанской Республикой и Турецкой Республикой. 16 июня 2021 г. URL: https://president.az/ru/articles/view/52122 [27.09.2024].
12. Велизаде И. Баку: в поиске баланса и в попытках привлечь внимнаание к региональной повестке. 2020.
URL:https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/baku-v-poiske-balansa-i-v-popytkakh-privlech-vnimanie-k-regionalnoy-povestke/ [27.09.2024].

КОНУЛЬ ГАСЫМОВА
Докторант Академии государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики

МОДЕЛИ ВОЕННОГО СОТРУДНИЧЕСТВА АЗЕРБАЙДЖАНА СО СТРАНАМИ-ЧЛЕНАМИ НАТО

Статья посвящена особенностям военного взаимодействия Азербайджана со странами-членами НАТО. Целью исследования является исследование того, может ли Азербайджанская Республика успешно продвигать свои интересы на международной арене на примере взаимодействия Азербайджанской Республики с Альянсом в военной сфере. Для достижения этой цели в рамках данной работы автором была изучена литература, освещающая различные аспекты военной политики Азербайджана, а также исследованы факторы, побуждающие Баку к сотрудничеству с НАТО и Россией в военной сфере. В данной статье также ставится цель показать закономерности развития сотрудничества Баку со странами-членами НАТО, создавшие благоприятные политические условия для Азербайджана в период Второй Карабахской войны.

Ключевые слова: Азербайджан, НАТО, ОДКБ, армяно-азербайджанский конфликт.

KONUL GASIMOVA
Doctoral student at the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

MODELS OF MİLİTARY COOPERATİON BETWEEN AZERBAİJAN AND NATO MEMBERS

The article is dedicated to the features of Azerbaijan's military interaction with NATO member countries. The purpose of the study is to investigate whether the Republic of Azerbaijan can successfully promote its interests in the international arena using the example of the interaction of the Re-

public of Azerbaijan with the Alliance in the military field. In order to achieve this goal, within the framework of this work, the author has studied the literature covering various aspects of Azerbaijan's military policy, and the factors that encourage Baku to cooperate with NATO and Russia in the military field have been investigated. This article also intends to show the regularities of the development of cooperation between Baku and NATO member countries, which created favorable political conditions for Azerbaijan during the Second Karabakh War.

Keywords: Azerbaijan, NATO, CSTO, Armenia-Azerbaijan conflict.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 27 sentyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Kərəm Məmmədov, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 94

ƏSMƏR ŞÜKÜRLÜ
Bakı Dövlət Universitetinin
Türk xalqları tarixi kafedrasının doktorantı
asmar.shukurlu@gmail.com

QAZAXISTANIN BAKI-TBİLİSİ-CEYHAN BORU KƏMƏRİNƏ QOŞULMASININ ƏHƏMİYYƏTİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/164-167

XX əsrin sonlarında SSRİ dağıldıqdan sonra beynəlxalq münasibətlər sistemində müstəqil dövlətlər yarandı. Yeni yaranmış dövlətlər Xəzər dənizi hövzəsində olan təbii sərvətlərin dünya bazarına çıxarılmasında maraqlı idilər. 1994-cü il sentyabrın 20-də "Əsrin müqaviləsi" imzalandı. Bu müqavilə region üzrə müstəsna bir addım idi. Dünyanın neft bölgələrindən biri kimi tanınan Xəzər dənizi hövzəsi Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə üzərindən keçən 1774 km uzunluğundakı Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xətti ilə Aralıq dənizinə birləşir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri ilkin olaraq Azəri-Çıraq-Günəşli yatağındakı neftin nəql edilməsi üçün nəzərdə tutulsa da, karbohidrogen yataqları ilə zəngin olan Qazaxıstan da öz neftinin bir hissəsinin dünya bazarına Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri ilə çıxarılmasının tərəfdarı idi.Qazaxıstan neftini dünya bazarına çıxarmaq üçün Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinə 2006-cı ildə qoşulmuşdur. Qazaxıstanın Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinə qoşulması həm iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən mühüm rol oynayır. Məqalədə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin yaranmasından, Qazaxıstanın Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinə qoşulmasından və onun əhəmiyyətindən bəhs olunacaq.

Açar sözlər: Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri, Qazaxıstan, Azərbaycan, Xəzər dənizi, iqtisadi əməkdaşlıq.

Giriş. Dünya sosializm sisteminin süqutu, SSRİ-nin dağılması, "soyuq müharibə"nin başa çatması, yeni-yeni dövlətlərin müstəqillik əldə etməsi və beynəlxalq hüququn subyektinə çevilməsi kimi hadisələr XX əsrin sonunda beynəlxalq müansibətlər sistemində əsaslı transformasiyaların bünövrəsini qoydu.

XX əsrin sonları – XXI əsrin əvvəllərində dünyada baş verən ictimasi-siyasi və beynəlxalq əhəmiyyətili hadisələr nəticəsində Xəzər dənizi və Qafqaz regionu yenidən dünyanın maraq dairəsində oldu. Dünyanın artan enerji ehtiyyatı və ticarət əlaqələrinin geniləndirilməsi tələbatı qarşısında Xəzər hövzəsi özünün zəngin neft-qaz ehtiyyatları, nəqliyyat-kommunikasiya sahəsindəki imkanları ilə dünyanın nəzər diqqətini özünə cəlb edərək geoiqtisadi maraqların kəsişmə nöqtəsinə çevrilmişdir (5, s.526).

Qazaxıstan və Türkmənistan zəngin neft və təbii qaz ehtiyyatlarına sahib olsalar da beynəlxalq dənizlərə və bazarlara birbaşa çıxışları yoxdur. SSRİ dövründə bölgədəki resursların dünya bazarlarına çıxarılması üçün ixrac yollarının Rusiyadan keçməsi bu ölkələri iqtisadi baxımdan Rusiyadan asılı vəziyyətə salmışdır. Müstəqilliyi yeni əldə etmiş dövlətlər üçün bu asılılığı aradan qaldırmaq üçün alternativ maşrutların inşası vacib idi. BTC-nin yaradılması Qazaxıstan və Mərkəzi Asiya respublikaları üçün yeni bir yol olmuşdur. Qazaxıstanın BTC layihəsinə qoşulması ilə neft kəməri regional statusdan regionlararası statusa yüksəlmişdir (6, s.136).

Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin yaradılması. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin neft strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri də Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılmasına nail olmaq idi. Uzunmüddətli danışıqların nəticəsində strateji əhəmiyyət daşıyan Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri hayihəsinin həyata keçirilməsi ilə nəticələndi. İlk dəfə 1998-ci il aprelin 26-da Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin trabzon görüşündə BTC-nin əsas ixrac kəməri kimi çəkiləcəyi dəqiqləşdirildi (1, s.13). 19 sentyabr 1998-ci il tarixində bir araya gələn Azərbyacan, Qazaxıstan, Türkiyə, Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Gürcüstan prezidentləri ortaq deklarasiya imzalayaraq bu layihəyə siyasi dəstək olduqlarını açıqlamışdırlar. Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) "Əsas İxrac Neft

Kəməri"nin çəkilişi haqqında dövlətlərarası müqavilə 1999-cu il noyabrın 29-da İstanbulda keçirilmiş ATƏT-in sammitində Azərbaycan, Qazaxıstan, ABŞ, Türkiyə, Gürcüstan və Türkmənistan dövlət başçıları tərərfindən imzalanmışdır (2). Bakıda, Səngəçal terminalında 2002-ci il sentyabrın 18-də Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə Bakı-Tiblisi-Ceyhan ixrac neft kəmərinin tikintisinə başlanılmışdır. əsrin ən böyük enerji layihəsi olan Heydər Əliyevin adını daşıyan Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin açılış mərasimi 2006-cı ilin iyulun 13-də Türkiyənin Ceyhan şəhərində keçirildi (3).

Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin Azərbaycan hissəsinin istifadəyə verilməsi münasibətilə 2005-ci il mayın 26-da Səngəçal terminalında təntənəli mərasim keçirilmişdir. Mərasimdə Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkiyə, Gürcüstan prezidentləri, ABŞ-ın energetika naziri, Böyük Britaniyanın, Fransanın, Ukraynanın, Yaponiyanın, Norveçin və digər ölkələrin vəzifəli şəxsləri iştirak etmişdirlər.

Qazaxıstan Prezidenti mərasimdə çıxışında qeyd etmişdir ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri Qazaxıstanın ixrac potensialının artmasına kömək edəcəkdir. Azərbaycan Qazaxıstanın neft ixracında etibarlı tərəfdaşıdır. Həmçinin Qazaxıstan Prezidenti Aktauda müasir limanların yaradılmasını,yeni neft terminallarının tikilməsini, neftin nəql olunması üçün tankerlərin alındığını da vurğulamışdır (10).

Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri regionda hasil olunan neftin dünya bazarlarına nəql etməyə imkan yaradır, çoxşaxəli iqtisadi əməkdaşlığın inkişafını və ölkəmizin maraqlarını dəstəkləyir (4).

Qazaxıstanın neft kəmərinə qoşulması. Qazaxıstan neft və qazla zəngin olan bir ölkədir. Qazaxıstan kabrohidrogen yataqları həm quruda, həmdə Xəzərin Qazaxıstana düşən hissəsində yerləşir. "Tengiz", "Qaraçanaq", "Uzen" və "Kaşaqan" ən böyük neft və qaz yataqları hesab olunur. Qazaxıstanın qərbində Manqıstay, Aktoba və Qızıl-Orda regionlarında da iri yataqlar cəmləşmişdir. "Kaşaqan" yatağı Qazaxıstanda kəşf olunmuş ən böyük yataq sayılır. Qeyd edək ki "Kaşaqan"da konsorsium təşkil edən şirkətlərdən bəziləri həmçinin Bakı-Tiblisi-Ceyhan layihəsinin sıralarındadır. Fransanın "TotalFinaElf", ABŞ-ın "KonokoFilips", "İtalyanın "Acip" və Yaponiyanın "İnpeks" şirkətləri Qazaxıstan neftinin bir hissəsinin BTC ilə nəql edilməsini dəstəkləmişdirlər (7).

Qazaxıstan neftinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinə qoşulmasına dair ilkin danışıqlar 2002-ci ilin noyabr ayında Bakıda ARDNŞ ilə Qazaxıstanın "KazMunayQaz" milli şirkəti arasında baş tutmuşdur. Danışıqlar zamanı Qazaxıstan tərəfi öz neftinin bir hissəsini Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri ilə nəql etmək barəsində bəyanat vermişdir. "KazMunayQaz"ın nəqliyyat infrastrukturu və xidmət layihələri üzrə idarəedici direktoru K.Kabildin bildirmişdir ki, Qazaxıstan BTC-yə təxminən hər il 20 milyon tona qədər neft göndərə biləcək. Həmçinin K.Kabildin qeyd etmişdir ki, Xəzərin dibi ilə boru kəmərinin çəkilməsi məsələsinə baxılmır və daha az həcmdə nefti tankerlərlə Bakıya çatdırmaq daha sərfəlidir. Danışıqların ikinci hissəsi Londonda baş tutmuşdur. Danışıqlar ABŞ Dövlət Departamentinin Xəzər hövzəsinin enerji ehtiyyatları üzrə xüsusi nümayəndəsi, səfir Stiven Mannın iştirakı ilə aparılmışdır (8).

2004-cü il martın 4-də Azərbaycan Prezidenti Qazaxıstanda dövlət səfərində olmuşdur. Dövlət başçıların görüşü zamanı Qazaxıstanın Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsində iştirakının böyük əhəmiyyətə malik olduğu vurğulandı. Qazaxıstan Prezidenti bildirdi ki, Qazaxıstan neft və qazı Azərbaycandan keçən boru kəmərləri vasitəsilə nəql olunacaqdır (9).

2006-cı il iyunun 16-da Azərbaycan Prezidenti ilə Qazaxıstan Prezidenti "Azərbaycan Respublikası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında neftin Qazaxıstan və Xəzər dənizi və Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan sistemi vasitəsilə beynəlqxalq bazarlara nəql edilməsinə dəstək verilməsi və şərait yaradılması haqqında" müqaviləni imzalamışdırlar. Bu müqavilə ilə Qazaxıstan rəsmi qaydada BTC-yə qoşuldu. Müqavilənin məqsədi Qazaxıstan neftinin Kurık terminalından Bakıya daşınmasını təmin etmək, onun BTC boru kəməri ilə Aralıq dənizinə nəqlinə şərait yaratmaq idi. Qazaxıstanın öz neftini BTC-yə qoşması Azərbaycan üçün də əlverişlidir. Azərbaycan həm tranzit ölkə kimi gəlir əldə edir, həm də onun kəmərinin rentabelliyi artır (11).

Qazaxıstan və Azərbaycan ərazisindəki tankerlərdən, terminallardan, BTC-yə birləşdirilən qurğulardan və Eskene-Kurık neft kəmərindən ibarət Trans-Xəzər sistemi vahid nəqliyyat dəhlizinə - Qazaxıstan Xəzər nəqliyyat Sisteminə çevrilməsini nəzərdə tuturdu.

2008-ci ilin sonlarında ABŞ-ın "Chevron" şirkəti Qazaxıstanın "Tengiz" yatağında hasil etdiyi neftin bir hissəsini tankerlərlə Bakıya, Səngəçal terminalına çatdırmış və oradan da BTC boru xətti ilə Ceyhanda təhvil alınırdı. Lakin 2009-cu ildə dünya bazarında neftin kəskin şəkildə ucuzlaşması və yükdaşıma xərclərinin artması səbəbindən Qazaxıstandan olan yükgötürənlər BTC ilə daşımaları müvəqqəti olaraq dayandırdılar. 2013-cü ilin noyabr ayında isə Qazaxıstan yenidən BTC ilə daşımaları bərpa etdi və bir ay ərzində 243,7 ton neft nəql etdi (1, s.98).

2023-cü il martın 23-də SOCAR "Tengiz" yatağında hasil edilən Qazaxıstan neftinin BTC boru kəməri ilə tranzitinə başlanılmışdır. SOCAR və "KazMunayQaz" şirkəti arasında bağlanan sazişə əsasən, Qazaxıstan BTC boru kəməri ilə ildə 1,5 milyon ton neft tranzitini həyata keçirməlidir (12).

Nəticə. Yuxarıda yazılanarı ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, SSRİ dağıldıqdan sonra müstəqillik əldə dövlətlər təbii sərvətlərini dünya bazarına çıxarmaq üçün yeni tranzit yollardan istifadə etməli idilər. Azərbaycanın irəli sürdüyü layihəyə əsasən Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri Xəzər dənizi ilə dünya enerji bazarlarını birləşdirən əsas ixrac boru kəməri olmalı idi. Bu layihəni Qazaxıstan da həmçinin dəstəkləyirdi. Uzunmüddətli davam edən danışıqlar nəticəsində 2006-cı ilin iyunun 16-da Qazaxıstan Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinə qoşulmuşdur. Qazaxıstanın BTC-yə qoşulması həm ölkəmizin, həm də Qazaxıstanın maraqlarını dəstəkləyir və iki ölkə arasında eneri sahəsində iqtisadi əlaqələrin inkişaf etməsində müstəsna rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əli Həsənov. Azərbaycanın Geosiyasəti. Bakı- 2015. 1056 s.
2. S.Quliyev. Azərbaycan Bakı-Tiblisi-Ceyhan strategiyası və regional rəqabət. "Tarix və onun problemləri" jurnalı, №1, 2014. S.135-142.
3. İ.Şaban. Bakı-Tiblisi-Ceyhan (BTC) Azərbaycanın əsas neft ixrac kəməri, 2006-2022. Teas Press, 152 s.
4. E.Süleymanov. Bakı-Tiblisi-Ceyhan boru kəmərinin Azərbaycan və Türkiyə münasibətləri baxımından əhəmiyyəti.
5. https://www.researchgate.net/publication/275355032_The_effect_of_Baku-TbilisiCeyhan_pipeline_for_the_relationship_between_Turkey_and_Azerbaijan_Baki-Tbilisi-Ceyhan_boru_xttininin_Azrbaycan_v_Turkiy_munasibtlri_baximindan_hmiyyti[Müraciət tarixi: 25.04.2024]
6. Əsrin müqaviləsi. - https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fsrin_m%C3%BCqavil%C9%99si [Müraciət tarixi: 25.04.2024]
7. Azərbaycanın yeni nefT strategiyasının təntənəsi-üç dənizin əfsanəsi reallığa çevrilmişdir.//Azərbaycan . – 2005. – 26 may. – s.1-3
8. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri. - https://az.wikipedia.org/wiki/Bak%C4%B1%E2%80%93Tbilisi%E2%80%93Ceyhan_neft_k%C9%99m%C9%99ri [Müraciət tarixi: 26.04.2024].
9. F.Sadıqlı. 2010-cu ildə Qazaxıstanda hasilat indikinə nisbətən iki qat artacaq// Azərbaycan . - 2004. – 9 iyun. –s .6
10. Очередной раунд переговоров о присоединении Казахстана к ОЭТ Баку-Тбилиси-Джейхан пройдет в феврале-марте 2003 года. https://www.caravan.kz/news/ocherednojj-raund-peregovorov-o-prisoedinenii-kazakhstana-k-oeht-bakutbilisidzhejjkhan-projjdet-v-fevralemarte-2003-goda-181061/ [Müraciət tarixi: 26.04.2024].
11. E.Miraləm. Qazaxıstan nefti və qazı Azərbaycandan keçən boru kəmərləri vasitəsilə nəql olunacaq //Azərbaycan. -2004. -10 mart s.1
12. F.Sadıqlı.BTC regionun ən iri neft arteryasına çevrilir//Azərbaycan - .2006. – 21iyun. s.6.
13. Qazaxıstan neftinin BTC ilə nəqlinin artırılması təhlil olunur. - https://operativmm.az/az/post/qazaxistan-neftinin-btc-ile-neqlinin-artirilmasi-tehlil-olunur/5467 [Müraciət tarixi: 26.04.2024].

АСМАР ШУКУРЛУ
Докторант кафедры истории тюркских народов
Бакинского государственного университета

ЗНАЧИМОСТЬ ПРИСОЕДИНЕНИЯ КАЗАХСТАНА К ТРУБОПРОВОДУ БАКУ-ТБИЛИСИ-ДЖЕЙХАН

После распада СССР в конце XX века в системе международных отношений появились независимые государства. Новообразованные государства были заинтересованы в выводе природных ресурсов бассейна Каспийского моря на мировой рынок. 20 сентября 1994 года был подписан «Контракт века». Это соглашение стало исключительным шагом для региона. Бассейн Каспийского моря, известный как один из мировых нефтяных регионов, соединен со Средиземным морем трубопроводом Баку-Тбилиси-Джейхан длиной 1774 км, проходящим через Азербайджан, Грузию и Турцию. Хотя нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан изначально планировался для транспортировки нефти с месторождения Азери-Чираг-Гюнешли, Казахстан, богатый месторождениями углеводородов, также выступал за экспорт части своей нефти на мировой рынок через Трубопровод Баку-Тбилиси-Джейхан присоединился к трубопроводу Баку-Тбилиси-Джейхан в 2006 году, чтобы вывести его на мировой рынок. Подключение Казахстана к нефтепроводу Баку-Тбилиси-Джейхан играет важную роль как в экономическом, так и в политическом отношении. В статье пойдет речь о создании основного экспортного трубопровода Баку-Тбилиси-Джейхан, присоединение Казахстана к нефтепроводу Баку-Тбилиси-Джейхан и его значении.

Ключевые слова: трубопровод Баку-Тбилиси-Джейхан, Казахстан, Азербайджан, Каспийское море, экономическое сотрудничество.

ASMAR SHUKURLU
PhD student of the department
of History of Turkic Peoples of Baku State University

THE IMPORTANCE OF KAZAKHSTAN JOINING THE BAKU-TBILISI-CEYHAN PIPELINE

After the collapse of the USSR at the end of the 20th century, independent states emerged in the system of international relations. The newly formed states were interested in bringing the natural resources of the Caspian Sea basin to the world market. On September 20, 1994, the "Contract of the Century" was signed. This agreement was an exceptional step for the region. Known as one of the world's oil regions, the Caspian Sea basin is connected to the Mediterranean Sea by the 1,774 km long Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline that passes through Azerbaijan, Georgia and Turkey. Although the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline was originally planned for the transportation of oil from the Azeri-Chirag-Gunashli field, Kazakhstan, which is rich in hydrocarbon deposits, was also in favor of exporting part of its oil to the world market through the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline. It joined the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline in 2006 to bring it to the world market. Kazakhstan's connection to the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline plays an crucial role both economically and politically. The article provides information on the creation of the Baku-Tbilisi-Ceyhan main export pipeline, the connection of Kazakhstan to the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline and its overall.

Keywords: Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline, Kazakhstan, Azerbaijan, Caspian Sea, economic cooperation.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 16 may 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. Nisbət Mehdiyeva, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 32:93/94

MƏHƏBBƏT SEYİDOVA
Bakı Dövlət Universiteti Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının doktorantı
https://orcid.org/0009-0000-1094-8477
mahabbatseyidova78@gmail.com

BEYNƏLXALQ MÜNAQSİBƏTLƏRDƏ DÖVLƏT VƏ İNSAN TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/168-175

Beynəlxalq münasibətlərdə təhlükəsizlik məsələsi bugünki dünyamızda üzləşdiyimiz qlobal məsələlərin birləşdirici komponenti kimi çıxış edir və məhz buna görə beynəlxalq münasibətlərdə mərkəzi mövzu olaraq qalır. Bu həmçinin min illər boyu düşüncələrə hakim kəsilən bir konsepsiyadır. Təhlükəsizliyin fərdi və ya dövlət səviyyəsində qorunub təmin olunması əsas müzakirə mövzusu olaraq qalır. Bununla bağlı təhlükəsizliyi kim və ya nə təmin etməlidir sualı meydana çıxır. Misal üçün, təhlükəsizliyin təmin ediməsi dövlət tərəfindən həyata keçirilməlidir yoxsa bu səlahiyyət tamamilə və ya qismən beynəlxalq təşkilatlara keçməlidir? Bəşəriyyət üçün təhlükəsizliyin nə qədər vacib olduğunu qədim dövrdə insanların kollektiv yaşamasından anlamaq olar. Birgə yaşayış kollektivin bir-birindən və qrup daxilində qorunması zərurətini yaradırdı. Bu səbəbdən təhlükəsizliyə sosial anlayış kimi də baxıla bilər. Ənənəvi olaraq, beynəlxalq münasibətlər qlobal sistemdə kimin və ya nəyin təhlükəsiz olması sualına dövlət təhlükəsizliyini vurğulayır. Bu, geniş mənada "milli təhlükəsizlik" adlanır.

Ənənəvi nəzəriyyələrdə təhlükəsizlik anlayışı dar çərçivədə - ölkə ərazisinin, dövlət suverenliyinin və milli vəhdətin kənar (informasiya, psixoloji, hərbi, iqtisadi və sair) təcavüzlərdən təhlükəsizliyi və ya beynəlxalq arenada xarici siyasət vasitəsilə milli mənafelərin qorunması kimi müəyyən olunmuşdur. Bu mənada təhlükəsizlik insanlardan çox milli dövlətlərə şamil edilən bir məfhum kimi qəbul edilir. İnsan təhlükəsizliyi ilk növbədə insan hüququdur. Beynəlxalq münasibətlər sistemində təhlükəsizliyin üç əsas paradiqması mövcuddur: milli təhlükəsizlik, beynəlxalq təhlükəsizlik və insan təhlükəsizliyi. İlk iki yanaşma insanların inkişafı üçün zəruri zəmin qismində dövlətə mənəvi üstünlük verir. Dövlətə üstünlük verən iki yanaşmadan fərqli olaraq, təhlükəsizliklə bağlı üçüncü yanaşma mənəvi üstünlüyü insan varlıqlarına və bəşəriyyətə verir və onları mənsub olduğu dövlətlərin və ya beynəlxalq ictimaiyyətin maraqlarından üstün tutur.

Açar sözlər: Milli təhlükəsizlik, beynəlxalq təhlükəsizlik, insan təhlükəsizliyi.

Giriş. Hazırda dünyanın elmi və akademik dairələrində insan təhlükəsizliyi konsepsiyasının sistemləşdirilməsi, habelə bu konsepsiyaya yeni yanaşmalar tapmaq məqsədilə cəhdlər göstərilir. İnsan təhlükəsizliyi konsepsiyası ilə bağlı əsas yanaşmaların sistemləşdirilməsi ilə əlaqədar belə bir qənaətə gəlmək olur ki, bu konsepsiyaya çoxsaylı yanaşmalar mövcuddur, onların sistemləşdirilməsi və dəqiq hüdudların müəyyən edilməsi zərurəti var. Hal-hazırda elmi praktikada insan təhlükəsizliyi ilə bağlı vahid anlayış işlənib hazırlanmayıb və bu da onun geniş şəkildə təfsir olunmasına səbəb olur və praktiki fəaliyyətini çətinləşdirir. Özündə insan, dövlət və beynəlxalq təşkilatları ehtiva edən qlobal inkişafa sistemli baxış lazımdır. Beynəlxalq hüquqda "insan təhlükəsizliyi" anlayışını təsbit etmək, insan təhlükəsizliyinə təsir göstərən bütün əsas təhdidləri və çağırışları aydın şəkildə müəyyən etmək, insan təhlükəsizliyi konsepsiyasının gerçəkləşməsinə səbəb olacaq bütün dövlətlər üçün ümumi standartları təyin etmək vacibdir.

Bu mövzu ilə bağlı soyuq müharibənin sonundan sonra bir çox siyasi liderlər və alimlər fikir söyləmişlər. Bu məqalədə BMT-nin və BMT İnkişaf Proqramının hesabatlarına, BMT-nin keçmiş baş katibləri B.Butros-Qali, Kofi Annan, Pan Gi Mun, ABŞ-nin keçmiş dövlət katibi Henri Kissincerin fikirlərinə toxunulur və mövzu ilə bağlı dünyanın müxtəlif ölkələrində aparılana elmi müzakirələrə diqqət yetirirlir.

Məqalənin məqsədi insan təhlükəsizliyi konsepsiyasına əsas yanaşmaların sistemləşdirilməsidir. Tədqiqatın predmeti insan təhlükəsizliyi konsepsiyasıdır və dövlət təhlükəsizliyi ilə qarşılıqlı əla-

qəsidr. Tədqiqat işində təsviri, tarixi-müqayisəli, analitik tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Tətqiqatda sistemli yanaşma, analiz, sintez metodlarına da yer verilmişdir.

1) İnsan təhlükəsizliyi anlayışı. Beynəlxalq leksikonda insan təhlükəsizliyi anlayışı iyirminci əsrin sonlarında meydana gəlmişdir. Buna qədər üç yüz ildən atrıq bir müddət ərzində dövlət təhlükəsizliyi ideyası ümumqəbul olunmuş konsepsiya idi. Dövlətlər öz ərazi bütövlüyünü xarici təhdidlərdən qorumaq hüququna malik idi və hətta məcbur idi və bu məqsədlə xüsusi tədbirlər görülürdü, lakin təhlükəsizlik anlayışı beynəlxalq səviyyədə dövlətin sərhədlərindən kənara çıxmırdı.

"Təhlükəsizlik" anlayışından istifadədə dəyişiklik 1990-cı illərdə baş verdi və beynəlxalq ictimaiyyət yalnız dövlətlərin deyil, həm də insanların təhlükəsizliyinə təhlükə törədən təhdidlərdən qorumaq məqsədilə xüsusi tədbirlərin görülməsinin vacibliyini qeyd etməyə başladılar. Əlbəttə, əvvəllər də "təhlükəsizlik" anlayışı insanlarla münasibətdə də geniş şəkildə istifadə olunurdu, lakin beynəlxalq səviyyədə radikal dəyişiklik 90-cı illərdə baş verdi. İlk dəfə olaraq, əvvəllər hər bir milli dövlətin suveren işi olaraq nəzərdən keçirilən xalqın müdafiəsi potensial olaraq beynəlxalq ictimaiyyətin işinə çevrildi. BMT-nin rəhbərliyi altında dövlətlərin koalisiyasının iştirakıyla təhlükəsizlik məqsədilə görülən kollektiv hərəkətlər dövlətlərin təhlükəsizliyini möhkəmləndirməklə yanaşı, insanların və xalqların təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi daşıyırdı. Əvvəllər humanitar fəlakətlər kateqoriyasına aid edilən hadisələr artıq sülh və təhlükəsizlik kontekstində nəzərdən keçirilirdi. Bütün bunlar beynəlxalq səviyyədə görülən məcburetmə tədbirlərinə haqq qazandırmaq məqsədi güdürdü və ilk nümunə olaraq, Somalidə (1992-1993-cü illər) həyata keçirilən məcburi humanitar yardım proqramını göstərmək olar. Bu zaman BMT Təhlükəsizlik Şurası qeyd etmişdir ki, "insan faciəsinin miqyası beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhdiddir". BMT-nin Somalidə missiyası (UNOSOM) 1992-ci ildə Moqadişoda atəşkəsi müşahidə etmək və humanitar yardımın çatdırılması məqsədilə başlamışdı. İnsan təhlükəsizliyi dedikdə, bura iqtisadi təhlükəsizlik, ərzaq təhlükəsizliyi, sağlamlığın təhlükəsizliyi, ətraf mühit təhlükəsizliyi,şəxsi təhlükəsizlik, icma və siyasi təhlükəsizliyi daxildir. Soyuq müharibə şəraitində hegemon dövlətlər qlobal ideoloji çəkişmələrdə, müstəqilliyini yeni qazanmış və inkişaf etməkdə olan dövlətlər isə beynəlxalq mühitdə öz suverenliyini və milli varlıqlarını qorumaq üçün çarpışmalarda ikən təhlükəsizliyin məhz dövlət institutuna şamil edilməsi təbii idi. Soyuq müharibənin başa çatması fonunda təhlükəsizliyin fokusu da dəyişməli idi. Adi insanlar üçün təhlükəsizlik xəstəliklərdən, aclıqdan, cinayətkarlıqdan, sosial münaqişələrdən, siyasi repressiyalardan, ekoloji fəlakətlərdən qorunmaq deməkdir. Onları narahat edən məsələlər özləri və ailələri üçün lazımi qədər yemək və geyimin, normal ev şəraitinin, gəlirin, işin olması, yaxınlarının və əzizlərinin firavanlığı və xoşbəxtliyi, cinayətlərdən, zorakılıqdan və işgəncələrdən uzaq olmaq, ədalətin, ləyaqətin və bərabər imkanların təmin edilməsidir. Dövlətin bünövrəsi insanlarla, onların milli razılığı ilə, "ictimai sazişlə" qurulduğundan, təhlükəsizlik konsepsiyasının da həm dövləti (milli təhlükəsizlik), həm də onun insanlarını (insan təhlükəsizliyi) nəzərə alması məntiqlidir. Bu gün təhlükəsizlik dedikdə aşağıdakılar başa düşülməlidir:

- Yalnız ərazinin deyil, insanların təhlükəsizliyi;
- Yalnız millətlərin deyil, fərdlərin təhlükəsizliyi;
- Silah yolu ilə deyil, inkişaf yolu ilə təhlükəsizlik;
- Hamının hər yerdə - evində, işində, küçələrdə, icmada, təbiətdə təhlükəsizliyi.

Dəyişməli olan təsəvvürlər də az deyil: səssizcə öldürən hər bir narkotik, səssizə yayılan hər bir xəstəlik, ətraf mühitin sərhədlərə fikir vermədən çirklənməsi, insan həyatını mənasızcasına məhv edən hər bir terror aktı – bunlar hamısı insan təhlükəsizliyinin universal risklərıdir. Yoxsul adamlar sərhəddə dayandırıla bilər, amma yoxsulluğun acı fəsadları – narkotiklər, QİÇS, çirklənmə, terrorizm, insan həyatına qarşı etinasızlıq heç bir milli sərhəd tanımır, istənilən anda dünyanın hər hansı yerində öz amansız zərbəsini yetirir.

2) Şəxsi və ya dövlət maraqları? Mərkəzində dövlət dayan təhlükəsizlik anlayışından mərkəzində insan dayanan təhlükəsizlik anlayışına keçid bir sıra amillərin təsiri altında baş vermişdir. Bu amillərdən biri şübhəsiz ki "soyuq müharibənin" qurtarması olub, hökumətlərin və insanların əvvəllər gizlin saxladığı maraqların ön plana çıxmasına səbəb oldu. Nəticədə, mülki əhali araslnda çoxsaylı qurbanlara səbəb olan mürəkkəb və şiddətli münaqişələr baş verməyə başladı ki, bu da yeni yanaşmaların axtarılmasına gətirib çıxardı.

Eyni zamanda başqa bir faktor ondan ibarət idi ki, bəzən xalqların müdafiəsi beynəlxalq səviyyədə tədbirlərin görülməsini tələb edirdi. İnsan haqları anlayışının əsasında duran başlıca ideya ondan ibarətdir ki, insan ləyaqətinin müəyyən səviyyədə nə hökumət, nə də insan tərəfindən tapdana bilməz. İnsan haqları üzrə ümumqəbul olunmuş beynəlxalq normaları imzalayan dövlətlər öz hərəkətlərində insanı birinci plana qoymaları ilə razılaşırlar.

İnsan təhlükəsizliyi anlayışının meydana gəlməsini çox vaxt 1992-ci ildə nəşr olunan BMT-nin keçmiş Baş katibi Butros Butros-Qalinin "Sülh gündəliyi" ilə əlaqələndirirlər. Burada belə bir fikir irəli sürülürdü ki, qlobal təhlükəsizlik üçün təhdid təbiəti etibarilə hərbi olmaya da bilər: *"Ozon qatının deşilməsi artıq qoruya bilmədiyi insanlar üçün düşmən ordusundan daha böyük təhlükədir. Quraqlıq və xəstəliklər insanlara müharibə silahlarından daha çox ziyan vura bilərlər"* [1, 15-22].

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, ekoloji qeyri-sabitlik, yoxsulluq, aclıq və istismar insan təhlükəsizliyi üçün kritik problemlər olmaqla yanaşı, münaqişələrin həm mənbəyini, həm də nəticəsini təşkil edirlər. İnsan potensialının inkişafı haqqında BMT İnkişaf Proqramının 1994-cü il hesabatı insan təhlükəsizliyi konsepsiyasını daha genişləndirərək bir-biri ilə əlaqəli iki faktoru vurğulamağı təklif etdi. Bu: «Qorxudan azad olmaq" kimi tanınan "gündəlik həyat tərzimizin gözlənilməz və zərərli pozuntulardan qorunması"; "Ehtiyacdan azad olmaq" kimi tanınan "aclıq, xəstəlik, cinayətkarlıq və repressiv aktların daimi təhdidlərindən qorunma [2, 22-31].

Hesabatda bu konsepsiyalar daha ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilmiş və insan təhlükəsizliyinin yeddi əsas komponentləri qeyd edilmişdir:

- *İqtisadi təhlükəsizlik* (zəmanətli minimum gəlir);
- *ərzaq təhlükəsizliyi* (ərzaq məhsullarının fiziki və iqtisadi cəhətdən əlçatanlığı);
- *sağlamlıq və təhlükəsizlik* (xəstəliklərdən və yoluxmalardan nisbi azadlıq);
- *ekoloji təhlükəsizlik* (əlçatan təmiz su və təmiz hava, torpağın münbitliyini saxlayan topraqdan istifadə sistemi);
- *şəxsi təhlükəsizlik* (fiziki zorakılıqdan və təhdidlərdən azadlıq);
- *azlıqların təhlükəsizli* (mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanması);
- *siyasi təhlükəsizlik* (əsas insan hüquq və azadlıqların müdafiəsi).

Lakin insan təhlükəsizliyi konsepsiyası bir çox insanların tənqidinə məruz qalmışdır. Bu konsepsiyanı tənqid edənlər hesab edirdilər ki, konsepsiyada daha çox komponentin əks olunması onun siyasi alət kimi istifadə imkanlarını azaldır. "İnsan təhlükəsizliyi naminə tərəfdaşlıq" beynəlxalq hərəkatın təsisçilərindən biri olan Kanadanın xarici işlər və beynəlxalq ticarət nazirliyi daha dar tərif təklif edirdi: "İnsan təhlükəsizliyi insanların həm zorakı, həm də qeyri-zorakı xarakter daşıyan təhdidlərdən qorunmanı bildirir. Bu vəziyyət insan haqlarına, onun təhlükəsizliyinə və hətta həyatına artan təhdidin olmaması ilə xarakterizə olunur... Bu və ya digər məsələnin insan təhlükəsizliyi kontekstində nəzərdən keçirilməsinin məqsədəuyğunluğunu müəyyən etmək üçün insanların təhlükəsizliyinin nə dərəcədə risq altında olduğu müəyyən edilməlidir".

3) İnsan təhlükəsizliyi proqramı. İnsan təhlükəsizliyi ilə bağlı fərqli konsepsiyaların mövcud olmasına baxmayaraq dövlət təhlükəsizliyindən insanların təhlükəsizliyinə daha çox diqqət göstərilir. Bu, insan təhlükəsizliyi konsepsiyasına ən mühüm töhfələrdən biri hesab edilir. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, əsrlər boyu təhlükəsizlik dedikdə ilk növbədə millətin və ya dövlətin təhlükəsizliyi nəzərdə tutulurdu, indi isə insan təhlükəsizliyi konsepsiyası beynəlxalq müzakirələrdə əsas mərkəzdə olur və diqqət yalnız dövlətlərin deyil, insanların da təhlükəsizliyinə də göstərilir.

İnsan təhlükəsizliyi konsepsiyası nəzərdə tutur ki, dövlət öz vətəndaşlarının təhlükəsizliyini təmin etməyə məcburdur. İnsanların təhlükəsizliyinə əsas diqqətin göstərilməsi dövlətin öz vətəndaşlarının müdafiəsinin təmin edilməsində rolunu da artırır. Konsepsiya şəxsiyyətin təhlükəsizliyi ilə dövlət sərhədlərini aşan bir sıra problemlər arasında qarşılıqlı əlaqəni qəbul edir. İnsan təhlükəsizliyinin prinsipləri müasir dünyada insanlar arasında qarşılıqlı əlaqəni vurğulayır və xatırladır ki, bir çox problemlərin "pasportu" yoxdur və siyasi sərhədlər ilə mane olmaq mümkün deyil. Misal üçün, inkişaf etmiş ölkələrdə yaşayan qadınlar və kişilər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mövcud olan yoxsulluqdan özlərini təcrid edə bilməzlər, sərhəd bilməyən miqrasiya prosesləri və xəstəliklər buna sübutdur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaşayn insanların sağlamlığı Şimalda fəaliyyət göstərən müəssi-

sələrin istehsal etdiyi çirklənmələr səbəbindən risq altındadır. Konsepsiya qeyri-hökumət təşkilatların vacib rolunu qəbul edir. Qeyri-hökumət təşkilatların təşəbbüsü və rəhbərliyi altında həyata keçirilən ən uğurlu əməliyyatlardan biri kimi çox vaxt piyadaəleyhinə minalar əleyhinə beynəlxalq kampaniyanı qeyd edirlər. "İctimai təşkilatlar insan təhlükəsizliyi məsələsində daha çox imkanlar və məsuliyyət əldə etməyə çalışırlar. Bir çox hallarda QHT-lər sübut etdilər ki, onlar insan təhlükəsizliyi ideyalarının təbliğində effektiv tərəfdaşlar ola bilərlər" [2, 22-31]. Konsepsiya insan haqlarının və humanitar huququn pozulmasında təqsirli olanların məsuliyyətə cəlb olunmalarını tələb edir. İnsan təhlükəsizliyi proqramının təşviqində mühüm addımlardan Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin yaradılması və keçmiş Yuqoslaviya və Ruanda məsələləri ilə bağlı Beynəlxalq cinayət tribunallarının keçirilməsi hesab olunur.

Konsepsiya təhlükəsizlik probleminin mürəkkəb xarakterə malik olmasını vurğulayır və kompleks cavabların tapılmasına xüsusi diqqət göstərir. İnsan təhlükəsizliyi konsepsiyası ilə bağlı yekdil fikir ondan ibarətdir ki, bu məsələ çoxşaxəli olub, geniş dairələrdə daha böyük koordinasiya və əməkdaşlıq səylərini tələb edir. Problemin həllində bir cavab xüsusilə vurğulanır: beynəlxalq ictimaiyyət "yumşaq güc"ün istifadəsinə hələ də çox ümid edir, yəni hərbi gücə əl atmadan inandırma səylərindən istifadənin vacibliyini vurğulayır [2, 22-31].

4) Dövlət və insan təhlükəsizliyinə müxtəlif yanaşmalar. «The Charter of the United Nations: A Commentary» ("BMT-nin Nizamnaməsi: Şərhlər") adlı kitabın müəllifləri olan Bruno Zimm və digərləri BMT-nin keçmiş baş katibi Kofi Annanın "Daha böyük azadlıq: hamı üçün inkişafa doğru, təhlükəsizliyə və insan haqlarına doğru" adlı hesabatına istinad edərək qeyd edirlər ki, "XXI əsrdə sülh və təhlükəsizlik üçün təhdidlər yalnız beynəlxalq münaqişələri və müharibələri əhatə etmir, həmçinin bura mülki əhaliyə qarşı zorakılıq, mütəşəkkil cinayətkarlıq, terrorizm və kütləvi qırğın silahlarını da daxil etmək olar. Bura həmçinin yoxsulluq, ölümcül infeksiyon xəstəliklər və ətraf mühitin pisləşməsini də daxil etmək olar. Bütün bu təhdidlər insanların ölümünə və ya böyük ərazilərdə onların sağqalma şanslarının azalmasına səbəb ola bilər. Bütün bunlar beynəlxalq sistemin əsas vahidini təşkil edən dövləti sarsıda bilər" [3, 111].

Daha sonra müəlliflər qeyd edirlər ki, "beynəlxalq təhlükəsizlik" anlayışı, öz növbəsində, "beynəlxalq münasibətlərin elə transformasiyasını nəzərdə tutur ki, hər bir dövlət sülhün toxunulmazlığına təminat versin və ya ən azı, sülhün hər hansı pozulması öz nəticələri ilə məhdudlaşsın. Beynəlxalq təhlükəsizlik hər bir dövlətin istənilən müvafiq təhlükəsizlik sistemindən istifadə etmək hüququna malikdir, habelə hər bir dövlətin hüquqi öhdəliyinə bu cür sistemləri dəstəkləmək daxildir". Müəlliflər əlavə edirlər ki, Baş Assambleyanın bəyan etdiyi kimi, "milli və beynəlxalq təhlükəsizlik getdikcə bir-birilə daha da bağlanır, bu da öz növbəsində beynəlxalq təhlükəziklik probleminə dövlətlərin əməkdaşlığa əsaslanan hərtərəfli yanaşmasını tələb edir" [3, 111].

Müəlliflər qeyd edirlər: "Beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyası ənənəvi olaraq, ilk növbədə dövlət təhlükəsizliyinin problemlərindən biri olaraq nəzərdən keçirilirdi. Lakin son illər meydana gələn insan təhlükəsizliyi konsepsiyası qəbul edir ki, təhdidlər yalnıq dövlət və qeyri-dövlət subyektlərdən irəli gəlmir, həm də dövlətlərin və xalqların təhlükəsizliyinə qarşı yönələ bilər". Daha sonra müəlliflər vurğulayırlar ki, "beynəlxalq təhlükəsizliyin təmini üzrə səylər müxtəlif siyasi addımlar və tədbirlər formasını ala bilər və onlardan ikisi BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndində qeyd edilib: kollektiv təhlükəsizlik tədbirlərin görülməsi, həmçinin beynəlxalq mübahisələrin tənzimlənməsi və ya həlli... Beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün təhdidlər yalnız təcavüzkarlıq aktları nəticəsində deyil, həm də istənilən başqa təhdid nəticəsində meydana gələ bilər" [3,111].

Beynəlxalq təhlükəsizlik üçün dəyişən təhdidlər beynəlxalq hüquqi nizamın gələcəyi üçün hansı əhəmiyyətə malikdir? London Kral Kollecinin Siyasət İnstitutunun professoru Nik Blatter bu məsələləri 20 oktyabr 2015-ci ildə "Financial Times" qəzetində nəşr olunan «Action on Climate Change Is Self-defence Not Altruism» («İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə tədbirləri: altruzim deyil, özünü müdafiədir») adlı məqaləsində nəzərdən keçirir. O qeyd edir ki, 2015-ci ilin oktyabrın ortalarında Paris Hərbi məktəbində Fransa Senatı və Müdafiə nazirliyinin birgə təşkil etdiyi seminarda bu ölkənin hərbi və mülki rəhbərləri iqlim dəyişikliyilə bağlı risqləri və bunun müdafiə və təhlükəsizlik sahələrinə olan təsirini müzakirə etmişdilər. Bu risqlərin çoxu yaxşı məlumdur: bir tərəfdən, bəzi regionların səhralaşması, məhsuldarlığın azalmasına və ərzaq defisitinə səbəb olan su çatışmazlığı, digər tərəfdən, sel və daşqınların artması, hava tem-

puraturunda qəfil dəyişikliklər, habelə suyun çirklənməsi səbəbindən xəstəliklərin və epidemiyaların yayılma risqi [4, 2].

Bu məqalədə qeyd edildiyi kimi, iqlim "dəyişikliyi" termini onilliklər ərzində havanın temperaturunun tədricən və 2 dərəcə Selsi xətti artımını nəzərdə tutur. Lakin iqlimin "qeyri-sabitliyini", yəni bu və ya digər tərəfdə qəfil atlamarı nəzərdə tutan ssenarilər daha realdır. Bununla əlaqədar Fransada "ekoloji təhdidlərdən müdaifə" adlandırılan tədbirlərin görülməsi ehtiyacı yaranır. Dəyişən iqlim əhalinin daha fəal miqrasiyasına səbəb olacaq. Qlobal səyahətlər və ticarət dövründə epidemiyaların sürətlə yayılması baş verə bilər. "Bu cür şərtlər altında yaranan problemlərin kökündən həlli məqsədilə fəal səylər olmadan milli və Avropa təhlükəsizliyini necə qoruyub saxlamağı təsəvvür etmək belə çətindir. Bu o deməkdir ki, Avropa dövlətlərinə, o cümlədən başqa regionların ölkələrində zəruri kadr ehtiyatlarını axtarmaq və bu problemlərin həllini təmin edəcək inkişaf proseslərinə ciddi invesitiya qoyuluşları etmək lazım gələcəkdir, habelə yerli əhalinin miqrasiya deyil, öz əvvəlki yerlərində qalmaları üçün stimullar yaradılmalıdır" [4,3]. Blatter hesab edir ki, fransızlar " iqlim dəyişikliyi ilə bağlı problemləri enerji siyasətinin və ətraf mühitin mühafizəsi məsələsi deyil, müdafiə və təhlükəsizlik məsələrinin mühüm problemləri qismində baxmaqda haqlıdırlar" [4, 3].

5) Beynəlxalq təhlükəsizliyin gələcək problemləri. Böyük Britaniya Krallığının astronomu Martin Ris "Financial Times" qəzetində nəşr olunan «Scientists and Politicians Alike Must Rally to Protect Life on Earth» («Yerdə həyatı qoruyub saxlamaq üçün alimlər və siyasətçilər birləşməlidir" adlı məqaləsində xəbərdarlıq edirdi: "İstilik stressi hava kondisioneri olmayanlara böyük zərbə vuracaq, məhsul çatışmazlığı artıq bu gün ərzaq məhsullarını çətinliklə alanlara böyük ziyan vuracaq, ekstremal hava şəraiti evləri pis qorunanlar üçün böyük təhlükələr yaradacaq... İqlim dəyişikliyi bioloji müxtəlifliyin katastrofik şəkildə azalmasına səbəb olur. Biz oxumadan həyat kitabımızı məhv edirik. Müdrik siyasət işləyib hazırlamaq məqsədilə bizə alimlərin, iqtisadçıların və texniki mütəxəssislərin daha geniş səyləri, habelə yalnız XXI əsrin təklif edə biləcəyi daha keyfiyyətli bilgilər lazımdır. Lakin bu cür siyasətin uğurla həyata keçməsi üçün bizə siyasi liderlərin tam fədakarlığı və seçicilərin qeyd-şərtsiz dəstəyi gərəkdir..." [5, 4-5].

2 fevral 2011-ci il tarixində BMT-nin o zamankı Baş katibi Pan Gi Mun Oksford Universitetində Siril Fosterin xatirəsinə həsr olunan tədbirdə "XXI əsrdə insanların müdafiəsi və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı" adlı mühazirəsində qeyd edirdi ki, BMT-nin əsasını qoyanlar anlayırdılar ki, suverenlik öhdəliklər qoyur, xüsusilə insanların ehtiyaclardan, müharibələrdən və repressiyalardan qorumaq üçün öhdəliklər qoyur. Bu öhdəliklər yerinə yetirilmədikdə insanların müdafiəsi məqsədilə tədbirlərin görülməsi öhdəliyini nəzərdən keçirmək beynəlxalq ictimaiyyətin mənəvi borcudur" [6, 13-17]. O qəbul edirdi ki, "insanların müdafiəsinin təmini ilə bağlı vəzifə sadə və asan deyil. Biz hər zaman müvəffəq olmuruq. Lakin biz yenidən və yenidən müsbət irəliləyişlər əldə etməliyik. Bu bizim fərdi və kollektiv təhlükəsizliyimizdir. Mənim (Baş katib olaraq) kimi adamlar və dünya liderləri insanları müdafiə etmək üçün mənəvi və siyasi öhdəlik daşıyırlar. Qarşımızda duran problemlərin xarakteri dəyişib, lakin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması ilə bağlı bizim başlıca vəzifəmiz dəyişilməz qalıb. Nizamnamənin verdiyi siyasi alətlərdən və imkanlardan istifadə edərək biz yavaş, lakin doğru addımlar atmağa çalışırıq. Bu kontekstdə insanların müdafiəsi konsepsiyasının praktiki reallaşmasını təmin etmək zərurəti yaranıb. Şübhəsiz olaraq, BMT insanların müdafiəsi ilə öz öhdəliklərini daha effektiv şəkildə yerinə yetirməlidir...Ən yaxşı müdafiə forması – qabaqlayıcı tədbirlərdir. Qabaqlayıcı tədbirlər insanların həyatını qorumaqla yanaşı, resursları saxlamaq imkanı verir" [6, 15].

Pan Gi Mun qeyd edirdi ki, "Müdafiə ilə birbaşa bağlı vəzifələrlə yanaşı, BMTartan zəiflik halları ilə bağlı tədbirlər görməyə çalışır. Artan zəifliklər əhali üçün təhlükə yaradır və cəmiyyəti zəiflədir, habelə zorakılıq və münaqişələrə səbəb olan su çatışmazlığı, qida təhlükəsizliyi, korrupsiya, transmilli cinayətkarlıq və iqlim dəyişikliyinin nəticələri kimi halların yaranmasına səbəb olur. Bir çox hallarda iqlim dəyişikliyinin səbəb olduğu su çatışmazlığı münaqişələrin mənbəyinə səbəb olur; söhbət çox ciddi regional münaqişələrdən gedir. Ona görə də təəccüblü deyil ki, insan təhlükəsizliyinin bu problemləri sülh quruculuğu sahəsində, xüsusilə Sülh quruculuğü üzrə Komissiyanın gündəliyində öz əksini tapır. BMT qəbul edir ki, insanların müdafiəsi ilə bağlı məsələlər bu təşkilatın məqsəd və prinsipləri arasında mərkəzi yer tutur. İnsanların müdafiəsi ilə bağlı problemlərin öhdəsindən gəlmək üçün BMT yanaşmalarını köklü surətdə dəyişməlidir. Bu, daha böyük cəsarət tələb edir" [6, 17].

Henri Kissincer özünün məşhur "Dünya qaydası" adlı kitabında qeyd edirdi: "Sülhün pozulması halları müəyyən edildikdə bütün dövlətlərin eyni meyarlardan istifadə etmələrini və bu pozuntuların aradan qaldırılması üçün birlikdə hərəkət etmələrini gözləmək tarixi təcrübə ilə öz təsdiqini tapmayıb... Kollektiv təhlükəsizlik mexanizmləri beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə daha ciddi təhdidlər yaradan vəziyyətlərdə öz qeyri-effektivliyini dəfələrlə göstərib" [7, 312]. Daha sonra o belə bir sual verir: "Beynəlxalq qaydanı təşkil edən qaydalar və ya prinsiplər var idimi və yaxud daha kompleks idarəetmə, daha dəqiq desək, hətta bu cür idarəetməni tələb edən potensialın olmağını nəzərdə tutan geosiyasiya qaydanın təməli var idimi? " [7, 314].

Öz düşüncələrində Kissincer beynəlxalq təhlükəsizlik və insanların müdafiəsi probleminin təkamülü ilə bağlı faktorları nəzərə almırdı. Beynəlxalq təhlükəsizliyə hazırki və gələcək təhdidlərin xarakterini, habelə beynəlxalq müdafiə problemlərini nəzərə alaraq, hətta qüdrətli dövlətlər belə BMT tərəfindən səylərin olmasını dəstəkləyəcəklər. Bizə ictimai qaydanın saxlanması sistemində BMT-nin imkanlarından istifadə etmək vacibdir. İngilis alimi İan Braunlay hesab edirdi: "Birləşmiş Millətlər Təşkilatının strukturu ictimai asayişin hərtərəfli sistemini təşkil edir. Çoxtərəfli qərarların qəbuletmə mexanizminin zəif yerlərinə baxmayaraq, BMT gücdən istifadə ilə bağlı monopoliya hüququna malikdir, sülhün pozulması, sülhə təhdid və təcavüzkarlıq aktları ilə əlaqədar məcburetmə xarakterli tədbirlərin görülməsinə görə əsas məsuliyyəti daşıyır. Fərdi üzv-dövlətlər fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə hüququna malikdirlər. Regional təşkilatlarla münasibətdə BMT Təhlükəsizlik Şurası müəyyən şərtlər altında məcburi tədbirlərin görülməsi ilə bağlı səlahiyyətlərini müvafiq təşkilatlara ötürür. Məcburetmə tədbirlərinə beynəlxalq birlik adından bu və ya digər dövlətə qarşı gücün tətbiq edilməsi daxildir. Bundan başqa, sülhməramlı əməliyyatların aparılması praktikası da yaranmışdır, o şərtlə ki həmin ənməliyyatların aparılacağı ərazidə mövcüd olan dövlətin razılığı olmalıdır. Son vaxtlar bəzən sülhməramlı fəaliyyətlə bağlı funksiyaların məcburetmə tədbirlər ilə qarışması baş verirdi ki, bu da acınacaqlı nəticələrə səbəb olurdu" [7, 314].

Qloballaşmanın həyatın bütün sahələrinə nüfuz etdiyi hazırki şəraitdə Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyin və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan insan təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlətin fəaliyyətində prioritet məsələlərdəndir. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsinə və bir sıra beyəlxalq təşkilatların qərarlarına baxmayaraq Azərbaycan 44-günlük müharibə nəticəsində 30 ildən artıq Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş torpaqları işğaldan azad etməklə ərazi bütövlüyünü və dövlət təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, 30 ildən artıq məcburi köçkün həyatı yaşayan vətəndaşlarının insan təhlükəsizliyini – insan hüquqlarının başlıca prinsipi olan yaşam hüququnu təmin etdi. Ərazi bütövlüyünü təmin etməklə, Azərbaycan dövləti Ermənistanla sərhəddə və işğal dövründə atəşkəs xətti boyunca yaşayan vətəndaşlarının erməni silahlı qüvvələri tərəfindən silah atəşlərinə məruz qalmalarının qarşısını almaqla, vətəndaşlarının yaşayış hüququnu təmin etdi. Post-münaqişə dövründə Azərbaycan işğaldan azad edilmiş torpaqlarda keçmiş məcburi köçkünlərin insan təhlükəsizliyini – onların ev, iş, qida və s. təminatı, quruculuq-abadlıq işləri ilə məşğul olmaqla yanaşı, ermənilər tərəfindən minalardan çirklənmiş torpaqların minalardan təmizlənməsi ilə - insan təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə məşğuldur.

Nəticə. Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində BMT kimi bir strukturun son illər işlək olmadığını nəzərə alaraq, hər bir dövlət öz milli təhlükəsizliyini və insanlarının təhlükəsizliyini öz imkanları hesabına təmin etmək məcburiyyətindədir. Azərbaycan dövləti buna çox gözəl nümunədir. Yekun olaraq qeyd edilməlidir ki, dövlət təsisatlarının təhlükəsizliyi və sabitliyi vətəndaşların təhlükəsizliyini təmin edən başlıca təminatçısıdır və insan təhlükəsizliyini tamamlayır. Buna görə də insan təhlükəsizliyi dövlət təhlükəsizliyinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Dövlətin təhlükəsizlik təminatçısı olaraq rolu isə əvəz edilə bilməz.

ƏDƏBİYYAT

1. An agenda for peace: preventive diplomacy, peacemaking and peace-keeping: report of the Secretary-General pursuant to the statement adopted by the Summit Meeting of the Security Council on 31 January 1992 / Boutros Boutros-Ghali. "An Agenda for Peace". International Relations. 11 (3): 201–218. doi:10.1177/004711789201100302.

2. UNDP (United Nations Development Programme) 1994. Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security. New York.
3. Bruno Simma and others, eds., *The Charter of the United Nations: A Commentary*, vol. I., 3d ed. (Oxford, Oxford University Press, 2012).
4. Nick Butler, "Action on climate change is self-defence not altruism", Financial Times, 20 October 2015. Bracken House, London, England.
5. Martin Rees, "Scientists and politicians alike must rally to protect life on Earth", Financial Times, 5 September 2015. Bracken House, London, England
6. Ban Ki-moon, Secretary-General of the United Nations, "Human protection and the 21st century United Nations", Cyril Foster Lecture at Oxford University, Oxford, United Kingdom, 2 February 2011. http://www.un.org/sg/selected-speeches/statement_full.asp?statID=1064.
7. Henry Kissinger. World Order, 2014. Penguin Books, 432 pages. ISBN 978-0241004272.

МАХАББАТ СЕИДОВА
Докторант кафедры международных отношений
Бакинского государственного университета

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ И ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Вопрос безопасности в международных отношениях выступает в качестве объединяющего компонента глобальных проблем, с которыми мы сталкиваемся сегодня в нашем мире, и именно поэтому он остается центральной темой в международных отношениях. Это также концепция, которая доминировала в мыслях на протяжении тысячелетий. Поддерживается ли безопасность на индивидуальном или государственном уровне, остается основной темой дискуссий. В связи с этим возникает вопрос о том, кто или что должно обеспечивать безопасность. Например, должно ли обеспечение безопасности осуществляться государством или эта власть должна быть полностью или частично передана международным организациям? Насколько важна безопасность для человечества, можно понять из коллективной жизни людей в древние времена. Сожительство создало необходимость защиты коллектива друг от друга и внутри группы. По этой причине безопасность также можно рассматривать как социальную концепцию. Традиционно в международных отношениях безопасность государства ставится выше вопроса о том, кто или что находится в безопасности в глобальной системе. Это называется «национальная безопасность» в широком смысле.

В традиционных теориях понятие безопасности узко определяется как безопасность территории страны, государственного суверенитета и национального единства от внешних (информационных, психологических, военных, экономических и т.д.) атак или защита национальных интересов посредством внешнеполитического воздействия на международной арене. В этом смысле безопасность воспринимается как концепция, применимая к национальным государствам, а не к людям. Безопасность человека – это прежде всего право человека. В системе международных отношений выделяются три основные парадигмы безопасности: национальная безопасность, международная безопасность и безопасность человека. Первые два подхода отдают моральный приоритет государству как необходимой основе человеческого развития. В отличие от двух подходов, которые отдают приоритет государству, третий подход к безопасности отдает моральное превосходство человеку и человечности, ставя их выше интересов государств, к которым они принадлежат, или международного сообщества.

Ключевые слова: Национальная безопасность, международная безопасность, безопасность человека.

MAHABBAT SEYIDOVA
Doctoral student of Baku State University
Department of International Relations

INTERACTION OF STATE AND HUMAN SECURITY IN INTERNATIONAL RELATIONS

The security related issues in international relations is a connecting component of today's global problems happening in the world and in this connection it stays as a central topic on international relations. This is a predominant concept existing on the minds throughout the millenials. The providing security on individual and state level stays as a central topic. Regarding this the question related who or what should provide security raises. For instance, whether state should provide security or this authorization should be handed completely or partially to international organizations? The security has been always important to the mankind as since ancient times people lived collectivly. Cohabitation created the need to protect the collective from each other and within the group. Because of this security can be also regarded as a social notion. Traditionally, international relations have emphasized state security over the question of who or what is secure in the global system. This is called "national security" in a broad sense.

In traditional theories the concept of security is narrowly defined as the security of the country's territory, state sovereignty, and national unity from external (informational, psychological, military, economic, etc.) attacks, or the protection of national interests through foreign policy in the international arena. In this sense, security is perceived as a concept that applies to nation-states rather than people. Human security is first and foremost a human right. There are three main paradigms of security in the system of international relations: national security, international security and human security. The first two approaches give moral priority to the state as the necessary ground for human development. In contrast to the two approaches that prioritize the state, the third approach to security gives moral primacy to human beings and humanity, prioritizing them over the interests of states to which they belong or the international community.

Keywords: national security, international security, human security.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 07 iyun 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: s.e.ü.f.d. Qurban Məmmədov, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 32 (327)

AYTƏN KƏRİMLİ
Bakı Dövlət Üniversiteti,
Avropa və Amerika ölkələri tarixi kafedrası
aytenkerimli92@gmail.com

ABŞ STRATEGİYASINDA İRAQ NEFTİNİN ROLU

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/176-181

Məqalədə Amerika Birləşmiş Ştatlarının İraqdakı qüvvələrinin mövcudluğunda neft amilinin rolu tarixi retrospektivdə araşdırılmışdır. Müəllif ABŞ-ın Fars körfəzi regionunda, xüsusən də İraqda geo-strateji, iqtisadi və siyasi maraqlarını təhlil edərək belə qənaətə gəlir ki, İraqın ABŞ tərəfindən işğalı terrorla mübarizə məqsədi daşımamış, ilk növbədə İraqın zəngin enerji ehtiyatlarının işlənməsinə nəzarəti ələ keçirmək olmuşdur. Bu dünya bazarında neftin qiymətini müəyyən etməyə imkan verməklə yanaşı həm də regionda digər beynəlxalq aktyorların hökmranlığının qarşısını almaq və enerji resursları uğrunda mübarizədə rəqabətdən yayınmaq ABŞ-ın maraqlarına uyğun idi. Bu tədqiqatın əhəmiyyəti İraq neftinin Amerika strategiyasındakı rolunun müəyyən edilməsi və enerji resurslarının İraqın işğalında əsas amillərdən birinə çevrilməsinin Yaxın Şərq regionuna təsirlərini araşdırmaqdır.

Açar sözlər: İraq, ABŞ, Yaxın Şərq, işğal, neft, terror, strategiya.

Giriş. Hər bir dövlətin xarici siyasətində enerji amilinin təsiri mövzusunun aktuallığı ildən-ilə artır. Hazırda enerji resurslarının ixracatı və təhlükəsiz daşınması, onun ticarətini müasir dünya iqtisadi əlaqələrinin ən mühüm elementi halına gətirmişdir. Belə ki, enerji iqtisadiyyat və ticarət kimi həyati əhəmiyyətli sektorların idarə edilməsində əsas rol oynayır. Amerika hökumətinin məqsədlərindən biri də dünyanın enerji mənbələri üzərində nəzarəti qoruyub saxlamaqdır. Bildiyimiz kimi, bu müstəmləkə imperiyası, eləcə də onun transkontinental şirkətləri və sahibləri tarix boyu neft axtarışında bütöv ölkələri məhv etməkdən çəkinməmişdilər. Araşdırmalara görə, neft ehtiyatlarının 70%-i Yaxın Şərq regionunda yerləşir, ona görə də bu regionda mövcudluq ABŞ-ın strateji maraqlarına uyğundur. Hətta 1925-ci ildən (bu il İraqda neft ehtiyatları aşkar edilmişdir) İraq bu günə qədər davam edən müstəmləkə imperialist işğalının təsirini hiss etməyə başlamışdı [14]. Bu tədqiqatın obyekti İraq ərazisində yerləşən enerji ehtiyatları, mövzusu isə ABŞ qüvvələrinin İraqda mövcudluğu faktorudur. Tədqiqatın metodoloji əsasını sistemli yanaşma təşkil etmişdir. Bununla yanaşı problem araşdırarkən başqa tədqiqat metodlarından da istifadə olunmuşdur. Tarixi metod - yaxın bir neçə onillikdə ABŞ və İraq arasında münasibətlərin və qarşılıqlı əlaqələrin retrospektivini və inkişafını aşkar etmək; müqayisəli üsul - ABŞ-ın Yaxın Şərq regionunda, xüsusən də İraqda müxtəlif mərhələlərdə fəaliyyətinin xarakterini və miqyasını müqayisə etmək; induktiv metod - ABŞ-ın İraq qarşı apardığı mərkli siyasətin beynəlxalq vəziyyətə təsirinə təhlil etməkdir. Tədqiqatda resurs-aktyor yanaşmasından da istifadə olunmuş, onun çərçivəsində ABŞ-ın, eləcə də ölkənin xarici siyasətinin həyata keçirilməsində bilavasitə iştirak edən qeyri-dövlət subyektlərinin resurs bazası, həmçinin İraqda öz məqsədlərinə çatmaqda göstərdikləri fəaliyyətlər təhlil edilmişdi. Bundan əlavə, ABŞ siyasətinin vektorunu müəyyən etmək üçün çıxışların və xarici siyasət sənədlərinin məzmunu təhlil edilmiş, eləcə də problem-xronoloji və ideoqrafik metodlardan, təhlil, induksiya, deduksiya, analogiya və ümumiləşdirmə üsullarından istifadə edilmişdir.

Məlum olduğu kimi Ərəbistan yarımadasının dövlətləri, eləcə də Körfəz ölkələri bütün dünyada ən böyük enerji ehtiyatlarına malikdir. İraq, Avropa ilə Hind okeanı regionunu birləşdirən dövlət olduğunu nəzərə alsaq hələ ötən əsrdən bəri imperialistlərin strateji məqsədi bu ölkə üzərində nəzarəti genişləndirmək olmuşdur. Böyük Britaniya, Almaniya, ABŞ, Türkiyə və bir sıra Avropa ölkələri arasında İraqda olmaq və buradakı enerji mənbələrinə nəzarət etmək imkanı uğrunda şiddətli rəqabət var idi.

İraq dünya neft ehtiyatlarına görə Səudiyyə Ərəbistanından sonra ikinci yerdədir, lakin İraqdakı faktiki ehtiyatlar daha çoxdur. Bundan əlavə, aşağı hasilat xərcləri ilə yeni neft mənbələrinin kəşf edilməsi imkanı vardır. Bu səbəbdən də İraqda hakim olmaq, dünya neft ehtiyatlarının təxminən

dörddə birinə nəzarət etmək deməkdir. Həmçinin İraqın coğrafi mövqeyi ona Fars körfəzində cəmləşən dünya neft ehtiyatlarının üçdə ikisinə nəzarət etməyə imkan verir ki, bu da öz növbəsində bu ölkənin geostrateji maraqlarını nəzərə alaraq ABŞ üçün daha da vacib edirdi. Amerikanın bölgədəki əsas məqsədi neft qiymətlərinə nəzarət edə bilmək üçün İraq iqtisadiyyatında hakim mövqeyə malik olmaq idi. Bu eyni zamanda ABŞ üçün Almaniya və Fransa kimi Avropa ölkələrinin, habelə bəzi başqa ölkələrin beynəlxalq siyasətlərinə də təsir etmək demək idi. [18]. ABŞ-ın məqsədlərindən danışarkən, xüsusilə qlobal iqtisadiyyatları sarsıdan maliyyə fəlakətindən sonra qiymətlərə nəzarət etmək imkanını qeyd etmək lazımdır. Böyük itkilərə məruz qalan ABŞ bu ssenarinin təkrarlanmaması üçün "zəif dollar" siyasətini həyata keçirmişdir. Bir çox ekspertlər "zəif dollar" siyasətinin dünya hökmranlığının sonunu ifadə etdiyinə inansada, amma reallıqda belə deyildir. Dolların zəifliyi ABŞ-ın yürütdüyü yeni siyasətdən başqa bir şey deyildir. Çünki "zəif dollar" siyasəti təkcə iqtisadi deyil, ABŞ-ın bütün maraqlarına xidmət edən çoxşaxəli siyasətdir. Bu siyasət sayəsində qlobal maliyyə sistemi İraq nefti kimi Amerikanın nəzarəti altında olacaqdır. Amerikanın İraqda neftə nəzarət etməsi dünyadakı neft qiymətlərinə nəzarət etmək imkanı verəcək və bununla da Fars körfəzi neftinin qiymətini ən aşağı səviyyəyə endirməklə ciddi nəticələrə gətirib çıxaracaqdır. Körfəz nefti onun iqtisadiyyatı üçün vacib olduğundan, nəticə etibari ilə ərəb ölkələrinin iqtisadi səviyyəsinin zəifləməsinə səbəb ola bilər ki, bu da ABŞ-ın regionda əsas geostrateji məqsədlərindən biri idi [4].

Qeyd etdiyimiz kimi Şərqlə Qərbin kəsişməsində yerləşən və üç qitəni - Asiya, Afrika və Avropanı birləşdirən İraqa nəzarət ABŞ-a həm Körfəz ölkələri, həm də Yaxın Şərqin qalan hissəsinə nəzarət etməyə imkan verirdi. Araşdırma göstərir ki, ABŞ-ı Bağdadı işğal etməyə və Səddam Hüseyn rejimini devirməyə sövq edən yeganə amil neft olmamışdı. Yəqin ki, İsrailin və onun regiondakı müttəfiqlərinin, yəni bəzi körfəzi ölkələrinin təhlükəsizliyini qorumaq və ya İranı nəzarətdə saxlamaq, habelə nüvə proqramını məhdudlaşdırmaq kimi digər eyni dərəcədə əhəmiyyətli səbəblər də öz təsirini göstərmişdir. Eyni zamanda güman etmək olar ki, bütün bu səbəblər bir-biri ilə bağlıdır və beləliklə, neft ABŞ-ın İraqda mövcudluğunda əsas amil deyildir. Ona görə də İraq təkcə zəngin enerji ehtiyatlarına görə deyil, həm də unikal coğrafi və geosiyasi yerləşməsi və zəngin tarixi kimi amillərin olması amerikalılar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də İraqı Yaxın Şərq və Şimali Afrika regionunun ən böyük ölkələrindən biri hesab etməyə imkan verirdi. Bu da regionda İraq enerji resurslarının aparıcı regional ixracatçıları ilə, eləcə də regionun digər iri iqtisadiyyatları - Türkiyə və Misirlə rəqabət aparır [7]. İraq strateji əhəmiyyətli dövlətdir, çünki onun ərazisindən Avropadan Yaxın Şərq və Cənubi Asiya ölkələrinə quru və hava yolları keçir. Bundan əlavə, o, Fars körfəzi və Aralıq dənizini Suriya ərazisi və Qırmızı dəniz, İordaniya ərazisindən keçərək, Umm Qəsr limanı vasitəsilə Fars körfəzinə birləşdirən körpüdür. İraqa nəzarət edən şəxs İraq ərazisindən qonşu ölkələrə - İran, Suriya, və Türkiyəyə, eləcə də bütün Fars körfəzi zonasına nəzarət edə bilərdi [1].

Qeyd olunduğu kimi, İraqda neft 1925-ci ildə Kərkük yatağında, sonra isə İraqın mərkəzi və cənubunda, xüsusən də Bəsrə şəhərində digər neft yataqları aşkar edilmişdir [Mejcher, 1980]. 1932-ci ildə İraq Böyük Britaniyadan müstəqillik qazandı, bu da öz növbəsində ölkədə neft hasilatına nəzarəti zəiflətdi. Lakin 1958-ci ilə qədər əyalətin neft sənayesində dominantlıq edən Iraq Petroleum şirkəti xarici kapitalın nəzarətində idi və bu da müəyyən qədər dövlətin güclənməsinə kömək etdi. Aralıq dənizinə neft kəmərinin tikintisinin bir hissəsi kimi Yaxın Şərqdə Britaniya və Fransa, eləcə də Amerikanın hərbi-strateji mövqeləri və regionda nəqliyyat infrastrukturu obyektlərinin tikintisində iştirakı İraqı asılı vəziyyətə salmışdır [9]. Xarici neft kapitalından asılılığını azaltmaq üçün İraq milli neft emalı zavodları tikməyə nail olsalar da, ABŞ və digər xarici şirkətlər İraq neftinə nəzarəti davam etdirirdilər. 1972-ci ildə İraqda neft sənayesinin milliləşdirilməsindən sonra, statistik məlumatlara görə, İraqın neft ehtiyatları 112 milyard bareli, sübut olunmamış ehtiyatların payı isə 362 milyard bareli ötmüşdür [3]. İraq neftinin ən mühüm xüsusiyyəti onun ucuz hasilatının maya dəyərinin olması idi. Belə ki, bir barel üçün 2 dolları keçmirdi ki, bu da Amerika neftinin hasilatının dəyərindən hər barel üçün 14 dollar ucuz idi. İraq hazırda dünyanın dördüncü ən böyük neft ixracatçısı və OPEK ölkələri arasında ikinci ən böyük neft hasilatçısına çevrilmişdir. O, 147 milyard bareldən çox təsdiqlənmiş neft ehtiyatına malikdir. Bu da qlobal tədarükün təxminən 9%-ini təşkil edir ki, ehtiyatların hasilata nisbətinin çox yüksəlməsi deməkdir (2018-ci ildə gündə 4,6 milyon barel). Bu ölkədə həm də 125,6 trilyon kubmetr qaz ehtiyatı vardır [16]. İraqın qlobal enerji təchizatına əhəmiyyətli təsir

göstərən ən böyük neft dövlətlərindən biri hesab edildiyini nəzərə alsaq, ABŞ-ın bu dövlətə marağı başa düşüləndir.

Beləliklə dünya iqtisadiyyatında keçən əsrin 50-ci illərindən sonra dəmiryolları və qida şirkətləri, eləcə də banklar və avtomobil sənayesi aparıcı yer tutsa da, lakin 1979-cu ildən sonra neft sənayesinin rolunun artması, dominant yer tutdu və tutmaqda davam edir. Hətta keçən əsrin 70-ci illərin enerji böhranlarından sonra ABŞ dövlət katibi Henri Kissincer neftin qiymətini qaldıran ərəb ölkələrinə qarşı hərbi güc tətbiq etməklə hədələmişdi. Lakin 1979-1980-ci illərin sonunda Sovet qoşunlarının Əfqanıstana daxil olması ilə vəziyyət dəyişdi. Ona görə də ABŞ prezidenti Cimmi Karter Fars körfəzinin Birləşmiş Ştatlar və bütün Qərb dünyası üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən ərazi hesab edildiyi Karter Doktrinasını elan etdi, bununla əlaqədar olaraq İraqa dəniz qüvvələrinin göndərilməsi qərara alındı. Hətta Körfəz böhranı zamanı Amerikanın Herald Tribune qəzeti 27 avqust 1990-cı ildə yazırdı: "ABŞ siyasətini bilən hər bir amerikalı yaxşı bilir ki, Birləşmiş Ştatlar İraqa qarşı demokratiya uğrunda mübarizə aparmır, çünki ərəb dünyasında demokratiya yoxdur. Birləşmiş Ştatlar sərvətə - yanacaq sənayesinə nəzarət etmək üçün İraqa təzyiq göstərir" [5].

11 sentyabr 2001-ci il terror hücumlarından sonra Amerikanın strateji planlaşdırmasında dəyişikliklər baş verdi. Terrorizm beynəlxalq aləmdə silahlı münaqişənin əsas formalarından birinə çevrildi. Bu baxımdan ABŞ-ın yeni strategiyasına görə, terrorla mübarizə bu dövlətin əsas məqsədlərindən biri olmuşdur. ABŞ terrorizmə qarşı müharibəyə rəhbərlik edir və dünyanın bir neçə ölkəsini, əsasən də Yaxın Şərq regionunu terrorçuları himayə edən dövlətlər siyahısına daxil etmişdir. Terrorizmi (xüsusən də İraqda) aradan qaldırmaq üçün ABŞ-da yeni strategiya yaradıldı ki, bu da dünya xəritəsinin Amerikanın maraqlarına uyğun şəkildə yenidən qurulmasına yönəlmişdi. ABŞ prezidenti Corc Buş İraqı İran və Şimali Koreya ilə birlikdə üç tərəfdən biri kimi göstərərək "şər oxu" ifadəsini işlətmişdir ki, bu da onun siyasi, geostrateji və iqtisadi məqsədlərinə xidmət etməli idi. Çünki ABŞ İraq müharibəsindən sonra iqtisadi amillərin roluna diqqət yetirirdi. Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, 2003-cü ildə Amerikanın İraqı işğalı zamanı əsas məqsədləri terrorizmlə mübarizə, eləcə də kütləvi qırğın silahlarının məhv edilməsi olmasına baxmayaraq, işğal zamanı neft sənayesi obyektlərini bombardmanlardan mühafizə etmişdi. Hətta neft quyularında baş vermiş yanğının söndürülməsi üçün bütün mümkün tədbirlər görülmüşdür [20].

Bu cür təfərrüatlar Amerikanın İraqı işğalının əsl səbəbini təsdiqləyirdi. Xatırladaq ki, 2003-cü ildə Birləşmiş Ştatlar İraqın daha yaxşı idarəçilik sistemi ilə əvəz olunacağı və işğal olunmuş enerji yataqlarının ABŞ-ın enerjisinin sabitliyinə təsir göstərəcəyi ümidi ilə Səudiyyə Ərəbistanındakı bazalarından qoşunlarını çıxarmışdı. Birləşmiş Ştatlar İraq neftinin dünyaya tam açılmasını, özəl sektorun inkişafı üçün güclü və cəlbedici stimulların yaradılmasını, iqtisadi inteqrasiyanın əldə edilməsini ehtiva edən strategiya tətbiq etməyə çalışırdı. Bir çox mütəxəssislər tərəfindən ABŞ-ın İraqın yenidən qurulması proqramı İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropanı yenidən qurmağı öhdəsinə götürən Marşal Layihəsindən sonra dünyanın ən böyük yenidənqurma layihəsi kimi təsvir edilmişdir [8].

11 sentyabr 2001-ci il hadisələri Birləşmiş Ştatların ümumi davranışında keyfiyyət dəyişikliyini əks etdirirdi. Belə ki, 2001-ci ildən sonrakı dövr Buş administrasiyası dövlətin xarici siyasətinin ümumi tendensiyalarında əsaslı dəyişikliklərə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. ABŞ administrasiyası İraqla müharibənin başlanmasına səbəb olan çoxlu sayda saxta arqumentlər, o cümlədən bu dövləti terror əlaqələri, habelə 11 sentyabr hadisələrində iştirak və kütləvi qırğın silahlarına malik olmaqda ittiham edirdi. Amma əslində İraqa qarşı müharibə "neft müharibəsi" idi. Çünki İraq, Birləşmiş Ştatların Səudiyyə Ərəbistanından sonra ikinci ən böyük neft ehtiyatlarının açarına sahibdir. ABŞ-ın Asiyada faktiki olaraq hər bir əsas ticarət tərəfdaşı Fars körfəzindən neftin davamlı axınından asılıdır. Bu da o deməkdir ki, dünyanın hər yerində inkişaf etməkdə olan dövlətlər Fars körfəzinin neft limanlarından və xüsusən də İraqdan asılıdır. Ona görə də ABŞ İraqda mövcud olmalı və regiondakı vəziyyətə nəzarəti davam etdirmək niyyətidə idi [19]. Bununla yanaşı, digər beynəlxalq aktyorların, xüsusən də Rusiya və Çinin İraqda mövcudluğunun qarşısını almaq Vaşinqton üçün vacib şərt olmuşdur. Beləliklə, ABŞ-ın siyasi rəsmiləri İraqın işğalının ölkənin neft sərvətlərinin istehsalında hakim olmaqla regiona nəzarət etmək imkanı verən həll yolu olduğu qənaətinə gəlmişdilər [12].

Qeyd olunduğu kimi dünya nəzarətinin əsas "alətlərindən" biri olan neft Amerika qüvvələrinin İraqı işğal etməsində mühüm amil olmuşdur. İraqdakı qələbə həm də ABŞ administrasiyasına "qlobal

fəthlərə", eləcə də bu dövlətdə birbaşa hökmranlığa nail olmağa imkan verirdi [5]. Çünki neft Amerikanın xarici siyasətinin ən mühüm siyasi məqsədidir və buna görə də Körfəz müharibəsindən sonra İraq müharibəsinin olması aydın məsələ idi [17]. Bu yöndə Britaniyalı jurnalist Robert Fiskin fikri ilə razılaşmamaq çətindir: "Birləşmiş Ştatlar qlobal neft mənbələrinə nəzarət etməli olacaq... Əgər İraq neftin 25%-nə nəzarət etmək əvəzinə, çuğundur ixrac etsəydi, Birləşmiş Ştatlar İraqı işğal etməzdi" [14].

Təqdim olunan bütün faktlara əsaslanaraq, araşdırmanın nəticəsi olaraq aşağıdakılar əldə edilmişdir: ABŞ-nın İraqda geostrateji, iqtisadi və siyasi maraqlarını həyata keçirməklə yanaşı, əsas məqsədi neftdir. Məhz bu fakt ABŞ-da yeni strategiyanın hazırlanmasına səbəb oldu və Yaxın Şərq layihəsinin həyata keçirilməsi baxımından İraqın Amerika maraqlarına xidmət etməsinin vacibliyini aydınlaşdırmışdı. Lakin unutmaq olmaz ki, İraqda hökmranlıq həm də ABŞ-a İranı nəzarətdə saxlamağa və bu dövlətin öhdəsindən gələ biləcəyi istənilən çağırışa cavab verməyə hazır olmağa imkan verirdi. Həmçinin belə qənaətə gəlmək olar ki, ABŞ hər hansı beynəlxalq aktyorun İraqın enerji resurslarında maraqlı olduğunu hiss etsə, o zaman Vaşinqton silahlı qüvvələrdən istifadə etməyə hazır olacaqdır. Yəni nefti regionda təhlükəsizliyin sabitliyini pozan əsas səbəblərdən biri adlandırmaq mümkündür. Bundan əlavə, İraqın işğalı ABŞ-a Yaxın Şərqin qəlbində yer almağa və oradan öz hegemonluğunu Körfəz ölkələrinə, eləcə də regionda Amerika hərbi bazalarının olmasını təmin etməyə imkan verirdi. Həm də ABŞ-ın təhlükəsizliyinə və ya regionun təhlükəsizliyinə təsir edən hər hansı bir fövqəladə hadisə baş verərsə, onun bu yerlərə yaxın olmasına və belə bir vəziyyətə tez reaksiya verməsinə imkan verəcəkdi.

Əslində İraq xalqını Səddam rejimdən xilas etmək və ya ərəb dünyası ilə İsrail arasında balans yaratmaq üçün ABŞ-nın İraq müharibəsinə ehtiyacı yox idi. ABŞ rəhbərliyinin əsas məqsədi İraq neftinə nəzarəti ələ keçirmək idi ki, bu da Vaşinqtonu beynəlxalq sistemin zirvəsinə qaldırmağa və prezident Corc Buşun strategiyasının ortaya çıxmasından sonra beynəlxalq münasibətlərin birqütblü sistemi ideyasını dəstəkləməyə imkan verməli idi. Yeni strategiyanın ortaya çıxması ABŞ üçün müsbət nəticələr verdi. ABŞ İraqın işğalı ilə öz məqsədlərinə nail ola bildi ki, bu da öz bəyanatlarına görə terrorizmlə mübarizədə zəruri addım idi. Lakin təqdim olunan faktlara əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, İraq dünya hegemonlarının rəqabətində növbəti siyasi qurbana çevrildi.

ƏDƏBIYYAT

1. Aboud, A, 2014. American strategy for the Iraqi development. – Available at: http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=420136&r. [27.09.2024].
2. A country that is rich and a people that can't find food. What do you know about Iraqi oil. 2019. Available at: http://khaleej.online/Gbz4Mn [27.09.2024].
3. Абиди, Х.Л. Иракская нефть и нефтяная политика в Ираке и в регионе в свете американской оккупации: в 3 т. / Х.Л.аз-Забиди. – Багдад: Иракский центр исследований, 2007. – Т.1. – 366 с.
4. Al-shamhi Rahman, 2018. American ambitions for the Iraqi and Syrian oil threaten the organization of OPEC. Available at: http://tishreen.news.sy/?p=21359 [27.09.2024].
5. Al-Falah Abdul-Khaliq. 2019. «Iraq to where ... civilised dialogue has moved». http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=657203 [27.09.2024].
6. Айдрус, И.А. Меланьина М.В. Экономические санкции в условиях глобализации: проблемы теории и современная практика Ирака // Азия: вектор развития внешнеэкономического сотрудничества с Россией в условиях санкций. Ежегодник – 2016. Под редакцией Л.В. Шкваря. Москва, 2016.
7. Багдасаров, С.А. Ближний Восток. Вечный конфликт. М.: Эксмо, 2016.
8. Ван-Вактор, С.А. Нефть благословенная и проклинаемая. Международный нефтегазовый бизнес от скважины до бензоколонки / С.А. Ван-Вактор. – М.: Альпина Паблишер, 2014
9. Chatelus, M. Iraq and Its Oil: Sixty-five Years of Ambitions and Frustration // Iraq: Power and Society / ed. by D. Hopwood. – Oxford: St. Antony's College, 1993. – P. 141–161.
10. Haled al-Ardawi, 2019. Iraq and the United States of America, study the future foreign policy of Iraq. https://abu.edu.iq/sites/default/files/jurnals/abu/3/3-13.pdf [27.09.2024].

11. Heba Burhan al-Azzawi. 2014. The events of September 11, 2001 and its impact on international politics. http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=408271 [27.09.2024].
12. Hamisa, O. 2015. Oil research in the US-Arab relations on the example of Algeria (1990–2014). http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=657203 [27.09.2024].
13. Ергин Д. Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть. – М.: Альпина Паблишер, 2016.
14. Makarim, I. 2010. Is oil the cause of America's war with Iraq? http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=224067 [27.09.2024].
15. Mejcher H. Die Politic und das Ol im Nahen Osten. Bd. I. Der Kampf der Machte und Konzerne vor dem Zweiten Weltkrieg. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1980.
16. Salema, A. 2010. America has succeeded in achieving its goals of occupying Iraq. http://khaleej.online/Gbz4Mn [27.09.2024].
17. Saleh, l. 2014. American policy in Iraq: divide and conquer. http://www.alriyadh.com/19560
18. Сушенцов, А.А. Эволюция политических приоритетов США в Ираке / А.А. Сушенцов // США – Канада. Экономика, политика, культура. – 2010. – № 7. – С. 53–66.
19. Шумилин, А. И. Проблема нефти и перспектива вывода американских войск изИрака / А.И.Шумилин // США– Канада. Экономика, политика, культура. – С. 37–54.
20. Thomas, P.M. Barnet. America's Post-Oil Grand Strategy, 18 February 2016. http://thomaspmbarnett. squarespace.com/globlo gization/2016/2/18/americas-post-oil-grand-strategy.html [27.09.2024].

АЙТЕН КАРИМЛИ
Бакинский Государственный Университет,
Кафедра истории стран Европы и Америки

РОЛЬ ИРАКСКОЙ НЕФТИ В СТРАТЕГИИ США

В статье рассматривается ретроспективно историческое значение нефтяного вопроса в пребывании американских военных в Ираке. Автор приходит к выводу, что оккупация Ирака США была в значительной степени направлена на контроль над разработкой обильных нефтяных ресурсов Ирака, а не на борьбу с терроризмом, после тщательного изучения геостратегических, экономических и политических интересов США в районе Персидского залива, особенно в Ираке. Помимо возможности контролировать цену на нефть на этом мировом рынке, в интересах Соединенных Штатов было не допустить доминирования других иностранных игроков в этом районе и избежать соперничества в борьбе за энергетические ресурсы. Выяснение того, как иракская нефть вписывается в американскую политику, и анализ того, как энергетические ресурсы стали главной проблемой в оккупации Ирака, являются важными темами исследований для Ближнего Востока.

Ключевые слова: Ирак, США, Ближний Восток, оккупация, нефть, терроризм, стратегия.

AYTAN KARIMLI
Baku State University,
Department of History of European and American Countries

THE ROLE OF IRAQI OIL IN US STRATEGY

The article examines, in retrospect, the historical significance of the oil issue in the US military's stay in Iraq. The author comes to the conclusion that the US occupation of Iraq was largely intended to control the development of Iraq's abundant petroleum resources, rather than to combat terrorism, after carefully examining the geostrategic, economic, and political interests of the US in the Persian Gulf area, particularly in Iraq. In addition to allowing it to control the price of oil on this

global market, it was in the interests of the United States to prevent other foreign players from dominating the area and to avoid rivalry in the fight for energy resources. Finding out how Iraqi oil fit into American policy and analyzing how energy resources became a major issue in the occupation of Iraq are important research topics for the Middle East.

Keywords: Iraq, USA, Middle East, occupation, oil, terrorism, strategy.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 27 sentyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. Aida Bağırova, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 32:93/94; UOT 070; UOT 94(479.24)

ЛЕЙЛА МУРАДЗАДЕ
заочный докторант
Бакинского государственного университета
ведущий журналист Азербайджанского государственного информационного агентства (АЗЕРТАДЖ)
leilamuradofff@gmail.com

ОТНОШЕНИЕ ЮНЕСКО К КУЛЬТУРНОМУ НАСЛЕДИЮ В КАРАБАХЕ: ПОЛИТИКА ДВОЙНЫХ СТАНДАРТОВ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/182-187

В данной статье анализируется подход к восстановлению материального и культурного наследия в послевоенный период. Важно отметить, что защита культурного наследия особенно актуальна в зонах конфликтов, где исторические памятники и артефакты подвергаются разрушению и разграблению. В статье анализируется использование ЮНЕСКО двойных стандартов по отношению к Азербайджану, что создает неприемлемое неравенство и несправедливость в сфере охраны культурного наследия. Кратко обсуждаются конкретные примеры использования этой политики при защите и оценке ущерба, нанесенного материальному и культурному наследию Карабахского региона Азербайджана в период оккупации Арменией. Делается вывод, что реализация данной политики может оказать пагубное влияние на международное взаимодействие.

Ключевые слова: Азербайджан, ЮНЕСКО, послевоенный период, восстановление материального и культурного наследия, двойные стандарты.

Введение. Восстановление достоверной истории и культуры особенно важно для сохранения национальной и культурной идентичности, а также для образования и воспитания молодого поколения. Историческое и культурное наследие позволяет понять корни исторических событий, а также ценности и традиции общества. Это также способствует сохранению уникальности и характера каждой нации.

Однако, использование этой информации для идеологической обработки может быть опасным и привести к искажению исторических фактов, а также к манипуляции общественным сознанием. Это может привести к возникновению конфликтов и дезинформации, а также использованию истории в политических целях.

Одним из важных аспектов отношения к объектам историко-культурного наследия является их сохранение и защита. Многосторонние усилия направлены на реставрацию и консервацию памятников истории и культуры, чтобы сохранить их для будущих поколений. Важно уважать и ценить историческое наследие, так как оно способно объединить людей и сохранить историческую память. Восстановление и сохранение памятников истории и культуры является важным элементом сохранения культурного многообразия и достоинства человечества.

Восстановление после конфликтов – это комплексный и многогранный процесс, направленный на заживление ран, нанесенных войной или другим видом насилия, и на создание устойчивого мира и процветания. Для того чтобы, определить важные компоненты постконфликтного восстановления нами в схеме рассмотрены основные моменты (Схема 1).

Как видно из схемы, данный процесс требует значительных усилий и ресурсов. Соответственно здесь важную роль играет международное сообщество. Как известно, для предотвращения разрушения материально-культурного наследия человечества в 1954 году была принята Гаагская конвенция о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта, которая определяет меры по охране движимых и недвижимых культурных объектов. Данный документ стал одним из первых международных соглашений, посвященных защите культурного

наследия в условиях вооруженных конфликтов. Важно отметить, что Гаагская конвенция 1954 года была дополнена двумя протоколами. Первый Протокол, принятый 14 мая 1954 года, вступил в силу 7 августа 1956 года. Второй Протокол был подписан 26 марта 1999 года, а вступил в силу 9 марта 2004 года. Данные протоколы расширяют круг объектов культурного наследия, подлежащих защите, и ужесточают меры ответственности за их нарушение [1].

Схема 1. Ключевые элементы восстановления после конфликтов

В последние десятилетия общество стало свидетелем беспрецедентного по масштабам разрушения культурного наследия в зонах военных конфликтов. К сожалению, на территории Азербайджана, в частности в Карабахе, варварски разрушены и безвозвратно утрачены многочисленные памятники истории и культуры. Уничтожение истории азербайджанского народа выступает систематической и целенаправленной политикой Армении. После Победы во Второй Карабахской войне (27 сентября - 10 ноября 2020 года) Азербайджан начал постепенно восстанавливать деоккупированные территории. Заметим, что восстановление представляет собой многогранную и трудоемкую задачу, требующую значительных ресурсов и времени. Азербайджан неоднократно предоставлял большинству международных организаций доказательства разрушений исторического и культурного наследия освобожденных территорий. Для оценки разрушений Азербайджан направлял запросы в ЮНЕСКО для отправки независимой технической миссии организации. Однако в ЮНЕСКО отметили, что на освобожденных от оккупации территориях будет осмотрено лишь только два памятника, а после этого сразу отправятся в Ханкенди. Азербайджанская сторона назвала визит миссии ЮНЕСКО в регион на таких условиях неискренним и непрозрачным [2]. Также следует отметить, что Община Западного Азербайджана неоднократно обращалась в ЮНЕСКО с просьбой направить в Армению миссию для мониторинга состояния азербайджанских памятников в Армении [3]. Но и данный запрос был отклонен. Что же мешает организации направить миссию в Карабах и оценить масштабы разрушений?

В основные задачи деятельности ЮНЕСКО в области восстановления культурного наследия включаются следующие виды поддержки пострадавшей стороне (в случае вооруженных конфликтов, природных катаклизмов и др.):

1. ***Предоставление технической помощи:*** ЮНЕСКО оказывает экспертную помощь государствам в разработке планов восстановления и реставрации культурных объектов, а также направляет специалистов для проведения работ по восстановлению.
2. ***Финансирование:*** ЮНЕСКО предоставляет гранты и другую финансовую помощь странам для реализации проектов по восстановлению культурного наследия.
3. ***Повышение осведомленности:*** ЮНЕСКО проводит информационно-просветительские кампании, направленные на повышение осведомленности о важности сохранения культурного наследия и мобилизации поддержки для его восстановления.
4. ***Содействие международному сотрудничеству:*** ЮНЕСКО координирует усилия различных стран и организаций в области восстановления культурного наследия и содействует обмену опытом и передовыми практиками [4].

Вышеуказанные данные позволяют утверждать, что ЮНЕСКО не оказывает ни одного из видов помощи пострадавшей стороне, в данном случае Азербайджанской Республике, что является ярким примером политики двойного стандарта.

Существенно то, что организация активно участвует в восстановлении культурного наследия многих стран, а также реализует множество проектов по восстановлению их культурного наследия. Рассмотрим конкретные примеры:

- ***Восстановление старого города Варшавы*** после разрушения в ходе Второй мировой войны
- ***Реконструкция Храмового комплекса Ангкор-Ват***, поврежденного в результате войн и стихийных бедствий
- ***Восстановление города Дубровник*** после его обстрела во время войны в Хорватии (1991-1995)
- ***Восстановление мавзолеев в Тимбукту*** (Мали)
- ***Документирование разрушений в Сирии***, защита древнего ***города Пальмиры***
- ***Восстановление минаретов Джам*** в Афганистане
- ***Защита исторического города Санаа*** в Йемене
- ***Восстановление храмов в долине Катманду*** в Непале [5]

Основной из задач ЮНЕСКО является оказание помощи пострадавшим от военных конфликтов территорий, но касаясь Азербайджанской Республики, организация не стремится отправлять миссии в Карабах, а также в Иревань, что приводит к различным умозаключениям по поводу решения данного вопроса. Отсюда следует то, что действия глобальной международной политики могут оказывать влияние на решения, принимаемые организацией, в данном случае выборочное оказание помощи государствам, пострадавшим от военных конфликтов. В ходе исследования данного вопроса нами рассмотрен 2 пункт статьи I Устава ЮНЕСКО, где говорится о том, что «в задачи ЮНЕСКО входит сохранение, распространение и сохранение знаний, включая книги, произведения искусства и памятники истории и научного наследия человечества. Кроме того, организация рекомендует заинтересованным государствам заключить соответствующие международные конвенции» [6].

Принимая во внимание пункт данного Устава, в начале 2023 года Западная община Азербайджана направило письмо генеральному директору ЮНЕСКО Одре Азуле, где были отмечены систематические нарушения в отношении культурного наследия азербайджанцев. Рассмотрим выдержки из письма:

- **Присвоение и искажение:** Голубая мечеть в Иреване (ЛМ – построена в 1766 году по приказу Иреванского хана Гусейнали хана), будучи единственной сохранившейся мечетью в Армении, ложно выдается за "персидскую мечеть". Однако исторические факты свидетельствуют, что она была построена азербайджанцами, которые в то время составляли большинство населения города, и на протяжении веков служила им местом поклонения.
- **Уничтожение:** Руководство Армении продолжает планомерно уничтожать последние следы азербайджанской культуры на своей территории. Ярким примером служит квартал Тепебаши в Иреване - единственный сохранившийся фрагмент исторического центра го-

рода, хранящий его самобытность с XVII века. Некогда населенный азербайджанцами квартал Тепебаши находится под угрозой полного исчезновения из-за планов армянских властей по его сносу.

- **Дискриминация и этнические чистки:** Политика Армении в отношении азербайджанцев нанесла непоправимый ущерб нематериальному культурному наследию Азербайджана. Этническая чистка, проведенная в Гёйчинском махале, стала трагедией для ашугской школы Гейчи - колыбели азербайджанского ашугского искусства, включенного в Репрезентативный список нематериального культурного наследия человечества ЮНЕСКО. Власти Армении даже демонстративно разрушили памятник и могилу видного ашуга Алескера, уроженца Гейчи [7].

В сентябре 2023 года организация направила ответное письмо Западной общине Азербайджана, подтвердив свою готовность предпринять необходимые меры в соответствии с призывом общины к защите культурного наследия [8]. Следует выделить, что в рамках расширения своих возможностей по защите азербайджанского культурного наследия в Армении, община продолжит сотрудничество с ЮНЕСКО. Это сотрудничество будет включать ведение реестра памятников культуры с использованием современных методологий, оценку их состояния и определение необходимых мер для их восстановления.

Как известно, мины и другие взрывные устройства, запрещенные международным гуманитарным правом, представляют собой серьезную угрозу для культурного наследия как во время вооруженных конфликтов, так и в постконфликтный период. В целях защиты культурного наследия от мин в конце 2023 года Азербайджан выдвинул ЮНЕСКО резолюцию на тему «Воздействие мин на культурное наследие», принятой на 15-й встрече сторон Гаагской конвенции 1954 года о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта. В данной резолюции поддерживаются усилия, предпринимаемые государствами-членами, направленные на защиту и сохранение культурного имущества (культурного наследия) в периоды вооруженных конфликтов и после них. Одновременно в ней отмечается, что использование мин и других взрывных устройств может привести к значительному ущербу такому имуществу, что является грубым нарушением норм международного гуманитарного права [9]. Важно отметить, что данная резолюция стала первой в истории ЮНЕСКО, единогласно принятой после обсуждения, и посвященной влиянию мин на культурное наследие. Примечательно, что именно Азербайджан впервые в истории данной Конвенции инициировал включение пункта аналогичного содержания в повестку дня.

Вопрос восстановления и направления миссии в Азербайджан поднимался и на 3-м Глобальном форуме ЮНЕСКО по борьбе с расизмом и дискриминацией, который проходил с 29 ноября по 1 декабря 2023 года в Сан-Паулу (Бразилия), председателем Женского совета Общины Западного Азербайджана, депутатом Милли Меджлиса Азербайджанской Республики Малахат Ибрагимгызы. Она представила подробную информацию об уничтожении азербайджанского культурного наследия в Армении и вновь озвучила призыв общины к этой международной организации направить миссию в Армению для проведения всесторонней оценки состояния азербайджанского культурного наследия на территории этой страны [10]. Все сказанное дает полагать, что ЮНЕСКО своими действиями показывает свою незаинтересованность в поддержке, а также оценке ущерба, нанесенного армянской стороной материально-культурному наследию Азербайджана.

Сущность вышеизложенного сводится к тому, что существует проблема двойных стандартов:

1. Некоторые объекты культурного наследия получают приоритетное внимание и финансирование, в то время как другие остаются вне защиты.
2. Критерии отбора объектов для восстановления часто непрозрачны и субъективны.
3. Политические и идеологические факторы могут играть значительную роль в принятии решений о восстановлении.

Вышеперечисленные проблемы приводят к тому, что некоторые национальные культуры и истории маргинализируются, культурное наследие становится инструментом политической пропаганды, универсальные ценности защиты культурного наследия подрываются.

Заключение. Исходя из этого, мы делаем вывод, что для решение данной проблемы необходимо разработать более справедливые и прозрачные критерии отбора объектов для восстановления, обеспечить более широкое участие в процессе принятия решений, повысить осведомленность о проблеме двойных стандартов, а также укреплять международное сотрудничество в области защиты культурного наследия. Безусловно, не существует простых решений, и всегда будут существовать разногласия по поводу того, как восстанавливать объекты культурного наследия. Тем не менее, важно стремиться к созданию более справедливого и инклюзивного подхода к восстановлению, который будет уважать все культуры и истории.

ЛИТЕРАТУРА

1. Защита культурных ценностей. Военный справочник; 2020 - https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000372542/PDF/372542rus.pdf.multi [25.06.2024].
2. Nagorno-Karabakh: Reaffirming the obligation to protect cultural goods, UNESCO proposes sending a mission to the field to all parties; 2023 -https://www.unesco.org/en/articles/nagorno-karabakh-reaffirming-obligation-protect-cultural-goods-unesco-proposes-sending-mission-field?hub=415 [25.06.2024].
3. Qərbi Azərbaycan İcması UNESCO-nun Baş direktoru Odri Azuleyə məktub ünvanlayıb; 2023 https://azertag.az/xeber/qerbi_azerbaycan_icmasi_unesco_nun_bas_direktoru_odri_azuleye_mektub_unvanlayib-2545073 [25.06.2024].
4. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage - https://whc.unesco.org/en/conventiontext/ [25.06.2024].
5. Post-Conflict and Post-Disaster Reconstruction and Recovery - https://whc.unesco.org/en/reconstruction/ [25.06.2024].
6. Декларация ЮНЕСКО, касающаяся преднамеренного разрушения культурного наследия; 2003 - https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/heritage_destruction.shtml [25.06.2024].
7. Правительство Армении уничтожило памятник Ашугу Алескеру – Община Западного Азербайджана; 2023 - https://www.kaspiy.az/pravitelstvo-armenii-unichtozhilo-pamyatnik-ashugu-aleskeru-obshina-zapadnogo-azerbajdzhana [25.06.2024].
8. ЮНЕСКО дала положительный ответ на призыв Общины Западного Азербайджана; 2023 - https://azertag.az/ru/xeber/yunesko_dala_polozhitelnyi_otvet_na_prizyv_obshchiny_zapadnogo_azerbaidzhana-2745772 [25.06.2024].
9. UNESCO-da Azərbaycanın minalarla bağlı irəli sürdüyü qətnamə qəbul edilib; 2023 - https://report.az/xarici-siyaset/yunesko-da-azerbaycan-terefinden-ireli-surulmus-qetname-qebul-edilib/ [25.06.2024].
10. На форуме ЮНЕСКО рассказано об уничтожении азербайджанского культурного наследия в Армении; 2023 - https://azertag.az/ru/xeber/na_forume_yunesko_rasskazano_ob_unichtozhenii_azerbaidzhanskogo_kulturnogo_naslediya_v_armenii-2839163 [25.06.2024].

LEYLA MURADZADƏ
Bakı Dövlət Universitetinin qiyabi doktorantı
Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyinin (AZƏRTAC) aparıcı jurnalisti

UNESCO-NUN QARABAĞDAKI MƏDƏNİ İRSƏ MÜNASİBƏTİ: İKİLİ STANDARTLAR SİYASƏTİ

Məqalədə müharibədən sonrakı dövrdə maddi-mədəni irsin bərpasına yanaşma təhlil olunub. Qeyd etmək vacibdir ki, mədəni irsin mühafizəsi xüsusilə münaqişə zonalarında, tarixi abidələrin və artefaktların dağıdılması və talan olunduğu ərazilərdə aktualdır. Məqalədə UNESCO tərəfindən Azərbaycana münasibətdə mədəni irsin qorunmasında yolverilməz bərabərsizlik və ədalətsizlik yaradan

ikili standartların tətbiqi təhlil edilib. Ermənistanın işğalı dövründə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin maddi-mədəni irsinə dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsində bu siyasətdən istifadə edilməsinə dair konkret nümunələr qısa şəkildə verilib. Belə qənaətə gəlinir ki, bu siyasətin həyata keçirilməsi beynəlxalq qarşılıqlı fəaliyyətə zərərli təsir göstərə bilər.

Açar sözlər: Azərbaycan, UNESCO, postmüharibə dövrü, maddi-mədəni irsin bərpası, ikili standartlar.

LEYLA MURADZADE
correspondence doctoral student at Baku State University
leading journalist at the Azerbaijan State News Agency (AZERTAC)

UNESCO'S ATTITUDE TO CULTURAL HERITAGE IN KARABAKH: THE POLICY OF DOUBLE STANDARDS

This article analysed the approach to the restoration of material and cultural heritage in the post-war period. It is important to note that the protection of cultural heritage is particularly relevant in conflict zones where historical monuments and artefacts are subject to destruction and looting. The article analyses UNESCO's use of double standards in relation to Azerbaijan, which creates unacceptable inequalities and injustices in the protection of cultural heritage. Specific examples of the use of this policy in protecting and assessing the damage caused to the material and cultural heritage of the Karabakh region of Azerbaijan during the period of occupation by Armenia are briefly discussed. It is concluded that the implementation of this policy may have a detrimental effect on international interaction.

Keywords: Azerbaijan, UNESCO, post-war period, restoration of material and cultural heritage, double standards.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 iyun 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: s.e.d. Sabir Məmmədli, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 32:93/94; UOT 327; 930.22

ƏSGƏR ƏSGƏROV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının doktorantı
askeraskerovv222@gmail.com

GEOSİYASİ TƏDQİQATLAR: NƏZƏRİ ÜMUMİLƏŞDİRMƏ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/188-193

Geosiyasət qlobal güc münasibətlərinə dair geniş spektrli nəzəriyyə və perspektivləri əhatə edən mürəkkəb və dinamik tədqiqat sahəsidir. Bu baxımdan, realizm və liberalizm qlobal siyasətin formalaşmasında müvafiq olaraq hərbi gücün və iqtisadi amillərin əhəmiyyətini vurğulayan geosiyasətdə ən təsirli iki nəzəriyyədir. Hartland və Rimland nəzəriyyələri qlobal güc münasibətlərində coğrafi regionların strateji əhəmiyyətinə dair mühüm perspektivlərdir, neorealizm və neoliberalizm isə qlobal güc münasibətlərinin formalaşmasında institutların və qeyri-dövlət aktorlarının rolu haqqında daha nüanslı perspektivlər təqdim edir. Post-kolonializm qlobal siyasətdə üstünlük təşkil edən Qərb perspektivinə meydan oxuyan və qlobal güc münasibətlərinin formalaşmasında müstəmləkəçilik və imperializmin davam edən irsini vurğulayan yeni bir perspektivdir. Fərqlərinə baxmayaraq, bu nəzəriyyələr və perspektivlər qlobal güc münasibətlərinin mürəkkəb və dinamik təbiətini dərk etməyimizə kömək edir və qlobal münaqişələrin idarə edilməsi, bütün dünyada sülh və rifahın təşviqi üçün siyasət və strategiyaların inkişafına təsir göstərib. Məqalədə bütün bu nəzəriyyələr detallı şəkildə təhlil edilir və ümumiləşdirmələr aparılır.

Açar sözlər: Liberalizm, neoliberalizm, neorealizm, nəzəriyyə, post-kolonializm, realizm.

Giriş. Geosiyasət coğrafiya, güc və siyasət arasındakı əlaqəni anlamağa çalışan bir tədqiqat sahəsidir. Bu sahə torpaq, su və təbii sərvətlər kimi coğrafi xüsusiyyətlərin siyasi qərarları formalaşdırmaq və beynəlxalq münasibətlərə təsir yollarını araşdırır. Geosiyasi tədqiqatlar siyasi sərhədlərin siyasi kimliyə və milli təhlükəsizliyə təsirindən tutmuş, geosiyasi dinamikanın formalaşmasında texnologiya və qloballaşmanın roluna qədər geniş mövzuları əhatə edə bilər. Geosiyasətin tədqiqi çox vaxt *realpolitika* ilə əlaqələndirilir ki, bu da ideoloji və ya mənəvi narahatlıqlardan daha çox güc və milli maraqların praktiki mülahizələrini vurğulayır [1]. Geosiyasi tədqiqatlar coğrafiya, politologiya, beynəlxalq münasibətlər, tarix, iqtisadiyyat və ətraf mühitin öyrənilməsi də daxil olmaqla bir sıra elmi tədqiqat sahələrindən ibarətdir. Geosiyasi təhlil regional münaqişələr, qlobal iqtisadi tendensiyalar və ekoloji böhranlar kimi müxtəlif kontekstlərdə tətbiq oluna bilər.

Müasir geosiyasi tədqiqatlar bir sıra intellektual ənənələrdən və tarixi kontekstlərdən inkişaf edir. Müasir geosiyasi tədqiqatlara əsas təsirlərdən bəziləri bunlardır [2]:

Klassik geosiyasi fikir: Geosiyasətin öyrənilməsi öz köklərini 20-ci əsrin əvvəllərində Halford Makkinder və Alfred Mehen kimi alimlərin işi ilə götürür.

Qloballaşma və texnoloji dəyişiklik: 20-ci əsrin sonu və 21-ci əsrin əvvəlləri sürətli qloballaşma və texnoloji dəyişikliklərlə səciyyələnir.

Ekoloji narahatlıqlar: İqlim dəyişikliyi və resursların tükənməsi kimi ekoloji narahatlıqlar getdikcə geosiyasi dinamikanı formalaşdırır.

Tənqidi və postkolonial yanaşmalar: Geosiyasi təhlilə tənqidi və postkolonial yanaşmaların əhəmiyyəti getdikcə artmaqdadır.

1. Ənənəvi geosiyasət nəzəriyyələri.

1.1. Realizm

Realizm geosiyasi tədqiqatlarda tez-tez müraciət edilən beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsidir. Realizm beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasında gücün və milli marağın vacibliyini vurğulayır və beynəlxalq sistemin anarxiya ilə xarakterizə olunduğunu, dövlətlərin güc və təhlükəsizlik uğrunda daimi rəqabət vəziyyətində olduğunu müdafiə edir. Geosiyasət kontekstində realist nəzəriyyə dövlətlər arasında güc münasibətlərinin formalaşmasında coğrafiyanın və təbii sərvətlərin rolunu vurğulayır.

Realistlər iddia edirlər ki, su yollarına çıxış və strateji hərbi mövqelər kimi coğrafi faktorlar dövlətin təhlükəsizliyi və gücünü layihələndirmək qabiliyyəti üçün kritik dərəcədə əhəmiyyətli ola bilər [3, p.29-30].

Realizmin əsasən dövlətlərin öz təhlükəsizliyini və mövcudluğunu təmin etmək üçün digər dövlətlərlə güc münasibətlərini balanslaşdırmağa çalışacaqları fikrinə istinad edir. Başqa sözlə, qüvvələr balansı konsepsiyasına dayanır. Bu konsepsiya ittifaqların və güc bloklarının yaranmasına, habelə münaqişə və resurslar və ərazi uğrunda rəqabətə səbəb ola bilər.

Realist nəzəriyyə dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə əsas aktor kimi əhəmiyyətini vurğulayır və dövlətin əsas məsuliyyətinin özünün və vətəndaşlarının təhlükəsizliyini təmin etmək olduğunu müdafiə edir. Realistlər beynəlxalq təşkilatlara və çoxtərəfli müqavilələrə qarşı skeptisizm ilə yanaşır, onların çox vaxt səmərəsiz olduğunu və super-güc olan dövlətlərin maraqlarına tabe ola biləcəyini iddia edirlər [4, p.60-61].

Bununla belə, realizmin tənqidçiləri iddia edirlər ki, o, həddən artıq deterministik və sadə nəzəriyyədir, mürəkkəb geosiyasi dinamikanı güc və şəxsi maraqlara yönəlmiş dar bir fokus nöqtəsinə endirir. Realizm həm də beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasında ideologiya, mədəniyyət və kimliyin rolunu görməzdən gəldiyinə və dövlətlər arasında əməkdaşlığın potensial faydalarını nəzərə almadığına görə tənqid edilmişdir [5]. Bu tənqidlərə baxmayaraq, realizm geosiyasi tədqiqatlarda güclü və təsirli bir nəzəriyyə olaraq qalır və tədqiqatçıların beynəlxalq münasibətlər və təhlükəsizlik haqqında düşüncə tərzinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

1.2. Liberalizm

Liberalizm geosiyasi tədqiqatlarda geniş istifadə edilən digər mühüm beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsidir. Liberalizm beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasında əməkdaşlığın, qarşılıqlı asılılığın və institusional tənzimləmələrin vacibliyini vurğulayır. Beynəlxalq sistemə anarxik baxan və daimi rəqabət və münaqişə ilə səciyyələnən realizmdən fərqli olaraq, liberalizm beynəlxalq normaların, institutların və rejimlərin yaradılması yolu ilə daha sülhsevər və əməkdaşlıq edən dünya yaratmağın mümkün olduğunu müdafiə edir [6, p.10].

Geosiyasət kontekstində liberal nəzəriyyə dövlətlər arasında əməkdaşlığın və sabitliyin təşviqində Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və regional təşkilatlar kimi qurumların rolunu vurğulayır. Liberallar iddia edirlər ki, beynəlxalq əməkdaşlığı iqtisadi qarşılıqlı asılılıq, azad ticarət və demokratik idarəetmə, həmçinin insan hüquqlarının və liberal demokratik dəyərlərin təşviqi yolu ilə inkişaf etdirmək olar. Liberal nəzəriyyənin mərkəzində demokratik rejimlərin qeyri-demokratik dövlətlərə nisbətən bir-biri ilə müharibəyə getmə ehtimalının daha az olduğunu iddia edən "demokratik sülh" konsepsiyası dayanır. Liberallar həmçinin beynəlxalq hüququn və insan hüquqlarının vacibliyini vurğulayır və bu norma və dəyərlərin münaqişənin sülh yolu ilə həllinə və fərdi hüquqların qorunmasına kömək edə biləcəyini iddia edirlər [7, p.10].

Liberalizmin tənqidçiləri onun həddən artıq idealist və sadəlövh ola biləcəyini, beynəlxalq münasibətlərdə güc və şəxsi maraqların reallıqlarına etinasız yanaşdığını iddia edirlər. Liberallar müxtəlif cəmiyyətlərin mədəni və tarixi xüsusiyyətlərini nəzərə almadan, demokratiya və insan haqlarına "hamıya uyğun" yanaşmanı təbliğ etdiklərinə görə də tənqid olunurlar [8]. Bu tənqidlərə baxmayaraq, liberalizm geosiyasi tədqiqatlarda mühüm bir nəzəriyyə olaraq qalır və tədqiqatçıların beynəlxalq əməkdaşlıq, insan hüquqları və demokratiya haqqında düşüncə tərzinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Qlobal idarəçilik, iqtisadi qarşılıqlı asılılıq və insan hüquqlarının təşviqi kimi bir çox müasir geosiyasi debatlar liberal ideyalar və dəyərlərdən dərindən təsirlənir.

1.3. Hartland və Rimland nəzəriyyələri

Hartland və Rimland nəzəriyyələri 20-ci əsrin əvvəllərində ortaya çıxan iki geosiyasi nəzəriyyədir. İngilis coğrafiyaşünas Halford Makkinder və amerikalı strateq Nikolas Spaykman tərəfindən hazırlanmış bu nəzəriyyələr müxtəlif regionların strateji əhəmiyyətini və onların qlobal güc münasibətlərini necə formalaşdırdığını izah etməyə çalışırdı. Hartland nəzəriyyəsi iddia edir ki, Rusiya və Mərkəzi Asiyanın geniş daxili bölgələrini əhatə edən Avrasiya quru hissəsinə nəzarət dünya hökmranlığının açarıdır. Makkinderin fikrincə, Hartland dünyanın qalan hissəsi üzərində nəzarəti bərqərar etmək mümkün olan dünyanın "dönmə sahəsidir". Makkinder iddia edirdi ki, Hartlandə kim nəzarət edirsə,

bütün dünyanı idarə etmək potensialına malikdir və qlobal güc balansı böyük güclərin bu bölgəyə nəzarət etmək qabiliyyətinə əsaslanır [9, p.58].

Rimlənd nəzəriyyəsi isə, Hartləndin ətrafındakı sahil ərazilərinə nəzarətin qlobal gücün açarı olduğunu müdafiə edir. Spaykmanın sözlərinə görə, Avropa, Asiya və Afrikanın sahilyanı ərazilərini özündə birləşdirən Rimlənd dünyanın ən mühüm strateji bölgəsidir. Spaykman iddia edirdi ki, Rimləndin nəzarəti Hartlənd üzərində nəzarətə imkan verir və qlobal güc balansı böyük güclərin Rimləndi idarə etmək qabiliyyətinə əsaslanır [1, p.20-21].

Həm Hartlənd, həm də Rimlənd nəzəriyyələri geosiyasi strategiyanın və təhlilin formalaşmasında təsirli olmuşdur. Xüsusilə Soyuq Müharibə ABŞ və Sovet İttifaqının müvafiq olaraq Rimlənd və Hartlənd bölgələri üzərində nəzarət uğrunda rəqabət apardığı bir dövr idi. Soyuq Müharibədən sonrakı dövrdə bu nəzəriyyələr, xüsusən də Çinin yüksəlişi, Rusiyanın dirçəlişi və Avropa Birliyinin qlobal siyasətdəki rolu ətrafında müzakirələrdə geosiyasi təhlili məlumatlandırmaqda davam edir.

Bu nəzəriyyələri tənqid edənlər iddia edirlər ki, onlar həddən artıq determinist və sadə ola bilər, çünkü mürəkkəb geosiyasi dinamikanı dar bir əraziyə nəzarətə yönəldirlər. Onlar həmçinin qlobal güc münasibətlərinin formalaşmasında mədəni, sosial və iqtisadi amillərin əhəmiyyətinə diqqət yetirmədikləri üçün tənqid olunublar [10]. Buna baxmayaraq, Hartlənd və Rimlənd nəzəriyyələri geosiyasi tədqiqatlarda vacib nəzəriyyələr olaraq qalırlar və qlobal gücün bölüşdürülməsi və müxtəlif regionların strateji əhəmiyyəti ətrafında müzakirələri yönləndirməkdə davam edirlər.

2. Yeni geosiyasət nəzəriyyələri

2.1. Neorealizm

Struktur realizm kimi də tanınan neorealizm geosiyasi tədqiqatlara əhəmiyyətli təsir göstərmiş görkəmli beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsidir. 1970-ci illərdə amerikalı politoloq Kennet Vals tərəfindən işlənib hazırlanmış neorealizm ayrı-ayrı dövlətlərin daxili xüsusiyyətlərinə deyil, sistemin özünün strukturuna diqqət yetirməklə beynəlxalq sistemdə dövlətlərin davranışını izah etməyə çalışır. Neorealizm iddia edir ki, beynəlxalq sistem anarxiya ilə xarakterizə olunur, yəni qaydaları tətbiq etmək və ya dövlətlər arasında münaqişələri həll etmək üçün heç bir mərkəzi orqan yoxdur. Belə bir sistemdə dövlətlər öz təhlükəsizliklərini və sağ qalmalarını təmin etmək üçün öz güc imkanlarına arxalanmalıdırlar. Neorealistlər iddia edirlər ki, bu, dövlətlərin daim digər dövlətlərə nisbətən güclərini artırmağa çalışdıqları özünə kömək sisteminə gətirib çıxarır [11].

Neorealizmə görə, beynəlxalq sistemdə güc bölgüsü dövlətlərin davranışını müəyyən edən ən mühüm amildir. Xüsusilə, neorealistlər güc bölgüsünün dəyişdiyi və yüksələn gücün qurulmuş hakimiyyəti sıxışdırmaq təhlükəsi ilə üzləşdiyi dövrlərə aid olan "hakimiyyət keçidi" konsepsiyasına diqqət yetirirlər. Neorealistlər iddia edirlər ki, bu cür hakimiyyət keçidləri beynəlxalq münasibətlərdə ən təhlükəli dövrlərdir, çünki onlar çox vaxt rəqabət, qeyri-sabitlik və müharibə riski ilə müşayiət olunur.

Neorealizm geosiyasi tədqiqatlara, xüsusən də beynəlxalq sistemdə gücün bölüşdürülməsi və böyük dövlətlərin davranışı ilə bağlı müzakirələrə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Neorealizmin tənqidçiləri onun dövlətlərin davranışının formalaşmasında daxili siyasətin, ideologiyanın və mədəniyyətin əhəmiyyətini aşağı qiymətləndirdiyini iddia edirlər. Neorealizm həm də iqtisadi qarşılıqlı asılılıq, beynəlxalq institutlar və qeyri-dövlət aktorları kimi digər amilləri nəzərə almayaraq, güc imkanlarına az diqqət yetirdiyinə görə tənqid edilmişdir [12]. Bu tənqidlərə baxmayaraq, neorealizm geosiyasi tədqiqatlarda mühüm bir nəzəriyyə olaraq qalır və mütəxəssislərin beynəlxalq münasibətlər haqqında düşüncə tərzinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Güc balansı və güc keçidləri kimi neorealist ideyalar və konsepsiyalar qlobal güc münasibətləri, Çinin yüksəlişi və beynəlxalq sistemin dəyişən təbiəti ətrafında müzakirələrə yön verməyə davam edir.

2.2. Neoliberalizm

Neoliberalizm qlobal güc münasibətlərinin formalaşmasında iqtisadi amillərin əhəmiyyətini vurğulayan beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsidir. 20-ci əsrin sonlarında inkişaf etdirilən neoliberalizm qlobal iqtisadiyyatın dövlətlərin qarşılıqlı əlaqədə olduğu və bir-biri ilə rəqabət apardığı ən mühüm arena olduğunu müdafiə edən liberalizmin bir variantıdır. Neoliberalizm azad ticarətin, açıq bazarların və qloballaşmanın vacibliyini vurğulayır və iqtisadi qarşılıqlı asılılığın dövlətlər arasında sülh və

əməkdaşlığa kömək edə biləcəyini müdafiə edir. Neoliberal nəzəriyyəçilər iddia edirlər ki, iqtisadi artım və rifah qlobal sabitliyin açarıdır və dövlətlər iqtisadi inkişafı və ticarəti təşviq etmək üçün birlikdə çalışmalıdırlar [13].

Neoliberalizm qlobal güc münasibətlərinin formalaşmasında beynəlxalq institutların və qeyri-dövlət aktorlarının rolunu da vurğulayır. Neoliberal nəzəriyyəçilərə görə, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi qurumlar iqtisadi əməkdaşlığın təşviqində və dövlətlər arasında münaqişələrin idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Neoliberalizm qlobal güc münasibətlərinin formalaşmasında çoxmillətli korporasiyalar və qeyri-hökumət təşkilatları kimi qeyri-dövlət aktorlarının rolunu da vurğulayır.

Neoliberalizmin tənqidçiləri iddia edirlər ki, o, güc siyasətinin əhəmiyyətini və qlobal güc münasibətlərinin formalaşmasında dövlətin rolunu yetəri qədər qiymətləndirmir. Onlar iddia edirlər ki, neoliberalizm iqtisadi amillərin əhəmiyyətini həddindən artıq qabardır və qlobal siyasətin formalaşmasında hərbi gücün, strateji maraqların və mədəni amillərin rolunu kiçildir [14]. Bu tənqidlərə baxmayaraq, neoliberalizm geosiyasi tədqiqatlara əhəmiyyətli təsir göstərmiş və iqtisadi qloballaşma, azad ticarət və qlobal münaqişələrin idarə olunmasında beynəlxalq institutların rolu ətrafında müzakirələrə təsir etmişdir. Neoliberalizm həmçinin bir çox dövlətlərin, xüsusən də Qərbin xarici siyasətinin formalaşmasında əhəmiyyətli faktor olub və bütün dünyada iqtisadi liberallaşmanın və azad ticarətin təşviqində mühüm rol oynayıb.

2.3. Post-kolonializm

Post-kolonializm qlobal güc münasibətlərinin formalaşmasında müstəmləkəçilik və imperializmin mahiyyətini anlamağa çalışan beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsidir. 20-ci əsrin sonlarında inkişaf etdirilən postkolonializm qlobal siyasətdə üstünlük təşkil edən Qərb perspektivinə meydan oxuyur və əvvəllər müstəmləkə olmuş dövlətlərin və xalqların perspektivlərinin və təcrübələrinin əhəmiyyətini vurğulayır. Post-kolonial nəzəriyyəçilər iddia edirlər ki, müstəmləkəçilik irsi qlobal güc münasibətlərini, xüsusən də iqtisadi inkişaf, mədəni kimlik və siyasi güc sahələrində formalaşdırmağa davam edir. Onlar iddia edirlər ki, keçmiş müstəmləkə və müstəmləkəçi dövlətlər arasında güc və resursların qeyri-bərabər bölüşdürülməsi zülm və istismar sistemini əbədiləşdirir, eləcə də müstəmləkəsizləşdirmə və öz müqəddəratını təyinetmə uğrunda davam edən mübarizə beynəlxalq ictimaiyyətin qarşısında duran əsas problem kimi çıxış edir [15].

Post-kolonializm beynəlxalq münasibətlərin bir çox dominant nəzəriyyələrinin əsasında duran avrosentrik və imperialist fərziyyələrə qarşı çıxmağın vacibliyini vurğulayır. Post-kolonial nəzəriyyəçilər iddia edirlər ki, əvvəllər müstəmləkə olmuş xalqların perspektivləri və təcrübələri sistematik olaraq qlobal güc münasibətlərindən kənarlaşdırılıb. Bu baxımdan, müstəmləkəçilik və imperializmin davam edən irsini tədqiq etmək üçün qlobal siyasətin daha əhatəli yanaşması zəruridir [16].

Post-kolonializmin tənqidçiləri iddia edirlər ki, o, "şəxsiyyət siyasəti"nə həddən artıq diqqət yetirir və qlobal siyasətin formalaşmasında güc münasibətlərinin və strateji maraqların əhəmiyyətini görmür. Tənqidçilər həmçinin iddia edirlər ki, postkolonializm keçmiş müstəmləkə olmuş xalqların və millətlərin təcrübələrinə çox dar bir şəkildə diqqət yetirir və qadınlar, azlıqlar və yoxsullar kimi digər marginal qrupların perspektivlərinə və təcrübələrinə sistemli yanaşmır [17]. Bu tənqidlərə baxmayaraq, post-kolonializm geosiyasi tədqiqatlara, xüsusən də qlobal siyasətdə üstünlük təşkil edən Qərb perspektivlərinə meydan oxumaqda və güc münasibətlərinin daha əhatəli tədqiqini təşviq etməkdə əhəmiyyətli faktor rolunu oynamışdır. Post-kolonializm həm də əvvəllər müstəmləkə olmuş xalqların hüquq və mənafelərinin qorunmasının təşviqində mühüm rol oynamış və qlobal güc münasibətlərində müstəmləkəçilik və imperializmin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün davamlı səylərə töhfə vermişdir.

Nəticə. Tədqiqatın nəticəsi olaraq ümumi şəkildə qeyd etmək mümkündür ki, realizm və liberalizm geosiyasətdə ən çox bilinən iki nəzəriyyədir və onların bəzi oxşar və fərqli cəhətləri var. Realizm qlobal siyasətin formalaşmasında hərbi gücün və milli maraqların əhəmiyyətini, liberalizm isə dövlətlər arasında əməkdaşlığın və dinc münasibətlərin inkişafında iqtisadi amillərin və institutların rolunun vacibliyini vurğulayır. Realizm güman edir ki, dövlətlər rasional və şəxsi mənafeləri olan aktorlardır, liberalizm isə dövlətlərin ümumi maraqları və qarşılıqlı faydaları təşviq etmək üçün birlikdə işləyə biləcəyini güman edir.

Hartlənd və Rimlənd nəzəriyyələri qlobal güc münasibətlərində coğrafi regionların strateji əhəmiyyətinə dair mühüm perspektivlər təqdim edir. Halford Makkinder tərəfindən hazırlanmış Hartlənd nəzəriyyəsi, Avrasiya quru hissəsinin, xüsusən də Mərkəzi Asiya bölgəsinin qlobal gücün açarı olduğunu və bu bölgəyə nəzarətin qlobal dominantlıq üçün vacib olduğunu iddia edir. Nikolas Spaykman tərəfindən hazırlanmış Rimlənd nəzəriyyəsi isə iddia edir ki, Avrasiyanın dəniz periferiyasına, xüsusən də sahilyanı ərazilərə nəzarət qlobal güc üçün daxili quru kütləsinə nəzarətdən daha vacibdir.

Neorealizm və neoliberalizm də öz növbələrində qlobal güc münasibətlərinin formalaşmasında institutların və qeyri-dövlət aktorlarının rolu haqqında daha nüanslı perspektivlər təqdim edir. Struktur realizm kimi tanınan neorealizm dövlət davranışının formalaşmasında və dövlətlər arasında hakimiyyətin bölüşdürülməsində beynəlxalq sistemin rolunu vurğulayır. Neoliberalizm isə dövlətlər arasında əməkdaşlıq və sülh münasibətlərinin inkişafında beynəlxalq institutların və iqtisadi qarşılıqlı asılılığın əhəmiyyətini vurğulayır.

Post-kolonializm qlobal siyasətdə üstünlük təşkil edən Qərb perspektivinə meydan oxuyur və qlobal güc münasibətlərinin formalaşmasında müstəmləkəçilik və imperializmin nəticələrinə diqqət çəkir. Bu nəzəriyyə iddia edir ki, əvvəllər müstəmləkə olmuş xalqların təcrübələri sistematik olaraq qlobal güc münasibətlərindən kənarlaşdırılmış və diqqətdən kənarda qalmışdır.

Yekun olaraq qeyd edək ki, bu nəzəriyyələr və perspektivlər qlobal güc münasibətlərinin mürəkkəb və dinamik xarakterinə dair geniş fikirlər təqdim edir. Onların bəzi oxşarlıqları və fərqli cəhətləri olsa da, hamısı beynəlxalq ictimaiyyətin üzləşdiyi çağırışlar və imkanları dərk etməyimizə töhfə verir və qlobal münaqişələrin idarə edilməsi, bütün dünyada sülh və rifahın təşviqi üçün siyasət və strategiyaların inkişafına təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kaplan, Robert D. The Revenge of Geography: What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate. New York: Random House, 2012, 432 p.
2. Bacevich, Andrew J. The Limits of Power: The End of American Exceptionalism. New York: Metropolitan Books, 2010. 206 p.
3. Mearsheimer, John J. The Tragedy of Great Power Politics. New York: W. W. Norton & Company, 2001. 555 p.
4. Donnelly, Jack. Realism and International Relations. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. 228 p.
5. Doder, Dusko, and Louise Branson. The Ethics of Interdependence: Global Human Rights and Duties. New York: Routledge, 2003. 264 p.
6. Baylis, John, Steve Smith, and Patricia Owens, eds. The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations. 8th ed. Oxford: Oxford University Press, 2017. 640 p.
7. Fawcett, Edmund. Liberalism: The Life of an Idea. Princeton: Princeton University Press, 2014. 496 p.
8. Mann, Michael. The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 544 p.
9. Spykman, Nicholas J. The Geography of the Peace. New York: Harcourt, Brace and Company, 1944. 440 p.
10. Kolko, Joyce, and Gabriel Kolko. The Limits of Power: The World and United States Foreign Policy, 1945-1954. New York: Harper & Row, 1972. 512 p.
11. Waltz, Kenneth N. Theory of International Politics. Reading, MA: Addison-Wesley Pub. Co, 1979. 263 p.
12. Bhagwati, Jagdish N. The Promise and Peril of International Trade. New York: Basic Books, 1997. 352 p.
13. Harvey, David. A Brief History of Neoliberalism. New York: Oxford University Press, 2005. 256 p.
14. Stiglitz, Joseph E. Globalization and Its Discontents. New York: W.W. Norton & Co., 2002. 304 p.
15. Said, Edward W. Orientalism. New York: Vintage Books, 1979. 396 p.
16. Spivak, Gayatri Chakravorty. A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1999. 450 p.

ƏSGƏR ƏSGƏROV
Докторант Академии государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ОБЗОР

Геополитика представляет собой сложную и динамичную область исследования, которая охватывает широкий спектр теорий и взглядов на глобальные отношения сил. В связи с этим реализм и либерализм являются двумя наиболее влиятельными теориями в геополитике, подчеркивающими важность военной мощи и экономических факторов соответственно в формировании глобальной политики. Теории Хартленда и Римленда представляют собой важные взгляды на стратегическую важность географических регионов в глобальных отношениях сил, в то время как неореализм и неолиберализм предлагают более тонкие взгляды на роль институтов и негосударственных акторов в формировании глобальных отношений сил. Постколониализм - это новая перспектива, которая бросает вызов господствующей западной точке зрения на глобальную политику и подчеркивает продолжающееся наследие колониализма и империализма в формировании глобальных отношений сил. Несмотря на свои различия, эти теории и точки зрения способствуют нашему пониманию сложной и динамичной природы глобальных отношений сил и повлияли на разработку политики и стратегий для управления глобальными конфликтами и содействия миру и процветанию во всем мире. В статье все эти теории подробно анализируются и делаются обобщения.

Ключевые слова: либерализм, неолиберализм, неореализм, теория, постколониализм, реализм.

ASGER ASGEROV
Doctoral student at the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

GEOPOLITICAL STUDIES: A THEORETICAL OVERVIEW

Geopolitics is a complex and dynamic field of study that encompasses a wide range of theories and perspectives on global power relations. In this regard, realism and liberalism are the two most influential theories in geopolitics, emphasizing the importance of military power and economic factors, respectively, in the formation of global politics. Heartland and Rimland theories are important perspectives on the strategic importance of geographic regions in global power relations, while neorealism and neoliberalism offer more nuanced perspectives on the role of institutions and non-state actors in shaping global power relations. Post-colonialism is a new perspective that challenges the dominant Western perspective on global politics and highlights the continuing legacy of colonialism and imperialism in shaping global power relations. Despite their differences, these theories and perspectives contribute to our understanding of the complex and dynamic nature of global power relations and have influenced the development of policies and strategies for managing global conflicts and promoting peace and prosperity around the world. In the article, all these theories are analyzed in detail and generalizations are made.

Keywords: Liberalism, neoliberalism, neorealism, theory, post-colonialism, realism.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 07 oktyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. İbrahim Zeynalov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 94(479.24); UOT 32:93/94

LIU YOUSHA

Докторант Кафедры международной журналистики
и информационной политики Бакинского Государственного Университета
liuyousha@mail.ru

РАСШИРЕНИЕ «СРЕДНЕГО КОРИДОРА»: ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ КИТАЯ И АЗЕРБАЙДЖАНА

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/194-199

«Средний коридор», как основной торговый путь между Европой и Азией, особенно важен в нынешней международной обстановке. В статье рассматривается становление и развитие «Среднего коридора», подчеркивается, что с расширением «Среднего коридора» может быть повышен уровень практического сотрудничества между Азербайджаном и Китаем, что также будет способствовать дальнейшему укреплению стратегических связей между Азербайджаном и Китаем, тем самым заложив основу для углубления политического взаимодоверия между Азербайджаном и Китаем.

Ключевые слова: Азербайджан, Китай, средний коридор, Транскаспийский международный транспортный коридор.

Введение. Транскаспийский международный транспортный маршрут (ТМТМ или Middle Corridor, Средний коридор, Срединный коридор) - международный транспортный коридор, который пролегает через Китай, Казахстан, акваторию Каспийского моря, Азербайджан, Грузию и далее в Турцию и страны Европы. Этот маршрут занимает важное место в международном проекте «Пояс и путь» и, можно сказать, является возрождением Великого Шелкового пути в современной реальности. В результате военных действий на Украине, усиления политической напряженности между Россией и Европой и эскалации санкций против России статус промежуточного коридора, соединяющего Европу и Азию, стал еще более важным, обеспечивая Европе новый торговый маршрут в Восточную Азию в обход России.

Создание и расширение Среднего коридора (Транскаспийского транспортного маршрута). Транскаспийский международный транспортный коридор возник на основе Плана транспортного коридора Европа-Кавказ-Азия (ТРАСЕКА), предложенного Европейским Союзом в 1993 году. В этом плане участвуют ЕС и 12 государств-членов Восточной Европы, Центральной Азии и Кавказа, направленных на укрепление экономических, торговых и транспортных связей между Черноморским бассейном, Южным Кавказом и Центральной Азией. Из-за значительных инвестиций и проблем координации между странами-членами, разработка плана ТРАСЕКА продвигается медленно [1].

Международный транспортный маршрут был создан в феврале 2014 года с участием ведущих предприятий в сфере морских и железнодорожных перевозок Азербайджана, Казахстана и Грузии. В июне 2022 года главы МИД Турции, Азербайджана и Казахстана договорились о наращивании трехстороннего и регионального сотрудничества, а также о развитии потенциала Среднего коридора Восток-Запад через Каспийское море. Турция выступила инициатором включения в коридор Грузии как части транзитного пути. Позднее к проекту присоединились Украина, Румыния и Польша.

Маршрут начинается от китайско-казахстанской границы и проходит через Казахстан (сухие порты Хоргос и Достык до портов Актау и Кулик), Каспийское море, Азербайджан (порт Алат) до Тбилиси, Грузия [2]. Начиная с Тбилиси, этот маршрут может достигать грузинского порта Поти и пересекать Черное море в Европу, либо продолжать путь по БТК в Турцию (Карс, Измит, Мерсин, Черкезкой) и далее в страны Европы.

На всем маршруте действует единая ставка фрахта и применяется принцип «одного окна». «Единое окно» является одной из основных мер упрощения процедур торговли. Этот механизм

позволяет сторонам, участвующим в торговых и транспортных операциях, представлять стандартизованную информацию и документы через единый пропускной канал для выполнения всех регулирующих требований, касающихся импорта, экспорта и транзита (Рекомендация ЕЭК ООН № 33).

Средний коридор включает в себя все виды транспорта (железнодорожный, автомобильный, морской) и обеспечивает доставление товары эффективнее и быстрее. С увеличением объемов грузоперевозок потенциал Транскаспийского международного транспортного коридора привлек внимание многих стран. В целях увеличения грузопотока Транскаспийского международного транспортного маршрута в феврале 2014 года в Казахстане был создан Координационный комитет Транскаспийского международного транспортного коридора, а в 2016 году он был преобразован в региональную международную транспортную организацию – Транскаспийскую транспортную организацию. Международная ассоциация транспортных коридоров. Международная железная дорога Транс-Баку-Тбилиси-Карс (БТК) была завершена и открыта для движения в 2017 году. Эта железная дорога соединяет железные дороги Азербайджана, Грузии и Турции, обозначая ключевую инфраструктуру Транскаспийского международного транспортного коридора и Европы. Подключена железнодорожная сеть. Будучи подключенным к европейской железнодорожной сети, Транскаспийский международный транспортный коридор откроет огромный транспортный потенциал [3]. С 2017 по 2022 год общий объём грузовых перевозок Транскаспийского международного транспортного коридора быстро увеличивался, а объём контейнерных перевозок резко увеличился с 8900 ДФЭ в 2017 году до 18 000 ДФЭ в 2022 году. По данным Европейского банка реконструкции и развития, годовой объем перевозок по коридору к 2040 году достигнет 1400 000 TEU [4]. В последние годы страны Центральной Азии и Кавказа вложили значительные инвестиции в развитие железных и автомобильных дорог, а также портов и терминалов. Это позволяет более эффективно организовать перевозки и сократить сроки доставки. По данным АЗЕРТАДЖ, проект расширения пропускной способности железной дороги Баку-Тбилиси-Карс (БТД) завершен в 2024 году. Руководитель государственной компании «Азербайджанские железные дороги» Ровшан Рустамов сообщил, что работы по модернизации и расширению железной дороги Баку-Тбилиси-Карс (БТК) завершены, и годовая пропускная способность линии увеличилась с 1 миллиона тонн до 5 миллионов тонн [5].

Железнодорожная линия БТК общей протяженностью 838,6 километров образует основу «Среднего коридора». Стоимость проекта составляет 450 миллионов долларов США и сокращает транспортные маршруты между Азией и Европой примерно на 7000 километров. Открытие железнодорожной линии БТК позволит товарам из Китая в порты Каспийского моря проходить через Казахстан и Туркменистан до порта Ярат в Баку, затем в Европу через Грузию и Турцию. В конечном итоге соединение Пекина с Лондоном прямой железной дорогой [6].

Перспективы развития «Среднего коридора» и его влияние на двусторонние отношения между Китаем и Азербайджаном. Анализируя возможности, которые расширение «Среднего коридора» открывает Китаю и Азербайджану, можно не только изучить, как две страны могут укрепить взаимопонимание и стратегическое сотрудничество, но, что более важно, сделать суждения о будущем направлении развития отношений между двумя странами в рамках сложная международная ситуация.

Азербайджан является важным геополитическим и геостратегическим «мостом» на китайском Новом Шелковом пути или «Срединном коридоре», играющим важную роль в обеспечении взаимодействия между Востоком и Западом с точки зрения наземного, морского и воздушного транспорта, а также удовлетворения энергетических потребностей. В то же время Азербайджан также нуждается в китайских инвестициях в строительство инфраструктуры, такой как порты, аэропорты, железные дороги, туннели, энергетика, машиностроение и телекоммуникации. Для Китая, используя «средний коридор», проходящий через Азербайджан, он может иметь стратегическое преимущество более удобного входа.

Азербайджан является важным геополитическим и геостратегическим «мостом» на китайском Новом Шелковом пути или «Транскаспийском коридоре». В частности, российско-украинская война и продолжающиеся нападения повстанцев-хуситов на торговые суда в Красном

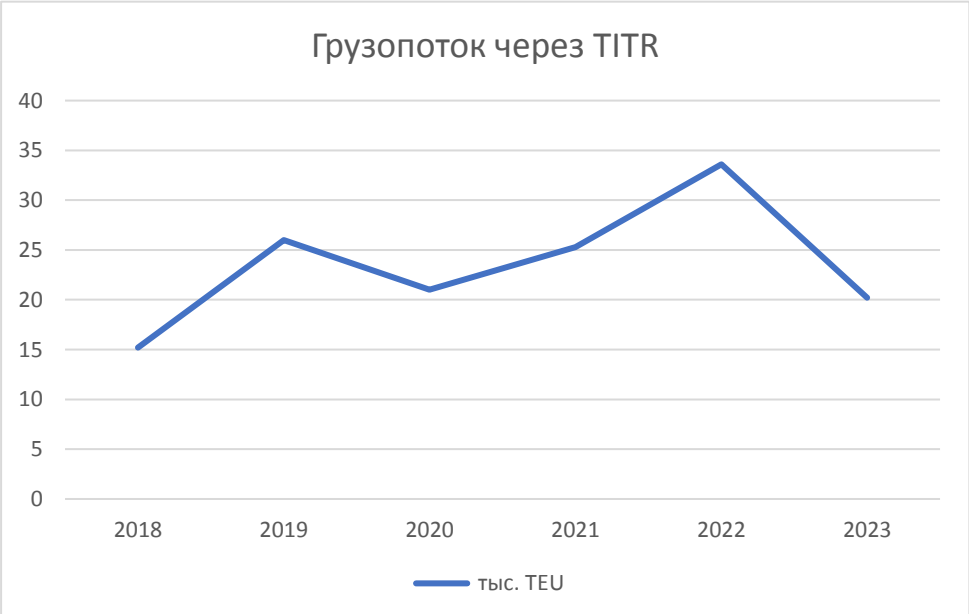
море с ноября 2023 года придали новый импульс формирующемуся Среднему коридору, тем самым создав возможности для Китая и Азербайджана, поскольку грузоотправители вынуждены рассматривать альтернативные маршруты. за свой груз. Такие транзитные торговые маршруты ценны, потому что они ускоряют перемещение товаров через границы, тем самым стимулируя экономический рост. один из важных способов для европейских стран улучшить свои возможности экономической безопасности. Стратегическое значение этого коридора для Азербайджана и Китая в основном включает в себя:

Во-первых, коридор помогает укрепить безопасность производственной цепочки. Благодаря координации и децентрализованной производственной сети Транскаспийского международного транспортного коридора некоторые страны региона, особенно Китай и Азербайджан, могут расширить международный рынок для конкретных отраслей и способствовать региональной промышленной интеграции и модернизации, напрямую соединяясь с глобальной промышленной сетью. Например, коридор соединит сети развития энергетики, производства и транспортировки Китая и Азербайджана. Это не только расширяет рынок для энергетической отрасли Азербайджана, но и увеличивает добавленную стоимость его энергетической отрасли. Для ЕС «Средний коридор» позволяет европейскому рынку получить относительно стабильное энергоснабжение. Диверсифицируя энергоснабжение, можно повысить безопасность производственной цепочки.

В-третьих, «средний коридор» способен в большей степени повысить удобство и экономичность товарооборота. По сравнению с традиционными морскими маршрутами, доставка товаров из Китая в европейские города, такие как Амстердам и Гамбург, через Транскаспийский международный транспортный коридор сокращает время перевозки с примерно 45 дней до около 20 дней.

Это значительно снижает затраты предприятий на логистику и складирование, а также оптимизирует цепочку создания стоимости.

В настоящее время транспортировка по Транскаспийскому международному транспортному коридору от китайского порта Хоргос до казахстанского порта Актау и далее до Стамбула (Турция) занимает от 16 до 23 дней, при этом ставка фрахта за TEU составляет 2363 доллара США. Для сравнения, доставка товаров из порта Нинбо в Китае в Стамбул по морю занимает 25 дней, а стоимость перевозки составляет от 1940 до 2200 долларов США за TEU [7]. Несмотря на отсутствие явных преимуществ в стоимости, Транскаспийский международный транспортный коридор обладает рядом преимуществ, таких как низкоуглеродный и экологически чистый характер, относительно небольшое количество краж и повреждений контейнеров, меньшая подверженность влиянию погодных условий и пунктуальность доставки.

Источник: https://middlecorridor.com/en/

Перспективы дальнейшего развития «Среднего коридора». Способность Китая реагировать на потенциальные чрезвычайные ситуации может быть значительно улучшена благодаря использованию «Среднего коридора» через Азербайджан. Это позволит уменьшить зависимость Китая от морских перевозок через Индийский океан, что поможет смягчить проблему, которую бывший генеральный секретарь Китая Ху Цзиньтао назвал «Малаккской дилеммой». Большая часть китайской торговли, особенно нефти и газа, проходит через узкий Малаккский пролив, уязвимый для контроля со стороны США. Эти опасения усиливаются на фоне растущей напряженности между Пекином и Вашингтоном в связи с Тайванем и Южно-Китайским морем. Транзитные торговые маршруты через Центральную Азию и Кавказ могут предоставить Китаю альтернативный путь [8].

Перспективы расширения «Среднего коридора» остаются значительными, особенно в условиях продолжающихся атак хуситов на торговое судоходство в Красном море. Однако, несмотря на значительный рост объемов торговли по ТМТК до примерно 1,5 млн тонн к 2022 году, это все еще составляет малую долю от 144 млн тонн грузов, перевезенных по Транссибирской магистрали России в 2020 году. Жизнеспособность «Среднего коридора» как торгового маршрута, соединяющего Европу и Азию, во многом зависит от его безопасности и надежности, особенно через Кавказские горы, которые были ареной спорадических конфликтов между Арменией и Азербайджаном, включая обострение в сентябре 2023 года. [10]. Мы считаем, что две страны могут использовать политические средства, чтобы все оставшиеся цели будут достигнуты в течение относительно короткого периода времени, создавая тем самым позитивные условия для дальнейшего роста объемов торговли в Среднем коридоре.

Заключение. Подводя итог, можно сделать вывод, что расширение «Среднего коридора» способно повысить уровень практического сотрудничества между Азербайджаном и Китаем, а также будет способствовать дальнейшему укреплению стратегических связей между Азербайджаном и Китаем, тем самым закладывая основу для углубления политического взаимного доверия между Азербайджаном и Китаем. обе страны основывают и способствуют постоянному углублению отношений между двумя странами.

Перспективы расширения «Среднего коридора» остаются значительными, особенно в условиях продолжающихся атак хуситов на торговое судоходство в Красном море. Однако, несмотря на значительный рост объемов торговли по ТМТК до примерно 1,5 млн тонн к 2022 году, это все еще составляет малую долю от 144 млн тонн грузов, перевезенных по Транссибирской магистрали России в 2020 году. Жизнеспособность «Среднего коридора» как торгового маршрута, соединяющего Европу и Азию, во многом зависит от его безопасности и надежности, особенно через Кавказские горы, которые были ареной спорадических конфликтов между Арменией и Азербайджаном, включая обострение в сентябре 2023 года.

Тем не менее, мирный процесс между Азербайджаном и Арменией достиг важного прогресса. Азербайджан начал мирные переговоры и подготовил проект мирного соглашения. В сентябре прошлого года Азербайджан восстановил свой суверенитет и территориальную целостность, установив контроль над Карабахским регионом и добившись положительного прогресса. В апреле 2024 года Армения согласилась вывести свои войска из четырех сел, оккупированных более 30 лет в Казахском районе на северо-западе Азербайджана, сообщает АЗЕРТАДЖ. После этого начался процесс демаркации границы между двумя странами. Вслед за этим начался процесс демаркации границ между двумя странами.

Мы полагаем, что политические средства позволят Азербайджану и Армении достичь всех оставшихся целей в кратчайшие сроки, создавая тем самым благоприятные условия для дальнейшего роста объемов торговли по «Среднему коридору».

В заключение, можно сделать вывод, что расширение «Среднего коридора» значительно повысит уровень практического сотрудничества между Азербайджаном и Китаем, способствуя укреплению стратегических связей и углублению политического взаимного доверия между двумя странами, что будет способствовать постоянному развитию двусторонних отношений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Keser, Hilal Yildirir. "Importance of transport corridors in regional development: The case of TRACECA. *Sosyoekonomi* 23.24 (2015): 163-182.
2. Роль Среднего коридора в глобальной экономике растет – премьер-министр Грузии /Sputnik Грузия, 25.10.2023. - https://sputnik-georgia.ru/20231025/rol-srednego-koridora-v-globalnoy-ekonomike-rastet--premer-ministr-gruzii-283654070.html [16.10.2024].
3. Дудник А. Проект железнодорожной магистрали Баку-Тбилиси-Карс (БТК) в геополитике стран центрального Кавказа, Турции и России[J]. Кавказ и глобализация, 2013, 7(1-2): 74-82.
4. EBRD: "inventment in Kazakhstan key for Middle Corridor expansion" / RailFreight.com, 05-07-2023. - https://www.railfreight.com/railfreight/2023/07/05/ebrd-investments-in-kazakhstan-key-for-middle-corridor-expansion/?gdpr=accept [16.10.2024].
5. Завершены работы по модернизации железнодорожной линии Баку-Тбилиси-Карс / AzərTac, 03.05.2024. - https://azertag.az/ru/xeber/zaversheny_raboty_po_modernizacii_zheleznodorozhnoi_linii_baku_tbilisi_kars-2985445 [16.10.2024].
6. Пропускную способность железной дороги, соединяющей Азербайджан, Грузию и Турцию, увеличат к 2024 году / Trans.ru,29 декабря 2022. - https://trans.ru/news/propusknuyu-sposobnost-zheleznoi-dorogi-soedinyayuschei-azerbaidzhan-gruziyu-i-turtsiyu-uvelichat-k-2024-godu [16.10.2024].
7. Xiangming Chen. The Belt and Road Initiative and Border City Development: The Impact of the China-Europe Freight Train on Cross-Border Logistics and Land-Sea Intermodal Shipping // Lournal of Boundary and Ocean Studies, Vol.7, No2, March 2022, p.21-37. - https://www.researchgate.net/publication/361377981_yidaiyilu_changyiyubianjingchengshifazhan_zhongoubanlie_duikuajingwuliuhebianhailianyundeyingxiang_The_Belt_and_Road_Initiative_and_Border_City_Development_The_Impact_of_the_China-Europe_Freight_Train [16.10.2024].
8. Felix K.Chang. Central Asia"s Middle Corridor Expansion: Opportunity for China and Iran. Analysis / Foreign Policy Research Institute, January 16, 2024. - https://www.fpri.org/article/2024/01/central-asias-middle-corridor-expansion-opportunity-for-china-and-iran/ [16.10.2024].
9. Эльчин Амирбеков: Надеюсь, наступит день, когда армяне и азербайджанцы смогут жить вместе как дружные соседи / AzərTac, 01.05.2024. - https://azertag.az/ru/xeber/elchin_amirbekov_nadeyus_nastupit_den_kogda_armyane_i_azerbaidzhancy_smogut_zhit_vmeste_kak_druzhnye_sosedi-2981065 [16.10.2024].

LIU YOUSHA
Bakı Dövlət Universitetinin
Beynəlxalq Jurnalistika və İnformasiya Siyasəti kafedrasının doktorantı

"ORTA DƏHLİZ"İN GENİŞLƏNMƏSİ: ÇİN VƏ AZƏRBAYCAN ÜÇÜN İMKANLAR

Avropa ilə Asiya arasında əsas ticarət kanalı olan "Orta Dəhliz" hazırkı beynəlxalq vəziyyətdə xüsusilə mühüm rol oynayır. Məqalədə müəllif "Orta Dəhliz"in yaradılması və inkişafını nəzərdən keçirərək vurğulamışdır ki, "Orta Dəhliz"in genişləndirilməsi ilə Azərbaycan və Çin arasında praktiki əməkdaşlığın səviyyəsi yüksəldilə bilər və bu, həm də əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsinə kömək edəcəkdir. Azərbaycan və Çin arasında strateji əlaqələri gücləndirmək, bununla da Azərbaycan və Çin arasında siyasi qarşılıqlı etimadın dərinləşməsi üçün zəmin yaratmaq.

Açar sözlər: Azərbaycan, Çin, orta dəhliz，Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi.

LIU YOUSHA
Doctoral student of Department of International Journalism and Information Policy, Baku State University

EXPANSION OF THE "MIDDLE CORRIDOR": OPPORTUNITIES FOR CHINA AND AZERBAIJAN

As the main trade route between Europe and Asia, the "Middle Corridor" is particularly important in the current international situation. In the article, the author reviewed the establishment and development of the "Middle Corridor" and emphasized that with the expansion of the "Middle Corridor", the level of practical cooperation between Azerbaijan and China can be improved, which will also help to further strengthen the strategic ties between Azerbaijan and China, thus laying the foundation for deepening political mutual trust between Azerbaijan and China.

Keywords: Azerbaijan, China, middle corridor，Trans-Caspian International Transport Corridor.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 16 oktyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: s.e.d. Sabir Məmmədli, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 32:93/94

TURAL MƏMMƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti
tural.mammadov-4@bsu.edu.az

PREZİDENTLİK İNSTİTUNUN GƏLƏCƏYİNƏ DAİR TƏHLİL

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/200-204

Bu məqalə, beynəlxalq münasibətlər sistemində avtoritarizmin artması, mühafizəkar liderlərin yüksəlişi və prezidentlik institutunun transformasiyası ilə bağlı müasir tendensiyaları araşdırır. Avtoritar rejimlərin güclənməsi, demokratik prinsiplərin aşınması və insan hüquqları ilə vətəndaş azadlıqlarının məhdudlaşması qlobal səviyyədə ciddi narahatlıqlara səbəb olur. Mühafizəkar liderlərin cəmiyyət içində qütbləşməni artırması, populizm və millətçilik narahatlıqlarından sui-istifadə etməsi, demokratik normalara olan inamı zəiflədir.

Açar sözlər: Prezidentlik institutu, ABŞ, Rusiya, Çin, Rusiya, Türkiyə.

Giriş. Beynəlxalq münasibətlər sistemi uzun müddətdir ki, demokratik və avtokratik rejimlər arasında dixotomiya ilə xarakterizə olunur. Lakin son illərdə bu qütblər bir-birindən daha da uzaqlaşdıqca fərqlər özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Bu fenomen bütün dünyada avtoritarizmin artmasına səbəb olur. Ənənəvi avtokratik dövlətlərdə hakimiyyətin konsolidasiyasından tutmuş, bir vaxtlar stabil olan demokratiyalarda demokratik normaların aşınmasına qədər, dünya avtoritarizmə doğru əhəmiyyətli transformasiyanın şahidi olur. Böyük dövlətlər arasında geosiyasi rəqabətin güclənməsi avtoritarizmin güclənməsinə təkan verir. Qlobal səhnədə nüfuz və güc uğrunda mübarizə aparan dövlətlər çox vaxt sabitliyə və dəyərlər üzərində nəzarətə üstünlük verirlər. Bu, strateji müttəfiqlik və əlverişli iqtisadi əlaqələr axtaran böyük dövlətlər tərəfindən avtoritar rejimlərin dəstəklənməsinə və hətta təşviq edilməsinə gətirib çıxarır.

İqtisadi bərabərsizlik və durğunluq bütün dünyada əhali arasında narazılıq yaradıb, güclü liderlik və sabitlik tələbinə gətirib çıxarıb. Avtoritar liderlər bu narazılıqdan sui-istifadə edərək, hətta demokratik prinsiplər bahasına olsa belə, asayişi və rifahı bərpa edəcəklərini vəd edirlər. Üstəlik, iqtisadi böhranlar və qənaət tədbirləri milli dəyərlər adı ilə demokratik təsisatları sarsıdan populist liderlərin yüksəlişi üçün münbit zəmin yaradır [7].

Bununla yanaşı, rəqəmsal texnologiyaların yayılması avtoritar rejimlərə əhali üzərində daha çox nəzarət etməyə imkan verib. Kütləvi nəzarətdən tutmuş senzura və təbliğata qədər bu texnologiyalar avtokratik liderlərə müxalif fikirləri sıxışdırmaq və iqtidarı möhkəmləndirmək imkanı verir. Bundan əlavə, dezinformasiyanın yayılması və sosial medianın manipulyasiyası demokratik təsisatlara inamı sarsıdır, avtoritar liderlərin özlərini sabitlik və təhlükəsizliyin keşikçiləri kimi göstərməyini asanlaşdırır [5].

Bu baxımdan, avtoritarizmin yüksəlişi bütün dünyada insan hüquqları və vətəndaş azadlıqları üçün ciddi təhlükə yaradır. Avtokratik rejimlərdə siyasi müxalifət susdurulur, fərqli fikirlər amansızcasına yatırılır və əsas azadlıqlar məhdudlaşdırılır. Üstəlik, bir vaxtlar demokratik olan ölkələrdə avtoritar təcrübələrin normallaşması insan hüquqları ilə bağlı qlobal konsensusa zərbə vurur və onları müdafiə etmək vəzifəsi daşıyan beynəlxalq institutları zəiflədir.

Son illərdə yaranmış siyasi mənzərə dünyanın müxtəlif yerlərində mühafizəkar liderlərin güclənməsinə səbəb olub. ABŞ-da Donald Trampdan tutmuş Macarıstanda Viktor Orban və Böyük Britaniyada Boris Consona qədər mühafizəkar siyasətçilər hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədilə geniş yayılmış narazılıq və qütbləşmədən istifadə ediblər. Mühafizəkar liderlər həmçinin liberal dəyərlərə və multikulturalizmə qarşı mədəni reaksiyaya əl atırlar. Getdikcə müxtəlifləşən və bir-birindən asılı olan dünyada bir çox xalqlar öz mədəni kimlikləri və milli suverenlikləri ilə bağlı narahatlıq hissi keçirirlər. Mühafizəkar liderlər daha sadə və daha homojen xalqların formalaşması üçün nostalji hissinə xitab edən millətçi və populist povestləri təbliğ etməklə bu qorxulardan sui-istifadə edirlər [1].

Mühafizəkar liderlərin idarəçiliyi sosial və siyasi qütbləşməni gücləndirməyə, cəmiyyət daxilində parçalanmaları dərinləşdirməyə və konstruktiv dialoq və kompromislərə mane olmağa meyllidir. Onların "biz onlara qarşı" ritorikası marjinal qruplara qarşı nifrət və düşmənçilik mühiti yaradır, sosial gərginliyi gücləndirir və sosial birliyi pozur. Üstəlik, onların siyasi opponentləri demonizasiyası və demokratik normalara məhəl qoymaması demokratik təsisatlara inamı azaldır və siyasi sinizmi gücləndirir.

Bu baxımdan, prezidentlik institutu bütün dünyada dövlətlərin idarəçiliyinin və siyasi mənzərəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Son illərdə avtoritar meyllərə malik liderlərin yüksəlişi prezidentliyə ciddi təsir göstərib, mərkəzləşdirilmiş güc və azaldılmış nəzarət və tarazlıq ilə xarakterizə olunan güclü prezident modellərinin inkişafına gətirib çıxarıb. Avtoritar meyllərə malik olan liderlər çox vaxt qanunvericilik və məhkəmə nəzarəti hesabına hakimiyyəti icra hakimiyyətində cəmləşdirməyə çalışırlar. Onlar məhkəmə və media kimi qurumların müstəqilliyinə xələl gətirə, nəzarəti və tarazlığı zəiflədə, qərar qəbuletmə səlahiyyətini prezidentin əlində mərkəzləşdirə bilər. Nəzarət və tarazlığın bu aşınması demokratik hesabatlılığı sarsıdır və hakimiyyətdən sui-istifadə hallarına yol açır [10].

Türkiyənin prezidentlik institutu son illərdə hakimiyyətin prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan və hakim Ədalət və İnkişaf Partiyasının (AKP) əlində cəmlənməsi ilə əlamətdar transformasiya keçirib. Türkiyədə prezidentlik institutunun inkişafının əsas tendensiyalarından biri demokratik normaların aşınması və hakimiyyətin prezident Ərdoğanın əlində cəmləşməsi olub. 2018-ci ildə prezident üsul-idarəsinə keçiddən sonra Ərdoğan hökumətin digər qollarından məhdud nəzarətlə geniş icra hakimiyyətinə sahib olub. Bu, demokratik prinsiplərin, o cümlədən qanunun aliliyi, ifadə azadlığı və məhkəmə sisteminin müstəqilliyinin aşınması ilə bağlı narahatlıqları artırıb. Türkiyədə prezident üsul-idarəsinə keçid parlament nəzarəti və məhkəmə müstəqilliyi hesabına prezidentin səlahiyyətlərinin genişlənməsinə səbəb olub [12].

Türkiyədə prezident institutunun inkişaf perspektivləri siyasi, iqtisadi və sosial amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Hakimiyyətin prezident Ərdoğanın əlində cəmlənməsi demokratik normaların aşınması və hakimiyyətin cəmləşməsi ilə bağlı narahatlıqları artırsa da, islahatlar və yenilənmə imkanları da vardır. Türkiyədə prezidentlik institutunun gələcək trayektoriyası siyasi aktorların, vətəndaş cəmiyyətinin və beynəlxalq ictimaiyyətin demokratik idarəetmənin qarşısında duran problemləri həll etmək və hesabatlılığı, şəffaflığı və insan hüquqlarına hörməti təşviq etmək bacarığından asılı olacaq.

Başqa bir nümunə isə Amerika Birləşmiş Ştatlarıdır. 2024-cü ildə ABŞ-da keçiriləcək prezident seçkiləri ilə Donald Trampın qələbəsinin mümkünlüyü prezidentlik institutunun gələcək trayektoriyası ilə bağlı ciddi suallar yaradır. Trampın 2016-cı ildən 2020-ci ilə qədərki prezidentliyi mübahisələr, qütbləşmə və demokratik normalara qarşı görünməmiş çağırışlarla yadda qalıb. 2020-ci ildə impiçment cəhdləri və seçki məğlubiyyəti ilə üzləşməsinə baxmayaraq, Donald Tramp Respublikaçılar Partiyasında nəhəng qüvvə olaraq qalır və sadiq tərəfdarlar bazasına rəhbərlik etməyə davam edir. Onun populist ritorikası, millətçi gündəmi və qarşıdurma üslubu seçicilərin xarici siyasətdən məyus olan, eləcə də mədəni və iqtisadi dəyişikliklər istəyən seqmentləri arasında rezonans doğurur. Üstəlik, Trampın Respublikaçılar Partiyası daxilindəki nüfuzu və yerli əhalinin dəstəyini səfərbər etmək bacarığı onu 2024-cü ildə prezidentliyə əsas namizəd edir [9].

Trampın yenidən seçilməsi perspektivi ABŞ-da demokratik idarəçiliyin gələcəyi ilə bağlı ciddi narahatlıqlar yaradır. Trampın prezidentliyi mediaya, həmçinin digər demokratik təsisatlara hücumlar, eləcə də sosial və siyasi qütbləşməni gücləndirən bölücü ritorika ilə səciyyələnirdi. Tramp üçün ikinci müddət demokratik normaları daha da aşındıra, qanunun aliliyinə xələl gətirə və icra hakimiyyəti üzərində nəzarəti və tarazlığı zəiflədə bilər. Üstəlik, Trampın demokratik prinsiplərə məhəl qoymaması və seçki nəticələrinin legitimliyinə etiraz etmək istəyi seçki prosesinə və demokratik təsisatlara olan etimadı daha da sarsıda bilər.

ABŞ demokratiyası təkcə Tramp ilə deyil, həmçinin Vladimir Putin ilə də müharibə vəziyyətindədir. 2022-ci ilin fevralında başlamış və hələ də davam edən Rusiya-Ukrayna müharibəsi təkcə Ukraynanın gələcəyi üçün deyil, həm də Rusiyanın daxili dinamikası, xüsusən də prezidentlik institutu üçün dərin təsirlərə malikdir. Prezident Vladimir Putinin Ukraynada qələbə qazanacağı təqdirdə, Rusiyada prezident institutunun gələcəyi, çox güman ki, hakimiyyətin konsolidasiyası, artan millətçilik və

demokratik idarəçiliyin məhvi ilə yekunlaşacaq. Ukraynadakı qələbə çox güman ki, Putinin daxili mövqeyini gücləndirəcək və Rusiya daxilində hakimiyyətini möhkəmləndirəcək. Putinin münaqişə zamanı ölkəyə rəhbərliyi qətiyyətli və iddialı hesab olunaraq onun qlobal səhnədə Rusiyanın maraqlarını müdafiə etməyə qadir olan güclü lider kimi imicini gücləndirəcək. Bu, prezidentlikdə hakimiyyətin daha da mərkəzləşməsinə gətirib çıxara bilər, çünki Putin əsas institutlar üzərində nəzarəti gücləndirməyə və müxalif səsləri boğmağa çalışır. Üstəlik, Putin milli təhlükəsizlik narahatlığını bəhanə edərək, siyasi müxalifətə və vətəndaş cəmiyyətinə qarşı növbəti repressiyalara haqq qazandırmaq, demokratik normaları sarsıtmaq və avtoritar hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün çalışa bilər [4].

Ukraynadakı uğurlu nəticə, çox güman ki, Rusiya daxilində millətçi əhval-ruhiyyəni gücləndirəcək və Putinin "Rusiya maraqlarını xarici təhdidlərə qarşı müdafiə etdiyinə dair" təbliğatını gücləndirəcək. Bu, vətənpərvərlik ruhunun canlanmasına və Putinin rəhbərliyinə dəstəyin artmasına, onun ölkənin ali lideri kimi mövqelərinin daha da möhkəmlənməsinə səbəb ola bilər. Üstəlik, Ukraynadakı qələbə Putinin iddialı xarici siyasətinin və Rusiyanın qlobal güc statusunu bərpa etmək, nostaljist hekayəni gücləndirmək və Rusiya əhalisi arasında Putinin populyarlığını möhkəmləndirmək baxışının təsdiqi kimi qiymətləndirilə bilər [3].

Əksinə, Vladimir Putinin potensial məğlubiyyəti və davam edən Rusiya-Ukrayna müharibəsi kontekstində onun Rusiya prezidentliyindən getməsi Rusiya siyasətində və idarəçiliyində mühüm dönüş nöqtəsi olacaq. Putinin məğlubiyyəti və postunu tərk etməsi halında Rusiyada prezidentlik institutunun gələcəyi qeyri-müəyyənlik, keçid dövrü və demokratik islahatlar üçün potensial imkanlarla xarakterizə olunacaq. Putinin məğlubiyyəti və postunu tərk etməsi Rusiya siyasi sistemində liderlik və hakimiyyət boşluğu yaradaraq, qeyri-müəyyənlik və keçid dövrünə gətirib çıxaracaq. İyirmi ildən artıqdır hakimiyyətdə olan Putinin qəfil gedişi siyasi istəblişmenti narahat edəcək və Rusiya siyasətinin gələcək istiqaməti ilə bağlı suallar yaradacaq. Üstəlik, aydın varisin və ya təyin edilmiş varisin olmaması hakim elitada hakimiyyət uğrunda mübarizəyə və daxili parçalanmalara gətirib çıxara bilər ki, bu da keçid prosesini daha da çətinləşdirir [6].

Çinin prezidentlik institutunun nisbətən liberal Tziyan Tzemin və Xu Dzintao dövründən prezident Si Dzinpin dövründə hakimiyyətin konsolidasiyasına qədər təkamülü Çin siyasətində və idarəçiliyində əhəmiyyətli dəyişikliklər olmuşdur. 1990-cı və 2000-ci illərdə Çin kollektiv qərar qəbulu və məhdud siyasi islahatlarla səciyyələnən "şura demokratiyası" yanaşması ilə nisbi açıqlıq dövrünü yaşadı. Bununla belə, Si Dzinpinin rəhbərliyi altında Çin liberal siyasi addımların ləğvinin şahidi oldu, hakimiyyətin konsolidasiyası və müxaliflərə qarşı təzyiqlər baş verdi.

Tziyan Tzemin (1993-2003) və Xu Dzintao (2003-2013) kimi liderlərin prezidentlikləri dövründə Çin nisbi siyasi liberallaşma və iqtisadi islahatlar dövrünü yaşadı. Çin avtoritar ölkə olaraq qaldığı halda, qərar qəbuletmə səlahiyyətinin mərkəzsizləşdirilməsi və "şura demokratiyasının" təşviqi də daxil olmaqla, siyasi islahatlarla bağlı açıqlıq və eksperiment əlamətləri var idi. Bu sistemə uyğun olaraq, qərarlar bir fərd tərəfindən deyil, kollektiv konsensus vasitəsilə qəbul edilirdi ki, bu da müxtəlif maraqlı tərəflərin daha çox iştirakına imkan verir və siyasi sistem daxilində inklüzivlik hissini artırırdı [8]. 2013-cü ildə Si Dzinpinin prezidentliyə yüksəlməsi sələflərinin liberallaşma meyllərindən əhəmiyyətli dərəcədə uzaqlaşdığını göstərdi. O, tez bir zamanda prezidentlik və Çin Kommunist Partiyası (ÇKP) daxilində hakimiyyəti bir əldə cəmləməyə çalışdı, genişmiqyaslı anti-korrupsiya kampaniyasına başladı və siyasi rəqibləri təmizlədi. Onun rəhbərliyi altında Çin müxalifətin sıxışdırılması, vətəndaş cəmiyyətinə təzyiqlər, ifadə və sərbəst toplaşma azadlığına məhdudiyyətlərin sərtləşdirilməsi ilə siyasi nəzarətin gücləndirilməsinin şahidi olub. Si Dzinpinin hakimiyyəti cəmləşdirməsi demokratik normaların aşınması və hakimiyyətin bir şəxsin əlində cəmləşməsi ilə bağlı narahatlıqlara səbəb olub [2].

Onun dövründə hakimiyyətin konsolidasiyası Çində insan hüquq və azadlıqları üçün əhəmiyyətli nəticələrə səbəb oldu. Müxalifətin sıxışdırılması vətəndaş cəmiyyəti fəallarının, jurnalistlərin və etnik azlıqların əsassız həbsi, senzura və təqibi də daxil olmaqla geniş insan hüquqlarının pozulması ilə nəticələnib. Üstəlik, ifadə və sərbəst toplaşmaq azadlığına qoyulan məhdudiyyətlərin sərtləşdirilməsi fərqli fikirləri boğub və fərdlərin öz fundamental hüquqlarını həyata keçirmək imkanlarını sarsıdıb. Si Cinpinin prezidentliyi dövründə insan hüquq və azadlıqlarının pisləşməsi beynəlxalq ictimaiyyətdə narahatlıq yaradıb və Çinin avtoritar praktikasının tənqidinə səbəb olub.

Onun dövründə hakimiyyətin konsolidasiyası Çinin beynəlxalq münasibətlərinə, xüsusən də ABŞ-la münasibətlərinə təsir etdi. Çinin getdikcə daha iddialı xarici siyasət mövqeyi, Asiya-Sakit Okean regionunda artan təsiri və güc proyeksiyası iki ölkə arasında gərginliyə və rəqabətə səbəb oldu. Çin və ABŞ arasında münasibətlərin pisləşməsi ticarət, texnologiya, insan haqları və Tayvanda ərazi iddiaları ilə bağlı mübahisələrə və iki güc arasında genişlənən problemlərə və düşmənçiliyin artmasına səbəb oldu [1].

Nəticə. Prezidentlik institutunun gələcək trayektoriyasını nəzərdən keçirərkən demokratik-liberal və avtoritar-mühafizəkar meyllər arasındakı gərginliyi etiraf etmək vacibdir. Bəzi ölkələr demokratik norma və prinsiplərin davamını görsə də, digərləri sabitliyə və fərdi azadlıqlara nəzarətə üstünlük verən avtoritar liderlər tərəfindən hakimiyyətin konsolidasiyasının şahidi ola bilər. Prezidentlik institutunun istiqaməti çox güman ki, populist hərəkatların artması, qütbləşmə və demokratik normaların aşınması da daxil olmaqla daha geniş ictimai tendensiyalardan təsirlənəcək. Nəhayət, demokratik-liberal və avtoritar-mühafizəkar qüvvələr arasındakı tarazlıq qlobal miqyasda idarəçilik, insan haqları və siyasi sabitlik üçün təsirləri ilə prezidentlik institutunun gələcəyini formalaşdıracaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Associated Press. Report: Authoritarianism on the Rise as Democracy Weakens / VOA. URL: https://www.voanews.com/a/report-authoritarianism-on-the-rise-as-democracy-weakens/6856151.html [04.11.2024].
2. China: No Letup in Xi Jinping's Repressive Rule / Human Rights Watch. URL: https://www.hrw.org/news/2024/01/11/china-no-letup-xi-jinpings-repressive-rule [04.11.2024].
3. Drozdiak, N. and others. What If Putin Wins? US Allies Fear Defeat as Ukraine Aid Stalls / - URL: https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-12-19/ukraine-running-out-of-help-has-us-allies-fearing-putin-will-win-the-war [04.11.2024].
4. Kuper, S. What if Russia wins? / - URL: https://www.ft.com/content/a788b749-c94c-4d9e-99e4-47300b0c6ea8 [04.11.2024].
5. LaFrance, A. The Rise of Techno-Authoritarianism / TheAtlantic. URL: https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2024/03/facebook-meta-silicon-valley-politics/677168/ [04.11.2024].
6. Mead, W.R. What if Putin Loses His War in Ukraine? / Wall Street Journal. URL: https://www.wsj.com/articles/what-if-putin-loses-his-war-ukraine-russia-nationalism-slavs-china-defense-e1864e09 [04.11.2024].
7. Repucci, S.; Slipowitz, A. The Global Expansion of Authoritarian Rule / - freedomhouse. URL: https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2022/global-expansion-authoritarian-rule [04.11.2024].
8. Shepherd, C. From Mao to Xi: Power plays in the succession of Chinese leadership / -Washington Post. URL: https://www.washingtonpost.com/world/2022/10/24/mao-zedong-xi-jinping-china-leaders/ [04.11.2024].
9. Sherman, M. Can Trump run for presidency? U.S. Supreme Court to rule in biggest involvement since Bush v. Gore / - URL: https://globalnews.ca/news/10270784/donald-trump-us-presidential-election-supreme-court/ [04.11.2024].
10. The rise of authoritarianism is misunderstood – and it matters / -University of Birmingham. URL: https://www.birmingham.ac.uk/news/2023/how-the-global-rise-of-authoritarianism-is-misunderstood-and-why-it-matters [04.11.2024].
11. Zhang, Y. The United States and China's complex cooperation and rivalry continue / - URL: https://eastasiaforum.org/2024/02/01/the-united-states-and-chinas-complex-cooperation-and-rivalry-continue/ [04.11.2024].
12. Алексеевич, А.В.; Игоревна, С.А. Турция в современном мире: между демократией и авторитаризмом / - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/turtsiya-v-sovremennom-mire-mezhdu-demokratiey-i-avtoritarizmom [04.11.2024].

ТУРАЛ МАМЕДОВ
Баку Государственный Университет

АНАЛИЗ БУДУЩЕГО ПРЕЗИДЕНТСКОГО ИНСТИТУТА

При рассмотрении будущей траектории института президентства важно признать напряженность между демократическо-либеральными и авторитарно-консервативными тенденциями. В то время как в некоторых странах можно наблюдать продолжение демократических норм и принципов, в других может произойти консолидация власти авторитарными лидерами, которые ставят на первое место стабильность и контроль над индивидуальными свободами. Направление института президентства, вероятно, будет зависеть от более широких социальных тенденций, включая рост популистских движений, поляризацию и эрозию демократических норм. В конечном итоге баланс между демократическо-либеральными и авторитарно-консервативными силами определит будущее института президентства, что повлияет на управление, права человека и политическую стабильность в глобальном масштабе.

Ключевые слова: Институт президентства, США, Россия, Китай, Россия, Турция.

TURAL MAMMADOV
Baku State University

ANALYSIS OF THE FUTURE OF THE PRESIDENCY INSTITUTE

When considering the future trajectory of the presidential institution, it is essential to acknowledge the tension between democratic-liberal and authoritarian-conservative trends. While some countries may witness the continuation of democratic norms and principles, others may experience the consolidation of power by authoritarian leaders who prioritize stability and control over individual freedoms. The direction of the presidential institution is likely to be influenced by broader social trends, including the rise of populist movements, polarization, and the erosion of democratic norms. Ultimately, the balance between democratic-liberal and authoritarian-conservative forces will shape the future of the presidential institution, with implications for governance, human rights, and political stability on a global scale.

Keywords: Presidency Institute, USA, Russia, China, Russia, Turkey.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 04 noyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. Adil Baxşəliyev, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT- 327.5

RAVİD RAMAZANOV
Bakı Dövlət Universiteti
Dünya siyasəti ixtisası üzrə II kurs magistrant
ravidramazanov327@gmail.com

RUSİYA FEDERASİYASININ KRIMI İLHAQI. UKRAYNANIN QƏRBYÖNÜMLÜ SİYASƏTİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/205-210

Məqalə adından göründüyü kimi Rusiya - Ukrayna müharibəsinən bəhs olunur. Məqalədə müharibənin qonşu dövlətlərin təcavüzkar hərəkətləri qarşısında dövlətlərin suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması problemindən Rusiyanın Krımı ilhaq etməsi və Ukraynanın şərqindəki separatçı hərəkatları dəstəkləməsi müəyyən edilmiş beynəlxalq hüquq normalarının və sərhədlərin pozulmasından. Münaqişənin Rusiya ilə Qərb dünyası arasında münasibətləri gərginləşdirməsindən, gərginliyin artmasına və diplomatik əlaqələrin korlanmasına gətirib çıxarmasından, həmçinin, Rusiya-Ukrayna müharibəsinin qlobal təhlükəsizlik üçün, xüsusən də silahların yayılması, enerji təhlükəsizliyi və beynəlxalq institutların dayanıqlılığı kontekstində daha geniş təsirlərindən bəhs olunur.

Acar sözlər: Münaqişə, müharibə, danışıqlar, böhran, beynəlxalq hüquq, qarşıdurma, təcavüz, sanksiya, qlobal enerji.

Giriş. Geosiyasi nöqteyi-nəzərdən Rusiya öz milli maraqlarına nail olmaq və qlobal arenada fəal iştirak arasında nüanslı tarazlığı bacarıqla idarə edib. 2014-cü ildə Ukrayna böhranı kontekstində baş verən Krımın ilhaqı aktı Rusiya ilə Qərb ölkələri arasında birbaşa qarşıdurmaya səbəb oldu. Bu münaqişə sonradan sanksiyaların tətbiqi və diplomatik əlaqələrin korlanması ilə nəticələndi. Ukraynanın şərqində, yəni Donetsk və Luqansk bölgələrində davam edən müharibə Rusiyanın bölgədəki mövcudluğu ilə bağlı mürəkkəbliyi və mübahisələri işıqlandırmağa xidmət edir. İqtisadi nöqteyi-nəzərdən Rusiya qlobal enerji bazarlarında mühüm rolunu davam etdirir, əsasən də böyük neft və təbii qaz yataqları hesabına qərb ölkələrinə iqtisadi təsirlər edir. Buna baxmayaraq, Rusiya iqtisadiyyatı bir çox maneələrlə, o cümlədən neft qiymətlərindəki dəyişkənlik, iqtisadi sanksiyalar və korrupsiya kimi daxili çətinliklərlə üzləşməkdədir.

Rusiya ilə Ukrayna arasındakı gərginliyin tarixi əslində orta əsrlərə gedib çıxır. Böhranlı, lakin ortaq tarixə görə Putin tez-tez iki ölkəni "bir xalq" kimi təsvir edir. Son 200 il ərzində Krım Rusiyanın nəzarəti altında olub. Lakin 1954-cü ildə Moskva vilayəti Ukraynaya hədiyyə edib. Etnik ruslar bu addımın "tarixi səhv" olduğunu deyirlər (7, s.125). Krım tatarları isə onların bir vaxtlar Ukraynada çoxluq təşkil etdiklərini diqqətə çəkirlər. Onlar adadan 1944-cü ildə nasist işğalçılarla əməkdaşlıq etdiklərinə görə Stalin tərəfindən deportasiya edilmişdilər. Bu gün Rusiya isə Sovet İttifaqının torpaqlarını öz nəzarətində saxlamaq və əvvəlki hakimiyyətini bərpa etmək üçün Ukraynanın hələ də öz ərazisi olduğunu iddia edir. Bu gün Rusiya prezidenti Vladimir Putin bunu tez-tez "bir xalq" deyərək nümayiş etdirir. 1991-ci ildə Sovet İttifaqından sonra Rusiya, Ukrayna və Belarus Müstəqil Dövlətlər Birliyini yaratdılar. Rusiyanın bu ittifaqla məqsədi öz təsirini saxlamaq və ölkələri özünə qaytarmaq idi. Lakin Belarus Moskva ilə sıx ittifaq qurduğu halda, Ukrayna getdikcə daha çox Qərbə üz tutdu.

Rusiya Federasiyası Ukrayna ilə həmsərhəd olan dövlətlər arasında ən mühüm tərəfdaş mövqeyinə malikdir. Ukraynanın xarici siyasətinin əsas istiqaməti onun Moskva ilə münasibətlərində idi, o dərəcədə ki, Ukraynanın xarici siyasəti ilə bağlı hər bir qərar ilk növbədə onun Rusiya ilə əlaqələrinin xarakterini müəyyən etməklə bağlı olurdu. Bunun əsas səbəbi Ukraynanın coğrafi və geosiyasi şəraiti, iki xalq arasında davamlı tarixi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin keçmişə dayanması idi. Bundan əlavə, ikitərəfli münasibətlərdə Rusiyanın mahiyyət etibarı ilə hakim mövqeyi də bu nəticəyə kömək edirdi. Üstəlik, bu vəziyyət Avropa İttifaqının Şərqi Avropada Rusiya ilə ilkin müttəfiqliyi səbəbindən yaranmışdı, Ukrayna ilk növbədə Aİ tərəfindən onun Rusiya ilə assosiasiyası kontekstində dəyərləndirilir. Ukraynanın Rusiya ilə münasibətlərinin keyfiyyəti onun Berlin, Brüssel və xüsusilə Pa-

ris kimi əsas Avropa paytaxtları tərəfindən qəbul edilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Birləşmiş Ştatlar bu ssenaridə fərqli perspektiv nümayiş etdirir, çünki Ukraynanın təhlükəsizlik siyasətinin Rusiyadan müstəqil olmasına önəm verir. Lakin diqqət çəkən məqam odur ki, ABŞ da Ukraynanı ilk növbədə Rusiya ilə əlaqələri çərçivəsində qəbul edir. Bununla belə, aydındır ki, Ukrayna müstəqil dövlət kimi on illik fəaliyyətinə baxmayaraq, yaxın gələcəkdə NATO və ya Avropa Birliyinə üzv olmaq perspektivinə malik deyildir. Bu inkişaf Moskva ilə Kiyev arasındakı əlaqələrin əhəmiyyətini daha da artırırdı.

2014-cü ildə Rusiya Federasiyasının Ukraynaya qarşı həyata keçirdiyi hücum və daha sonra Krım yarımadasının işğalı beynəlxalq hüququ pozmaqla yanaşı, Ukraynanın ərazi bütövlüyü diqqətə alınmadı. 21-ci əsrdə Avropa qitəsində bir dövlət başqa bir suveren dövlətə qarşı hərbi güc tətbiq edərək ərazisinin bir hissəsini işğal edib və ilhaq etmişdir, bu açıq-aşkar beynəlxalq hüququn pozulması idi.

Rusiya Krımda hökmranlıq etməklə beynəlxalq ictimaiyyətə meydan oxumağa və özünü açıq şəkildə beynəlxalq qayda və normaları diqqətə almadığını göstərmiş oldu.

2014-cü ilin fevral ayında Rusiya Federasiyasının hərbi birləşmələri həm Rusiya vətəndaşlarından, həm də yerli əməkdaşlardan ibarət qeyri-ənənəvi silahlı dəstələrin dəstəklədiyi qruplaşmalar vasitəsilə Krımı ələ keçirdilər. Ukrayna hakimiyyətinin buna kifayət qədər hazır olmadığı müşahidə olundu. Fevralın sonunda Kiyevdə baş verən hakimiyyət böhranı nəticəsində iflic vəziyyətinə düşən Ukrayna hökuməti Krımda baş verən hadisələrə heyrətlə baxırdı (4. s.73). Rus qoşunlarının artıq Sevastopoldakı Rusiyanın Qara dəniz donanma bazasında olması Kremlin işini asanlaşdırırdı. Bir neçə saat ərzində yarımadanın mühüm strateji yerləri Rusiya qüvvələrinin nəzarəti altına keçdi, Ukrayna hərbi birləşmələri və gəmiləri isə onların kazarma və bazalarında bloklandı. Rusiya xüsusi əməliyyat qoşunları Krım Parlamentinin binasını zəbt edib və Krım deputatlarını təcili iclas keçirməyə, Krımın "müstəqilliyini" elan etməyə və "Rusiyaya birləşmə" ilə bağlı "referendum"a səs verməyə məcbur etmişdir. Bütün bu hadisələr Krımda Rusiyanın əleyhdarları üçün təhdid və çəkindirmə mühiti yaratdı, bu barədə aşağıda müzakirə edəcəyik.

Krımda Rusiya hərbi qüvvələrinin tətbiqi ilə bağlı Rusiya prezidenti Vladimir Putinin sözləri kifayət qədər açıqdır: "Bəli, mən bunu gizlətməyəcəyəm, Krım xalqının ifadə azadlığını təmin etmək üçün bu barədə əvvəllər danışmışam. biz, səsvermə prosesinə, silahlı qüvvələrə müdaxilə etməyəcəyik". Biz öz qoşunlarımızdan istifadə etdik..." (2014-cü ilin martında Krımda keçirilən "referendum" zamanı). Nəticədə nəinki aşağıda sadalanan bəzi beynəlxalq müqavilələr, həmçinin beynəlxalq hüququn əsaslandığı prinsiplər də pozulmuşdur. Müvafiq olaraq, Rusiyanın Ukraynaya qarşı hərbi güc tətbiq etməsi və Krımın işğalı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsini və Helsinki Yekun Aktının (1975) beynəlxalq arenada dövlətlər arasında münasibətləri müəyyən edən on prinsipinin hər birini pozur. Bundan başqa, Kremlin Rusiyanın Ukrayna dövlətinin ərazi bütövlüyünü tanıdığı və hətta zəmanət verdiyi beynəlxalq müqavilələri də pozdu.

Bu kontekstdə Rusiya əməliyyatının ilk günlərindən BMT Baş Assambleyası 2014-cü il martın 16-da Krımda keçirilən "referendumun" qeyri-qanuni olduğunu vurğulamış, Ukraynanın Krımı işğal etməsi beynəlxalq hüququn əsas normalarının nə qədər vacib olduğunu bir daha xatırlatmışdır.. Heç bir dövlətin böyük və ya kiçik olmasından asılı olmayaraq, beynəlxalq öhdəliklərini pozmaq, qonşularına hücum etmək, digər dövlətlərin ərazisini birtərəfli qaydada ilhaq etmək və beynəlxalq birlik tərəfindən tanınan sərhədləri yenidən formalaşdırmaq hüququ yoxdur. Beynəlxalq ictimaiyyət Ukraynadakı hadisələrə cəld reaksiya verdiyindən Rusiyanın Krıma və Şərqi Ukraynaya təcavüzünə asanlıqla göz yuma bilməzdi. Bu cür münasibət təkcə hücumu təşviq etmir, həm də müəyyən prinsiplər üzərində qurulmuş və hər bir dövlət tərəfindən qəbul edilmiş prinsiplərin mahiyyətsiz olduğunu göstərir. Bu, isə qarşıdakı müddətdə daha geniş müharibələrin başlamasına səbəb ola bilər. Belə ki, beynəlxalq prinsip, qanunlar və hüquqi normativlər mütləq şəkildə əməl edilməli və hər bir dövlətin müstəqilliyinə xələl gətirəcək hərəkətlərdən çəkindirilməlidir.

Beynəlxalq ictimaiyyətin mümkün sərt reaksiyasına baxmayaraq, Rusiya niyə Krımı işğal edib ilhaq etmək riskini üzərinə götürdü?, Rusiya bütün qərb dövlətlərini qarşısına alacaq qədər mi özünü güclü sayır? Müxtəlif suallar meydana çıxmaqdadır. Rusiya Dövlət Dumasının keçmiş deputatı İlya Ponomaryovun verdiyi açıqlamalara görə, Vladimir Putin 23 fevral 2014-cü ildə yalnız dörd yüksək

rütbəli dövlət rəsmisinin iştirak etdiyi gizli iclasda Krımın ilhaqına təkid edib və şəxsən göstəriş verib (8, s.78).

O zaman Almaniya kansleri Angela Merkel Putinlə Krım böhranı ilə bağlı telefon danışığından sonra Rusiya liderinin "başqa bir dünyada" olduğunu və "reallıqdan uzaq" olduğunu bildirmişdi (6, s.67).

Eynilə, ABŞ-ın keçmiş dövlət katibi Madlen Olbrayt 2014-cü ilin yayında CBS News-un qonağı olan məruzəçi kimi Putinin "öz dünyasında yaşadığını" söylədi (9, s.132).

Yenə də Putin və Rusiya təbliğatı başqa bir arqumentdən istifadə edərək, Ukraynada və xüsusilə Krımda etnik rusların rusca danışdıqlarına görə təqib edildiyini və məcburi assimilyasiya təhlükəsi altında olduqlarını bildirdilər. Bundan sonra Ukraynadakı etnik rus xalqının Ukrayna dövlətinin zülmündən xilas olması vurğulandı və belə bir missiya sanki Moskvanın qurtarıcı rolun da çıxış etdiyi ən böyük vəzifəsi kimi göstərildi. Həqiqət budur ki, Krımda və ya Donbasda yaşayan rusların rusca danışdıqlarına görə sıxışdırıldığını söyləmək az qala ağa-qara deməyə bənzəyir, çünki sözügedən Ukrayna bölgələrində Rusiyanın mədəni ekspansiyası 2014-cü ildən çox-çox əvvəl başlayıb və Ukraynanın o zamankı dövlət siyasəti buna qarşı idi. Məsələn, 2013-cü ildə Krımda körpələr evi və uşaq bağçalarında olan uşaqların yalnız 2,9%-i və orta məktəb şagirdlərinin 7,2%-i Ukrayna dilində təhsil alıb. Sevastopolda tədris dili ukraynaca olan yalnız bir məktəb var idi. 2013-cü ildə bütün Krımda bir dənə də olsun Ukrayna teatrı yox idi.

Krım Ukraynanın nəzarəti altında olanda belə, rus dili və "Rus dünyası" perspektivi üstünlük təşkil edirdi və bütün yerli əhaliyə, etnik ruslara və qeyri-ruslara, qarşı rus hümanistliyi təbliğ edilirdi (7, s.45).

Bununla belə, Rusiya Federasiyası yerli xalqın məcburi assimilyasiya (Ukraynalaşma) təhlükəsi altında olduğunu iddia edərək öz hərbi müdaxiləsinə haqq qazandırmaq üçün bundan istifadə etdi (11, s.34).

Ukrayna böhranından sonra ABŞ-ın Avropa qitəsinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində oynadığı rolun əhəmiyyəti bir daha ortaya çıxdı. ABŞ-ın hərbi və müdafiə qüdrətinə daha çox ehtiyacı olan Aİ bu baxımdan öz müdafiə qabiliyyətini inkişaf etdirməyin vacibliyini dərk edib. Məsələn, Ukrayna müharibəsindən sonra Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatının (NATO) Avropa qitəsinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rolu yenidən gücləndi. Soyuq Müharibədən sonrakı dövrdə ilk dəfədir ki, NATO-ya üzv dövlətlər ümumi təhlükə qavrayışı qarşısında belə güclü həmrəylik nümunəsi nümayiş etdirirlər. Avropanın sərhəd təhlükəsizliyinə artan təhdid nəticəsində təhlükəsizlik yönümlü xarici siyasət yanaşması ön plana çıxmış, Avropa ölkələrinin NATO-nun müdafiə büdcəsinə ayırmalarında əhəmiyyətli artımlar olmuşdur. Məsələn, Rusiyanın Ukraynaya təcavüzü Almaniyanı hərbi yanaşmasında tarixi transformasiyaya sövq etdi. İşğalın başlamasından bir neçə gün sonra Almaniya kansleri Olaf Şolz ölkəsinin NATO-nun ümumi milli məhsulunun (ÜDM) 2 faizini müdafiə xərclərinə xərcləmək hədəfinə əməl edəcəyini açıqladı (7, s.89).

Avropa ölkələrinin büdcələrini artırmaq üçün atdıqları mühüm addımlar Avropa ölkələrinin təhlükəsizlik maraqlarına uyğundur. Aİ ilə ABŞ arasında transatlantik əlaqələrin sarsıldığı bir dönəmi yaşayarkən, Ukrayna müharibəsi gələcəyə ümid oldu. Ukrayna böhranı müttəfiq ölkələri yenidən bir araya gətirdi və göstərdi ki, onlar ümumi təhlükələr və ya münaqişələrin aradan qaldırılması sahələrində yenidən birləşə bilərlər. Məsələn, Avropa İttifaqı ölkələri Rusiya ilə müharibə vəziyyətində olan Ukraynaya hərbi dəstək üçün 500 milyon avro əlavə yardım ayırmağa razılaşıblar (2, s.45). Bundan başqa, ABŞ Xəzinədarlığı Rusiyanın işğal zamanı istifadə olunan silah və texnologiyanı inkişaf etdirmək və yaymaq qabiliyyətinə mane olmaq məqsədilə 29 fiziki şəxsə, eləcə də bir çoxunun Rusiyanın müdafiə sənayesi bazası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən 70 quruma sanksiya tətbiq etdiyini bildirdi. NATO və Aİ-yə üzv dövlətlər öz əsgərlərini birbaşa Ukrayna bölgəsinə göndərməsələr də, Ukraynanın tərəfində olduqlarını və Ukraynanın mübarizəsinin haklı olduğunu və yanında olduqlarını göstərməyə çalışırlar.

Avropanın təhlükəsizliyinin NATO çətiri altında təmin edilməsi Avropanın strateji hərbi və müdafiə mexanizmlərinin qeyri-adekvatlığını daha qabarıq göstərdi. Məsələn, beynəlxalq sistemdə neytral ölkələr kimi müəyyən etdiyimiz Finlandiya və İsveç (2022) sərhədlərini Rusiyanın aqressiv davranışlarından qorumaq üçün NATO-ya üzv olmaq üçün müraciət ediblər. Ukrayna böhranı döv-

lətlərin davranışını, ənənəvi müttəfiqlik münasibətlərini və sistem daxilində qüvvələr balansını dəyişsə də, beynəlxalq təşkilatlar öz strategiyalarında dəyişikliklərə meyilli olublar.

Aİ və ABŞ arasında transatlantik bağın tədricən zəiflədiyi və hətta sarsıldığı bir dövrdən keçdiyimiz bir vaxtda yeni dövr üçün birlik transatlantik müttəfiqlik münasibətlərinin canlanmasında mühüm rol oynamışdır. 2020-ci ildə nəşr olunan "NATO 2030: Yeni Dövr üçün Birlik Hesabatında" Aİ yüksələn güclərə, xüsusilə Rusiya və Çinə qarşı vahid mövqe tutmağın vacibliyini bir daha nümayiş etdirdi və ümumi çağırışlar qarşısında birgə hərəkət etməyin vacibliyinə toxundu. 2022-ci ildə nəşr olunan "NATO 2022" Strateji Sənədi də eyni şəkildə sistem daxilində ümumi təhdidlərin artan əhəmiyyətini vurğuladı və birlikdə hərəkət etməyin vacibliyini vurğuladı. Avro-Atlantik regionun "barışıq olmadığını" bildirən o, kollektiv müdafiədə 360 dərəcə yanaşmanı müzakirə edib və alyansın üç mühüm vəzifəsini hesabata daxil edib. Xüsusilə, çəkindirmə və müdafiə, böhranın qarşısının alınması və təhlükəsizliyə əsaslanan əməkdaşlıq yanaşması sənədin əsas mövzularındandır. 2022-ci il Strateji sənədində Çinin davamlı yüksəlişi ABŞ-ın ən böyük rəqibi kimi təqdim edilib və Rusiyanın beynəlxalq sistemi destabilləşdirməyə yönəlmiş artan hərbi təşəbbüsləri qlobal nizama mümkün problemlər kimi baxılır (11, s.56).

Ukraynanın Rusiya tərəfindən işğalı iki ölkə arasında təhlükəsizlik narahatlığını artırmaqla yanaşı, Avropa və Şərqi Asiyada kollektiv müdafiə mexanizmlərini gücləndirdi və beynəlxalq sistemdə böyük dövlətlər arasında müttəfiqlik xətlərini aydınlaşdırdı. Ukraynadakı müharibə Çini Mərkəzi və Cənubi Asiyada öz təsirini genişləndirməkdə daha fəal olmağa sövq etsə də, ABŞ və Aİ-nin Rusiyaya qarşı həyata keçirdiyi sərt siyasət onu sosial və iqtisadi çətinliklərlə üz-üzə qoyub. Çin "uzaq diplomatiyasını" davam etdirmək üçün onun dinc inkişaf strategiyasını dəstəkləyir və Qərbin sanksiyalarına qarşı ehtiyatlı davranaraq Rusiyanı birbaşa dəstəkləməkdən yayınır. Ukrayna böhranı Çinin qarşılıqlı asılılıq strategiyası çərçivəsində iqtisadi və siyasi zəmində milli maraqlarına mənfi təsir göstərsə də, transatlantik ittifaq tərəfində və ittifaq daxilində yaranan parçalanma və ya böhranlar qarşısında inteqrativ rol oynadı. Ukrayna böhranı ilə Çin öz maraqları baxımından mövqeyinin nə qədər strateji olduğunu bir daha gördü. Ukrayna Çin üçün strateji əhəmiyyət kəsb etsə də, Qərb dövlətlərinin, o cümlədən ABŞ-ın münasibət və yanaşmalarını nəzərə alaraq Rusiyanın həm də strateji tərəfdaş olduğunu unutmaq olmaz. Çinin transatlantik alyans daxilində artan nüfuzu həm Ukrayna-Rusiya müharibəsi nəticəsində inkişaf edəcək siyasətlərdə, həm də bu müharibə ilə ənənəvi digərini qazanan Qərbin Rusiya ilə münasibətlərində həlledici olacaqdır. Beynəlxalq tarazlıqları dəyişmək üçün böyük səylər göstərən Çin iqtisadi zəmində mühüm gücə çevrildiyi halda, Rusiya hərbi mənada güc yarışındadır.

Nəticə. Hər iki ölkə Qərb dövlətlərinin tətbiq etdiyi sanksiyalar və beynəlxalq sistemdən təcrid olunmaq təhlükəsi ilə üzləşir. ABŞ-ın Asiya Sakit Okean qitəsində həyata keçirdiyi layihələrə cavab olaraq Çin Avropa qitəsində mövcudluğunu daha da artırmağı hədəfləyir. Çin Avropa kapital bazarını cəlb etməklə ABŞ-ın Avropa coğrafiyası üzərindəki iqtisadi üstünlüyünü öz xeyrinə çevirməyi hədəfləyir. Çin Qərbə qarşı düşmənçilik yaratmadan öz iqtisadi və regional inkişafını başa çatdırmaq, Avropa ölkələrində əhali potensialını artırmaq, iqtisadi qüdrətinə siyasi zəmində qarşılıq vermək məqsədi daşıyan təşəbbüslərdə iştirak edir. Rusiya Ukrayna-Rusiya müharibəsində enerji faktorundan yenidən şantaj elementi kimi istifadə etdikdə, Aİ ölkələri çox seçim imkanlarının olmadığını anladılar. Aİ ölkələri Rusiyadan enerji asılılığını tədricən azaltmaq və Rusiya ilə enerji əlaqələrini dayandırmaq üçün siyasət yürüdürlər. Aİ ölkələri enerji resurslarının şaxələndirilməsi ilə bağlı fikirlərini bildirsələr də, bu vəziyyətin ilk növbədə Aİ ölkələrinin vəziyyətinin gərginləşdirməsi ehtimalı var idi (7, s.45). lakin, digər alternativlərin seçilməsi qısa müddətdə vəziyyəti stabilliyi təmin etdi. Bərpa olunan enerji mənbələri AB ölkələrinin uzunmüddətli planlarına daxildir. Alternativ olaraq kömür, LNG və ya bərpa olunan enerji mənbələrinin təmin edilməsi AB ölkələrinin enerji təchizatı təhlükəsizliyi çərçivəsində variantlar olaraq görülür. Avropapərəstlik, korrupsiyaya qarşı mübarizə və demokratiya tərəfdarı idealları ilə seçilən Yanukoviçin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması və yeni hökumət strukturunun formalaşması ilə nəticələndi. Buna baxmayaraq, 2014-cü ildə Krımın Rusiya tərəfindən ilhaqı və Ukraynanın şərqində, daha doğrusu Donetsk və Luqansk bölgələrində davam edən döyüşlər Ukraynanın suverenliyinin yaradılması və qorunub saxlanması yolunda yeni maneələr yaratdı. Davam edən müharibə Ukrayna və Rusiya arasında diplomatik əlaqələrə əhəmiyyətli dərəcədə

təsir göstərərək münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb olmuşdur. Üstəlik, bu, Ukrayna administrasiyasının sabitliyi və dözümlülüyü üçün kifayət qədər problem yaratmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Fang, Y., et al. (2022). The Russia-Ukraine conflict and volatility risk of commodity markets. Finance Research Letters.
2. Foa, R., Mollat, M., Isha, H., Romero-Vidal, X., Evans, D., & Klassen, A. (2022). A World Divided: Russia, China and the West. Bennett Institute for Public Policy, University of Cambridge. https://doi.org/10.17863/CAM.90281
3.Kovalenko, Oksana (2017, 10 Nisan). Yak mı vtraçalı Krım. Ukrayıns'ka Pravda. - https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/04/jak_my_vtrachaly_krym_svidchennja_pershyh_osib_ukrainy/ [24.09.2024].
4. Morkva, V. (2021). Rusya'nın 2014 İlhakı Sonrası Kırım'da Kırım Tatar Halkının Durumu. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 21(2), 375-397. - https://doi.org/10.32449/egetdid.984393
5. Motyl, A. J. (2001). "Reformulating Russian Regionalism: The Case of Ukraine." Europe-Asia Studies, 53(8), 1165-1187.
6. Motyl, A.J. (2015). "Ukraine vs. Russia: Revolution, Democracy and War." Yale University Press.
7. Plokhy, S. (2015). The gates of Europe: A history of Ukraine. Basic Books. Plokhy S.- The gates of Europe: A history of Ukraine, Basic Books publisher, 2021, p.448.
8. Putin, Vladimir. (2014, 16 Mayıs). Vstreça s predstaviteliami krımskih tatar. - http://kremlin.ru/events/ president/news/21028 [24.09.2024].
9. Ruta, M. (2022). The impact of the war in Ukraine on global trade and investment.
10. Steinbach, S. (2023). The Russia–Ukraine war and global trade reallocations. Economics Letters, 226, 111075.

РАВИД РАМАЗАНОВ
Бакинский Государственный Университет,
Магистрант II курса по специальности Мировая политика

ПРИСОЕДИНЕНИЕ КРЫМА К РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ. ЗАПАДНООРИЕНТИРОВАННАЯ ПОЛИТИКА УКРАИНЫ

Как следует из названия статьи, речь идет о российско-украинской войне. В статье война посвящена проблеме защиты суверенитета и территориальной целостности государств перед лицом агрессивных действий соседних государств. Аннексия Россией Крыма и поддержка ею сепаратистских движений на востоке Украины нарушают установленные международно-правовые нормы и границы. Дело в том, что конфликт обострил отношения между Россией и западным миром, что привело к усилению напряженности и ухудшению дипломатических отношений. В нем также обсуждаются более широкие последствия российско-украинской войны для глобальной безопасности, особенно в контексте распространения оружия массового уничтожения, энергетической безопасности и стабильности международных институтов.

Ключевые слова: Конфликт, война, переговоры, кризис, международное право, конфликт, агрессия, санкции, глобальная энергетика.

RAVID RAMAZANOV
Baku State University,
Second year master's student majoring in world politics

CRIMEA ANNEXATION OF THE RUSSIAN FEDERATION. THE WESTERN-ORIENTED POLICY OF UKRAINE

As the title of the article suggests, the Russian-Ukrainian war is discussed. In the article, the war is about the problem of protecting the sovereignty and territorial integrity of the states in the face of the aggressive actions of the neighboring states. Russia's annexation of Crimea and its support for

separatist movements in eastern Ukraine violate established international legal norms and borders. The fact that the conflict has strained relations between Russia and the Western world, leading to increased tension and deterioration of diplomatic relations. It also discusses the broader implications of the Russia-Ukraine war for global security, particularly in the context of proliferation, energy security, and the stability of international institutions.

Keywords: Conflict, war, negotiations, crisis, international law, conflict, aggression, sanctions, global energy

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 29 sentyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: s.e.f.d. Gülgün Quliyeva, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 94

SABİR ƏHMƏDOV
Bakı Dövlət Universitetinin
Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının magistrantı
sabir.axmedov2002@gmail.com

TAYVAN PROBLEMİNDƏ ABŞ-NIN ROLU

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/211-216

Tayvan problemi XX əsrin 50-ci illərindən etibarən ABŞ-nın xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri hesab edilir. Bu problemin əsas mahiyyətini açmaq və ABŞ-nın bu problemdə rolunu öyrənmək üçün, ilk növbədə 1894-1895-ci illər Çin-Yapon müharibəsinin nəticələrinə nəzər salmalıyıq. Məhz bu zamandan etibarən ada öz inkişaf xəttinə görə kontinental Çindən ayrılmağa və burada milli kimlik ideyaları formalaşmağa başlayır. Çində baş verən vətəndaş müharibəsi nəticəsində Homindan qüvvələri məğlub olur və Çan Kayşinin rəhbərliyi altında Çin Respublikası Tayvan adasında yerləşməyə məcbur olur. Bunun nəticəsində Tayvan adası kommunistlərin hakimiyyətə gələ bilmədiyi yeganə Çin ərazisi olaraq qaldı.

Açar sözlər: Tayvan, ABŞ, Çin Xalq Respublikası, Homindan, vətəndaş müharibəsi.

Giriş. 1949-cu ilin dekabr ayında Çində baş verən vətəndaş müharibəsində məğlub olan Homindan, Tayvan adasına köçmək məcburiyyətində qaldı. Onun Taybey şəhərini Çinin "müvəqqəti" paytaxtı elan etməsi ilə beynəlxalq münasibətlər tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edən Tayvan probleminin təməlini qoyulur. Problemin "soyuq müharibə" illərində meydana çıxmasından, ona bir növ SSRİ ilə ABŞ-ın regionda üstünlük əldə etməsi uğrunda mübarizəsinin nəticəsi kimi baxmaq olar. Lakin məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda onun real mahiyyətini anlamaq çətin olur. Belə ki, əgər problemin yaranma səbəbi kimi SSRİ-ABŞ qarşıdurmasını qəbul etsək, o zaman 1991-ci ildə SSRİ-nin süqutu və "soyuq müharibənin" başa çatmasından sonra problemin həllini tapmaması nə ilə izah olunur? Məhz bu suala cavabın tapılması problemin real mahiyyətini açmağa və onu anlamağa imkan verir. Qeyd edək ki, Tayvan problemi yarandığı dövrdən etibarən lokal xarakterli problem deyil, məhz geniş miqyaslı beynəlxalq səviyyəli problemə çevrilmişdir. Bunun başlıca səbəblərindən biri ABŞ-ın regionda olan maraqları və onların Çinin artan nüfuzu ilə kəsişməsi olmuşdur ki, bu da, maraqlarının təmin edilməsi üçün ABŞ-ın Tayvandan Çinə təsir vasitəsi kimi istifadə etməsi, Tayvanın qorunması və mövcud status-kvonun saxlanılması ilə bağlı idi.

Yaponiyanın Tayvanı işğal etməsi. 1895-ci il 17 apreldə imzalanan Şimonoseki müqaviləsinə uyğun olaraq, Çinin ən böyük adası olan Tayvan (və ya Formoza) Yaponiya tərəfindən işğal edilir və yarım əsrə yaxın işğal altında qalır. Məhz bu zamandan etibarən Tayvanın iqtisadi və sosial inkişafı kontinental Çindən fərqli istiqamətdə inkişaf etməyə başlayır. Bunun əsas səbəbi isə Yaponiyanın adada həyata keçirdiyi siyasətlə bağlı idi. İşğal dövründə Tayvanda bütün hakimiyyət geniş səlahiyyətlərə malik olan yapon qubernatorunun əlində cəmləşmişdir [8]. Əsas inzibati strukturlar belə yaponlardan ibarət olmuşdur, onların başlıca vəzifəsi adanın "yaponlaşdırılma"sını həyata keçirməkdən ibarət idi.

Yaponların qoyduğu məhdudiyyətlərə baxmayaraq XX əsrin əvvəllərində adanın yerli elitası idarəçilikdə aktiv rol oynamağa başlayır. Bunlardan Lin Eyantanın adını xüsusi qeyd etmək olar. Adanın müstəqilliyinin təmin edilməsi uğrunda mübarizə aparan Lin Eyantan 1914-cü ildə "Tayvan Assimilyasiya Cəmiyyəti"nin əsasını qoysa da, tezliklə təşkilatın fəaliyyətinə qadağan qoyulur [1, s. 160]. Lakin bununla Tayvanda azadlıq mübarizəsi dayanmır, ada əhalisi müstəmləkəçilərə qarşı mübarizədə yeni üsullara əl atır. Bunlardan biri Tayvanda yerli idarəetmə orqanının yaradılması məzmunlu məktubların yapon hökümətinə göndərilməsi olmuşdur.

20-30-cu illərdən başlayaraq "Tayvan tayvanlılarındır!" şüarları ilə Tayvanda müstəqillik uğrunda mübarizə geniş vüsət alır. Düzdür, bu şüarlar "Tayvan Yaponiyanındır" faktına qarşı yönəlsə də, digər tərəfdən, adanın kontinental Çinlə bağlılığını da inkar etmirdi. Bununla bağlı Çin Mədəniyyəti Universitetinin professoru Van Syaoboda qeyd edir ki, anti-yapon hərəkatı Tayvan əhalisi arasında

"Çinli milli özünüdərk" ideologiyasının möhkəmlənməsinə kömək etmişdir [2, s.80-81]. Lakin ziddiyyətli məqam ondan ibarət idi ki, anti-yapon hərəkatının liderlərinin Tayvan əhalisinə təbliğ etdiyi Çin və çinli obrazı idealizə edilsə də, bu obraz reallığa uyğun gəlmirdi. Məhz bu səbəbdən də 1945-ci ildə Homindan qüvvələri Tayvana daxil olanda ada əhalisi böyük məyusluq hissi keçirir, çünki onlar uzun illər ərzində eşitdikləri Çin və çinli obrazının tam əksi ilə üzləşirlər.

Qeyd edək ki, 1943-cü ilin dekabr ayında ABŞ, Böyük Britaniya və Çin Respublikası arasında Qahirə konfransında imzalanan bəyannaməyə əsasən Tayvan İkinci Dünya Müharibəsinin başa çatması ilə Çinə qaytarılmalı idi [4]. Qahirə bəyannaməsi 1945-ci il Yalta və Potsdam konfranslarında da öz təsdiqini tapmışdır. Belə ki, SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniyanın imzaladığı Potsdam bəyannaməsinə görə, Çinin bütün işğal edilmiş əraziləri, o cümlədən Yaponiya tərəfindən işğal edilən Tayvan adası Çinə qaytarılmalı idi [5, s 4].

Almaniyanın təslim olmasından sonra SSRİ-nin Yaponiyaya qarşı müharibəyə qoşulması və Uzaq Şərqdə sülhün bərpası məsələsi daha da aktuallaşdı. Potsdam konfransında müttəfiqlərə verdiyi vədə uyğun olaraq 1945-ci ilin 8 avqustunda SSRİ Yaponiyaya müharibə elan edir. Bundan dərhal sonra sovet qoşunlarının Şimal-Şərqi Çin (Mancuriya) istiqamətində yürüşü başlayır. Sentyabrın 2-də yaponların ABŞ-ın "Misssuri" linkorunda təslim aktını imzalaması ilə İkinci Dünya Müharibəsi başa çatır. Artıq 1945-ci ilin 25 oktyabrında Tayvandakı yapon qoşunları təslim olur və ada rəsmən Çin Respublikasının tərkibinə daxil edildi. Düzdür, müharibənin sonunda nə Homindanın, nə də kommunistlərin Çində olan işğalçı yapon qoşunu ilə mübarizə aparmağa gücü olmasa da, Yaponiyanın təslimindən dərhal sonra hər iki tərəf yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək qələbəni öz adına çıxarmağa çalışırdı. Tezliklə Homindanın lideri Çan Kayşi öz ordularına hücuma keçməyi əmr edir, paralel olaraq yapon qoşunlarından yalnız Homindan qüvvələrinə təslim olmaq tələb edilir. Tezliklə ABŞ-ın təyyarə və gəmiləri Çinin iri şəhərləri – Şanxay, Pekin, Nankin, Quançjou və digərlərinin Homindana təslim edilməsi üçün Homindan qüvvələrini şərqə və cənuba daşıyır, bununla bu ərazilərdə Çin Kommunist Partiyasının (ÇKP) hakimiyyətinin qurulmasının qarşısı alınır.

Məlumdur ki, ÇKP-nın əsas qüvvələri ölkənin şimalında və mərkəzində yerləşirdi. Onlar Homindan qüvvələrindən daha əlverişli vəziyyətdə olsalar da, kommunistlər ciddi silah çatışmamazlığı ilə üzləşmişdilər. Belə ki, bəzi statistik məlumatlara görə kommunistlərə məxsus olan ordu hissələrində üç hərbiçiyə bir odlu silah düşürdü [3, s.576]. Məhz bu səbəbdən də kommunistlər iri şəhərləri öz hakimiyyəti altına ala bilmədilər, Homindandan geri qalmamaq üçün onlar əsas diqqəti kiçik və orta yaşayış məntəqələrin yapon işğalından azad edilməsinə yönəltmişdilər. Həm Homindanın, həm də ÇKP-nın Çini işğaldan azad etmək "fəaliyyəti" tərəflər arasında toqquşmalara və vətəndaş qarşıdurması təhlükəsinə gətirdi. Bunun baş verəcəyi halda Çin kommunistləri Homindan və onu himayə edən ABŞ ilə müharibədə SSRİ-nin dəstəyinə güvənirdi. Buna baxmayaraq 1945-ci il 14 avqust bəyannaməsində Sovet hökuməti bildirdi ki, Çinin daxili işlərinə qarışmayacaq və əksinə, vətəndaş müharibəsinin qarşısını almağa çalışacaq. SSRİ-nin bu mövqeyindən istifadə edən Çan Kayşi 14, 20 və 23 avqust tarixlərində vəziyyəti öz xeyrinə dəyişmək üçün ÇKP ilə danışıqların keçirilməsini təklif edir. Sovet hökümətinin mövqeyinin dəyişilməz qaldığını görən Mao Tszedun 28 avqustda Çunçinə Homindan ilə danışıqlara getmək məcburiyyətində qalır [3, s.577].

Çin vətəndaş müharibəsində Homindanın məğlubiyyəti. İkinci Dünya müharibəsinin nəticəsində Homindan ilə ÇKP arasında gərginlik daha da artdı. Mancuriya ilə Haynan arasındakı ərazilərə nəzarət edən ÇKP güclü sosial dayağa malik olan partiyaya çevrilməkdə idi. Tezliklə, Çin kommunistləri öz rəhbərlikləri altında, Homindana tabe olmayan idarəçilik sisteminin yaradılmasına başladılar. Bu yeni sistemin əsas dayağı güclü ordu idi ki, onun əsas vəzifəsi ÇKP-ni qorumaqla yanaşı, həm də Homindana dağıdıcı zərbə vurmaqdan ibarət idi.

ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə Homindan və ÇKP arasında Çunçində danışıqlar 1945-ci ilin avqustundan 1947-ci ilin martına kimi davam etdi. Lakin Homindan rəhbərliyi danışıqlara laqeyd yanaşır, ÇKP-nın gücünü düzgün dəyərləndirməyərək hakimiyyəti bütövlükdə öz əllərində cəmləşdirməyə çalışırdı. Bu məqsədlə 1946-cı ilin iyununda Homindan qüvvələri hücuma keçir. Bununla da bütöv Çin miqyasında vətəndaş müharibəsi başlayır. ABŞ Homindanı dəstəkləsə də, Avropada kommunizmin yayılması və qərb dünyasına qarşı təhlükənin yaranması səbəbindən ABŞ əsas diqqətini Çindəki hadisələrə deyil, Avropaya yönəltdi. Homindan ilə həmrəy olduğunu nümayiş etdirmək üçün ABŞ məhdud hərbi yar-

dım göstərdi ki, bu yardım ilə Homindanın ÇKP-yə qarşı dirəniş göstərməsi mümkün deyildi. Danışıqlarda ÇKP liderlərinin iştirakı isə Çin kommunistləri üçün partiyanın ümumçin xarakter daşıdığını və onun bütün Çin xalqını təmsil etdiyini sübut etmiş oldu. Kommunistlərin həm hərbi, həm də diplomatik uğurlarının fonunda Homindanın nəzarətində olan Çin Respublikası dərin böhran keçirirdi ki, bunu iki əsas istiqamətdə göstərmək olar [6, s.582].

Birinci istiqamət özünü iqtisadiyyatda göstərirdi. İqtisadi sahədə Homindan yapon metodu – xarici kapitalın hesabına dövlət sektorunun genişləndirilməsinə çalışırdı, bu da ölkədə korrupsiyanın artması və iqtisadi çətinliklərin dərinləşməsi ilə nəticələndi. Digər istiqamət isə siyasi sahədə müşahidə olunurdu. Belə ki, Homindan rəhbərliyi özünün siyasi monopoliyasının saxlanmasına çalışır ki, bu da ÇKP ilə ziddiyyətlərin gərginləşməsinə, o cümlədən Homindanın daxilində parçalanmaya səbəb oldu.

Digər tərəfdən, Homindanın kənddə yürütdüyü siyasi hətt də yeni çətinliklər yaradırdı. Belə ki, Homindan kənddə müharibə dövrünün siyasətini davam edir – kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət tərəfindən ucuz qiymətlə alınması ilə dövlətin bazarda rolunun artırılmasına zəmin yaratmağa çalışırdı. Bu torpaq sahibkarlarının böyük narazılığına səbəb oldu. Tezliklə Homindana qarşı olanlar öz oğullarını onun hərbi sıralarına göndərməkdən imtina edir. Bunun nəticəsində kəndlilər arasında kommunist təbliğatı genişləndi. 1948-ci ilin avqustunda keçirilən valyuta islahatı, o cümlədən xarici valyutadan istifadənin qadağa etdirilməsi, Homindanın əsas dəstəyi olan yuxarı təbəqənin narazılığına səbəb olur. Homindanın son dəstəyi olan orduda da böhran baş verir. Belə ki, korrupsiyanın artması ÇKP-yə qarşı mübarizə aparan ordunu faktiki olaraq idarəolunmaz quldur dəstələrinə çevirir. Artıq 1947-ci ildə partiyaya qarşı rəsmi müxalifət formalaşır. Yaradılan Demokratik Liqa partiyası Çinin birliyi uğrunda mübarizə aparacağını, bu məqsədlə ÇKP və Homindanla əməkdaşlıq edəcəyini bildirdi. Liqanın əsas məqsədi Çan Kayşi diktaturasına qarşı mübarizə aparmaq olmuşdur. Bununla yanaşı 1948-ci ildə Çan Kayşiyə qarşı olan qüvvələr Homindanın İnqilabi Komitəsini yaratdırlar, lakin hər iki partiyanın Çində baş verən proseslərə o qədər də böyük təsiri olmur.

Təbii ki, Homindanın zəifləməsi prosesi ÇKP-nın nüfuzunun artmasına təsir edirdi. Artıq ölkədə baş verən çıxışlarda "rədd olsun Çan Kayşi!" kimi şüarlar səslənilirdi [7, s.289]. Bunlardan istifadə edən ÇKP 1947-ci ilin yayına əks-hücuma keçdi. Kommunist rəhbərliyi Çin xalqına Homindanın qurduğu siyasi sistemi ləğv etməyi və ölkənin birləşdirilməsini vəd edirdi. 1947-ci ilin iyulundan 1948-ci ilin avqustuna kimi baş verən hərbi əməliyyatların gedişində ÇKP-nın hərbi qüvvələri Homindanın nəzarəti altında olan ərazilərə daxil oldu. 1948-ci ilin sentyabrından 1949-cu ilin yanvarına kimi davam edən hərbi əməliyyatların nəticəsində Yantszı çayının aşağı axarı və Mancuriya tam olaraq ÇKP-nin nəzarətinə keçdi. Son hərbi əməliyyatlarda kommunistlər Pekin, bütün Şimali Çin və Tyancini ələ keçirdilər. 1949-cu ilin 23 aprelində Nankin, 27 mayında Şanxay, oktyabr ayında isə Quandun ÇKP qoşunlarının nəzarətinə keçir. Tədricən Homindan qüvvələri kommunistlərdən qorunmaq məqsədilə kontinental Çindən kənar olan Tayvana qaçmağa başlayırlar.

Homindan qüvvələrinin Tayvanda yerləşməsi. Homindan qüvvələrinin Tayvana gəlişi və burada yerli idarəçilik qurması ada əhalisi tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır və tezliklə çıxışlara səbəb olur. 1947-ci ilin 28 fevralında baş verən çıxışların nəticəsində 30 minə yaxın insan həlak olur. "Tayvanın fəlakəti" adlı məqalədə (1947) anonim müəllifi yazırdı: *"Onlar (Homindan) özlərini işğalçı kimi apararaq, tayvanlılara qarşı keçmişdə Yuan sülaləsinin (monqollar) də Çinin cənub əhalisinə qarşı göstərdiyi münasibəti təkrarlayırdılar. Onlar özləri ilə Çindən korrupsiya və qanunsuzluq gətirərək Tayvanın iqtisadiyyatını məhv etdilər... Tayvanlıların sevinclə qarşıladığı bu adamlar indi onların başları üzərindən yeriyir. Müttəfiqlər Yaponiyanı iki nüvə bombası ilə cəzalandırdıqları halda, Tayvana isə acgöz məmurlar kütləsini göndərdilər"* [2, s.91-92]. Homindanın gəlişi ilə tayvanlılar yenidən özlərini müstəmləkə dövründəki "ikinci dərəcəli zümrə" kimi hiss etməyə başladılar. Hətta yaranan vəziyyət ilə bağlı ada əhalisi "itlərin yerinə donuzlar gəldi" ifadəsini işlədirdilər.

Homindan qüvvələrinin Tayvana axını adada əhali tərkibinə də ciddi təsir göstərmişdir. Belə ki, müharibədən əvvəl Tayvanda əhalinin dörd etnik qrupdan ibarət olduğu məlum idi. Bunlara hoklo, hakka, vayşencen və yerli əhali aiddir [2, s.87]. Yerli əhali (yuançjumin - 原住民) adanın ən azsaylı və daha çox avstroneziya mənşəli qrupuna daxilir. Adaya 8 min il əvvəl gəlmələrinə baxmayaraq XVII əsrdən başlayaraq çinlilərin adaya axınının artması ilə yerli əhali ciddi assimilyasiyaya uğrayır. Hazır-

da Tayvanda 500 min aborigen əhali yaşamaqdadır. Adanın əhalisi 1930-cu ildə 4.5 milyon nəfər olub ki, onun 91%-ni (4.1 milyon) çinlilər (hanlar) təşkil edib. Hoklo (河洛人) adlanan qrup əhalinin əsas hissəsini təşkil edir. Hoklolar etnik çinlilərlə eyni olub, belə ki, bu qrupa 1945-ci ilə kimi Cənubi Çinin Fucyan vilayətindən gələnlər aid edilir. Hakka (客家人) adlanan qrup da Hoklo kimi adaya gəlmə olub. Bu qrupa aid olan əhali XVII əsrin əvvvəlləri – XIX əsrin sonlarına kimi Çinin Quandun vilayətindən Tayvana köç edib. Bu səbəbdən hoklo və hakkanı bir ad – benşencen (vilayətlərdən gəlmələr - 本省人) altında birləşdirirlər. Vayşencenə gəldikdə (kənar vilayətlərdən gəlmələr - 外省人) bu qrupa 1945-ci ildən sonra Çindən gəlmə əhali daxildir. Homindan qüvvələrinin adaya gəlişi ilə Tayvanda vayşencen qrupu üstünlük qazanmış olur [2, s.88-89].

ABŞ-ın Çində baş verən proseslərə müdaxiləsi. Çində kommunizmin möhkəmlənməsi ABŞ-ı narahat etməyə bilməzdi. Ona görə də, ABŞ regionda kommunizmin yayılmasının qarşısını almaq üçün Çində baş verən proseslərə müdaxilə etmək qərarına gəlir. 1945-ci ilin 30 sentyabrında ABŞ-ın hərbi dəniz qüvvələri Tyancinə daxil olur. Tezliklə ABŞ buraya əlavə hərbi qüvvələr göndərir ki, artıq 1945-ci ilin sonlarına yaxın Çində 113.000 nəfərlik ABŞ hərbi kontingenti var idi [9, s. 62-63]. ABŞ-ın hərbi yardımı ilə Homindanın qüvvələri 1946-cı ilin yazında şimali-şərqi Çinə daxil olur və sahilyani əraziləri öz nəzarətinə alır.

Bununla ABŞ Cənubi Çində kommunizmin yayılmasının qarşısını aldığını hesab edirdi. Bu səbəbdən də ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə 10 yanvarda ÇKP və Homindan arasında atəşkəs haqqında razılaşma əldə edilir [9, s.64]. Çin vətəndaş müharibəsi ABŞ-ın kommunistlərlə müharibəyə cəlb edilməsi təhlükəsini yaratdığından, Konqresin qərarı ilə ABŞ qoşunları Çini tərk etməyə başlayır. Artıq 1947-ci ilin iyununda onların sayı 6.180 nəfərə qədər azalır, 1949-cu ildə isə ABŞ qoşunları tam olaraq Çini tərk edir [10, s.26]. Buna baxmayaraq 1947-ci ilin iyulunda Çan Kayşinin razılığı ilə Tayvanda, Cənubi Çində (Quançjou), qərbdə olan Sıçuan, şimalda isə Sian, Lançjou və Urumçidə ABŞ-ın hərbi bazaları yaradılır. Lakin vətəndaş müharibəsinin gedişində bu bazaların əksəriyyəti kommunistlər tərəfindən ləğv edilir, ABŞ qoşunları isə Çindən qovulur. Yalnız Tayvan adası ABŞ qüvvələrinin köməyi ilə Homindanın nəzarəti altında qalır.

Digər tərəfdən, ABŞ-ın Çindəki proseslərə müdaxilədə iqtisadi maraqları da olub. 1946-cı ilin noyabrın 4-də Çin Respublikası və ABŞ arasında Nankində müqavilə bağlanır. Bu müqaviləyə görə, amerikalılara Çində azad istehsal sahələri qurmaq, ticarətlə məşğul olmaq, missioner təbliğatı aparmaq, sərbəst şəkildə torpaq sahələrini icarəyə götürmək hüququ verildi. Eyni zamanda onlara faydalı qazıntıların axtarışını həyata keçirmək və yeni infrastruktur sahələrinə sərmayə qoymaq kimi geniş imtiyazlar verilirdi. Nankin müqaviləsi ilə ABŞ vətəndaşları Çində yaşamaq, onun ərazisində sərbəst hərəkət etmək, ABŞ-a məxsus olan ticarət gəmiləri isə Çinin daxili sularında üzmək hüququ əldə edirdi. Qeyd edək ki, eyni imtiyazlar çinlilər üçün də ABŞ ərazisində nəzərdə tutulurdu. Vətəndaş müharibəsinin gedişində öz mövqeyini möhkəmlətmək üçün ABŞ Çinlə daha iki müqavilə bağlayır: bunlar 1947-ci ilin 27 oktyabrında qəbul olan "Çinə yardım haqqında" (Agreement between the US and China regarding relief assistance to China, signed October 27, 1947) və 1947-ci ilin 8 dekabrında imzalanan "Hərbi-dəniz əməkdaşlığı haqqında" sazişlər idi [11, s.62-63].

ABŞ-ın Çində digər maraq dairəsi hərbi sahə olub ki, o, burada aerodromların və hərbi bazaların inşası ilə özünün regiondakı hərbi potensialının artırması və SSRİ-yə qarşı Homindanın güclü hərbi-siyasi müttəfiq kimi istifadə edilməsini nəzərdə tuturdu [11, s.64]. Lakin kommunistlərin qələbəsindən sonra ABŞ Tayvanda fəaliyyət göstərən Çin Respublikasından kommunist avtoritarizminin regionda yayılmasının qarşısını alan bufer zonası kimi istifadə edilməsinə başladı.

Geniş mənada Homindanın məğlubiyyəti eyni zamanda ABŞ-ın Çin cəbhəsində kommunistlərə məğlubiyyəti anlamına gəlirdi. 1949-cu ilin avqustunda ABŞ-da Çinlə bağlı münasibətləri ehtiva edən "Ağ kitab" dərc olur. Bu sənədlə ABŞ faktiki olaraq Çindəki siyasətinin iflasa uğradığını etiraf etmiş olurdu [6, s.240-243]. Lakin bununla ABŞ Homindana dəstəyini dayandırmır, Cənubi Çin və Tayvana hərbi yardım göndərilməyə davam edilirdi. ABŞ-ın məqsədi dinc yolla Homindanın Cənubi Çindəki mövqeyini möhkəmləndirmək olmuşdur.

Bu məqsədlə 1949-cu ildə Çan Kayşi danışıqlara hazır olduğun bildirir. 1949-cu ilin yanvarın 14-də Mao Tszedun da danışıqlara razılığını verir. Lakin danışıqların formal xarakter daşımasının qarşısını

almaq üçün Mao Tszedun səkkiz şərt irəli sürür. Bu şərtlərə: hərbi cinayətkarların cəzalandırılması, Homindan konstitusiyasının (1947) və hüquq sisteminin ləğv edilməsi, Homindan ordusunun yenidən təşkil edilməsi, bürokratik kapitalın müsadirəsi, aqrar islahatın həyata keçirilməsi, digər dövlətlərlə bağlanılan müqavilələrin ləğv edilməsi, Siyasi Məşvərət Şurasının yaradılması, koalisyon hökumətin təşkil edilməsi daxil idi [6, s.243-244]. Danışıqlar ÇKP-nin şərtlərinin qəbul olması ilə nəticələnir.

Lakin tezliklə Homindanın əks-hücuma keçməsi danışıqlarda əldə edilmiş razılaşmanı qüvvədən saldı. Buna cavab olaraq 21 sentyabrda Pekində Çin Xalq Siyasi Məşvərət Konfransı (ÇXSMK) açılır. ÇXSMK-nın ilk sessiyasında Çin Xalq Respublikasının milli hökümətinin təşkil edilməsi haqqında qərar verilir, müvəqqəti konstitusiya funksiyasını yerinə yetirən Ümumi Qanun qəbul edilir [3, s. 240]. 1949-cu ilin oktyabrın 1-də Pekində, Tyananmen meydanında Çin Xalq Respublikasının (ÇXR) qurulması rəsmən elan edilir. Bununla Çində iki müstəqil dövlət: kontinental Çində ÇXR və Tayvan adasında isə Çin Respublikası fəaliyyət göstərməyə başlayır.

Nəticə. Beləliklə, Tayvan probleminin meydana gəlməsi və onun bu günə qədər həllinin tapa bilməməsində bir neçə amilin xüsusi rolu olmuşdur. Bunlardan birincisi, əlbəttə ki, adanın 1895-ci ildən etibarən Yaponiyanın işğalı altında olması və bu səbəbdən də kontinental Çin ilə əlaqələrinin kəsilməsi, ondan fərqli istiqamətdə inkişaf etməsi faktıdır. Yapon işğalı ada əhalisində müstəqillik ideyalarının möhkəmlənməsinə - milli kimliyin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Problemin yaranmasına təsir edən ikincisi amil Homindan partiyası və onun Çində baş verən prosesləri düzgün qiymətləndirməməsi, ABŞ-ın hərbi dəstəyinə güvənərək vətəndaş müharibəsinə rəvac verməsi olmuşdur. Vətəndaş müharibəsi gedişatında məğlub olan Homindan rəhbərliyinin Tayvanda yerləşməsi ilə, artıq yarım əsrə yaxın Çində gedən siyasi və sosial proseslərdən kənarda qalan Tayvan adası, indi bu proseslərin əsas mərkəzinə çevrilmiş olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Родригес А. М. Новейшая история стран Азии и Африки, часть 2 (1945-2000), Москва, Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2001, 325 с.
2. Каимова А.С. История формирования и эволюции тайваньской идентичности в послевоенный период (1945-2008). Москва, Изд-во МГУ, 2016, 228 с.
3. Меликсетов А.В. История Китая. Москва, Изд-во МГУ, Изд-во «Высшая школа», 2002, 736с.
4. Cairo Communique. - URL:
https://www.ndl.go.jp/constitution/e/shiryo/01/002_46/002_46tx.html [18.06.2024].
5. Глунин В.И., Григорьев А.М. Новейшая история Китая (1917-1970 гг.). Москва, Изд-во «Мысль», 1972, 442 с.
6. John W.G. The history of the foreign relations of the People's Republic of China, Oxford, 2016, 889 p.
7.Taiwan as part of Japanese Empire, Britannica. - URL: https://www.britannica.com/place/Taiwan [18.06.2024].
8. Григорьевич О.В. Вмешательство США в гражданскую войну в послевоенном Китае. - URL: http://tank.uw.ru/books/opolev/soviet-chinese-history-49/ [18.06.2024].
9. Robert D.B., Philip Z. The United States, China, and Taiwan: A Strategy to Prevent War. New York, 2021, 102 p.
10. Татьяна П. Эволюция фактора Тайваня в отношениях между США и КНР. Москва, МГИМО-Университет, 2014, 31 с.
11. Васильев Д.П. Политика США по отношению к Тайваню на современном этапе. Санкт-Петербург, 2017, 81 с.

САБИР АХМЕДОВ
Магистрант кафедры истории стран Азии и Африки
Бакинского Государственного Университета

РОЛЬ США В ТАЙВАНСКОЙ ПРОБЛЕМЕ

Тайванский вопрос является одним из главных направлений американской внешней политики начиная с 50-х годов XX века. Для того чтобы раскрыть истинную суть этой проблемы и

определить роль США по этой проблеме, следует взглянуть на результаты Японо-китайской войны 1894-1895-х годов. Именно тогда остров начал отделятся от материкового Китая и приобрел национальную идентичность. В результате гражданской войны в Китае Гоминьдан потерпел поражение и Китайская Республика под руководством Чана Кайши вынужденна была перебраться на остров Тайвань. С основанием Китайской Народной Республики в 1949 году остров остался единственной территорией Китая, где коммунисты не смогли прийти к власти.

Ключевые слова: Тайвань, США, Китайская Народная Республика, Гоминьдан, гражданская война.

SABIR AHMADOV
Master's student at the Department of History of Asian and African Countries of Baku State University

THE ROLE OF THE USA IN THE TAIWAN PROBLEM

The Taiwan issue has been one of the most important areas of American foreign policy since the 50s of the twentieth century. In order to reveal the true essence of this problem, and thereby find out the role of the United States in this problem, we should look at the results of the Sino-Japanese War of 1894-1895. It was then that the island began to separate from mainland China and acquired a national identity. As the result of the civil war in China, the Kuomintang was defeated and the Republic of China, under the leadership of Chiang Kai-shek, was forced to flee to the island of Taiwan. With the founding of the People's Republic of China in 1949, the island remained as the only Chinese territory in which the Communists were unable to take power.

Keywords: Taiwan, USA, People's Republic of China, Kuomintang, civil war.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 18 iyun 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. Aida Bağırova, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 39

RƏNA İBRAHİMOVA
Bakı Dövlət Universiteti Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
rena.ibrahimova.historian@gmail.com

QARABAĞIN QEYRİ-MADDİ MƏDƏNİ İRSİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/217-222

Məqalə Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir və Zəngəzur qəzalarına həsr olunmuş XIX əsrin ikinci yarısına aid yazılı mənbələr əsasında əhalinin etnik tərkibinin, təsərrüfat fəaliyyətinin, ailə həyatının öyrənilməsi haqqındadır. Yerli əhali əsasən azərbaycanlılar, azsaylı şiə kürdlər, ermənilər, tatlar və rus təriqətçilərindən ibarət idi. Onlar süni suvarmadan istifadə etməklə əkinçilik, bağçılıq, üzümçülük, arıçılıq, taxıl və paxlalı bitkilər becərməklə, pambıqçılıq və çəltikçiliklə məşğul olurdular. Yaylaq maldarlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi, əhalini ət-süd məhsulları, sənətkarlıq və xalçaçılıq üçün xammal ilə təmin edirdi. Məqalədə ailə başçısı atanın ölümündən sonra əmlak bölgüsü qaydaları, şəriətə görə nikah, "qan davası" kimi azərbaycanlıların patriarxal adət-ənənələri də araşdırılır.

Açar sözlər: Qarabağ, Zəngəzur, etnik tərkib, maldarlıq və əkinçilik təsərrüfatı, sənətkarlq, ailə məişəti.

Giriş. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağ regionu xalqımızın etno-mədəni irsinin mərkəzlərindən biri olmuş, qədim Azərbaycan sivilizasiyanın beşiyi sayılır. Qarabağın etnoqrafik baxımdan öyrənilməsi hələ XIX əsrin birinci yarısından, yəni Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunmasından sonra başlamışdır. Azərbaycanın zəngin təbii resursları, məhsuldar torpaqları, əlverişli strateji mövqeyi çar hökuməti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi, məhz bu səbəbdən Azərbaycanın, o cümlədən Qarabağın etnoqrafik, toponimik, iqtisadi, coğrafi cəhətdən araşdırılması aparılmışdır. Cavanşir qəzasını Şuşa və Zəngəzur qəzalarından Dəli-dağ ayırırdı. Əsas su arteriyası Tərtər çayı idi. Qəzanın təbii sərvətləri mis, filiz və gümüş yataqlarından ibarət idi.

***

XVIII əsrin yarısından 1828-ci ilə qədər, yəni Qarabağa olan çəkişmələr nəticəsində qəzada mütəmadi olaraq emiqrasiyalar və immiqrasiyalar baş verirdi. Əhalinin böyük hissəsi tatarlardan (şiə-azərbaycanlılar) ibarət olmuşdu, az sayda qriqoriyan-ermənilər, şiə-kürdlər, tatlar, rus təriqətçiləri yaşayırdı. Kürdlərin əksəriyyəti qonşu Zəngəzurdan gəlmişdir, ermənilərin bir hissəsi buradan Gürcüstana, Şirvan və Şəki xanlıqlarına köcmüşlər, eyni zamanda buraya Qazaxdan azərbaycanlıların axını olmuşdur. 1795-1798-ci illərdə Cavanşir qəzasına Arazın o tayından, Mincivandan aclıq ucbatından bir neçə kəndin sakinləri gəlmişlər. 1825-1826-cı llərdə Cənubi Qafqaza, o cümlədən Cavanşir qəzasına İrandan 18 min erməni ailəsi köçmüşdür [5, s.339]. Tədqiqat aparılan dövrdə kürdlərin əksəriyyəti islam dininin təsiri altında doğma "kurmancı" dilindən azərbaycan dilinə keçmişlər. İran mənşəli ermənilərin ləhçəsi yerli ermənilərin danışığından fərqlənirdi, sonuncular isə Qarabağ ləhçəsini mənimsəmişdilər. Qəzanın 213 kəndindən 163-cü müxtəlif bəylərə məxsus idi. Mehdi-qulu xanın qızı Natəvan xanım Utsmiyavaya Bayandur, Minkənd məskənləri məxsus olmuşdur və kəndlilər məhsulun 1/10 hissəsini sahiblərinə verirdilər [2, s.19]. Suvarma üçün kifayət qədər su mənbəyi olmayan torpaqlar əkilib-becərilmirdi. Tərtər çayının suyunun 3/5 hisəsi çəltik zəmilərinin suvarması üçün istifadə olunurdu. Suyun kəndin ailələri arasında paylaşdırılmasına mirablar, kanalların təmirinə cuvarlar cavabdeh olublar [5, s.362]. Torpaq sahələri adətən bölüşdürülmürdü və irsi varidat kimi nəsildən nəsilə ötürülürdü. Dəmyə torpaqlar dağətəyi bölgələrdə yerləşirdi və əkin altında olurdu. Biçim sahələrini başqalarının təcavüzündən qorumaq üçün sahibi onu tikanlı kollarla hasarlayırdı. Dul qadınlara, azyaşlı yetimlərə, "gəlmələrə", kameral siyahılara adları düşməyənlərə torpaq sahələri çatmırdı [5, s.365]. Azərbaycanın klimatik şəraitində süni suvarma sisteminə böyük ehtiyac var idi.

Ən geniş suvarma sistemi Qarabağda yaradılmışdı. Qədim suvarma kanalları Pənah xan və İbrahim xanın idarəçiliyi dövründə bərpa olunmuşdu [4, s.17]. Kənd icmalarının ixtiyarında olan torpaq sahələrindən istifadə qaydaları xalq hüquq normalarına söykənirdi. Belə ki, hər bir icma üzvü icma torpağından istifadə edə bilərdi; gəlmə şəxs ailə varidatına sahib olan qadınla evləndiyi halda icma üzvu olurdu; istehsal olunmayan torpaq sahəsini başqası əkib-becərə bilər; taxıl yığımı və biçin işləri başa çatandan sonra o sahələrdə mal-qara otarmaq icazəlidir; hər bir icma üzvü icma torpaqlarında yabanı bitkilər toplaya bilər; məhsul yığımından sonra yoxsul kəndlilər zəmilərdə qalmış buğdanı toplaya bilərdi; buğda dərzlərinin oğurlugu cəzalandırılırdı; icma üzvləri su qıragında qamış toplamaq, çayda balıq tutmaq, meşələrdə ov edə bilərdi; su ehtiyatı icma üzvlərinin tam ixtiyarındadır; su kanalların təmizlənməsi, yeni kanalların çəkilməsində bütün ailələr iştirak etməli idi; icma üçün muzdlu çobanların və sahə keşikçilərin işə götürülməsinə bütün ailələrin razılıgı olmalı idi. Yeraltı və yerüstü sular, çaylar, göllər, çeşmələr, bulaqlar şəxsi istifadədə ola bilməzdi [2, s.49-50]. İcma əkin və biçin sahələrinin ailələr arasında yenidən bölüşdürülməsi ehtiyac olanda püşk atmaqla baş verirdi. Cavanşir qəzasının əhalisi kənd təsərrüfatının bir çox sahələri ilə məşğul olurdular. Meğri dairəsində sakinlər üzümçülük, bağçılıq, ipəkçilik, pambıqçılıq, burada yaşayan ermənilər əsasən buğdaçılıq, azərbaycanlılar və kürdlər maldarlıqla məşğul olurdular. Zəngəzur və Qafan dairələrində tut və gilas bağları salınmışdır. Bargüşad çayının sahillərindəki kəndlərdə ipəkçilik və çəltikçiliklə məşğul olmuşlar, arıçılıgın da öz yeri var idi [2, s.43]. Zəngəzurun ən sıx meşələri Qafan və Meğridə idi. Meşələrin zəngin flora və fauna aləmi var idi. Qəzada suvarma sistemi kəhrizlərdən ibarət idi. Suyun istifadə qaydaları müxtəlif olurdu. Bəzən bir neçə ailə birləşib bir kəhrizin suyundan ödədikləri vergilərin miqdarına görə müəyyən vaxt istifadə edirdilər. Bəzi kəndlərdə hər təsərrüfatın torpaq sahələrinin ölçülərinə görə su istifadə edə bilərdilər.

XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanın vacib maldarlıq bölgələrindən biri Qarabağ xanlıgı olmuşdur [4, s.17]. Cavanşir qəzasının dağlıq hissəsində 1828-ci ilə qədər azərbaycanlılar və ermənilər sıx məskunlaşmışdılar. Amma bundan sonra əhali tədricən buradan köçdu, əkin torpaqları baxımsız qaldı. Burada özünə yurd qurmuş kürdlər və ayrumlar heyvanlarına qışa yem tədarükü etmədiklərinə görə 7-8 ay ərzində meşələri aramsız qırır, cavan ağacların qabığı və budaqları ilə heyvanlarını yemləyirdilər. Maldar icmaları arasında yaylaq sahələri iri buynuzlu heyvanların sayına görə bölüşdürülmüşdü və buna uyğun icmalardan ödənc yıgılırdı. 10 baş xırda heyvan bir baş qara mala bərabər tutulurdu, danalar, quzular, atlar, uzunqulaqlar saya alınmırdı. 1869-cı ilə qədər Cavanşir qəzasını Şuşa qəzasından ayırmamışdılar, bu səbəbdən maldarlar heyvan sürüləri ilə birgə Şuşa qəzasındakı Qarqar çayının sahilində 3-4 həftəlik alaçıqlarını qururdular [5, s.376]. Yaylaq köçünün başlanması el-oba bayramına çevrilərdi. Hamı təmiz və səliqəli geyinərdi, qoç qurban kəsib yemək süfrəsi salınardı, yüklənmiş öküz, kəl, at, dəvə və arabaları bəzəyirdilər [8, s.32]. Tərəkəmələr yaylağa hamıdan tez çıxır və hamıdan gec qayıdardılar. Köç mart ayında, ya mayın axırı başlayırdı və maldarlar yol boyu bir ya iki həftəlik müvəqqəti düşərgələrdə dincəlirdilər. Maldarların köçü oturaq əhaliyə böyük ziyan verirdi: onların əkinləri mal-qara sürülərinin tapdağı altında qalır, oğurluq hadisələri baş verirdi. Hər maldar icmanın yaylaqda təyin edilmiş öz otlaq yeri olurdu. Alaçıqlar dağ ətəyində cənub istiqamətində, bulaq, çeşmə yanında qurulurdu. Əvvəl alaçıq üçün meydança hamarlayır, sonra çubuqları dairə boyu yerə basdırırdılar, onların uclarının bir-birinə bağlayıb çəmbərəyə salırdılar. Çubuqların üzərinə keçə salınırdı [2, s.73]. Qışlaqlar kəndlilərin əkin sahələrinin bir hissəsini təşkil etdiyinə görə onlardan pulsuz istifadə olunurdu. Tərəkəmələrin həyat tərzi oturaq əhalinin həyat tərzinə nisbətdə daha sağlam idi. İlin böyük hissəsini at belində, yayda sərin dağ yaylaqlarında, qışda isə aranda isti qışlaqlarda keçirirdilər. Lakin tərəkəmə təsərrüfatının itkiləri də çox olurdu: uzun sürən köç zamanı heyvan itkiləri onları əkinçi əhalidən iqtisadi cəhətdən daha zəif edirdi, məhz bu səbəbdən tərəkəmələr əkinçiliklə məşğul olmaga üstünlük verməyə başlamışlar [5, s.378]. Azərbaycan maldarları bir qayda olaraq heyvanları barmaqla, say hesabı yolu ilə saymırdılar, əgər-əskiyini, yəni yerində olub-olmamasını nişanlarına görə yoxlanması adəti qədim tarixə malikdir. Bu ənənənin yaranması, həm də belə bir inamla bağlı olmuşdur ki, heyvanların sıra ilə sayılması, guya bədbəxtlik gətirər, onları vəhşi yırtıcılar parçalayar və yaxud xəstəlik baş verib, kütləvi qırğına səbəb olar. Məhz belə bir inamın mövcud olmasına görədir ki, hazırda da ailə üzvlərinin barmaqla sayılmasına icazə vermirlər. Güya bu amil, ailə üzvlərinin sayının azalmasına səbəb olur [8, s.73].

Zəngəzur qəzasında əkin sahələrini emal etmək üçün əsasən dörd alətdən istifadə olunurdu: xış, kotan, vəl və mala. Ulamalı xış konstruksiyasına görə çəltik sahələrini də şumlamağa yarayırdı [1, s.13]. Adi kotandan başqa 8-9 cüt qara mal qoşulan, xeyli işçi qüvvəsi tələb edən ikitəkərli qara kotan var idi. Xalq arasında bu şum alətinə ağır kotan, kəl kotanı, əyribazı kotan da deyilirdi. Qara kotan torpağı daha narın edirdi, buna görə də məhsul bol yetişirdi [7, s.52]. Bir neçə ailə birləşib qara kotandan növbə ilə şərikli şum işləri aparırdılar. Tapan ya mala toxumun torpağa səpildikdən sonra istifadə olunurdu. Məhsulu sahələrdən çin və oraqla yıgırdılar. Torpaq iki dəfə əkilirdi: yazda və payızda. İki, üç ildən bir sahələr məhsuldarlığı bərpa etmək üçün dincə qoyulurdu, eyni məqsədlə torpaqda qalmış samanı yandırır, qara malın peyinini kübrə əvəzi torpaqla qarışdırırdılar. Dənli bitkilərdən sonra sahələrdə yonca, mərci əkilirdi. Buğdanı yazda "yazlıq" və payızda "dondurma – güzlük" növlərini əkirdilər. Payızda ən çox "gürgana" (qara-qılçıq, qırmızı-qılçıq, ağ-qılçıq) ya "sarı buğda" əkirdilər. Meqri dairəsində covdar yetişdirilirdi. Heyvanları yemləmək üçün payızda əkilən "toxmaq" adlanan arpa, lakin çörəyin bişirilməsində yazlıq arpa yararlı idi [2, s.85]. Dəmyə əkinlərin suvarmaya ehtiyacı olmadıgı halda, digər torpaqlara isə iki dəfə - baharda və məhsunun yığımından öncə su verilirdi. Məhsulun zəmilərdən yığımı iyunun axırından sentyabra qədər davam edərdi. Yıgılmış məhsulu xırmana çatdırır, orada yerə sərib vəllərlə təmizləyirdilər. Təmizlənmiş dənin saxlanılmasının müxtəlif üsulları var idi. Kürdlər və azərbaycanlılar kisələrdə, çuvallarda, unu isə ağacdan düzəldilmiş sandıqlarda, samanı samanlıqlarda saxlayırdılar. Buğda və arpanı dəyirmanda təmizləyirdilər. Çəltik Bargüşad, Basut-çay sahillərində əkilirdi. Qubadlı, Qaralar, Rəşid, Mollalı, Qaracanlı, Qarahacılı, Şıx, Baharlı I, Şəfi-Bayramlı kəndlərin sakinləri bu işlə məşğul olmuşlar. Çəltik şitil əkmək üsulu ilə yetişdirilirdi. Sahəyə suyun qaydasında verilməsinə xüsusi keşikçi "suçu" nəzarət edirdi. Zəngəzur qəzasında iki növ çəltik yetişdirilirdi: hakina (isti-hakina və soyuq-hakina) və marağa. İstihakina növünü bişirmə prosesində həddindən çox artdığına görə "qazan çatladan" da adlandırmışlar [2, s.88].

Marağa çəltiyi bişirmə keyfiyyətinə görə daha baha qiymətə satılırdı. Xırmanda çəltiyi samandan təmizlənməsi prosesi digər dənli bitkilərlə eynilik təşkil edirdi. Çəltiyi qabığından ayaqla hərəkətə gətirilən "dingə" adlı alətlə təmizləyirdilər, samanı isə yanacaq kimi istifadə olunurdu. Dənli bitkilərdən darı, paxlalılardan mərci, noxud dəmyə torpaqlarda yetişdirilirdi. Pambıq sahələrinin ətrafında meyvə və tut ağacları əkilirdi. Sahələri beş dəfə sulayırdılar, sonuncu dəfə sentyabr ayında, yığımdan öncə baş verirdi. Pambıq sahələri mütləq iki dəfə alaq olunmalıydı. Bostançılıq təsərrüfatı Zəngəzur qəzasında lokal, fərdi xarakter daşıyırdı, əksər hallarda hər bir ailənin daxili tələbatını ödəyirdi. Paxla, soğan, kartof becərilirdi. Bağçıllq təsərrüfatında üzümçülük, meyvəçilik və tut ağaclarının yetişdirilməsi əsas yer tuturdu. Məhsuldarlığı artırmaq üçün üzüm tənəklərin ətrafını hər il budayır, üç ildən bir isə torpağı peyinləyirdilər. Hər il fevral ayının sonu, martın əvvəli artıq budaqlar kəsilməliydi. Zəngəzur bağlarında ağ üzüm növləri: ala-qora, kişmiş, şahanə, şahəngül; qara üzüm növləri: xatungəlin barmağı, şahanə və digərləri becərilirdi. Azərbaycanlılar üzüm məhsulunu dağ kəndlərində buğdaya dəyişirdilər, erməni əhalisi isə üzümdən şərab hazırlayırdı. Yetişmiş şərab tuluqlara doldurulub, qatırların belinə yüklənib satışa aparılırdı. Meyvə bağlarında əncir, nar, ərik, müxtəlif növ gavalı, qoz, albalı, gilas və s. bitirdi. Tut və üzümdən bəkməz hazırlanırdı.

XIX əsrin sonunda ipəkçiliiklə qəzada 811 ailə məşğul olurdu. İpək qurdlarını yemləndirmək üçün əhali cır tut və şah tut növlərini yetişdirirdi. Tut ağacında yarpaqlar açanda ipək qurdunu ayıldırdılar. Bunun üçün qadınlar ipək qurdunun yumurtalarını bezdən kisəçiklərə yığıb sinələrində gəzdirirdilər. Yumurtadan çıxmış qurdları üstünə tut yarpaqları sərilmiş tor üstünə yığırdılar, çalışırdılar ki, otağın hərarəti mülayim olsun. Sonuncu mərhələdə qurdları "kümxana"lara yerləşdirirdilər və yemləndirirdilər. İpəkçiliklə məşğul olan kürdlər muzdlu fəhlələr – kümdarlardan istifadə edirdilər. Baramanı satış üçün Ordubada aparırdılar [2, s.97].

Zəngəzur qəzasında əsasən qoyunçuluq inkişaf etmişdi. Azərbaycanlıların sofulu, dərzili, saralı, puşanlı tayfaları və kürdlər bu təsərrüfatla məşğul olmuşlar. Ən çox "herik" cinsli qoyunlarını yetişdirirdilər. Heyvanları sahibləri özləri ya müxtəlif şərtlərlə işə götürülmüş muzdlu çobanlar otarırdılar. Qoyunçuluq gəlirli təsərrüfat sahəsi idi və əhalinin bir çox məhsullara olan tələbatını ödəyirdi. Qoyunları bahar və yayda qırxırdılar, keçilərin qırxımı ildə bir dəfə baş verirdi. Yayda qırxılmış yun mahud, palaz və xalçaların, yazlıq yun isə keçə istehsalına sərf olunurdu. Keçi tükündən kəndir hö-

rürdülər. Qoyunları gündə bir dəfə sağırdılar, qara qoyunun südü ən yağlı sayılırdı. Yağı dəri ya ağacdan düzəldilmiş nehrələrdə qatıqdan çalırdılar. Pendir ancaq qoyun südündən hazırlanırdı. Hazır məhsulu keçi dərisinin içində saxlayırdılar. Doğmuş inəyin ya qoyunun ilk südündən mərasim yeməyi sayılan bulama bişirir və qonşulara paylayırdılar. Qoyunun dölünün içinə ilk sağılmış südünü doldurub, isti külün içinə basdırırdılar. Alınmış pendir kimi məhsul suluq adlanırdı [2, s.101]. Araçılıq köməkçi təsərrüfat olsa da, kəndlərin əksəriyyəti bununla məşğul olurdular. Arı pətəklərini yabanı qoz ağacının cavan budaqlarından silindrik formada hörürdülər. Qış aylarında pətəkləri bağlı yerdə, mülayim havada saxlayırdılar. Avqustun ikinci yarısında balın kəsimi başlayırdı. Əhalinin təsərrüfat məişətində qadınlar arasında xalça, palaz, mahudun toxunması vacib yer tuturdu. Sisian dairəsində kişilər bez parçaların istehsalı ilə məşğul olmuşlar, başqa yerlərdə isə bu qadın işi idi. Evlərdə hər bir qadının öz şəxsi toxuculuq dəzgahı olurdu. Kəndlilər kömürün istehsalı ilə məşğul olurdular, Qafan və Meğri dairələrin kəndliləri təsərrüfat işləri başa çatandan sonra misəritmə zavodlarında işləyirdilər. Dörd zavodda təxminən 500 fəhlə çalışardı [2, s.105].

Cavanşir qəzasında azərbaycanlı ailənin varidatı (daşınan və daşınmaz) atanın qoyduğu vəsiyyətə uyğun ailə üzvləri arasında şəriət qaydaları ilə bölünürdü. Oğullar qızlardan iki dəfə artıq pay alırdı, anaya varidatın 1/8 çatırdı, dünyasını dəyişmiş ananın payı övladlarına çatırdı. Böyük oğul atanın quranı, geyimi və silahına da sahib olurdu. Əgər ölənin evli bacısı qalırdısa əmlakın 1/3 ona verilirdi. Mərhumun vəsiyyəti olmadığı halda varidatın 1/2 hissəsi onun qardaşına, yaxud onun övladlarına (əgər yetim qalıblarsa), qalan hissəsi ailənin ixtiyarında olurdu. Ölənin qardaşı ayrı yaşadığı halda, bölgü ailə üzvləri arasında olurdu. Sonsuz ailə başçısının əmlakının 1/4 hissəsini dul arvad alır, 3/4 isə ölənin bacısı ya qardaşına çatırdı, əkin sahələri isə kənd icmasının ixtiyarına keçirdi. Şəriət qanununa görə ölənin borclarını yaxınları ödəyirdi. Ata əmlakının bir hissəsini xeyriyyə işləri üçün vəsiyyət edə bilərdi [5, s.367]. Kənd məişətində patriarxal qanunlar hökm sürürdü. Ailə başçısına böyük hörmət və ehtiramla yanaşır, uşaqlar ona sözsuz tabe olmalı idilər. İtaətdən çıxan oğulu ata evdən vəsaitsiz qova bilərdi. XX əsrin əvvəllərində aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, 1923-cü ildə yaranmış Kürdüstanda (Şuşa,Cavanşir, Qubadlı qəzaları) kürdlərin ailə məişətində patriarxal münasibətlər qalmaqda idi. Belə ki, öz əməyi ilə ailənin firavanlığının təməlini qoyan, ailəni düzgün yola yönəldən ağsaqqala hər cür hörmət və nəvaziş göstərilirdi: o evin ən hörmətli yerində oturur, ən ləziz yeməklər ona verilir, o içəri girəndə hamı ayağa qalxırdı [6, s.9]. Nikah izdivacları əksər hallarda valideynlərin istəyi ilə baglanırdı. Nikaha girəndə "kəbin" sənədi tərtib olunurdu və toydan qabaq gəlinin ailəsinə verilirdi. Qanuna görə ər arvadın istədiyi vaxt ona kəbində göstərilən ödənci – "mehri" verməli idi. Boşanan kişi arvadına onun şəxsi əmlakı sayılan cehizini qaytarmalı idi. Əgər boşanma məsələsi qadının nalayiq hərəkətinə görə ortaya qoyulurdusa, ona mehrin yarı hissəsi verilirdi. Arvad vəfat edəndə cehizinin yarısı onun qohumlarına qaytarılır, qalan hissəsi ərinə çatardı, mehrin məbləği isə ölənin qanuni varislərinə çatırdı. Zəngəzur qəzasında yaşayan azərbaycanlı və kürdlər arasında qızqaçırtma və "qan qisası" adəti geniş təşəkkül tapmışdı. Əksər hallarda qızqaçırtma baş verəndə iki tərəf barışığa gəlirdi, adətən maddi durumu zəif olan ailələr bu yolla məsələni həll edirdilər. Lakin qan qisasında ailələr arasında barışıq qeyri-mümkün idi. Qatil, onun kişi qohumları, hətta onun bütün tayfa, ya icmanın kişi üzvləri illər boyu ölənin ailəsi (qohumlar, dostlar, tayfa üzvləri) tərəfindən təqiblərə məruz qalırdı. İki ailə arasında bu düşmənçiliyə ancaq qatil, ya ona yaxın olan adamın qətli ilə son qoyulurdu. Keçmişdə ədavət açıq aparılırdı, qatil və onun yaxınlarına hücumlar olunurdu, sonra çar hökümətinin qanunları bunun qarşısını alsa da, məxfi olaraq qan qisası davam edirdi [2, s.25].

Nəticə. Qarabağ əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatlarının mərkəsi olaraq Azərbaycanın iqtisadi həyatında XIX əsrdə mühüm rol oynamışdı. XX əsrin əvvəlində, 1926-27-ci illərdə Qarabağda aparılmış etnoqrafik tədqiqatlar sübut edir ki, kənd əhalisi ənənəvi təsərrüfat məişətini müəyyən qədər saxlamışdır. Belə ki, Ağdam qəzasının Ağcabədi dairəsində 8 köç icması qeydə alınmışdır: 1) Xocavənd, 2) Afşar, 3) Kəbirli, 4) Parı-oğlular, 5) Cəfərbəyli, 6) Qara-ağaclılar, 7) Qara-dalaq, 8) Muğanlı. Əsasən Ağcabədi - Xalfərəddin kəndində aparılmış müşahidələr nəticəsində məlum olub ki, burada 12-15 yarımköçəri təsərrüfat olmuşdur. Bunların öz otlaqları var idi və maldarlar oktyabrın 1-dən aprelin axırına qədər davar, qara mal, at, öküz, dəvələri burada saxlayır, sonra isə Kürdüstana, Yüz-

bulaq yaylağına köç edirdilər. Əkinçi əhali əvvəlki kimi öküz qoşulmuş xışdan istifadə edirdi, buğda, arpa və pambıq yetişdirirdi. Bundan başqa bağçılıq, qismən ipəkçilik inkişaf etmişdi [3, s.49].

ƏDƏBİYYAT

1. Гулиев Г.А. О пахотных орудиях и системах земледелия в Азербайджане// АЭС. вып.II Баку. Изд. АН Азерб. ССР. 1985, с.5-29.
2. Зелинский С.П. Экономический быт государственных крестьян Зангезурского уезда Елизаветпольской губернии// МИЭбГКЗК. т.IV. часть 1. Тифлис, 1886, с.1-203.
3. Карашарли А. Санитарно-бытовые очерки азербайджанской провинции// Известия Общества обследования и изучения Азербайджана. Баку, № 6, 1928, с.47-65.
4. Мустафаев Дж.М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII начало XX в.). Баку, «Элм», 1989, с.127.
5. Хан-Егов А.Е Экономический быт государственных крестьян Джеванширского уезда Елизаветпольской губернии // МИЭбГКЗК Тифлис. т.VI. часть 2. 1887, с.335-435.
6. Чурсин Г.Ф. Азербайджанские курды (Этнографические заметки)// Известия Кавказского Историко-археологического Института. Тифлис, т. 3. 1925, с.1-16.
7. Azərbaycan etnoqrafiyası. I cild. Bakı, “Elm”, 1988, s. 444.
8. Həvilov H.A. Azərbaycanın maldarlıq mədəniyyəti. Bakı, 1987, s.81.

РЕНА ИБРАГИМОВА
доктор философии по истории, доцент кафедры Археологии и Этнографии Бакинского Государственного Университета

ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НЕМАТЕРИАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ КАРАБАХА

Данная статья посвящена изучению этнического состава населения, хозяйственной деятельности, семейного быта на основе письменных источников второй половины XIX века, посвященных Джеванширскому и Зангезурскому уездам Елизаветпольской губернии. В составе населения были азербайджанцы, в небольшом числе курды-шииты, армяне, таты и русские сектанты. Занимались пашенным богарным и поливным земледелием, садоводством, виноградарством, пчеловодством, выращивали зерновые и бобовые культуры, хлопок, рис, использовали искусственное орошение. Важное значение имело яйлажное скотоводство, обеспечивающее население мясо-молочными продуктами и сырьем для кустарного ткачества, ковроделия. В статье исследованы патриархальные обычаи азербайджанцев: правила раздела имущества после смерти отца, заключения брака по шариату, «кровной мести».

Ключевые слова: Карабах, Зангезур, этнический состав населения, животноводство и земледелие, ремесло, семейный быт.

RENA IBRAHIMOVA
Doctor of Philosophy in History, Associate Professor of the Department of Archeology and Ethnography Baku State University

AN ETHNOGRAPHIC STUDY OF THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE OF KARABAKH

This article is devoted to the study of the ethnic composition of the population, economic activity, family life based on written sources of the second half of the 19th century, dedicated to the Dzhevanshir and Zangezur districts of the Yelizavetpol province. The population included Azerbaijanis, a small number of Shiite Kurds, Armenians, Tats and Russian sectarians. They were engaged

in arable dryland and irrigated agriculture, gardening, viticulture, beekeeping, grew grain and legumes, cotton, rice, used artificial irrigation. Yaylag cattle breeding was of great importance, providing the population with meat and dairy products and raw materials for handicraft weaving, carpet making. The article examines the patriarchal customs of Azerbaijanis: the rules for dividing property after the death of a father, marriage according to Sharia, "blood feud".

Keywords: Karabakh, Zangezur, national composition, livestock breeding and agriculture, crafts, family life.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 24 oktyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. Nərgiz Quliyeva, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 39

ЛАЛАНДЕР ОРУДЖЕВА
Бакинский Государственный Университет,
доктор философии по истории
Lalandarorucova@gmail.com

МОДЕЛИ ЗАСЕЛЕНИЯ АМЕРИКИ (ХОЗЯЙСТВО И МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА НАСЕЛЕНИЯ РУБЕЖА ПЛЕЙСТОЦЕНА ГОЛОЦЕНА)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/223-228

В статье рассматриваются проблемы заселения и первоначального освоения Американского материка в конце ледниковой эпохи. Характеристика этого периода является одним из самых дискуссионных вопросов американской доистории. На рубеже плейстоцена и голоцена на континенте появляется человек - как он выглядел, какие популяции стали основной формирования американской расы, что представляло собой хозяйство жителей американского материка палеоиндейского периода – вопросы, требующие своего решения с использованием данных не только археологии, но только археологии, но и многих смежных и впомогательных наук.

Ключевые слова: палеоиндейский период, культура Кловис, бифасиальная традиция, традиции унифасов с краевой ретушью, плейстоцен, голоцен.

Введение. Расселение людей каменного века по ойкумене – сложный и противоречивый процесс. Выделяется несколько волн миграций, в результате которых древние и древнейшие люди осваивали все более широкие территории Старого света. Однако, пожалуй, одним из наиболее значительных событий мировой истории и наиболее дискуссионной проблемой стало заселение Американского континента: когда, какими путями и какими группами населения это происходило.

Проблема происхождения коренного индейского населения волновала ученых начиная с первых контактов европейцев с аборигенами. Впервые мысль о связях индейцев с северо-восточной Азией была высказана монахом Хорхе де Акостой, считавшим, что Америка была заселена первобытными охотниками по сухопутному пути за 2000 лет до прихода европейцев. Характерно, что в то время ни северо-восточная Азия, ни северо-западная Америка были практически не изучены. Например, в книге Н. Витсена была изложена гипотеза заселения Америки «азиатами» из Сибири; в доказательство приводились данные антропологии и этнографии. В конце XVIII в. первый американский археолог и будущий президент США Т. Джефферсон раскапывал маунды рядом со своим ранчо в Монтичелло (штат Вирджиния). Он отнес найденные в них захоронения к американским индейцам. По его мнению, эти индейцы имели сходство с народами Восточной Азии и Сибири и пришли в Новый свет через Берингов пролив. В XX в. преобладающей точкой зрения, наиболее авторитетно обоснованной А.Хрдличкой, становится включение американдов в монголоидную расу [1, с.36-45].

Для решения проблемы заселения Америки и реконструкции системы хозяйствования палеоиндейцев недостаточно данных археологии. Здесь необходимо привлекать данные гидрогеологии, палеонтологии, палеоботаники, антропологии, этнографии.

Относительно времени появления человека в Новом свете археологические материалы позволяют с уверенностью утверждать, что заселение американского континента произошло не ранее эпохи верхнего палеолита, так как здесь не обнаружено более древних форм гоминид. Период конца плейстоцена как временисложения археологических культур Нового света иллюстрируется и геологическими, и антропологическими данными. Морфологические особенности черепа из Отовало (Эквадор), чья ранняя дата до сегодняшнего дня является предметом дискуссии, – хотя большинство исследователей соглашается с тем, что экземпляр должен быть датирован концом плейстоцена (сильно развитый надглазничный валик, наклонный лоб, резкая долихокрания,

крупные зубы) – характерныдля так называемой пресапиентной формы или «позднего архаичного сапиенса», находки которых широко распространены в Африке, Азии, Австралии и, вчастности, в Америке. Лингвисты, проанализировав языки индейцев Северной Америки, говорят о значительной древности (от 20 до 35 тыс. лет назад) появления здесь носителей праязыка и существовании как минимум трех волн миграции, которые они датируют соответственно 11, 9 и 4 тыс. лет назад. Сходные даты (от 20 до 13 тыс. лет назад) предлагают и палеогенетики, выделившие четыре основные гаплогруппы, характеризующие ДНК древних индейцев. По результатам радиоуглеродного датирования подъемного материала и местонахождений в долинах рек Ненана, Тенана и Денали на Аляске была предложена наиболее вероятная дата заселения этих районов – 11 900–11 400 гг. до н.э. [2, с.40-56].

Американские палеолитические памятники Аляски, Калифорнии, Чили и других частей обоих материков принадлежат к разным периодам верхнего палеолита, и поиски наиболее древних памятников пока не увенчались успехом.

Исследования «американского гомотипа» позволили предположить существование нескольких волн и направлений миграции, в результате которых формировалось индейское население, – через так называемую Берингию – участок суши, который существовал в районе Берингова пролива в конце плейстоцена – или через Тихий океан [3, с.22-36].

По мнению большинства антропологов, отечественных и зарубежных, облик американских индейцев складывался из двух компонентов: монголоидного и австралоидного (австрало-меланезийского) [4, с.523-535].

В пользу тихоокеанского пути заселения южного материка говорят и проведенные Т.Диллехэем археологические исследования поселения Монте Верде в Чили, чья ранняя датировка и высокий уровень развития хозяйства, включающий использование широкого спектра растительных и животных ресурсов, а также разнообразный орудийный набор, заставляют поновомувзглянуть на проблему освоения Нового Света [5, с.15-45].

Полученные в последние несколько десятилетий данные радиоуглеродного датирования и результаты палеогеологических исследований позволяют утверждать, что наиболее вероятным путем заселения Северной Америкистал сухопутный путь через Берингию. Волна переселения приходится на конец плейстоцена и начало голоцена – от 20 до 10 тыс. лет назад, когда распространяется специфическая пластинчатая техника, представленная в памятниках южной части Дальнего Востока, Чукотки (стоянка Берелех на Индигирке, 14 тыс. лет назад), Камчатки (Ушки, 11,3 тыс. лет назад) и Аляски (культура Ненана, 11,8 тыс. лет назад). Вероятно, эти культуры верхнего палеолита связаны по своему происхождению с сибирскими культурами, такими, как устиновская в Приморье и херсульская в Монголии [6, с.20-65].

Недавние палеогенетические исследования подтвердили выводы антропологов, полученные еще в начале прошлого столетия, о родстве древних американцев с населением Южной Сибири района озера Байкал, откуда они двигались через Берингию до Аляски и Юкона. На территории Аляски исследовано несколько местонахождений, содержащих кости крупных млекопитающих, крупные наконечники, которые интерпретируют как свидетельства переселения сюда жителей Сибири. Это подъемный материал из района к северу от Брукс Рэндж, где найдены кости мамонта и два наконечника, сходных с типом кловис; а также комплекс Ненана центральной Аляски [7, с.25-36].

Орудия представлены макрорезцами, скребками и небольшими треугольными или каплевидными наконечниками, что указывает на генетическое родство комплекса с дюктайской культурой Сибири. На родство племен Северной Азии и американских народов в некоторой степени указываюти параллели в мифологических сказаниях.

Заселение Американского континента происходит в период последнего, самого мощного Висконсинского оледенения, когда практически вся площадь современной Канады и большая часть территории США были покрытымощными ледяными щитами – Лаурентидой и Кордильерским [8, с.72-87].

По мнению геологов, на рубеже XIII–XII тыс. до н.э. наступает резкое потепление, которое приводит к мощному таянию ледников. В результате существенно поднимается уровень

Мирового океана, а между этими ледяными щитами образуется узкий коридор, через который протоамериканцы проникают на территорию материка. Следы этого таяния в отложениях озераБун датируются 12 тыс. до н.э.

Однако, по мнению ряда исследователей, образовавшийся в это время коридор был мало пригоден для жилья: климат был холодным, ландшафт представлял собой приледниковую зону, лишенную растительности, с большим количеством озер со столь холодной водой, что в ней даже не могла жить рыба. В связи с этим миграционная волна, которая проходила через этот коридор, представляла собой не постепенный переход в течение нескольких поколений вслед за мигрирующими млекопитающими и птицами, как это, скорее всего, происходило при пересечении Берингии, а стремительный «марш-бросок» за очень короткий промежуток времени сравнительно небольшой группы населения [9, с.65-72].

Древнейшей культурой, образовавшейся в Северной Америке, признается культура Кловис. После более чем столетних попыток найти более древние памятники, которые можно было бы датировать ранее верхнего палеолита, эта культура была признана первой, появившейся в Новом Свете.

На сегодняшний день известно около дюжины радиоуглеродных дат, которые очень различаются по регионам. В западной части Северной Америки они укладываются в пределы 11 200–10 900 до н.э., для Великих равнин предложена начальная дата – 11 500 до н.э. На северо-востоке поселенияКловис датируются в пределах 10 600–10 200 лет назад.

Хозяйство так называемого палеоиндейского или литического периода являлось сложным комплексом.

Традиционно представление о носителях культуры Кловис как об охотниках на крупную дичь. Однако новейшие исследования материалов поселений свидетельствуют о том, что в пищу употреблялась не столько крупная дичь (мамонты и бизоны), но также большой спектр мигрирующих травоядных и более мелких животных и растений. На поселениях [например, Шони Минисинк (Shawnee Minisink) и Даст Кэйв (Dust Cave)] обнаружены хозяйственные ямы, в которых хранились запасы пищи, значительную часть которых представляют собой растительные ресурсы (например, орехи гикори), мелкая дичь, водные виды животных и рыба. В Калифорнии обнаружены поселения [напр., Лейк Маникс (Lake Ma-nix)], оставленные специализированными собирателями морских и речных видов животных и растений [10, с.30-45].

Характерна очень высокая мобильность и уровень приспособляемости населения данной культуры к окружающим экологическим условиям: они осваиваютн тундровую, и таежную, и степную, и прибрежную океанскую зону, где формируют специализированные системы хозяйствования. Использование столь широкой кормовой базы подтверждается и появлением новых орудий труда.

«Визитной карточкой» культуры Кловис являются ретушированные наконечники дротиков. Они довольно стандартны и широко распространены; «классические» наконечники Кловис имеют ланцетовидную форму, отшлифованы в основании и нижней части боковых сторон, обе рабочие поверхности покрыты ретушью. Они довольно длинные (до 10 см) и толстые (до 7,5 мм), ретушь иногда покрывает часть брюшка.

Наконечники типа Кловис являлись полифункциональным, но не единственным видом орудий. Помимо них широко применялись различные бифасы, мелкие и крупные; концевые и боковые скребки для обработки шкур; резцы, отщепы; проколки для работы по кости или дереву; скобели для изготовлениядеревянных или костяных древков, а также целая серия ножей.

Причем для поселений культуры Кловис характерно предпочтение тех или иных типов орудий, которые могли в таком случае приобретать универсальные функции. Материалом для изготовления этих орудий служили высококачественный кремень, халцедон, яшма, обсидиан.

Носители культуры Кловис активно использовали камень, находившийся поблизости, но могли также совершать далекие путешествия за высококачественным сырьем для орудий: например, доломит, залегающий в месторождениях Техаса, использовался для производства орудий в северо-восточном Колорадо, за 585 км от источника сырья. Также известны изделия из дерева икости: древки копий и, вероятно, столбы-основания для жилищ.

Уровень развития технологии производства орудий у носителей культуры Кловис был довольно высок. Они, как уже указывалось, использовали широкий спектр пород камня, причем явно выражено предпочтение к качественным видам сырья, несмотря на их, возможно, далекое расположение от базовых поселений. Такие «экзотические» виды могли путешествовать на большие расстояния, как в виде заготовок нуклеусов, так и в виде готовых орудий. Сама технология орудийного производства известна нам по находкам на поселениях типа мастерских, расположенных у мест выхода и первичной обработки камня [например, Гольт (Gault), Тандерберд (Thunderbird) (Вирджиния) или Вест Этенс Хилл (West Athens Hill) (Нью-Йорк)]. В культурном слое этих памятников обнаружено огромное количество отщепов и сколов, образующих при первичной обработке камня.

Сведения о жилищах культуры Кловис очень скудны. Охотники Кловис вели бродячий образ жизни и, очевидно, не сооружали стационарных домов. На некоторых поселениях обнаружены лишь незначительные следы легких жилищ, строившихся, вероятно, на деревянном или плетневом каркасе – фиксируются лишь слегка заглубленные столбовые ямки и тонкие прослойки, обозначающие границы овальных сооружений (их размеры в среднем составляют 9 □ 12 м). Некоторые дома идентифицируются лишь по наличию прокаленной почвы или следов очага. В целом, можно говорить лишь о существовании временных стоянок и легких недолговечных жилищ для носителей этой культуры [11, с.31-47].

Носители культуры Кловис за сравнительно короткий промежуток времени – около 1000 лет – осваивают все пространство Северной Америки, достигая Мексиканского залива. Они сумели приспособиться к выживанию в совершенно разных ландшафтных зонах, в разных экологических условиях, научиться использовать местные пищевые и сырьевые ресурсы.

Время появления и механизм расселения палеоиндейского населения в Южной Америке, пожалуй, еще более сложный вопрос, чем освоение североамериканского материка

Наиболее предпочтительными зонами обитания с древнейших времен становятся долины рек и озер, особенно в месте их впадения в океан – районы, где и человек, и стада животных селятся всегда с большой охотой.

Переход от позднего плейстоцена к раннему голоцену характеризовался в данном регионе значительными климатическими изменениями. Причем не сразу происходит переход от низких к повышенным температурам и от сухости к увлажнённости: это был период существенных перепадов и температуры, и степени влажности в зависимости от ландшафтной зоны и региона. В целом, можно констатировать, что ледники в Андах находились примерно на 1000 м ближе к равнине, а уровень Тихого и Атлантического океана отмечен на 100–120 м ниже современного уровня.

Новейшие исследования показывают, что Амазония также сильно отличалась от современного состояния: она представляла собой смешение тропических лесов и разреженных лесопарков, дополненных сухими саваннами и лугами [12, с.96-104].

Население южноамериканского материка в это время было очень немногочисленным. Лучше всего изученными районами обитания древнего человека в Южной Америке, где он появляется уже в изучаемую эпоху, являются центральные Анды, долины Патагонии, Колумбия, Чили, Перу и восточная Бразилии В Южной Америки, где изучены десятки поселений и местонахождений.

Особый интерес представляет поселение Монте Верде, которое иллюстрирует очень раннее заселение южноамериканского континента и высокий уровень развития культуры на рубеже плейстоцена и голоцена.

Поселение, исследовавшееся с конца 1970-х гг. и ставшее научной сенсацией, является многослойным.

Пищевые остатки и состав орудийного комплекса позволяют судить о жителях поселения, прежде всего как о собирателях – остатки костей животных очень малочисленны, зато число растительных остатков и следов рыбы, раковин, птиц, яиц преобладает. Хозяйство жителей Монте Верде может быть охарактеризовано как комплексное собирательско-рыболовческо-охотничье, что свидетельствует об уверенном освоении ресурсов Нового света.

Заключение. Таким образом, разнообразие экологических зон, где формируются палеоиндейские общества в Южной Америке, порождает широкий разброс вариантов приспособления к окружающим условиям. Древнее население активно осваивает местные пищевые ресурсы, отдавая зачастую предпочтение водным видам пищи. Многообразие систем хозяйства дополняется различиями в технологии изготовления орудий труда, при общем сходстве набора изделий. В дальнейшем именно ограниченность объектов охоты, с одной стороны, и широкий спектрсъедобных растений, с другой, приводит, вероятно, к столь раннему и успешному переходу к возделыванию земледельческих культур (около 6 тыс. до н.э.) в Южной Америке. Североамериканские индейцы в отличие от своих южных соседей, в целом, сохраняют ту систему хозяйствования, которая складывается еще в первые тысячелетия освоения Нового света.

ЛИТЕРАТУРА

1. Крупаненко А.А., Тобарев Р.В. Проблема первоначального заселения Нового света археологические факты и гипотезы. Учебное метод. пособие. Владивосток Изд.-во ДВГУ, 2001, 200 с.
2. Мочанов Древнейшие культура Америки. Советская энциклопедия. М.,1966, 150 с.
3. Деревянко А.П. Древнейшие миграции человека в Евразии и проблема формирования верхнего палеолита // Археология, этнография и антропология Евразии, 2005 №2(22), с.22–36.
4. Дебец Т.Ф. Происхождение коренного населения Америки Новая серия Т.16 1951, 523-538 с.
5. Введение в Южную археологию и тихоокеанское побережье. Учебное пособие Новосибирск из-во Сибирская научная книга 2006, 244с.
6. Ершова А.Т. Древняя Америка Полет во времени и пространстве. Санкт-Петербург 2002, 342 с.
7. Васильев С.А. Древнейшие культуры Северной Америки СП(б) Петербургская Востоковедение, 2004, 144 с.
8. Оруджева Д.К. Археология Северной Америки. Учебное пособие. Посвящается 100-летию БГУ. Б. 2019, 158 с.
9. Васильев С.А. Древнейшие Берингия и первоначального заселения человека Америки. Вестник РФФИ-2001, М. с.65-72.
10. Ларичева И.П. Палеоиндийские культуры Северной-Америки. Проблема взаимоотношений древних культур Старого и Нового Света. Новосибирск издательство Наука, Сибирское отделение, 1976, 232 с.
11. Березкин Ю.Т. Древнейшие цивилизации Южной Америки. Природа. М., 1977, с.97-107.
12. Тобарев А.В. Поселение Монте Верде - в Чили на рубеже плейстоцена и голоцена. Новосибирск издательство СО РАНН 2003 г. 242 с.

LALƏNDƏR ORUCOVA
Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

AMERİKANIN MƏSKUNLAŞMA NÜMUNƏLƏRİ (PLEYSTOSEN HOLOSEN DÖVRÜNDƏ ƏHALİNİN TƏSƏRRÜFATI VƏ MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ)

Məqalədə buz dövrünün sonunda Amerika qitəsinin məskunlaşması və ilkin inkişafı problemləri araşdırılır. Bu dövrün xüsusiyyətləri Amerika tarixinin mübahisəli məsələlərindən biridir. Pleistosen və Holosen dövrlərinin kəsişməsində insan qitədə peyda olur. Onların antropoloji xüsusiyyətləri, miqrasiya yolları və ətraf mühitə uyğunlaşma - bunlar yalnız arxeoloji metodlardan deyil, həm də müxtəlif əlavə məlumatlardan istifadə etməklə həllini əldə edən problemlərdir.

Açar sözlər: Tunc, mədəni əlaqələr, tayfalar, təsərrüfat,iqtisadiyyat.

LALANDAR ORUJEVA
PhD on history, Baku State University

MODELS OF SETTLEMENT OF AMERICA (ECONOMY AND MATERIAL CULTURE OF THE POPULATION AT THE PLEISTOCENE BORDER OF THE HOLOCENE)

The article deals with the problems of the first migrations and the colonization of Americas at the end of the Ice Age. The quantity and the quality, such as directions, of theses migration are disputable. At the edge of Pleistocene and Holocene first paleoindians come to the continent. Their anthropological characteristics, ways of migration and environmental adaptation – those are problems, acquiring their resolution using data not only archeological methods, but also different additional information.

Keywords: Paleoindian period, Clovis, Bifacial tradition, Edge-trimmed projectile points, Pleistocene, polocene.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 09 oktyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Qənirə Pirquliyeva, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

UOT 39

EMİLİYA ƏLİYEVA
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu,
Aparıcı elmi işçi, t.ü.f.d., dosent
emiliaaliyeva11@gmail.com

XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞİRVANDA İPƏK PARÇA İSTEHSALI

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/229-233

Şirvan bölgəsində inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri də ipəkçilik sənəti olmuşdur. Bu sənət sahəsinin inkişafında ipəkçilik, eləcə də xalçaçılıq, parça toxuculuğu və gön-dəri məmulatı istehsalı kimi sənət sahələrinin geniş yayılması rol oynayırdı. Demək olar ki, bölgənin bütün ipəkçilik mərkəzlərində fəaliyyət göstərən ipəkçilər ipək məmulatlarının bədii tərtibatında mühüm rol oynayırdılar. XIX əsrin ikinci yarısı isə Şirvanda ipəkçiliyin daha da inkişaf etdiyi dövr kimi qeyd olunub. Bu dövrdə Şirvanda ipək parça istehsalı geniş vüsət almış və Avropa, Rusiya kimi ölkələrə ixrac olunmuşdur.

Açar sözlər: Şirvan, ipəkçilik, parça istehsalı, sənətkarlıq, iqtisadiyyat, ticarət, texnologiya, sənaye inqilabı, Azərbaycan ipəkçiliyi.

Giriş. XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəli Azərbaycan tarixi üçün iqtisadi və sənaye baxımından əhəmiyyətli bir dövr olmuşdur. Bu dövr ərzində xüsusilə Şirvan bölgəsi sənətkarlıq sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə etmişdir. Bölgə ipək parça istehsalı ilə tanınmış və bu sahə iqtisadiyyatda mühüm yer tutmuşdur. Şirvanda ipəkçiliyin inkişafı, ticarət əlaqələrinin güclənməsi və Avropa bazarlarına çıxış imkanlarının genişlənməsi regionun sosial-iqtisadi həyatına böyük təsir göstərmişdir. Məqalədə XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Şirvanda ipək parça istehsalının vəziyyəti, inkişafı və bu sahədə tətbiq edilən texnologiyalar təhlil ediləcəkdir.

Şirvan tarixi baxımdan hər zaman zəngin sənətkarlıq ənənələrinə malik bir bölgə olmuşdur. İpəkçilik və ipək parça istehsalı bu ənənələr arasında xüsusilə diqqət çəkən bir yer tutur. Hələ qədim dövrlərdən etibarən Şirvanda ipəkçilik inkişaf etmiş, bölgənin ipək parçaları uzaq ölkələrdə məşhur olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısı isə Şirvanda ipəkçiliyin daha da inkişaf etdiyi dövr kimi qeyd olunmalıdır. Bu dövrdə dünya bazarında ipək parçalara olan tələbatın artması Şirvan ipəkçiliyi üçün əlverişli şərait yaratmışdır [2, 14].

XIX əsrin ikinci yarısında Şirvan iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biri ipəkçilik idi. Bu dövrdə Şirvanda ipək parça istehsalı geniş vüsət almış və Avropa, Rusiya kimi ölkələrə ixrac olunmuşdur. Şirvanın kənd və şəhərlərində bir çox kiçik və orta həcmli ipək toxuma atelyeləri fəaliyyət göstərirdi. İpək istehsalında əsasən əl əməyindən istifadə edilirdi, lakin bu dövrün texnologiyaları da istehsal prosesində tətbiq olunmağa başlamışdı.

İpəkçilik Şirvanın kənd təsərrüfatında əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Kəndlilər öz təsərrüfatlarında tut bağları salmış, ipəkqurdu yetişdirmiş və istehsal olunan xammalı toxuculuq atelyelərinə satmışdır. İpək parça istehsalı üçün istifadə olunan xammal yüksək keyfiyyətli olub, Şirvan ipəyinin dünya bazarında rəqabətə davamlı olmasına səbəb olmuşdur.

XX əsrin əvvəlləri Şirvanda ipək parça istehsalının inkişafında yeni mərhələ olmuşdur. Bu dövrdə sənaye inqilabının təsiri ilə ipəkçilik sahəsində də texnoloji yeniliklər tətbiq olunmağa başladı. Əl əməyinin yerini yavaş-yavaş maşınlar tutmağa başladı və bu, istehsalın həcminin artmasına səbəb oldu. İpək toxuma sənayesində maşınların istifadəsi məhsuldarlığı artırdı və istehsal olunan parça keyfiyyətini daha da yaxşılaşdırdı [1, 36].

XX əsrin əvvəllərində Şirvanın böyük şəhərlərində ipək fabrikləri fəaliyyətə başlamışdır. Bu fabriklərdə istehsal prosesi daha çox mexaniki üsullarla həyata keçirilirdi. Fabriklərdə istifadə olunan texnologiyalar Avropadan gətirilmiş və yerli şəraitə uyğunlaşdırılmışdır. Fabriklərdə işləyən fəhlələr

əsasən yerli əhali arasından seçilirdi, bu da bölgədə yeni iş yerlərinin açılmasına və əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artmasına səbəb olmuşdur [4, 36].

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Şirvanın ipək parçaları təkcə yerli bazarlarda deyil, həm də beynəlxalq bazarlarda böyük maraq görürdü. Şirvanda istehsal olunan ipək parçalar Rusiya və Avropanın müxtəlif şəhərlərinə ixrac olunurdu. Xüsusilə Rusiya ilə ticarət əlaqələri bu dövrdə daha da güclənmişdi. Bakı limanı vasitəsilə Şirvan ipəyi beynəlxalq bazarlara çıxarılır və yüksək qiymətləndirilirdi.

Şirvan ipəyinin keyfiyyəti onun ticarətində böyük üstünlük yaratmışdır. İncə toxunmuş ipək parçalar, naxışlı və zərif dizaynları ilə Avropalı və Rus tacirləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi. Bununla yanaşı, Şirvanda istehsal olunan ipək parçalar yerli bazarlarda da geniş yayılmışdı. İpək parça yerli sənətkarlığın və xalq sənətinin bir hissəsi idi və milli geyimlərin hazırlanmasında mühüm rol oynayırdı.

XX əsrin əvvəllərində Şirvan ipəkçiliyində tənəzzül əlamətləri müşahidə olunmağa başladı. Bu dövrdə Avropada və Rusiyada ipəkçilik sənayesində rəqabət daha da artdı və ipək parçalarına olan tələbat azalmağa başladı. Bundan əlavə, süni ipək və digər sintetik materialların istehsalının geniş yayılması Şirvan ipəkçiliyinə mənfi təsir göstərdi [7, 53].

Buna baxmayaraq, XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Şirvanda ipək parça istehsalı Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu dövr ərzində ipəkçilik kənd təsərrüfatı ilə sənayenin birləşdiyi sahələrdən biri olmuş və bölgənin iqtisadi yüksəlişinə böyük töhfə vermişdir.

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəlləri, Şirvan bölgəsinin ipək istehsalı tarixində mühüm dövrü təşkil edir. Bu dövrdə ipəkçilik, yalnız iqtisadiyyat baxımından deyil, həm də mədəniyyət və sosial həyat baxımından əhəmiyyətli bir sahə olmuşdur. Məqalədə bu dövrdə Şirvanda ipək istehsalının tarixi, inkişafı, texnoloji yeniliklər, iqtisadi təsirlər və sosial aspektlər geniş şəkildə araşdırılacaq [6, 47].

İpək istehsalı, Azərbaycanın qədim sənətlərindən biridir. Tarixi mənbələr, ipəkçilik ənənələrinin, xüsusən də Şirvan bölgəsində uzun bir tarixə malik olduğunu göstərir. İpək istehsalına olan tələbin artması, bölgədə ipəkçilik fəaliyyətinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısında, Şirvan ipək istehsalında öncül bölgələrdən biri halına gəlmişdir.

Şirvan, ipək istehsalında zəngin bir tarixi olan bölgədir. İpəkçilik ənənələri, bu bölgənin iqtisadi və sosial həyatında mühüm rol oynamışdır [3, 72]. XIX əsrdə, ipək istehsalı yalnız yerli bazarlarla məhdudlaşmayıb, həmçinin beynəlxalq bazarlara da ixrac edilmişdir.

İpək istehsalı, yalnız iqtisadi sahə deyil, həm də mədəniyyətin bir hissəsidir. İpək parçalarının naxışları, yerli ənənələrin və mədəniyyətin zənginliyini nümayiş etdirir. Şirvanda istehsal olunan ipək parçaları, gözəlliyi və keyfiyyəti ilə tanınırdı.

Şirvanda ipək istehsalı, əsasən ailə müəssisələri və kiçik istehsal mərkəzləri vasitəsilə həyata keçirilirdi. Bu dövrdə ipək istehsalının təşkilində aşağıdakı başlıca mərhələlər önə çıxır:

İpək istehsalının əsas komponenti ipək qurdlarıdır. Şirvanda ipək qurdlarının yetişdirilməsi ənənəvi üsullarla aparılırdı. Bu dövrdə ipək qurdlarının yetişdirilməsi üçün müxtəlif sortların seçilməsi və onların optimal şəraitdə bəslənməsi üçün üsullar tətbiq olunurdu.

İpək ipliklərinin istehsalı, ipək istehsalının vacib mərhələlərindən biridir. İpək qurdlarının toxumalarının toplanması və iplik halına gətirilməsi prosesi, bir sıra mərhələlərdən ibarət idi. İpliklərin hazırlanmasında istifadə olunan avadanlıqlar, ənənəvi metodlarla yanaşı, yeni texnologiyaların tətbiqi ilə də inkişaf etdirilmişdir [5, 22].

İpək ipliklərindən ipək parçalarının toxunması, Şirvanın ipək istehsalında mühüm rol oynamışdır. Toxuma prosesindəki ənənəvi metodlar, yeni toxuma maşınlarının istifadəsi ilə birləşərək, istehsalın miqyasını artırmışdır. İpək parçalarının keyfiyyəti, toxuma ustalarının bacarığına və istifadə olunan materialların keyfiyyətinə bağlı idi.

XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində ipək qurdlarının yetişdirilməsində yeni yanaşmalar tətbiq olunmuşdur. Bu dövrdə müasir üsullarla ipək qurdlarının yetişdirilməsi, məhsuldarlığı artırmış və istehsal prosesini asanlaşdırmışdır. Məsələn, bəzi fermerlər, ipək qurdlarını bəsləmək

üçün müasir avadanlıqlardan istifadə etməyə başlamışdılar. Bu, həmçinin məhsulun keyfiyyətini artırmışdır.

İpək ipliklərinin istehsalında istifadə olunan texnologiyalar, bu dövrdə xeyli inkişaf etmişdir. Əl istehsalından mexaniki istehsala keçid, istehsalın sürətini artırmışdır. Yeni avadanlıqların istifadəsi, ipliklərin daha dəqiq və keyfiyyətli istehsalını təmin etmişdir. Bu texnoloji yeniliklər, Şirvanın ipək istehsalını daha da cəlbedici etmişdir [6, 17].

Toxuma prosesində tətbiq olunan yeni avadanlıqlar, ipək parçalarının istehsalını artırmışdır. Şirvanda, ipək parçalarının istehsalında istifadə olunan toxuma maşınları, istehsal prosesini asanlaşdırmışdır. Eyni zamanda, ustaların bacarıqları ilə birləşərək, yüksək keyfiyyətli ipək parçalarının istehsalını mümkün etmişdir. Bu dövrdə toxunmuş ipək parçaları, yalnız yerli bazarda deyil, beynəlxalq bazarda da tanınmağa başlamışdır.

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Şirvanda ipək istehsalının inkişafı, bölgənin iqtisadiyyatına mühüm təsir göstərmişdir. İpək istehsalı, yerli əhalinin məşğulluğunu artırmış, ailə bizneslərinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. İpək məhsullarının ticarəti, bölgənin ticarət əlaqələrini genişləndirmişdir. Şirvandan ixrac olunan ipək parçaları, regionda iqtisadiyyatın canlanmasına səbəb olmuşdur.

İpək istehsalının artması, Şirvanın ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə imkan yaratmışdır. İpək məhsulları, yerli bazarlarda satılmaqla yanaşı, xarici bazarlara da ixrac olunmuşdur. Bu dövrdə, Şirvandan çıxarılan ipək məhsulları, Rusiya, İran və digər ölkələrə ixrac edilirdi. İqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, bölgənin sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsir etmişdir.

İpək istehsalının inkişafı, bölgədə məşğulluğu artırmışdır. İpək istehsalında, xüsusilə qadınların rolu əhəmiyyətli olmuşdur. Qadınlar, ipək parça istehsalında, toxuma işlərində və digər sahələrdə aktiv iştirak etmişlər [8, 93]. Bu, onların iqtisadi müstəqilliyini artırmışdır.

İpək istehsalı, Şirvanın mədəni irsinin qorunmasına da kömək etmişdir. İpəkçilik, yerli ənənələrin və sənətkarlığın yaşadılması üçün vacib bir sahə olmuşdur. İpək istehsalı, həmçinin bölgənin mədəni həyatında mühüm rol oynamış, ipək parça istehsalı və istifadə edilən naxışlar, yerli mədəniyyətin zənginliyini nümayiş etdirmişdir.

İpək istehsalının inkişafı, bölgənin sosial strukturunda da dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İpəkçilik, yeni sosial siniflərin yaranmasına səbəb olmuş, yerli əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmışdır. İpək istehsalı, həmçinin gənc nəslin bu sahəyə marağını artırmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Şirvanda istehsal olunan ipək parçaları, beynəlxalq bazarlarda yüksək tələblərə malik olmuşdur. İpək istehsalının artması, xarici bazarlara ixrac imkanlarını genişləndirmişdir [7, 48]. Bu dövrdə, Şirvandan ixrac olunan ipək məhsulları, xüsusilə Rusiya, İran və Avropa ölkələrinə göndərilirdi.

İpək istehsalının artması ilə əlaqədar olaraq, ticarət yolları da inkişaf etmişdir. Şirvan, ipək istehsalında bir mərkəz halına gəlmişdir. Bu dövrdə, ipək məhsulları üçün yeni ticarət yollarının açılması, Şirvanın beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. İpək istehsalçıları, məhsullarını satış üçün müxtəlif bazarlara yönəldərək, ticarət əlaqələrini daha da gücləndirmişlər.

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində, ipəkçilik sahəsində yenilikçi yanaşmalar ortaya çıxmışdır. Mütəxəssislər, ipək istehsalında daha səmərəli üsulların tətbiqini təşviq etmişlər. Bu yanaşmalar, ipək istehsalını daha da irəlilətmiş və istehsal prosesini müasir tələblərə uyğunlaşdırmışdır [9, 66].

İpək istehsalında qadınların rolu daha da önə çıxmışdır. Qadınlar, ipək parça istehsalında yalnız istehsalçı deyil, həm də lider rolunu oynayırdılar. Bu, onların iqtisadi müstəqilliyinin artmasına, eyni zamanda sosial statuslarının yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Qadınların ipək istehsalındakı rolu, bölgənin mədəniyyətini də zənginləşdirmişdir.

İpək istehsalının artması, mədəniyyətin inkişafına da müsbət təsir göstərmişdir. İpək parçalarının dizaynında yerli naxışlar, mədəni irsin qorunmasına xidmət etmişdir. İpəkçilik, bölgədəki sənətkarların və dizaynerlərin yaradıcı potensialını artırmışdır. Bu, mədəni mübadiləyə səbəb olmuş, müxtəlif mədəniyyətlərin təsiri altında yeni sənət növlərinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır [9, 82].

İpək istehsalı, bölgədəki sənətkarlığın inkişafına təkan vermişdir. İpək parçalarının istehsalı, yalnız iqtisadi sahə deyil, eyni zamanda sənətkarların yaradıcılıq potensialını nümayiş etdirdiyi bir

sahə olmuşdur. İpək parçalarının naxışları, təkcə iqtisadi dəyərə deyil, eyni zamanda estetik dəyərə də malikdir.

XX əsrin əvvəllərində, ipək istehsalı bəzi maliyyə problemləri ilə üzləşmişdir. İstehsalçıların xərclərinin artması, ipək istehsalını çətinləşdirmişdir. Həmçinin, müharibə dövrü, istehsalın dayandırılmasına və maliyyə çətinliklərinə səbəb olmuşdur.

İpək istehsalında rəqabət, yerli istehsalçıları çətin vəziyyətə salmışdır. Xüsusilə, xarici ipək istehsalçılarının bazara daxil olması, yerli istehsalın azalmasına səbəb olmuşdur. Bu, yerli ipək istehsalçıları üçün çətin bir dövr yaratmışdır.

Nəticə. XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Şirvanda ipək istehsalı, həm iqtisadi, həm də mədəni sahələrdə əhəmiyyətli inkişaflar gətirmişdir. İpək istehsalının artması, bölgənin iqtisadiyyatını canlandırmış, məşğulluğu artırmış və mədəni irsi zənginləşdirmişdir. İstehsal prosesindəki yeniliklər, ipək istehsalının keyfiyyətini artırmışdır. Eyni zamanda, bu dövr, ipək istehsalında qadınların rolunun artması, yerli mədəniyyətin inkişafı və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişlənməsi ilə də yadda qalır.

İpək istehsalının inkişafı, Şirvanın iqtisadi və mədəni həyatına müsbət təsir edərək, bölgənin tarixi irsinin bir hissəsi olmuşdur. Bu dövr, Şirvanın ipək istehsalında uzunmüddətli bir ənənənin təməlini qoymuş, gələcək nəsillərə zəngin bir mədəni irs təqdim etmişdir. İpək istehsalı, yalnız bir iqtisadi fəaliyyət olmaqla kifayətlənməyərək, eyni zamanda bölgənin mədəniyyətinin, sənətkarlığının və sosial strukturunun formalaşmasında əhəmiyyətli bir rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, F. İpəkçilikdə Yeni Yanaşmalar. Bakı: İqtisadiyyat, 2016, 124 s.
2. İsmayılov, K.N. XIX-XX əsrin əvvəllərində Şirvanın iqtisadi və sosial inkişafı. Bakı: Elm, 1985, 136 s.
3. İsmayılov, N. Azərbaycan ipəkçilik tarixi. Bakı: Elm, 2010, 132 s.
4. Əliyev, İ.M. Azərbaycanda ipəkçilik. Bakı, Elm, 1976, 144 s.
5. Əliyev, S. XIX əsrdə Şirvanda İqtisadi İnkişaf. Bakı: Nurlar, 2015, 136 s.
6. Məmmədov, R. İpəkçilik və Mədəni İrs. Bakı: Qafqaz, 2012, 108 s.
7. Məmmədov, Z.Q. Azərbaycanda tekstil sənayesinin tarixi. Bakı: Azərbaycan, 1981, 152 s.
8. Mustafayev, R. Azərbaycanda ipəkçiliyin tarixi. Əmək Salnaməsi, Bakı: Elm, 1990, 136 s.
9. Quliyev, A. Şirvanın Tarixi və Mədəniyyəti. Bakı: Azərbaycan, 2018, 168 s.

ЭМИЛИЯ АЛИЕВА
Институт истории и этнологии НАНА им. А.А. Бакиханова,
Ведущий научный сотрудник, д.ф.и.н., доцент

ПРОИЗВОДСТВО ШЕЛКОВЫХ ТКАНЕЙ В ШИРВАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Одним из развитых направлений искусства в Ширванском регионе было искусство ткачества шелка. В развитии этой области искусства сыграло роль широкое распространение таких направлений искусства, как шелкоплетение, а также ковроткачество, ткачество, производство изделий из кожи. Можно сказать, что шелководцы, работавшие почти во всех центрах производства шелка региона, сыграли важную роль в художественном оформлении шелковых изделий. Вторая половина XIX века ознаменовалась периодом дальнейшего развития шелководства в Ширване. В этот период производство шелковых тканей в Ширване расширилось и экспортировалось в такие страны, как Европа и Россия.

Ключевые слова: Ширван, шелководство, производство тканей, ремесла, экономика, торговля, технология, промышленная революция, азербайджанское шелководство.

EMILIYA ALIYEVA
Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov, ANAS,
Leading Researcher, PhD, Associate Professor

SILK FABRIC PRODUCTION IN SHIRVAN IN THE SECOND HALF OF THE 19TH - EARLY 20TH CENTURY

One of the developed art forms in the Shirvan region was the art of silk weaving. The development of this area of art was greatly influenced by the widespread use of such art forms as silk weaving, carpet weaving, weaving, and leather goods production. It can be said that silk growers, who worked in almost all silk production centers in the region, played an important role in the artistic design of silk products. The second half of the 19th century was marked by the period of further development of sericulture in Shirvan. During this period, silk fabric production in Shirvan expanded and was exported to countries such as Europe and Russia.

Keywords: Shirvan, sericulture, fabric production, crafts, economy, trade, technology, industrial revolution, Azerbaijani sericulture.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 30 oktyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Ramil Niftəliyev, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

UOT 902

HƏSƏNAĞA RAMAZANLI
AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafya İnstitutunun
«Azərbaycanın Neolit-Eneolit dövrü arxeologiya»sı şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Ramazanli 1946 @ mail.ru

QƏBƏLƏNİN TUNC DÖVRÜ «YEDDİ ÇİNAR» TORPAQ KURQANLARI

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/234-238

Bilik və elmin qarşılıqlı yaxınlaşmasının xüsusiyyətləri bir tərəfdən obyektiv ictimai proseslər çərçivəsində bilavasitə biliyə malikdirsə, digər tərəfdən daxildən bir araya sığmayan elm və təhsil müxtəlif səviyyələrdə sınanmalıdır. Bir çox məsələlərdə tamamlayıcılıq kəskin ziddiyyətlərlə qarşılanır. Nəhayət, elm və təhsildə humanitarlığın səviyyəsi nisbətən aşağıdır və müasir cəmiyyətdə təkamül şəraiti itirilib. Şimali Azərbaycanda aşkar edilmiş kurqanların sayı minlərlədir. Onlardan biri Qəbələdən çox uzaqda yerləşən çox böyük və uzunluğu 180 metr olan "Yeddi kurqan"ın ikinci saniyəsidir. Çoxsaylı təhlillər birinci və ikinci kurqanların Misir piramidalarının müasirləri olduğunu aydın şəkildə göstərmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qəbələ, ekosistem, kurqan, Dünya, relyef.

Giriş. Uzun illərdir ki, təbiət-insan münasibətləri dəyişməmiş aksioma kimi qalmaqda davam etməkdədir. Lakin məkan, kənarlaşdırmalar və texnogen proseslərinin assimiilyasiyaları metodlarının yardımları ilə qədim-Orta tarixi-arxeoloji əsrlərin imkan çərçivələrini bir qədər də genişləndrmək mümkündür.

1.1. «Ekosistem»dən başqa «Landşaft» tipi anlayışları tariixi-arxeloji ədəbiyyattda çox nadir hallarda istifadə olunur. Hər iki ttip ərazinin kompleksli məsələlərini təxmini olsa da əhatə etsə belə yenə coğrafi sistemlərə biğanə qala bilmir. Landşaft məvhumuna aid olan iqlim, flora, fauna; yerin üst hissəsi (relyef, qorelyef) və digər anlayışları indiki mərhələdə arxeoloji artefaktlarının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki təsərrüfat həyatının müxtəlifliyi demək olar ki. landşaft tiplərinin mürəkkəbliyi ilə sıxı surətdə bağlıdır. Bütün bunların vahid şəkildə təhlili və obyektiv formada araşdırılması Azərbaycan Respublikasının şimaldan cənubadək sərhəd uzunluğu 400, şərqdən qərbə eni 500 k/m-dən şox olan ihdiki 87 min km^2 ərazisi 38^0-24$^/$ şimal, 44^0-46$^/$-50^0-51$^/$ şərq uzunluq dairələri arasında, Cənubi Qafazın şərqində, Baş Qafqaz dağ silsilələrinin cənub-şərqində, Kiçik Qafqaz sıra dağlarının əhatəsində, Kür-Araz, Lənkəran-Astara ovalıqları sahəsində, Yer kürəsinin mərkəzi hissəsində, Avrasiya qitəsində, bünövrəli subtropik qurşağında, olduqca mürəkkəb və rəngarəng təbii geomorfoloji xəritələrinin hazırlanmasına yardım göstərməməyə bilməzdi.

Avrasiyanın şərq hissəsində yerləşən Şimali Azəbaycanın 1828-ildən sonrakı ərazinin geoloji quruluşunun xüsusiyyətlərini və onu təşkil edən püskürmə, çökmə, metomorfik suxurlarının litoloyi tərkibinə görə yeddi böyük sahəyə bölünmüşdür: 1. Krım-Qafqaz dağlıq ğlkəsi, Böyük Qafqaz əyaləti, Mezazoy erasının orta, üst Leyas və Dokker, yuranın hər üç şöbəsinin (cənub-qərb) antropogen çöküntüləri, Təbaşir (Abşeron) Qobustan sinklenoru, gillicə-çaqıl tərkibli, qalın allüviallı yığınları, Qanıx-Əyriçay Pliosen antropogenin dəniz və kontinental fasiyalı (Acınohur dağ ətəkləri), üçüncü Neogen, Dödüncü dövr çöküntüləri (Kür-Araz) Paleozoy dövrü, Trias, yuranın hər üç mərhələləri, Leyas, Byos, Kimmerinin vulkanogen suxurları, Təbaşir, Senoman, Maykop lay dəstəsinin çöküntüləri, Miossen, orta Eosen, Dördüncü geoloji tavaları və s-lə örtülmüşdür.

Tunc tarixi-arxeoloji mərhələlərdə Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənuba əyilənərazisində yerləşən Qəbələ şəhəri çox mürəkkəb geomorfoloji quruluşa, məhəlli planda dağlıq landşaft sinfinə aid olaraq təyinedci xarakterə, yəni hühdürlük qütbünə , isti və rütübətli hava şəraitinə malikdir. ərazidə gillicə-qumsallıqlar, gilli şistlər (slans), merqellər və digərləri ardıcıl olaraq bir-birini əvəz edir. Bütün bunlar demək olar ki, gemorfoloji təbəqələrin laylarını əhatə edərək böyük silsiləli və zəncirvari halqalar halında birləşərək mövcudurlar. Təbəqələr kollyüviallı, ellyüviallı, delyyüviallı, allyüviallı,

yarım allyüviallı və çox mürəkkəb dəst tipli buzlaq təbəqələrə bölünürlər. Oroqrafik xüsusiyyətlərinə görə qədim Qəbələ şəhərinin yerləşdiyi ərazi yeddi hissəyə bölünmüş Böyük afqazın cənub yamacı, Alp dağ əmələgəlmə hərəkətləri zamanı litoloji tərkiblərinə görə yağlı qumdaşlardan, tufagen, vulkanik gilli şistlərddən və əhəngdaşı suxurlardan ibarətdir. Qədim Qəbələ və onun ətrafında yerləşən çaylar isə astanalı və şəlalələdirlər. Ərazidə cənub yamacının eni 15-20 km-ə , yüksəkliklər isə 3000-4466 metrəyə çatır. Cənub yamacının Balakənddən Vəndamaqədər olan sahələrinin dərələri dərin olmaqla yanaşı, həmçinin də bəziləri müəyyən zamanlar ərzində kantionvari şəklə düşmüşdür. Dağlıq qurşağı geniş olan Qəbələ yaylalarında sahələr bir qədər yüksəklikdə mənzərələr dəyişir və yamaclardan artıq kiçik otlaq sahələrə keçir. Anik-Orta əsrlərdə şəhər ərazisində çoxçeşidli geomorfoloji element nümunələri ilə yanaşı müxtəlif relyef sahələrilə və cürbəcür sttrukturlu amillərlə də seçilir. Bu yerlərdə püskürmə çökmə və metamorfik suxurlar kembriddən başlayaraq Dördüncü dövr də daxil olmaqla ziddiyyəttli müxtəlif təbəqəli suxurlardan ibarətdir. Bu səbəblərdən geoloji quruluşun xüsusiyyətlərinə görə iri sahələrə bölünmüş Azərbaycan Respublikasının ərazisinin Böyük Qafqaz dağ sisteminin cənub yamacının ətəklərində məskən quran mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan dövlətinin Antik və ilk Orta əsrlərin əvvəllərində paytaxtı olmuş Qəbələ şəhəri üst Alp senoman vulkanogen lay dəstəsi geniş bir zolaq şəklində Qafqaz sıra dağlarının cənub yamacları boyunca Çuxuryurd (Şamaxı bölgəsi) kəndindən və Lahıc-Vəndamdan Qax bölgəsinədək uzanır. Burada həmçinin üst Eosen və alt Olihosen, yaşlı habbaroid geoloji dövr intruzivləri diqqəti daha çox cəlb edir.

Ərazilərdə çay şəbəkələrinin sıxlığı 0,20-dən (dağətəyi zonada) 0,80 kv^2-ə bərabərdir. Qədim Qəbələ sahəsində relyeflə Yer quruluşu arasındakı əlaqə amilləri demək olar ki, hazırda çox mürəkkəb vəziyyətdədir. Şəhərin ərazi relyefi ali orogen geoloji dövrdə formalaşaraq qırışıq, qırışıq-qaymalı, qaymalı silsilələlər, tiplər və bunlar arasında yerləşən keçilməz cəngəlliklərdən ibarət olub qaymalı tektonik suxurların müasir şəkildə saxlanmaları dərəcələrindən asılı olaraq onların yaş həddindən aslı olaraq yeni tektonik hərəkətlərinin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif morfoloji quruluşa malikdir [1].

1.2. Şimali Azərbaycanda ekzogen relyefin ən dağıdıcı və yaradıcı forması qədim Qəbələ şəhəri və onu əhatə edən ərazidə mövcuddur. Burada əsasən orta dağlıq qurşağına (-1200-2500 m) dağ suxurlarının tərkibi, yağıntılarının miqdarının normadan artıq olması ilə əlaqədar olaraq yamacların meyillərinin çox olması və dərə aşınmasına daha tez-tez məruz qalır. Relyefin morfomet-rikliyi Qəbələ şəhəri ərazisində 8-10 km çatır. Mütəxəssislərin fikirlərinə Böyük Qagqaz quruluş cəhətincən ali mütəhərrik qurşağının Qafqaz bölgəsinin əsastektonik vahidlərindən olan eyni adlı meqantiklinoriuma uyğun gəlir. Qədim Qəbələ şəhərinin sahələri daxil olmaqla Azərbaycan Respuublikasında mövcud olan Şahdağ, Xızi, Turfan, Qovdağ və Vəndam strukturlu-fasiyalı zonaları ilə mürrəkkəbləşən həmin antik linariumu əsasən Yura-Təbaşir ətrafında isə Paleogen-Neogen çöküntülərindən, yəni dulus-fayans əşyalarının hazırlanması üçün faydalı olan minerallı çöküntülərdən təşkil olunmuşdur.

Yüz əlli ildən çoxdur ki, elmi idarələr və alimlər Şimali Azərbaycan ərazisində yaşamış əhalinin maddi-mənəvi mədəniyyət sahələrini təhlil edərək öyrənirlər. Aparılan təhlillər xalq yaradıcılığı dastanlarında: dastanlarda, ədəbi-bədii nümünələrdə, qədim incəsənət, torpaqaltı tatixi-arxeoloji abidələrdə öz əksini tapmışdır. Şimali Azərbaycan ərazisi Dünya tarixi-arxeoloji elmlərlə məşğul olan mütəxəssislər «Qədim məddəniyyətə malik olan klassik ölkə» adlandırırlar. Təhlillərin arxeoloji mədəniyyətlərdə-xüsusən kurqanlarda əks olunmaları və yoxlantıların yetərincə olmasa da hələlik orta məxrəcə gəlməyə şərait yarada bilmişdir. Şimali Azərbaycan ərazisində aşkarlanan kurqanların (Türk-poloves dilində «Qala adlandırılır» sayı minlərlədir. Lakin bu əvəzedilməz tarixi-arxeoloji abidələr ölkənin hər yerində müasir «Mədəni sivilizasiya»nın qurbanına çevrilməkdə davam etməkdədir [4]. Bu tip sivilizasianın "qurbanlarına" Qəbələ bölgəsi 40^0-$54^/$-47^0-$52^/$en dairələrində yerləşən Çuxur Qəbələ kəndi sahəsində İmran kişinin evindən təxminən bir km aralıda «Yeddi çinar» adlandırılan düzənlik sahədə qarışıq torpaqdan-daşdan inşa edilmiş uzun, dairəvi kurqan tiplərinə rast gəlmək olur. Uzaqdan seyr edəndə elə hicc edilir ki, onların hamısı bir-birinə bənzəyir. Yaxınlaşərkən çox sayda fərqli cəhətləri görmək mümkündür. Haqqında söhbətt gedən kürqanların ikisi uzun ölçülü digər ikisi ellipsvari, bir ədədi nisbətən hündür, böyük diametrli, qalan ikisi isə ölçülərinə görə bir-birindən hündür və diametrinə görə seçilir. Bu onların eyni zamanda inşa edilmədiyinə bir işarədir. Aparılmış çoxsaylı təhlillər bizə kurqanların ilkini Misir ehramları ilə həmyaşıd hesab etməyə imkan

yaradır. Çuxur Qəbələdəki bu tip kurqanlara Balakən, Masallı, Astara, Lənkəran və Cəlilabad bələdiyyə torpaqlarında yetərincədir.

M.P.Qryaznov [2] fikirlərinə görə uzun kurqanlar böyük bir icma birliyinə mənsubdur [7]. Böyük Britaniyada daşlı-torpaqlı uzun kurqanları Neolitt tarixi-arxeoloji mərhələlərinin ilk və orta pilləsinə Uindmillhill mədəniyyətə aid edilir. Bu çeşidli kurqanların meqalitlər üzərində tikilərək ətrafına torpaqdan sədlər çəkilmişini müşahidə etmək mümkündür. Lakin əfsuslar olsun ki, keçmiş "sovetləşdirilmiş sivilizasıya" bu tip çeşidli inşa-quraşdırma işlərini "maddi rifah xatirinə" şumlatdırıb məhv etdirmişdir. Bizə görə eyni istiqamətdə inşa edilmiş «Yeddi çinar» kurqanlarının ölçü müxtəliflik, dərinlik, uzunluq və hündürlüklər dəfn olunan şəxsin sosialvəziyyətinin təyininə əsaslanır.

Müxtəlif coğrafi iqlim bölgələşmələrinin, tarixi inkişaf proseslərdə yaranan yeni sahələr, o cümlədən təsərrüfat fəaliyyəti heş də həmişə bərabər səviyyədə getmirdi, bəzən bir yerdə əkinçilik və digərində maldarlıq inkişafda üstünlüyə malik olurdu. Texnotexnologiyanı inkişaf etdirın maldarlar, əkinnçilər və keyfiyyəti get-gedə yaxılaşdıran saxsı məmulatı birlikləri-dulusçular mədəni inkişafın mərhələlərini pillə-pillə qalxmağa ciddi-cəhd göstərirdilər.

Qəbələdəki «Yeddi çinar» ardıcıllığı bilavasitə Misir ehramlaına istiqa-mətlənir. Ölçülərdən bəlli olur ki, kurqanların-kromlexlərin inşası üçün gündə 3000-3500 nəfər tikintidə çalışırmış. N.Xaruzinin fikirlərinə görə torpaqlı uzun və dairəvi kurqanlar insanların qış aylarında dincəldikləri ərazilərdə geniş yayıla bilmişdir [3]. Fikrimizə görə bu tipli kurqanlar həmişə karvan ticarəti yollarının yaxınlığında inşa olunurdu. Çuxur Qəbələ kurqanları demək olar ki, sarı mine-rallı torpaq çöküntülərdən inşa edilmişdir. İnşa xüsusiyyətlərinə görə romba-bənzər bu kurqanlardan birincinin hündürlüyü 16-18 x 80 x120 m. əhatə edir. Tarla işləri zamanı kurqanın simmetriyası pozulmuş və üst hissəsində isə çala formasında qazılmış yerlər və qara rəngli kiloqramlıq çay daşları diqqətdən yayınmayır. Bəs formalardan asılı olmayaraq inşa edilən kurqanların tikilməsi nə məqsəd daşıyırdı?

Minilliklər ərzində formalaşmış insan-cəmiyyət qanunları ruhu bədəndən xaric olmuşları dəfn olunması kimi adət-ənənələrin yaranmasına kətirib çıxarmışdır. Bu adətlər iki bir-birinə yaxın iki bünövrə üstündə qurulmuşdur:

a) kortəbii, gigiyenik;

b) ölülərdən qorxma, ölüləri vəhşi heyvanlardan qorumaq.

Bu iki bir-birini inkar edən arzu-istəklərdən uzaqlaşmaq üçün qarılarında sual işarəsi kimi dayanıb durmuşlr. Bir tərəfdən onlara maneçilik törədənlər cəsəddən uzaqlaşmalı idilər, digər tərəfdən onlara bağlılıq, yəni cəsədinqorunması probleləri idi. Cəsədin məzarlarda-torpaq qatında gizlədilmə məsələsi hər iki bir-birinə zidd problemlərin bir növ " qarışdırılması" və ya kompomisə gedilməsini göstərir. Mütəxəssislər bir çox hallarda səhvən kurqanların inşası məsələlərini tayfa başçılarının və yaxud da qəhrəmanların şərəfinə tikinntisi ilə bağlayırlar. Dən olunmuların məzarları yanında böyük və hündür tikinti işlərinin təşkili ölülərdən qorxmaq kimi dəyərləndirilməlidir. İnsanlar çəkinirdilər ki, ölmüşlər onları narahat etmək üçün qaranlıq dünyadan yenidən geri qayıtmaq problemi dururdu onlar qayıdar qisaslarını almaqdan ötrü qanlarını içər və özləri ilə birlikdə onları qaranlıq dünyaya aparacaqlar.

İri rombabənzər kurqanlar (Qəbələ) heç də tezliklə deyil, bunun üçün uzun illər zaman tələb olunurdu. Dünyada, o cümlədən Şimali Azərbaycanda uzun kurqanları daş, ağac və mis əmək alətləri ilə qışda inşa etmək hec də mümkün deyildir. Bunun ücün qış aylarında ölüləri yaşayış yerindən 1-1,5 km məsafədə bir-birindən aralı yerlərdə qabaqcadan tərtib edilmiş xərəkəbənzər formadakı dəfn dərgahında dairəvi şəkildə düzülür, üstünə 50 sm qalınlığında torpaq töküb yayı gözləməli olurdular.

1.3. Şimali Azərbaycanın qədim tayfalaı haqqında olan mənbələr çoxcəhətli və müxtəlif ölçülərə malik malik kurqanların mövcud olmalarıdır. Müxtəlif dəfn adətt-ənənələrlə zəngin olan Dünya xalqlarının demək olar ki, hamısı insanın, o biri qaranlıq dünyaya daha dəqiq deyilsə ruhunun mövcudluğuna inamı vahiddir. İnsanın rəhmətə getməsi, ruhun bədəni tərk etməsi və sümüyün ətdən ayrllması ölülərə pərəstişin yaranmasına gətirib çıxartdı [5]. Fantastik təsəvvürlərlə yanaşı burada sosial-iqttisadi şəraitinin izlərinin təhlillərinə imkan yaradır. Verilən məlumat-informasiya imkanları vasitəsilə dövrün adət-ənənələrini tiicarəti, iqtisadiyyatın və mədəniyyatın inkişafı inkişaf surətini və elmlərin inşası xüsusiyyətlərini bərpa etmək mümkündür. Tayfa başçıları və nisbətən varlılar evlərini cənub-qərb tərəfə istiqamətləndirirdilər. Monqolustanda, Mərkəzi, Ön Asiyada [8] oduğu kimi Şimali

Azərbaycanda da bu tip kurqanların [6] mövcudluğu minilliklər boyu yaşayışa bir işarə deyildirmi? Bütün bunlara yanaşı ərazilərə sahib olmaq və gələcəkdə bu sahələin zəbt olunmalarına imkan verməmək üçün maddi-mənəvi mədəniyyət nümünələrinin inşasını bilavasitə tələb edirdi.

Nəticə. Şimali Azərbaycan ərazisində mövcud olan minlərlə kurqanların çoxsaylı təhlilləri nəticəsində məlum olur ki, Qəbələdən uzaqda yerləşən çox böyük və uzunluğu 180 metr olan "Yeddi kurqan" birinci və ikinci kurqanları Misir piramidalarının müasirləridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının konstruktiv coğrafiyası. 1c .Bakı: Elm, -1996. -267 s.
2. Грязнов, М.П. Курган как архитектурный памятник. В кн. тезисы докладов на заседанях посвященной, итогам полевых исследованиях в 1960 г. Москва: Наука, -1961. -с.22-25
3. Харузин, Н. История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России. Этнографические обозрения. -1986, №2-3, -340 с.
4. Хэнкок, Г. Зеркало небес или поиски пропавшей цивилизации / Г.Хэнкок, Ф.Санта. - Москва: Вече, -2000, -2015. -416 с.
5. Церен, Э. Лунный бог. / Церен Э.-Москва: Наука, -1976. -3381 с.
6. Циркунов, В. Об эстетической природа зодчество / В.Циркунов. -Москва: Строитель, 1970. -216 с.
7. Чабб, М. Здесь жила Нефертити / М.Чабб. - Москва: Восточная литература, -1961. -144 с.
8. Челеби, Э. Путешествие. Крым и сопредельные страны. -Симфереполь: Доля, -2008. -272 с.

ГАСАНАГА РАМАЗАНЛЫ
Ведущий научный сотрудник отдела «Неолит-энеолитической археологии Азербайджана» Института Археологии и Антропологии НАНА, доктор философии по истории

ЗЕМЛЯНОЙ КУРГАН ПЕРИОДА БРОНЗА "ЕДДИ ЧИНАР" ГАБАЛЫ

Характеристики взаимного сближения познания и науки непосредстенно имеют знание в рамках объективных социальных процессов, с одной стороны, а с другой стороны, наука и образование, несовместимые изнутри, должны быть примерены в разных уровнях. Взаимодополняемость во многих вопросах встречается с острыми противоречиями. В конечном итоге уровень гуманитаризма в науке и образовании относительно низок, а эволюционные условия в современном обществе утрачены. Число курганов, обнаруженных в Северном Азербайджане, исчисляется тысячами. Один из них - второй из «Семи курганов», очень большой и длиной 180 метров, расположенный недолеко от Габала. После многочисленных анализов стало ясно, что первый и второй курганы являются современниками египетских пирамид.

Ключевые слова: Азербайджан, Габала, экосистема, курган, Мир, местность.

HASANAGA RAMAZANLI
Leading researcher at the Department of "Neolithic-Eneolithic Archeology of Azerbaijan" of the Institute of Archeology and Anthropology of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Doctor of Philosophy in History

EARTH MOUNT OF THE BRONZE PERIOD "YEDDI CHINAR" GABALA

Characterictics of mutual appoash of kowledge and scienceoof thesttage directly have valie within the framework of objective sosial processes, and education which are incompatible from the insidde, must be reconciledd at differentt levels. Muttial cmplementtarities are met with sharp ctiradictions. In many issues. In the end, the level of humanittariansm in scienee and educatio isn relati-

vely low, and tth evolutionary conditions are lost in modern societty. The number of barrows discovered North Azerbaijan is tthousands. One of them is the second of the «Seven Munds» which is very large and 180 meters long, located near the of Gabala. After numerous analyses, it became clear that the first and second mounds are contemporaneous with the Egyptian pyramids.

Keywords: Azerbaijan, Gabala, ecosystem, mound, World, terrain.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 03 may 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Xaləddin Xəlilli, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

UOT 39

GÜLZAR MƏMİŞOVA
M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli kitabxanasının
«Xarici Dillərdə Ədəbiyyat və Beynəlxalq kitab mübadiləsi» şöbəsinin
bölmə müdiri
gulzarmemisova@gmail.com

NOVRUZ MƏDƏNİ – MƏİŞƏT BAYRAMININ MƏNŞƏYİ, YAYILMASI VƏ MƏNA BAXIMININ ƏHƏMİYYƏTİNƏ DAİR BƏZİ MƏSƏLƏLƏR

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/239-242

Novruz Qərbi Asiya, Mərkəzi Asiya və Qafqazın bir sıra ölkələrində qeyd olunan bayramdır. Onun mənşəyi qədim Fars İmperiyasına gedib çıxır, burada bu bayram allah Ahura Məzdaya sitayiş edən zərdüştilərin bayramı kimi qeyd olunurdu. Novruz ölkədən asılı olaraq müxtəlif cür qeyd olunur. Farslar əsasən zərdüşt xalqları idilər və Novruz onların dinində mühüm bayram idi. Zərdüştiliyin əsası eramızdan əvvəl VI əsrin əvvəllərində Zərdüşt kimi tanınan Zərdüşt peyğəmbər tərəfindən qoyulmuşdur. Din tək Allaha, Ahura Mazdaya inam üzərində qurulmuş, yaxşı işlərin və şərlə mübarizənin vacibliyini vurğulayırdı. O zaman bu bayram zərdüştilərin bayramı olub, yazın ilk gününü, günəşin Qoç bürcünə daxil olduğu günü qeyd edirdi. Novruzun dəqiq tarixi gecə ilə gündüzün bərabər olduğu an olan yaz bərabərliyi ilə müəyyən edilirdi. Günəşin hərəkətinə əsaslanan fars təqvimi hər ay otuz gündən ibarət olmaqla ili on iki aya bölürdü. Azərbaycanda bayram xeyirin şərə qalib gəlməsinin simvolu kimi tanınır və tonqalların üstündən tullanmaqla qeyd olunur. Bayram gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi 21 və ya 22 martda qeyd olunur. Təbiətin qışdan xilas olmasının, bolluq və bərəkətin gəlişinin müjdəçisi kimi görülür. Novruz tonqal qalamaq, evləri gül-çiçəklə bəzəmək, sevdikləri ilə hədiyyə mübadiləsi və xüsusi yeməklər hazırlamaq kimi canlı ənənələrlə qeyd olunur. Azərbaycanda Novruz yeni ilin birinci günü kimi qeyd olunur. Yaradılışın təkrar yaşanmasının təmsilçisidir. İnsanın o gün yaradıldığına inanılır. Süfrədə yeddi təam (S hərfi ilə başlayan – səməni, yenidən doğulma və böyümə, su – həyat, sarımsaq – tibb və sağlamlığı, sumaq – günəşin doğuşunu, işığı, sirkə - yaşı və səbri, sünbül – məhsuldarlıq).

Açar sözlər: Novruz, bayram, Ərgənəkon, Azərbaycan, Ağqoyunlu.

Giriş. Novruz illik mədəni-məişət bayramlardan biri olub dünyanın hər yerində şadlıq və coşqu ilə qeyd olunur. Novruz bayramı məskənlərdən asılı olaraq müxtəlif çeşidlər çərçivəsində keçirilir. Türkiyədə bu hadisə «Ərgənəkon» və «Bozqurd» əfsanələri ilə əlaqələndirilir və qurtuluş günü hesab edilir. Azərbaycandakı bayram şənliyi xeyrin şərə qalib gəlməsinin simvolu kimi tanınır.

Məşhur fransız yazıçısı və mütəfəkkiri filosof Zean Paul Satre yazır ki, insanların daxilində iki şəxsiyyət mövcuddur. Birincisi fərdi (irqi), ikincisi mədəni şəxsiyyətdir. Yəni əcdaddan, ətrafdan və irsindən aldığı şəxsiyyətlik, yəni insanı heyvandan ayıran yeganə xüsusiyyət.

Nev (yeni) və Ruz (gün) sözlərinin birləşməsindən meydana gələn Yenigün mənasını daşıyan, Şimallı, cənublu Azərbaycan türklərinin də yeni il kimi qeyd etdiyi bir gündür. Günəş mart ayının 21-nə qədər Cənub yarımkürəsinə daha çox işıq və isti verərkən bu hal 21 martda bərabərləşir, 21 martdan sonra isə şimal yarımkürəsinə dönür. Buna görə şimal yarımkürəsində yaşayan bəzi xalqlar 21 martı bütün varlıqlar üçün oyanış, yaradılış günü kimi qəbul edilir.

Hər bir cəmiyyətin özünə məxsus olaraq qeyd etdiyi Novruz türklər tərəfindən bir qurtuluş günü olaraq qiymətləndirilir. «Ərgənəkon» və ya «Bozqurd» əfsanələri ilə əlaqələndirilir. Əfsanəyə görə, Göytürkləri müharibəyə qatan xarici qövmlər hiylə və məkrlə savaşı qazanır. Müharibədən sağ çıxanlar – Göytürklər sərt dağlardan keçib kimsənin onları tapa bilməyəcəyi bir obada yerləşir, Ərgənəkon deyilən bu yerdə çoxalırlar. Nəticədə əhatələrindəki dəmir bir dağı odla əridərək burdan çıxıb, ətrafa yayılırlar. Beləcə Ərgənəkondan ayrılmalar, yeni ilin başlanğıc tarixi olaraq qəbul edilir və ardınca Göytürk xalqları hər il bu tarixdə qızdırdıqları dəmiri zindan və çəkiclə döyərək o günü simvollaşdırırlar.

Böyük Azərbaycan şairi Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusifin (Nizami Gəncəvi) «İsgəndərmanə», Özbək əsilli və N.Gəncəvinin davamçısı Əlişir Nəvai «Sədd-İsgəndər» əsərində Novruzun hələ miladdan əvvəl 350-ci illərdə bayram kimi qeyd olunduğunu yazır [2]. Nizami Gəncəvi İsgəndərin Bərdə hökmdarı Nüşabəyə qonaq olduğu günün Novruz bayramı ilə üst-üstə düşdüyünü göstərir.

Azərbaycanın böyük şairi Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar da öz şirin axarlı ləhcəsiylə Novruz bayramını məhşur «Heydər babaya salam» poemasında belə tərənnüm edir:

Bayram idi, gecə quşu oxurdi,
Adaxlı qız bəy corabı toxurdi.
Hər kəs şalın bir bacadan soxurdi
Ay nə gözəl qaydaydı şal sallamaq,
Bəy şalına bayramlığın bağlamaq [5].

1794-1925 Qacarların modernləşmə islahat dövründə Avropa idealarından təsirlənən hökmdar ölkənin infrastrukturunu və institutlarını müasirləşdirməyə çalışırdı. Bu zaman isə Novruz şəxsi işə çevrildi. Onu öz sələfləri kimi deyil hətta ailə bayramına çevirdilər.

"Sin" hərfi ilə başlayan yeddi təamdan ibarət ənənəvi süfrə "həft sin" süfrəsi qurub: sabzeh (cücərti), Səmanu (şirin puding), senced (quru meyvə), serkeh (sirkə), sir (sarımsaq), somaq (sumaq) və görücü (alma) daxildi.

Azərbaycanda Novruz yeni ilin birinci günü kimi qeyd olunur. Yaranışın təkrar yaşanmasının təmsilçisidir. İnsanın o gün yaradıldığına inanılır. Süfrədə yeddi təam, "S" hərfi ilə başlayan – səməni, yenidən doğulma və böyümə, su – həyat, sarımsaq – tibb və sağlamlığı, sumaq – günəşin doğuşunu, işığı, sirkə - yaşı, səbri və sümbül – məhsuldarlığı bildirir. Son çərşəmbə və Novruz gecəsi – qulaq falına çıxılır niyyət tutub qapı dinlənir. əgər evdə yaxşı söhbət getsə niyyətin qəbul olar, pis söz danışılarsa niyyətin qəbul olmayacağına inanırlar. Tonqalların yandırılması, insanların "ağırlığım, uğurluğum deyib tonqaldan atlaması, keçən ilki pisliklər, xoşagəlməzliklərinin odda yanmasına inanılır.

Novruzda ən ümdə qeyd olunan mərasimlərdən biri də «Ölülər bayramı» dır. Bu zaman qəbirlər ziyarət edilir, novruzacan rəhmətə gedənin yaxınları üçün evlərdə «Qara bayram» deyilən mərasim keçirilir, dualar xətmlər tapşırılır.

İslamda zaman bayramları nisbəti məsələləri haqqında bəziləri, Peyğəmbərimiz Məhəmməd ibn Abdullahın vida həcci zamanı onun sələfi – əmisi oğlu, həm də kürəkəni olan imam Hz. Əli ibn Abu Talibin xəlifə təyin edərək, elan edildiyi gün, bəziləri imam Əli İbn Talibin doğum günü dərk edərək dəyərləndirir.

İslam dini məsələlərində Novruzun ilkin izlərinə orta əsrlərdə rast gəlinir. Novruzun İran ənənəsinə bağlamağa çalışan Əbdülqasim Həsən ibn Əli Tusi – Firdovsinin yazdıqları da daxil olmaqla Farsdilli mənbələrdə novruza rast gəlinməməsi və bayramın ilk dəfə türklərdə qeyd olunması qənaətinə gəlir. Əbu Reyhan Məhəmməd ibn Əhməd əl-Biruni də XI – əsrdə yaşamış, əsərlərində Novruzdan bəhs etmiş, Türklər də daxil, Azərbaycan və Mərkəzi Orta Asiya cəmiyyətlərində yaşadığını qeyd etmişdir [1].

Dövlət adamı olan Əbu Əli Kivamuddin Həsən ibn Əli ibn İshak ət – Tusi – Nizamülmülk «Siyasətnamə» əsərində Novruzun yeni il olduğunu, bayramın Türk bayramı olduğunu göstərir [2].

Mahmud – ibn Hüseyn ibn Məhəmməd Əl – Kaşğarı «Divani – lüğəti – Türk» əsərində türk cəmiyyətlərində Novruzun yeni il olduğunu və eyni zamanda, Ağqoyunlu dövlətinin banisi (1468 – 1503/1508) Ağqoyunluların IX hökmdarı və sülalənin hökmdarı Uzun Həsən tərəfindən tənzimlənən Ağqoyunlu Qanunlarında da 21 Mart ilk vergi toplama zamanı olaraq qəbul edilir.

Novruz bayramının ayrı – ayrı zamanlarda müxtəlif hökmdarlara aid edilməsi cəhdi bir tərəfdən ədalətli hökmdarın təmsilçisidirsə digər tərəfdən bu günün ən dəyərli bayram olduğunu insanları şüurundakı köhnə ənənələrdən daşındırır.

Türk təqvimi deyilən 12 heyvan adı ilə başlayan bu təqvim də miladi təqvimi ilə mart ayının 21-dən başlayır. Bəzi mənbələrdə Təqvim miladdan öncə 2367-ci ildən başlayaraq istifadə olunduğu qeyd edilir. Səbəbi bilinməyən bir heyvanın adını bir ilə verməklə 12 heyvanın adını 12 ilə vermişlər. Bu

illərin ilki siçan, sonuncusu qaban olaraq, öküz, pələng, dovşan, əjdaha, ilan, at, qoyun, meymun, xoruz, it illəri sıra ilə adlandırılır. Bu təqvimlə insanlar illərin hansı heyvana təhvil verildiyini və bu heyvanların xüsusiyyətlərinin insanlarda təqlidini açıq şəkildə tərənnüm edir.

Bu bayramı başlıca olaraq Azərbaycan, Əfqanıstan, Hindistan, İraq, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Pakistan, Tacikistan, Türkiyə, Türkmənistan, Özbəkistan da daxil olmaqla, demək olar ki, bütün dünya əhalisinin əksər hissəsi tərəfindən qeyd olunur. Qazaxlar da bu günü ilin ilk günü kimi qeyd edir, bu günü yaxşılığın yer üzünə gəldiyi gün bilir, yüksək təpələrə çıxaraq günəşi qarşılayır. Özbəklər Novruza bir həftə əvvəl hazırlaşır. Evlər, bağçalar təmizlənir, arxların yanına tingilər əkilir. Novruz günü təzə paltar geyərək, əvvəldən hazırladıqları (həlim, sümələk, samsa, şorba, plov) yeməkləri özləri ilə götürüb çəmənlərə çıxırlar. Yeməkləri yeyib, oyunlar oynayırlar. Sonra ayaqları yer tutmayan yaşlı və xəstələri ziyarət edərlər.

Qırğızlar, giriş bayramı kimi qeyd etdikləri Novruzda açıq rəngli paltarlar geyər, bu gün varlılar kasıblara sədəqə verər – bu hətta məcburən adət halı alıb. Onlar yandırdıqları tonqalın üstündən atlandıqları üçün, yeni ilin ilk sabahında yandırır, ertəsi günün ilk saatlarına qədər sönməyə qoymurlar – bu sağlıq, sağlamlıq nişanəsi kimi başa düşülür. Novruza xüsusi olaraq "Sömülük və Çön Köcö" adlı yemək bişirilir. Təsadüfi deyil ki, YUNESKO Novruz bayramını 12 ölkənin ümumi təcrübəsi kimi qeydiyyata alıb. Şimali və Mərkəzi Asiyadan İrana kimi uzanan Əfqənistanda, 19-cu əsrin ortalarında Rus – Fars müharibəsi zamanı iki hissəyə bölünən Şimali Azərbaycanda qeyd olunur ki, adət-ənənələri, yeməkləri İran hissəsinə düşən Cənubi Azərbaycanla eyniyyət təşkil edir. Hindistan da, Şimali Asiya ölkəsi kimi, Himalay dağlarından Hind okeanının sahillərinə kimi, İran, Əhmənilər və Sasanilər dövründən bu günəcən, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan Mərkəzi Asiya olaraq, Pakistan və Türkmənistan isə Şimali Asiyanı təmsil edərək qeyd edirlər. Türkiyə isə qitələrarası ölkə kimi Avrasiyanı təmsil edir [4].

Nizaminin dediyinə görə bu bayram eramızdan əvvəl 350-ci ildə qeyd olunurdu. Azərbaycan şairi Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın «Heydər Babaya salam» əsəri ədəbiyyatda bayram kimi tərənnüm edilmişdir. Novruz tarixi, mədəni və sosial amillərə görə zaman keçdikcə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bayram həm də ədəbiyyatın və incəsənətin zənginliyini nümayiş etdirmək üçün bir fürsət almış, onlar yazın gəlişini və təbiətin yenilənməsini göstərən mürəkkəb xəttatlıq və miniatür rəsmlərlə bəzədilmiş gözəl işıqlı əlyazmaları sifariş etdirirlər.

Nəticə. Nəticə olaraq qeyd edək ki, Novruz zaman keçdikcə inkişaf edən, müxtəlif mədəniyyətlərə və cəmiyyətlərə uyğunlaşan zəngin və rəngarəng bayramdır. Bayram təbiətin yenilənməsi, bərəkət, bolluq, bərəkətlə əlaqələndirilir və müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cür qeyd olunur. Ədəbiyyatda bayram tərənnüm edilib və onun tarixi, mədəni, sosial əhəmiyyəti bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır. Dəyişikliklərə və uyğunlaşmalara baxmayaraq, bayram ümid və yeni başlanğıcların məna baxımları olaraq qalır, kimlik və irsimizin əhəmiyyətini yaşadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Anayurttan Atayurda Türk Dünyası dergisi, Sayı 24, Yıl: Ankara 2004, 108 s
2. Andrew Rippin. The Islamıc World. London, 2008, 678 p.
3. Azerbaycan'da Nevruz // Türk dünyası dizisi, No:4, Ankara 1997, 159 s.
4. Gılgamesh, No:4 Spring 2018, 120 p.
5. M.Hüseyn Şehriyar. Haydar baba'ya selam. Ankara, 1990, 176 s.

ГУЛЬЗАР МАМИШОВА
Национальная библиотека Азербайджана им. М.Ф.Ахундова
зав. отделом «Литература на иностранных языках и Международная книжная биржа»

КУЛЬТУРНЫЙ НОВРУЗ - НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРОИСХОЖДЕНИЯ, РАСПРОСТРАНЕНИЯ И ЗНАЧЕНИЯ ДОМАШНЕГО ПРАЗДНИКА

Новруз – праздник, отмечаемый в ряде стран Западной Азии, Средней Азии и Закавказья. Его истоки восходят к древней Персидской империи, где он отмечался как праздник зороастрийцев, поклонявшихся богу Ахура Мазде. Навруз празднуется по-разному в зависимости от

страны. В Азербайджане праздник известен как символ победы добра над злом и отмечается прыжками через костры. Праздник отмечается 21 или 22 марта, когда день и ночь равны. Его считают предвестником спасения природы от зимы, прихода изобилия и процветания. Новруз отмечается яркими традициями, такими как зажигание костров, украшение домов цветами, обмен подарками с близкими и приготовление особых блюд. В Азербайджане Навруз празднуется как первый день нового года. Это представитель возрождения творения. Считается, что в этот день был создан человек. На столе семь блюд (на букву С, солод – возрождение и рост, вода – жизнь, чеснок – лекарство и здоровье, сумах – восход солнца, свет, уксус – возраст и терпение, шип – плодородие).

Ключевые слова: Новруз, праздник, Эрганекон, Азербайджан, Аггоюнлу.

GULZAR MAMİSHOVA
In the name of M. F. Akhundov of the National Library of Azerbaijan
«Literature in Foreign Languages and International book exchange»
division manager of the department

NOWRUZ CULTURAL - SOME İSSUES ABOUT THE ORİGİN, SPREAD AND İMPORTANCE OF THE MEANİNG OF THE HOUSEHOLD HOLİDAY

Novruz is a holiday celebrated in several countries of West Asia, Central Asia and the Caucasus. Its origins go back to the ancient Persian Empire, where it was celebrated as a festival for Zoroastrians who worshiped the god Ahura Mazda. Nowruz is celebrated in different ways depending on the country. In Azerbaijan, the holiday is known as a symbol of the victory of good over evil and is celebrated by jumping over bonfires. The holiday is celebrated on March 21 or 22, when day and night are equal. It is seen as the harbinger of nature's salvation from winter, the arrival of abundance and prosperity. Novruz is celebrated with lively traditions such as lighting bonfires, decorating houses with flowers, exchanging gifts with loved ones, and preparing special dishes. In Azerbaijan, Nowruz is celebrated as the first day of the new year. It is a representative of the reliving of creation. It is believed that man was created on that day. Seven dishes on the table (starting with the letter S, malt - rebirth and growth, water - life, garlic - medicine and health, sumac - sunrise, light, vinegar - age and patience, spike - fertility).

Keywords: Nowruz, holiday, Erganekon, Azerbaijan, Aggoyunlu.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 29 aprel 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Xatirə Ağayeva, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 902 **FUAD HÜSEYNOV**

AMEA-nın Lənkaran Regional Elmi Mərkəzinin elmi işçisi
Fuadhuseyn6161@gmail.com

ƏLİKÖMƏKTƏPƏ ABİDƏSİNİN DAŞDAN DÜZƏLDİLMİŞ ƏMƏK ALƏTLƏRİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/243-249

Məqalədə Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin bir hissəsi olan Muğanda-Cəlillabad rayonu ərazisində yerləşən erkən əkinçilik dövrü qədim yaşayış yeri olan Əliköməktəpə eneolit abidəsində 1970-ci illərdə aparılan arxeoloji qazıntı işləri zamanı aşkar edilmiş, oturaq əkinçi və maldar qəbilələrə aid olan və onların məişət və təsərrüfat həyatında önəmli yer tutan daşdan düzəldilmiş müxtəlif məzmunlu əmək alətləri haqqında məlumat verilmişdir. Belə ki, Əliköməktəpə sakinləri Azərbaycanın digər həmdövr yaşayış məskənlərində yaşayan sakinlər kimi məişət və təsərrüfat həyatında, çox ustalıqla düzəldilən digər məişət avadanlıqları ilə yanaşı obsidian və çaxmaqdaşından hazırlanmış dən daşları, həvəngdəstələrdən, baltalardan və müxtəlif kəsici alətlərdən və s. istifadə etmişlər. Məqalədə həmçinin Əliköməktəpə eneolit dövrü sakinlərinin istifadə etdikləri bu əmək alətlərinin, Azərbaycanın digər eneolit dövrü abidələrində aşkar olunmuş daş əmək alətləri ilə müqayisəli təhlili verilmiş və bu əmək alətlərinin bəzi nümunələri düzəldilərkən istifadə edilən xam malın necə əldə edilməsinə və qonşu tayfalarla ehtimal olunan iqtisadi əlaqələrinə azda olunsa toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Dən daşı, həvəngdəstə, balta, çəkməçi bıçağı, oraq dişi, bıçaqvari lövhə, qaşov, sıyırğa, iskənəvari alət.

Giriş. Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin erkən əkinçilik mədəniyyəti dövrünə aid qədim yaşayış yerlərindən tapılan maddi-mədəniyyət nümunələrinin bir hissəsini daşdan düzəldilmiş əmək alətləri təşkil edir. Bu əmək alətləri əsasən Əliköməktəpə, Polutəpə, Paşatəpə, Alxantəpə, Qurudərə I və Qurudərə II adlı neolit-eneolit abidələrindən və Kür-Araz mədəniyyəti dövrünə aid Mişarçay I abidəsindən əldə edilmişdir. Biz də bu abidələrdən biri olan və 1970-ci illərdə əsaslı arxeoloji qazıntılar aparılmış Əliköməktəpə eneolit abidəsinə diqqət ayırmışıq. Belə ki, burada aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində erkən əkinçilik mədəniyyətinə aid zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri o, cümlədən daş, sümük və gildən düzəldilmiş müxtəlif təyinatlı məişət və təsərrüfat avadanlıqları aşkar olunmuş və elmi ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. Aşkar olunan maddi-mədəniyyət nümunələrinin bir hissəsini də əkinçilik təsərrüfatının əsas gösdəriciləri olan və daşdan düzəldilmiş əmək alətləri təşkil edir.

Əliköməktəpə abidəsinın daşdan düzəldilmiş əmək alətlərinin əsas hissəsi çaxmaqdaşı və obsidiandandır. Müəyyən olunmuşdur ki, burada çaxmaq daşından düzəldilmiş əmək alətləri 78.3%, obsidiandan düzəldilmiş əmək alətləri isə 21.7% təşkil edir [14, s.21]. Bu isə Əliköməktəpədə çaxmaq daşından düzəldilmiş əmək alətlərinin obsidiandan düzəldilmiş əmək alətlərinə nisbətən 3-4 dəfə çox istehsal olunduğunu göstərir. Bunun əsas səbəbi isə İncəçayın yatağında və yaxınlığdakı dağlarda çaxmaq cinsli daşların kifayyət qədər çox olmasıdır. Əmək alətləri düzəldilərkən obsidiandan az istifadə olunması isə həm İncəçayın yatağında, həm də yaxınlığdakı dağlarda bu cinsdən olan daşların mövcüd olmaması ilə bağlı olmuşdur. Tədqiqatçı B.B.Arazovaya görə Əliköməktəpə yaşayış yerinə obsidian cinsli daşlar xam mal kimi yaşayış yerindən 300 km-lik məsafədə yerləşən Kəlbəcər yataqlarından gətirilmişdir [14, s.21].

Sual oluna bilər ki, bu qədər uzun yolu, həm də dağlıq əraziləri Əliköməktəpə sakinləri necə qət etmişlər? Əlbəttə, bu fikir çoxda inandırıcı görünmür, çünki bu qədər uzun yolu getmək və üstəlik material toplayaraq geri qayıtmaq çox çətin proses tələb edir. Bundan başqa etiraf etməliyik ki, Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsi arxeoloji cəhətdən olduğu kimi geoloji cəhətdəndə çox zəif öyrənilmişdir. Bu baxımdan obsidian daşının yaşayış yerindən bir qədər uzaqda yerləşən dağlarda olması və ya olmaması dəqiq təstiqlənməyib. Məhz bu səbəblərdən biz Əliköməktəpə yaşayış yerinə obsidian daşının xam mal kimi hardan gətirilməsi fikrini bir necə versiya üzərində qura bilərik.

1. Obsidian daşları yaşayış yerindən uzaqda yerləşən Talış dağları və onun ətəklərindən ov zamanı təsədüfən rast gəlinərək yığılmışdır.

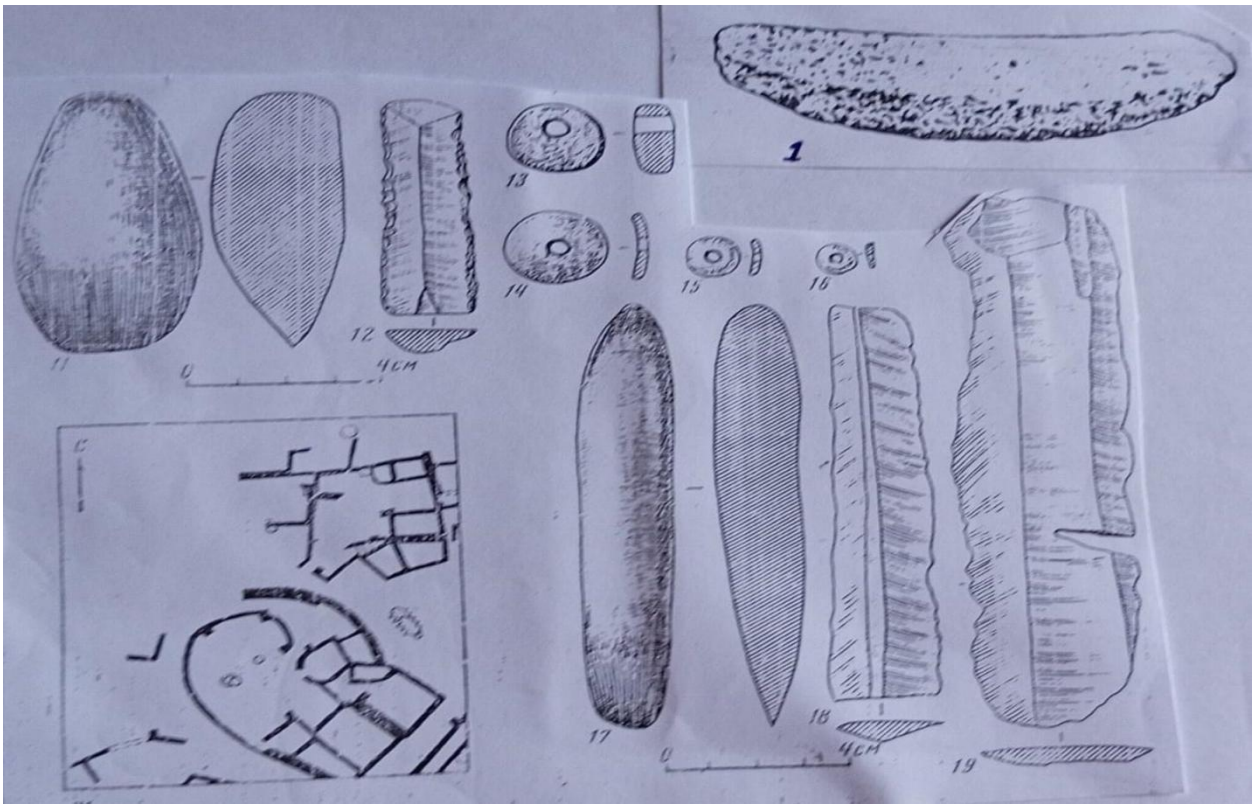
2. Obsidian daşları Talış dağları ərazisində və ətraf ərazilərdə mövcud olmuş, lakin indiyənə qədər aşkar olunmamış hansısa həmdövr yaşayış yeri sakinlərindən mübadilə yolu ilə alınmışdır.

3. Ən başlıca fikir isə Əlikəməktəpə sakinləri obsidian daşlarını Muğanda yerləşən digər həmdövr yaşayış yeri sakinlərindən və yaxud da Muğanın qonşuluğunda yerləşən Qarabağ düzənliyində tədqiq edilmiş İlanlıtəpə və Lələtəpə yaşayış yeri sakinlərindən mübadilə yolu ilə almışlar.

Sonuncu fikir, yəni obsidian daşlarının Muğanda və yaxud Muğanın qonşuluğunda yerləşən həmdövr yaşayış yeri sakinlərindən mübadilə yolu ilə alınması fikri daha inandırıcı görünür. Belə ki, bu fikirə gəlməyimizin əsas səbəblərindən biri, hər iki yaşayış yerində inşa edilən tikililərin bir-birinə və eləcə də Əlikəməktəpədə inşa edilən tikililərə daha çox yaxın və ya oxşar olması, ikincisi isə Gəncə-Qazax düzənliyindəki həmdövr abidələrindən [22, s.96-103] fərqli olaraq Qarabağda yerləşən İlanlıtəpə abidəsindən yalnız obsidiandan düzəldilmiş əmək alətlərinin tapılması və eləcə də Lələtəpə abidəsində daş əmək alətlərinin əsas hissəsinin obsidiandan hazırlanmasıdır [7, s.88]. Qeyd edək ki, Qarabağda aşkar edilən digər bir həmdövr abidəsi İsmayilbəytəpədə və eləcədə Lələtəpədə [7, s.85-87] də aşkar edilmiş tikili qalıqları, İlanlıtəpə və Əlikəməktəpədə olduğu kimi oval, dairəvi və dördkünc formada inşa edilmişlər. Bundan başqa tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, İsmayılbəytəpə sakinləri də əmək alətləri düzəltmək üçün istifadə etdikləri obsidian daşlarını qonşu ərazilərdən, xüsüsən Zəngəzur (Geyqhasar-Ermənistan), Cikini (Gürcistan) və Sarıqamış (Qars, Türkiyə), ərazilərindəki yataqlardan [7, s.86] birbaşa və ya mübadilə yolu ilə əldə etmişlər. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, artıq neolit və eneolit dövrlərində Azərbaycanda yaşayan insanlar bir-biriləri ilə əlaqələr yaratmış və bir-birilərinin həyat tərzi ilə yaxından tanış olmuş və onlara lazım olan xammal və əşyaları mübadilə yolu ilə əldə edə bilmişlər. Son illərdə Muğanın erkən əkinçilik dövrü abidələri olan Paşatəpədə və Alxantəpədə də çoxlu miqdarda obsidian daşları və onlardan düzəldilmiş əmək alətləri aşkar edilmişdir. Ehtimal etmək olar ki, Paşatəpə və Alxantəpə sakinləri də obsidian daşlarını qonşu yaşayış məskənlərindən birbaşa və ya mübadilə yolu ilə əldə etmişlər. Deyilən fikirləri nəzərə alaraq 3-cü fikrin daha inadırıcı olduğunu deyə bilərik. Yəni Əlikəməktəpə sakinləri obsidian daşını qonşu yaşayış məskənlərindən müxtəlif yollarla və ya vasitələrlə tədərük edə bilmişlər.

Əlikəməktəpə abidəsindən aşkar edilən daş əmək alətlərinin əksər hissəsini oraq dişləri təşkil edir. Əsasən dördkünc, yarpaqvari, seyment və.s formalarda olan oraq dişləri çaxmaq cinsli lövhə və qəlpələrdən düzəldilmişdir. Müxətlif formalı bu oraq dişlərinin ağzı əksər hallarda bir tərəfdən dişəklənmiş və istifadə zamanı azacıq kütləşmə və parıltı almışdır. Dişlərin birləşən hissəsində qətran izləri müşahidə edilmişdir ki, buda həmin dişlərin oraq əsasına məhz qətran vasitəsi ilə birləşdirildiyini göstərir. Qətran izlərindən oda aydın olur ki, dişlər oraq əsasına bucaq altında deyil, paralel qoyulmuşdur [8, s.62]. Bu tapıntı isə Əlikəməktəpədə düzəldilən quraşdırma oraqların Şomutəpə [21, s.48], Baba-dərviş [20, s.67-68] , Töyrətəpə [17, s.84] və Gürcistanın Şülaveri [18, s.28] və Aruxlu [18, s.24-25] abidələrindən tapılan quraşdırma oraqlardan daha çox fərqləndiyini göstərir. Qeyd edək ki, Leylatəpə mədəniyyətinə aid olan Böyük Kəsik [10, s.169] və Selaxan [10, s.171] abidələrində də Əlikəməktəpədə aşkar edilən orağın bənzər nümunələrinə rast gəlinmişdir.

Əlikəməktəpədə tapılmış bıçaqlar isə daş işləmə sənətinin yüksək inkişafından xəbər verir. Bıçaqlar uzun və enli obsidian daşının lövhələrindən düzəldilmişdir. Belə uzun bıçaqvari lövhələr Naxçıvanın Kültəpə I abidəsinin daş məmulatları üçün daha xarekterik olmuşdur [3, s.36-37]. Bununla belə bıçaqvvari lövhələrin bəzi nümunələri Azərbaycanın digər eneolit abidələri olan Xantəpə [6, s.78], Qarğalartəpə [5, s.27], Baba-dərviş [20, s.64-66] və.s abidələrdən də əldə edilmişdir. C.N.Bibikovun fikirincə eneolit dövründə bıçaqvari lövhələrə daha çox ehtiyac olmuşdur. Belə ki, bu dövrdən pardaxlama, mişarlama və deşmə üsullarının kifayət qədər inkişafına baxmayaraq, ev işləri və ovçuluq zamanı lazım olan kəsiçi və qaşovlayıcı alətləri az qüvvə sərf etməklə hazırlanmaq üçün məhz belə bıçaqvari lövhələrdən geniş istifadə edilmişdir [15, s.84]. Bundan başqa Əlikəməktəpədə əkinçilik mədəniyyəti ilə bilavasitə bağlı olan daş həvəngdəstələr, dən daşları, baltalar, çəkməçi bıçaqları və s [şəkil 1] tapılmışdır. Analoji əmək alətlərinin bir çox nümunələri 2013-2016-ci illərin tədqiqatları zamanı Polutəpə neolit abidəsində də aşkar edilmişdir [12, s.81-85].

Şəkil 1.

Əsasən yastı formada olan və məişətdə geniş istifadə edilən baltalar uzunsov çay daşlarından hazırlanmış və üzəri çilalanmışdır. Qeyd edək ki, burada 30-a qədər belə baltalar tapılmışdır. Bu baltaların oxşar nümunələri isə Urmiya gölü hövzəsinin cənubundakı Hacı-Firuz abidəsindən də əldə edilmişdir [22, s.107]. Əliköməktəpədə aşkar edilən dən daşları isə əsasən iki fərqli formadan ibarət olmuşdur. 1. Bir üzü işlənmiş və oval formalı dən daşları. 2.Hər iki üzü işlənmiş və yastı formalı dən daşları.

Hər iki formalı dən daşları abidənin müxtəlif tikinti laylarında bütöv və ya sınmış vəziyyətlərdə aşkar olunmuşdur. İşlənmiş üzləri və saxlanma vəziyyətləri aydın müşahidə olunmuşdur. Dənli bitkilərin döyülməsində və istehlaka hazır vəziyyətə gətirilməsində önəmli yerlərdən birini tutan dən daşları insanların erkən əkinçilik mədəniyyəti dövründə ixtira etdiyi ən qiymətli əmək alətlərindən biri olmuşdur. Bilavasitə əkinçilik mədəniyyəti ilə bağlı olan, müxtəlif forma və ölçüyə malik dən daşları Kültəpə I, Şomutəpə, Baba-dərviş, Töyrətəpə, Qarğalartəpə, Çalağantəpə və.s eneolit abidələrindən də kifayət qədər əldə edilmişdir [22, s.14-77]. Həmçinin, analoji əmək alətlərinin daha qədim nümunələri neolit yaşayış məskənləri olan İsmayılbəytəpə və Lələtəpədə də qeydə alınmışdır [7, s.85-88]. Dən daşlarının böyük bir qrupuna Leylatəpə mədəniyyətinə aid Leylatəpə, Böyük Kəsik, II Poylu, Selaxan, Qalayeri abidələrində də rast gəlinmişdir [9, s.163-178]. Qeyd edək ki, eneolit dövrünün məişət və təsərrüfat həyatında geniş yayılmış bu əmək alətlərinin bənzər nümunələri Muğanın Alxantəpə, Polutəpə, Paşatəpə və Qurudərə I abidələrində də aşkar olunmuşdur.

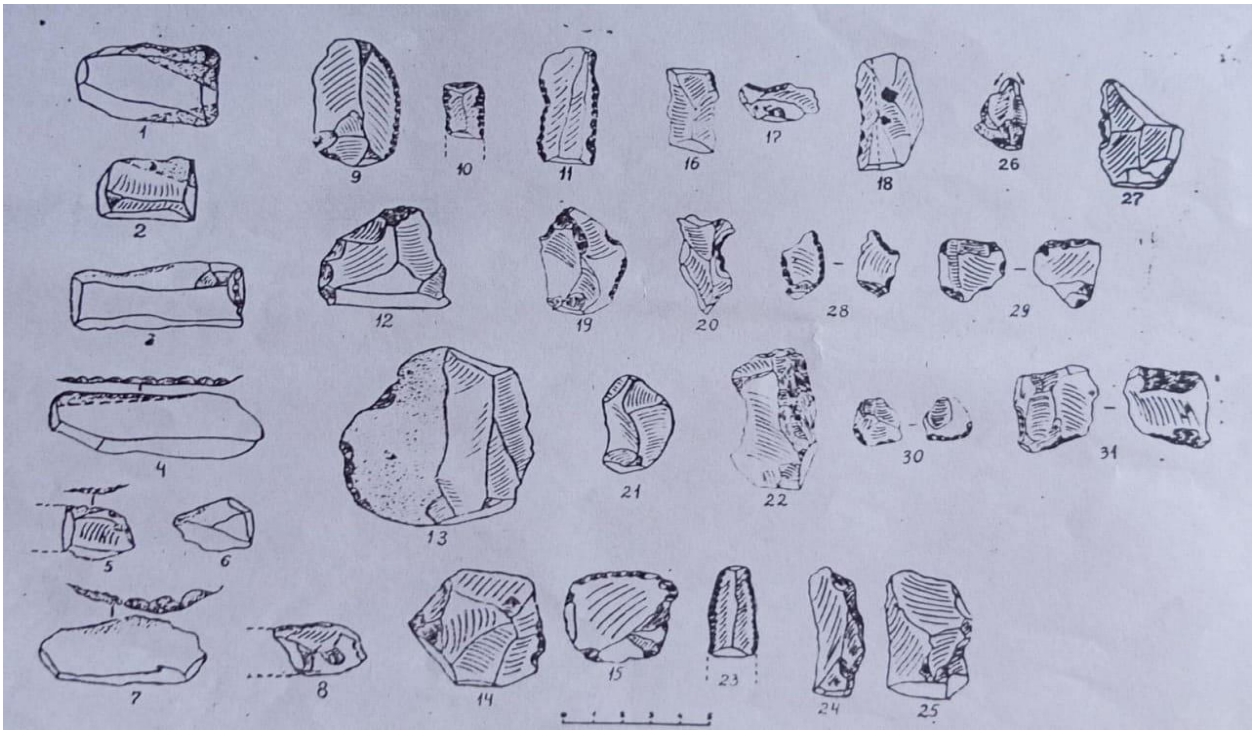
Qeyd etdiyimiz bu dən daşları ilə yanaşı Azərbaycanın eləcə də C.Qafqazın bizə məlum olan eneolit abidələri icərisində ilk dəfə Əliköməktəpədə qayıqvari dən daşları tapılmışdır. F.R.Mahmudova görə bu dən daşları C.Qafqazda sonrakı dövr olan Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarekterik olmuşdur [8, s.63]. T.A.Bunyadov isə qayıqvari dən daşlarını ən qədim və ibtidai dən daşı hesab etmişdir [16, s.56].

Əlbəttə, Əliköməktəpədən qayıqvari dən daşlarının tapılması, bu alətin Azərbaycan və eləcədə C.Qafqaz ərazisində ən qədim və ibtidai və ya sonrakı dövrlərdə düzəldilməsi fikrini söyləməyə çox çətinlik törədir. Çünki Azərbaycanın və eləcə də C.Qafqazın digər ərazilərində erkən əkinçilik mədəniyyəti dövrünə aid olan yüzlərlə abidələr qeydə alınsada, həmin abidələrdə hələ də ilkin və ya əsaslı arxeoloji tədqiqat işləri aparılmamışdır. Bununla belə Əliköməktəpədən tapılan qayıqvari dən daşları

öz qədimliyi baxımından Übeyd mədəniyyətinə aid olan III Yarımtəpə abidəsindən [19, s.147] tapılan qayıqvari dən daşlarının oxşar nümunəsidir. Qeyd edək ki, qayıqvari formalı dən daşı Qarabağda yerləşən neolit abidəsi olan Lələtəpədə də aşkar olunmuşdur [7, s.88]. Bundan başqa 2013-2014 cu illərin tədqiqatları zamanı Goranboy rayonunda yerləşən eneolit və erkən tunc dövrünə aid edilən Gölyeri abidəsində də qayıqvari dən daşları aşkar edilmişdir [5, s.109]. Həmçinin Böyük Kəsik yaşayış məskənində ensiz, uzunsov və bəzi hallarda isə iri ölçülü qayıqvari formalı dən daşları aşkar olunmuşdur [10, s.32]. Bütün bu tapıntılar isə qayıqvari formalı dən daşlarının Əlikəməktəpədən başqa Azərbaycanın digər həmdövr abidələrində də istehsal olunduğunu göstərir. Buradan belə görünür ki, artıq neolit dövründən başlayaraq qayıqvari formalı dən daşları, digər formalı dən daşları ilə bərabər düzəldilməyə başlanılmışdır. Ümumiyyətlə, ehtimal etmək olar ki, erkən əkinçilik dövrünün ustaları əldə etdikləri xammala uyğun olaraq dən daşlarını qayıqvari, oval və ya yastı formalı düzəltmişlər.

Dəni üyütmək üçün dən daşları ilə bərabər istifadə edilən digər əmək aləti isə həvəngdəstələr olmuşdur. Müxtəlif ölçülərdə olan həvəngdəstələrə bütün inşaat qatlarında bütöv və sınmış halda rast gəlinmişdir. Əlikəməktəpədə tapılan həvəngdəstələrin bənzər nümunələri, Muğanın Alxantəpə (bir neçə ədəd), Qurudərə I (1 ədəd bütöv halda həvəng), Qurudərə II (uzunsov formalı həvəngdəstələr) abidələrindən və eləcə də neolit dövrü abidəsi Polutəpədən [13, s.56] aşkar edilmişdir. İnsanların məişət həyatında önəmli yerlərdən birini tutan həvəngdəstələr Azərbaycanın eneolit və Kür-Araz mədəniyyətinə aid olan bütun abidələrdən o cümlədən Leylatəpə [9, s.163], II Poylu [9, s.166], Qalayeri [9, 174], Yeniyol [11, s.96], Gölyeri [5, s.110], Ərəbyengicə [2, s.100] və.s. abidələrindən kifayət qədər əldə edilmişdir.

Bütün bunlardan başqa Əlikəməktəpə abidəsində çaxmaqdaşı və obsidiandan düzəldilmiş, çoxlu sayda alət və əşyalarda tapılmışdır ki, onlarda qaşovlar, sıyırğalar, işkənəvari alətlər, kəsiciləri və burğulardan ibarətdir [8, s.63] [şəkil 2]. Bu alətlərin də hər birinin məişət və təsərrüfatda ayrı-ayrılıqda öz funksiyası olmuş və insanlar öz gündəlik yaşayış qayğılarını onlardan istifadə etməklə həll etməyə çalışmışlar. Qeyd edək ki bu alətlərdən əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlığın müxtəlif sahələrində geniş isdifadə edilmişdir. Analoji əmək alətləri Muğanın digər həmdövr yaşayış məskənləri olan Polutəpədə [12, s.83-84], Alxantəpədə [1, s.65-66] və eləcə də Leylatəpə mədəniyyətinə aid bütün abidələrdə [9, s.163-179] aşkar edilmişdir.

Şəkil 2.

Erkən əkinçilik mədəniyyəti dövrü ilə bağlı olan əmək alətlərinə sonrakı dövrlərdə də rast gəlinmişdir. Belə ki, düzəldilmə forma və üsullarına görə heçdə eneolit dövrü abidələrindən o qədərdə

fərqlənməyən bu əmək alətləri əsasən oraq dişləri, dən daşları, həvəngdəstələr, sıyırğalar və digər müxtəlif təyinatlı kəsiçi alətlərdən ibarətdir. Adlarını qeyd etdiyimiz bu əmək alətləri Cənub-Şərq bölgəsinin Kür-Araz mədəniyyəti dövrü abidəsi olan Mişarçay I abidəsindən də əldə edilmişdir. Azərbaycanın Kür-Araz mədəniyyəti dövrünü səciyyələndirən Mingəçevir, Kültəpə I abidəsinin III təbəqəsi, Baba-dərviş, Qraköpəktəpə, Günəştəpə, Məntəştəpə və Uzuntəpə abidələrindən də kifayyət qədər belə əmək alətləri əldə edilmişdir [4, s.33-40].

Əliköməktəpədən qeyd etdiyimiz əmək alətləri ilə yanaşı daşdan düzəldilmiş müxtəlif formalı və naxışlı daş muncuqlar və digər bəzək əşyaları da aşkar edilmişdir. Daş məmulatlarının bəzək əşyaları kimi istifadəsi isə bu dövr insanlarının estetik düşüncələrini ortaya qoymaqla yanaşı, onların estetik zövqünə dair də qiymətli məlumatlar verir.

Nəticə. Beləliklə, Cənub-Şərq bölgəsinin əsas eneolit dövrü abidəsi olan Əliköməktəpənin daşdan düzəldilmiş əmək alətlərinin əksər hissəsi bilavasitə erkən əkinçilik mədəniyyəti ilə bağlı olmuşdur. Əliköməktəpə abidəsinin daş məmulatları üzərində aparılmış tədqiqatlar nəticəsində maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. Bu abidə də tapılan daş məmulatları, əsasən burada yaşayan insanların gündəlik həyatında istifadə etdikləri məişət və təsərrüfat alətləri olmuşdur. Əliköməktəpədə tapılan daş məmulatları, xüsusən daşdan hazırlanmış dən daşları, həvəngdəstələr, baltalar, bıçaqlar, kəsici alətlər və ovçuluqda istifadə olunan alətlər, qədim insanların əmək fəaliyyətləri və yaşayış tərzi barədə mühüm məlumatlar vermişdir. Daş məmulatları hazırlanarkən müxtəlif daş növlərindən, xüsusilə də sərt və dayanıqlı daşlardan istifadə edilmişdir. Daşın seçilməsi və üzərində işlənməsi üçün xüsusi alətlərdən istifadə edilmişdir. Bu alətlərin dəqiqliyi və incəliyi, həmin dövrün insanlarının texniki biliklərinin yüksək olduğunu göstərmişdir. Ümumilikdə, Əliköməktəpə abidəsində tapılan daş məmulatları, qədim insanların həyat tərzi, texniki bilikləri və estetik düşüncələri barədə dəyərli məlumatları təqdim edir. Bu tədqiqatlar, tarixin dərinliklərinə işıq salmaqla yanaşı, həmin dövrün mədəni irsi barədə də daha ətraflı təsəvvür yaratmağa kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov T.İ. Alxantəpə yaşayış yeri. Bakı, 2021, AMEA Tarix İnstitutu, 724 s.
2. Baxşəliyev V.B., Seyidov A.Q. Ərəbyengicədə 2013-cü ilin Arxeoloji araşdırmaları. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Azərbaycanda Arxeoloji Qazıntılar, 2013-2014. Bakı, 2015, 419s.
3. Həbibullayev O.H. Kültəpə arxeoloji qazıntıları. Bakı, EA nəşriyyatı, 1959, 327 s., Tablo II-IV.
4. Hüseynov M.M., İsmayılov Q.S., Quliyev N.M. Azərbaycanın arxeoloji abidələri. Bakı, Azərnəşr, 1981, 96 s.
5. Hüseynov M.M., Hüseynova.T.T., Ələsgərov A.S. Naftalan-Goranboy arxeoloji ekspedisiyasının 2013-2014-cü illərdə apardığı tədqiqatlar haqqında (Goranboy bölgəsi), AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya institutu, Azərbaycanda Arxeoloji tədqiqatlar, 2013-2014. Bakı, 2015, 419 s.
6. İsmayılov Q.S. Xantəpə eneolit abidəsi və onun Azərbaycanın həmdövr abidələri arasında yeri. Daş dövrü və Azərbaycanda eneolit. Bakı, 1984, 96 s.
7. Qarabağ: Maddi, mədəni və mənəvi irsimiz. I kitab - Arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, Afpoligraf, 2023, 368 s.
8. Mahmudov F.R. Əliköməktəpəsində arxeoloji qazıntıların ilkin yekunları. Daş dövrü və Azərbaycanda eneolit. Bakı, ADU, 1984, 96 s.
9. Müseyibli N. Leylatəpə mədəniyyəti. Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 576 s.
10. Müseyibli N. Böyük Kəsik. Eneolit dövrü yaşayış məskəni. Bakı, Nafta-Press, 2007, 227 s.
11. Seyidov A.Q. (UNEC) Babək və Culfa rayonları ərazisində 2015-ci ildə aparılmış arxeoloji qazıntı işləri. (Babək, Culfa rayonları). AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya institutu. Azərbaycanda Arxeoloji tədqiqatlar, 2014-2015. Bakı, 2017, 488 s.
12. Ахундов Т.И., Махмудова В.А., Гасанова А.М., Рамазанлы Г.Х., Рахманои А.А. Археологические исследования 2015-2016 гг. Муганской неолит-энеолической экспедиции, AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Azərbaycanda Arxeoloji tədqiqatlar, 2015-2016, Bakı, 2017, 488 s.

13. Ахундов Т.И, Махмудова В.А, Гасанова А.М, Рамазанлы Г.Х, Рахманои А.А, Велиев С.С., Тагиева Е.Н., Гурбанов Т.Р. Работы Муганской неолит-энеолической экспедиции в 2013 году, (Cəlilabad rayonu). AMEA, Bakı, 2015, 419 s.
14. Аразова В.В. Каменные орудия эпохи энеолита Азербайджана (обсидиан и кремень) Автореферат канд. дисс. Баку,1974, 21 с.
15. Бибиков С.Н. Раннетинольское поселение Лука-Врублещкая на Днестре // МИА, № 38, М.-Л., 1953, 460 с.
16. Бунятов Т.А. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, Издательство "АН Азерб ССР", 1957, 56 с.
17. Дадашов А.И. Жагвенные орудия из энеолитических памятников Азербайджана. Daş dövrü və Azərbaycanda eneolit, Bakı, 1984, 96 с.
18. Кушнарева К.Х. Удбинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград, 1970, 288 с.
19. Мерперт И.Я., Мунгаев Р.М. Поселение Убейдской культуры Ярымтепе III в Северной Месопотамии. // СА, Москва,1982 №4,147 с.
20. Исмаилов Г.С. Археологическое исследование древнего поселения Баба-Дервиш, Баку, 1978, 102 с.
21. Нариманов И.Г. Археологические исследования поселения Шомутепе в 1963 г. // «Археологические исследования в Азербайджане» Баку, 1965, 98 с.
22. Нариманов И.Г. Культура Древнейшего земледельческо скотоводческого населения Азербайджана. Баку, Элм, 1987, 259 с.

ФУАД ГУСЕЙНОВ
Научный сотрудник Ленкоранского Регионального Научного Центра НАНА

КАМЕННЫЕ ОРУДИЯ ТРУДА ПАМЯТНИКА АЛИКЁМЕКТЕПЕ

В статье представлена информация о различных каменных орудиях труда, обнаруженных во время археологических раскопок, проведенных в 1970-х годах на энеолитическом памятнике Аликёмектепе, древнем поселении эпохи раннего земледелия, расположенном в Джалилабадском районе Муганской степи юго-восточной части Азербайджана. Указанные орудия принадлежат оседлым земледельческим и скотоводческим племенам и играли важную роль в их бытовой и хозяйственной жизни. Жители Аликёмектепе, подобно жителям других современных поселений Азербайджана, использовали в быту и хозяйстве каменные жернова, ступки, топоры и различные режущие инструменты, умело изготовленные из обсидиана и кремня. Также в статье приводится сравнительный анализ каменных орудий труда, использованных жителями Аликёмектепе, с орудиями, обнаруженными на других энеолитических памятниках Азербайджана, и рассматривается вопрос о том, как добывались сырьевые материалы для изготовления этих орудий и возможные экономические связи с соседними племенами.

Ключевые слова: жернов, ступка, топор, сапожный нож, зуб серпа, ножевидная пластина, скребок, струг, долотовидний инструмент.

FUAD HUSEYNOV
Researcher of Lankaran Regional Scientific Center of ANAS

STONE TOOLS FROM THE ALIKOMEKTEPE SITE

The article provides information about various stone tools discovered during archaeological excavations conducted in the 1970s at the Alikomektepe site, an ancient settlement from the early agricultural period located in the Jalilabad district of the Mughan region, which is part of the southeastern region of Azerbaijan. These tools belong to sedentary farming and herding tribes and played

a significant role in their daily and economic life. Like the inhabitants of other contemporary settlements in Azerbaijan, the residents of Alikomektepe used grinding stones, mortars, axes, and various cutting tools skillfully made from obsidian and flint in their domestic and economic activities. Additionally, the article presents a comparative analysis of the stone tools used by the inhabitants of Alikomektepe with those discovered at other Eneolithic sites in Azerbaijan, and touches upon how the raw materials for these tools were obtained and the potential economic connections with neighboring tribes.

Keywords: grinding stone, mortar, axe, cobbler's knife, sickle tooth, knife-like blade, scraper, adze, chisel-like tool.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 21 sentyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Mayis Cəfərov, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

UOT 39

XATİRƏ AĞAYEVA
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
jabrayilovajamila@gmail.com

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA AİLƏ DƏYƏRLƏRİNİN QORUNMASI

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/250-256

Qərbi Azərbaycan Şərq mədəni mühitini və azərbaycançılıq ideologiyasını özündə birləşdirən zəngin ailə dəyərlərinə malik mühüm geososial platformadır.Son illərdə Cənab Prezident tərəfindən Qərbi Azərbaycan icmasının təşkili və bu icmaya dövlət qayğısı,həmçinin Qərbi Azərbaycana qayıdış konsepsiyasının nəzərdə tutulması məqalənin aktuallığını bir daha sübuta yetirir.Tarix boyu ailə dəyərlərinə sadiqlik Qərbi Azərbaycan ailələrindəndə yan ötməmişdir.Lakin son əsrlər bu zəngin adət və dəyərlər ermənilər tərəfindən mənimsənilərək plagiata məruz qalmışdır.Lakin bütün bunlara baxmayaraq Qərbi Azərbaycanın həqiqi sahiblərini sübuta yetirəcək zəngin dəyərlərimiz bu genə qədər qorunmaqdadır.

Açar sözlər: Şərq mədəniyyəti, el adətləri, türk ailəsi, qayğı, sosial yaşam, mədəni dəyərlər, sosial kimlik.

Giriş. Bu məqalədə Azərbaycanın ayrılmaz və əzəli torpağı olan Qərbi Azərbaycanda ailə dəyərləri haqqında izahlı təfsir olunub.Ümumiyyətlə qədim keçmişə malik Azərbaycan xalqının tarixi qədər qədim dəyərləri də var. Bu dəyərlərə hər zaman sadiq xalqımız onları müqəddəs bilib və qorumağa çalışıb. Bu gün bizim vətənə, torpağa, ailəyə, böyüklərə, valideynlərimizə olan sevgimiz məhz buradan qaynaqlanır.

Ailə - bu bir söz özündə çox böyük məfhumu birləşdirir. Mənəvi-emosional hisslər əsasında birləşmiş insanların ümumi maraqlarını ifadə edən bu institut, eyni zamanda, sağlam cəmiyyətin və güclü dövlətin təməlini təşkil edir. Ailənin gücü və cazibəsi, mahiyyəti onun sosial birlik, kiçik sosial qrup və sosial institut kimi xarakterizə edilməsi ilə bağlıdır. Ailə cəmiyyətimizin gələcək fərdinin formalaşdığı mühitdir. Bu mühit nə qədər sağlam və möhkəm olsa bor o qədər davamlıq olacaqdır.

Ailə dəyərlərinin təməlini toy adətləru təşkil edir. Odur ki, ilk növbədə toy adətlərinə istinad etməliyik.

Vaxtilə mərhum professor Buludxan Xəlilov müsahibələrindən birində Qərbi Azərbaycanın toy adətlərinə diqqət çəkərək qeyd edirdi ki, toyda görülən bütün işlər ağsaqqal, ağbirçək xeyir-duası ilə baş tutmalı idi. "Toy onda gözəl olur ki, dədə-baba ocağında öz adət-ənənələriylə təşkil olunsun. İrəvan və onun ətraf bölgələrindəki toy adət-ənənələrinin bərpa olunması özümüzə qarşı dəyərin bərpa olunması deməkdir. Qərbi Azərbaycanda özünəməxsus elçilik adət-ənənələri var idi. Ana-atamız kimisə məsləhət görürdüsə deyirdi ki, get o adamın qapısından bir qara daş gətir həyətimizə qoy görək, bunun düşərliliyi olacaq ya yox.

Müqayisə üçün deyə bilərəm ki, türk xalqları içində nanayları oxuyan xalqlar çox azdır. Azərbaycan regionunun Ağbaba bölgəsində xınayaxdıda ən xarakterik mərasimlərdən biri nanayların oxunması idi. İndiki toylarda gəlini çırağın başına fırladırlar. Amma Qərbi Azərbaycan toylarında gəlini ya ocağın, ya da təndirin başına döndərirdilər. Bu, gəlinin öz evindən, ocağından xeyir-dua alması və köçdüyü ocağa aparması demək idi. Toyun əvvəlindən axırına qədər gəlinin üzü duvaq ilə örtülü olurdu. Heç kim gəlinin üzünü görməzdi. Ata evindən köçərkən gəlin özü ilə çörək, sandıq, eyni zamanda bir qazan halva aparardı. Bu, şirinlik əlaməti idi. İndi bu adət-ənənələr bir qədər dəyişib. Bundan əlavə, qız ata evindən gedəndə onun əlinə pul qoyub bağlayardılar. Yəni qız özü ilə getdiyi ocağa ruzi-bərəkət aparsın. Tanınmış jurnlist-yazıçı Miraslan Bəkirli isə yazır ki, Qərbi Azərbaycan toylarında gəlinin, bəyin, sağdıç və solduçun geyimi xüsusi olardı. "Hətta gəlini aparan at belə bəzənər, boynuna ağ yaylıq bağlanardı. Bizim toylarımızda qadınların geyimi də fərqli olardı. Xanımlarımız həmişə yaşmaq çəkərdilər ağız nahiyyələrinə. Gəlinin üzü həmişə örtülü olardı, duvağı salınardı başına. Heç

kəs gəlinin üzünü görə bilməzdi. Elə ki, gəlin evdən çıxarılırdı həmin vaxt molla gəlib kəbini kəsməli idi. Elə ki molla evdən çıxdı artıq toyçular başlayırdı həzin musiqi çalmağa ki, gəlinin anası kövrəlib ağlasın bu da bir adət idi. Bu yaxşı mənada idi ki, ana qızını xoşbəxtliyə doğru yola salır. Gəlini atla aparmaq da qədim adətdən idi. Qız evindən oğlan evinə gedəndə də sürəkçilər olardı at sürərdilər. Burada da bir deyim vardı atını kim sürüb tez getsə idi ona pul verilirdi. Onda kəndin uşaqları qaçıb dağlara çıxırdı ki, görsün kimin atı daha tez gedib çatacaq. Ən əsası da ki, nişanlı qızlar dağa çıxardı ki, görsün at sürəkçiləri içərisində onun nişanlısı sürüb keçə biləcəkmi?

Gəlin bəy evinə gəldikdən sonra oturması üçün mütləq qayınatası gəlib deməli idi ki, ay gəlin otur sənə bir inək bağışlayacam. Sonra gəlin oturarmış. Kəndlərimizdə əsas da Göyçədə toy olacağı günü təyin ediləndən sonra zurnaçılar kəndin başından başlayacaydı toy mahnılarını çalmağa qonum-qonşu, qohumu da yığacaqdı qabağına ta ki kəndin axırına kimi çalıb oynayacaqdılar. Bu zaman toyçulara pay tutular, pul verilərdi. Bütün el-oba şənlənərdi. Toylarımızın gözü idi aşıqların gəlişi. Elə ki, aşıq toya gəldi qız-gəlin, qoca-cavan o toyun ətrafına dövrə vurub baxardılar. Toylarda aşıqların xeyir-dua verməsi, ustadnamələr oxuması vacib idi. Ona görə Qərbi Azərbaycanda toylar aşıqsız ola bilməzdi. Ən maraqlısı da o olurdu ki, aşıqla camaat arasında dastanlar deyilirdi. Elə olurdu bu dastanlar 4-5 gün çəkirdi. Toy sahibi bu dastanın başa vurulması üçün toy məclisini davam etdirirdi. Məclisin sonu yemək süfrəsi açılırdı. Toy məclisində hər kəsin özünə məxsus oyun havası, oyun növü vardı. Demək olar ki, toyumuzun əsasını da yallı rəqsi təşkil edirdi. İlk yallını toyu edən evin ağsaqqalı başladardı sonra oğul-qız, gəlin, cavan-uşaq qoşulardı bu oyuna. Bizdə yallı qol-boyun olaraq oynanılar. Yallı rəqsini edən hər kəs öz səmimiliyini, sevincini bidirmiş olardı. Toylarımızın bir adəti də bəyin oğurlanması idi. Bu vaxt sağdıç və solduça əsas diqqət düşürdü. Qohumlar çalışırdı ki, hər ikisinin başını qatıb, bəyi oğurlasınlar. Əgər bəy oğurlansaydı, sağdıç və solduçun üzərinə nəmər düşürdü. Sabah bəyi oğurlayanlara quzu kəsib qonaqlıq verməli idi"-deyə M.Bəkirli vurğulayıb.

Millət vəkili, tanınmış şair Musa Urudun Zəngəzurun toy adətləri ilə bağlı məqaləsi həqiqətən də bu istiqamətdə təqdim edilən dəyərli bir mətndir. "… Zəngəzurda toylar adətən ilin yay aylarında olardı. Bunun başlıca iki səbəbi var idi:- Birincisi, dağlıq yerin iqliminə, təbiətinə görə - ilin ən gözəl, ən bərəkətli, meyvə-tərəvəzin bol və ucuz olduğu fəsli sayıldığından toyları adətən yay aylarında, xüsusən iyunun ortalarından avqustun ortalarına qədər keçirirdilər.

- İkincisi, camaatın Bakıda, Sumqayıtda, Naxçıvanda, Gəncədə və Azərbaycanın digər yerlərində yaşayan xeyli övladları, qohumları var idi ki, bu "mövsüm" zəngəzurlular da adətən yay aylarında məzuniyyət götürərdilər və dincəlmək üçün Soçiyə, Kislovodskiyə, Karlovı-Varıya deyil, Zəngəzura, doğma yurdlarına gələrdilər. Bu səbəbdən də yayda Zəngəzur toyları təkcə bir mərasim deyil, çalçağırlı, əyləncəli kütləvi mədəniyyət hadisəsi kimi qiymətli və maraqlı idi

Ata-babalarımız ölkəmizin indiki hüquqi və siyasi sərhədlərindən kənarda qalan İrəvanda, Göyçədə, Zəngəzurda, Dərələyəzdə min illər boyu zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri ərsəyə gətiriblər. Mövcud çətinliklərə baxmayaraq, sənədlərə, mənbələrə, arxiv materiallarına çevrilən bu mədəniyyət nümunələri, çox təəssüf ki, siyasi mülahizələr ucbatından zaman və məkan axarında itib-batıb, elmi dövriyyədən kənarda qalıb.

Qərbi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın orada yaratdığı maddi və mənəvi dəyərlərin, təhsil-tərbiyə mədəniyyətinin, dövlətçilik ənənələrinin öyrənilməsi, tədqiq və təbliğ olunması hazırkı dövrdə çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Hər şeydən əvvəl bu, Ermənistan adlanan təcavüzkar dövlətin son 30 ildə apardığı yalan və böhtan siyasətinə cavab olaraq onun özünün uydurma tarixinə yenidən baxılmasını şərtləndirir. Bu, həm də Azərbaycan tarixinin mühüm bir mərhələsinin, siyasi sərhədlərimizdən kənarda qalan torpaqlarımızda (İrəvan, Zəngəzur, Göyçə, Dərələyəz) millətimizin əsrlər boyu yaratdıqları maddi və mənəvi dəyərlərin, təhsil-tərbiyə mədəniyyətinin, ədəbi-bədii irsin, dövlətçilik ənənələrinin öyrənilməsinə dövlət səviyyəsində çağırışın təzahürüdür.

Bu gün Qərbi Azərbaycanın elmi və mədəni mühitinin tanıdılması məqsədilə müxtəlif layihələr həyata keçirilir. Onlardan biri də Qərbi Azərbaycan Xronikası layihəsidir. Bu yaxınlarda layihə çərçivəsində növbəti süjet hazırlanıb. "Türk dünyasında geniş yayılan Xıdır Elləz bayramı" adlı süjetdə xalqımızın minilliklərlə tarixi olan Novruz adət-ənənələri barədə söhbət açılıb, tarixi torpaqlarımız olan Qərbi Azərbaycanın hər mahalında, hər kəndində qeyd olunan Xıdır İlyas, Xıdır Elləz və ya Xıdır Nəbi adlanan bayramın necə keçirildiyi xatırladılır.

Bildirilir ki, Xıdır Elləz qədim tarixə malikdir və el arasında geniş yayılıb. Bütün türk dünyasında bu mərasim qeyd olunur. Xıdır Nəbi "su, külək və havanın" himayəçisi" kimi təqdim edilir və Xızır Peyğəmbərlə eyniləşdirilir. Xıdır əski türk mifoloji təsəvvürlərində ölüb-dirilən, zülmət dünyasından əbədi həyat bəxş edən dirilik suyunu tapıb içən və ölməzlik qazanan bir obrazı simvolizə edir. Türk mifik qaynaqlarında Xızır yer, su, umay kimi bir Vəli (övliya), yaxud hami ruh statusuna malik varlıq kimi səciyyələndirilir.

Xatırladaq ki, Qərbi Azərbaycan Xronikası layihəsinin məqsədi tarixi qədim torpaqlarımızın adının yaşadılması, tanıdılması, həmçinin azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən deportasiyaya məruz qoyulması ilə bağlı həqiqətlərin yayılması, təbliğ olunması, həmin ərazilərdə mövcud olmuş, lakin adı silinən toponimlərin, saysız-hesabsız yeraltı və yerüstü maddi mədəniyyət nümunələri - qədim yaşayış məskənləri, nekropollar, kurqanlar, qala, saray və istehkam qalıqları, karvansaralar, körpülər, qəbirüstü sənduqələr, xaçdaşlar, at-qoç heykəlləri, məbəd, kilsə, məscid, pir və ocaqların üzə çıxarılması, həmin ərazinin təmiz oğuz-türk məskənləri olmasını təsdiq edən faktların dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasıdır.

İrəvan və çevrəsi qədim türk milli adət-ənənələrinin uzun müddət konservativ şəkildə qorunduğu, kənar təsirlərə az uğramış olması ilə də seçilir. Novruz bayramı günlərində keçirilən kəl döyüşləri, pəhləvanların yarışı və s. kimi adətlər ("kəl döyüşdürmək" - Kitabi-Dədə Qorqudda rastlanan, Baymdır xanm ildə bir kərə (!) keçirdiyi heyvan döyüşdürmək ritualınm lokal, sırf əyləncə xarakteri almış şəkli təsiri bağışlayır) bu bölgənin özünəməxsus ənənələrindən sayıla bilər.

Ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycan, o cümlədən İrəvan bölgəsi mövsüm və məişət mərasimləri ilə çox zəngin folklor regionudur. Bu mərasimlər bölgə insanmm minillər boyunca təbiət və zamanla içiçə yaşam modelləridir. Bu cəhətdən regionun mərasim nəğmələri, əslində, bölgə insanının etnoregional yaddaş salnamələridir.

Mərasimlərin tədqiqinin ilk növbədə inam və sınamalar əsasında aparılması daha uyğun hesab edilir. İnam və sınamalar hər bir etnosun təbiətlə empirik təmasının məhsulları olan düşüncə və davranış formullarıdır. Bunlar biri-biri ilə sıx bağlıdır. İnamlar - sınamaların düşüncə forması, sınamalar isə - inamların hərəkətli formasıdır. Yəni biri diişüncədə olan, ikincisi davranışda təsdiq olunan eynilikdir. Mərasimlər isə etnosun kütləvi (total) sabit davranış sistemi kimi bütövlükdə inam və smamalara əsaslanır. Yəni mərasimlər öz ideoloji-mifik bazası etibarilə həm də inam və smamaların üzərində durur.

Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı mahal və bölgələrində elat-tərəkəmə adət, ənənə və vərdişlərinin davamlılıgı yaylaq-qışlaq həyat tərzinə uyğun bir sıra inam və sınamaların, mövsüm-mərasim nəğmələrinin ortaya çıxmasını şərtləndirmişdir. Bu hal Azərbaycanın elat mədəniyyətinin yayğın olduğu bütün bölgələri üçün xarakterikdir.

Azərbaycan xalqınm bir çox mənəvi dəyərlərini özündə toplayıb, günümüzə qədər daşıyan ən böyük mədəniyyət atributlarından biri də, heç şübhəsiz, Novruz bayramıdır.

Novruz ərəfəsi və Novruz bayramı ölkəmizin digər bölgələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda geniş qeyd olunurdu. Əhalinin bu el şənliyinə elliklə qatılması olduqca maraqh folklor nümunələrinin fomıalaşmasına gətirib çıxannışdır. İrəvan çuxurunda bu bayrama əwəldən xüsusi hazırlaşar və təntənə ilə keçirərdilər. Bayrama hazırlıq mərhələsində xüsusilə çillələr miihümyer tuturdu.

Azərbaycan folklorşünaslığmın patriarxlanndan olan görkəmli folklorşünas alim Məmmədhüseyn Təhmasib Novruza qədərki mərhələ kimi çillələr üzərində xüsusi dayanaraq yazırdı: "Qış çıllələrə bolunur. Bunlardan birincisi qışın girməsi ilə başlanan böyük çillədir ki, qırx gün davam edır. İkıncısı... kıçık çıllə adlanır və böyüyün yansı qədər, yəni iyirmi gün davam edir. Nəhayət, qışın son ayı gəlir ki, bu da hər biri yeddi gündən ibarət olan dörd balaca çilləyə bölünür".

Qərbi Azərbaycanda Novruza hazırlıq çillələrin qurtarmasından dərhal sonra başlayardı. Professor M.Təhmasibin "hər biri yeddi gündən ibarət olan dörd balaca çillə" dediyi və kiçik çillədən Novruza qədərki bir ayı əhatə edən həmin "üçüncii çillə" Qərbi Azərbaycanda boz ay, "dörd balaca çillə" isə "cəmlə"adlanırdı. Kiçik çillənin son gecəsi "cəmlə torpağa düşür" - deyərdilər. Yəni yer nəfəs almağa başlayır. Bundan sonra cəmlə suya, oda, havaya düşərdi. Bu müddətdə, yəni bayrama qədər həyət-baca təmizlənər, ev-eşik səliqə-sahmana salınardı. Bayramqabağı bütün evlərdə "evtökmə" və ya "paltartökmə" mərasimi icra olunardı. Yəni bütün ailələr evin paltarpalazım, yorğan-döşəyini günə

atar, ev-eşiyi, qapı-pəncərələri yuyar, təmizləyər, bir sözlə, bunu bayramı qarşılamağın ilk şərti hesab edərdilər. Bayramqabağı dörd çərşənbə axşamının hər birində küçələrdə iri tonqallar yandırılardı.

İlin son çərşənbə axşamına İrəvan çuxurunda İlaxır çərşənbə deyər və həmin bayramı xüsusi təntənə ilə qeyd edərdilər. İlaxır çərşənbə günü "bütün kənd "qəbirüstü" deyilən mərasimə çıxar, hamı köhnə-təzə biitün mərhumlarınm məzarlrarım ziyarət edərdi. Əwəl hamı qəbiristannığa axışıb, ölüləri ziyarət edər, mollalar yasin oxuyar, əhd edəmıər orada adamnara şimiyyət paylıyardı. Qəbiriistünnən qayıtdıxdan sora kənddə ili çıxmamış rəhmətə gedənnərin evlərinə gedib, başsağlığı verilər, ehsanı yeyilər və ya şərbəti içilərdi. Həmin axşam küçələrdə yenə tonqallar çatılar, adamnar "Atıl-batıl çərşənbə, bəxtim açıl çərşənbə", "Ağırrığım-uğurruğum bu odun üstünə" deyib tonqalların üstünnən tullanardılar. Uşaxlar isə neçə gtinnən bəri hazırradıxları lopalara (əski parçaları bürülüb-btikülər, sora məftillə möhkəm sarınıb, həmin məftildən ona uzun qol qoyular və lopa addanan bu məşəl bir neçə gün qabaxdan ağ neftin içinə salınardı kı, nefti canına yaxcı çəhsin) od vurub, var güjdəriynən firradıb göyə uçurardılar. Göy üzü işığa qərq olardı".

Novruz bayramı Azərbaycanın hər bir bölgəsində xalqın yaşadığı məhəlli mühitin özünəməxsusluqlarım əks etdirir. Bu cəhətlər bayraımn ən müxtəlif elementlərində (mətbəxində, oyunlarında, adətənənələrində və s.) özünü göstərir.Qərbi Azərbaycanda keçirilən Novruz mərasimi də bütün göstəriciləri ilə etnoregional hadisədir, yəni miihitin öziinəməxsusluğunu əks etdirir. İrəvan çuxuru bölgəsində kiçik çillənin son gecəsi "cəmlə torpağa düşür" deyilməsi region üçün xarakterik haldır. Azərbaycanm bütün bölgələrində cəmlə anlayışı yoxdur.

"Cəmlə", yaxud başqa adı ilə "cəmrə" məhəlli həyatın xüsusi göstəricisidir. Cəmrə//cəmlə təbiətlə onda yaşayan insanın təmasım yaradan obrazdır. "Novruz Bayramı Ensiklopediyası'nda bu anlayış barəsində belə bir məlumat verilimıişdir: "Cəmlə - Novruz bayramı ərəfəsində - Boz ayda icra olunan ilin son dörd çərşənbəsinə el arasında verilən adlardan biri. Ərəb mənşəli "cəmrə" (köz, isti) kəlməsinin fonetik dəyişikliyə uğramış şəkli olub, "isti, ilıq nəfəs" anlamma uyğun gəlir. Xalq |arasında "havaya cəmlə dəydi", "suya cəmlə dəydi", "yerə cəmlə dəydi", "torpağa cəmlə düşdü" kimi spesifik ifadələrin işlədilməsi, yaxud çərşənbələrin sırasının "birinci cəmlə", "ikinci cəmlə", "üçüncü cəmlə", "dördüncü cəmlə" şəklində düzümlənməsi Boz ay ərzində havanın dəyişib mülayimləşməsində onun "isti, ilıq nəfəs" kimi qəbul edildiyini göstərir".

Novruz bayramı və onun xüsusi semantikaya malik olan cəmrə//cəmlə elementi etnoregional yaddaş baxımından mühüm obrazdır. Onda Qərbi Azərbaycan regionu insanlarınm təbiətlə təmasmın bütün temporal (zaman) dinamikası ifadə olunmuşdur. Qərbi Azərbaycan insanları təbiətlə içiçə yaşayan, öz həyat və təsərrüfat ritmlərini təbiətin ritminə əsasən quran toplumdur. Bu cəhətdən 2 Qərbi Azərbaycanda keçirilən Novruz mərasimi və onun mühüm tərkib hissəsi olan cəmlə//cəmrə qışdan yaza keçidin məhz bu torpağa məxsus zaman ritmini inikas edir. Bu da öz növbəsində Qərbi azərbaycanlıların regionda minillərin təcrübəsinə əsaslanan tarixini bir daha təsdiq edir.

İrəvan bölgəsində axır çərşənbə gecəsi "adamlar, xüsusilə qızlar niyyət tutub qapıpusduya çıxar, belə güman edərdilər ki, eşitdikləri ilk söz onların qismətindən xəbər verir. Buna görə də həmin axşam evdə hamıya tapşırardılar kı, ancaq xoş sözlər deyin, birdən qapıpusduya çıxan olar. Uşaqlar da zarafatla tez-tez bərkdən "Allah murazınızı versin!" - deyərdilər.

Həmin axşam evlərdə hər adama bayram payı bölünərdi: qoz-fındıq-şimi-alma-narıngi və s. Bu, daha çox rəmzi səciyyə daşıyırdı. Kim istəməsə, öz payını başqasına verə bilərdi. Evdə nə qədər bolluq olsa da, uşaqlar üçün pay hamısından şirin olardı. Həmin axşam evlərdə, əsasən, plov bişirilərdi.

Bayram axşamı (ona Kiçih bayram və ya Baca-baca da deyirdilər) valideyn evinnən övlad evinə pay göndərməh, belə paynan qoca ata-ananı yad etməh adət idi. Cavan oğlannarın ikibir, üçbir olub evlərə dəsmal, şal və ya papax atması da gözəl adət idi. Bayram axşamının Baca-baca adı da buradan - keşmişdə evin bacasınnan şal sallamaxdan götürülmüşdü. Çox vax sevgilisi olan oğlannar da istədiyi qızın evinə dəsmal atardı. Dəsmala bayram yemişi bağlasaydılar, bu, ona işarə idi ki, qızı oğlana verməyə razıdılar. Nişannı oğlannara qız evinnən rəhli yumurtalar göndərərdilər ki, öz taytuşdarına paylasın".

Keçmişdə il təhvil olan gün çaydan xırda balıq tutub gətirər, ləyənə salıb, ətrafına səməni, şam düzər, diqqətlə balıqların hərəkətini izləyərdilər. Balıq şiddətlə çabalayanda, yaxud sudan atılanda alqış qopardı kı, il təhvil oldu. Hamı bir-birini təbrik edər, bundan sonra bütün kənddə bayramlaşma

mərasimi başlayardı. Hər kəs öz ağsaqqal və ağbirçəyinin bayramını təbrik etməyi özünə borc bilərdi. Həmin gün küsülüləri də barışdırardılar.

Böyük bayramda isə adamlar bir-biri ilə bayramlaşmağa gedər, öz yaxınım, qohumunu bayram payı ilə yad edərdilər. Bu pay bayram şimiyyatından və hər hansı bir "xələt"dən ibarət olardı. Bayramda qırmızı yumurta boyamaq, onu döyüşdürmək, udmaq-uduzmaq Novruz bayramının əsas adətlərindən idi.

Keşmişdə bayram şənliklərində xomz, yumurta, kəl döyüşdürmək, nəhayət, pəhləvanların güləşməsı bır adət ıdi. Bayrama hələ bir ay qalmış pəhləvanlar üçün sıra qonaqlığı düzəldərdilər. Başqa sözlə, bayramqabağı onları yedirdib-içirdərdilər ki, qüvvə toplasınlar. Hətta, kəndin qalib pəhlivanı başmın dəstəsi ilə qonşu kəndlərə güləşməyə gedərdi. Qaliblərə nəmər verərdilər.

Azərbaycanın hər bir bölgəsində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda keçirilən Novruz mərasimi də etnoregional həyatın mühüm tərkib hissəsidir. Bu mərasim Qərbi azərbaycanlıların bütün tarixi mədəni yaşam təcrübəsini həm yaddaş hadisəsinə, həm də davranış formuluna çevimıişdir. Yəni, Novruz bayramı bir tərəfdən etnik-mədəni yaddaş potensiyası, o biri tərəfdən etnik-mədəni davranış modelidir. Bu iki element Qərbi Azərbaycan Novruzunun aparıcı mahiyyətini təşkil edir.

İrəvan çuxurunda xüsusi önəm verilən mərasimlərdən biri də Qurbankəsmə mərasimi idi. Ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycanda dini mərasimlərin (Orucluq, Məhərrəmlik və s.) keçirilməsinə çox diqqətlə və bir az da mühafizəkarcasına yanaşardılar. Qurbankəsmə mərasimlərində də bu ayinin icrasmda dədə-baba adətlərə xüsusi dəqiqliklə əməl etməyə çalışardılar. Belə bir inam vardı ki, buna dəqiqliklə əməl edilməsə, qurbanlıq qəbul olunmaz. Əslində, bu, düşmən əhatəsində yaşayan bir etnosun həm də öz varlığını, öz milli-mənəvi dəyərlərini, mövcudluq forma və iisullarını qomma vasitəsi idi.

İrəvan çuxurunun Vedibasar bölgəsində Qurbankəsmə mərasiminin bir sıra özəllikləri vardı. Onlardan qədim Gəmibasar mahalının Bayburt kəndinin keçmiş sakinlərindən yazıya alınmış, Millidərə bölgəsi üçün səciyyəvi olan üç qurbanlıq - Bişmə qurban, Sacarası və Niyaz haqqında xüsusi bəhs etməyi vacib hesab edirik.

"Bişmə qurban. Müəyyən niyyət üçün xüsusi bəslənmiş qoç kəsilərmiş. Bu mərasim kəndin ən böyük evində keçirilər, burada kəndin bütün əhalisi iştirak edərmiş. Mərasimə kəndin ən mötəbər ağsaqqalı və ya seyid övladı rəhbərrih edərmiş. Qurban kəsiləndə onun əti doğranmazmış, yalnız oynaxlardan ayrılar, sora qazannara doldumlub bişirilərmiş. Ət sümühdən aynlana qədər bişirilər, sora əti sümühdən ayırıb, didib, iri teşdərə yığarmışdar. Bunnan sora həmin əti lavaş çörəyin arasına qoyub kəndin bütün əhalisinə paylıyarmışdar. Mərasim başlanannan qutarana qədər dualar oxunarmış. Ətin qazanda qalan suyuna yarma töküb bişirər, camahata paylıyamuşdar. Sümühləri isə qoçun dərisinə büküb əlçatmaz yerdə torpağa dərin basdırarmışdar kı, heş vəhşi heyvannar da tapa bilməsin.

Sacarası. Xəmiri yağla, südlə yoğurar, sora ocağın üsdünə sac qoyub, o sacın içinə yoğrulmuş xəmiri çörəh kimi yayar, üsdünü də digər sacnan örtərmişdər. Sacarası bişdihdən sora onu götiirüb, hissə-hissə doğmyub, kənd camahatına paylıyarmışdar. Bişmə qurban kəsməh imkanı olmuyannar üç Sacarası bişirsə idi, o, bir Bişmə qurbana əvəz sayılarmış.

Niyaz. Niyazı da xəmirdən bişirərmişdər. O, həcmcə Sacarasınnan kiçih olar, xəmiri südnən yoğmlar, bir az da şəkər ya da bal qatılamuş. Onu sacda, ya təndirdə bişirər, hissələrə bölüb camahata paylıyarmışdar. Onu çox vax Sacarası ilə eyni vaxda bişirib paylıyarmışdar.

Sacarasıyla Niyazı paylıyan onu iki əlinin arasında tutub verər, payı alan da həmçinin iki əlinin arasında alıb, payı öpər, "Allah qəbul etsin" deyərmiş. Bu payları yeyərkən gərəh elə edəydin ki, bir qmğı da yerə düşmüyəydi, çünkü günah sayılırdı. Yerə düşərsə, götürüb, öpüb, göz üsdə qoyub, sora əl-ayax çatmıyan yerə qoyarmışdar".

Göründüyü kimi, Qurban bayramı Qərbi Azərbaycan regionları üzrə etnoqrafik özünəməxsusluqlara malikdir. Bu bayram bütün Qərbi Azərbaycanda təntənə ilə keçirilirdi.

Ən qədim mərasimlərdən olan Xıdır Nəbini də Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində bu yaxınlara qədər qoruyub saxlamışdılar. Xıdır Nəbi yazın gəlişi ilə bağlı bayramdır. Xıdır yazın gəlişini simvollaşdırır. Xalq, əslində, bu mərasimi keçirməklə qışın gedişini və yazın gəlişini təmin edir. Başqa sözlə, təbiətin ritmi, fəsillərin bir-birini əvəzləməsi insan faktorunun iştirakı ilə baş verir. İnsan təbiətə təsir edir.

Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda da geniş yayılmış xalq oyun və tamaşalarından biri də "Qodu-qodu" oyunudur. Bu vaxt əllərdə gəzdirilən kukla (gəlincik) - müqəvvadan istifadə edilirdi.

İrəvanın toy adətləri isə ümumilikdə Qərbi Azərbaycanın digər bölgələrindəki və ümumilikdə Azərbaycanın fərqli bölgələrindəki toy mərasimlərindən az şeylə fərqlənsə də, regiona xas spesifik xüsusiyyətlərdən də xali deyildi.

Xüsusilə keçən əsrin 60-cı illərindən 1988-ci il deportasiyasına qədər toy adətlərində xeyli dəyişikliklər olmuşdu. Küçələrdə böyük çadır qurular, toy şənliyi axşamdan gecə yarısına qədər çəkərdi. Məclisdə əvvəllər aşıqlar, sonralar isə daha çox müğənnilər iştirak edərdilər. Toylarda məclisi hörmətli ağsaqqallar idarə edərdilər.

Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində toy adətlərində müəyyən fərqlilik özünü göstərirdi. "Vedidə keçmişdə ən azı yeddi gün-yeddi gecə toy olardı. 1950-ci illərdə bu, üç gün-üç gecəyə qədər qısaldılmışdı. 1970—80-ci illərdə isə hər toy ancaq iki giin (adətən, həftənin şənbə və bazar günləri) çalınardı. Həm də toyu oğlan evi edərdi, ayrıca qız toyu olmazdı.ağırardılar.Beləliklə, Qərbi Azərbaycan bölgəsinin adət-ənənələri, mərasimləri zəngin etnoregional spesifikaya malikdir. Bu özünəməxsusluq avtoxton həyatla müəyyənləşir. Başqa sözlə, Qərbi Azərbaycan mərasimləri bütiin struktur elementləri ilə bölgəyə bağlıdır: bölgənin təbiəti, relyef spesifikası, havası, suyu bu mərasimlərin quruluşunu, tərkib elementlərini, regional koloritini şərtləndinnişdir. Bu da öz növbəsində Qərbi Azərbaycan folklor miihitində mərasimləri etnoregional özünüifadə və davranışm fonnulları kinıi səciyyələndirməyə imkan verir.

Nəticə etibarı ilə məlumumdur ki, Qərbi Azərbaycanlıların dəyərlərinin qorunması bu gun dövlət dəstəyi və dövlət qayğısı ilə uyğurla təmin olunur. Bu tendensiya birmənalı şəkildə Qərbi Azərbaycana qayıdış konsepsiyasının əsasını təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Musa Urud Zəngəzur(uzaq keçmişdən muasir dövrə qədər. Bakı, Nurlar nəşr evi, 2016, 480 s.
2. Aytən Cəfərova. Qərbi Azərbaycan etno-mədəni mühiti: tədqiqlər, xatirələr, faktlar. Naxçıvan, Əcəmi nəşr evi, 2023, 176 s.
3. İbrahim Bayramov. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, Elm nəşr, 2002, 346 s.
4. Rauf Bəhmənli. Erməni plagiatına məruz qalmış Qərbi Azərbaycan yallıları. Bakı, İmza nəşrlər evi, 2022, 112 s.
5. Yagub Mahmudov, Tofig Mustafazadeh. The İravan Khanate. Baku, Chashioglu Publishing Hause, 2010, 550 p.
6. Cəfərov Cəfər, Cəlal Allahverdiyev. İrəvan. Enskopedik Toplu. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2019, 161 s.
7. Nazim Mustafa. İrevan Şehri (Türk-islam varlığı nasıl yok edildi). Ankara, Berikan yayım evi, 2015 135 s.
8. Araz Yaquboğlu. Sazın-sözün sorağında. Bakı, Elm və təhsil nəşr evi, 2023, 200 s.

ХАТИРА АГАЕВА
Доктор философии по истории,
Институт истории и этнологии Национальной академии наук Азербайджана имени А.А. Бакиханова.

ЗАЩИТА СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ЗАПАДНЫХ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

Западный Азербайджан является неотъемлемой частью Азербайджана, и на протяжении всей истории формировались уникальная культура и семейные ценности мусульманского населения, проживающего на этих землях. Теплота, социальная связь, забота о детях и старших, характерные для страны. Восточный стиль проявился и в семьях Западного Азербайджана. Не-

сомненно, брак и свадьба являются наиболее фундаментальными в семье. В этом отношении обычаи Западного Азербайджана весьма колоритны.

Ключевые слова: восточная культура, ремесла, турецкая семья, забота, общественная жизнь, культурные ценности, социальная идентичность

KHATIRA AGHAYEVA
Ph.D in history,
Institute of History and Ethnology of Azerbaijan National Academy of Sciences named after A.A. Bakikhanov

PROTECTION OF FAMILY VALUES OF WESTERN AZERBAIJANIS

West Azerbaijan is an integral part of Azerbaijan, and throughout history, the unique culture and family values of the Muslim population living in these lands have been formed. Warmth, social connection, taking care of children and caring for elders, characteristic of the Eastern style, have also manifested themselves in West Azerbaijani families. Undoubtedly, marriage and wedding are the most fundamental of the family. In this respect, the customs of Western Azerbaijan are quite colorful.

Keywords: Eastern culture, handicrafts, Turkish family, care, social life, cultural values, social identity.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 noyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Sənubər İsmayılova, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 39

FƏXRİYYƏ HƏVİLOVA
T.ü.f.d., Bakı Dövlət Universiteti
Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrasının müəllimi
ORCİD İD: 0000-0003-1774-7461
fexriyyehavilova@mail.ru
fakhriyyahavilova@bsu.edu.az

QƏRBİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARI MƏDƏNİ İRSİMİZİN DAŞIYICISI KİMİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/257-262

Hər bir xalqın mədəni irsi özündə onun maddi və mənəvi dəyərlərini əks etdirir. Mədəni irsin mühafizəsi, qorunması və təbliği hər bir dövlətin ümdə vəzifəsidir. Milli mədəni irsimizin qorunması Azərbaycan dövlətinin prioritetləri arasında xüsusi yer tutur. Məlumdur ki, təcavüzkar Ermənistan Qərbi Azərbaycan torpaqlarında xalqımıza məxsus milli-mədəni irsimizin dağıdılması, tarixi torpaqlarımızdan Azərbaycan izinin silinməsi məqsədilə hər növ çirkin əmələ əl atmışdır. Buna baxmayaraq, xalqımız öz yaddaşında tarixi simamızı qoruyub saxlamış və milli-mədəni dəyərlərimiz haqda fakt və məlumatları gənc nəslə ötürməyə çalışmışdır. Bölgənin maddi mədəniyyətini əks etdirən faktaloji materialların elmi arxeoloji və etnoqrafik təhlilindən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, göstərilən nümunələrin hər biri ümum-Azərbaycan tipindədir və ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir.

Açar sözlər: Mədəni irs, deportasiya, maddi mədəniyyət, mənəvi mədəniyyət, etnoqrafik.

Giriş. Məlum olduğu kimi, hər bir xalqın mədəni irsi özündə onun maddi və mənəvi dəyərlərini əks etdirir. Mədəni irs elə bir sərvətdir ki, onun mühafizəsi, qorunması və təbliği beynəlxalq birlik qarşısında müvafiq öhdəliklər götürmüş hər bir dövlətin vəzifəsidir. Milli mədəni irsimiz Azərbaycan dövlətinin prioritetləri arasında xüsusi yer tutur. Qərbi Azərbaycana qayıdış konsepsiyasının hazırlanması ilə bağlı verilən göstəriş və konsepsiyanın hazırlanması Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasətin tərkib hissəsidir. Sözügedən konsepsiyanın "Mədəni irsin bərpası və qorunması" adlı maddəsində bildirilir ki, "Qərbi Azərbaycan İcması BMT-nin ixtisaslaşmış qurumlarının iştirakı ilə Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara məxsus mədəni irsin vəziyyətinin dəyərləndirilməsinə, o cümlədən zərər vurulmuş və yer üzündən silinmiş mədəni irs nümunələrinin siyahısının hazırlanmasına və Ermənistan hökumətinin onları bərpa etmək və qorumaq öhdəliyini icra etməsinə nail olmaq üçün səy göstərəcək" [8].

Əsas mətn. Bildiyimiz kimi, təcavüzkar Ermənistan ötən əsrin 90-cı illərində milli-mədəni irsimizin dağıdılması, tarixi torpaqlarımızdan Azərbaycan izinin silinməsi məqsədilə hər növ çirkin əmələ əl atıb. İndiki Ermənistan ərazisində xalqımıza məxsus 3 min 500 tarix və mədəniyyət abidəsinin, 500 qəbiristanlıq, 391 məscidin tamamilə dağıdılması bu vandallıq aktının bariz göstəricisidir.

Bu gün arxiv sənədlərinin araşdırılması, Qərbi Azərbaycan torpaqlarında xalqımıza məxsus milli-mədəni, tarixi irs haqqında tədqiqatların aparılması, aidiyyəti nəşrlərin çap etdirilməsi və beynəlxalq aləmdə təbliği istiqamətində mühüm işlər görülür.

"Ermənistanın siyasi rəhbərliyinin göstərişi ilə Zəngəzurun Qafan, Mehri, Xot, Şinuayr, Əlidərə inzibati yaşayış məntəqələrində viran qoyulmuş 900-dən çox tarix və mədəniyyət abidəsinin xarabalıqları bu gün də qalmaqdadır. Bu kəndlərdə ermənilər tərəfindən çoxsaylı tarix və mədəniyyət abidələri – yaşayış evləri, məscidlər, alban dövrü tikililəri, bədii daş nümunələri, qəbir daşları, at-qoç fiqurları dağıdılaraq yararsız hala salınmışdır" [9].

Deyilənləri – yəni sözügedən ərazilərin Azərbaycanın mədəni irs nümunələrindən təmizlənərək kütləvi vandalizmə məruz qalmasını əldə olunmuş dəlillər tam təsdiqləyir.

Qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanın Təpəbaşı məhəlləsi də bu cinayət əməllərinin qurbanı olmuş, ərazidəki bütün infrastruktur və abidələr erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir. "Şəhər içində şəhər" adlandırılan, İrəvan şəhərinin mərkəzi hesab edilən Təpəbaşı Şərq üslubunda tikilmiş, bu gün

heç birindən əsər-əlamət qalmamış məscidi, 300-dən çox yaşayış evi, xanlara, bəylərə məxsus imarətləri olmuşdur. Xüsusi qeyd edilməlidir ki, İrəvanın digər yaşayış massivlərində olduğu kimi Təpəbaşının da etnik tərkibində azərbaycanlılar həmişə üstünlük təşkil etmişlər.

Azərbaycan ərazisi olduğu halda 1930-cu ildə əsassız bir şəkildə Ermənistana bağışlanan Şinuayr kəndinin də bütün dövrlərdə etnik tərkibi Azərbaycan türklərindən ibarət olmuşdur. İctimai binası, məscidi və 300-dən çox yaşayış evi olmuş kəndin XVII əsrdə salındığı iddia olunsa da, ərazisindən tapılan və eramızdan əvvəl I-II minilliyə aid edilən Azərbaycan mədəniyyətinə məxsus bədii daş nümunələr, at-qoç fiqurlar, eləcə də alban dövrü daş sənduqə və kitabələr onun tarixinin daha qədim olduğundan xəbər verir.

Ermənilər qədim Azərbaycan torpağında – Qərbi Zəngəzur ərazisində yerləşən Əldərə qalasını və bu qalanın yerləşdiyi kənddəki bütün digər abidələri də deformasiyaya uğradaraq özününküləşdirməyə çalışmışlar. Əldərə kəndinin abidələri, məscid, karvansara, 200-dən çox yaşayış evi və digər tikililəri erməni vandalizminə məruz qalmış, kənd xarabalığa çevrilmişdir. Kəndin viran edilmiş abidələrinin, xüsusən də 400 ildən çox yaşı olan Əldərə qalasının izləri mənəvi irsimizdə əbədi qalmaqdadır.

Sadalananlarla yanaşı, qəbiristanlıqlar və qəbirüstü abidələr də istismar edilərək xarabazarlığa çevrilmişdir.

Göründüyü kimi, təcavüzkar Ermənistan tarixi-mədəni irsimizin bir qismini yer üzündən silmiş, bir qismini xarabazara çevirmiş, başqa bir qismini isə dünya ictimaiyyətinə öz mədəniyyəti kimi çatdırmağa çalışmışdır.

Tarixi məskənlərimizin adlarının təhrif edilərək saxtalaşdırılması da Ermənistanın soyqırımı siyasətinin tərkib hissəsi olmuş, Sisyan rayonunun ən qədim azərbaycanlı kəndlərindən olan Ağudi kəndinin adı Aqitu, Cəfərabad kəndinin adı Arqavand, Güllübulaq kəndinin adı Bürakn, Ağkilsə kəndinin adı Azat, Güllübulaq kəndinin adı isə Bürakn kimi dəyişdirilmişdir.

Çoxsaylı faktlar sübut edir ki, bu ərazilərdəki ayrı-ayrı inzibati vahidlərin adları, toponimlər, əhalinin etnik tərkibi, say dinamikası və s. kimi məsələlər bilavasitə Azərbaycan türkləri ilə bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalqının etnogenezinin müəyyənləşdirilməsində "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının rolu əvəzsizdir. Hazırda Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin bir qrupu məhz Dədə Qorqud dastanındakı şəxs adları əsasında formalaşmışdır. Bu onu göstərir ki, dastanda yer alan antroponimlər həmçinin türkün etnik-coğrafi kordinatlarını əks etdirir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında rast gəlinən yer-yurd adlarının izini Göyçə mahalı və Göyçə gölü boyunca hər tərəfdə tapmaq olar. Bu eposda Göyçə mahalı, Göyçə gölü, Ağlağan dağı, Gökcə dağı, Ayğır bulağı kimi toponimlər azərbaycanlıların qədim yaddaşının və mədəniyyətinin izləridir. Hazırda Azərbaycan Respublikası ilə sərhəd təşkil edən Zəngəzur (Sisyan, Gorus, Qafan və Meğri), Dərələyəz və Göyçə zonaları Azərbaycan xalqının tarixən formalaşdığı areallardandır. Azərbaycanlıların yaşadıqları Zəngəzur və Göyçə zonaları qədim dövrdə Alban ölkəsinin ərazisi olmuşdur.

İndiki Ermənistan ərazisində Göycə (İrəvan əyalətinin Şırakel nahiyəsində, Göyçə mahalında), Göycəbəyli (İrəvan qəzasında), Göyçəli (Sürməli qəzasında, Aleksandropol qəzasında), Göycəbinək (Qırxbulaq nahiyəsində) kimi yaşayış məntəqələri də olmuşdur [2,322]. Bu ərazidəki yer adlarının mənşə etibarilə milli toponimlərdən ibarət olması onun hansı xalqa mənsubluğunu açıq şəkildə sübut edən faktlardandır.

İndiki Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsinə Ermənistan Respublikası hökümətinin qərarı ilə başlanılmışdır. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1935–ci ilədək orada 190-dan artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin adları dəyişdirilmişdir. Sonrakı dövrlərdə azərbaycanlılara məxsus tarixi adların dəyişdirilməsi prosesi daha da sürətləndirilərək kütləvi miqyas almış və 1991-ci ildə Ermənistan Respublikası yaradıldıqdan sonra əsasən başa çatdırılmışdır [6,5-6].

İnzibati rayonların adları Göyçə mahalı – Vardenis; Basarkeçər – Vardenis; Qəmərli – Artaşat; Vedi – Ararat; Calaloğlu – Stepanavan; Hacı Nəzər – Kamo; Molla Dursun – Şaumyan; Qurduqlu – Oktomberyan; Karvansaray – İncivan; Ağababa – Amasiya; Ağgül – Ani; Ellər – Abovyan; Allahverdi – Tumanyan; Duzkənd – Axuryan; Çəmbərək – Krasnoselsk; Hamamlı – Spitak; Üçkilsə – Eçmiədzin; Uluxanlı – Masis və s. kimi dəyişdirilmişdir [5, 3].

Antropoloji dəlillər də sadaladığımız tarixi faktları bir daha təsdiq edir. "Belə ki, Qafqazın eneolit dövrü əhalisinin morfoloji quruluşunun müəyyənləşdirilməsində Kültəpə (Azərbaycan), Samtavro (Gürcüstan), Şenqavit və Cararat (indiki Ermənistan), Çimkənd (indiki Dağıstan) ərazisindən tapılan antropoloji qalıqlar-insan kəllələri xüsusi rol oynayır" [4, 179].

Kültəpədən tapılan kəllənin uzunbaşlılığı və ensiz sifətliliyi onu Oğuz (Kaspi) tipinin qədim forması kimi müəyyənləşdirir. Bu morfoloji quruluşlu insan qalıqları indiki Ermənistan ərazisindəki Şenqavit və Göyçə gölünün cənub-qərbindəki Cararat düşərgələrində aşkar edilmişdir. Nümunələrdən də göründüyü kimi, qeyd olunan ərazilərdən aşkar edilmiş baş quruluşlarının əksəriyyəti dolixokefaldır. Halbuki antropoloji tədqiqatlardan bəllidir ki, ermənilər əsasən braxikefal baş quruluşuna malikdirlər.

Kranioloji araşdırmalar sübut edir ki, uydurma "armenoid irqi" və ermənilər nəinki Cənubi Qafqazın aborigen-yerli əhalisi deyil, ümumiyyətlə, Ön Asiyaya da sonradan gəlmişlər. Arxeoloji qazıntılar zamanı indiki Ermənistan Respublikası ərazisindən tapılan, Eneolit və erkən tunc dövrünə aid edilən, Berkaber və Göyçə gölü sahillərindəki ərazilərdən tapılan qədim insan qalıqları da bunu aydın sübut edir. Göstərilən qədim insan qalıqlarının morfoloji quruluşu ilə sonradan həmin ərazilərdə məskunlaşan ermənilər arasında heç bir bağlılıq yoxdur. Eyni fikri son tunc və dəmir dövrünə aid tapıntılar da təsdiq edir.

Arxeoloji-antropoloji faktları etnoqrafik dəlillərlə davam etdirmək mümkündür. Qərbi Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin araşdırılması Azərbaycan etnoqrafiyası elmi qarşısında duran aktual problemlərdən biridir. Maddi mədəniyyət bəşər tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olub, əsrlər boyu təkamül və inkişaf yolu keçmişdir. Maddi mədəniyyət ictimai-iqtisadi inkişafın göstəricisi olmaqla, həm də xalqın etnik tarixi və etnik sərhədləri probleminin həlli üçün ən etibarlı mənbə sayılır.

Maddi mədəniyyət sahələrindən biri olan yaşayış məskənlərinin tarixi çox qədimdir. İbtidai icma quruluşunun dağıldığı və sinifli cəmiyyətin yarandığı dövrdən etibarən kənd tipli yaşayış məskənləri daha geniş inkişaf tapmışdır. Buraya tarixən yaranmış oba, şenlik, yurd, qışlaq, yaylaq, yataq, binə və başqa yaşayış məskəni tiplərini daxil etmək olar.

Azərbaycanda geniş yayılmış yaşayış məskənlərinin xarakterik tarixi tiplərindən başlıcası kənd olmuşdur. Kənd oturaq əhaliyə məxsus daimi yaşayış evləri, təsərrüfat tikililəri, həyətyanı sahələri, inzibati, sosial-mədəni, dini mərkəzləri, ümumi otlaqları, əkin sahələri, içməli suları, ayrıca qəbirstanlığı olan və əhalinin etnik tərkibinin ümumiliyi ilə xarakterizə olunan tarixən formalaşmış məskəndir.

XIX əsrdə təkcə Şərur-Dərələyəz qəzasındakı yaşayış məskənlərinin 85 faizi məhz bu tipdə idi.

Vadi kəndləri də Azərbaycan yaşayış məskənlərinin relyef təsnifatında xüsusi yer tutur. Əsasən dağ yamaclarının və çaylarının olduğu mülayim iqlimli ərazilərdə salınan vadi kəndləri Qərbi Azərbaycan torpaqlarının həm dağlıq, həm də düzənlik hissələrində mövcud olmuşdur.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanın yaşayış məskənləri daimi (yəni kənd, şəhər) və müvəqqəti (oba, binə, yurd, yaylaq) olmaqla iki mühüm qrupa bölünür. Qərbi Azərbaycan əhalisinin maddi mədəniyyətinin tarixi - mədəni köklərinin əsasında da bu cür spesifik əlamətlər və təsnifat durur. Konkret olaraq Göyçə mahalında çox az qarışıq tərkibli kəndlər mövcud olmuşdur. Məhz XIX əsrdən etibarən çoxsaylı ermənilərin bura məqsədyönlü şəkildə köçürülməsi, həmçinin müxtəlif tarixi səbəblərə görə ölkədaxili miqrasiya və deportasiyaların həyata keçirilməsi əhalinin say tərkibinin süni şəkildə dəyişdirilməsində əsaslı rol oynamışdır.

Qərbi Azərbaycanda müşahidə olunmuş ənənəvi ev tiplərindən bir neçəsinə nəzər yetirək**:** "Yer səthinə olan mövqeyinə görə Azərbaycan evləri qazma- qabartma, 1 mərtəbəli, kürsülü, 2 və ya 3 mərtəbəli evlərə ayrılırdılar" [3,122]. Adları çəkilən ev tipləri içərisində qazma, yarımqazma evlər, həmçinin Azərbaycanın Kiçik Qafqaz, Gəncəbasar və qərb bölgələrində "pəyə" adlandırıldırılan evlər Azərbaycan ərazisindəki arxaik ev tiplərinə aid edilir. Qazma evlərin yayılma arealı çox geniş olmuşdur.

Qaradamlar süni mağaraların və qazmaların inkişaf etmiş forması kimi Qərbi Azərbaycan ərazisində də mövcud olmuşdur. "Qaradam" sözünün etimologiyasına gəlincə bir neçə versiyadan danışmaq mümkündür. Birinci fikrə görə, o geniş patriarxal ailəyə məxsus böyükhəcmli ev tipidir. Dilimizdə "qara" sözünün eyni zamanda nəhəng, böyük anlayışlarını ehtiva etdiyi məlumdur. Məsələn, qaramal, qaraağac, qarakotan, Qarayazı (böyük çöl) mürəkkəb sözlərinin tərkibindəki "qara" sözü məhz bu qəbildəndir. İkinci fikir bu sözün mənşəyini qaradamda yanan ocağın tüstüsü, başqa bir fikir isə yaşamaq

üçün seçilmiş, qaralanmış hər hansı bir yer haqqında deyilən "ev tikmək üçün buranı qaralamışam" ifadəsi ilə əlaqələndirir.

Patriarxal ailələrin bölünməsi qaradam tipli yaşayış evlərinin yeni ev tipləri ilə əvəzlənməsinə səbəb oldu. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar patriarxal ailələrin tərkibindən ayrılan fərdi monoqam ailələr daxal, çovustan, bağdadi adlanan evlərdə məskunlaşırdılar. Tikintisi tez və nisbətən asan başa gəldiyindən əhali aran və düzənlik ərazilərdə əsasən bu tipli evlərdə yaşayırdı. "Qom ev", "qarğı ev", "qamış ev", "tapan ev" adları ilə tanınan çovustanlar, eləcə də daxallar qarğı, qamış hörüklərindən və bu kimi digər materiallardan inşa edilirdi.

"Belə ki, bu evlər Naxçıvan, Qarabağ və Cənubi Azərbaycan bölgələrində "çovustan", Quba-Xaçmaz bölgəsində "çubuq ev", "darbənd", Muğanda "qom ev", "hörmə ev", Şəki-Zaqatala bölgəsində "çubuq hörmə", "çəpərə ev", "çitəmə", Şirvanda "qarğı ev", "qamış ev". "tapan ev", qərb böləgisi və Gəncəbasarda isə "durma" adlanırdı. Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, Qərb bölgəsində durma tipli yaşayış evinin iki forması-yay evi və müvəqqəti daldanacaq kimi nəzərdə tutulan "qarğı durma" (buna bəzən "qamış durma" və ya "çubuqhörmə" də deyirdilər) və qış evi kimi daimi istifadə edilən "kərpic durma" geniş yayılırdı" [1, 58].

Elat evləri alaçıq, kühül, daxal, koma və s. adlanırdı. Dairəvi və ya uzunsov plan quruluşuna malik dəyə, coma, qarakeçə, alaçıq, muxru və bu kimi alaçıq növləri də geniş yayılmışdı. "Dəyə" sözü tarixən müxtəlif mənalarda işlədilmişdir. Azərbaycanın qərb bölgələrində dəyə alaçığın bir növü hesab edilmiş, Şirvanda ipək qurdu saxlanılan gümlər belə adlanmışdır. Bir çox türkdilli xalqlar arasında da geniş yayılan bu termin əsasən yaşayış yeri mənasında istifadə olunur. Belə tipli evlərin ən xüsusi cəhəti köç edərkən əlverişli olması, yəni asanlıqla sökülüb qurula bilməsi idi.

Qərb bölgəsi əhalisinin təsərrüfat məşğuliyyətinin əsasında maldarlıq xüsusi yer tutduğundan hər bir kəndli ailəsi müəyyən miqdar sağmal və iş heyvanları saxlayırdı. Bu cür heyvanların saxlanması üçün müxtəlif təsərrüfat tikintilərinə ehtiyac duyulurdu. Xırda və iribuynuzlu heyvanların bəslənməsi üçün bir qayda olaraq tövlə, pəyə, küz, ağıl, yataq tikirdilər.

Lakin bu bölgədə sonradan məskunlaşmış ermənilər azərbaycanlılardan fərqli olaraq özləri üçün daimi yaşayış yerləri və dayanıqlı təsərrüfat tikililəri inşa etməmişlər. Onlar Azərbaycan torpaqlarında yad və müvəqqəti olduqlarını dərk etmiş, ona görə də həmişə xidmət sahələrində – bənna, dərzi, pinəçi, rəngsaz və digər yerlərdə işləməklə vaxt keçirmişlər.

Qərbi Azərbaycan əhalisini tarixi köklərimizlə bağlayan digər maddi mədəniyyət nümunələri içərisində geyimlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xalq geyimləri insanların həyat şəraitləri ilə birbaşa bağlı olan maddi mədəniyyət nümunələrindəndir. Xalqın tarixini də əks etdirən geyimlər onun mədəniyyətini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdən hesab olunur. Etnogenez məsələlərini aydınlaşdırmaq, xalqlar arasında mədəni-tarixi əlaqə və qarşılıqlı təsiri müəyyənləşdirmək işində yardımçı rol oynayan geyimlər həm təsərrüfat sahələrinin səviyyəsindən, həm də coğrafi şəraitdən asılı olaraq inkişaf etmişdir.

Xalq geyimlərimizin adlarında və tiplərində müşahidə olunan variantlılıq onların etnoqrafik zonalar daxilində müxtəlif mədəni təsərrüfat keyfiyyətlərini ehtiva etməsi ilə bağlıdır. Müxtəlifliklərə baxmayaraq, bütün geyim tipləri Azərbaycan milli geyim fondunu təşkil edir ki, bu da xalqımızın qədim vahid tarixi birliyə malik olduğunu təsdiq edir.

Qadın geyimlərinin milli mədəniyyətin arxaik xüsusiyyətlərini də özündə əks etdirdiyi məlumdur. Bu baxımdan mədəni-tarixi əlaqələrdən, etnogenez problemindən danışarkən mühafizəkar qadın geyim tiplərinə müraciət etmək vacibdir. Milli qadın geyimi kompleksinə üst və can köynəkləri, cüt tuman, tay balaq, dar balaq, zıbını, çəpgən, çərkəzi, ləbbadə, nimtənə, küləcə, katıbı, kürdü, çalma, arxalıq, cutqu, ləçək, örpək, kəlağayı, başmaq, çust, corab, eləcə də müxtəlif kəmər və bəzək növləri daxildir və onların hər biri ümum-Azərbaycan milli xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Qərbi Azərbaycan əhalisinin geyim mədəniyyəti də inkişafdan geri qalmamış, yerli əhali gəlmə millətlərin, o cümlədən erməni və rusların təsiri altına düşməyərək bu mədəniyyəti XX əsrin ortalarına qədər qoruyub saxlamışdı. Yerli əhalinin iş üçün başqa yerlərə miqrasiya etməməsi bunun əsas səbəblərindən idi. Milli geyim nümunələrindən mezər (önlük), sırtoy, qadın baş örtüklərindən -yaylıq, təsək, araxçın, qaysafa, dingə və s. gündəlik istifadə olunurdu. Etnoqrafik təhlillər göstərir ki, Qərbi Azərbay-

can əhalisinin geyimləri Azərbaycanın digər bölgələrinin geyim nümunələrindən istifadə edilən parçaların nisbətən qalın olması istisna olmaqla, demək olar ki, fərqlənmir. Qalın parçalardan istifadənin başlıca səbəbi iqlim şəraiti ilə bağlı idi.

XIX-XX əsrlərin əvvəllərində Azərbaycanın ənənəvi qadın geyimləri rəng müxtəlifliyi, biçim-tikiliş və tip mürəkkəbliyi ilə fərqlənirdi. Qadın milli geyimləri alt və üst paltarları olmaqla iki formada mövcud olmuşdur.

"İrəvanda da geyinilən alt tumanı "şəltə" adı ilə bəlli olmuşdur. Lakin burada geyinilən "şəltə" Naxçıvan şəltəsinə nisbətən xeyli uzun olmuşdur. Burada şəltə, bir qayda olaraq, üst tumanından dörd barmaq enində qısa tikilərmiş" [10].

Zıvın (zıbın) və ya zıvını adlanan qadın üst geyimindən Azərbaycanın qərb bölgəsi və Gəncəbasar hüdudlarında geniş istifadə edilirdi. Mövsümi səciyyə daşıyan bu geyim qış paltarı sayılır, köynəyin üstündən çiyinə geyilirdi

Qadın can (alt) köynəyinin ətəyi Naxçıvan və İrəvan ərazilərində bir qədər uzun hazırlanır, İrəvan qadınlarının can köynəyi dizdən yuxarı olmaqla qoluuzun, düz və "xışdax"lı ("xişdək"li) tikilirdi. Xişdək qol altından başlayıb ətəyədək uzanırdısa, bu, köynəyin gövdəsini genişləndirirdi. İrəvan qadınlarının alt köynəyi çox zaman ağdan, bəzən isə çit və ya kətandan hazırlanırdı.

Arxalıq – Azərbaycanda geniş istifadə edilmiş üst geyim növlərindəndir. Müxtəlif parçalardan tikilən arxalıq Azərbaycanın qərb bölgələrində "küləcə" adı ilə tanınırdı. "Qadın arxalığının digər bir variantı olan "əlcəkli arxalıq" da məhz Azərbaycanın qərb bölgələrinə aid edilir" [1, 125].

Küləcə qadın üst geyimi çəpkənlə tipoloji bənzərlik təşkil etsə də, qol biçiminə və ətək uzunluğuna görə ondan fərqlənirdi. Belə qədər düz ətəyi olan küləcə Azərbaycanın Gəncəbasar, Borçalı, Naxçıvan, Şirvan, İrəvanda boğçalıq (bayramlıq) geyim dəstinin komponenti sayılırdı.

Qadın geyimlərini bəzək məmulatları tamamlayır, onların milli xüsusiyyətini zənginləşdirirdi. Varlı qadın libasları bahalı parçalardan hazırlanır, müxtəlif zərgərlik və bəzək əşyaları ilə bəzədilirdi.

Qol-bilək bəzəklərinə qolbaqlar (bilərzik) və bazubəndlər aiddir. Üzüklər isə barmaq bəzəkləri hesab olunurdu. Azərbaycanın Qərb bölgəsində "barmaqşalıq" adlanan nişan üzüyü məhəbbət, etibar, sədaqər və vəfa rəmzi kimi qiymətləndirilirdi. Azərbaycanlı qadınlar tərəfindən geniş istifadə edilmiş qolbaqlar qədim dövrlərdən bu günə qədər aktiv işlədilən bəzək növlərindəndir. "Qərb bölgəsində qızların gəzdirdikləri qolbaqlar "qolaxça" adlanırdı" [7, 76]. Xalq geyimlərinin bu növləri xırda fərqliliklərlə bütün Azərbaycan ərazisi üçün xarakterik olmuşdur.

Nəticə. Deyilənlər bir daha təsdiq edir ki, tarixən Azərbaycan torpaqları olan, indi Ermənistan adlandırılan ərazilərdə vaxtilə yaşayan azərbaycanlıların soykökü tamamilə Azərbaycan xalqının etnogenezi ilə bağlıdır. Qərbi Azərbaycan torpaqları tarixən Azərbaycan türklərinin yaşadığı, böyük mədəniyyət və tarix yaratdığı ərazilərdəndir. Bölgənin maddi mədəniyyətini əks etdirən faktaloji materialların elmi arxeoloji və etnoqrafik təhlilindən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, göstərilən nümunələrin hər biri ümum-Azərbaycan tipindədir və ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. İnanırıq ki, biz tezliklə öz doğma yurdumuza qayıdacaq, oradakı maddi-mənəvi və mədəni dəyərlərimizə - irsimizə sahib çıxacağıq!

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
2. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.
3. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, Elm, 1991, 256 s.
4. Məmmədov K.H. Antropologiyanın əsasları. Bakı, Qanun, 2022. 192 s.
5. Rüstəmov S. Zəngəzur hadisələri. Bakı, 1992, 59 s.
6. Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırım. Bakı, 2006, 92 s.
7. Велиев Ф.И. Материальная культура Западной зоны Азербайджана XIX и начале XX вв. (историко-этнографическое исследование) Баку, Элм, 1996, s.
8. Azərbaycanlılara məxsus yer üzündən silinmiş mədəni irs nümunələrinin siyahısı hazırlanacaq / AzərTac, 26.01.2023. -

https://azertag.az/xeber/azerbaycanlilara_mexsus_yer_uzunden_silinmis_medeni_irs_numunelerinin_siyahisi_hazirlanacaq-2461253 [20.09.2024].
9. Qərbi Azərbaycanda mədəni irs soyqırımı / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 13.01.2023. - https://science.gov.az/az/news/open/23498 [20.09.2024].
10. Azərbaycan milli geyimləri / Vikipediya, Azad Ensiklopediya. - https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_milli_geyiml%C9%99ri [20.09.2024].

ФАХРИЯ ХАВИЛОВА
Кандидат философских наук,
Бакинский Государственный Университет,
преподаватель кафедры археологии и этнографии

ЗЕМЛИ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА, КАК НОСИТЕЛИ НАШЕГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Культурное наследие каждого народа отражает его материальные и духовные ценности. Защита, сохранение и популяризация культурного наследия – главная обязанность каждого государства. Защита нашего национального культурного наследия занимает особое место среди приоритетов Азербайджанского государства. Известно, что Армения-агрессор прибегла к всевозможным грязным делам на землях Западного Азербайджана, чтобы уничтожить национальное и культурное наследие, принадлежащее нашему народу, и стереть следы Азербайджана с наших исторических земель. Тем не менее, наш народ сохранил в своей памяти наш исторический образ и постарался передать подрастающему поколению факты и информацию о наших национальных и культурных ценностях. На основе научного археологического и этнографического анализа фактических материалов, отражающих материальную культуру региона, можно сделать вывод, что каждый из образцов носит общеазербайджанский тип и является частью общетюркской культуры.

Ключевые слова: Культурное наследие, депортация, материальная культура, духовная культура, этнографический.

FAKHRIYA HAVILOVA
PhD in History,
Lecturer at the Department of Archaeology and Ethnography
of Baku State University

THE LANDS OF WESTERN AZERBAIJAN AS CARRIERS OF OUR CULTURAL HERITAGE

The cultural heritage of each nation reflects its material and spiritual values. Protection, preservation and popularization of cultural heritage is the main responsibility of every state. The protection of our national cultural heritage occupies a special place among the priorities of the Azerbaijani state. It is known that aggressor Armenia has resorted to all sorts of dirty deeds in the lands of Western Azerbaijan in order to destroy the national and cultural heritage belonging to our people and erase the traces of Azerbaijan from our historical lands. Nevertheless, our people have preserved our historical image in their memory and tried to convey facts and information about our national and cultural values to the younger generation. Based on a scientific archaeological and ethnographic analysis of factual materials reflecting the material culture of the region, we can conclude that each of the samples is of a common Azerbaijani type and is part of a common Turkic culture.

Keywords: Civilized heritage, deportation, material culture, spiritual culture, ethnographic.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 20 sentyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Hicran Mahmudova, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 39; UOT 94(479.24); UOT 94

WANG JIBAO

Докторант Бакинского Государственного Университета
кафедры "История народов Кавказа"
kchangshu@gmail.com

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРАЗДНИКА НОВРУЗ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И КИТАЕ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/263-269

Новруз – древний международный праздник, включённый в Репрезентативный список нематериального культурного наследия человечества в 2009 году. В наше время он отмечается весной во многих странах мира. Таких как: Азербайджан, Иран, страны Центральной Азии, Китай и др. Существует множество версий происхождения праздника Новруз. В честь праздника в городах и сёлах проводятся народные гуляния с песнями и танцами, организуются спортивные состязания и игры. Есть много общего и различия в обычаях и традициях празднования Новруза в Китае и Азербайджане. Новруз повлиял на развитие и связь восточной и западной культур стран, находящихся на Шелковом пути.

Ключевые слова: Новруз, Азербайджан, Китай, день весеннего равноденствия, традиция, костёр.

Введение. Праздник Новруз – это древний международный праздник. Его отмечают во многих странах и регионах мира. По данным ООН, Новруз отмечается как начало нового года более чем 300 миллионами жителей во всем мире и празднуется более 3000 лет на Балканах, на Ближнем Востоке, на Кавказе, в Центральной Азии, в бассейне Черного моря и в других регионах [6, с.2]. В Азербайджане Новруз является важным праздником. Во время праздника Новруз в Азербайджане проходят грандиозные торжества, президент страны и члены правительства вместе со своим народом принимают участие в праздничных гуляниях, посвященных этому празднику. Новруз также является важным праздником в Китае, особенно в Синьцзян-Уйгурском автономном районе (СУАР). Люди также придают большое значение празднованию Новруз и организуют в честь праздника торжества. В данной статье дается краткое представление о происхождении праздника Новруз, а также проводится сравнительный анализ его проведения в Азербайджане и Китае.

1. Происхождение праздника Новруз. В Азербайджане название праздника – Новруз байрам. Новруз (произносится как «но-руз») – это комбинация двух персидских слов [8, с.3]. Новруз байрам (фарс.) – нов – новый, руз – день, байрам – праздник [5, с.28]. «Новруз» является благоприятным праздником, когда весна возвращается на землю и все сущее пробуждается, поэтому Новруз – это еще и праздник весны. Новруз – древний праздник, о происхождении которого ходит много легенд. Одна из самых популярных точек зрения в академических кругах состоит в том, что этот праздник зародился в период зороастризма, а происхождение этого праздника также связано с установлением календаря во времена древней Персидской империи: Ахеменидская, Парфянская, Сасанидская империи.

Год по древнеперсидскому календарю формально начинался с "вхождения Солнца в созвездие Овна" (день весеннего равноденствия) и состоял из 12 месяцев [22]. 1 фарвардина солнце заканчивает свое движение в северном полушарии и пересекает точку экватора, переходя в южное [26]. Первый день месяца фарвардина считался началом Нового года. С особой пышностью праздновали Навруз в эпоху Сасанидов (224-651 гг.). Навруз был провозглашен официальным новогодним праздником и отмечался весьма торжественно. Празднование продолжалось шесть дней. Первые пять дней являлись общенародным праздником и назывались «Наврузи омма» или «Наврузи кучак», т.е. общенародным, или малым, Наврузом. Шестой день был официальным праздником только для царя, когда он уединялся и праздновал со своими прибли-

женными. Эта часть праздника называлась «Наврузи бузург» или «Наврузи хосса», т.е. большой, или официальный Навруз [4, с,162]/

Азербайджанские учёные отмечают, что Новруз ни связан, ни с авестийскими шестью праздниками, ни с исламом. Он возник задолго до них. Источники указывают на то, что в эпоху Ахеменидов (558-330 гг. до н.э.) в народе уже существовал обычай праздновать этот праздник. Зороастрийцы связывали Новруз со своими обрядами и традициями. Даже имена отдельных исторических и легендарных личностей Ирана, например шаха Каумарса, Джамшида и др., связывают с этим праздником. В Сасанидский период, в связи с превращением зороастризма в государственную религию, этот весенний праздник отмечался с особой торжественностью, как общенародный и государственный праздник [1, с.36].

Некоторые ученые полагают, что генезис Новруза восходит к периоду производящего хозяйства и к процессу переселения арийских-индоиранских племен из северных широт Европы в пределы Передней и Центральной Азии. В X-VI тысячелетиях до нашей эры в истории человечества произошел стадиальный переход от присваивающего типа хозяйства (собирательство, рыболовство и охота на животных) к производящему типу (земледелие и оседлое скотоводство) и дата празднования Навруза - 20-21 марта - выбрана не случайно, т. к. она приходится на весеннее равноденствие, когда день уравнивается с ночью и весна вступает в свои права. Наступает пора новой полевой страды, время забот и надежд земледельца. Согласно учению «Авесты», люди должны каждую весну отмечать появление жизни на земле, зародившейся «в шести видах» (небо, вода, земля, растения, животные и человек). [4, с.161] До наших дней сохранился обычай разжигать ритуальные костры, зажигать факелы и свечи (зороастрийцы были огнепоклонниками и считали огонь жизненной силой), красить яйца (как символ зарождения новой жизни), проращивать зёрна пшеницы или ячменя и ставить их на праздничный стол вместе с разнообразными сладостями [7]. Поскольку Новруз празднуется каждый год в день весеннего равноденствия, его еще называют «Праздник весны» [10, с.283]. Возобновление весны имело духовное значение, которое символизировало триумф добра над злом и радости над печалью [7].

Среди учёных существует и такая гипотеза, что на празднование Новруза, возможно, повлияли ранние шумеры, которые выражали свое восхваление жизни, проводя серию ритуалов. Позднее персы соединили празднование Нового года с зороастризмом и местными мифами о сотворении мира и трансформировали их. В сасанидский персидский период сформировался уникальный персидский праздник Новый год-Новруз. Поэтому, хотя Новруз и произошел от зороастризма, это не религиозный праздник, а светский культурный праздник. [14, с.43] Позже он распространился во многих странах и регионах.

О Новрузе также рассказывается в параграфе 16 Агдаса (Китаб-и-Агдас), написанного Бахауллой: «……О люди мира! Мы повелели вам поститься недолгий срок, а по окончании поста назначили для вас Навруз праздником. Так Дневное Светило Речения воссияло с небосклона Книги по велению Того, Кто есть Господь начала и конца. Дни, остающиеся от месяцев, да будут помещены перед месяцем Поста. Мы распорядились, дабы они среди всех ночей и дней были проявлениями буквы "Ха", и посему они не связаны ограничениями года и месяцев его……» [23]. «Навруз» здесь – это сегодняшний Новруз. Следует отметить, что хотя Новруз записан в священных книгах этой религии, Вера Бахаи была основана в Иране Бахауллой в 1863 году и начала распространяться на Ближнем Востоке. Поскольку существование этой религии было недолгим, данную информацию нельзя использовать в качестве прямого доказательства для изучения происхождения Новруза. Надо отметить, что о происхождении Новруза в разных странах и этносах ходит много красивых легенд.

2. Новруз в Азербайджане. Новруз, один из самых важных традиционных народных праздников в Азербайджане, он знаменует начало нового года. Записи о Новрузе есть в ранних литературных произведениях азербайджанских писателей. Из посвященных празднику Новруз произведений можно отметить такие, как «Сиясет-намэ» Низами, «Новрузнамэ» Омара Хайяма [21]. Великий азербайджанский поэт Низами Гянджеви в своей «Хамсе» сообщает, что праздник Новруз отмечали ещё в 350 г. до н. э [2, с.17]. В 2006 году в Азербайджане был принят закон, по которому жителям Азербайджана на Новруз предоставляется 5 выходных дней [25]. Каждый

год официальные лица Азербайджана заранее объявляют конкретное время проведения Новруза. На примере 2024 года, согласно постановлению Кабинета Министров «Об определении дней праздников Новруз, Рамадан и Курбан на 2024 год» 20, 21, 22, 23 и 24 марта 2024 года определен праздник Новруз [29]. Весна войдет в Азербайджан 20 марта в 07:06:21 по бакинскому времени. Праздник Новруз отмечается в Азербайджане 20-21 марта [28].

Новруз является важным и любимым праздником азербайджанского народа. Азербайджанский народ начинает готовиться к приходу праздника за месяц. Как и столетия назад и сейчас люди ежегодно, накануне Новруза празднуют последние 4 вторника уходящей зимы – «илахыр чершенбе». Эти вторники символизируют землю, воду, огонь, ветер, по сути своей, олицетворяя 4 элемента, составляющие основу бытия [2, с.17]. Так, по вторникам каждой недели отмечаются Су, Од, Торпаг и Ахыр чершенбе – соответственно ритуальные вторники Воды, Огня, Земли и Последний (предпраздничный вторник) [21]. По поводу каждого из этих дней в народе бытуют стихи и песни. Заложенный Зороастром еще в древности обряд – в последний вторник накануне Новруза прыгать через разведенный костер, зажигать факелы, ставить на стол горящие свечи сохранился и в наши дни. Прыжки через костер, зажигание факелов сопровождались специальными молениями с просьбами уничтожить в огне боль, горе, неудачи, оставить их в прошлом [2, с.18]. Каждый вторник вечером перед Новрузом дети стучатся в двери соседних домов, кладут у двери шапку или небольшой пакет и прячутся. Хозяин этих домов кладет фрукты или праздничные угощения в них. Спрятавшиеся дети, дождавшись пока хозяин закроет дверь, забирают свои подарки и счастливые убегают. Во многих учебных заведениях и университетах проводятся праздничные мероприятия.

Особую роль в праздновании Новруза играет хонча: большой серебряный или медный поднос, который азербайджанцы наполняют традиционными праздничными сладостями, сухофруктами и крашеными яйцами. Все, что лежит на подносе имеет символическое значение. Национальные азербайджанские выпечки символизируют: пахлава представляет небо и звезды, гогал - солнце, шекербура - луну, а крашеные яйца - жизнь. Центр хончи украшен зеленой проросшей пшеницей – самани (səməni), перевязанной красной лентой. Самани - символ пробуждения земли и прихода весны. После окончания праздничных дней, люди бросают самани в реку или море с надеждой на плодородный год. На края подноса ставят зажженные свечи, по одной на каждого члена семьи [25].

Самым значимым днём во время празднования Новруза является 20 марта. Вечером, с наступлением темноты, в старой части Баку, называемом Ичери-шехер (старый город), разжигают огромный костёр. Вокруг костра собирается большое количество людей. Все веселятся, поют песни, танцуют, радуются приходу весны. Во всех городах и сёлах проходят народные гуляния. В дни Новруза по всему Азербайджану проходят музыкальные меджлисы (собрания), ашуги и народные певцы "ханенде" исполняют песни, проводятся свойственные Новрузу игрища - канатоходцы демонстрируют свое искусство, пехлеваны (народные борцы) состязаются в силе, на площадях разыгрываются спектакли. Среди них широко распространен и исполняется в весенние дни по всему Азербайджану комический спектакль «Кёскёса» [2, с.19].

К столу, в праздник Новруз Байрам, подают особые праздничные блюда и семь продуктов, названия которых начинается с буквы «с» [27] Это сумах (специя из молотых ягод), Су (вода), сирке (уксус), семени (проросшая пшеница), сабзи (зелень), сарыкок (куркума) и синаб (сорт яблок). Следует отметить, что в разных местах есть определенные различия в выборе и размещении еды. Кроме этого, на стол ставятся зеркало и свечи, перед зеркалом — покрашенные яйца. В Новруз в каждом доме обязательно готовятся различные кушанья, причём – среди них обязательно должен присутствовать праздничный плов [2, с.19].

Перед началом праздника Новруз каждая семья тщательно убирает свой дом, наводит порядок во всех комнатах чтобы встретить Новруз в чистоте. Покупают новую одежду и новые предметы обихода. Есть поверье, что если оставить в доме что-то сломанное и ненужное, это может навлечь неудачу на жителей дома в новом году [3, с.10-11]. Люди, живущие или работающие в других городах, едут домой, чтобы в день празднования быть вместе со своими семьями и навещают своих пожилых родственников. Существует также обычай сажать в Новруз деревья,

но ни в коем случае, в Новруз нельзя рубить деревья.

3. Новруз в Китае. Новруз в Китае празднуют в основном в Синьцзяне (СУАР). Это традиционный праздник китайских уйгуров, казахов, киргизов, таджиков, татар, узбеков и других этнических групп [13, с.20]. Этот праздник включен в список нематериального культурного наследия Китая.

Трудно установить время происхождения праздника Новруз в Китае т.к. существует много разных легенд об этом. Документ, обнаруженный в Турфане (в бывшем государстве Силян) в прошлом веке и относящийся к 14-му году правления династии Цзяньчу (418 г. н.э.), отражает период существования зороастризма в этом месте. Стоит отметить, что от пяти династий и десяти царств (907-960 гг. н.э.) до династии Сун (960-1279 гг. н.э.) зороастризм все еще существовал в Синьцзяне (СУАР) [10, с.41-42].

Благодаря тысячелетней культурной интеграции и развитию, Новруз в Китае имеет свои особенности и разные этнические группы также имеют определенные различия в его праздновании.

Перед Новрузом уйгуры, казахи, таджики, киргизы, живущие в Китае, проводят тщательную уборку внутри и снаружи дома, стирают одежду и постельное белье, убирают двор, ремонтируют скотный двор, сажают деревья и траву, украшают снаружи свои дома. В честь праздника люди также готовят много вкусной еды, шьют или покупают новую одежду [17, с.14]. Накануне праздника уйгуры держат в руках разожжённые масляные лампы из тыквы (тыква, наполненная маслом) и проходят по дворам. На каждом перекрёстке разжигают костры. Народ веселиться, музыканты играют на девятигранном бубне, декламируют стихи и поют песни. Празднование проходит до рассвета. На рассвете перед каждым домом расставляют столы с разными яствами [12, с.182].

Накануне Новруза казахи и киргизы, живущие в Китае, рано утром сжигают кучу сосновых и кипарисовых веток посреди дома и передают дымящиеся ветки над головами каждого, чтобы вся семья в Новом году была счастлива и в безопасности. Затем родители подносят дымящиеся сосновые ветки ко входу в загон для скота, пропускают скот через дымящиеся сосновые ветки и молятся, чтобы скот был здоров и быстро размножался. [11, с.406]

В день праздника люди надевают традиционную национальную одежду, вся семья собирается вместе и едят специально приготовленное блюдо «Новруз». Они навещают своих родственников и соседей и угощают их праздничным блюдом. Кроме того, люди также ходят на кладбище чтобы вспомнить своих предков и привести в порядок их могилы [17, с.14]. Существует интересный обычай у таджиков, живущих в Китае. В день праздника, когда родственники и друзья входят в дом, каждому посыпают плечи щепоткой белой муки, чтобы вместе помолиться и пожелать удачи в новом году [17, с.24]. В народе также есть поверье, что Новруз самое счастливое время для проведения свадеб [18, с.85].

Как мы уже отметили, в день праздника люди готовят специальное блюдо «Новруз». У разных этнических групп в Китае существуют различия в приготовлении этого блюда, особенно отличаются используемые ингредиенты. Уйгуры обычно это блюдо варят в большой кастрюле с девятью видами зерен [12, с.11]. У казахов его готовят из пшеницы, риса, проса, лапши, йогурта, соли и воды. По традиции в горшок кладут семь видов продуктов, что указывает на хороший урожай в наступающем году. Иногда добавляют такие продукты, как финики, изюм и сухой сыр [9, с.160]. Также, во время праздника Новруз, в специальной печи выпекается традиционный хлеб – Наан и разнообразная выпечка, готовят плов из риса, моркови, лука, баранины, курицы, кураги, изюма и т. д. На столах изобилуют сухофрукты и фрукты: курага, миндаль, сушеные персики, слива, изюм, красные финики, гранаты, яблоки, груши, дыня и т. д [17, с.11]. В этот день в каждом таджикском доме необходимо поставить на стол 7 продуктов, название которых начинается на букву «с». «Себзе (Sebze)» (обычные зеленые овощи), «Самани (samani)» (ростки пшеницы), «сенджед (senjed)» (Плод лоха узколистного) и «сомак (somaq)» (растение), «сиджир (sijir)». (чеснок), «сумбул (sijir)» (валериана) и «срайк (srike)» (уксус) и т. д [19, с.85]. Эта традиция имеет общие черты с азербайджанскими традициями.

В праздничные дни местное самоуправление также организует различные мероприятия.

Проводятся поэтические чтения, конкурсы, и разные познавательные программы. Устраиваются овечьи, петушиные и собачьи бои, а также соревнования по перетягиванию каната, волейболу, настольному теннису и другим видам спорта. В небо выпускают воздушных змеев [17, с.14]. В день Новруза люди в праздничных костюмах поют и танцуют. Обязательно исполняют уйгурский национальный танец и исполняют Двенадцать уйгурских мукамов [17, с.17].

Новруз – это общий праздник, для многих этнических групп в Синьцзяне (СУАР) в Китае. Он укрепляет отношения между этими группами и способствует сохранению мира в регионе [15, с.442].

В праздновании Новруза присутствуют элементы зороастрийской культуры. Возможно, эти факторы повлияли на местные традиционные культурные обычаи в разных регионах Китая. Например, в уйгурской свадебной церемонии невесте необходимо перепрыгнуть через небольшой костер, прежде чем войти в дом жениха [15, с.395]. В некоторых местах на северо-западе Китая, в ночь на 23-й день первого лунного месяца года, каждая семья разжигает у ворот большие костры. Хозяйки достают домашнюю утварь и обжигают её на огне, а потом взрослые и дети прыгают через костер и в конце развеивают пепел сгоревших дров в воздухе, молятся за здоровье и хороший урожай для своих близких в новом году. Этот праздник называется праздник Ляо Чань (кит. 燎疳节)

Во время Новруза в Китае отмечается день весеннего равноденствия – Чуньфэнь (кит. 春分). Это время пробуждения природы. Солнце высоко светит над экватором и прибавляются тёплые дни. В этот день в Китае, как и в Азербайджане, готовят особые блюда и раскрашивают куриные яйца. У китайцев существует традиция, которой около четырёх тысяч лет: проводится детская игра «стояние яиц». Кто сможет поставить яйцо вертикально, у того будет удачный год [16, с.58]. В Азербайджане также существует подобная игра. Берётся в руки яйцо и острым концом бьют о яйцо другого. Побеждает тот, чьё яйцо не разбилось и осталось целым. В этот день в Китае в небо запускают воздушных змеев, пьют вино и посещают могилы предков [20].

Заключение. Новруз любимый народный праздник во многих странах мира, в том числе в Азербайджане и Китае. В каждой стране, где он отмечается, празднества сопровождаются песнями, танцами, угощениями и свойственными каждому народу обычаями. Есть много общего и различия в обычаях и традициях в период празднования Новруза в Китае и Азербайджане. Но всех людей в обеих странах объединяет любовь к природе, к своей истории, обычаям и вера в наступление счастливого нового года.

«23 февраля 2010 года Генеральная Ассамблея ООН признала 21 марта как Международный день Новруз. На этом же заседании Генеральная Ассамблея приветствовала решение ЮНЕСКО от 30 сентября 2009 года о включении Новруза в Репрезентативный список нематериального культурного наследия человечества» [24]. Новруз открывает окно для взаимопонимания между многими странами мира. Новруз повлиял на развитие и связь восточной и западной культур стран, находящихся на Шелковом пути. Он стал мостом для культурного обмена между многими странами и этническими группами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Велиев Э. Сакральный кувшин из Баку.MEMAR,01.2018.34-37с.
2. Гусейнов Р. Азербайджанский Новруз. IRS Heritage, 2004(11). №3.16-20с.
3. Имамалиев Э.Г. Азербайджанский Новруз и национальные ценности. 2023, 18 с. - https://www.researchgate.net/publication/370987406_Elcin_Galibogly_-_Azerbajdzanskij_Novruz_i_nacionalnye_cennosti (дата обращения:20.01.2024).
4. Исомитдинов Ж.Б. К истории происхождения и эволюции праздника Навруз // Вестник Таджикскогогосударственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук, 2014, с.161-170.
5. Набиев А.М. Новруз в Азербайджане (информационные сведения) / Folklorşünaslıq, №9 2011, с.28-35. - http://static.bsu.az/w8/Folklorwunasliq/2011%20-%209/28-35.pdf (дата

обращения:13.01.2024).
6. Организация Объединенных Наций. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 23 февраля 2010 года: 64/253.Международный день Навруз. Шестьдесят четвертая сессия Пункт 49 повестки дня.1-3с.
7. Эйлаг гызы З. Новруз-праздник весны, наступления нового года / газета: Вышка-93, 19.03. 2021.
8. Jaclyn Michael, Celebrating Nowruz. Harvard University. Center for Middle Eastern Studies, Cambridge. p17.
9. Ayinuer Maowuliti.哈萨克族诺鲁孜节的文化途释 (Cultural Interpretation of Nowruz Festival of the Kazakh) [J]. Festival Studies (Vol. 7), Shandong, 2013(01). p156-168.
10. Chen Huisheng. 中国新疆地区伊斯兰教史（第一册）(History of Islam in Xinjiang, China: Vol. 1) [M]. Xinjiang People's Publishing House, Urumqi, 2000, 423 p.
11. Chen Huisheng. 中国新疆地区伊斯兰教史（第二册 (History of Islam in Xinjiang, China: Vol. 2 [M]. Xinjiang People's Publishing House, Urumqi, 2000, p439.
12. Guzaiayi Abudureheman. 浅谈维吾尔族的传统节日——诺鲁孜节 (A brief discussion on the traditional festival of the Uygur ethnic group - Nowruz) [J]. Art and Literature for the Masses, Shijiazhuang, 2012.p182.
13. Liu Ming. 节日志与写文化:“一带一路”倡议下塔吉克斯坦诺鲁孜节调查研究（Festival Ethnography and Writing Culture: Navruz in Tajikistan under BRI) [J]. Journal of North Minzu University, Yinchuan, 2019(4). p19-30.
14. Liu Yuqin.构建丝绸之路视域下诺鲁孜节的时代价值浅析 (A Brief Analysis of the Contemporary Value of Nowruz in the Context of the Silk Road) [J].The Border Economy and Culture, Harbin, 2015(10). p43-44.
15. Wang Ping, 诺鲁孜节节日体育对推进新农村建设的作用(The role of Nowruz Festival sports in promoting the construction of new rural areas) [J].Agricultural Archaeology, Nanchang, 2011.06. p441-443.
16. Wang Xuejiao, Cai Pei. 春分——二十四节气 (Spring Equinox - 24 Solar Terms) [J]. Disaster Reduction in China, Beijing, 2017.03. p57-58.
17. Wang Yanhua.诺鲁孜节日文化研究(Research of Noruz Festival Culture) [D]. Dissertation of Shihezi University, Shihezi, 2016.06. p49.
18. Xiren Korban.诺鲁孜节与琐罗亚斯德教渊源关系研究 (Nawruz Festival and Zoroastrian) [J]. Journal of Xinjiang University (Philosophy, Humanities & Social Science), Urumqi, 2014(5), vol.42. p83-86.
19. Xiren Korban, Zhao Jianguo. 数字“七”与塔吉克族文化 (“Seven” in Tajik Culture) [J].Journal of Xinjiang University (Philosophy, Humanities & Social Science), Urumqi, 2009(4), vol.37. p83-86.
20. https://www.rili.com.cn/24jieqi/chunfen/100382.html (дата обращения: 15.01.2024).
21. Азербайджанские национальные праздники. Новруз Байрам. - https://nekrasov.izh-cbs.ru/sites/default/files/tradition-pdf/azerbaydzhanskie_nacionalnye_prazdniki._novruz_bayram.pdf (дата обращения:25.01.2024).
22. Древнеперсидская и “Зороастрийская” календарные системы | Контент-платформа Pandia.ru (дата обращения:18.03.2024).
23. Китаб-и-Агдас (bahaiarc.org) https://bahaiarc.org/?view=article&id=720:aqdas&catid=100:bibliography-b (дата обращения: 11.02.2024).
24. Международный день Новруз | Организация Объединенных Наций (un.org) https://www.un.org/ru/observances/international-nowruz-day (дата обращения:05.03.2024).
25. Новруз в Азербайджане (advantour.com) (дата обращения:16.02.2024).
26. Новруз в Иране – какого числа, история и традиции праздника | Iran Magazine | Дзен (dzen.ru) (дата обращения:18.03.2024).
27. Праздник Новруз-байрам в Азербайджане – традиции. (polit-gramota.ru) (дата обращения:

20.01.2024).
28. Bu gün Novruzun ilk çərşənbəsi - Su çərşənbəsidir - Uşaq Bilik Portalı (azertag.az) (дата обращения: 05.03.2024).
29. Bu gün Od çərşənbəsidir (bizim.media) (дата обращения:10.03.2024).

WANG JIBAO
Bakı Dövlət Universiteti"
Qafqaz xalqlarının tarixi kafedrasının doktorantı

AZƏRBAYCAN VƏ ÇINDƏ NOVRUZ BAYRAMININ MÜQAYISƏLI TƏHLILI

Novruz 2009-cu ildə Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Reprezentativ Siyahısına daxil edilmiş qədim beynəlxalq bayramdır. Hazırda dünyanın bir çox ölkələrində yazda qeyd olunur. Məsələn: Azərbaycan, İran, Orta Asiya ölkələri, Çin (Sincan-Uyğur Muxtar Rayonu) və s. Novruz bayramının mənşəyi ilə bağlı bir çox versiyalar mövcuddur. Bayram şərəfinə şəhər və kəndlərdə mahnı və rəqslərdən ibarət el şənlikləri keçirilir, idman yarışları və oyunlar təşkil olunur. Çində və Azərbaycanda Novruzun qeyd edilməsi adət və ənənələrində oxşar və fərqli cəhətlər var. Novruz İpək Yolu üzərində yerləşən ölkələrin şərq və qərb mədəniyyətlərinin inkişafına və əlaqəsinə təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: Novruz, Azərbaycan, Çin, yaz bərabərliyi. adət-ənənələr, atəş.

WANG JIBAO
Doctoral student of Baku State University
of the Department "History of the Peoples of the Caucasus"

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE NOWRUZ HOLIDAY IN AZERBAIJAN AND CHINA

Nowruz is an ancient international holiday that was included in the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity in 2009. Nowadays, it is celebrated in spring in many countries of the world. Such as Azerbaijan, Iran, Central Asian countries, China, etc. There are many versions of the origin of the Nowruz holiday. During the holiday, cities and villages hold celebrations with singing and dancing and organize sports competitions and games. There are many similarities and differences in the customs and traditions of Nowruz celebrations in China and Azerbaijan. Nowruz influenced the development and connection between the eastern and western cultures of the countries along the Silk Road.

Keywords: Nowruz, Azerbaijan, China, vernal equinox, tradition, bonfire.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 may 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. İradə Hüseynova, t.e.d. İsmayıl Məmmədov..

UOT 902

TÖHVƏ HÜSEYNOVA
AMEA-nın Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun dosenti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
nuray-fuadqizi@mail.ru

QAFQAZ ALBANİYASININ NÜYDİ VƏ QIRLARTƏPƏ ABİDƏLƏRİNDƏN TAPILMIŞ KERAMİKA MƏMULATI HAQQINDA (AĞSU RAYONU)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/270-274

Qədim Qafqaz Albaniyasının iqtisadi, mədəni və siyasi həyatını öyrənmək üçün arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində əldə edilmiş maddi-mədəniyyət qalıqları ən qiymətli mənbələrdən biridir. Aşkar olunmuş tapıntılar öz dövrünün istehsal vasitələri və istehsal münasibətlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Uzun illər ərzində Ağsu rayonu ərazisindəki qədim abidələrdə aparılmış arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri müxtəlif olmaqla yanaşı, fərqli funksiyalar daşıyır. Bu məqalədə bəzi keramika məmulatları haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, təsərrüfat həyatı, keramika, Qırlartəpə, Nüydi.

Giriş. Antik çağın bir çox xalqlarında olduğu kimi albanların da məişətində saxsı məmulatları xüsusi yer tutmuşdur. Bu qəbildən Ağsu rayonu ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində əldə edilmiş tapıntıların böyük əksəriyyətini məhz keramika məmulatları təşkil edir. Müraciət etdiyimiz möhtəşəm Nüydi və Qirlartəpə yaşayış yeri və qəbir abidələrindən tapılmış keramika nümunələri çoxçeşidliliyi və zənginliyi ilə diqqət cəlb edir. Keramika nümunələri müxtəlif növlüdür. Bunlardan təsərrüfat küpləri, süddan biçimli qablar, badya və camlar, dolçalar və bardaqlar, qazan tipli saxsı qablar, gil çıraqlar və digərlərini qeyd etmək olar.

Təsərrüfat küpləri orta və iri həcmli hazırlanmışdır. İri həcmli təsərrüfat küplərinə ən çox yaşayış yerlərində rast gəlinir. Bu küplər əsas etibarı ilə binaların içərisində və yaxınlığında yerə basdırılmışdır. Onların çoxu uzun müddət torpağın altında olduğundan ya sınmış, ya da yararsız vəziyyətə düşmüşdür. Küplərin əksəriyyəti qırmızı rəngdə olub Nüydi yaşayış yerindən aşkar edilmiş təsərrüfat küplərinin bir neçəsi daha iri olmuşdur. Həmin küplər də qirmızı rəngdə olub , üzəri saya, ağzının qıraqları kənara doğru çıxıntılı düzəldilmişdir. Belə iri küplər çox güman ki, anbar vəzifəsini daşımışdır. Onların bəzilərinin çiyin hissəsində əkinçiliklə əlaqədar olan işarələrə də təsadüf edilmişdir(1, s.9-10). Bu işarələr yaşayış yeri sakinlərinin əkinçiliklə məşğul olmaqları haqqında təsəvvürü genişləndirməklə yanaşı, həmin küplərin bilavasitə taxıl saxlanması üçün istifadə edilməsinə işarədir. Buradan böyük küplərlə yanaşı nisbətən kiçik küplərdə aşkar edilmişdir. Bu küplər enli boğazlı və qabarıq gövdəlidir. Gövdənin ortasında iki tərəfdən dairəvi qulpları vardır. Qırmızımtıl rəngdə olan bu küplərin üçqulplulları da vardır.

Nüydi torpaq qəbirlərindən tapılmış orta həcmli küplərin əksəriyyəti boz rəngli, orta tutumlu, uzunsov formalı olaraq, boğazı nisbətən enli, gövdəsi isə qabarıqdır. Onun çiyin hissəsində tək bir yerdə dairəvi qulpu vardır. Ola bilsin ki, maye, un, quru meyvə, yağ və s. saxlamaq üçün nəzərdə tutulan belə küplər eyni funksiya üçün qəbirlərə də qoyulmuşdur.

Antik dövrə aid Qırlartəpə abidəsindən tapılmış təsərrüfat küpləri daha çox diqqət cəlb edir. Arxeoloji qazıntılar zamanı istər yaşayış yerləri, istərsə də qəbir abidələrindən xeyli miqdarda təsərrüfat küplərinin ya qırıqlarına, ya da bütövlərinə təsadüf olunmuşdur. İri təsərrüfat küplərinin bəzilərinin içərisində yanıb kömürləşmiş buğda qalıqları tapılmışdır. Qırlartəpə yaşayış yerindən tapılmış təsərrüfat küplərinin bir neçəsi daha maraqlıdır. Bu küplərin bəziləri enli ağız şiş gövdəli, oturacağı nisbətən şiş düzəldilmişdir. Küpün ağzı yastı daşla örtülü olmuşdur. İşərisində maye, ərzaq saxlandığı bilinir (2, s.3-4).

Süddan biçimli qablar. Qədim Alban mədəniyyəti üçün ən səciyyəvi gil məmulatlarıdır. Bu qablar duluzçuluq sənətinin incilərini özündə əks etdirmişdir. Süddan biçimli qablar ilk dəfə Yaloylutəpədə tapılmışdır. Qafqaz Albaniyası ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində aş-

kara çıxarılmış bu tip qablar bunu bir daha sübut etmişdir. Bu baxımdan Qafqaz Albaniyasının mərkəzi hissələrindən sayılan Ağsu rayonu ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntı işləri bu qabların həmin ərazidə daha geniş yayıldığını göstərir (3, s.77-78). Bu tip qablara ən çox küp və təknə qəbirlərdə təsadüf olunmuşdur. Süddanların üzərinin işlənməsində əksərən boz gil məhlulundan istifadə edilmişdir. Qablar sarımtıl, çəhrayı rəngdə bişirilmişdir.

Dulusçuluqda xüsusən əldə hazırlanmış gil istehsalında qabın öz gilindən əlavə ağ gil seçilir və ondan həmin qabın əsas gilinin tərkibinə qatılır. Həm də ondan ayrıca məhlul hazırlayıb məmulatın bəzisini anqoblayırlar (4, s.103-104). Antik dövr gil məmulatlarının anqoblanmasında əsasən məsamələri örtmək, həm də qabın rəngini dəyişmək üsulu nisbətən üstünkük təşkil edir.

Nüydidən tapılmış süddan tipli qablar qonşu abidələrdən tapılan həmin tip qablardan zərifliyi, simmetrikliyi, yaxşı bişirilməsi, habelə həcmləri etibarı ilə bir-birindən çox az fərqlənirlər. Bu tip qablar süd, şərab, ümumiyyətlə içki üçün istifadə olunduğunu ehtimal etmək olar. Əsasən oturaq əkinçiliklə məşğul olan əhalinin məişəti üçün səciyyəvidir. Kiçik ölçüdə hazırlanmış bu qabların gövdəsi şişkin, yaxud şarşəkillidir. Bu qablar dabanlı və dabansız düzəldilmişdir. Belə qabların ağız hissəsi daha maraqlı şəkildə hazırlanmışdır. Qabın novçavarı çıxıntısı bir növ ördək dimdiyini xatırladır. Nüydi gil qabların özündən əvvəlkinə nisbətən kobudlaşması artıq eramızın əvvəllərindən qab istehsalında şüşə və metal qabların yaranıb genişlənməsi və məişətə daxil olması ilə də əlaqələndirmək olar.

Qırlartəpə qazıntıları zamanı yaşayış yeri və qəbir abidələrindən tapılmış süddan biçimli qablar öz zərifliyi, keyfiyyəti, estetik çalarları baxımından digər abidələrdən tapılmış süddanlardan fərqlənirlər. Belə qabların əksəriyyəti xüsusi gildən yüksək keyfiyyətlə hazırlanmışdır. Çoxlarının üzəri ağımtıl məhlulla örtülmüş olur. Bu qablar antik dövr abidələri üçün tam səciyyə daşıyır və Azərbaycanın qədim tarixi üçün olduqca əhəmiyyətlidir (5, s.8-9).

Badya və camlar. Nüydidə aparılmış arxeoloji tədqiqat işləri zamanı aşkar olunmuş badya və camların əksəriyyəti torpaq qəbirlərdən tapılmışdır. Qırmızı rəngdə olan bu qablar qulpsuz, tək qulplu və iki qulplu olmuşdur. Onların ağzı dairəvi formada olub, gövdəsi bir qədər şişkin, oturacaqları isə düzdür; ağzının kənarı düz, əsasən xaricə doğru əyilmiş şəkildə hazırlanmışdır. Bu qabların əksəriyyəti odun təsirindən qaralmışdır. Nüydi qazıntılarından tapılmış əksər gil qablar kimi bunlar da əl ilə kobud hazırlanmışdır. Qirmizi gildən əl ilə hazırlanmış badya formalı qablar ilk dəfə Azərbaycan ərazisində E.Relslerin qazıntıları zamanı aşkar edilmişdir. Dövlət Ermitajının Qafqaz şöbəsində saxlanılan həmin qablar e.ə III eramızın III əsrlərinə aid edilmişdir (6). Belə qablar Nüydi arxeoloji abidələri üçün xarakterik səciyyə daşıyır.

Çölməklər. Nüydi yaşayış yeri sakinlərinin ən xarakterik keramika məmulatlarından olan çölməklər nisbətən iri həcmli olub, qırmızı rəngdədir. Çölməklər əsasən ikiqulplu olmuşdur. Bu qablar bir növ sərnicə də oxşayırlar. Məhz çölməklər maldarlıqla əlaqədar sərnic funksiyasını da ifa etmişdir. Cam və badyaların fərqli formaları Qırlartəpə qəbir abidəsi və yaşayış yerlərindən xeyli miqdarda tapılmışdır. Onların ağzının kənarı içəriyə doğru əyilmiş formada olub, düz oturacağa malikdir. Bu saxsı qabların xaricindən ağzının kənarına yaxın üfüqi şəkildə yapışdırılmış qulpları vardır. Qırmızı rəngdədir. Qulpların üstündən barmaq işlədilmək üçün deşik açılmışdır. Bəzi hallarda qulpların üstü müxtəlif naxışlarla bəzədilmişdir. Bəzəklərin müxtəlifliyi burada duluzçuların zəngin yaradıcılığının məhsulu kimi qeyd etmək olar. Buna baxmayaraq bu qabların əksəriyyətinin üzərində heç bir naxışlama işləri görülməmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Qırlartəpə abidəsindən tapılmış cam və badyaların fərqli formalarına tez-tez rast gəlinmişdir (7, s.15-16). Qulpu dərin camlar, nazik divarlı camlar, çiynində lentşəkilli qulpu olan badyalar və s. Belə cam və badyaların bir çoxu eramızın əvvəllərinə aid yaşayış yerlərindən tapılmış və məişətdə geniş yayılmışdır. Qazıntılar zamanı Qırlartəpə yaxınlığındakı nekropoldan mis və gümüş camlara da rast gəlinmişdir. Belə çox təbəqəli abidənin öyrənilməsi Azərbaycan tarixinin tədqiqi sahəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dolçalar və bardaqlar. Bu cür qablar əsasən qara, qırmızı və sarımtıl rəngli gildən əllə hazırlanmış, gövdələri bir qədər şişkin, boğazı enli, çiyni ilə ağzının kənarını birləşdirən və çiynində halqavarı düzəldilən tək qulpları vardır. Bu qabların müxtəlif formaları Nüydi torpaq qəbirlərindən xeyli tapılmışdır. Nüydidən tapılmış dolçaların bəzilərinin üzəri sayadır. Onların nehrə qulpuna oxşar qulpu, gövdəsində isə iki məməciyi olanlarına da təsadüf edilmişdir. Üzərinə qırmızı rəng çəkilənləri də

vardır. Nüydi torpaq qəbirlərindən tapılmış dolça növlərindən biri daha çox diqqət cəlb etmişdir. Bu qablar gövdəli və üçayaqlı düzəldilmişdir. Ayaqları qısa, altı sferik formada olub, boğazı silindrik və enlidir. Belə dolça növü Nüydi, eləcə də bütün tədqiqat rayonundan tapılan yeganə nümunədir (7, s.2).

Görkəmli alim Fazil Osmanov Sultankənddən tapılmış eyni adlı bir dolçanın təsvirini öz kitabında vermiş və maraqlı fikirlər söyləmişdir. Bu qabın qulpunun çiyin hissəsinə yapışdırılmış istiqamətində bərabər məsafədə üç yerdə basılmış çökəklərin ətrafında, günəş şüasını xatırladan düz xətlər çəkilmişdir. Bu qabın rənglənməsi və çiynində düz xətlər çəkilməsi, günəş təsvirinin verilməsi, onu müəyyən dini etiqadla əlaqədar olaraq hazırlandığını bildirir. Çox güman ki, sənətkar burada günəşi həyatın mühüm amili göstərməyə çalışmışdır. Araşdırdığımız ərazidən tapılmış bu qabların üzərində bəzək olmamışdır. Bu da həmin qabların yalnız gündəlik tələbat üçün hazırlandığını bildirir. Bu qablar da digərləri kimi əllə hazırlanmışdır (9, s.82-83).

Nüydi qazıntılarından tapılmış müxtəlif formalı və həcmli bardaqlar əsasən şargövdəli və düz oturacaqlı olub, yalnız ağız hissəsinin formaları ilə seçilir. Bu tip qablar Qafqaz Albaniyasının əksər abidələrində aşkar edilmişdir.

Qırlartəpədə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı rast gəlinmiş dolça və bardaqlar daha maraqlıdır. Tapılmış dolça nümunələrindən düz oturacaqlı, ağzı üçgül, arxadan tək qulpu çiynidə ağzının kənarına yapışdırılmış formada olanları, ağzı üçgül tək qulp lüləkli saxsı dolçalar və Qırlartəpə ilə kənd yeri arasındakı nekropoldan bir neçə iri dolça növləri də tapılmışdır.

Belə qabların formasındakı dəyişiklikləri müxtəlif istifadə məqsədini və gil qab istehsalında inkişaf prosesini göstərən amillərin biri kimi qeyd etmək olar. Deməli dolçalar, bardaqlar və dopular tipinə aid olan qablar da daha çox mətbəx keramikasına aid edilə bilər.

Qazan tipli saxsı qablar. Bu cür saxsı qab nümunələri araşdırdığımız ərazilərdəki qədim abidələrdə rast gəlinmişdir Məqalədə müraciət etdiyimiz Nüydi və Qirlartəpə abidələrinin nekropolundan arxeoloji tədqiqat işləri zamanı qazan tipli qabların qırıq və bütövləri daha çox aşkar edilmişdir (2,s.16). Əsasən Qırlartəpə abidəsindən tapılan belə qablar ölçüsünə, qalınlığına, keyfiyyətinə görə müxtəlif olmaqla yanaşı daşıdığı vəzifə və formalarına görə də bir-birindən fərqlənirlər. Bu tip qablar qalın divarlı, ağzı xaricə doğru azca əyilmiş formadadır. Üzəri şüyrələnib hamarlanmış qazan tipli qabların əksəriyyətinin qulpları üfüqi şəkildədir. Od üzərində istifadə edildiyindən qaralmışdır. Aşkar edilmiş qazan nümunələrinin bütövlərinin içərisində heyvan sümükləri olmuşdur. Dairəvi formada hazırlanmış gil qazanların oturacaqları daha qalın, kənarı isə nisbətən nazikdir. Bunların əksəriyyəti bozumtul rəngdədir. Qazan tipli qablar çox vaxt "gil tava" adı ilə də adlanır. Əksəriyyətinin xarici hissəsi yanmış şəkildə olan qazan tipli qabların gilinə iri və xırda qum qarışdırılmışdır. Sözsüz ki, bu qabların mətbəxdə işlədildiyindən sənətkarlar oda davamlı olması üçün bu üsuldan istifadə etmişlər. Bu qabların oturacaq hissəsi daha qalın hazırlanmış və əksəriyyətinin əllə tutmaq üçün qulpları vardır. Araşdırdığımız ərazidən tapılmış qazan tipli saxsı qabların oxşar nümunələri Qafqaz Albaniyasının digər abidələrindən də tapılmışdır.

Gil çıraqlar. Mənzillərin işıqlandırılmasında müxtəlif dövrlərdə müxtəlif növ çıraqlardan istifadə edilmişdir. Antik dövrə aid çıraqlardan istifadə haqqında az məlumat olsada həmin dövrdə tək ayaq və üç ayaqlı vazalar və bu kimi qablardan şamdan kimi istifadə olunduğu bilinir. Bunu tədqiqat ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar bir daha sübut etmişdir. Yəni bilavasitə çıraq kimi istifadə edilmiş qablar Nüydi, Qırlartəpə və digər abidələrdən xeyli tapılmışdır (9, s. 17-18). E.ə. II-I və eramızın əvvəllərinə aid olan bu çıraqların irəliyə doğru uzanan dar, uzunsov novçası vardır ki, onların bu hissəsi hisdən qaralmışdır. Bunların ağzı örtülməklə müəyyən yanacaq növlərindən, çox güman ki, neft məhsullarından istifadə edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı Qırlartəpədən tapılmış qısa lüləkli çıraq və onun yanındakı qabdan aşkar edilən qatran qalığı bunu bir daha təsdiqləyir. Əsasən qırmızı rəngdə olan çıraqların boz rəngdə olanlarınada rast gəlinmişdir. Belə çıraqlarda lülək çox qısa olaraq ucu dik dayanır. Bu isə onun içərisindəki yanacağın maye halında olmasına əsas verir. Tapılmış hissələrdən bilinir ki, onun gövdəsi dəyirmi olmuşdur. Qulpunun olub-olmaması məlum deyildir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Mingəçevir küp qəbirlərindən tapılmış çıraq nümunələri əvvəlki dövrlərə aid tapılmış çıraq nümunələrindən forma baxımından xeyli fərqlənmişlər. Bu çıraqlarda yağ yandırıldığı ehtimal edilir (9 ,s.12). İkimərtəbəli düzəldilmiş bu çıraqların üst hissəsində qulp vardır. Həmin qulp vasitəsi ilə çırağı divar və ağacdan asmaq mümkündür. Müəyyən məlumatlara görə keç-

mişdə Kür qırağında çıraqları yandırmaq üçün ən çox balıq yağından, əsasən ilan balığından istifadə etmişlər.

Nəticə. Ağsu rayonunda yerləşən Nyüdi, Qırlartəpə arxeoloji qazıntılarından aşkar edilən keramika məmulatları öz unikallığı, hazırlanma texnologiyasının dəqiqliyi, forma və funksional baxımından müxtəlifliyi ilə Albaniyanın digər eynidövr abidələrindən kəskin fərqlənməsə də, müəyyən elementləri ilə mükəmməldirlər. Araşdırmanın nəticəsi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, yaşayış yerinin əhalisi saxsı artefaktları uzun müddət istifadə etmişlər. Bu qabların əksəriyyəti bütöv şəkildə günümüzə gəlib çatmasa da, onların dəqiq atribusiyası çətinlik yaratmır.

ƏDƏBİYYAT

1. Osmanov F.L. Ağsu rayonunun Nüydi kəndində 1965-ci il arxeoloji kəşfiyyat qazıntısının hesabatı. Bakı, 1965, 18 s.
2. Osmanov F.L. Q.C.Cəbiyev. 1986-cı il Ağsu - İsmayıllı arxeoloji ekspedisiyasının hesabatı. Bakı, 1986, 21 s.
3. Osmanov F. L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti: e.ə. IV və b.e. III əsrləri. Bakı," Elm", 1982, 160 s.
4. Göyüşov R.B. Dulusçuluq sənətində gil qabların anqoblanması üsulu haqqında. Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti. IV cild. Bakı, "Elm", 1965, s.23-36.
5. Osmanov F.L., Cəbiyev Q.C., S.B.Hüseynova. 1988-ci il Ağsu-İsmayıllı arxeoloji ekspedisiyasının hesabatı. Bakı, 1988, 25 s.
6. Dövlət Ermitajı, Qafqaz şöbəsi №K3 6233-6235.
7. Osmanov F.L., Cəbiyev Q.C. 1986-cı il il Ağsu-İsmayıllı arxeoloji ekspedisiyasının hesabatı. Bakı, 1986 , 22 s.
8. Hüseynova T.T. Ağsu rayonunun antik dövr arxeoloji abidələri. Bakı,"Nafta Press", 2006, 135 s.
9. Qazıyev S.M. Mingəçevir arxeoloji tədqiqatları. Küp qəbirləri albomu. Bakı, "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı", 1960, 118 s.

ТОВХА ГУСЕЙНОВА
Доцент Института Археологии и Антропологии НАНА

О КЕРАМИКЕ, НАЙДЕННОЙ В ПАМЯТНИКАХ НЮЙДИ И ГЫРЛАРТЕПЕ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ (АГСУИНСКИЙ РАЙОН)

В статье сообщается о керамических изделиях памятников Нюйди и Гырлартепе, древних памятниках Аксуинского района, который был одним из центральных областей Кавказской Албании. Автор рассматривает предметы материальной культуры из археологических исследований в качестве ценного источника для изучение культурно-экономической и политической жизни Кавказской Албании, важной части культуры Азербайджана. В статье указывается на особую роль керамических изделий в быту албанцев. Подчеркивая богатство и многотипность керамических образцов из поселений и погребальных памятников Нюйди и Гырлартепе, имеются широкие сведения о керамике, отражающей в себе все тонкости гончарного ремесла.

Ключевые слова: Кавказская Албания, хозяйственная жизнь, керамика, Гырлартепе, Нюйди.

TOVKHA HUSEYNOVA
Docent of the Institute of Archeology and Anthropology of National Academy of Sciences of Azerbaijan

ABOUT THE CERAMICS FOUND IN NUYDI AND KIRRTAPE MONUMENTS OF CAUCASIAN ALBANIA (AGHSU DISTRICT)

The article provides information about the ceramic products found in the ancient monuments of Nuyudu and Kırlartapa in Agsu region, ühich are considered to be central parts of Caucasian Alba-

nia. The author states that material cultural remains obtained as a result of archaeological research are avaluable resource for studing the economic, cultural and political life of Caucasian Albania and points out that they are an important part of Azerbaijan culture.

İn the article says that ceramic products occupy a special place in the lives of Albanians, as in other nations. The article drew attention to the diversity and richess of ceramic samples found in the grave monuments of Nuyudu and Kırlartapa settlement and gave extensive information about the ceramic products that reflect the pearls of the art of pottery.

Keywords: Caucasian Albania, farm life, ceramica, Kırlartapa, Nuydu

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 19 oktyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Qənirə Pirquliyeva, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

UOT: 94 (479.24); UOT 930.2

ƏLƏDDİN MƏLİKOV
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun dosenti,
"AcademyGate Publishing"-in elmi tədqiqatçısı
https://orcid.org/0000-0001-5830-6764
https://isni.org/isni/0000000514199177
aladdin.malikov@gmail.com

XACƏ NƏSİRƏDDİN TUSİNİN "BAĞDAD HADİSƏSİNİN KEYFİYYƏTİ" TRAKTATININ TƏRCÜMƏSİ VƏ QISA TƏSVİRİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/275-281

Xacə Nəsirəddin Tusi həm böyük alim və nəzəriyyəçi, həm də görkəmli siyasi xadim olmuşdur. O Hülakü xanın və oğlu Abaqa xanın rəğbətini qazanmış, sarayda böyük nüfuz və hörmətə sahib olmuşdur. Həmçinin İlxanilər dövlətinin daxili və xarici siyasətinin təyin edilməsində mühüm rol oynamışdır. Monqolların İslam coğrafiyasına, xüsusilə də İslam xilafətinin mərkəzi Bağdada hücumu ciddi nəticələrlə yadda qalıb. O cümlədən Bağdadın süqutu, Abbasilər sülaləsinin aradan getməsi, xəlifənin öldürülməsi və sözügedən coğrafiyada geniş dağıntıların ortaya çıxması onların hücumunun nəticələri kimi qiymətləndirilir.

Bu məqalədə sözügedən ittiham barədə qısaca məlumat vermək və onu ən qədimi tarixi mənbələrə əsaslanaraq təkzib etmək niyyətindəyik. Buna görə qərara gəldik ki, ilk mərhələdə "Cahangüşayi Cuveyni" kitabında gələn Xacə Nəsirəddin Tusinin (şəxsən özünün yazdığı) "Bağdad hadisəsinin keyfiyyəti" adlı qısa traktatının (risaləsinin) mətnini tərcümə edək. Bu traktatın qısa olmasına baxmayaraq, Hülakü xanın döyüşlə bağlı qərar verməsindən ta Bağdadın tutulması və Abbasi xilafətinin dağılmasının daxili amillərinin təhlilinə qədər bütün məqamlara toxunulmuşdur. Traktatın əhəmiyyəti onun mövzu ilə bağlı ən yaxın və yaxşı iştirakçısı tərəfindən yazılmasıdır. Çünki əvvəla Nəsirəddin Tusinin özü Bağdad hadisəsinin əyani şahidi olmuşdur. İkincisi budur ki, Tusi bu əsərdə monqolların Bağdada yürüşünün mahiyyətini araşdırıb, Hülakü xanın bura yürüşündə özünün hər hansı bir fəaliyyəti və rolundan söz açmayıb. Üçüncü budur ki, əgər Tusi bu hadəsədə rolu olmuş olsaydı və ya başqa əqidə daşıyıcılarından intiqam almaq fikrində olsaydı, baş verənlərlə bağlı azacıq da olsa öz roluna işarə edər və ya öz rolunu və razılığını nümayiş etdirərdi. Halbuki bu traktatda əsla bu məsələ müşahidə edilmir.

Açar sözlər: Nəsirəddin Tusi, Bağdadın süqutu, Hülakü xan, Son Abbasi xəlifəsi, Mötəsim.

Giriş. Hücum edən qövmün, yəni Moğolların bölgədə yerləşməsindən yarım əsr sonra İbn-Teymiyyə Hərrani (h.q.661-728, m:1263-1328) tarixi faktlara istinad etmədən böyük mütəfəkkir Xacə Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) Hülakü xanı (1217-1265) təhrik etməsi və (Bağdada hücumla bağlı) əməkdaşlıq etməsinə dair ittihamlar irəli sürmüşdür. İbn-Teymiyyənin İbn-Qəyyim əl-Cövzi (h.q: 691-751, m:1292-1350) kimi şagirdləri də bu ittihamları təkrarlayıb, öz kəlam, tarix, rical, hətta əxlaq kitablarında yazıb, yaymışlar.

Bir haldakı Xacə Nəsirəddin Tusinin siyasi fəaliyyəti daim öz xalqının içindən çıxmış sadə adamların və eləcə də elm adamlarının və üləmaların mənafelərinin ödənilməsinə yönəlmişdir. 1258-ci ildə Hülakü xan Bağdadı tutarkən məhz N.Tusi onu yol verə biləcəyi böyük dağıntı və qırğınlardan çəkindirmişdir. Şəhəri dağıtmağa elm və mədəniyyət adamlarına divan tutmağa qoymamışdır. Hökmdarın əsəblərini cilovlamağa çalışmışdır. Hətta Xacə Nəsirəddin Tusiyə pislik etmiş xəlifənin vəziri İbn Vacib Nəhvini tapdırıb onu xilas etmiş və ona böyük qayğı göstərmişdir. Bu xəbəri eşidən Hülakü xan çox xoşhal olmuş və onların hər ikisini təqdir etmişdir. Xacə Nəsirəddin Tusinin Bağdad üləmasına və əhalisinə və həmçinin şəhərə etdiyi bu yaxşılıqlar dövrünün qələm sahibləri tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmişdir. Xacə Nəsirəddin Tusi Hülakü xanı inandırmağa çalışrdı ki zəbt olunmuş torpaqlara dövləti münasibət bəsləmək lazımdır. Beləki Fəzlüllah Rəşidəddin "Came ət-Təvarix" əsərində yazırdı ki, Xacə Nəsirəddin Tusi işğal olunmuş ərazilərin viranə qalmaması üçün onların maliyyə və büdcə məsələlərini nizma salmağı tövsiyə etmişdir. Baxmayaraq ki, monqollar onu

zindandan xilas etmişdilər. Amma o monqolların istilaçı müharibələrini daim tənqid edir və sülhü təqdir edirdi. Bütün bu səbəblərə görə onun bu müharibəni başlatması töhmət və iftiradan başqa bir şey deyildir.

Bu traktat Ətaməlik Cuveyninin ərsəyə gətirdiyi "Cahangüşayi Cuveyni" əsərindən iqtibas edilib. Yazının əvvəli belədir: "Alimlərin ən fəzilətlisi, bəşərin ustadı haqqın və dinin yardımçısı mərhum Məhəmməd ibn Məhəmməd Tusinin nüsxəsindən" (1).

"Cahangüşayi Cuveyni" əsəri haqqında. "Cahangüşayi Cuveyni" tarixi məşhur tarixçi və ədib Ələddin Ətaməlik Məhəmməd Cuveyninin (h.q: 681-623) monqolların, xarəzmşahilərin, Ələmutdakı ismaililərinin 655 hicri ilinə qədərki zamanı ehtiva edən tarixi haqqında kitabıdır. Ədəbi və tarixi baxımdan mühüm əsərlərdən sayılır. Hicri təqvimi ilə yeddinci əsrin sayılıb-seçilən əsərlərindəndir. "Tarixi Cahangüşayi Cuveyni" adı ilə məşhurlaşmış bu kitab İslamdan sonrakı tarix və coğrafiya üçün, xüsusilə də monqolların zamanı üçün klassik və əhəmiyyətli mənbələrdəndir. Əsər Məhəmməd Qəzvininin (h.ş: 1256-1328, m: 1874-1949) vasitəsilə və onun düzəlişləri ilə 1937-ci ildə nəşr edilib. Qəzvini kitaba əlavə etdiyi girişdə yazıb:

"İslamdan sonra indiyədək baş verən hadisə, hətta tarixin ən mühüm hadisəsi monqolların dəhşətli hücumları və basqınlarıdır. O keşməkeşlərin içində və firnə dalğalarının ortasında bu vəhşiləri qətlinə, qarətinə, taracına ən çox məruz qalan məmləkətlərindən biri bizim bədbəxt (İran) vətənimizdir. Belə ki, monqolların dünyanı bürüyən bu tufanı o ölkənin eni və uzununu alt-üst etdi. O dəhşətli hadisənin yandırıcı şölələri məmləkətləri başdan-başa yandırıb yaxdı. O məşum hadisədə minlərlə və yüz minlərlə günahsız insanın canına qıyıldı, elm bə ədəb mərkəzləri büsbütün yandırıldı, yerli sərvət və sənaye resursları məhv edildi, alimlər və fəzilətli insanların hamısını bir yerdə qoyun kimi kəsdilər. Kitabxanaları və kitab oxuyanları yox edib aradan qaldırdılar. Monqolların İran coğrafiyasını istila etməsinin ən yüngül zərər və nəticəsi bu idi ki, elm və ədəb bu bölgədə ən aşağı dərəcəyə endi, bir məmləkətdə ədəbiyyatın tənəzzülünün ən aşağı dərəcəsi nədirsə o baş verdi. Bütün bunlarla yanaşı qəribə bu idi ki ədəbiyyat və elmin bir sahəsi yəni *tarix* monqolların dövründə tam şəkildə rəvac tapdı və böyük tərəqqi yolu keçdi. İndiyədək fars dilində yazılmış nəfis tarix kitablarının bir qismi o dövrdə qələmə alınmışdır. O cümlədən həmin bu kitab, yəni Ələddin Ətaməlik Cuveyninin "*Tarixi Cahangüşa*" kitabı hicri qəməri təqvimi ilə 658-ci ildə yazıldı.

Bu əsərin müəllifi illərlə Arqun xan, Hülakü xan və oğlanlarının, həmçinin Abaqa xan və Tekuder xanın sarayında vəzifə sahibi, habelə o dövrün çoxlu hadisələrinin yaxından şahidi olmuşdur. Hadisələrin bir qismini də dövrün şahidlərindən, xarəzmşahilər və monqolların sarayında olan qohumlarından eşidib. "*Tarixi Cahangüşa*" sırf tarix kitabı deyil. Çünki müəllif hadisələri yazan zaman iqtisadi və ictimai vəziyyət, şəhərlərin quruluşu, onların coğrafi mövqeyi və şəhərlərin qədimi adları barədə misli görünməyən məlumatlar verir (2).

Ələddin Əbul-Muzəffər Ətaməlik ibn Bəhauddin Məhəmməd Cuveyni (h.q: 623-681) hicri təqvimi ilə VII əsrin ədibi və tarixçisidir. "Cahangüşayi Cuveyni" və "Risaleyi təsliyətil-ixvan" onun əsərləridir. Monqol dövrünün nəsr müəlliflərindən idi. Onun "Cahangüşayi Cuveyni" tarix kitabı mürəkkəb nəsr mətninə malikdir. Bu kitab Çingiz xanın hərəkatının başlaması, onun əhvalı və fəthləri haqda, xarəzmşahilərin tarixi, İsmaililərin və Həsən Səbbahın canişinlərinin qalasının fəthi barədə yazılmışdır.

Müəllif, Ələddin Ətaməlik Məhəmməd Cuveyni haqqında. Ələddin hicri-qəməri təqvimi ilə 623-cü ildə Xorasanın Cuveyn əyalətinin Azadvar şəhərində anadan olub. O Divana rəhbərlik edən Cuveyni xanədanındandır. Bu sülalə qədim zamanlardan və monqollardan öncə hakimiyyət sistemində, adətən divan sədrliyi postunu öhdələrinə götürmüş şəxslərdən ibarət olublar. Daha qədimi zamanlarda əcdadları Abbasi xəlifələrinin vəzirliyi və haciblik postunda (*hökmdarların dövlət məmurları və insanlar ilə görüşlərini əlaqələndirmək və təşkil etmək üçün məsul şəxs, dövlət məmuru*) olublar. Atası və babaları hicri-qəməri təqvimi ilə V, VI və VII əsrdə (xarəzmşah) Sultan Cəlaləddin Mənugəberdinin və Oqtay Xanın zamanında həmişə böyük rəsmi vəzifələri tutmuş divan başçıları idilər. Ətaməlik gənc yaşlarından divanda işə başladı. Xorasanın əmiri Arqunun xidmətində durdu. Onunla birgə iki dəfə monqolların paytaxtı Qaraquruma səfərə getdi. Bu səfərdə monqolların vəziyyətilə yaxından tanış oldu. Elə bu səfərlərdə monqolların fəthləri mövzusu ilə bağlı bir kitab yazmağa başladı ki, sonralar bu kitab "Tarixi Cahangüşayi Cuveyni" adı ilə tanındı. Hülakü xan hicri-qəməri təqvimi ilə

654-cü ildə Xorasana gələndə Ətaməlik ona qoşuldu və onun Ələmut ismaililərinə qarşı, habelə Bağdadda Abbasi xəlifəsinə qarşı döyüşlərində birgə oldu. O Hülakü xanın razılığını əldə edərək, Ələmut qalasındakı kitabxananın bir hissəsini məhv olmaqdan qoruya bilmişdi. Habelə o Bağdadın Hülakünün əli ilə süqut etməsi (1258) zamanı xanla birgə idi. Növbəti ildə Bağdadın, Beynün-nəhrəynin və Xuzistanın hakimi vəzifəsinə təyin edildi. Hülakü xanın ölümündən sonra Məcdül-məlik Yəzdinin məkri ilə bir müddət həbsə düşdü. Sərbəst buraxılandan sonra hicri-qəməri təqvimi ilə 681-ci ilin zihiccə ayının dördü şənbə gününün gecəsi Aran bölgəsində (indiki Azərbaycan) vəfat etdi. Onun cənazəsini Təbrizə gətirib, Çərəndab qəbirsanlığında dəfn etdilər.

Xacə Nəsirəddin Tusinin xəlifənin qətlə yetirilməsi və Abbasi xilafətinin devrilməsi ilə bağlı rolu haqda ittihamlar və açıqlamalara dr.Əminağa Məhəmmədov "Təcridül-etiqad" kitabına yazdığı tərcümə və şərhin giriş hissəsində tutarlı cavablar verib. Onun fikrincə əvvəla Hülakü xanın müşaviri olmaq onu (Abbasilərə qarşı döyüş və xəlifənin qətlə yetirilməsinə) təhrik və təşviq etmək və baş verənlərlə razı olmaq anlamına gəlmir. İkincisi budur ki, fərqli bir (dinin və) mədəniyyətin nümayəndəsi (məsələn Xacə Nəsirəddin Tusi) monqolları Bağdadın ələ keçirilməsi fikrindən daşındıra bilməsi və ya atacaqları addımlarla bağlı onlarda tərəddüd yarada bilməsi mümkün deyil (3, s.15). Üçüncüsü budur ki, "peyğəmbərin xəlifəsinin" qətli və ya "xəlifənin peyğəmbərin qohumlarından (Əhli-beytindən) olması" məsələsi önə çəkilirsə, qeyd edilməlidir ki, Xacə Nəsirəddin Tusi (isna əşəri) imamiyyədən olduğu üçün İslamda dini və ictimai mərcəiyyətin (və legitimliyin) Peyğəmbərə, onun (Əli və Fatimədən olan) övladlarına və Əhli-beytə xass olduğuna inanır. Buna əsasən Tusi Abbasi xəlifələrinin səlahiyyətlərini qeyri-legitim hesab edən şəxsdir.

Nəticə və yekun. Şübhəsiz monqolların dünyanı tutması xəyalı, xüsusilə də onların Bağdada hərbi yürüşü və İslam xilafəti mərkəzinin süqut etməsi dərin təhlillərə və araşdırmalara ehtiyacı var. Bu dəhşətli hadisənin nəticələrindən biri də yarım əsr sonra hadisə əsnasında olan Xacə Nəsirəddin Tusi kimi bir sıra şəxsiyyətlərə ittihamların və şübhələrin ünvanlandırılmasıdır. Məlumdur ki bu kimi ittihamları rədd ya isbat etmək İslam ümməti arasında münasibətlərə də təsirini göstərir və bundan sonra da gösətərəcək. Bağdadın monqolların əlinə düşməsi ilə bağlı diqqətdə saxlanılası məqam budur ki, yazıçıların bir qismi Xacə Nəsirəddin Tusini şəhərin qanlı hadisəsinin səbəbkarı və təşəbbüskarı kimi qələmə verirlər. Digər qism şəxslər Xacə Nəsirəddin Tusini İslam xilafəti və ümmətinin birliyini sarsıdan şəxs hesab edir, belə düşdünürlər ki, həmin zaman xilafət onun əli ilə aradan gedib. Lakin tarixə insaflı baxış zamanı belə aydın olur ki, Xarəzmşah sultanı ilə eyni dövrdə yaşayan Abbasi xəlifəsi də monqol xanı Çingizə məktub yazaraq, həmin məktubda onu İrana hücuma və oradakı dövləti (müsəlman Xarəzmşahları) aradan aparmağa təhrik və təşviq edirdi. Şəksiz monqolların İran coğrafiyasına hücumu Bağdada hücumun başlanğıcı idi. Həqiqətədə Xacə Nəsirəddin Tusinin bu məsələdə günahı olmayıb. Əksinə, əgər Xacə Nəsirəddin Tusinin bacarığı, tədbiri, siyasəti olmasaydı o qədər qanların tökülməsindən və dəhşətli hadisələrdən sonra İslam dünyasının bu günkü vəziyyəti necə olardı?!

Monqolların Bağdada hücumu məsələsində Xacə Nəsirəddin Tusinin rolu barədə araşdırma aparmaq üçün o dövrün hadisələrinə dair əhəmiyyətli mənbələr tədqiq edilməlidir. Buna görə Xacə Nəsirəddin Tusinin özünə məxsus traktatın mətni xüsusi önəm kəsb edir. Həqiqətən də "Bağdad hadisəsinin keyfiyyəti" traktatı çoxlu ədəbi, tarixi və lüğəvi mənbələr baxımından dəyərlidir. Lakin bununla yanaşı mətnin düzgün anlaşılması üçün onun qaranlıq məqamlarının açılması və aydınlaşdırılması da asanlıqla başa gəlmir. Buna görə ilk mərhələdə traktatın zahirdə olan çətinlikləri ilə qarşılaşırıq və onun lüğətlərini o dövrdə işlədilən məna etibarilə öyrənib tərcümə etməyə çalışdıq. Bu qədər çətinliklərə baxmayaraq (böyük əhəmiyyətinə görə) onu tədqiq edib, ərsəyə gətirdik. Qeyd edilən çətinlik qatının arxasında duran zərif tarixi məqamlar və dəyərli rəvayətlər xüsusi önəm kəsb etdiyi üçün bu tarktatı daha diqqətlə tədqiq etmişik. Bu mətnin kafi həddə araşdırılması və təhlil edilməsi üçün göstərdiyimiz çabaların səbəbi məhz belə əhəmiyyətli olması ilə bağlıdır. Buna görə burada yalnız traktatın mətninin tərcüməsi gətirilir və tam aydın olması üçün oradakı söz və bəzən də ibarələrin izahı mötərizədə verilir (8).

Tusinin traktatının mətnindən məlum və aydın olur ki, Hülakü xan Bağdadı ələ keçirəndən sonra oranı qarət etməklə bağlı fərman vermişdir. Xəlifə Mötəsim öz əlləri ilə əcdadının xəzinələrinin açarlarını ona vermişdir. Xacə Nəsirəddin Tusi yazır ki, Hülakü bir qab qızılı xəlifənin qarşısına qo-

yub, ye dedi. O dedi ki, qızıl yeyiləsi deyil. Hülakü xan dedi: Niyə bu qızılları saxladın və ordunun adamlarına vermədin? Bu dəmir qapılardan niyə silah düzəltmədin və onunla Ceyhun çayının kənarına niyə gəlib mənim qarşımı kəsmədin? Xəlifə dedi: Allahın təqdiri belə idi. Hülakü xan dedi: Elə isə sənin başına gələcək iş də Allahın təqdiridir.

Bağdad hadisəsi traktatının tərcüməsi

Alimlərin ən üstünü, bəşərin ustadı, haqqın və dinin yardımçısı mərhum Məhəmməd ibn Məhəmməd Tusunin (Allah ona rəhmət etsin) nüsxəsindən (1)

Hər iki cahanın Allahına şükürlər olsun!

Əmin-amanlıq amili olan cahanın şahı Hülakü xan mürtədlərin bölgəsinə yürüş etmək istəyərkən o qövmü məhv etmək üçün xəlifəyə elçi göndərib dedi ki, mən elin başçısıyam və elin tərkib hissəsi olmağın əlaməti budur ki, biz bir bağda oturarkən (və bir mövqedə qərarlaşarkən) bizə bir odru ilə dəstək verəsən. Xəlifə vəzirləri və naibləri ilə neçə nəfərlik ordunun göndərilməsi ilə bağlı məsləhətləşmələr apardı. Əmirlər və ordu sərkərdələri dedilər ki, o (Hülakü xan) bu bəhanəni gətirməklə istəyir ki, Xəlifənin məmləkəti və Bağdadda (müqavimət edən) ordu qalmasın və nəticədə çətinlik olmadan bu məmləkəti ələ keçirə bilsin. Bu sözlərdən sonra xəlifə ordu göndərmək fikrindən daşındı. Padşah (Hülakü xan) mürtədlərin vilayətini azad etdikdən sonra Həmədana doğru yollandı və ordu göndərmədin deyərək xəlifənin qarşısında ciddi tələblər irəli sürdü. Xəlifə qorxub, vəzirlə məsləhətləşdi. Vəzir dedi: Çoxlu nağd pul, ləl-cəvahirat, qızıl-zinət əşyaları, bahalı qablar, sürətli miniklər, nökərlər, cariyələr və (qırmızı tüklü) dəvələr hazırlayıb göndərmək və üzr istəmək lazımdır. Xəlifə razılaşdı və göstəriş verdi ki, siyahı tutulsun və hazırlansın. Xüsusi adamlardan iki üç nəfəri təyin edib dedi ki, bu malları götürüb gedib ondan üzr istəsinlər. Dəvatdar Səğir və digər böyük rəsmilər (öz aralarında) dedilər ki, bu vəzirin (Müəyyidəddin ibn Əlqəm) bir planıdır ki, bununla öz işini qabağa aparmaq, bizləri, ordu sərkərdələri və türkləri ələ vermək, beləcə bizi məhv etmək istəyir. Gərək biz özümüz malların (şəhərdən) çıxmasını gözləyək, elçiləri tutaq, malları öz adamlarımıza verərək işlərimizi yoluna qoyaq və beləcə onları problemə salaq. Xəlifə bu məsələdən agah olanda malları və elçiləri göndərməkdən daşındı və hədiyyələrdən az bir qismini göndərdi. Padşah qəzəbləndi və dedi ki, xəlifənin özü gəlməlidir. Özün gəlməsən əsas üç adamın olan vəzirin, Dəvatdar Səğir və Süleymanşahdan birini göndər. Xəlifə heç birini etməyib üzrlü olduğunu bildirdi. Padşahın qəzəbi daha da artdı və Bağdada sarı hərəkət etmək fikrinə düşdü. Bir neçə dəfə (elçi) Dərnəki (gərginliyi azaltmaq üçün) get-gəl etdi. Bir neçə dəfə də İbnül-Cövzi (elçi kimi) ezam edildi. Heç birinin faydası olmadı. Padşah (hicri-qəməri təqvimi ilə) altı yüz əlli beşinci ilin şəvval ayında Həmədan hüdudlarından hərəkətə başladı. (Hülakü xanın sərkərdələri) Suğancaq Noyon və Baycu Noyon (hamıdan öncə) sağ tərəfdən hərəkət edərək Ərbildən, Daquq və Şahrzur dağlarının sağından adladılar. Kit Buğa Noyon və Ankiya Noyon isə soldan (yəni) Tikrit və Bayat tərəfdən hərəkət etdilər. Şah isə ordunun mərkəzində Kermanşah və Halvan yolu ilə yola düşdülər. Davatdar Əsğər də kiçik bir ordu ilə Bağdaddan çıxıb, Bəqubə (bölgəsi) ilə Baçsaray (bölgəsi) arasında Diyala çayı kənarında düşərgə saldı. Padşah Baycu Noyona göstəriş verdi ki, Dəclə çayını keçib qərb tərəfdən Bağdada girsin. Padşahın özü Halvan bölgəsinə çatdı. Ağır yüklərini orada qoyub yüngül miniklərlə keçdilər. (Xəlifənin) Yəzək adlı (komandirlərindən) biri Aybək Hələbinin əlinə düşdü. Onu tutub Hülakü xanın hüzuruna gətirdilər. O doğru danışacağına söz verdi və buna görə ona aman verdilər. Yəzək monqollara qoşuldu. Onun yanında (vaxtilə monqollara məğlub olmuş) Xarəzmşahilərin qalıqlarından (bır miqdar hərbi qüvvələr) var idi. O xəlifənin ordusuna məktub yazdı ki, bizlə siz eyniyik, mən artıq onun təbəəliyini qəbul edib vassalı oldum. Onlar mənimlə yaxşı rəftar edir. Ona görə sizin də canınıza yazığınız gəlsin. Siz də onun vassalı olun ki xilas ola biləsiz. O (Məmlukilərə tabe olan Hələbin əmiri) Qarasanqura da (oxşar məktubdan) yazdı. Məktubun cavabı gəldi: Hülakü xan kimdir ki, Abbasilərin canına qəsd edə bilsin?! Çünki bu Abbasi dövləti onun kimilərini çox görüb. Əgər həqiqətən də ona sülh lazımdırsa bura qədər niyə gəlir və xəlifənin məmləkətini niyə xarabazarlığa çevirir?! İndi əgər (Hülakü xan) Həmədana qayıtsa və üzr istəsə biz də Dəvatdar Əsğəri xəlifənin yanına xahiş edən bir vasitəçi kimi göndərərik ki, sülhü qəbul etsin. Bu məktub padşaha çatanda gülüb dedi: Bəli Allah nə istəsə odur və hökm onun hökmüdür. Suğancaq Noyon və Baycu Noyon Dəcləni keçəndə (Bağdad ordusu) elə bildilər ki, o tərəfdən hücuma keçən Hülakü xandır. Dəvatdar və ordusu bunu görüb Bə-

qubədan qayıdıb, Bağdad ətrafında Dəcləni keçdi və əl-Ənbar hüdudlarında (monqolların ordusunun önündə gedən) Suğancaq Noyonla üz-üzə gəldi. (Bağdad ordusu) Suğancaq ordusunu məğlubiyyətə uğratdı. (Məğlub olmuş ordu) Baycu Noyonla qarşılaşanda onları geri qaytardı və Dəvatdarın qüvvələrinin üstünə (yenidən) hücum çəkdib onu məğlubiyyətə uğratdılar. Çoxlu insanları öldürdülər. Onlar məğlub olaraq Bağdada qayıtdılar. Padşah da Diyala bölgəsindən keçdi. Onlar minib Bağdada qədər gəlmək üçün gəmilər saxlamamışdılar (və hamısını məhv etmişdilər). Padşah Buğa Timuru da qərb tərəfdən göndərdi. Padşah (hicri-qəməri təqvimi ilə) altı yüz əlli altıncı ilin məhərrəm ayının ortalarında Bağdadın darvazasına çatdı. Göstəriş verdi ki, şəhərin ətrafını hasarlasınlar ki, monqollar buna çəpər deyirlər. Bir gecə-gündüz ərzində padşahın ordusu bu tərəfdən, Buğa Timur, Suğancaq Noyon və Baycu Noyon isə qərb tərəfdən hündür hasar qaldırdılar. Divarın şəhərə sarı olan içəri tərəfindən böyük xəndək qazdılar. Mancanaqlar yerləşdirib, döyüş hazırlığı vəziyyətinə gəldilər. Xəlifə divanın sədrini və İbn-Darbusu az bir hədiyyələrlə göndərdi. (Xəlifə) deyirdi ki, əgər biz hədiyyələri çox göndərmiş olsaq, deyərlər ki, bizdən qorxurlar. Ona görə az hədiyyə göndərmək lazımdır. Padşah dedi: Niyə Dəvatdar və ya Süleymanşah gəlməyib? Xəlifə cavab yazıb bildirdi: Padşah buyurub ki, vəzir, Dəvatdar və ya Süleymanşahdan biri gəlsin. Mən sözümə əməl etdim. Ən böyük məqam olan vəziri göndərdim. Padşah da sözünə əməl edib, onların hamısını tələb etməsin. Padşah (məktubun cavabında) dedi: Mən bunu Həmədanda olanda demişdim, amma indi Bağdadda olduğum halda necə biri ilə kifayətlənə bilərəm? Ona görə hər üçünü göndərməlisən. Nəhayət döyüş başladı və Padşah şəxsən özü şəhərin şərq tərəfindən (Bağdad hasarının) Əcəm bürcü istiqamətində hərəkətə keçdi. Kit-Buğanın ordusu qövsvari düzülərək döyüşürdülər. Bulğay və Sabutay şəhərin sağ istiqamətində idilər. Buğa Timur Muqbilə (deyilən) bağın yerləşdiyi qərb istiqamətində idi. Suğancaq Noyon və Baycu Noyon Əzudi xəstəxanasının yerləşdiyi istiqamətdən döyüşə başladılar. (Hicri qəməri təqvimi ilə) Altı yüz əlli altıncı ilin Məhərrəm ayının 22-sindən başlayaraq altı gecə-gündüz döyüşdülər. Padşah göstəriş verdi və belə elan yazdılar ki, seyidlər, alimlər, keşişlər, şeyxlər və bizimlə döyüşməyən insanlara tərəfimizdən aman veriləcəkdir. Elanı oxa bağlayıb, altı tərəfdən şəhərə atdılar. Nəyahət gecə-gündüz şiddətli döyüşlərin ardından məhərrəm ayının iyirmi səkkizində gün çıxan zaman ordu divarı aşdı. Birinci əcəm bürcünü ələ keçirdilər. İstehkamların iki tərəfi ilə irəliləyir, camaatı sıxışdırırdılar. Zöhr namazına qədər, bütün qala və istehkam divarlarının üstü monqollar tərəfindən bağdadlılardan alınıb ələ keçirilmişdi. Padşah (bundan öncə şəhərin mühasirəyə alınması və kimsənin qaça bilməməsi üçün) divarın qaldırılması göstərişini verəndə demişdi ki, Bağdadın (yanından axan Dəclə çayının) yuxarı və aşağı tərəfində gəmilər saxlanılsın, körpü bağlanılsın, oralara gözətçilər qoyulsun, mancanaqlar yerləşdirilsin və neft (kimi yandırıcı maddələr) hazırlansın. Müharibə şiddətləndikdə Dəvatdar gəmi ilə üzü aşağı istiqamətdə qaçmaq istədi. Bu məlumat monqollara çatdıqda mancanaq və oxlarla onu hədəfə aldılar və o geri qayıtdı. Onun üç gəmisinin qarşısını alıb, adamlarını öldürdülər və silahlarını da müsadirə etdilər. Gəmidə olan Ələvilərin nəqibini (və ya seyidlərin Abbasi sarayında təmsilçisini) də öldürdülər. Şəhərin qala divarları ələ keçəndən sonra padşah göstəriş verdi ki, şəhər camaatı özləri divarları dağıtsınlar. Elçilər get-gələ başladılar. Padşah göstəriş verdi ki, Dəvatdar və Süleymanşah (onun hüzuruna gəlmək üçün) eşiyə çıxsınlar. Xəlifə əgər istəsə gəlsin, əgər istəməsə gəlməsin. Xəlifə ortancıl oğlunu Dəvatdar və Süleymanşahla birgə (onun hüzuruna) göndərdi. Dəvatdar (onun hüzuruna getməyib) geri addım atdı və Süleymanşaha dedi ki, (təslim olmayaq çünki) bizə çoxlu ordu qoşulmaqdadır. Onu şəhərə göndərdi ki tərəfdarlarını (müdafiə üçün) toplasın. Amma növbəti gün onun işi bitdi. Şəhərin camaatı Şərəfuddin Mərağini və Şəhabəddin Zənganinin göndərib aman istədilər. Bundan sonra xəlifə işlərin gətirmədiyini görüb, şəhərdən çıxmaq üçün icazə istədi. O səfər ayının dördü şəhərdən çıxıb padşahla görüşdü. Onu, oğlunu, şeyxlər, seyidlər və imamlardan olan yaxınları ilə birgə (şəhərin) Kəlvaz darvazasında (ev dustağı olaraq) yerləşdirdilər. Padşah sonra göstəriş verdi və şəhəri qarət etdilər. Padşah xəlifənin evinə baxış keçirməyə gedib hər tərəfə baxdı. Xəlifəni ehzar etdirdi. Xəlifə dedi ki pişkeşləri versinlər. Padşah gətirilənlərin hamısını özəl adamlarına, sərkərdələrinə, ordu komandirləri və hüzzara verdi. Padşah xəlifənin qarşısına bir qab qızıl qoyub dedi: Bunu ye! Dedi: Yeyə bilmərəm. Padşah dedi: Bəs niyə orduya verməyib saxladın? Bu dəmir qapılardan silah düzəldib niyə Ceyhun çayının kənarına gəlmədin ki mən oranı keçib bura qədər gəlməyim?! Xəlifə dedi: Bu Allahın təqdiridir. Padşah dedi: Sənin başına gələcək olan da Allahın təqdiridir. Gecə qayıtdı. O zaman xəlifəyə dedi ki o və oğulları ilə olan qadınları çölə çıxart-

sın. Xəlifənin sarayına getdilər. 700 qadın və 1300 xidmətçi var idi. Digərlərini yola saldılar. Qarət başa çatdıqdan sonra, bir həftə sonra şəhər əhlinə aman verdilər və qənimətləri topladılar. Səfər ayının on dördü padşah şəhərin qapısından çıxıb gedəndə xəlifəni hüzuruna çağırtdırdı. Xəlifəni onun yanına gətirdilər. Ortancıl oğlunu da beş-altı xidmətçi ilə onun ardınca gətirdilər. Elə o gün olduğu yerdə onun və ortancıl oğlunun ömrü bitdi. Növbəti gün Kəlvaz darvazasında kiçik oğlunun və onunla birgə olanların ömrü bitdi. Növbəti gün padşah oradan köç edib getdi. Vəziri, Divanın sədrini və İbn-Darbusu Bağdada göndərdi. (Elə sabiq) Vəziri vəzirliyə, (sabiq) divan sədrini (Fəxrəddin Damğanini) divan sədri vəzifəsinə, İbn-Darbusu sənətçilərin işinə nazir şəxs, Əli Bahadırı isə (Bağdadda) polis rəisi təyin etdi. Göstəriş verdi ki, Bağdadı təmir etsinlər, ölmüş insan və heyvanları yığışdırsınlar, bazarları qaydasına salsınlar. Padşah qalib və müzəffər şəkildə Siyahkuh bölgəsinə gəldi. Buğa-Timuru Hillə və Vasit şəhərinə başçı təyin etdi. Hillə camaatı bundan öncə (Seyyid ibn Tavusun vasitəçiliyi ilə qan tökülmədən monqolların vassallığını qəbul edib) onların eli olmuşdular. Buğa Timur Hilləyə çatanda oranın əhalisini (üsyana qalxıb qalxmayacaqları ilə bağlı) yoxladı və sonra Vasitə getdi. Orada bir həftə qətllər və qarətlər həyata keçirdib qayıtdı. Buğa Timur sonra Şuştərə yollandı. Şərəfuddin ibn əl-Cövzini özü ilə apardı ki, şəhəri (razı salıb döyüşsüz öz vassalı və) eli etsin. Oranın ordusunun komandirlərinin və türklərin bir qismi qaçdılar. Bəziləri öldürüldülər bəzisi ilə təbəəliyi qəbul etdilər. Kufə və Bəsrə isə monqol ordusu getməmiş onların eli oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. علاءالدين عطاملک محمد جُوينی، تاريخ جَهانگُشای جُوينی (623-681 هـ ق)، به تصحيح محمّد قزوينی، انتشار در سال 1937

2. Məlikov, Ə. نصیرالدین طوسی «کیفیت واقعهٔ بغداد» متن و شرح رسالهٔ // Metafizika jurnalı (ISSN:2616-6879), 2024, №1, səh.148-185 (http://dx.doi.org/10.33864/2617-751X.2024.v7.i1.148-185)

3. Tusi, X. N. (2015). Təcrid əl-etiqad. (Tərcümə və şərh: Məmmədov, E.M.), Araz nəşriyyatı, Bakı.

4. Məlikov, Ə. (2021). Nəsirəddin Tusinin sosial görüşləri. *Elm və Həyat jurnalı №4* (474), səh. 79-82. (http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.13784.62726)

5. Məlikov, Ə. (2020). *Risalə fi fəziləti Əmir əl-Möminin Əli əleyhissəlam (Nəsirəddin Tusi).* ResearchGate elmi bazası, səh.1-4 (http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.30898.63685)

6. Məlikov, Ə. (2020). *Risalə dər təvəlla və təbərra. (Nəsirəddin Tusi).* ResearchGate elmi bazası, səh.1-6 (http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.19534.69441)

7. Məlikov, Ə. (2022). *Nəsirəddin Tusinin "Əsasül-iqtibas" əsəri əsasında məntiqə dair terminlər lüğəti*. Bakı: Elm nəşriyyatı,1-36 səh. (ISBN 978-9952-556-44-5), (http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.20122.72640)

8. محمّد تقی مدرّس رضوی، العلّامة الخواجة نصيرالدِّين اَلطُّوسِي حياته و آثاره. تعريب: علي هاشم الأسدي، طبع اولی: 1419 ه.ق، الطبع و النشر التابعة للآستان الرّضویّ المقدّسة. 4-104-444-964 ISBN)».

АЛАДДИН МАЛИКОВ

Доцент Азербайджанского института теологии,
Научный сотрудник издательства "AcademyGate Publishing"

ПЕРЕВОД И КРАТКОЕ ОПИСАНИЕ ТРАКТАТА ХАДЖИ НАСИР АД-ДИНА ТУСИ «КАЧЕСТВО БАГДАДСКОГО СОБЫТИЯ»

Хаджа Насир ад-Дин Туси был не только выдающимся учёным и теоретиком, но и видным политическим деятелем. Он завоевал доверие и уважение Хулагу-хана и его сына Абакахана, что позволило ему обрести значительное влияние и авторитет при дворе. Туси также сыграл важную роль в определении как внутренней, так и внешней политики государства Илханидов. Нападение монголов на исламские земли, особенно на Багдад - центр исламского халифата, стало значимым событием с серьезными последствиями. Среди последствий - падение

Багдада, уничтожение династии Аббасидов, убийство халифа и масштабные разрушения в регионе.

Цель данной статьи - кратко осветить обвинения, связанные с этими событиями, и опровергнуть их, основываясь на древнейших исторических источниках. Поэтому на первом этапе мы решили перевести краткий трактат Хаджи Насир ад-Дина Туси (авторства самого Туси) под названием «О сущности Багдадского события», который содержится в книге «Джахангушайи Джувейни». Несмотря на его небольшой объем, трактат охватывает все важные моменты, начиная с принятия Хулагу-ханом решения о битве и заканчивая захватом Багдада и анализом внутренних причин падения Аббасидского халифата. Важность этого трактата заключается в том, что он был написан непосредственным участником и свидетелем этих событий. Во-первых, сам Туси был очевидцем Багдадского события. Во-вторых, в этом труде Туси исследует природу монгольского похода на Багдад, не упоминая о своем возможном участии в этих действиях. В-третьих, если бы Туси играл какую-либо роль в этих событиях или стремился бы отомстить приверженцам иных убеждений, он хотя бы намекнул на свою роль или выразил одобрение произошедшему. Однако, как можно увидеть из текста трактата, таких указаний там не содержится.

Ключевые слова: Насир ад-Дин Туси, падение Багдада, Хулагу-хан, последний Аббасидский халиф, аль-Муста’сим.

ALADDIN MALIKOV
Associate professor in Theology Institute of Azerbaijan,
Scientific researcher in the “AcademyGate Publishing”

TRANSLATİON AND BRİEF DESCRİPTİON OF KHWAJA NASİR AL-DİN TUSİ'S TREATİSE "ON THE NATURE OF THE BAGHDAD EVENT"

Khwaja Nasir al-Din Tusi was both a prominent scholar and theorist, as well as a distinguished political figure. He gained the favor and respect of Hulagu Khan and his son Abaqa Khan, acquiring significant influence and prestige within the court. Tusi also played a crucial role in shaping both the internal and external policies of the Ilkhanate state. The Mongol invasion of Islamic territories, particularly their attack on Baghdad, the center of the Islamic Caliphate, had profound consequences. The fall of Baghdad, the end of the Abbasid dynasty, the execution of the caliph, and widespread destruction across the region are considered some of the key outcomes of this invasion.

The aim of this article is to briefly examine the accusations related to these events and refute them based on the oldest historical sources. To this end, we have decided to begin by translating the short treatise "On the Nature of the Baghdad Event," authored by Khwaja Nasir al-Din Tusi himself, which is found in the work Jahangusha-yi Juwayni. Although the treatise is brief, it addresses all key aspects, from Hulagu Khan's decision to engage in battle, to the capture of Baghdad, and an analysis of the internal factors that contributed to the collapse of the Abbasid Caliphate. The importance of this treatise lies in the fact that it was written by a direct participant and witness to the events in question. Firstly, Nasir al-Din Tusi was an eyewitness to the Baghdad events. Secondly, in this work, Tusi analyzes the nature of the Mongol campaign against Baghdad without mentioning any personal involvement or role in these actions. Thirdly, if Tusi had played a role in the event or harbored intentions of revenge against other ideological groups, he would have hinted at or demonstrated his role or approval of the events. However, such claims are entirely absent from this treatise.

Keywords: Nasir al-Din Tusi, fall of Baghdad, Hulagu Khan, last Abbasid caliph, al-Mustasim.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 20 sentyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. Qabil Əliyev, t.e.d. Anar İsgəndərov.

UOT 94(479.24)

BƏXTİYAR ƏHMƏDOV
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
emlak2017@mail.ru

KEÇMİŞ ERMƏNİSTAN SSR-in BASARKEÇƏR RAYONUNUN İNZİBATİ-ƏRAZİ BÖLGÜSÜ VƏ TARİXİ COĞRAFİYASI (1930-1988-ci illər)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/282-289

Məqalədə ölkəmizin Rusiya tərəfindən təkrar işğalından sonra – XX əsrin 20-ci illərində yenidən inzibati-ərazi bölgüsünə məruz qalması, bölgə və rayonlarda yaşayış məskənlərinin tabeliyini dəyişdirilməsindən, 1930-cu ildə İrəvan quberniyasının ləğvindən, bu ərazidə 3 yeni rayonun – Basarkeçər, Yeni Bəyazid və Martuni rayonlarının yaradılmasından, həmin rayonların və onlara daxil olan kəndlərin tarixi coğafiyasının yenidən araşdırılmasından bəhs olunur.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Göyçə mahalı, Basarkeçər, Yeni Bəyazid, Qızılvəng, Qırxbulaq.

Giriş. SSRİ-nin 1926-cı il yanvarın 1-ə olan ərazi inzibati bölgüsündə ZSFSR-in tərkibinə daxil olan Ermənistan SSR-nin inzibati cəhətdən 8 qəzadan, 936 nahiyədən və 827 kənd sovetindən ibarət olduğu bildirilirdi [8, c.21]. Həmin qəzalardan biri də Göyçə gölü hövzəsini əhatə edən Yeni Bəyazid qəzası idi.

XX əsrin 20-ci illərinin sonunda Cənubi Qafqazda inzibati-ərazi bölgüsü baxımından dəyişikliklər aparıldı və rayonlaşdırma sistemi həyata keçirildi. Həmin dəyişikliklərin gedişində qəzaların ləğv edilməsi lazım bilindi və rayonlaşdırmanın əsasında üç dərəcəli bölgü – dairə, rayon, kənd sovetləri yaradıldı.

1930-cu ildə "İrəvan quberniyası" inzibati bölgüsü ləğv olundu. Ermənistan SSR-nin ərazisində 5 dairə təşkil olundu: Zəngəzur, Leninakan, Lori, Sevan və Yerevan. Göyçə mahalına (Yeni Bəyazid qəzasına) daxil olan torpaqlar Sevan dairəsinin tərkibinə daxil idi. Bu ərazilərdə 3 rayon – Basarkeçər, Yeni Bəyazid (Kamo) və Martuni rayonları yaradıldı.

1930-cu il sentyabrın 9-da Göyçə mahalında yaradılmış rayonlardan biri də Basarkeçər rayonu idi. Toponim qıpçaq mənşəli bazar//basar etnoniminə qeyri-qəti gələcək zamanda işlənən "keçər" sözünün qoşulmasından əmələ gəlmişdir, «Bazar//basar tayfasının keçdiyi, getdiyi yer» mənasını bildirir: «...bazar sözü mürəkkəb toponimlərin tərkibində tayfa adı kimi işləndikdə toponimik adın bir komponenti... yerində işlənir» [2, s.122]. Ümumi sahəsi təxminən 1120 kv km olan rayon bir tərəfdən Göyçə gölü, Ermənistanın Krasnoselsk və Martuni rayonları, digər tərəfdən isə Azərbaycan SSR-in Kəlbəcər və Gədəbəy rayonları ilə həmsərhəd idi. Rayonun mərkəzi Basarkeçər şəhər tipli qəsəbə idi.

1948-ci ildə nəşr olunmuş Ermənistan SSR-in inzibati ərazi bölgüsünə aid kitabda Basarkeçər rayonu 19 kənd sovetində birləmiş 38 kənddən ibarət olmuşdur. **Kənd sovetləri mərkəzinin adları 1. Akunk (Qırxbulaq)** – Akunk (Qırxbulaq); **2. Basarkeçər** – Basarkeçər kəndi; **3. Daşkənd** – Daşkənd kəndi; **4. Sultanəli qışlağı (Canəhməd)** – Canəhməd kəndi, Ağyoxuş kəndi (Zod sovxozu), İnəkdağ kəndi; **5. Zərkənd (Zərzibil)** – Zərkənd kəndi, Azad kəndi (Ağkilsə kəndi); **6. Zod** – Zod kəndi; **7. Qaraiman (Oğruca)** – Qaraiman kəndi; **8. Gödəkbulaq (Qarcaxbyur)** – Gödəkbulaq (Qarcaxbyur kəndi); **9. Qayabaşı** – Qayabaşı kəndi, Qoşabulaq kəndi, Sarıyaqub kəndi; **10. Kərkibaş** – Kərkibaşı kəndi, Qamışlı (Qanlı) kəndi; **11. Böyük Məzrə** – Böyük Məzrə kəndi; **12. Nərimanlı (Hüseynquluağalı)** – Nərimanlı kəndi, Qaraqoyunlu (Kiçik Qaraqoyunlu) kəndi, Əzizli (Böyük Qaraqoyunlu) kəndi; **13. Aşağı Şorca** – Aşağı Şorca kəndi, Yuxarı Şorca kəndi; **14. Pəmbək** – Pəmbək kəndi, Babacan kəndi, Dərə kəndi; **15. Kiçik Məzrə** – Kiçik Məzrə kəndi, Norakert kəndi (Təzəkənd), Kəsəmən kəndi; **16. Zovak (Aşağı Zağalı)** – Zovak (Aşağı Zağalı); **17. Çaxırlı** – Çaxırlu kəndi, Tüstülü kəndi, Subatan kəndi; **18. Çiçəkli (Qızılvəng)** – Çiçəkli kəndi, Yuxarı Zağalı kəndi,

Yarpızlı kəndi; **19. Şişqaya** – Şişqaya kəndi, Göysu kəndi, Güney (Satanaxaç) kəndi.

Basarkeçər rayonunun Ağbulaq, Ardanış, Toxluca, Cil və Şorca kəndləri 1937-ci il dekabrın 31-də yaradılmış Krasnoselsk rayonuna verilmişdir.

1988-ci ildə nəşr olunmuş Ermənistan SSR-in inzibati ərazi bölgüsünə aid kitabda Basarkeçər (Vardenis) rayonunun ərazisi 1151 kv.km, 14 kənd sovetində birləşmiş 37 yaşayış məntəqəsindən ibarət olmuşdur. Əhalisinin sayı 60,4 min nəfər, o cümlədən 13,3 min nəfər şəhər əhalisi, 47,1 min nəfər isə kənd əhalisi idi [6].

Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 11 iyun 1969-cu il fərtmanı ilə Basarkeçər rayonunun adı dəyişdirilərək Vardenis adlandırılmışdır [1, s.275].

Kənd soveti mərkəzlərinin adları: 1. Akunk (Qırxbulaq) – Akunk (Qırxbulaq); **2. Günəşli (Canəhməd)** – Günəşli (Canəhməd), Ağyoxuş, Yenikənd (İnəkdağı), Sovetkənd (Qaraiman); **3. Daşkənd** – Daşkənd, Yuxarı Şorca, Aşağı Şorca; **4. Zod** – Zod, Azad (Ağkilsə), Zərkənd (Zərzibil); **5. Qarcaxbyur (Gödəkbulaq)** – Qarcaxbyur (Gödəkbulaq); **6. Qayabaşı** – Qayabaşı, Qoşabulaq, Sarıyaqub; **7. Makenis (Qızılvəng)** – Makenis (Qızılvəng), Axpradzor (Yuxarı Zağalı), Lcavan (Yarpızlı); **8. Böyük Məzrə** – Böyük Məzrə; **9. Nərimanlı** – Nərimanlı, Əzizli (Qaraqoyunlu); **10. Pəmbək** – Pəmbək, Dərə, Qızılkənd (Babacan); **11. Kiçik Məzrə** – Kiçik Məzrə, Bahar (Kəsəmən), Norakert (Təzəkənd); **12. Sovetakert (Çaxırlı)** – Sovetakert (Çaxırlı), Lusakunk (Tüstülü), Subatan; **13. Zovak (Aşağı Zağalı)** – Zovak (Aşağı Zağalı), Torfavan (Qanlı), Şəfəq (Kərkibaş); **14. Şişqaya** – Şişqaya, Göysu, Güney (Sədənəxaç).

Ağyoxuş (1935-ci ilədək Zod sovxozu) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 13-14 km şimal-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2091 m hündürlükdə, üç tərəfdən təpəliklərlə əhatə olunmuş geniş düzənlikdə yerləşmişdir. 1935-ci ilədək Zod sovxoz qəsəbəsi adlandırılmışdır. 1831-ci ildə bu kənddə 192 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. Erməni mənbələrində 20-ci yüzilliyədək orada yaşayan əhali haqqında məlumat yoxdur. Yalnız göstərilir ki, XIX yüzilliyin axırlarında kənd ləğv edilmiş, son əsrdə yenidən məskunlaşmışdır. Otuzuncu illərdə kənddə sovxoz qurulmuş, sonralar sovxoz qonşu Günəşli (Canəhməd) kolxozu ilə birləşdirilmişdir. Kənddə 1970-ci ildə 341 nəfər azərbaycanlı, 1988-ci ildə 400 nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.278].

Ağkilsə (Azad-1935) İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 11-12 km şərqdə, dəniz səviyyəsindəi 2085 m hündürlükdə, düzənlik yerdə yerləşmişdi. Kənddə 1873-cü ildə 263 nəfər, 1886-cı ildə 321 nəfər, 1897-ci ildə 389 nəfər, 1914-cü ildə 515 nəfər, 1922-ci ildə 198 nəfər, 1926-cı ildə 244 nəfər, 1931-ci ildə isə 307 nəfər, 1959-cu ildə 276 nəfər, 1979-cu ildə 448 nəfər, 1988-ci ildə 800 nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.278]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, (J863-50, 40-15) s.5].

Aşağı Zağalı (Zovak-1946) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda qarışıq kənd. Rayon mərkəzindən 9 km qərbdə, Göyçə gölünün cənub-şərq sahilində yerləşmişdir. Qədim azərbaycanlı kəndi olan Aşağı Zağalı 1828-1829-cu illərdə Türkiyədən və İrandan gəlmə erməni mühacirlərinin hesabına qarışıq kənd olmuş, sonra isə azərbaycanlılar sıxışdırılıb tamamilə kənddən çıxarılmışlar. 1897-ci ildə kənddə 839 nəfər erməni, 49 nəfər azərbaycanlı olmuşdur [3, s.279]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Aşağı Şorca (Salman kəndi) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 13 km cənub-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2245 m. hundürlükdə yerləşmişdi. Kənddə 1831-ci ildə 164 nəfər, 1879-cu ildə 411 nəfər, 1886-cı ildə 524 nəfər, 1908-ci ildə 721 nəfər, 1914-cü ildə 910 nəfər, 1922-ci ildə 394 nəfər, 1926-cı ildə 494 nəfər, 1931-ci ildə isə 617 nəfər, 1988-ci ildə 1500 nəfərdən çox azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.289]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Babacan (Qızılkənd-1978) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda *azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 24 km. şimal-qərbdə, dəniz səviyyəsindən 1957 m hündürlükdə yerləşir. Kənddə 1873-cü ildə 107 nəfər, 1886-cı ildə 173 nəfər, 1897-ci ildə 244 nəfər, 1908-ci ildə 259 nəfər, 1916-cı ildə 290 nəfər, 1922-ci ildə 309 nəfər, 1926-cı ildə 345 nəfər, 1931-ci ildə 373 nəfər, 1988-ci ildə* 800 nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.279]. Qafqazın beş

verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Basarkeçər (Vardenis-1969) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında 1831-ci ilədək tam azərbaycanlı kəndi, sonra qarışıq kənd. 1969-cu ildən şəhər tipli qəsəbə və eyni adlı rayonun mərkəzi. Göyçə gölünün cənub-şərqində tarixi Basarkeçər torpağında yerləşmişdir. 1831-ci ildə kənddə -178 nəfər ancaq azərbaycanlı yaşamışdır. 1830-cu ildə Türkiyənin Baqrevand və Alaşkerd vilayətlərindən gəlmə ermənilər birbaşa Basarkeçər kəndinə yerləşdirildiyindən elə 1873-cü ildə kəndin 1296 nəfər erməni əhalisi olmuşdur, 1897-ci ildə kənddə ermənilərin sayı 2108 nəfərə çatmış, azərbaycanlılar isə azalıb 85 nəfərə enmişdir. 1918-ci ildə milli qırğın zamanı kəndin azərbaycanlı əhalisi qırılmış və qovulmuşdur.

Sovet hakimiyyəti illərində rayonda əhalinin 90 faizinin azərbaycanlılardan ibarət olmasına baxmayaraq, rayon mərkəzində yaşayanların 90 faizdən çoxu ermənilər idi. Çünki rayonda bütün partiya və dövlət aparatının işçiləri bütünlüklə ermənilər olmuşdur. Azərbaycanlılar isə ancaq kənddə yaşayırdılar. 1988-ci ildə rayonda vəzifədə olan icraiyyə komitəsinin sədri və qəzetin redaktoru «saqqallıların» köməyi ilə qovulmuşlar [3, s.280]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Bahar (Kəsəmən – 1978-ci ilədək) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 10 km şimalda, dağ ətəyində, dəniz səviyyəsindən 2048 m hündürlükdə yerləşmişdir. Kənddə 1831-ci ildə 166 nəfər, 1873-cü ildə 379 nəfər, 1886-cı ildə 492 nəfər, 1897-ci ildə 671 nəfər, 1978-ci ilş 713 nəfər, 1914-cü ildə 744 nəfər, 1916-cı ildə 894 nəfər, 1922-ci ildə 249 nəfər, 1926-cı ildə kənddə 414 nəfər, 1939-cu ildə 758 qəfər, 1959-cu ildə 583 nəfər, 1970-ci ildə 891 nəfər, 1979-cu ildə 955 şəfər, 1988-ci ildə 1200 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [3, s.280]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Böyük Məzrə (Quluağalı) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən və Basarkeçər dəmiryolu stansiyasından 5 km şimal-şərqdə Məzrə (Masrin) çayının sahilində, dəniz səviyyəsindən 1969 m hündürlükdə yerləşir. 1918-ci ilədək sırf azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 1915-1918-ci illərdə Türkiyənin Əlaşgerd və Bəyazid vilayətlərindən gələn erməni mühacirlərindən bir qrupu bu kənddə yerləşdirildikdən (azərbaycanlılar qovulandan sonra) sonra kənd qarışıq olmuşdur. Kənddə 1831-ci ildə 293 nəfər, 1873-cü ildə 956 nəfər, 1886-cı ildə 1379 nəfər, 1914-cü ildə 1970 nəfər, 1916-cı ildə 1792 nəfər, Daşnak hökuməti yıxıldıqdan sonra qaçqınların təqribən dörddə biri, 572 nəfər (1922-ci il) öz doğma kəndinə qayıda bilmişdir. Lakin onlar kəndə qayıdanda evlərinin Türkiyədən gəlmiş ermənilər tərəfindən tutulduğunu görmüşlər. 1922-ci ildə kənddə 561 nəfər erməni yaşamışdır, o zamandan qarışıq kəndə çevrilmişdir. 1926-cı ildə 594 nəfər azərbaycanlı, 638 nəfər erməni, 1931-ci ildə 1199 nəfər erməni, 867 nəfər, 1988-ci ildə 2500 nəfərə yaxın azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.280-281]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Qayabaşı – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 8 km cənub qərbdə, dəniz səviyyəsindən 2035 m hündürlükdə yerləşir. Kənddə 1873-cü ildə 131 nəfər, 1886-cı ildə 181 nəfər, 1897-ci ildə 219 nəfər, 1914-cü ildə 228 nəfər, 1916-cı ildə 234 nəfər, 1922-ci ildə 149 nəfər, 1931-ci ildə 181 nəfər, 1988-ci ildə 600 nəfərdən çox azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.281-282]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Qamışlı (Qanlı Allahverdi, Qanlı-1946-cı ilədək) - İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 2,5 km cənub-şərqdə, Göyçə gölünün sahilində, dəniz səviyyəsindən 1940 m hündürlükdə yerləşir.

Kənddə 1831-ci ildə 99 nəfər, 1873-cü ildə 244 nəfər, 1886-cı ildə 317 nəfər, 1897-ci ildə 397 nəfər, 1908-ci ildə 445 nəfər, 1914-cü ildə 465 nəfər, 1916-cı ildə 483 nəfər, 1922-ci ildə 165 nəfər, 1926-cı ildə 218 nəfər, 1931-ci ildə 287 nəfər, 1988-ci ildə 800 nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.282]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Qaraiman (Oğruca, Sovetkənd – 1978) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 13 km şimal-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2091 m hündürlükdə yerləşmişdir. Kənddə 1831-ci ildə 207 nəfər, 1873-cü ildə 418 nəfər, 1886-cı ildə 569 nəfər, 1908-ci ildə 1033 nəfər, 1914-cü ildə 1079 nəfər, 1922-ci ildə 478 nəfər, 1931-ci ildə 652 nəfər əhali, 1988-ci ildə 2000-dən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır. rayonda iri

azərbaycanlı kəndlərindən biri olan Qaraimanın da əhalisi erməni silahlı dəstələri tərəfindən qovulmuşdur [3, s. 282-283]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Qoşabulaq – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 6 km cənub-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2023 m hündürlükdə yerləşmişdir. Kənddə 1831-ci ildə 117 nəfər, 1873-cü ildə 316 nəfər, 1886-cı ildə 419 nəfər, 1897-ci ildə 456 nəfər, 1914-cü ildə 672 nəfər, 1922-ci ildə burada 387 nəfər, 1926-cı ildə 291 nəfər, 1931-ci ildə 383 nəfər, 1988-ci ildə 1800 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.283]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, J8, 63-15, 40-30, s.192].

Qızılvəng (Makenis – 1978) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 15 km cənub-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2176 m hündürlükdə yerləşir. 1918-ci ilədək kənd sırf azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 1915-1918-ci illərdə Türkiyədən gəlmiş ermənilər kənddə yerləşdirildiyindən qarışıq kəndə çevrilmişdir. Z.Korkodyanın verdiyi məlumata görə [5, s.124] 1873-cü ildə bu kənddə 429 nəfər, 1886-cı ildə 469 nəfər, 1897-ci ildə 563 nəfər, 1908-ci ildə 733 nəfər, 1916-cı ildə 807 nəfər, 1922-ci ildə 168 nəfər, 1931-ci ildə burada 282 nəfər azərbaycanlı, 421 nəfər erməni yaşamışdır.

Azərbaycanlılar tədriclə sıxışdırılıb çıxarılmış və nəhayət, 1948-ci ildə zorla Azərbaycana köçürülmüş və kənd tam ermənileşdirilmişdir [3, s.283-284]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, J8,63-15,40-15, s.131].

Qırxbulaq (Aqunk – 1946) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 2 km cənubda, Göyçə gölünün cənub-şərq sahilində, dəniz səviyyəsindən 1984 m hündürlükdə yerləşmişdi. Bu qədim azərbaycanlı kəndində (X əsr) 1830-cu ilədək ancaq azərbaycanlılar yaşamışdır. Z.Korkodyanın göstərdiyi kimi 1931-ci ildə Qırxbulaq kəndində 247 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [5, s.125]. Lakin 1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Bəyazid vilayətindən gəlmiş ermənilər kənddə yerləşdirildikdən sonra əsrin axırınadək qarışıq kənd olmuşdur. Tədricən azərbaycanlılar sıxışdırılıb kənddən qovulmuş və XX əsrin əvvəllərindən kənd tam ermənileşdirilmiş, adı dəyişdirilib Aqunk qoyulmuşdur [3, s.284]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, J8, 63-15, 40-15, s.153].

Daşkənd – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 8 km cənub-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2144 m hündürlükdə yerləşir. Kənddə 1831-ci ildə 357, nəfər, 1873-cü ildə 560 nəfər, 1886-cı ildə 816 nəfər, 1897-ci ildə 1004 nəfər, 1914-cü ildə 1389 nəfər, 1916-cı ildə 1054 nəfər, 1922-ci ildə 882 nəfər, 1926-cı ildə 984 nəfər, 1931-ci ildə isə 1230 nəfər, 1988-ci ilin noyabrında 2000 nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.284-285]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, J8, 63-15, 40-15, s.76].

Dərə (Babacan dərəsi) – Azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 22 km şimal-şərqdə Basarkeçər-Şorca avtomobil yolunun üstündə, dəniz səviyyəsindən 1942 m. hündürlükdə yerləşmişdir. Kənd 1921-ci ildə həmin rayonun Pəmbək kəndindən gələn köçkünlərin hesabına yaradılmışdır. 1930-cu ildə kənddə kolxoz qurulmuş, yeni yaşayış binaları tikilmişdir. Kənddə səkkizillik məktəb, klub, kitabxana və tibb məntəqəsi var idi. 1988-ci ilin noyabrında erməni millətçiləri min nəfərə yaxın əhalisi olan kəndin camaatını 3 gün ərzində qovmuş, evlərini və əmlaklarını qarət etmişlər [3, s.285].

Əzizli (Yellicə, Böyük Qaraqoyunlu – 1935-ci ilədək) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 12 km cənub-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2091 m. hündürlükdə, Zod yolunun üstündə yerləşir. 1831-ci ildə kənddə 379 nəfər, 1873-cü ildə 408 nəfər, 1886-cı ildə 591 nəfər, 1897-ci ildə 447 nəfər, 1914-cü ildə 655 nəfər, 1922-ci ildə 392 nəfər, 1926-cı ildə 374 nəfər, 1931-ci ildə 488 nəfər, 1939-cu ildə 561 nəfər, 1970-ci ildə 1140 nəfər, 1979-cu ildə 1407 nəfər, 1988-ci ildə isə 1800 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.285-286]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, J8, 63-30,40-15, s.115].

Zərkənd (1935-ci ilədək Zərzibil) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 15 km şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2112 m hündürlükdə yerləşir. 1831-ci ildə kənddə 202 nəfər, 1873-cü ildə 462 nəfər, 1886-cı ildə 653 nəfər, 1897-ci ildə 754 nəfər, 1908-ci ildə 963 nəfər, 1914-cü ildə 1005 nəfər, 1916-cı ildə 968 nəfər,

1922-ci ildə 581 nəfəri, 1926-cı ildə 631 nəfər, 1931-ci ildə 808 nəfər, 1988-ci ildə ermənilər kənddə yaşayan 2000 nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.286]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, J8, 63-30, 40-15, s.96].

Zod – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 16 km şimal-şərqdə Zod çayının sahilində, dəniz səviyyəsindən 2016 m hündürlükdə yerləşir. 1831-ci ildə burada 245 nəfər, 1873-cü ildə 905 nəfər, 1886-cı ildə 1088 nəfər, 1897-ci ildə 1584 nəfər, 1908-ci ildə 1717 nəfər, 1914-cü ildə 1988 nəfər, 1916-cı ildə 1717 nəfər, 1922-ci ildə 1046 nəfər, 1926-cı ildə 1325 nəfər, 1931-ci ildə 1599 nəfər, 1988-ci ildə 5 min nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.286-287]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, J8, 63-30,40-15, s.99].

İnəkdağ (Yenikənd) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 16-18 km şimal-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2109 m hündürlükdə yerləşir. 1873-cü ildə burada 317 nəfər, 1886-cı ildə 469 nəfər, 1897-ci ildə 517 nəfər, 1908-ci ildə 507 nəfər, 1914-cü ildə 674 nəfər, 1916-cı ildə 423 nəfər, 1922-ci ildə burada 297 nəfər, 1926-cı ildə 281 nəfər, 1931-ci ildə 383 nəfər, 1988-ci ilin əvvəllərində 1800 nəfərdən çox azərbaycanlı əhali yaşamışdı [3, s.287]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, J8, 63-30, 40-30, s.102].

Yarpızlı (Lcavan-1967) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 12 km cənub-qərbdə, dəniz səviyyəsindən 2027 m hündürlükdə yerləşir. 1918-ci ilə qədər kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşamışlar. 1831-ci ildə 121 nəfər, 1873-cü ildə 398 nəfər, 1886-cı il 465 nəfər, 1897-ci ildə 584 nəfər, 1908-ci ildə 719 nəfər, 1914-cü il 815 nəfər, 1916-cı ildə 771 nəfər, 1931-ci ildə 547 nəfər azərbaycanlı, 284 nəfər erməni yaşamışdır. Tədricən azərbaycanlılar sıxışdırılmış, nəhayət, 1948-ci ildə Ermənistandan azərbaycanlıların zorla köçürülməsi dövründə kəndin azərbaycanlı əhalisi Azərbaycana köçürüldü. Beləliklə, kənd tam ermənləşdirildi [3, s.287]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, J8,63-15, 40-15, s.306].

Yuxarı Zağalı (Tatar Zağalısı, 1978-ci ildən-Axbrazor) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda Azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 15 km cənub-qərbdə, dəniz səviyyəsindən 2198 m hündürlükdə təpəlik yerdə yerləşir. 1831-ci ildə 98 nəfər, 1873-cü ildə 515 nəfər, 1886-cı ildə 717 nəfər, 1897-ci ildə 774 nəfər, 1908-ci ildə 917 nəfər, 1914-cü ildə 1018 nəfər, 1916-cı ildə 922 nəfər, 1918-1920-ci illərdə daşnak hökumətinin silahlı dəstələri kəndi dağıtdıqdan və əhalisini qovduqdan sonra, 1920-ci ildə Muş vilayətindən gəlmiş ermənilər burada yerləşdirildikdən sonra qarışıq kəndə çevrilmişdir. 1926-cı ildə 206 nəfər azərbaycanlı, 397 nəfər erməni yaşamışdır. 1988-ci ildə 500-ə yaxın azərbaycanlı zorla qovulmuş, evləri talan edilmişdir [3, s.288]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, J8, 63-15, 40-15, s.94].

Yuxarı Şorca (Tatar Şorcası) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 15 km cənub-şərqdə, Tərsə çayının yuxarı axarında**,** dəniz səviyyəsindən 2245 m hündürlükdə, dağlıq yerdə yerləşir. 1831-ci ildə 75 nəfər, 1873-cü ildə 123 nəfər**,** 1886-cı ildə 158 nəfər**,** 1897-ci ildə 584 nəfər, 1908-ci ildə 248 nəfər, 1914-cü ildə 283 nəfər, 1922-ci ildə 204 nəfər, 1926-cı ildə kənddə 494 nəfər, 1931-ci ildə 495 nəfər, 1959-cu ildə 1259 nəfər, 1988-ci ildə 1440 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.288-289]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, J9, 63-30, 40-15, s.128].

Kərkibaş (Şəfəq-1967) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 5 km cənubda, dəniz səviyyəsindən 1952 m hündürlükdə, Göyçə gölünün şimal sahilində yerləşmişdir. 1873-cü ildə kənddə 183 nəfər, 1886-cı ildə 255 nəfər, 1897-ci ildə 301 nəfər, 1908-ci ildə 306 nəfər, 1914-cü ildə 377 nəfər, 1916-cı ildə 369 nəfər, 1922-ci ildə 166 nəfər, 1926-cı ildə 174 nəfər, 1931-ci ildə 224 nəfər, 1988-ci ildə 1000 nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.289].

Kiçik Qaraqoyunlu (Yellicə) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda Azərbaycanlı kəndi, Rayon mərkəzindən 12-14 km cənub-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2187 metr hündürlükdə yerləşmişdir. Vaxtilə Nərimanlı sovetliyinin tərkibində olmuşdur. 1897-ci ildə burada 235 nəfər, 1908-ci ildə 253 nəfər, 1914-cü ildə 328 nəfər, 1916-cı ildə 301 nəfər əhali ol-

muşdur. 1919-cu il aprelin 13-20-də daşnak qoşunları kəndi dağıtmış, əhalisini işgəncə ilə qovmuş, mal-dövlətlərini əllərindən almışlar. 1920-ci ildən sonra kənd qaçqınlarından bir qismi öz doğma ocaqlarına qayıtmışlar. 1922-ci ildə kənddə 197 nəfər, 1926-cı ildə 212 nəfər, 1931-ci ildə 209 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. Sonralar kənd ləğv edilmiş, əhalisi qonşu kəndlərə köçürülmüşdür [3, s.289-290].

Kiçik Məzrə (Bala Məzrə) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 9 km şimalda, Göyçə gölünün şərq sahilində, dəniz səviyyəsindən 1948 m hündürlükdə yerləşir. 1831-ci ildə bu kənddə 227 nəfər, 1873-cü ildə 675 nəfər, 1886-cı ildə 978 nəfər, 1897-ci ildə 1200 nəfər, 1908-ci ildə 1658 nəfər, 1914-cü ildə 1731 nəfər, 1922-ci ildə 859 nəfər, 1926-cı ildə 653 nəfər, 1931-ci ildə 962 nəfər, 1988-ci ildən 2000 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.290]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, J10, 63-30, 39-15, s.164].

Gödəkbulaq (Xırdabulaq, Qarcaxbyur-1946) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda qarışıq kənd. Göyçə gölünün cənub-şərq sahilində Basarkeçər-Yerevan avtomrbil yolunun üzərində rayon mərkəzindən 15 km cənub-şərqdə yerləşir. Qədim azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 1828-1829-cu illərdə Türkiyədən gəlmiş ermənilər kənddə yerləşdirilmişdir. Mənbələrdə 1886-cı ildə kənddə 26 nəfər azərbaycanlının yaşadığı göstərilir. Sonralar sırf erməni kəndi olmuşdur [3, s.290]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Göysu – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 12 km cənub-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2070 m hündürlükdə yerləşir. 1897-ci ildə 187 nəfər, 1908-ci il ildə 233 nəfər, 1914-cü ildə 360 nəfər, 1926-cı ildə 143 nəfər, 1931-ci ildə 215 nəfər, 1939-cu ildə 314 nəfər, 1959-cu ildə 264 nəfər, 1970-ci ildə 396 nəfər, 1979-cu ildə 531 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [3, s.290-291]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, J8, 63-15,40-30, s.59].

Güney (Hacı Qərib, Sətənəxaç – 1935-ci ilədək) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 16-17 km şimal-qərbdə, Basarkeçər – Zovinar yolunun üzərində, Göyçə gölünün sahilində, dəniz səviyyəsindən 2016 m hündürlükdə yerləşir. 1873-cü ildə burada 132 nəfər, 1886-cı ildə 214 nəfər, 1897-ci ildə 299 nəfər, 1908-ci ildə 343 nəfər, 1914-cü ildə 659 nəfər, 1916-cı ildə 430 nəfər, 1922-ci ildə 300 nəfər, 1931-ci ildə 411 nəfər, 1939-cu ildə 481 nəfər, 1959-cu ildə 562 nəfər, 1979-cu ildə 1223 nəfər, 1988-ci ildə artıq 1890 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.291]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, J63-15, 40-30, s.221].

Günəşli (Sultanlı qışlağı, Əhmədli, 1968-ci ilədək Canəhməd) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkrzindən 14 km şimal-şərqdə, Göyçə gölünün sahilində yerləşir. 1873-cü ildə kənddə 245 nəfər, 1886-cı ildə 348 nəfər, 1897-ci ildə 442 nəfər, 1908-ci ildə 422 nəfər, 1914-cü ildə 523 nəfər, 1922-ci ildə 194 nəfər, 1926-cı ildə 335 nəfər, 1931-ci ildə 383 nəfər, 1939-cu ildə 339 nəfər, 1959-cu ildə 337 nəfər, 1979-cu ildə 599 nəfər, 1988-ci ildə 1500 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.291-292]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, J8, 63-30, 40-30, s.331].

Nərimanlı (Hüseynquluağalı) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 10 km şərqdə, dəniz səviyyəsindən 1997 m hündürlükdə yerləşir. 1873-cü ildə kənddə 636 nəfər, 1886-cı ildə 760 nəfər, 1897-ci ildə 877 nəfər, 1908-ci ildə 778 nəfər, 1914-cü ildə 1207 nəfər, 1922-ci ildə 527 nəfər, 1931-ci ildə qayıdanların 719 nəfər, 1959-cu ildə 2000 nəfər, 1988-ci ildə 3000 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır **[**3, s.292**]**. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur **[**7, J8, 63-25, 40-15, s.70**]**.

Pəmbək (Quşçu dərəsi) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 24 km şimal-qərbdə Göyçə gölünün şərq sahilində, Basarkeçər-Krasnoselo avtomobil yolunun üzərində, dəniz səviyyəsindən 2 027 metr hündürlükdə yerləşmişdir. 1873-cü ildə kənddə 166 nəfər, 1886-cı ildə 237 nəfər, 1897-ci ildə 283 nəfər, 1908-ci ildə 352 nəfər, 1914-cü ildə 392 nəfər, 1922-ci ildə 390 nəfər, 1926-cı ildə 377 nəfər, 1931-ci ildə 512 nəfər, 1988-ci ildə 2 000 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır **[**3, s.292-293**]**. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Sarıyaqub (Baş Keyti) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 10 km cənub-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2 102 m hündürlükdə yerləşir. 1873-cu ildə kənddə 294 nəfər, 1886-cı ildə 416 nəfər, 1897-ci ildə 436 nəfər, 1908-ci ildə 385 nəfər, 1914-cü ildə 675 nəfər, 1916-cı ildə 651 nəfər, 1922-ci ildə 343 nəfər, 1926-cı ildə 377 nəfər, 1931-ci ildə 471 nəfər, 1988-ci ildə 1 700 nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.293]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, J8, 63-15, 40-15, s.221].

Subatan – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən cənubda, dəniz səviyyəsindən 2198 m hündürlukdə yerləşir. 1873-cü ildə kənddə 180 nəfər, 1886-cı ildə 263 nəfər, 1897-ci ildə 306 nəfər, 1908-ci ildə 368 nəfər, 1914-cü ildə 429 nəfər, 1922-ci ildə 208 nəfər, 1926-cı ildə 349 nəfər, 1931-ci ildə isə 259 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.293]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, J8,63-15, 40-15, s.230].

Çaxırlı (Qızılbulaq, Sovetakert-1978) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 2,5 km cənub-qərbdə. Göyçə gölünün cənub-şərq sahilində, dəniz səviyyəsindən 1963 m hündürlukdə yerləşir. 1918-ci ilədək bu kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşamışdır. 1918-1920-ci illərdə kəndin əhalisi qovulmuş, 1915-1918-ci illərdə Türkiyədən gəlmiş ermənilər burada məskunlaşmış və qarışıq kəndə çevrilmişdir. Kənddə 1831-ci ildə 212 nəfər, 1873-cü ildə 770 nəfər, 1886-cı ildə 1020 nəfər, 1897-ci ildə 1204 nəfər, 1908-ci ildə 1349 nəfər, 1914-cü ildə 1653 nəfər, 1922-ci ildə 679 nəfər azərbaycanlı, 363 nəfər erməni, 1926-cı ildə 763 nəfər azərbaycanlı, 382 nəfər erməni, 1931-ci ildə 975 nəfər azərbaycanlı, 663 nəfər erməni əhali olmuşdur. 1988-ci ildə Çaxırlı kəndinin 1500 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.294]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, J8,63-15, 40-15, s.131].

Şişqaya – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 9 km şimal-qərqdə, Göyçə dağlarının ətəyində, Basarkeçər – Krasnoselo avtomobil yolunun üstündə, dəniz səviyyəsindən 2059 m hündürlükdə yerləşir. 1831-ci ildə bu kənddə 251 nəfər, 1873-cü ildə 593 nəfər, 1886-cı 905 nəfər, 1897-ci ildə 1132 nəfər, 1908-ci ildə 1041 nəfər, 1914-cü ildə 1088 nəfər, 1916-cı ildə 1232 nəfər, 1922-ci ildə 461 nəfər, 1926-cı ildə 612 nəfər, 1931-ci ildə 863 nəfər, 1988-ci ildə 4000 nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır [3, s.294-295]. Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur [7, J8, 63-15, 40-30, s.296].

Tüstülü (Lusakunk – 1978-ci ildən**)** – İrəvan quberniyasının Yeni-Bəyazid qəzasında, keçmiş Basarkeçər (Vardenis) rayonunda kənd. Vilayət mərkəzi Kəvər şəhərindən 76 km cənub-şərqdə, çay kənarında, dəniz səviyyəsindən 1940 m hündürlükdə yerləşir. Kənddə əvvəlcə yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. İrəvan xanlığının Rusiya qoşunları tərəfindən işğalından sonra ermənilər bu kənddə də yerləşmişlər. 1873-cü il məlumatına görə, kənddə 241 nəfər azərbaycanlı, 123 erməni, 1898-ci ildə 196 nəfər azərbaycanlı, 144 erməni, 1914-cü ildə 237 nəfər azərbaycanlı, 217 erməni yaşamışdır. 1918-ci ildə erməni silahlı birləşmələrinin kəndə hücumu nəticəsində azərbaycanlılar kütləvi qırğınlara məruz qoyulmuş və kənddən deportasiya olunmuşdur. 1922-ci ildə cəmi 42 azərbaycanlı kəndə qayıtmış, 1979-cu ildə kənddə 34 azərbaycanlı yaşamışdır. Toponim tüstülü tayfasının adı əsasında yaranmışdır. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [7, J8, 63-15, 40-15, s.249].

1996-cı ildə Ermənistan Respublikasında rayon bölgüsü ləğv edilmişdi və ərazi 10 marza, yəni vilayətə bölünmüşdü: Araqatsotn, Ararat, Armavir, Vayots Dzor, Geğarkunik, Kotayk, Lori, Sünik, Tavuş, Şirak və marz hüquqlu Yerevan. Beləliklə, demək olar ki, İrəvan xanlığı dövrünün inzibati-ərazi bölgüsü bərpa edilmişdi, yalnız ”mahal” sözü “marz” ilə əvəz olunmuşdu. Əslində “mərz” özü də elə türk sözüdür və “sərhəd”, habelə ”əkin yeri” mənalarını daşıyır. Göyçə mahalı (Yeni Bəyazid qəzası) ərazisində təşkil olunan Basarkeçər, Yeni Bəyazid və Martuni rayonları isə Geğarkunik marzının tərkibinə qatılmışdı [4, s.229-230].

Nəticə. Beləliklə, məqalədə Qərbi Azərbaycanın da Rusiya tərəfindən təkrar işğalından sonra – XX əsrin 20-ci illərində yenidən inzibati-ərazi bölgüsünə məruz qalması, bölgə və rayonlarda yaşayış məskənlərinin tabeliyinin dəyişdirilməsindən, 1930-cu ildə İrəvan quberniyasının ləğvindən, bu ərazidə 3 yeni rayonun – Basarkeçər, Yeni Bəyazid və Martuni rayonlarının yaradılmasından, həmin rayonların və onlara daxil olan kəndlərin tarixi coğafiyasının mənbələr və tədqiqatlar əsasında yenidən araşdırılmasından bəhs olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov İ., Mustafa N. Həqiqətin onomastikası. – Bakı: Şərq-Qərb, –2021. – 464 s.
2. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. – Bakı: Elm, – 2002. – 696 s.
3. Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. – Bakı: Gəmclik, – 1994. – 464 s.
4. Rəhimoğlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. – Bakı: Azərnəşr, – 1997. – 260 s.
5. Əhmədov B.Ş. Göyçə mahalı: Keçmişdən bu günə... – Bakı: Füyuzat, 2024. – 200 s.
6. Армянская ССР. Административно-территориальное деление на 1-ое августа 1988 года / Президиум Верх. Совета Арм. ССР. – 6-е изд. – Ереван: Айастан, – 1988. – 206 с.
7. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела. – Тифлис: Типография насл. К. П. Козловского, – 1913. –530 с.
8. Территориальное и административное деление Союза ССР на 1-е января 1926 г. / Народный комиссариат внутренних дел. Статистический отдел. – Москва: Издательство Главного Управления Коммунального Хозяйства НКВД, – 1926. – 288 с.

БАХТИЯР АХМЕДОВ
Ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА, доктор философии по истории

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ ДЕЛЕНИЕ И ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ БАСАРКЕЧАРСКОГО РАЙОНА БЫВШЕЙ АРМЯНСКОЙ ССР (1930-1988 годы)

В статье рассматриваются происшедшие события после повторной оккупации нашей страны Россией в 20-м году XX века, когда она вновь подверглась административно-территориальному делению, упразднению Ереванской губернии в 1930 году и созданию на Геокчинском магале 3 новых районов – Басаркечар, Ени Беязид и Мартуни, и переосмысление исторической географии этих районов и входящих в них сел.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Гёйчинский район, Басаркечар, Ени Беязид, Гызылвенг, Кырхбулаг.

BAKHTIYAR AKHMEDOV
Leading researcher at the A.A. Bakikhanov Institute of History & Etnology of ANAS, Doctor of Philosophy in History

ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION AND HISTORICAL GEOGRAPHY OF BASARKECHAR DISTRICT OF THE FORMER ARMENIAN SSR (1930-1988)

The article discusses the events that took place after the re-occupation of our country by Russia in the 20th year of the 20th century, when it again underwent administrative-territorial division, the abolition of the Yerevan province in 1930 and the creation of 3 new districts in Geokchi magal – Basarkechar, Yeni Beyazid and Martuni, and rethinking the historical geography of these areas and their constituent villages.

Keywords: South Caucasus, Goyche district, Basarkechar, Yeni Beyazid, Gyzylveng, Kyrkhbulag.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 02 oktyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d Elmar Məhərrəmov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24); UOT 930:314

ŞƏFAYƏT FƏRƏCOV
Bakı Dövlət Universiteti, "Dünya azərbaycanlıları tarixi" tarixi-demoqrafiya ETL-nin aparıcı elmi işçisi, t.ü.f.d.
shefayetnuvedi@list.ru

HİKMƏT ƏHMƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti, böyük elmi işçi, t.ü.f.d.
hikmetakhmedov@bsu.edu.az

XIX-XXI ƏSRİN BİRİNCİ ONİLLİYİNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TARİXİ- DEMOQRAFİYASI

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/290-294

Məqalədə XIX-XXI əsrlərdə Qərbi Azərbaycan ərazisində keçirilən siyahıyaalmalar əsasında əhalinin demoqrafik vəziyyətinə həsr olunub. XIX əsrdə ölkəmiz ərazisində aparılan siyahıyaalmalarda rus işğalı nəticəsində ərazilərimizdə baş verən miqrasiya prosesləri, Rusiya hökmranlığı dövründə Qərbi Azərbaycana köçürülüb gətirilən ermənilərin və digər əcnəbilərin sayı, bu köçmələrin sayəsində etnosiyasi və etnodemoqrafik vəziyyətin əsaslı dəyişməsi, bu dəyişmələrin nəticəsində etnik ərazilərin, əhalinin etnik tərkibinin dəyişdirilməsi problemi elmi araşdırılır.

Açar sözlər: əhali, inzibati-ərazi bölgüsü, milli, qəza, dairə, bələdiyyə, qəsəbə, kənd, kənd soveti, şəhər, şəhər soveti, inzibati mərkəz, əhalinin siyahıyaalınması.

Giriş. Qərbi Azərbaycan əhalisi tarixinin öyrənilməsi həm elmi cəhətdən həm də praktik cəhətdən böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu problemin öyrənilməsində XIX-XX-XXI əsrlərin müxtəlif vaxtlarında keçirilən əhali siyahıyaalmaların xüsusi yeri var. Çünki əhali siyahıyaalmaları özlüyündə vacib mənbələrdən sayılır. Əhali sayının dinamikasında, yeni tendesiyaların üzə çıxmasında, demoqrafik proseslərin başa düşülməsində və öyrənilməsində siyahıyaalmalara əsas mənbə kimi istinad edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində aparılan bütün siyahıyaalmalarda azərbaycanlıların sayını bilərəkdən az göstərirdilər. Doğumun səviyyəsini azaldırdılar, doğulan qız uşaqlarını ümumiyyətlə siyahıya almırdılar. 1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsi illəri dövründə Sovetlər birliyinin hər yerində olduğu kimi Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan azərbaycanlılar arasında da doğumun səviyyəsi çox aşağı idi. Bu onunla izah olunurdu ki, kişilərin əksəriyyəti cəbhədə idi, digər səbəb o idi ki, erməni hakimiyyəti tarixi şəraitdən istifadə edərək azərbaycanlıların sayını qəsdən azaldırdılar. Ona görədə müharibə dövründə və ondan sonrakı dövrlərdə, 1941-1956-ci illər haqda heç bir statistik məlumat yoxdur. Digər bir fakt ondan ibarətdir ki, Ermənistan SSR-dən müharibəyə gedən azərbaycanlılar haqda, onlar arasında ölənlərin, yaralananların , geri qayıdanların haqqında məlumatlar verilmir.

XIX-XXI əsrin birinci onilliyinə Qərbi Azərbaycanın tarixi-demoqrafiyası. XIX-XXI əsrlər Qərbi Azərbaycan tarixində ən tələtümlü, ən çətin, ən faciəli bir dövr olmuşdur. Belə ki, əzəli Azərbaycan torpağı olan İrəvan xanlığı ərazisində saxta "ermənistan" deyilən bir dövlət yaradıldı. Dövlətin yaradılması azərbaycanlıların öz vətənlərindən tamamilə qovulub çıxarılması, azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədilməsi, deportasiya olunması, əvəzində ermənilərin başqa ərazilərdən köçürülüb Qərbi Azərbaycan ərazisinə gətirilməsi ilə müşaiyət olundu. Məqalə saxta erməni dövləti yaradılmasına həsr olunub. 195 illik tarixi hadisələr arxiv materialları, dövlət sənədləri əsasında təhlil edilmişdir.

Cədvəl 1.

İrəvan Quberniyası üzrə əhalinin yerləşməsi və etnik tərkibi

İrəvan quberniyasının qəzaları	*Əhalinin ümumi sayı*	*Azərbaycanlılar (nəfər, %)*	*Ermənilər (nəfər, %)*	*Azərbaycanlı imtiyazlı əhali*	*Erməni imtiyazlı əhali*
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
İrəvan qzası və İrəvan şəhəri	150.879	77.516	58.148	1501	306

		(51.37%)	(38.54%)		
Aleksandropol qəzası və Aleksandropol şəhəri	165.503	8.104 (4.77%)	141.522 (85.5%)	114	99
Naxçıvan qəzası Naxçıvan və Ordubad şəhəri	100.771	64.151 (63.7%)	34.672 (34.4%)	1267	67
Novobəyazit qəzası və Novobəyazit şəhəri	122.573	34.726 (28.3%)	81.285 (66.3%)	155	32
Sürməli qəzası və İqdır şəhəri	89.055	41.424 (46.5%)	27.075 (30.4%)	558	16
Şərur-Dərələyəz qəzası və Baş Noraşen kəndi	76.538	51.564 (67.4%)	20.726 (27.8%)	1262	29
Eçmiadzin qəzası və Vaqarşabat kəndi	124.237	36.008 (29%)	77.572 (62.4%)	1.011	49
Quberniya üzrə cəmi	829.556	313.493 (37.8%)	441.000 (53.1%)	5.868	618

Mənbə: 2, s.73.

Rusiya çarı I Nikolay 1828-ci il fevral ayının 10-da imzalanmış "Türkmənçay" müqaviləsini 1828-ci il mart ayının 1-də təsdiq edəndən 1 gün sonra "Erməni vilayəti" yaradılması haqda hökm edir. Müqavilə Qacarlar tərəfindən həmin ilin iyul ayında ratifikasiya edildi. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını Rusiya tituluna daxil edilməsi, bu ərazilərdə yaradılan "Erməni vilayətinin" quruluşu, idarə edilməsi Qaydasını senata lazımı fərmanlarla bildirəcəyini elan edir. Beləliklə Çar Rusyası Şimali Azərbaycanı bütövlüklə zor gücünə öz ərazisinə daxil edir. Qondarma erməni vilayəti İrəvan, Naxçıvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölünür. 1849-cu ildə bu mahalın adı dəyişdirilərək Yerevan Quberniyası adı verilmişdir.

Rusiya imperiyası tərkibində Şimali Azərbaycan yaradıldıqdan (1859) sonra onun inzibati ərazisinə müxtəlif xalqların və milli azlıqların nümayəndələri daxil edilmişdi. XIX, XX və XXI əsrlər boyunca baş vermiş sosial-iqtisadi və siyasi proseslər, müharibə və sovet rejiminin milli azlıqlara münasibətdə apardığı ayrı-seçkilik siyasəti də Qərbi Azərbaycan üzrə əhalinin yerləşməsinə, say dinamikasına, demoqrafik vəziyyətinə ciddi təsir göstərən amillərdən biri idi. XIX əsrin birinci yarısında İrəvan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunmasından sonra bu regionda köçürmə siyasəti aktivləşməyə başladı.

N.Şavrovun yazdığı kimi: "biz kolonizator fəaliyyətimizə Zaqafqaziyaya rusların yerləşdirilməsi ilə deyil, xaricilərin yerləşdirilməsi ilə başladıq. Hər şeydən əvvəl Zaqafqaziyaya 1819-cu ildə 500 Vyutemberq almanlarından ibarət ailələri yerləşdirdik ki, bu ailələrdən də biz Tiflis və Yelizavetpol quberniyalarında koloniyalar yaratdıq. Ondan sonra isə 1826-1828-ci illər müharibəsi qurtardıqdan sonra iki ildə 1828-1830-cu illər dövründə biz Zaqafqaziyaya 40 000-dən çox İran ermənisi və 84 600 Türkiyə ermənisini Yelizavetpolun və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı dövlət torpaqları ərazisində yerləşdirdik ki, erməni əhalisi Tiflis, Borçalı, Axalsıxı, Axalkələk quberniyalarında olduğu kimi bu ərazilərdə yox dərəcəsində idi" (4, s.27).

"Tarixi mənbələrə əsasən həmin vaxt qeyd edilən Erməni vilayətində 23 700 ailə, o cümlədən İrəvan əyalətində 1700 ailə, Naxçıvan əyalətində isə 4600 ailə yaşamışdır. Nəzərə alsaq ki, orta hesabla hər ailədə 5 nəfər adam olmuşdur, onda bütün ailələrdə mövcud olmuş əhalinin sayının 118500 nəfər olduğu aydınlaşır. Siyahıya alınmanın nəticələrinə görə Erməni vilayətində 81749 nəfər müsəlman və 25131 erməni qeydə alınmışdır" (5, s.87).

Çar Rusiyası Şimali Azərbaycanı tamamilə işğal etdikdən sonra , işğal olunmuş ərazilərlə birlikdə 1897-ci ildə Rusiya imperiyası əhalisinin ilk ümumi siyahıyaalınması həyata keçirildi. Siyahıyaalmanın nəticələrinə görə Şimali Azərbaycanda ümumi əhalinin sayı 1806700 nəfərdi. Onlardan 305100 (Ümumi əhalinin 16,9%) nəfəri şəhərdə, 1501600 (83,1%) nəfəri isə kətdə yaşayırdılar. Qeyd etməliyik ki, kətdə yaşayanların əksəriyyəti azərbaycanlılardı. Erməni əhali əsasən şəhərlərdə, rayon mərkəzlərində yaşayırdılar və əsasən sənətkarlıqla məşğul olurdular.

1897-ci il siyahıyaalmaya görə İrəvan quberniyasında yaşayan əhalinin sayı 728.785 (100%) olmuşdur. Bunlardan azərbaycanlılar 249.025 (34,2%); ermənilər 406.328 (55,8%); kürdlər 48.750 (6,7%); ruslar 12.315 (1,7%); aysorlar 2.856 (0,4%) və digər etnik qruplar yaşamışlar. Quberniyanın mərkəzi İrəvan şəhərində 12.359 (42,6%) nəfər azərbaycanlı, 12.523 (43,2%) nəfəri isə ermənilər olmuşlar. İrəvan şəhərində azərbaycanlıların sayının ermənilərlə eyni olması, baxmayaraq ki, XIX əsrin əvvəllərindən ermənilərin bu əraziyə kütləvi köçürülməsi baş vermişdir, İrəvanın əzəli Azərbaycan ərazisi, şəhəri olmasından xəbər verir.

Ermənilərin ən çox yerləşdirildiyi ərazi Aleksandropol qəzasıdır ki, burada ermənilərin sayı azərbaycanlılara nisətən çox yuxarıdır. Yəni, qəzada yaşayan 165.503 nəfər əhalinin 141.522 (85,5 %) nəfəri erməni, 7.832 (4,7%) nəfəri isə azərbaycanlılardı. Bu onunla izah olunur ki, Türkiyə ilə həmsərhəd olan qəzanın azərbaycanlı əhalisi çar Rusiyasının apardığı antiazərbaycan siyasəti nəticəsində Türkiyə ərazisinə köçmüşlər. Antiazərbaycan siyasəti nəticəsində Şimali Azərbaycanın digər ərazilərindəndən qonşu İrana və Türkiyəyə çox sayda azərbaycanlılar köçüb getmişlər. Təbii ki, bu tendensiya Şimali Azərbaycan əhalisinin kəskin azalmasına səbəb olmuşdur. 1897-ci il materiallarında Zəngəzur qəzasında yaşayan 142 min nəfər əhalinin 71,2 min nəfərinin azərbaycanlılar, 63,6 min nəfərinin isə ermənilər olduğu göstərilmişdir. Dini tərkib barədə materillarda isə quberniyada 350.099 nəfər müsəlman, 439.926 nəfər erməni-qriqorian və erməni-katolik, 1.032 nəfər iudey, 16.398 nəfər pravoslav və digər konfessiyaların (lüteran, baptist v.s.) nümayəndələrinin yaşadığı göstərilir (3, s.189).

Cədvəl 2.

İrəvan Quberniyasının əhalisi (1897)
(ana dili əsasında, Naxçıvan qəzası istisna olmaqla)

	Cəmi	*ermənilər*	*azərbaycanlılar*	*kürdlər*	*ruslar*	*aysorlar*	*ukrainlar*	*yunanlar*	*polyaklar*
İrəvan quberniyası (Naxçıvan qəzası istisna olmaqla)	728.785 (100%)	406.328 (55,8%)	249.025 (34,2%)	48.750 (6,7%)	12.315 (1,7%)	2.856 (0,4%)	2.530 (0,3%)	1.305 (0,2%)	1.231 (0,2%)
İrəvan ş.	29.006 (100%)	12.523 (43,2%)	12.359 (42,6%)	64 (0,2%)	2.765 (9,5%)	81 (0,3%)	398 (1,4%)	28 (0,1%)	190 (0,7%)
İrəvan qəzası (İrəvan şəhəri istisna olmaqla)*	121.873 (100%)	45.625 (37,4%)	65.132 (53,4%)	8.131 (6,7%)	287 (0,2%)	2.207 (1,8%)	254 (0,2%)	4 (0,1%)	6 (0,1%)
Aleksandrapol qəzası	165.503 (100%)	141.522 (85,5%)	7.832 (4,7%)	4.976 (3,0%)	5.672 (3,4%)	34 (0,1%)	1.115 (0,7%)	1.082 (0,7%)	972 (0,6%)
Yenibəyazit qəzası	122.573 (100%)	81.285 (66,3%)	34.726 (28,3%)	2.995 (2,4%)	2.711 (2,2%)	4 (0,1%)	5 (0,1%)	179 (0,1%)	12 (0,1%)
Sürməli qəzası	89.055 (100%)	27.075 (30,4%)	41.417 (46,5%)	19.099 (21,4%)	725 (0,8%)	1 (0,1%)	620 (0,7%)	3 (0,1%)	31 (0,1%)
Şərur-Dərələyəs qəzası	76.538 (100%)	20.726 (27,1%)	51.560 (67,4%)	3.761 (4,9%)	61 (0,1%)	331 (0,4%)	57 (0,1%)	4 (0,1%)	12 (0,1%)
Üçmərz qəzası	124.237 (100%)	77.572 (62,4%)	35.999 (29,0%)	9.724 (7,8%)	94 (0,1%)	198 (0,2%)	81 (0,1%)	5 (0,1%)	8 (0,1%)

Mənbə: 5, s.87.

XIX əsrin ikinci yarısında Qərbi Azərbaycanda ermənilərin sayı kəskin şəkildə artdı. 1853-1856-cı illər Krım müharibəsi, 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsi bu prosesə ciddi surətdə təsir etdi. Belə ki, 1873-cü il göstəricilərinə görə, İrəvan quberniyasında 221.191 nəfər erməni qeydə alınmışdır. Halbuki, 40 il ərzində, yəni 1828-cildən sonra, həmin ərazidə onların sayı cəmi 81.610 nəfər təşkil etmişdir. Belə çıxır ki, ermənilərin sayı 3 dəfədən artıq çoxalmışdır. Ermənilərin sayca artmasına onların regiona köçürülməsinin davam etdirilməsi də ciddi şəkildə təsir göstərmişdir. Artıq 1886-cı ildə İrəvan quberniyasında ermənilərin sayı 375.700 nəfərə çatmışdır. Tədqiqatçı H.Verdiyeva haqlı olaraq hesab edir ki, "regionda erməni əhalisinin sayca çoxalması təbii artımla deyil, miqrasiya ilə bağlı olmuşdur". Tədqiqatçı İrəvan quberniyasında ermənilərin artım dinamikasını arxiv sənədləri əsasında araşdıraraq 1897-ci ildə buradakı ermənilərin sayı- nın 439.926 nəfərə, 1916-cı ildə isə, bu rəqəmin 669.871 nəfərə çatdığını göstərmişdir. Şimali Azərbaycan ərazisinə ermənilərlə bərabər rus və almanlar da köçürülmüşdür (1, s.57).

1920-ci ildə Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra sosializm quruculuğu başlandı. Ermənistan SSR-in təşkili və 1920-1930-cu illərdə onun siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər əhalinin demoqrafiyasında da öz əksini tapdı. 1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1979 və 1989-cu illərdə əhali siyahıyaalmaları üzrə respublika əhalisi içərisində azərbaycanlıların payı 1926-cı ildə olan 62,1%-dən 1937-ci ildə 58,2%-ə enmişdi. Ermənilərin sayı mütləq şəkildə artmış, ümumi əhali içərisində payı eyni qalmışdı. Rusların sayı 1926-cı ildə 9,5 %-dən, 1937-ci ildə 15,7 %-ə, 1939-cu ildə isə 16,5%-ə çatmışdı. Mərkəzin azərbaycanlıları sıxışdırmaq, respublika ərazi-sinə digər millətlərin və xalqların nümayəndələrini köçürmək siyasətinin nəticəsi olaraq, onların sayı 100-ə çatmış, beləliklə Ermənistan SSR Cənubi Qafqazda monoetnik respublika olmuşdur.

Nəticə. Məqaləni işləyərkən biz belə bir nəticəyə gəldik ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların sayının az olmasının əsas səbəbi heç də əhalinin təbii artımı ilə deyil, erməni hakimiyyətinin azərbaycanlılara qarşı apardığı siyasətin nəticəsidir. Mövzunu işləyərkən Həcər Verdiyevanın problemə aid yeni tarixi faktlarla zəngin olan "Almanlar Şimali Azərbaycanda" (Bakı, 2009) adlı kitabındakı materiallar əsas götürülmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Хаджар Вердиева. Немцы в Северном Азербайджане. Баку, Элм, 2009, 229 с.
2. Семйон Броневкий. Новейшия Географическия и историческия известия о Кавкзе. Москва, 1823, 287 с.
3. Козлов В.И. Национальности СССР: Этнодемографический обзор-2-е изд. М.: Финансы и статистика, 1982, 303 с.
4. Шавров Н.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку: Элм, 1990, 156 с.
5. Всеобщая перепись населения населения Российской империи 1897 года. (Губернские итоги). Т.Т.1-89. СПб.: 1903-1905. 151 с.

ШАФАЯТ ФАРАДЖОВ
Бакинский государственный университет,
ведущий научный сотрудник историко-демографической
научно-исследовательской лаборатории «История азербайджанцев мира», д.ф.и.н.

ХИКМАТ АХМАДОВ
Бакинский государственный университет,
старший научный сотрудник, д.ф.и.н.

ИСТОРИЯ И ДЕМОГРАФИЯ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА С XIX ВЕКА ДО ПЕРВОГО ДЕСЯТИЛЕТИЯ XXI ВЕКА

Статья посвящена обзору эволюции этнотерриториальной структуры Западного Азербайджана в связи с миграционными процессами в период русского завоевания и СССР. В пе-

переписях, проведенных на территории нашей страны в XIX веке, были выявлены миграционные процессы, происходившие в результате российской оккупации, численность армян и других иностранцев, переселенных в Западный Азербайджан. Как правило, в результате миграций происходят коренные изменения в этнополитической и этнодемографической ситуации. В статье проблема изменения этнического состава населения на территории Западного Азербайджана в XIX-XXI веках исследуется на основе научных фактов.

Ключевые слова: населения, административно-территориальное деление, национальный состав, уезд, округ, муниципалитет, поселка, село, сельский совет, город, городской совет, административный центр, перепись населения.

SHAFAYAT FARAJOV
Baku State University,
Leading Researcher of the Historical-Demographic Scientific Research Laboratory
"History of World Azerbaijanis", Doctor of Philosophy in History

HIKMET AHMEDOV
Baku State University,
Senior Researcher, Doctor of Philosophy in History

HISTORY AND DEMOGRAPHY OF WESTERN AZERBAIJAN FROM THE XIX TH CENTURY TO THE FIRST DECADE OF THE XXI ST CENTURY

Present article is dedicate to the structural changes in the ethnic region of the western Azerbaijan in the XIX century. During this period, the migration processes in our territories were because of the Russian occupation, the fundamental changes in the ethno-political and ethno-demographic situation due to foreigners resettled in Azerbaijan during the Russian rule, the process of changing ethnic areas, the ethnic composition of the population.

Keywords: administrative-territorial division, national, municipality, township, village, village council, the city, the city council, the administrative center.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 oktyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Asəf Hacıyev, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94(479.24); UOT 930

BALAMİRZƏ MƏMMƏDLİ
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
balamirzamammadli@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI–BÖYÜK BRİTANİYA MÜNASİBƏTLƏRİ VƏTƏN TARİXŞÜNASLIĞINDA

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/295-306

Azərbaycan Respublikasının Böyük Britaniya ilə münasibətlərinin Vətən tarixşünaslığı kontekstində təhlili mühüm elmi və siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı dünyadakı bir neçə böyük gücdən (great power) biri kimi müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində əhəmiyyətli rola malikdir. Vaxtilə "dünyanın sənaye emalatxanası" adlandırılan Böyük Britaniya bu gün də güclü iqtisadiyyata sahib olan ölkə kimi ÜDM həcminə görə (2024-cü ildə 3,5 trilyon dollar olmuşdur – B.M.) dünyada 6-cı, Avropada 2-ci (Almaniyadan sonra) sıradadır. NATO və Avropa Şurası kimi nüfuzlu təşkilatların, habelə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 5 daimi üzvündən biri olan və "Böyük yeddilərə" (G7) daxil olan Böyük Britaniya həm də qüdrətli hərbi-siyasi potensiala malikdir. Bu dövlət dünyada nüvə silahına malik 9 ölkədən biridir və illik hərbi xərbi xərclərin həcminə görə Avropada birinci yerdədir. Belə bir dövlətlə uğurlu qarşılıqlı münasibətlərin qurulması və inkişaf etdirilməsi Azərbaycana öz mövqeyini beynəlxalq aləmdə daha da möhkəmləndirmək baxımından heç şübhəsiz həyati dərəcədə vacibdir. Ölkəmizin Böyük Britaniya ilə dostluq əlaqələrinin siyasi və iqtisadi əhəmiyyətini şərtləndirən amillər sırasında Azərbaycanın dünya ictimaiyyətinə lazımi şəkildə tanıdılaraq onun haqqında müsbət rəyin formalaşdırılması, ölkəmizin nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlara, Avropanın qabaqcıl strukturlarına, beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiyası üçün əlverişli imkanların açılması, Cənubi Qafqaz və Xəzər regionunda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması, ölkəmizdə demokratiya və parlamentarizm ənənələrinin inkişafı, Azərbaycanın zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi və dünya bazarlarına uğurlu nəqlində nəhəng maliyyə imkanlarına, inkişaf etmiş texnologiyaya malik Qərb dövlətləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın zəruriliyi kimi amilləri sadalamaq olar.

Məqalədə Azərbaycan Respublikası-Böyük Britaniya probleminin sırf Vətən tarixşünaslığı kontekstində ilk dəfə olaraq tədqiqi elmi yenilik və aktuallıq kəsb etməklə yanaşı, iki ölkə arasındakı münasibətlərin keçdiyi tarixi inkişaf dinamikasını daha dəqiq izləmək, onun hazırkı və gələcək perspektivlərini müəyyənləşdirmək nöqteyi-nəzərindən də son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Böyük Britaniya, xarici siyasət, beynəlxalq münasibətlər, neft, Vətən tarixşünaslığı.

Giriş. Azərbaycanın Böyük Britaniya ilə münasibətləri zəngin tarixə malikdir. Vətən tarixşünaslığında bir sıra müəlliflər (Musa Qasımlı, Sevinc Yusifzadə, Ayaz Rzayev, Mahir İbrahimov) belə hesab edirlər ki, bu münasibətlərin təməli XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərində qoyulmuşdur [17, s.29; 32, s.6; 22, s.399; 16, s.37]. Lakin, digər qrup tədqiqatçılarımız (Yaqub Mahmudov, Əli Həsənov, Elnur Məmmədli, Ceyhun Ələkbərov, İsmayıl Musa, Zaur Adıgözəlov, Günel Musayeva) Azərbaycan-Britaniya əlaqələrinin tarixi köklərinin XVI əsrə gedib çıxması qənaətinə gəlirlər ki, bu da təsadüfi deyildir [30, s.123; 14, s.40; 18, s.13; 7; 20, s.476; 3, s.34; 31, s.29]. Belə ki, hələ 1561-ci ildə Tüdorlar sülaləsindən olan İngiltərə kraliçası I Yelizaveta şah I Təhmasibə məktub göndərərək qarşılıqlı əlaqələrin hər iki ölkə üçün faydalı olduğunu bildirmişdir. İngilislərin əsası 1555-ci ildə qoyulmuş "Moskva" ticarət kompaniyası (*Muscovy Company*) tərəfindən XVI əsrin 60-80-ci illərində Səfəvilər dövlətinə 6 dəfə ekspedisiya göndərilmişdir. Çoxsaylı ingilis səyyah və diplomatları (E.Cenkinson, A.Eduards, C.Fletçer, Şerli qardaşları və s.) Azərbaycana gəlmiş, 1621-ci ildə İngiltərə və Səfəvilər dövləti arasında "Əbədi dostluq" haqqında müqavilə imzalanmışdır. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın Britaniya xarici siyasətində tutduğu önəmli yeri Vətən tarixşünaslığındakı tədqiqatçılardan Nigar Gözəlova öz monoqrafiyasında geniş araşdırmışdır [29]. XIX əsrin ikinci yarısında isə Azərbaycanda təşəkkül tapan neft sənayesi bir çox aparıcı Qərb dövlətləri kimi Böyük Britaniyanın da diqqətini özünə cəlb et-

miş, ölkəmizə ingilis kapitalı geniş şəkildə nüfuz etmişdir. A.Rzayev yazır ki, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Bakıda "Shell" (Britaniyanın əsası 1907-ci ildə qoyulmuş nəhəng neft-qaz şirkəti – B.M.), o cümlədən sırf ingilis kapitalını təmsil edən 6 böyük şirkət fəaliyyət göstərirdi 22, s.399]. Birinci dünya müharibəsi illərində Bakı neftinə ağalıq etmək uğrunda iri dövlətlərin mübarizəsində Britaniya xüsusilə fərqlənmiş, 1918-ci ilin iyulunda general-mayor L.Denstervilin, noyabrında isə general-leytenant U.Tomsonun başçılığı altında ingilis hərbi birləşmələri Bakıya daxil olmuş və bu hərbçilər Azərbaycan ərazisini 1919-cu ilin avqustunda tərk etmişdilər [13, s.57]. Cümhuriyyətin 23 aylıq mövcudluğu dövründə ölkəmizdə ingilis konsulluğu fəaliyyət göstərmişdi. 1920-ci ilin 11 yanvarında Versalda Azərbaycanın müstəqilliyinin de-fakto tanınması təklifi ilə məhz Müttəfiqlərin britaniyalı nümayəndəsi C.Kerzon çıxış etmişdir. Sovet dönəmində Azərbaycan-Britaniya əlaqələri dayanmış, iki ölkə arasında müəyyən iqtisadi, elmi və mədəni əlaqələr yalnız SSRİ-Böyük Britaniya münasibətləri çərçivəsində mümkün olmuşdur.

Vətən tarixşünaslığında Azərbaycan Respublikası-Böyük Britaniya münasibətləri probleminin işlənilmə dərəcəsinə dair. Problem Vətən tarixşünaslığında çoxsaylı müəlliflərin (E.Məmmədli, C.Ələkbərov, M.Qasımlı, Ə.Həsənov, G.Musayeva, A.Rzayev, M.Əliyeva, Ə.Həbibbəyli, X.Hacıyeva, Z.Adıgözəlov, R.Dadaşova, İ.Musa və d.) əsərlərində tədqiqat obyekti olmuş və müxtəlif aspektlərdə araşdırılmışdır. Vətən tarixşünaslığında Azərbaycan Respublikası-Böyük Britaniya münasibətlərinin hərtərəfli və kompeks tədqiqinə dair ilk əsərlər XXI əsrin əvvəllərində meydana çıxmışdır. Elnur Məmmədlinin 2003-cü ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətləri (1991-2003-cü illər)" adlı monoqrafiyası bu baxımdan ilk tədqiqat əsəridir [18]. Monoqrafiyada 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa etməsindən 2003-cü ilə qədər olan 12 illik xronoloji çərçivədə Azərbaycan Respublikasının Böyük Britaniya ilə siyasi-diplomatik, iqtisadi və humanitar (elmi-mədəni) əlaqələri, habelə ikitərəfli münasibətlərin inkişaf perspektivləri araşdırılmışdır. Giriş, 4 fəsil və nəticədən ibarət olan tədqiqat əsərinin ilk fəslində Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətlərinin tarixi köklərinin şərh edildikdən sonra, II fəsildə iki ölkə arasında siyasi münasibətlərin qurulması və inkişafı, parlamentlərarası əlaqələr, habelə Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünə Böyük Britaniyanın münasibəti təhlil edilmiş, III fəsildə qarşılıqlı iqtisadi münasibətlər, energetika sahəsində əməkdaşlıq, o cümlədən elmi-mədəni əlaqələr araşdırılmışdır. Nəhayət, monoqrafiyanın sonuncu fəslində Azərbaycan və Birləşmiş Krallıq arasında münasibətlərin perspektivləri və strateji əməkdaşlıq məsələləri tədqiq olunmuşdur. Ərəstu Həbibbəylinin "Azərbaycan Respublikasının Böyük Britaniya ilə xarici əlaqələrinin əsas istiqamətləri" adlı namizədlik dissertasiyasının tədqiqat obyekti müasir dövrdə Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətləridir [11]. Məhsəti Əliyevanın "Müasir mərhələdə Azərbaycan-Britaniya münasibətləri: formalaşması, inkişafı və perspektivləri" adlı namizədlik dissertasiyasında XX əsrin sonlarında iki ölkə arasında ayrı-ayrı sferalarda əlaqələr, qarşılıqlı əməkdaşlıq münasibətləri araşdırılmışdır [27]. Struktur baxımdan giriş, 3 fəsil və nəticədən ibarət olan dissertasiyanın "Siyasi sahədə Azərbaycan-Britaniya əməkdaşlığı" adlı I fəslində müəllif Böyük Britaniyanın xarici siyasət prioritetlərində Azərbaycan Respublikasının yerini müəyyənləşdirmiş, sözügedən ölkələr arasında ilk diplomatik münasibətlərin və parlamentlərarası əlaqələri qurulması və inkişafını təhlil etmişdir. Azərbaycan-Britaniya münasibətlərinin iqtisadi aspektlərinin tədqiqinə həsr edilmiş II fəsildə neft amilinin qarşılıqlı münasibətlərdəki rolu və yeri aydınlaşdırılmış, iqtisadiyyatın digər sahələrindəki əməkdaşlıq araşdırılmışdır. Dissertasiyanın sonuncu fəsli isə elm, təhsil və mədəni sferada ikitərəfli əlaqələrin tədqiqinə həsr edilib. Müəllifin bu tədqiqatları əsasında 2013-cü ildə "Müasir mərhələdə Azərbaycan-Britaniya münasibətləri" adlı monoqrafiyası nəşr olunmuşdur [28]. Ceyhun Ələkbərovun "Azərbaycan-Böyük Britaniya əlaqələri (1991-2008-ci illər)" adlı fəlsəfə doktoru dissertasiyasında da XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində qarşılıqlı münasibətlər dərindən araşdırılır [7]. Giriş, 3 fəsil, 8 yarımfəsil və nəticədən ibarət olan dissertasiyanın tədqiqat obyekti Azərbaycanın Böyük Britaniya ilə siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sferalarda əlaqələri, habelə beynəlxalq münasibətlər sistemində ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq, iki ölkə arasında münasibətlərin inkişaf perspektivləridir. I fəsildə müəllif əvvəlcə Azərbaycan-Britaniya münasibətlərinin tarixi köklərini nəzərdən keçirdikdən sonra, iki dövlət arasında ilk siyasi-diplomatik münasibətlərin yaradılması və genişlənməsini, habelə Böyük Britaniyanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə siyasi mövqeyini araşdırır. II fəsildə iki ölkə arasında iqtisadi və mədəni sahədə əlaqələr, III fəsildə isə bütövlükdə beynəlxalq münasibətlər sistemində ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq məsələləri tədqiq edilir.

Azərbaycan Respublikası və Böyük Britaniya arasında ilk siyasi-diplomatik münasibətlər Vətən tarixşünaslığında. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan özünün xarici siyasət prioritetlərini müəyyənləşdirdi və dünya dövlətləri ilə geniş əlaqələr qurmaq imkanı əldə etdi. Respublikamızın ilk siyasi-diplomatik münasibətlər qurduğu qabaqcıl Qərbi Avropa dövlətlərindən biri Böyük Britaniya oldu. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi 1991-ci ilin dekabrın 31-də Böyük Britaniya tərəfindən tanınsa da, Vətən tarixşünaslığında bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, əslində iki ölkə arasında siyasi münasibətlərin başlanğıcı hələ SSRİ-nin dağılması ərəfəsində qoyulmuşdu. Belə ki, 1991-ci ilin martında Böyük Britaniyanın SSRİ-dəki səfiri R.Kventin Bakıya səfər edərək Azərbaycan SSR-in prezidenti A.Mütəllibov və digər rəsmi şəxslərlə görüşüb müzakirələr aparmışdı. Bundan iki ay sonra Moskvadakı Britaniya səfirliyinin əməkdaşları D.Loqan və D.Manninq Azərbaycana səfər etmişdilər. Ölkəmizin müstəqil dövlətçiliyinin yenidən bərpası ərəfəsində baş verən bu hadisələrə Vətən tarixşünaslığında fərqli münasibətlər sərgilənir. Məsələn, M.Qasımlı bunu Böyük Britaniyanın Azərbaycan siyasətinin ilk cizgilərinin yaranmasına kömək edən hadisə kimi nəzərdən keçirir [17, s.29]. İ.Musa isə Azərbaycanla birbaşa əlaqələrə önəm verən ingilis diplomatiyasının "kəşfiyyat tədbirləri" kimi xarakterizə edir [20, s.477].

Müstəqil Azərbaycan Respublikası və Böyük Britaniya arasında siyasi-diplomatik münasibətlərin qurulması sahəsində konkret addımlar 1992-ci ildə atıldı. Həmin ilin 11-12 martında xarici işlər üzrə dövlət naziri Duqlas Hoqq başda olmaqla Britaniya nümayəndə heyətinin Bakıya səfərinə bu baxımdan tarixşünaslıqda xüsusi diqqət yönəldilir. Çünki, həmin səfərdən sonra iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin yaradılması haqqında memorandum imzalanmışdı. Vətən tarixşünaslığında bu memorandum Azərbaycan və Böyük Britaniya arasında münasibətlərin hüquqi bazasını təşkil edən ilk sənəd kimi səciyyələndirilir [17, s.31; 18, s.22]. Lakin, ilk mərhələdə qarşılıqlı münasibətlər hələ zəif idi. Buna görə də, 1992-1993-cü illərdə həm Britaniya tərəfi, həm də Azərbaycan tərəfi ikitərəfli münasibətlərin canlandırılması üçün bir sıra addımlar atdı. 1992-ci il iyulun 15-də Brayn Foll Böyük Britaniyanın ölkəmizə təyin olunmuş səfiri kimi öz etimadnaməsini Prezident Əbülfəz Elçibəyə təqdim etdi və bununla da Azərbaycanda sözügedən Qərbi Avropa dövlətinin diplomatik missiyası işə başladı. Səfir B.Foll öz etimadnaməsini təqdim edərkən Azərbaycan Prezidenti bildirdi ki, ölkələr arasında diplomatik əlaqələrin qurulması bir qədər ləngiyib və itirilmiş vaxtın əvəzini çıxmaq üçün var-qüvvə ilə çalışmaq zəruridir.

1992-ci il sentyabrın 7-də Prezident Ə.Elçibəyin dəvəti ilə Böyük Britaniyanın "dəmir ledi" ləqəbli keçmiş baş naziri Marqaret Tetçer Bakıya səfər etdi. Vətən tarixşünaslığında bir çox tədqiqatçılar bunu ilk dönəmlərdə Azərbaycan-Britaniya münasibətlərinə olduqca müsbət töhfə verən hadisə kimi səciyyələndirirlər. Məsələn, İ.Musa yazır ki, M.Tetçerin Azərbaycana səfəri ölkələr arasındakı münasibətlərdə mühüm mərhələ sayıla bilər [20, s.478]. G.Musayeva da bu fikri təsdiq edərək Tetçerin səfərinin Böyük Britaniya ilə daha yaxın iqtisadi və siyasi münasibətlərin qurulmasında mühüm rol oynadığını yazır [31, s.82]. Səfər zamanı baş verən ən əhəmiyyətli hadisə Azərbaycan hökuməti ilə BP (Böyük Britaniya) və Statoyl (Norveç) şirkətləri arasında "Çıraq" neft yatağı və perspektivli "Şahdəniz" qaz-kondensat yatağındakı ehtiyatların dəqiqləşdirilməsi haqqında sazişin imzalanması oldu. Qısa müddət sonra, sentyabrın 28-də ölkəmizə səfər edən ingilis nümayəndə heyətinin başçısı – Böyük Britaniyanın ticarət və sənaye naziri M.Hezaltayn Bakıda BP şirkətinin ofisinin açılışını gerçəkləşdirdi və ölkəsinin Baş naziri Con Meycorun məktubunu Prezident Ə.Elçibəyə təqdim etdi. C.Meycor məktubda açıq şəkildə bildirirdi ki, Böyük Britaniya ölkəmizin ərazi bütövlüyünü dəstəkləyir və Qarabağı Azərbaycan ərazisi kimi tanıyır. Böyük Britaniya kimi nüfuzlu dünya dövlətinin belə bir açıq obyektiv mövqe bildirərək Azərbaycana siyasi-mənəvi dəstək verməsini uğurlu qarşılıqlı münasibətlərin nəticəsi hesab etmək olar. Birləşmiş Krallıq özünün bu mövqeyini bütün Qarabağ müharibəsi boyunca davam etdirdi. Məsələn, 1993-cü ilin aprelində Kəlbəcərin işğalından sonra Britaniya hökuməti Ermənistanın təcavüzünü pisləyən bəyanat verdi, Azərbaycanın üzləşdiyi belə çətin durumda ölkəmizə 100 min funt sterlinq humanitar yardım etdi. 1993-cü ilin iyulunda Bakıda Böyük Britaniya səfirliyi açıldı və Tomas Yanq səfir təyin olundu [21, s.358]. Bu dövrdə Baş nazir C.Meycorun dəvəti əsasında Prezident Ə.Elçibəyin Londona rəsmi səfəri də planlaşdırılsa da, Azərbaycanda siyasi şəraitin mürəkkəbləşməsi və hakimiyyət dəyişikliyi buna imkan vermədi. Azərbaycan Respublikası-Böyük Britaniya münasibətlərinin ilk mərhələsindəki (1991-1993-cü illər) bütün bu mühüm mütərəqqi hadisələrə rəğmən Vətən tarix-

şünaslığında bir sıra tədqiqatçılar dövrə sırf tənqidi münasibət bildirir. Məsələn, Ə.Həsənov yazır ki, Azərbaycana hədsiz maraq göstərən İngiltərənin 1992-1993-cü illərdə ölkəmizə təklif etdiyi sıx və hərtərəfli əlaqələr qurmaq təşəbbüsü cavabsız qalmış, o zamankı Azərbaycan rəhbərliyi bu Qərbi Avropa dövləti ilə əlaqələrin yaxşılaşdırılması və inkişaf etdirilməsi üçün heç bir əməli iş görməmişdi [14, s.42-43]. Halbuki yuxarıda qeyd olunan çoxsaylı faktlardan da göründüyü kimi, o dövrkü Azərbaycan hökuməti Böyük Britaniya ilə münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə bir çox cəhdlər etmişdi. 1992-1993-cü illər xronoloji çərçivəsində Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətlərinin mövcud durumuna oxşar münasibət bəsləyən digər tədqiqatçı – X.Hacıyeva yazır ki, bu dövrdə ikitərəfli əlaqələr kəmiyyət göstəriciləri baxımdan qənaətbəxş olsa da, eyni fikri keyfiyyət parametrləri baxımdan söyləmək çətindir. Müəllif bu fikrini 3 səbəblə izah edir:

1) Sözügedən dövrdə Azərbaycanda daxili vəziyyətin qeyri-sabitliyi, siyasi proseslərin xaotikliyi;
2) Ölkəmizin Ermənistanın təcavüzünə məruz qalması və regional təhlükəsizliyin pozulması. Bu, Böyük Britaniya hökumətinin, o cümlədən britaniyalı iş adamlarının Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya qoymaq imkanlarını xeyli məhdudlaşdırırdı.
3) Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məqsədilə yaradılmış ATƏT-in Minsk qrupunda digər nüfuzlu Qərb dövlətlərindən (ABŞ, Fransa, Almaniya, İtaliya) fərqli olaraq Böyük Britaniyanın yer almaması [10, s.36].

X.Hacıyeva ilə tamamilə eyni mövqedən çıxış edən C.Ələkbərov da qeyd edir ki, diplomatik münasibətlərin qurulduğu ilk illərdə iki ölkə arasındakı əlaqələr ilk baxışdan xoş təsir bağışlasa da, keyfiyyət parametrləri baxımdan bir o qədər də qənaətbəxş olmamışdır [7, s.42].

Heydər Əliyevin prezidentliyi dövründə Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətləri Vətən tarixşünaslığında. 1993-cü ilin ikinci yarısından, yəni dahi dövlət xadimi Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonrakı hadisələr Vətən tarixşünaslığındakı tədqiqatçılara əsas verir ki, Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətlərində yeni mərhələnin başlanması fikrini irəli sürsünlər. Təsadüfi deyildir ki, prezident seçildikdən sonra Heydər Əliyevin qəbul etdiyi ilk rəsmi xarici nümayəndə məhz Böyük Britaniyanın xarici işlər üzrə dövlət naziri D.Hoqq olmuşdur. 1993-cü ilin oktyabrında Prezident H.Əliyev və D.Hoqqun görüşündən sonra hökumətlərarası memirandum imzalanmışdı. Sözügedən yeni mərhələnin başlanğıcında baş verən ən mühüm hadisə isə 1994-cü ilin 22-25 fevralında Azərbaycan Prezidentinin Böyük Britaniyaya ilk rəsmi səfəri oldu. Rəsmi səfər zamanı Prezident H.Əliyevin Baş nazir C.Meycor da daxil olmaqla Britaniyanın çoxsaylı rəsmi şəxsləri ilə görüşləri baş tutdu, müxtəlif sahələrdə (siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi, humanitar) əməkdaşlığın genişləndirilməsi perspektivləri nəzərdən keçirildi və bir neçə mühüm sənəd imzalandı. Bunların içərisində ən çox diqqəti cəlb edən 12 maddədən ibarət "Azərbaycan və Böyük Britaniya arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında birgə bəyannamə" idi. Bu bəyannamə ilə Azərbaycan və Böyük Britaniya dost və tərəfdaş dövlətlər olduqlarını rəsmi olaraq təsdiq etdilər. Bu səbəbdəndir ki, Vətən tarixşünaslığında Prezident H.Əliyevin Böyük Britaniyaya rəsmi səfəri ölkəmizin xarici siyasət tarixində baş verən mühüm hadisə kimi qiymətləndirilir. M.Qasımlı bunu iki ölkə arasındakı münasibətlərə yeni keyfiyyət halı verən hadisə kimi xarakterizə edir: "Səfər Azərbaycan və Böyük Britaniya arasındakı münasibətlərin başlıca prinsip, istiqamət və vəzifələrini müəyyənləşdirdi, münasibətlərdə yeni mərhələ açdı" [17, s.37]. Ə.Həsənovun fikrincə, Azərbaycan Prezidentinin ilk dəfə olaraq Böyük Britaniya kimi böyük və nüfuzlu Avropa dövlətinə yüksək səviyyəli rəsmi səfərinin başlıca yekunu iki ölkə arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq münasibətlərinin əsasının qoyulması hesab oluna bilər [14, s.45-46]. C.Ələkbərov sözügedən rəsmi səfəri Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətlərində qarşılıqlı anlaşma mühitinin yaranması və əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi istiqamətində atılan mühüm addım kimi səciyyələndirir [7, s.43-44]. A.Abbasbəyli Prezident H.Əliyevin Fransaya və Böyük Britaniyaya ilk rəsmi səfərləri və bu səfərlərin gedişində imzalanan sənədləri Azərbaycanın Qərbi Avropa dövlətləri ilə inteqrasiyası yolunda atılan böyük addımlar adlandırır [23, s.185]. Z.Adıgözəlov yazır ki, Prezident H.Əliyevin Böyük Britaniyaya üç günlük rəsmi səfəri, bu üç gündə bağlanmış müqavilələr iki ölkə arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin əsasını qoymaqla bərabər, həm də bu münasibətlərin hüquqi-normativ əsaslarını yaratdı [3, s.36]. R.Dadaşova rəsmi səfəri Böyük Britaniya hökumətinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında obyektiv məlumatlandırılması baxımından əhəmiyyətini xüsusi vurğulayaraq qeyd edir ki, Britaniya hökuməti Azərbaycan Prezidenti ilə rəsmi görüşdən dərhal sonra

ölkəmizdəki qaçqın və məcburi köçkünlərə humanitar yardım etdi [6, s.184]. Qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi səfərdən bir ay sonra diplomat Mahmud Məmmədquliyev ölkəmizin Böyük Britaniyadakı ilk fövqəladə və səlahiyyətli səfiri kimi Azərbaycanın 1994-ci ilin yanvarında Londonda açılmış səfirliyində fəaliyyətə başladı. Hər iki ölkədə qarşılıqlı olaraq səfirliklərin açılması – 1993-cü ildən Bakıda Britaniya səfirliyinin, 1994-cü ildən isə Londonda Azərbaycan səfirliyinin fəaliyyətə başlaması faktı göstərir ki, Böyük Britaniyanın xarici siyasətində ən əhəmiyyətli yer tutan Cənubi Qafqaz ölkəsi məhz Azərbaycan Respublikasıdır. Çünki, müqayisə apardıqda görürük ki, Böyük Britaniyanın Gürcüstan və Ermənistandakı səfirlikləri 1995-ci ildə açılmışdır. Diqqəti cəlb edən digər fakt isə odur ki, hazırda Britaniyanın Bakıdakı səfirliyi postsovet məkanında Moskvadan sonra ikinci ən iri ştata malik diplomatik missiyasıdır.

1994-cü ildə Azərbaycan-Britaniya münasibətlərinin inkişafına töhfə verən növbəti mühüm hadisə sentyabrın 20-də imzalanmış "Əsrin müqaviləsi"ndə Böyük Britaniyanın əsas iştirakçılardan biri kimi yer alması oldu. Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının başlanğıcı hesab olunan və 13,3 milyard ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilən bu müqavilədə iki Britaniya şirkəti – BP və "Remko" iştirak etdi. BP 17,1%, "Remko" isə 2,08% paya sahib oldu [15, s.85]. Vətən tarixşünaslığında bir çox tədqiqatçılar Britaniya şirkətlərinin də iştirak etdiyi "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasını Azərbaycan-İngiltərə münasibətlərinin yüksəlməsinə təkan verən əsas amillərdən biri kimi xarakterizə edirlər [14, s.49; 3, s.37]. "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması münasibətilə Britaniyanın Baş naziri C.Meycorun Prezident H.Əliyevə göndərdiyi məktubda: bu hadisəni Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətlərində yeni mərhələnin başlanğıcı adlandırması bu mövqeyin haqlı olduğunu göstərir [4, s.46]. Ümumiyyətlə, Vətən tarixşünaslığında da birmənalı şəkildə təsdiqləndiyi kimi, Azərbaycan-Britaniya əlaqələri, iki ölkə arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq və dostluq münasibətləri iqtisadi amillərlə sıx bağlıdır. Xüsusilə Birləşmiş Krallığın neft maraqları onun regionda aktivlik nümayiş etdirməsinin əsas səbəblərindən biridir [2, s.295]. Böyük Britaniya Azərbaycan neftinə güclü maraq göstərən ilk Qərb dövlətlərindən biridir. Hələ 1989-cu ildə "Remko" şirkətinin rəhbəri Stiv Rempin Bakıya səfəri və Azərbaycan neftinə investisiya qoymağa təşəbbüs göstərməsi faktı bunu təsdiq edir. Bu mənada, azərbaycanlı tədqiqatçılar (məsələn İ.Musa) "Remko" şirkətini Azərbaycan neftinə müasir dövrdə nüfuz edən xarici şirkətlərin "qaranquşu" adlandırırlar [20, s.488]. Nəinki Böyük Britaniyanın, eləcə də dünyanın ən böyük neft şirkətlərindən biri olan BP isə ölkəmizə 1991-ci ildən maraq göstərməyə başlamışdır. İlk vaxtlar bu şirkət Norveçin "Statoil" şirkəti ilə birgə alyans kimi çıxış etmiş, 1992-ci ilin sentyabrında hər iki şirkət Azərbaycan hökuməti ilə "Çıraq" və "Şahdəniz" yataqlarının ehtiyatlarının dəqiqləşdirilməsi barədə saziş imzalamışdı. 1993-cü ilin mayında isə Azərbaycan Respublikasının baş naziri P.Hüseynovun İngiltərəyə səfəri zamanı neftçıxarma sahəsində əməkdaşlıq məsələləri müzakirə edilmişdi. Lakin, 1991-1993-cü illərdə irihəcmli xarici investisiyaların Azərbaycanın neft-qaz sektoruna cəlb edilməsi və nəhəng enerji layihələrinin həyata keçirilməsi baş tutmamışdı. Bu, H.Əliyevin prezidentliyi dövründə bütün çətinliklərə və risklərə rəğmən reallığa çevrildi. Təsadüfi deyildir ki, Prezident H.Əliyevin yürütdüyü yeni xarici siyasət strategiyası özünün bir sıra mühüm xüsusiyyətləri (Azərbaycanın aparıcı dünya dövlətləri ilə münasibətlərində siyasi və iqtisadi məsələlərin vəhdətdə götürülməsi, milli maraqların təmin edilməsi əsasında ölkəmizin enerji resurslarından səmərəli istifadə olunması – B.M.) səbəbindən bəzən tarixşünaslıqda "neft diplomatiyası" adlandırılır.

Yenicə müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycanın xarici siyasət sahəsindəki uğurları, Böyük Britaniya kimi aparıcı Qərb dövlətləri ilə yaxınlaşması ilk vaxtlar regiondakı iri dövlətləri, xüsusilə Rusiyanı narahat etmişdi. Məsələn, 1994-cü ilin aprelində – Xəzərin Azərbaycan sektorundakı yataqlarının birgə işlənməsi barədə xarici neft şirkətləri ilə intensiv danışıqların aparıldığı bir vaxtda Rusiya Xəzərin statusu məsələsini qaldırmışdı. 1994-cü ilin fevralında Azərbaycan ilə Böyük Britaniya arasında imzalanmış "Enerji sahəsində əməkdaşlıq haqqında" memorandumda "Xəzər dənizinin Azərbaycan sektoru" ifadəsinin qeyd edilməsinə etiraz edən nota RF XİN tərəfindən Britaniyanın Rusiyadakı səfiri B.Folla təqdim edilmiş və bildirilmişdi ki, Xəzər neftinin istismarı və ya nəqlinə yönələn istənilən enerji layihəsi Xəzəryanı ölkələrin hamısının razılığı olmadan hüquqi qüvvəyə malik ola bilməz [25, s.72]. Notanın rəsmi Bakıya deyil, rəsmi Londona verilməsini tədqiqatçı A.Rzayev Rusiyanın Azərbaycan-Böyük Britaniya yaxınlaşmasından nə qədər çox narahat olmasının bariz göstəricisi kimi xarakterizə edir [22, s.405]. XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Rusiyanın belə bir reaksiyası müəyyən mənada qaçılmaz

idi. Belə ki, iki əsrə yaxın Cənubi Qafqaz regionunda yeganə hegemon qüvvə olmuş Rusiya Sovet İttifaqının dağılmasından sonra da sözügedən regionu özünün maraq zonası kimi görür və regionda baş verən siyasi proseslərə də bu prizmadan yanaşırdı. Mövcud şəraitdə balanslaşdırılmış xarici siyasətin yürüdülməsi son dərəcə vacib idi. Çünki Azərbaycan belə bir dilemma qarşısında qalmışdı: ölkəmiz bir tərəfdən öz xarici siyasət xəttini tamamilə Rusiyanın maraqlarına uyğun qura bilməzdi, digər tərəfdən Cənubi Qafqaz regionunda hakim qüvvələrdən biri olan şimal qonşusu ilə dostluq münasibətlərini poza bilməzdi. Bu baxımdan, Prezident H.Əliyevin başçılıq etdiyi Azərbaycan diplomatiyası siyasi manevr edərək həm Rusiyanın, həm də ABŞ, Böyük Britaniya və Norveç kimi Qərb ölkələrinin neft şirkətlərini "Əsrin müqaviləsi"nə cəlb etdi və bu uğurlu siyasət nəticəsində Azərbaycan qlobal enerji təchizatçısına çevrilərək beynəlxalq münasibətlər sistemində öz layiqli yerini tutmağa başladı.

Beləliklə, 1994-cü ildə baş verən mühüm hadisələr, qarşılıqlı anlaşma məqamlarının üstünlüyü səbəbindən Vətən tarixşünaslığında bir çox tədqiqatçılar məhz həmin ildə Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətlərinin möhkəm təməlinin qoyulması qənaətinə gəlirlər. Həqiqətən də, bu təməl bazasında rəsmi Bakı-London əlaqələri sonrakı illərdə də yüksələn trayektoriya ilə inkişaf etdi. 1995-ci ilin yanvarında BP şirkətinin direktorlar şurasının sədri lord Eşbertonun başçılıq etdiyi, yanvar-fevral aylarında "Şell" şirkətinin nümayəndə heyətlərinin Bakıya səfərləri, həmin ildə iki dəfə (may və noyabr-dekabr) Prezident H.Əliyevin Londona işgüzar səfər etməsi, 1995-ci ilin iyununda ARDNŞ ilə BP və TPAO ("Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı") şirkətləri arasında "Şahdəniz" yatağının istismarına dair ilkin saziş imzalanması bunun sübutudur. Qeyd etmək lazımdır ki, "Şahdəniz" hazırda respublikamızdakı əsas qaz yatağıdır və onun təxmini karbohidrogen ehtiyatları 1 trilyon kubmetrdən çox təbii qaz və 400 milyon tondan çox qaz kondensatı həcmində qiymətləndirilir [25, s.58]. Vətən tarixşünaslığında bir sıra müəlliflər Böyük Britaniya şirkətlərinin qısa müddət ərzində Azərbaycanda 40 ofis açması faktına xüsusi diqqət yönəldirlər. Ə.Həsənov bunu 1994-1995-ci illərdə Azərbaycanın bu ölkə ilə apardığı xüsusi diplomatik və siyasi işin yüksək səmərə verməsi, M.Qasımlı isə iki ölkə arasında qarşılıqlı iqtisadi asılılığın güclənməsi kimi xarakterizə edir [14, s.53; 17, s.41].

1996-cı ilin yanvarında Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri M.Rifkindin ölkəmizə rəsmi səfəri zamanı AR və Birləşmiş Krallıq hökumətləri arasında sərmayələrin qorunması və təşviqi haqqında saziş imzalandı, həmin ilin mayında Birləşmiş Krallıq hökuməti Azərbaycana ixrac kreditlərinin verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. E.Məmmədli bu fakta əsaslanaraq Böyük Britaniyanı respublikamıza kredit zəmanətləri vermiş ilk Qərb ölkəsi adlandırır [18, s.122]. 1996-cı ilin dekabrında ATƏT-in Lissabon sammitində Böyük Britaniyanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı ədalətli və prinsipial mövqeyini təkrar bəyan edərək bu problemin yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll edilə biləcəyini bildirməsi faktı da Vətən tarixşünaslığında əksər tədqiqatçıların diqqət yetirdiyi mühüm məqamlardandır [3, s.40-41; 12, s.58; 17, s.42]. 1997-ci il seçkilərində qalib gələn Leyboristlər partiyasından olan yeni Baş nazir Toni Blerin də liderliyi illərində (1997-2007) Böyük Britaniyanın bu siyasəti dəyişmədi. 1997-ci il sentyabrın 1-də Dağlıq Qarabağda qondarma qurumun keçirdiyi qeyri-qanuni seçkilərlə əlaqədar olaraq Birləşmiş Krallıq hökuməti bəyanatla çıxış edərək öz etirazını bildirməsi bunun ilk təzahürü idi. Doğrudur, digər Qərb ölkələri kimi Böyük Britaniya dairələrində də bəzən ikili standartlardan çıxış edilməsi, ermənipərəst mövqe sərgilənməsi halları baş vermişdir. İ.Musa AŞ PA-da qondarma erməni soyqırımının tanınması ilə əlaqədar 320 saylı bəyanatı imzalayan 63 parlamentaridən 11-nin Böyük Britaniya təmsilçisi olması faktını, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri və mahiyyəti ilə bağlı faktları saxtalaşdıraraq antiazərbaycan təbliğatı aparan baronessa Koks amilini buna nümunə kimi göstərir [20, s.483-484].

XX əsrin sonlarında ikitərəfli münasibətlərinin yüksələn tendensiya ilə inkişafına təkan verən mühüm hadisələrdən biri 1998-ci ilin 19-24 iyulunda Prezident H.Əliyevin Böyük Britaniyaya ikinci dəfə rəsmi səfəri etməsi oldu. Doğrudur, artıq həmin rəsmi səfərə kimi Azərbaycan-Böyük Britaniya dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin möhkəm bünövrəsi qurulmuş, hüquqi-müqavilə bazasının əsası qoyulmuşdu. Lakin, 1998-ci il səfərindən sonra iki ölkə arasında münasibətlər daha yüksək inkişaf tempi üzrə davam etməyə başladı, siyasi-strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələri daha da genişləndirildi. Səfər zamanı Prezident H.Əliyev və Britaniyanın yeni baş naziri T.Bler ilə yanaşı, Bukingem sarayında kraliça II Yelizaveta ilə də görüşdü. Kraliça Azərbaycanda dövlət quruculuğu sahəsində görülən işlərin Böyük Britaniya tərəfindən maraqla izlənildiyini bildirdi [5, s.126]. Baş nazir

T.Bler bəyan etdi ki, Azərbaycan – Böyük Britaniyanın strateji müttəfiqidir. Böyük Britaniyanın energetika naziri Con Battl isə öz çıxışında Azərbaycanı "Cənubi Qafqaz regionunda açar rolunu oynayan ölkə" adlandıraraq bildirdi ki, Birləşmiş Krallıq bu ölkəni özünün layiqli tərəfdaşı hesab edir [17, s.47-48]. Rəsmi səfərin gedişində baş verən ən mühüm hadisə isə 21 iyul 1998-ci ildə Azərbaycan və Birləşmiş Krallıq arasında 16 bənddən ibarət dostluq münasibətləri və tərəfdaşlıq haqqında birgə bəyannamənin imzalanması oldu. Böyük Britaniya kimi aparıcı dünya dövləti ilə belə bir müqavilənin imzalanması ölkəmiz üçün nəhəng siyasi əhəmiyyət kəsb edirdi. Səfər zamanı Britaniya neft şirkətlərinin iştirakı ilə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı müxtəlif perspektivli strukturların ("Araz", "Alov", "İnam" və d.), habelə "Muradxanlı" və "Cəfərli" neft yataqlarının kəşfiyyatı və işlənilməsinə dair üç saziş imzalandı. Prezident H.Əliyev səfər zamanı İngiltərə-Azərbaycan cəmiyyətinin (*Anglo-Azerbaijani Society*) toplantısında da iştirak etdi. 1997-ci ildə yaradılmış bu təşkilatın məqsədi Azərbaycan həqiqətlərini Britaniya ictimaiyyətinə çatdırmaq, xalqımızın qədim tarixə malik mədəniyyətini, incəsənətini təbliğ etmək, respublikamıza cəlb olunan ingilis şirkətlərini sayını artırmaqdır. İ.Musa yazır ki, bu cəmiyyət Azərbaycanın dünyadakı ilk lobbi təşkilatlarından biridir [20, s.480]. Bütün bu xüsusiyyətlərinə görə, sözügedən rəsmi səfəri Vətən tarixşünaslığında birmənalı şəkildə yüksək qiymətləndirilir. M.Qasımlı bunu iki ölkə arasında münasibətlərdə nəhəng perspektivlər açan və böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edən hadisə kimi xarakterizə edir [17, s.49]. E.Məmmədli, C.Ələkbərov və Z.Adıgözəlov yazır ki, səfər ölkələr arasında ikitərəfli münasibətlərin inkişafında əsaslı rol oynadı [18, s.30; 7, s.50; 24, s.152]. 1998-ci il səfərini iki ölkə arasındakı münasibətlərdə yeni səhifə açan hadisə kimi səciyyələndirən A.Rzayev yazır ki, əgər ilk vaxtlarda digər Avropa ölkələri kimi Böyük Britaniya da Azərbaycanla münasibətlərə sırf iqtisadi maraqlar prizmasından baxırdısa, bu hadisədən sonra Azərbaycan ilə enerji əməkdaşlığını iqtisadi müstəvidən strateji müstəviyə keçirdi [22, s.408-409]. T.Mustafazadə vurğulayır ki, sözügedən rəsmi səfər Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətlərinin strateji əməkdaşlıq səviyyəsinə çatmasına yardım etdi [21, s.358].

Rəsmi səfərdən sonra ölkəmizin Böyük Britaniya ilə müxtəlif sahələrdə, xüsusilə enerji sahəsində əməkdaşlığı daha da dərinləşdi. 1999-cu ilin iyununda BP Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin (ABƏŞ) əsas əməliyyatçı təyin edildi. Bu baxımdan, Vətən tarixşünaslığında BP şirkətinin ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunun artmasında və iqtisadi inkişafında müstəsna rolunun olması qənaətinə gəlinir. Məsələn, A.Məsimov isə yazır: "Azərbaycanın dünya miqyasında tanınmasında, iqtisadi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində BP şirkətinin xidmətləri çox böyükdür" [19, s.103-104]. Yaxud, A.Rzayev BP-ni Azərbaycanın iqtisadi inkişafında önəmli rol oynamış şirkət kimi xarakterizə edir [22, s.408]. Qeyd etmək lazımdır ki, ABƏŞ "Azəri-Çıraq-Günəşli" (AÇG) yataqlarının birgə işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında sazişi həyata keçirmək məqsədilə 1995-ci ilin fevralında yaradılmış konsorsiumdur. AÇG yataqlarından neftin və "Şahdəniz" yatağından təbii qazın çıxarılması məhz bu konsorsiuma birbaşa xarici investisiyaların qoyulması hesabına mümkün olub. Belə bir iri konsorsiumun əməliyyatçısının BP şirkəti təyin edilməsi isı heç də təsadüfi deyil. Belə ki, 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi" imzalanarkən ən çox paya sahib olan xarici şirkət məhz BP olmuşdu. Bundan xeyli sonra – 2017-ci ilin sentyabrında AÇG yataqlarının birgə işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında sazişə əlavə və dəyişiklikləri ehtiva edən (adı çəkilən yataqların 2050-ci ilə qədər işlənməsini nəzərdə tutan) sənəd imzalanarkən də BP ən çox səhmlərə malik şirkət kimi liderliyini qoruyub saxlayıb [31, s.158]. Bunu aşağıdakı cədvəldən də aydın şəkildə müşahidə etmək olar:

Sıra sayı	**Şirkətlər**	**Sahib olduğu səhmlər**
1.	BP (Böyük Britaniya)	30,37%
2.	ARDNŞ	25,0%
3.	MOL (Macarıstan)	9,57%
4.	Inpex (Yaponiya)	9,31%
5.	Statoil (Norveç)	7,27%
6.	ExxonMobil (ABŞ)	6,79%
7.	TPAO (Türkiyə)	5,73%
8.	Itochu (Yaponiya)	3,65%
9.	ONGC Videsh Limited (Hindistan)	2,31%

Vətən tarixşünaslığında çox vaxt qeyd edilməsə də, XX əsrin son illərində Azərbaycan və Böyük Britaniya arasındakı münasibətlərdə əhəmiyyətli yüksəlişin mühüm səbəblərindən biri T.Bler baş nazir seçildikdən sonra ABŞ-Böyük Britaniya münasibətlərinin yeni keyfiyyət mərhələsinə keçid etməsi idi. Ümumiyyətlə, ilk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ və Böyük Britaniya arasında tarixən sıx əlaqələr mövcud olmuş və bu, hələ U.Çörçill zamanından "xüsusi münasibətlər" (*Special Relationship*) adlandırılmışdır. Bunun səbəbini bir tərəfdən mədəniyyət və dil cəhətdən yaxınlıq, digər tərəfdən geosiyasi tələbatla izah etmək olar. T.Blerin hakimiyyətə gəlməsindən sonra isə "xüsusi münasibətlər" daha yüksək səviyyəyə qaldırıldı. Bəs bunun Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətlərinə təsiri necə idi? Məsələ burasındadır ki, SSRİ-nin dağılmasından sonra ilk vaxtlarda Böyük Britaniya da daxil olmaqla Avropa ölkələri Xəzər dənizindəki enerji resurslarının istismarı məsələsində ABŞ ilə eyni mövqedən çıxış etmirdilər. Bu məsələ ABŞ üçün strateji əhəmiyyət kəsb etdiyi halda, Avropa ölkələrində ona yalnız iqtisadi nöqteyi-nəzərdən baxılırdı. Məsələyə ABŞ-da necə böyük əhəmiyyət verilməsi 1997-ci ilin mayında Ağ Evdə qəbul edilən "Yeni Əsr üçün Milli Təhlükəsizlik Strategiyası"nda da açıq şəkildə göstərilmişdi: "200 milyard barrel potensial neft ehtiyatlarına malik olan Xəzər hövzəsi növbəti onilliklərdə dünyanın artan enerji tələbatının ödənilməsində getdikcə daha mühüm rol oynayacaq" [1, s.18]. Burada həmçinin Qafqazdakı sabitliyin vacibliyi də xüsusi vurğulanırdı: "Sabit və firavan Qafqaz Aralıq dənizindən Çinə qədər sabitliyin və təhlükəsizliyin təminatına kömək edir və ABŞ-ın yaxından iştirakı ilə Xəzərin geniş neft-qaz ehtiyatlarının beynəlxalq bazarlara nəqlini asanlaşdırır" [1, s.23]. Beləliklə, sözügedən dönəmdə Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməri layihəsinin reallaşdırılması ABŞ-ın xarici siyasətində həlli vacib prioritetlərdən biri idi. Belə bir şəraitdə BTC-nin iqtisadi baxımdan səmərəli olmadığını iddia edən BP kimi nəhəng şirkətin timsalında Böyük Britaniya bu layihənin əleyhinə çıxış edirdi. Lakin, T.Bler hökumətinin yürütdüyü xarici siyasət xətti nəticəsində baş verən transformasiya, yəni "xüsusi münasibətlərin" yenidən aktuallaşmasından sonra Böyük Britaniyanın bu sahədəki maraqları ABŞ ilə uzlaşdırıldı və hər iki Qərb ölkəsi məsələ ilə bağlı eyni mövqedən çıxış etməyə başladı. Burada bir faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, Vətən tarixşünaslığında da bir çox tədqiqatçıların, o cümlədən A.Məsimovun təsdiqlədiyi kimi, sözügedən dövrdə BTC layihəsi bir çox qüvvələrin ciddi müqaviməti ilə üzləşmiş, həmin qüvvələr bu layihənin reallaşmasına maneə törətməyə çalışmışdılar [19, s.217]. Belə qüvvələr hətta ABŞ-ın öz daxilində də var idi. Bununla bağlı Prezident İlham Əliyev yazır ki, BTC kəməri reallaşdırılan zaman ABŞ Konqresindəki ermənipərəst xadimlər hər vasitə ilə bizə mane olmağa çalışmış, kəmər əleyhinə təbliğat aparılmışdı [9, s.167]. Bir çox rusiyalı analitiklər də öz ölkələrindən yan keçən alternativ neft kəmərinin çəkilişinin əleyhinə çıxış etmişdilər. Çünki onlar belə hesab edirdilər ki, bu, ABŞ başda olmaqla Qərbin Xəzər regionunda mövqeyinin güclənməsinə, Rusiyanın təsirinin isə zəifləməsinə gətirib çıxaracaq.

XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətləri Vətən tarixşünaslığında. XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətləri qarşılıqlı əməkdaşlıq və strateji tərəfdaşlıq çərçivəsində uğurla davam etdi. Vətən tarixşünaslığında yeni minilliyin ilk onillikləri iki ölkə arasında münasibətlərin dinamik tempdə inkişaf etməsi, qarşılıqlı əməkdaşlığın genişlənməsi ilə xarakterizə edilir. M.Qasımlı yazır ki, Azərbaycan və Böyük Britaniya münasibətlər 2001-ci ildən sonra da özünün əvvəlki dinamizmini saxladı [17, s.49]. A.Rzayev sözügedən dövrü Azərbaycan və Birləmiş Krallıq arasında əməkdaşlığın genişlənməsi ilə səciyyələnən zəngin bir dövr kimi qiymətləndirir [22, s.411]. Z.Adıgözəlov belə qənaətə gəlir ki, bu dövrdə Böyük Britaniya Azərbaycanla siyasi münasibətlərin intensivliyi baxımdan bir çox digər Avropa ölkələrini dəfələrlə üstələmişdir [3, s.42]. İ.Musa XXI əsrdə dövlətlərarası əlaqələrin ümidverici perspektivlərə malik olduğunu vurğulayır və bunun səbəbini aşağıdakı amillərlə şərtləndirir:

- ✓ Birləşmiş Krallığın Azərbaycana həm Qafqaz, həm də Mərkəzi Asiya regionunun "açar ölkəsi" kimi baxması;
- ✓ Respublikamızın karbohidrogen ehtiyatlarının istismarı və nəqlində Britaniyanın hədsiz dərəcədə maraqlı olması;
- ✓ Avropanın əsas aparıcı dövlətlərindən biri sayılan Böyük Britaniya ilə hərtərəfli sıx əməkdaşlıqda Azərbaycan Respublikasının yetərincə maraqlı olması [20, s.489-490].

Vətən tarixşünaslığında yuxarıdakı mövqelərin haqlı olduğunu XXI əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətlərinin inkişaf dinamikasının müsbət tendensiyada davam etməsini göstərən aşağıdakı hadisələr təsdiq edir:

1) 2004-cü ilin dekabrında Prezident İ.Əliyevin Böyük Britaniyaya ilk rəsmi səfəri və Baş nazir T.Bler, kraliçanın nümayəndəsi baronessa Sekombe, müdafiə naziri Ceff Hun, BP-nin prezidenti Con Braun və digər yüksək rəsmi şəxslərlə görüşü. Bu səfərin gedişində 1998-ci ildə imzalanmış "Dostluq münasibətləri və tərəfdaşlıq haqqında bəyannamə" yenidən təsdiq edilmiş, ikitərəfli münasibətlərə dair Birgə Kommünike qəbul edilmişdi.

2) 2009-cu ilin iyulunda Prezident İ.Əliyevin Böyük Britaniyaya rəsmi səfəri və Kraliça II Yelizaveta, Baş nazir Qordon Braun kimi dövlət xadimləri ilə görüşü. Tərəflər arasında danışıqlar başa çatdıqdan sonra ARDNŞ və BP arasında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "Şəfəq" və "Asiman" perspektiv strukturlarının (qaz-kondensat yataqlarının – B.M.) birgə geoloji kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə qarşılıqlı anlaşma memorandumu imzalandı. Həmin ilin sentyabrında Londonda Britaniya-Azərbaycan Biznes Şurası (*Britain-Azerbaijan Business Council*; BABC) təsis edildi [8, s.70].

3) 2012-ci ilin iyul-avqustunda Prezident İ.Əliyev və birinci xanım M.Əliyevanın Böyük Britaniyaya işgüzar səfəri. Bu səfərin gedişində Londonda "Azərbaycan günü" keçirilmiş (28 iyul), Prezident İ.Əliyev Baş nazir Devid Kemeron ilə görüşü (3-6 avqust) baş tutmuşdu.

4) 2015-ci ildən AR və Birləşmiş Krallıq hökumətləri arasında iqtisadi əməkdaşlıq üzrə birgə komissiyanın fəaliyyətə başlaması.

5) 2018-ci ilin aprelin 26-da Prezident İ.Əliyevin Böyük Britaniyaya birgünlük səfəri və Baş nazir Tereza Mey ilə görüşü. Səfər zamanı ARDNŞ və BP arasında Xəzərin Azərbaycan sektorunda yerləşən və təxminən 3200 km^2 ərazini əhatə edən D230 perspektiv blokunun birgə kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə saziş imzalandı. Bu şura ingilis şirkətlərinin təmsilçilərinin Azərbaycana müntəzəm səfərlərini, habelə Böyük Britaniyada ölkəmizə həsr edilmiş biznes tədbirlərini təşkil edir.

6) 2020-ci ildəki 44 günlük Vətən müharibəsində Böyük Britaniya tərəfindən Azərbaycanın ədalətli mövqeyinin dəstəklənməsi. Müharibənin başladığı ilk günlərdə Böyük Britaniya sükut nümayiş etdirsə də, 19 oktyabr 2020-ci ildə BP-nin Azərbaycandakı direktoru Qeri Cons Azərbaycanın enerji kommunikasiyalarının Böyük Britaniya üçün strateji əhəmiyyətini vurğulayaraq ölkəmizi de-fakto dəstəkləyən bəyanatla çıxış etdi. Oktyabrın 20-də isə Böyük Britaniyanın Xarici İşlər naziri Dominik Raab Britaniya-Türkiyə münasibətlərinin strateji xarakterini vurğulamaqla Ankaranı "müttəfiq və dost" adlandırdı və Qərbin Türkiyə ilə bağlı mövqeyini yenidən qiymətləndirmək cəhdlərini pislədi [31, s.245]. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü rəsmi şəkildə dəstəkləyən Böyük Britaniya hökuməti bu mövqeyini təsdiqləmək üçün konkret addımlar atmış, 44 günlük müharibə zamanı Britaniya parlamentində qanunvericilik təşəbbüsləri irəli sürülmüşdür.

7) 2021-ci ildə Bakı şəhərində Britaniya Ticarət və Sənaye Palatasının açılması.

Nəticə. Beləliklə, Vətən tarixşünaslığında problemə dair tədqiqat əsərlərinin müqayisəli təhlilindən və ümumiləşdirmələrdən bəlli olur ki, XXI əsrin əvvəlləri Azərbaycan və Böyük Britaniya arasında münasibətlərin strateji tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq şəraitində uğurla davam etmişdir. Son onilliklərdə ikitərəfli münasibətlərdəki belə inkişaf tendensiyası həm siyasi, həm iqtisadi, həm mədəni, həm də elm və təhsil sferasında özünü göstərir. Böyük Britaniya Azərbaycanın həm neft, həm də qeyri-neft sektorunda ən böyük investorlardan biridir. Hazırda ölkəmizdə 450-dən çox ingilis şirkəti fəaliyyət göstərir ki, Azərbaycana qoyulan bütün xarici investisiyaların təqribən yarısı onların payına düşür. 2023-cü ilin məlumatına görə, Böyük Britaniyanın Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyduğu investisiyanın həcmi 30 milyard ABŞ dollarından artıqdır. İki ölkə arasında nəhəng ticarət dövriyyəsi də iqtisadi əlaqələrin nə qədər güclü olmasını sübut edən amillərdəndir. Belə ki, təkcə 2022-ci ildə Azərbaycan və Birləşmiş Krallıq arasında ümumi ticarət dövriyyəsi 1 milyard ABŞ dollarından çox olmuşdur. Ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin özəyində enerji sahəsində tərəfdaşlıq dayanır. 30 ildən çoxdur ki, enerji sahəsində sıx əməkdaşlıq edən Azərbaycan və Böyük Britaniya bu sahədə qarşılıqlı faydalılıq və davamlılıq prinsiplərinə əsaslanan uğurlu model yarada bilmişdirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkələr arasında enerji sahəsində əməkdaşlıq təkcə iqtisadi xarakter kəsb etməyib, həm də strateji əhəmiyyətə malikdir. Məsələ burasındadır ki, "Breksit" prosesinin gedişində – 2020-ci ildə Böyük Britaniya Avropa İttifaqını tərk etsə də, özünü Aİ ölkələrindən təcrid etmək fikrində olmayıb, əksinə, əməkdaşlığı davam etdir-

mək, Aİ-nin enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində yaxından iştirak etmək kimi xarici siyasət strategiyası həyata keçirir. Bu mənada, Böyük Britaniyanın Azərbaycanla enerji əməkdaşlığı strateji əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində necə mühüm bir rola malik olmasını isə 2022-ci ildə Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlanmasından sonra həm Böyük Britaniya, həm də Aİ daha aydın dərk etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, son onillikdə uğurla həyata keçirilən "Cənub qaz dəhlizi" layihəsi çərçivəsində Azərbaycan hazırda Avropanın enerji təhlükəsizliyində mühüm rol oynayır. Bundan əlavə, Azərbaycan və Böyük Britaniya arasında elmi və mədəni əlaqələr də getdikcə genişlənməkdədir. 2015-ci ildə Oksford Universitetində ölkəmizin tarixi, dili və mədəniyyətinin tədqiqi məqsədilə Nizami Gəncəvi Mərkəzinin (*Oxford Nizami Ganjavi Centre*) təsis edilməsi, Azərbaycan və Britaniyanın ali məktəbləri arasında ikili diplom proqramı üzrə sazişlərin imzalanması və s. buna misal göstərilə bilər. Həmçinin, Böyük Britaniyada Azərbaycanın çoxsaylı diaspora təşkilatlarının fəaliyyət göstərməsi də ikitərəfli əlaqələrin inkişafına öz töhfəsini verir.

ƏDƏBİYYAT

1. A National Security Strategy for A New Century. Washington, 1997, 29 p.
2. Abbasbəyli A. Dünya siyasəti. Bakı, "Nurlar", 2011, 584 s.
3. Adıgözəlov Z. Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ölkələri ilə siyasi əlaqələri (1991-2006). Bakı, "CBS PP", 2015, 200 s.
4. Azərbaycan-Böyük Britaniya: əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq (1991-2001). Red. İ.Mirzəbəyli. Bakı, "Əbilov, Zeynalov və oğulları", 2001, 451 s.
5. Böyük liderin 90 anı. Bakı, "Şərq-Qərb", 2013, 247 s.
6. Dadaşova R. Azərbaycan Respublikasının BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri ilə əməkdaşlığı. Bakı, "ADMİU-nun mətbəəsi", 2021, 344 s.
7. Ələkbərov C. Azərbaycan-Böyük Britaniya əlaqələri (1991-2008-ci illər). Tarix üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2018, 160 s.
8. Ələkbərov C. Beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycan-Böyük Britaniya əməkdaşlığı. Tarix, insan və cəmiyyət, №4 (27), 2019, s.60-71.
9. Əliyev İ. Azərbaycanıma inanıram. Bakı, "Azərnəşr", 2007, 376 s.
10. Hacıyeva X. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində aparıcı Qərb dövlətləri və NATO (1991-1995). Tarix e.n. e. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2001, 168 s.
11. Həbibbəyli Ə. Azərbaycan Respublikasının Böyük Britaniya ilə xarici əlaqələrinin əsas istiqamətləri. İqt. e.n. e. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2006, 170 s.
12. Həsənov Ə. Azərbaycan və ATƏT. Bakı, "İşıq", 1997, 80 s.
13. Həsənov Ə. Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri (1991-1996). Bakı, "Elm", 2000, 368 s.
14. Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı, "Azərnəşr", 1998, 315 s.
15. Həsənov Ə. Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın geoiqtisadiyyatı: Azərbaycanın enerji siyasəti. Bakı, "Zərdabi LTD", 2016, 295 s.
16. İbrahimov M. Sahilyanı dövlətlərin xarici siyasətində Xəzər problemi (XX əsrin sonu–XXI əsrin əvvəlləri). Bakı, "Turxan" NPB, 2020, 224 s.
17. Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə. II hissə. Bakı, "Mütərcim", 2015, 640 s.
18. Məmmədli E. Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətləri (1991-2003-cü illər). Bakı, "Adiloğlu", 2003, 173 s.
19. Məsimov A. BP-Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin yaranması və fəaliyyəti. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 256 s.
20. Musa İ. Azərbaycanın xarici siyasəti. Üç hissədə. Üçüncü hissə. Bakı, "Bakı Universiteti", 2011, 776 s.
21. Mustafazadə T. XVIII-XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasi münasibətləri. Bakı, "Avropa", 2021, 544 s.

22. Rzayev A. Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətləri // Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016). Bakı, "Poliart", 2017, 904 s. – s.399-422.
23. Аббасбейли А.Н. Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Баку, «Азернешр», 1999, 256 с.
24. Адыгезалов З.Н. Политические аспекты азербайджано-британских отношений. Вестник КазНУ, 2011, №1-2 (51-52), с. 150-154.
25. Алиев И.Г. Каспийская нефть Азербайджана. Москва, «Известия», 2003, 712 с.
26. Алиев Н.А. Нефть и нефтяной фактор в экономике Азербайджана в XXI веке. Баку, «Letterpress», 2010, 244 с.
27. Алиева М.М. Азербайджано-Британские отношения на современном этапе: становление, развитие и перспективы. Дис. канд. полит. наук. Баку, 2006, 146 с.
28. Алиева М.М. Азербайджано-британские отношения на современном этапе. Баку, «MBM», 2013, 272 с.
29. Гёзалова Н.Р. Место Азербайджана в восточной политике Великобритании в первой трети XIX века. Баку, "Elm və təhsil", 2017, 357 с.
30. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку, «Изд-во Бакинского университета», 1991, 264 с.
31. Мусаева Г.М. Нефтяной фактор в азербайджанской политике Великобритании (1991-2022 гг.). Баку, «Aspoliqraf», 2023, 312 с.
32. Юсиф-заде С.З. Азербайджано-британские отношения в начале XX века. Баку, «Təhsil», 2008, 128 с.

БАЛАМИРЗА МАМЕДЛИ
Докторант Бакинского Государственного Университета

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И ВЕЛИКОБРИТАНИЕЙ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Анализ взаимоотношений Азербайджанской Республики и Великобритании в контексте отечественной (национальной) историографии имеет большое научное и политическое значение. Так как, Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии играет важную роль в современной системе международных отношений как одна из великих держав мира. Великобритания, которую когда-то называли «промышленной мастерской мира», и сегодня является страной с сильной экономикой, занимая 6-е место в мире и 2-е место в Европе (после Германии) по объему ВВП (3,5 трлн долларов в 2024 году). Великобритания, являющаяся одним из основных членов влиятельных организаций (таких как НАТО, Совет Европы, Совет Безопасности ООН, G7), также обладает мощным военно-политическим потенциалом. Так как, Великобритания входит в число 9 стран, обладающих ядерным оружием в мире, и занимает первое место в Европе по объему ежегодных военных расходов. Установление и развитие успешных взаимоотношений с таким государством, несомненно, важно для Азербайджана. Среди факторов, определяющих важность дружеских отношений с Великобританией, можно назвать формирование позитивного мнения об Азербайджане путем его надлежащего представления мировому сообществу, открытие благоприятных возможностей для интеграции нашей страны в престижные международные организации и передовые структуры Европы, обеспечение мира и безопасности на Южном Кавказе и в Каспийском регионе, поддержание традиций демократии и парламентаризма и т.д.

В статье впервые в контексте отечественной историографии изучены современные азербайджано-британские отношения, что является не только научным новшеством, но и крайне важно с точки зрения более точного отслеживания динамики исторического развития отношений двух стран и определения их нынешних и будущих перспектив.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Великобритания, внешняя политика, международные отношения, нефть, отечественная историография.

BALAMIRZA MAMMADLI
PhD student at Baku State University

RELATIONS BETWEEN THE AZERBAIJAN REPUBLIC AND GREAT BRITAIN IN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY

The analysis of the relations between Azerbaijan Republic and Great Britain in the context of the domestic (national) historiography is of great scientific and political importance. So, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland has an important role in the modern international relations system as one of the great powers in the world. Great Britain, which was once called the "industrial workshop of the world", is still today a country with a strong economy, ranking 6th in the world and 2nd in Europe (after Germany) in terms of GDP ($3.5 trillion in 2024). Great Britain, which is one of the main members of the influential organizations (such as NATO, Council of Europe, UN Security Council, G7) also has a powerful military and political potential. So, UK is one of the 9 countries with nuclear weapons in the world and ranks first in Europe in terms of annual military spending. Establishing and developing successful mutual relations with such a state is undoubtedly vitally important for Azerbaijan. Among the factors determining the importance of our country's friendly relations with Great Britain, forming a positive opinion about Azerbaijan by properly introducing it to the world community, opening favorable opportunities for the integration of our country into prestigious international organizations, advanced structures of Europe, the provision of peace and security in the South Caucasus and the Caspian region, the supporting of the traditions of democracy and parliamentarism, the development of Azerbaijan's rich hydrocarbon resources can be listed.

In the article, the study of the contemporary Azerbaijani-British relations for the first time in the context of domestic historiography is not only a scientific innovation, but it is also extremely important from the point of view of more precisely following the historical development dynamics of the relations between the two countries and determining its current and future prospects.

Keywords: Azerbaijan Republic, Great Britain, foreign policy, international relations, oil, domestic historiography.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 19 sentyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçi: AMEA-nın həqiqi üzvü Yaqub Mahmudov.

UOT 94(479.24); UOT 371.39

MƏTANƏT MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
metanet.memmedova.61@mail.ru

AZƏRBAYCAN TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏ SOYQIRIM MƏSƏLƏSİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/307-313

Tarix baş verənləri bir də təkrar etməyə məcburdur. Çünki ona qulaq asan olmur.

Lorens Piter.

Soydaşlarımızın Ermənistan Respublikası ərazisindəki ata-baba yurdlarından deportasiya edilməsi, onların insan hüquqlarının kütləvi surətdə pozulması tarixi fakt kimi danılmazdır. Təcavüzkar erməni şovinizminin azərbaycanlılara qarşı planlı surətdə həyata keçirdiyi mənfur soyqırım siyasəti tarix dərsliklərimizdə bu və ya digər dərəcədə yer almaqdadır. 1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin yenidən bərpa və inkişafı, Vətən tarixinin ümumtəhsil məktəblərimizdə müasir metodoloji yanaşmalar əsasında öyrənilməsi gənc nəsillərə çatdırılması üçün əlverişli zəmin yaratdı. Ümummilli lider Heydər Əliyev "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" 26 mart 1998-ci il tarixli xüsusi fərman imzalamışdır. Soyqırım məsələsi 2012-ci ildə nəşr edilən V siniflər üçün "Azərbaycan tarixi" dərsliyində, 2014-cü ildə nəşr edilən 8-ci siniflər üçün "Qarabağ tarixi" dərsliyində bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmışdır. 2016-cı ildə nəşr edilən IX siniflər üçün "Azərbaycan tarixi" dərsliyində yetəri qədər tutarlı faktlarla 1918-ci il Mart soyqırımı haqqında məlumat yer almış, 2018-ci ildə nəşr edilən XI siniflər üçün "Azərbaycan tarixi"dərsliyində mart hadisələri "Bakı Sovetinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti" adlı mövzuda geniş şəkildə qələmə alınmışdır. 2021-ci ildə çapdan çıxan IX siniflər üçün "Zəfər tarixi" kursu üzrə dərs vəsaitində tarixi keçmişlə qarşılıqlı əlaqə formasında İkinci Qarabağ müharibəsindəki tarixi qələbəmiz işıqlandırılmış, Mart Soyqırımı haqqında məlumat verilmişdir. Bu tarixi hadisələrin tədrisi yetişən gənc nəsilin qan yaddaşına hoparaq, onlara öz milli tarixini öyrənmək, sevdiyi Vətən, torpaq uğrunda lazım gələrsə ölmək mənəviyyatını öyrədir. Gənclərimizdə milli mənlik şüurunu daha da inkişaf etdirərək, 44 günlük Vətən müharibəsində olduğu kimi qəhrəmanlıqlar göstərməyə sövq edir.

Açar sözlər: soyqırım, şovinizm, faciə, miilli münaqişə, tarixin tədrisi.

Giriş. XIX əsrin I yarısında Qarabağa və Zəngəzura İran və Türkiyədən 10 minlərlə erməni ailəsinin köçürülməsi, İrəvan, Naxçıvan və digər tarixi torpaqlarımızda məskunlaşdırılması, 1828-1836-cı illərdə Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinin məqsədli şəkildə ermənilərin xeyrinə dəyişməsinə səbəb oldu. 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1993-cü illərdə soydaşlarımızın Ermənistan Respublikası ərazisindəki ata-baba yurdlarından deportasiya edilməsi, onların insan hüquqlarının kütləvi surətdə pozulması, 1988-ci ildən başlayaraq Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq məqsədi güdən geniş miqyaslı müharibə və onun bugün də davam edən acı nəticələri-bütün bunlar təcavüzkar erməni şovinizminin azərbaycanlılara qarşı planlı surətdə həyata keçirdiyi mənfur siyasətin qanlı səhifələridir.

1918-ci il Mart Soyqırımı. Qan yaddaşının təməlinə şovinizm hakim olan ermənilərin törətdiyi qanlı faciələrdən biri, miqyası və qəddarlığı ilə seçilən 1918-ci ilin 30 mart - 2 aprel tarixində Bakı şəhərində eləcə də Şamaxı, Quba, Xaçmaz, Lənkəran, Hacıqabul, Salyan, Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan və digər ərazilərdə Bakı Soveti və daşnak erməni silahlı dəstələrinin yalnız milli mənsubiyyətinə görə azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı cinayətləri olmuşdur. Ermənipərəst Bakı Soveti qurumu müsəlmanları sosializm, bərabərlik və xalqların öz müqəddəratını azad surətdə təyini prinsipləri ilə arxayınlaşdıraraq əslində aborigen qafqazlılar, xüsusən də Azərbaycan türkləri üçün qorxunc bir tələ hazırlayırdılar. Bakıda qırğınlar törədərək bu bölgəni işğal altına almaq üçün ermənilər həm də ideoloji-siyasi zəmin hazırlayırdılar. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin əsgəri hissədə ehtiyatsızlıq nəticə-

sində həlak olan oğlunu dəfn etmək üçün Lənkərandan Bakıya gələn müsəlman «Evelina» gəmisinin tərk-silah edilməsi və onların rəhbəri general Talışxanovun həbs edilməsi hadisələrin gedişini sürətləndirdi. "Evelina" münaqişəsi bəhanə rolunu oynadı. Əlverişli məqamın yetişdiyini görən ermənilər gizli şəkildə rus milli şurası, Xəzər matrosları, eser və menşevik partiyaları arasında belə şayiə yaydılar ki, guya "Evelina" ilə gedən zabitlər Lənkəranda olan hərbi dəstələri ilə birlikdə Muğandakı molokan kəndlərini məhv etmək barədə tapşırıq almışlar [4,s.272]. Müsəlman camaat məscidlərə yığışaraq general Talışxanovun buraxılmasını, müsəlman hərbçilərin silahlarının qaytarılmasını tələb etməyə başladılar. 1918-ci il martın 30-da səhər tezdən erməni bolşevik birləşmələri Bakını gəmilərdən yaylım atəşinə tutmuş, silahlı daşnaklar azərbaycanlıların evlərinə soxularaq amansız qətllər törətmişlər. Bolşevik-daşnak qüvvələri azərbaycanlılar yaşayan "Kərpicxana", "Məmmədli" və digər məhəllələrə hücum etdilər. Üç gün ərzində Bakıda 30 min insan qətlə yetirilmişdir. Erməni-bolşevik dəstələri Bakı əhalisinin 400 milyon manatlıq əmlakını müsadirə etmiş, müsəlmanların bir çox ziyarətgahlarını dağıtmış, Təzə-Pir məscidi istiqamətindən başlayaraq silahsız müsəlmanlara divan tutub, şəhəri darmadağın etdilər. Müsəlmanların mədəniyyət mərkəzinin yerləşdiyi «İsmailiyyə» binasını, müsəlman qəzetlərinin çap olundugu «Kaspi» mətbəəsini, "Açıq söz" qəzeti redaksiyasını və başqa əhəmiyyətli binaları yandırıb darmadağın etdilər. Martın 30-da Nərimanovun evində S.Şaumyanla və İnqilabi Müdafiə Komitəsində M.Ə.Rəsulzadə ilə keçirilən görüşlərdə müəyyən razılıq əldə edilməsinə, silahların qaytarılacağı vədinə baxmayaraq, bolşevik-daşnak koalisiyası sözünə əməl etmədi.

Bakı şəhərində müsəlman əhalisinə qarşı ermənilərin törətdikləri qanlı cinayətlərini açıb göstərən sənədlərdə qeyd olunur ki, yaxşı silahlanmış, təlim keçmiş 97 erməni əsgərləri çoxlu miqdarda pulemyotların mühafizəsi ilə hücum edirdilər. Ermənilər müsəlmanların evlərinə soxulur, bu evlərin sakinlərini qırır, onları qılınc və xəncərlərlə doğram-doğram və süngülərlə deşik-deşik edir, uşaqları yanan evin alovları içərisinə atır, üç-dörd günlük çağaları süngünün ucunda oynadır, baş götürüb qaçan valideynlərin atıb getdikləri südəmər körpələrin, demək olar ki, hamısını öldürüb, valideynlərin özlərini isə elə yaxaladıqları yerdə asıb-kəsirdilər. Müsəlmanları qırıb-çatmaqla yanaşı, ermənilər onların əmlaklarını da məhv edir, azçox qiymətli olan şeyləri isə özləri ilə aparırdılar. Sonradan təkcə bir qaladan burun və qulaqları kəsilmiş, qarınları yırtılmış, cinsi orqanları doğranmış 57 müsəlman qadının meyiti tapılmışdır [5,s.213]. Gənc qadınların diri-diri divara mıxlanması, ermənilərin hücumundan sığınmağa çalışan iki min nəfərin yerləşdiyi şəhər xəstəxanasının yandırıldığı da bu dəhşətli faktlar sırasındadır. Seyid Cəfər Pişəvəri "Bakıdakı ilk Sovet hökumətinin müqəddəratı" adlı məqaləsində yazırdı: "Mən daşnakların vəhşiliklərini, saysız–hesabsız günahsız adamların, xüsusilə bitərəf iranlıların öldürülüb karvansaralarda meyitlərinin yandırılmasını öz gözümlə görmüşdüm. Bu çox faciəli və nifrətləndirici bir hərəkət olmuşdu. Heç bir əsas və ünvan olmadan yalnız kin və ədavət üzündən daşnakların törətdikləri cinayət hər bir insanın ruhunu sıxıb kədərləndirirdi". Beləliklə, üç gün ərzində Bakıda qətl və qarətlərdən sonra Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının ümumiləşdirdiyi hesabatına görə əksinqilabçı adı altında 12 min nəfər azərbaycanlı əhalisi məhv edilmişdi. Atəşkəs haqqında sazişin bağlanmasına baxmayaraq, erməni və bolşevik hərbi dəstələri qətl və qarətləri aprelin 2-nə kimi davam etdirdilər. Saziş haqqında Bakı Sovetinin yığıncağında məlumat verən bolşevik İ.Suxartsev deyirdi: "Müsavat firqəsi darmadağın edildi və Osmanlının Bakı şöbəsi alındı" [2 s.304].

Bu qırğınlarda Şamaxı qəzasının 53 müsəlman kəndində ermənilər tərəfindən 8027 azərbaycanlı (onlardan 2560-ı qadın, 1277-si uşaq idi) qətlə yetirilmişdir. Quba qəzasında 162 kənd darmadağın edilmiş, 16 mindən çox insanın həyatına son qoyulmuşdur. Bu hadisələr zamanı Qubada ermənilərin xüsusi qəddarlıqla törətdikləri kütləvi insan qətllərini aşkarlayan faktlar üzə çıxmış, öldürülən azərbaycan türklərilə yanaşı, ləzgilərin, talışların, yəhudilərin, tatların və digər müxtəlif millətlərin və dinlərin nümayəndələri olan minlərlə insanların da zorakılığa məruz qaldığı aşkar edilmişdir. 1917-1918-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda 100 minlərlə azərbaycanlının qətlə yetirildiyi məlumdur. Təkcə Urmiyada 1918-ci il soyqırımında 130 mindən çox azərbaycanlı erməni-aysor quldurları tərəfindən öldürülmüşdür. Azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımla bağlı təkzibolunmaz faktlar mənbələrdə, o cümlədən erməni və rus müəlliflərinə aid mənbələrdə də geniş əksini tapmışdır. Soyqırımı həyata keçirən bolşevik-daşnak rəhbərlərinin yazışmaları, onların hadisələr haqqında fikirləri bu qətliamların məhz ermənilər tərəfindən törədildiyini bir daha təsdiqləyir. 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakıda azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımı o zaman S.Şaumyan özü də etiraf etmişdi. Bu

barədə S.Şaumyanın Sovet Rusiyası hökumətinə verdiyi hesabat həmin hadisənin mahiyyətini aydın ifadə etmək üçün tutarlı bir mənbədir. Həmin hesabatda yazılır ki, Bakı Sovetinin hərbi qüvvələrinə Daşnaksütun partiyasının 4 minlik hərbi hissələri cəlb edilmiş və bu da nəticədə milli qırğına gətirib çıxartmışdı. Bu hesabatda S.Şaumyanın yazdığı digər fikrə diqqət edək: "Biz buna şüurlu surətdə getdik. Əgər onlar qalib gəlsəydilər, Bakı Azərbaycanın paytaxtı olacaqdı". 1918-ci ilin yazında Azərbaycanda milli-dirçəliş prosesi xeyli güclənmişdi. Həmin dövrdə milli demokratik qüvvələrin Azərbaycanın müstəqilliyi, siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizəsi bolşevikləri və daşnakları çox narahat edirdi. Ona görə də S.Şaumyan milli qırğın törətməklə Azərbaycan xalqını bu mübarizədən çəkindirmək istəyir, xalqı qorxutmağa, onun azadlığa inamını sarsıtmağa, milli oyanışı beşikdə məhv etməyə çalışırdı. Soyqırımın kütləvi insan tələfatı ilə nəticələndiyi müstəqillik dövründə daha da aydınlandı. Belə ki, 2007-ci ildə Quba şəhərində tikinti məqsədi ilə aparılan qazıntılar zamanı təsadüfən aşkar edilmiş kütləvi məzarlıq 1918-ci ilin may ayında bolşevik adı altında quldur erməni dəstələri tərəfindən törədilmiş Qubanın müsəlman əhalisinin soyqırımının əyani sübutu olmusdur. Bu həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, Azərbaycan xalqının gələcək nəsillərinin milli yaddaşının qorunması və soyqırımı qurbanlarının xatirəsinin əbədiləşdirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev 30 dekabr 2009- cu il tarixli sərəncamı ilə Quba şəhərində "Soyqırımı Memorial Kompleksi"nin yaradılmasına qərar vermişdir. Memorial Kompleks 2012-2013-cü illərdə Quba şəhərində Qudyalçayın sol sahilində, keçmiş stadion ərazisində inşa edilmiş və 2013- cü il sentyabrın 18 də açılmışdır.

Tarixin tədrisində soyqırım məsələsi. 1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin yenidən bərpa və inkişafı tarixin, o cümlədən Vətən tarixinin müasir metodoloji yanaşmalar əsasında öyrənilməsi üçün əlverişli zəmin yaratdı. Müstəqilliyin töhfələrindən biri də budur ki, vaxtilə öyrənilməsi mümkün olmayan və ya saxtalaşdırılan, diqqətdən kənarda saxlanılan bir sıra tarixi məsələlər arxiv sənədləri əsasında tədqiq olunur, dərslik və dərs vəsaitlərində əksini tapır, böyüməkdə olan nəsillərə çatdırılır. Təcrübə göstərir ki, Azərbaycan tarixinin hər bir mövzusu, o cümlədən azərbaycanlıların deportasiyası və soyqırımı tarixi ilə bağlı mövzuların mənbələr əsasında sistemli öyrənilməsi təhsilalanların vətəndaşlıq, vətənpərvərlik hisslərinin, milli şüurunun formalaşmasına ciddi təsir göstərir. Azərbaycanlıların soyqırımından bəhs edərkən ilk növbədə həmin dövrə aid tarixi şəraiti diqqətə çatdırmalı, regionda Azərbaycan uğrunda böyük dövlətlərin, xüsusilə Rusiyanın maraqlarını göstərməli, bu dövlətin ermənilərin çirkin niyyətlərini dəstəkləməsi, ermənilərdən alət kimi istifadə olunması səbəblərini izah etməlidir.

Xalqımıza qarşı erməni şovinist millətçilərinin törətdiyi soyqırımı siyasətinin tarixi, əsasən XVIII əsrdən başlayır. Belə ki, Rusiya çarı I Pyotrun hakimiyyəti dövründə Rusiyanın Qafqaz xalqlarına qarşı təcavüzkar siyasəti rəsmi dövlət səviyyəsinə qalxmışdı. Bu dövrdən başlayaraq, Rusiyanın rəsmi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də Cənubi Qafqaza yönəlmişdi. Bununla bağlı I Pyotrun vəsiyyətnaməsini və dövlət fərmanını, eləcə də I Pyotrdan sonra hakimiyyətə gələn Rus hökmdarlarının dövlət siyasətini göstərmək olar [1 s.5]. Tarix dərslərində, o cümlədən Azərbaycan tarixinin tədrisində soydaşlarımızın soyqırımından bəhs edərkən təhsilalanların diqqətini bu faktlara yönəltmək, S.Şaumyanın, Lalayanın, Hamazaspın, Andranikin və digər erməni quldurlarının törətdikləri vəhşilikləri izah etmək olduqca vacibdir.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası və inkişafında misilsiz xidmətləri olan, ulu öndərimiz Heydər Əliyev azərbaycanlıların doğma yurdlarından deportasiyası və soyqırımına aid məsələlərin hərtərəfli öyrənilməsi ilə bağlı xüsusi fərman və sərəncam imzalamışdır. 26 mart 1998-ci ildə imzalanmış "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Fərman əsasında hər il 31 mart azərbaycanlıların soyqırımı günü kimi ümumxalq, dövlət səviyyəsində qeyd olunur [3]. Heydər Əliyev Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixinə yeni baxışını 1993-cü ildə Elmlər Akademiyasında ziyalıları ilə görüşündə açıqlamışdı. Lakin Heydər Əliyevin irsinə həsr olunmuş bəzi əsərlərdə düzgün olmayaraq, bunu akademiyada 1997-ci ildə keçirilmiş görüşlə bağlayırlar. Məsələn, tarixçi-alim Qurban Bayramovun "Heydər Əliyev və Azərbaycan tarix elmi" kitbında deyilir: "Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev tarix elminin inkişafına xüsusi diqqət verərək 1997-ci il yanvarın 31-də respublika Elmlər Akademiyası işçiləri ilə görüşündə XIX-XX əsrlər Azərbaycan tarixinin yenidən yazılması zərurətini irəli sürdü və bu işə böyük qayğı göstərəcəyini bildirdi."Dövlətimizin XIX-XX əsr tarixinə, eləcə də soyqı-

rım məsələsinə həssas yanaşması hər bir Azərbaycan vətəndaşını qürurlandırır, gənclərimizdə milli ruhu, əqidəni gücləndirir. Ümumtəhsil məktəblərində tarixin tədrisində şagirdlərə tarixi həqiqətlərin daha dolğun, məqsədyönlü çatdırılması vacibdir. Bundan ötrü təbii ki, müəllimlərin yeni təhsil proqramları ilə ardıcıl, sistemli işləmələri, yeni texnologiyalardan səmərəli istifadə etmələri vacibdir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev və ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin öyrənilməsini qətiyyətlə istədiyi vətən tariximizin necə tədris edilməsinə qısaca nəzər yetirək. Məsələn, BDU-nun Tarix fakültəsində Təhsil Nazirliyinin qərarına əsasən "Azərbaycan tarixi" fənninin tədris müddətinin Tarixçi, Tarix müəllimi ixtisasında təhsil alanlar üçün 6 semestrdən 4 semestrə, Amerikaşünaslıq, Regionşünaslıq kimi ixtisaslarda yarım semestrə, qeyri-ixtisas (hətta, filologiya, sosiologiya kimi fakultələrdə) fakultələrində 2 semestrdən 1 semestrə endirilmiş, bir-neçə il əvvəl orta məktəblərdə "Azərbaycan tarixi"nin dünya tarixinin tərkibində keçilməsi ilə bağlı fikirlər irəli sürülmüşdür. Təhsil Nazirliyinin yeni qərarına əsasən, "Azərbaycan tarixi" fənninin tədrisində yenidən hərtərəfli dəyişiklik edilmiş, əvvəlcə fənnin adı dəyişdirilərək "Azərbaycanın müasir dövlətçilik tarixi" qoyulmuş, dərsin məzmununa isə "Azərbaycanın müasir dövlətçilik ənənələrinin yaranması, mərhələləri, formalaşması və inkişafını öyrəndiyi" təyinatı verilmişdir. Son variantda fənnin adını qaytarsalar da məzmun yuxarıdakı kimi saxlanılmış və kredit tryuku ilə ona ayrılan 75 saat 60 saata endirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Ümumtəhsil müəssisələrində V sinifdən tədris edilməyə başlanılan, V-IX siniflərdə ardıcıl və sistemli, X-XI siniflərdə ümumi təkrar əsasında tədris edilən "Azərbaycan tarixi" fənnində 31 mart Azərbaycanlıların soyqırımı üçün ayrılan dərs saatları–V sinif üçün ümumi 68 saat- 1 saat, IX sinif üçün ümumi 68 saat- 2 saat və XI sinif üçün ümumi 68 saat-2 saatdır.

2012-ci ildə nəşr edilən, müəllifləri Yaqub Mahmudlu, Hafiz Cabbarov, Leyla Hüseynova olan V siniflər üçün "Azərbaycan tarixi" dərsliyinin 38-ci paraqrafı 1918-ci il Mart soyqırımına həsr edilmişdir. Burada türk-müsəlman əhalinin başına gətirilən müsibətlər bir növ ümumi, nağılvari formada, şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təsvir edilmişdir. Lakin bununla belə, soyqırımın başlaması üçün bəhanə, həmçinin baş verən fəlakət və itkilər, soyqırımın baş verdiyi bölgələr, həmçinin "Quba Soyqırımı memorial kompleksinin" foto şəkli təsvir edilmiş, Ulu Öndər Heydər Əliyevin 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı günü kimi qeyd edilməsi haqqında 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanı da öz əksini tapmışdır [6, s.138-141].

2014-cü ildə nəşr edilən, müəllifləri Qasım Hacıyev və Əyyub Əbdüləzimov olan 8-ci siniflər üçün "Qarabağ tarixi" dərsliyində 1918-ci il mart hadisələri səthi şəkildə sadəcə 1-2 cümləylə öz əksini tapmışdır. Bu isə soyqırım məsələsinin tarix dərsliklərində hələ də lazımi səviyyədə işıqlandırılmamasından irəli gəlir.

2016-cı ildə nəşr edilən, müəllifləri Yaqub Mahmudlu, Qabil Əliyev, Leyla Hüseynova, Mehman Abdullayev, Hafiz Cabbarov olan IX siniflər üçün "Azərbaycan tarixi" dərsliyində yetəri qədər tutarlı faktlarla 1918-ci il mart soyqırımı haqqında məlumat yer almışdır. Belə ki, Bakı Soveti rəhbərliyinin müsəlman-türk əhalisinə qarşı soyqırımı törətməkdə məqsədləri aşağıdakı kimi ifadə edilmişdir: 1. Sovet Rusiyasıının Bakını işğal etmək, neft sərvətlərinə yiyələnmək planını həyata keçirmək; 2. Bolşeviklərin əsas rəqibi olan Müsavat partiyasının sosial bazasını məhv etmək; 3. Türk-müsəlman əhalini qırmaq, Bakını rus-erməni şəhərinə çevirmək; 4. Milli siyasi qüvvələrə divan tutmaq, xalqımızın azadlıq mübarizsini başsız qoymaq. Dərslikdə mart soyqırımının baş vermə səbəbləri, Bakı Sovetinin hərbi qüvvəsi haqqında məlumat, üç gün davam edən qırğın nəticəsində ayrı-ayrı bölgələr üzrə insan tələfatı, məhv edilən memarlıq abidələri habelə dəymiş ümumi ziyan haqqında yetəri qədər məlumat öz əksini tapmışdır. Həmçinin bu dəhşətli soyqırımı hadisəsini araşdırmaq üçün 1918-ci ilin iyulun 15-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən yaradılan Xüsusi Təhqiqat Komissiyası və onun həyata keçirdiyi tədbirlər faktlarla əsaslandırılmışdı [7, s.89-92]. Mövzunun içərisində həmçinin mart soyqırımından sonra yaradılan Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS-25 aprel) antiazərbaycan siyasəti haqqında da məlumat öz əksini tapmışdır.

2018-ci ildə nəşr edilən, müəllifləri Pərviz Ağalarov, Niyaməddin Quliyev, Rövşən Hətəmov, Faiq Babayev, Elşən Qasımov, Elnur Hüseynov, Hafiz Cabbarov, Sevil Bəhrəmova və Asif Hüseynov olan XI siniflər üçün "Azərbaycan tarixi"dərsliyində mart hadisələri "Bakı Sovetinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti" adlı mövzuda geniş şəkildə qələmə alınmışdır. Burada XX əsrin əvvəllərində baş qaldırmış milli azadlıq hərəkatı və onun üzvləri, 1918-ci il mart soyqırımına zəmin

yaradan hadisələr, soyqırım zamanı və sonra əhalinin bolşevik-daşnak dəstələrinə müqaviməti (bu özünü qoçulardan ibarət dəstələr şəklində büruzə verirdi və bunun nəticəsi idi ki, ermənilər Bakıda geniş miqyaslı soyqırımı törətsələr də, bir sıra ətraf kəndlərə girə bilməmişdilər), soyqırım zamanı türk-müsəlman əhalinin başına gətirilən müsibətlər, bölgələr üzrə insan və ümumi dəymiş ziyan haqqında məlumatlar tarixi materiallar əsasında öz əksini tapmışdır. Dərslikdə həmçinin "Quba soyqırımı" memorial kompleksi haqqında da məlumatlara yer verilmişdir. Mövzu Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 31 mart 1919-cu ildə "Azərbaycan" qəzetində nəşr edilən "Martda tökülən qanlar türklərdə milliyyət və hürriyyət fikrini, Azərbaycan atəşi-müqəddəsini söndürə bilmədi… Qanlar içində boğdurulmaq istəyən Azərbaycan fikri bir kərə müstəqil bir hökümət şəkli ilə təcəlli etdi! Bakı bir qan və bir fitnə ocağı deyil, paytaxtımız oldu" fikri ilə yekunlaşır [8, s.78-82]. Bundan əlavə azərbaycanlıların digər faciə və soyqırımları, Qərbi Azərbaycandan deportasiya edilməsi və s. kimi taleyüklü məsələlərə müəyyən qədər diqqət yetirilir.

2021-ci ildə çapdan çıxan, müəllifləri Pərviz Ağalarov, Niyaməddin Quliyev, Hafiz Cabbarov, Talıb Talıblı və Ramil Tanrıverdi olan IX siniflər üçün "Zəfər tarixi" kursu üzrə dərs vəsaitində tarixi keçmişlə qarşılıqlı əlaqə formasında İkinci Qarabağ müharibəsindəki tarixi qəqləbəmiz işıqlandırılmışdır. Dərs vəsaitində qısa da olsa Mart Soyqırımı, AXC dövründə həyata keçirilən tədbirlər haqqında, həmçinin soyqırım nəticəsində həlak olanların türk-müsəlman əhalisinin milli istiqlal uğrunda fəda etdikləri və məhz həmin dövrdə edilənlərin İkinci Qarabağ müharibəsindəki qalibiyyətli zəfər yolumuzu işıqlandırdığı vurğulanmışdır.

Nəticə. Xalqın, millətin var olduğunu göstərən əlamətlər sırasında onun tarixi və milli şüuru xüsusi rol oynayır. Azərbaycan xalqı öz milli tarixini öyrənir, milli tarixinə hörmətlə yanaşır, onu tədqiq və tədris edir. Milli şüur da xalqda təşəkkül tapır. Belə olmasaydı, İkinci Qarabağ müharibəsində qalib gələ bilməzdik. İkinci Qarabağ müharibəsindəki tarixi qələbədən sonra işğaldan azad edilən ərazilərdə aparılan abadlıq və yenidən qurma işləri nəticəsində təsadüfən aşkara çıxarılan kütləvi məzarlıqlar bir daha sübut edir ki, erməni xisləti illər keçsə də, dəyişmir. Qarabağ ərazisində aşkar edilən qazıntılar tarixi fakt kimi araşdırılsa da, onların tarixin tədrisinə gətirilməsi, tarixin tədrisində soyqırım kimi verilməsi tarix dərsliklərinin üzərinə bir vəzifə kimi düşür. Tarixçilərdən C.Zeynaloğlunun, H.Baykaranın, Mirzə Bala Məmmədzadənin, habelə AXC hökümətinin Parisdə çap etdirdiyi əsərlərində "mart hadisələrinin sinfi xarakter daşıması" iddiası rədd edilərək "milli ədavətdən, ermənilərin azərbaycan türklərinə olan nifrətindən doğan qırğın" ideyası dönə-dönə vurğulanır. Başlıcası isə həmin müəlliflər axıdılan günahsız qanlara ürəkdən sızlasalar da, daxili bir qürur, milli iftixar hissi ilə mart şəhidlərini istiqlalımız, müstəqil dövlətçilik yolunda ilk qurbanlar hesab edirlər [4, s.249]. Lakin xarici tarixşünaslıqda bu düşüncə fərqlidir. Xarici tarixşünaslıqda mart soqırımında əhalinin acınacaqlı vəziyyəti müfəssəl təsvir edilsə də, bu hadisələri sadəcə bəsit bir hadisə kimi dəyərləndirmiş, Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti demək olar ki, heçə endirilmişdir. Ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi: "Xalqımızın vətənpərvərliyi, birliyi və həmrəyliyi, Azərbaycan rəhbərliyinin siyasi iradəsi sayəsində qarşımıza qoyduğumuz bütün məqsədlərə, o cümlədən ərazi bütövlüyümüzün və suverenliyimizin bərpasına, soyqırımı həyata keçirənlərin, insanlar və xalqlar arasında nifaq və düşmənçilik salanların ifşasına nail olacağıq". 2021-ci ildə çapdan çıxan IX siniflər üçün "Zəfər tarixi" kursu üzrə dərs vəsaitində tarixi keçmişlə qarşılıqlı əlaqə formasında İkinci Qarabağ müharibəsindəki tarixi qələbəmiz işıqlandırılmış, Mart Soyqırımı haqqında məlumat verilmişdir. Bu tarixi hadisələrin tədrisi yetişən gənc nəsilin qan yaddaşına hoparaq, onlara öz milli tarixini öyrənmək, sevdiyi Vətən, torpaq uğrunda lazım gələrsə, ölmək mənəviyyatını öyrədir. Gənclərimizdə milli mənlik şüurunu daha da inkişaf etdirərək, 44 günlük Vətən müharibəsində olduğu kimi qəhrəmanlıqlar göstərməyə sövq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abışov V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər). Bakı, "Nurlan", 2007, 163 s.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı. "Elm". 2008. 696 s.
3. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanı. "Azərbaycan" qəzeti, 27 mart 1998.

4. İsgəndərov A.C. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı 1918-1920, Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2006, 396 s.
5. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə, Bakı, "Azərnəşr", 2001.
6. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərslik. Bakı, "Təhsil", 2012, 208 s.
7. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərslik. Bakı, "Şərq-Qərb", 2016, 192 s.
8. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərslik. Bakı, "Şərq-Qərb", 2018, 208 s.

МАТАНАТ МАМЕДОВА
Доцент Бакинского государственного университета

ПРОБЛЕМА ГЕНОЦИДА В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Депортация наших соотечественников с земель их предков на территории Республики Армения, массовое нарушение их прав человека неоспоримы как исторический факт. Ненавистная геноцидальная политика агрессивного армянского шовинизма против азербайджанцев в той или иной степени включена в наши учебники истории. В 1991 году восстановление и развитие государственной независимости Азербайджана, изучение истории Родины на основе современных методических подходов в наших средних школах создали благоприятную почву для обучения подрастающего поколения. Общенациональный лидер Гейдар Алиев подписал специальный указ от 26 марта 1998 года «О Геноциде азербайджанцев». Вопрос геноцида в той или иной степени нашел отражение в учебнике «История Азербайджана» для 5-го класса, изданном в 2012 году, и в учебнике «История Карабаха» для 8-го класса, изданном в 2014 году. В изданном в 2016 году учебнике «История Азербайджана» для 9-х классов содержались сведения о мартовском геноциде 1918 года с достаточно убедительными фактами, а мартовские события в изданном в 2018 году учебнике «История Азербайджана» для 11-х классов широко писалась «политика геноцида». В учебнике курса «История Победы» для IX классов, который выйдет в свет в 2021 году, наша историческая победа во Второй Карабахской войне была освещена в форме взаимодействия с историческим прошлым, а также даны сведения о Мартовском Геноциде. Учение об этих исторических событиях впитывается в кровную память молодого поколения, учит их нравственности познавать свою национальную историю, погибая при необходимости ради любимой Родины и земли. Это еще больше развивает национальное самосознание нашей молодежи и мотивирует ее проявлять героизм, как в 44-дневной Отечественной войне.

Ключевые слова: геноцид, шовинизм, трагедия, национальный конфликт, преподавание истории.

MATANAT MAMMADOVA
Associate professor of Baku State University

THE ISSUE OF GENOCIDE IN THE TEACHING OF AZERBAIJAN HISTORY

Deportation of our compatriots from their ancestral lands in the territory of the Republic of Armenia, massive violation of their human rights is undeniable as a historical fact. The hateful genocidal policy of the aggressive Armenian chauvinism against the Azerbaijanis is included in our history textbooks to one degree or another. In 1991, the restoration and development of the state independence of Azerbaijan, the study of the history of the Motherland based on modern methodological

approaches in our secondary schools created a favorable ground for the younger generations to learn. National leader Heydar Aliyev signed a special decree dated March 26, 1998 "On the Genocide of Azerbaijanis". The issue of genocide was reflected to one degree or another in the "History of Azerbaijan" textbook for the 5th grade published in 2012, and in the "History of Karabakh" textbook for the 8th grade published in 2014. The "History of Azerbaijan" textbook for the 9th grades published in 2016 contained information about the March genocide of 1918 with sufficiently convincing facts, and the "History of Azerbaijan" textbook for the 11th grades published in 2018 extensively wrote about the events of March received. In the textbook for the "History of Victory" course for IX classes, which will be published in 2021, our historical victory in the Second Karabakh War was highlighted in the form of interaction with the historical past, and information was provided about the March Genocide. The teaching of these historical events is absorbed into the blood memory of the young generation, it teaches them the morality of learning their national history, dying if necessary, for the sake of their beloved Motherland and land. It further develops national self-awareness in our youth and motivates them to show heroism like in the 44-day Patriotic War.

Keywords: genocide, chauvinism, tragedy, national conflict, history teaching.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 17 oktyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Sevinc Qasımova, t.e.d. Anar İsgəndərov.

Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər qarşısında qoyulan tələblər

- Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı açıq şəkildə, elmi adı və dərəcəsi, işlədiyi müəssisə, həmçinin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildə annotasiya, əlavə digər 2 dildə xülasə verilməlidir. Xülasənin üstündə məqalənin adı mütləq göstərilməlidir. Xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununu əks etdirməli, elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

- Məqalələrin mətnləri azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman-14 şrifti ilə, 1,5 intervalla 8-12 səhifə həcmində qəbul edilir (A4 format, səhifənin ölçüləri: yuxarı – 2 mm, aşağı – 2,5 mm, sol – 3 mm, sağ – 1,5 mm).

- Məqalədə UOT indekslər, 3 dildə açar sözlər göstərilməlidir.

- Məqalə Giriş, Əsas mətn (yarımbaşlıqlar göstərilməklə) və Nəticə hissələrindən ibarət olmalıdır. Məqalədə elm sahəsinin xarakterinə uyğun olaraq elmi işin yeniliyi, müəllifin gəldiyi nəticə aydın şəkildə verilməlidir.

- Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya əlifba ardıcıllığı ilə, ya da mətndə rast gəlindiyi ardıcıllıqla və [1] və ya [1, s.119] kimi nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbilərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının "Dissertasiyaların tərtibi qaydaları" barədə qüvvədə olan təlimatının "İstifadə edilmiş ədəbiyyat" bölməsinin 10.2 – 10.4.6. tələbləri əsas götürülməlidir.

- Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

- Ədəbiyyat siyahısı avtomatik nömrələmə ilə yığılmış məqalələr qəbul edilməyəcəklər.

- Məqaləyə mütləq 1 mütəxəssis rəyi (rəyçinin adı (tam şəkildə), elmi dərəcəsi, elmi adı və elmi titulu, iş yeri), məqaləni çapa tövsiyə edən müəssisənin elmi şurasının (kefedranın, şöbənin) iclas protokolundan çıxarış əlavə olunmalıdır.

- Elmi jurnallarda "*əvvəli ötən sayımızda*", *"ardı növbəti nömrədə"*adı altında seriya məqalələrin dərs olunmasına icazə verilmir.

- Texniki baxımdan düzgün tərtib edilməyən, həmçinin plagiatlıq faktı aşkar edilən məqalələr çap olunmayacaq.

***Redaksiya ilə əlaqə*:**
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Требования к оформлению научных публикаций

- В статье должны быть указаны место работы и адрес, электронный адрес автора (авторов).

- Статьи могут быть опубликованы на Азербайджанском, турецком, русском и английском языках. Резюме статьи должно быть на двух языках, помимо языка написания статьи. Оба резюме должны быть одинаковыми и отображать содержание статьи. В резюме должны быть показаны научный результат, научная новизна, практическая ценность и др. Резюме должно быть научно и грамматически отредактировано. В резюме должны быть полностью указаны название статьи, имя автора (авторов).

- Текст статьи должен быть набран шрифтом Times New Roman, кегль 14, 1,5 интервал латинской графикой для статей на азербайджанском турецком языках и английском, кириллицей для статей на русском языке.

- В статье должны быть указаны UOT индексы или коды типа PACS, а также ключевые слова. Ключевые слова должны быть на трех языках (на языках написания статьи и резюме).

- В конце статьи должны быть даны научная новизна, практическая ценность, экономический результат и др.

- В статье должны быть даны ссылки на научные источники. Список литературы должен быть либо по порядку (например, [1] или [1, с.119]) или же по порядку шифра. Если дается сноска на ту же литературу в другом месте текста, тогда номер сноски должен быть таким же как и прежде.

- Информация о каждой сноске, данной в списке литературы, должна быть полной и точной. Библиографическое описание источника должно быть дано в соответствии с его видом (монография, учебник, научная статья и т.д.). При ссылке на статью, материалы симпозиумов, конференций и других научных изданий, должно быть указано название доклада или тезиса. При библиографическом описании ссылаемых источников должны браться за основу требования 10.2-10.4.6 отдела «Используемая литература» действующей инструкции по «Правилам составления диссертационных работ» Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

- В статье преимущество должно быть дано научным статьям, монографиям и другим источникам, опубликованным в течении последних 5-10 лет.

- Статьи, список литературы которых набраны в режиме автоматической нумерации, не принимаются.

- К статье должны быть приложены 1 рецензия (с указанием имени, научной степени, научного звания и научного титула, места работы рецензента), выписка из протокола научного совета (кафедры, отдела) учреждения, рекомендующего публикацию статьи.

- Статьи, которые не являются технически корректными, а также содержат плагиат, не будут опубликованы.

Электронный адрес журнала "История и ее проблемы":
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Requirements for scientific publications

- The place of work and the address, e-mail address of the author(s) should be indicated in the article.

- Articles may be published in Azerbaijani, Turkish, Russian and English. The summary of the article should be in two languages, in addition to the language of the article. Both summaries should be the same and display the content of the article. The summary should show the scientific result, scientific novelty, practical value, etc. The summary should be scientifically and grammatically edited. The summary should contain the full title of the article, the name of the author(s).

- The text of the article should be typed in Times New Roman, 14, 1.5 interval, Latin script for articles in Azerbaijani Turkish and English, Cyrillic for articles in Russian.

- The article should indicate UOT indexes or PACS type codes, as well as keywords. Keywords should be in three languages (in the languages of the article and resume writing).

- At the end of the article scientific novelty, practical value, economic result, etc. should be given.

- The links to the scientific sources should be given in the article. References should be either in order (for example, [1] or [1, p.119]) or in order of cipher. If a footnote is given for the same literature elsewhere in the text, then the footnote number should be the same as before.

- Information about each footnote given in the list of references should be complete and accurate. The bibliographic description of the source should be given in accordance with its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). When referring to an article, materials of symposia, conferences and other scientific publications, the title of the report or thesis should be indicated. In the bibliographic description of the referenced sources, the "Used literature" section 10.2-10.4.6 of the current instruction on the "Rules for writing dissertations" of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan should be taken as the basis.

- In the article, the advantage should be given to the scientific articles, monographs and other sources published in the last 5-10 years.

- The article should be accompanied by 1 review (indicating the name, scientific degree, academic title and scientific title, place of work of the reviewer), an extract from the protocol of the scientific council (chair, department) of the institution that recommends publication of the article.

- Articles that are not technically correct, as well as plagiarism, will not be published.

Email: **TarixVeOnunProblemleri@gmail.com**

Çapa hazırlayanlar: ***Sevinc Ruintən*** – Bakı Dövlət Universiteti
Şəbnəm Cəfərova – Bakı Dövlət Universiteti
Elmar Axundov – Bakı Dövlət Universiteti
İlham Məmmədov – Bakı Dövlət Universiteti
Şəhla Xələfova – Bakı Dövlət Universiteti
Tərcüməçi radaktorlar: ***Anar Kərimov*** – Bakı Dövlət Universiteti
Aynur Məmmədova – Bakı Dövlət Universiteti
Web-redaktor: ***Ramil Dadaşov*** – Azərbaycan Texniki Universiteti

Yığılmağa verilmişdir: 15.11.2024. Çapa imzalanmışdır: 18.11.2024.
Redaksiyanın ünvanı: Bakı – 370148, akad.Z.Xəlilov küç.23
Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi. Tel.: 539 08 56
E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com